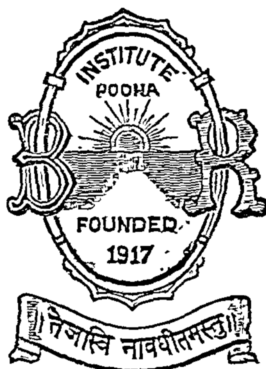
GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Class A, No. 7

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Class A, No. 7

PREPARED UNDER THE SUPERVISION OF
THE PUBLICATION DEPARTMENT OF
THE BHANDARKAR ORIENTAL
RESEARCH INSTITUTE,
POONA

POONA
Bhandarkar Oriental Research Institute.
1940

Government Oriental Series--Class A, No. 7

YĀSKA'S NIRUKTA

VOLUME I

Introduction. Full texts of Nighaṇṭu and Nirukta. Cursory examination of Nighaṇṭu. Notes on chapters I-III of Nirukta. 25 Indexes.

EDITED BY

V. K. RAJAVADE, M.A.

Retired professor, Fergusson College, Poona
Author of Words in Ṛgveda, Vol. I & a Marathi Translation of Yāska's Nirukta; Writer of several articles on words in Ṛgveda.

POONA

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona,

Copies can be had direct from the

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4 (India)

Price : Rs. 10 per copy, exclusive of postage.

Printed and published by Dr. R. N. Dandekar, M.A., Ph.D.
at the Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona No. 4 (India)

राजकीया प्राच्यग्रन्थश्रेणिः—अनुक्रमाङ्कः 'ए' ७

यास्काचार्यप्रणीतं निरुक्तम्

प्रथमो भागः

उपोद्घातः । निघण्टुमूलं निरुक्तमूलं च । निघण्टुपरीक्षणम् ।
नैघण्टुककाण्डविवरणम् । पञ्चविंशतिः सूच्यः ।

वैजनाथ काशिनाथ राजवाडे, एम्. ए.

पुण्यपत्तनस्थ—
प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः
भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम्
शाके १८६१ वत्सरे, १९४०
मूल्यं दश रूप्यकाः ९९

CONTENTS

INTRODUCTION

(Figures within brackets stand for pages and those before brackets for paragraphs)

ABBREVIATIONS

अमर० = अमरकोश
आप० श्रौ० = आपस्तम्बश्रौतसूत्र
आश्व० गृह्य० = आश्वलायनगृह्यसूत्र
ऋ० सं० = ऋक्संहिता
ऐ० ब्रा० = ऐतरेयब्राह्मण
काठ० सं० = काठकसंहिता
का० प्र० = काव्यप्रकाश
कौषी० ब्रा० = कौषीतकिब्राह्मण
गु० = गुर्जर–निरुक्तपाठ
गौ० ध० = गौतमधर्मसूत्र
छान्दोग्योप० = छान्दोग्योपनिषत्
तै० आ० = तैत्तिरीयारण्यक
तै० उप० = तैत्तिरीयोपनिषत्
तै० ब्रा० = तैत्तिरीयब्राह्मण
तै० सं० = तैत्तिरीयसंहिता
धा० = धातुपाठ
निघ० = निघण्टु
निरु० = निरुक्त
पा० = पाणिनि
प्रश्नोप० = प्रश्नोपनिषत्
बृ० उ० or बृह० उप० = बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ० दे० = बृहद्देवता
भ० दी० = भट्टोजिदीक्षित
महा० = महाराष्ट्र–निरुक्तपाठ
मुण्डकोप० = मुण्डकोपनिषत्
मै० सं० or मैत्रा० सं० = मैत्रायणीसंहिता
य० वा० सं० = यजुर्वेदवाजसनेयिसंहिता
रघु० = रघुवंश
वा० सं० = यजुर्वेदवाजसनेयिसंहिता
शत० ब्रा० = शतपथब्राह्मण
श्वेता० उप० = श्वेताश्वतरोपनिषत्
सं० = संहिता

A	=	आग्रायण
abl.	=	ablative
acc.	=	accusative
adj.	=	adjective
adv.	=	adverb
Ait. Br.	=	ऐतरेयब्राह्मण
aor.	=	aorist
Bom. Sk. S.	=	Bombay Sanskrit Series
Br.	=	ब्राह्मण, ब्रह्मणस्पति
cf.	=	compare
conj.	=	conjugation
D.	=	देवराज
dat.	=	dative
Dic.	=	Dictionary
e. g.	=	for example
Eng.	=	English
fem.	=	feminine
gen.	=	genitive
Gr.	=	Greek
Gur.	=	गुर्जर recension
Ind. Ant.	=	Indian Antiquary
inf.	=	infinitive
instr.	=	instrumental

intr. or intrans	=	intransitive
Kap.	=	कपिष्ठलसंहिता
Kath.	=	काठकसंहिता
l	=	line
ll	=	lines
Lat.	=	Latin
loc.	=	locative
Maha.	=	महाराष्ट्र recension
Mait. S.	=	मैत्रायणीसंहिता
Mar.	=	Marathi (मराठी)
mas.	=	masculine
M. M.	=	Max Muller
ms.	=	manuscript
mss.	=	manuscripts
N.		Nairukta (नैरुक्त)
neu.	=	neuter
Ng.	=	Nighaṇṭu निघण्टु
Nir.	=	Nirukta (निरुक्त)
p.		page
para.	=	paragraph
per.		person
pl.	=	plural
p. p.	=	pages, past participle
pres. part.	=	present participle
R.	=	रघुवंश
re.	=	recension
RV.	=	ऋग्वेद
Ś.	=	शाकटायन
Śāk.	=	शाकुन्तल
Sk.	=	Sanskṛt (संस्कृत)
sing.	=	singular
tad.	=	तद्धित
T. B.	=	तैत्तिरीयब्राह्मण
ter.	=	termination
T. S. or TS. or Tait. S.	=	तैत्तिरीयसंहिता
trans.	=	transitive
vol.	=	volume

SYMBOLS

अ shows that something *is* in गुर्जर recension

आ shows that something *is not* in गुर्जर recension

इ shows that something *is* in Durga's निरुक्त Text

ई shows that something *is not* in Durga's निरुक्त Text

ओ shows that something *is* in महाराष्ट्र recension

क = The second edition of निरुक्त published by पण्डित जिवानंद विद्यासागर, 1891, Calcutta.

The manuscripts consulted for the text of Nirukta

छ पूर्वषट्कं (पत्राणि ७८) । संवत् १७८८ नामायशुदि ६ गुरौ नागरज्ञातिय आचार्यश्रीपजीभाईतत्सुतसांमलेन लिखितं । श्रीनवानगरमधे लिखु छे। संवत् १८४१ ।

उत्तरपट्कं (पत्राणि ९७) । संवत् साध्विवसुभूवर्षे शुक्रमासे सिते दले राकायां जीववारेषु लिपितमिदं पुस्तकं । संवत् १८४६ ज्येष्टवदि वैजनाथेन भूषितम्; Hand-writing clear; manuscript belonging to आनन्दाश्रम of Poona; serial no. ६५८०.

त पूर्वपट्कं (पत्राणि ८३) । शिवप्रसादेन लिखितम् । अनन्तसुतशिवासुतगोपालकस्य पुस्तकम् । संवत् १७४० वर्षे आषाढवद '॥' दने लखतम् । उत्तरपट्कम् (पत्राणि ९३); incomplete; (the last section viz. 38 of chap. 14 and the last two and a half lines of section 37 wanting); hand-writing bold and clear; back-strokes as in मधावी for मेधावी; Bhandarkar Oriental Research Institute's manuscripts serial no. $\frac{65}{1881-82}$.

द पत्राणि १५७ । अतिस्तुत्यध्यायमारभ्य ग्रन्थान्तं यावत् पत्रसंख्या २१ । त्रिवेदि गिरिजाशंकरसुतलालशंकरपुस्तकम् । दवे करुणाशंकरजेशंकर; very old and somewhat tattered; back strokes as in त; the same collection serial no. $\frac{57}{1886-92}$.

ङ पूर्वपट्कं (पत्राणि ७५) । उत्तरपट्कं (पत्राणि ८१) । महादेवभटात्मज गोविंदभट फणशेन लिखितम् । शके १७३९ ईश्वरनामसंवत्सरे माघशुद्धद्वितीयायां संपूर्णम् । आनन्दाश्रम ४१९५-९

थ पूर्वपट्क (पत्राणि ८०) । शके १७०७ विश्वावसुनामसंवत्सरे चैत्रशुक्लपञ्चम्यां पटवर्धनोपनामककेशवभट्टात्मजमहादेवेन लिखितम् । उत्तरपट्कं (पत्राणि ९१) । शके १७०७ विश्वावसुनामसंवत्सरे अधिक चैत्र शुद्धचतुर्थ्यां तेनैव लिखितम्; lent by the writer's descendant (Nāsik).

ध Published by the निर्णयसागर Press, Bombay, 1891.

छ, त and द form one group and ङ, थ and ध the other. The first is symbolized by अ and आ; अ showing the presence and आ the absence of a reading. The symbol for the second is ओ. The first group is गुर्जर and the second महाराष्ट्र.

I have also consulted the second edition published by पंडित जिवानंद विद्यासागर which is a mere copy of the Bibliotheca Indica edition; I have named it क.

The contents of निघण्टु.

I Dr. Sarup says "The compilation of the Nighaṇṭu is the earliest known attempt in lexicography. In India it marks the begin-

ning of the Kośa literature" (The Nighaṇṭu and the Nirukta 14|4-6). But in the general remarks about the Nighaṇṭu (205|4-34) I have said that it was preceded by a number of works and that it utilized the contents of those works. In addition to the works mentioned there I have to add another which contained all sorts of verbal forms of roots ; the Nighaṇṭu includes many such forms in sections that deal with Verbs.

II The Verbal forms placed within brackets in Index VIII number 64 ; of these काल्यति, जमति, ह्वरति, पणायति, पणते, व्रिस्यति, यौति, ग्रम्नाति, शवति and स्यमति are not to be found in these forms or in any other in R. V. ; they emphatically owe their inclusion to derivation alone. The remaining 54 occur in those forms or in altered forms in R. V. ; one therefore cannot be sure whether they are taken from R. V. or whether they owe their inclusion to derivation.

III अर्चति, अवति, अश्नुते, एति, ईर्ते, इयर्ति, ऋण्वोति, गृणाति, गायति, चष्टे, दाति, दाशति, नक्षति, पतति, पृणाति, मनाति, मंहते, यातयति, राजति, रोचते, वनोति, वहते, वेति, वृणक्ति, वर्तते, वृश्चति, शृणाति, श्वसिति, स्यन्दते, हन्ति, हर्यते are found in these forms in RV. In RV. पत् means to fly, वृत् to move smoothly as a chariot and हन् to kill or strike ; but in Ng. all three mean to go ; पतति, वर्तते and हन्ति owe their inclusion to derivation. As verbal forms are admitted into Ng. without any principle, the remaining 23 verbs cannot be said to represent all the verbal forms of the roots in RV ; there is no reason why अतन्ति which occurs in RV should not have been included in Ng. instead of अतति (२।१४।३८).

IV In RV अन् in आनीत् means to breathe or blow ; दृघ् which occurs as दृघ्न and दृघ्याः means to lag behind ; मृज् in RV means to wash and make clean. अनिति, दृघ्यति and मार्ष्टि which mean 'goes' in Ng. owe their inclusion to derivation. Whatever the number, the fact remains that derivation alone accounts for their inclusion in Ng.

V आह्व, कं, शं and ह्य mentioned at the end of Index IX (588) and प्राह्व at the end of Index X (593) also owe their inclusion to derivation. देवराज not being able to quote a Vedic instance of प्राह्व quotes हस्तः हन्तेः। प्राह्वः हनने (२२।३।१०). Ng. is not purely Vedic ; it

draws upon all sorts of previous works ; in short it is a hotch-potch. The compiler who is responsible for this medley ought to have known that he was leaving behind a work that would try and vex the intellect of Vedic students. Dr. Sarup:— "Nighaṇtu is probably not the production of a single individual, but the result of the united efforts of a whole generation or perhaps of several generations" (14|32–35). But I have not the least doubt that it is the work of one single man.

VI Section 20 of chapter I of Nirukta gives the contents of another निघण्टु than the one before us ; there we find it divided into four classes viz. (1) roots having the same meaning, (2) declinables having the same meaning, (3) the various senses of single words and (4) Principal and subordinate deities (२८।१९-२१). The words एतावताम् अर्थानां (२८।२१) are important because that निघण्टु actually stated the several senses of single words. Our निघण्टु omits this feature and mixes up words having more than one meaning and words whose grammatical formation is unknown.

VII अथ इदानीं निघण्टुसमाम्नायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन सुखव्याख्यानार्थम् अस्य शास्त्रस्य । सा इयम् उच्यते । 'एतावन्तः समानकर्माणः धातवः एतावन्ति अस्य सत्त्वस्य नामधेयानि ' इति । स एप पदराशिः नैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । .....यत्र एतौ अर्थौ प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतः अन्यत् यत् किंचित् तत् एतत् एवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणं गवादि प्राक् जहाशब्दात् (११५।२१-११६।१९).

अथ पुनर् यत्र एतावताम् अर्थानाम् इदम् अभिधानम् इति अर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तत् यथा । आदित्यः अपि अकूपारः समुद्रः अपि अकूपारः (निरु० ४।१८) इत्येवमादिः । अनवगतसंस्काराश्च निगमाः जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते अनुपङ्गतः अन्यत् यत् किंचित् तत् एतत् एवंलक्षणम् ऐकपदिकं नाम प्रकरणं जहादि प्राक् अग्निशब्दात् (११६।१०-१५).

अथ पुनर् यत्र नैघण्टुकं देवतानाम अस्मिन् मन्त्रे इदम् अन्यत् अत्र प्राधान्येन वर्तते इति अयं विभागः प्रायेण चिन्त्यते तत् एवंलक्षणं प्रकरणं दैवतं नाम अग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तम् (११६।१६-१८).

Durga tries to reconcile the fourfold division of another Nighaṇtu with the three-fold division of the existing Nighaṇtu. The present Nighaṇtu contains two irrelevant sections namely 12 and 13 of chapter III which have no room in the fourfold division. Durga thinks that these two sections have been admitted into the present Ng. incidentally. The four-fold division does not even

who finds fault with the extravagant statement that Aditi is everything would not say तत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यामः. Whether we consider the above sentences to be interpolated or not, we are forced to conclude that chapter I was written by Yāska.

XI Yāska devotes three chapters to the three sections of chapter IV of निघण्टु and six chapters to the six sections of chapter V; he therefore should have devoted three chapters to the first three chapters of निघण्टु; but he has compressed chapters II and III of निघण्टु in the 3rd chapter of निरुक्त on account of the 1st chapter which may be considered as prefatory to his whole work. Shall we say that Yāska borrowed the contents of chap. I from an older निरुक्त without caring to see whether these contents did not conflict with the subsequent chapters of his work? Yāska conscientiously follows the tenet of the Nairuktas namely नामानि आख्यातजानि (२४।१६); his whole work is pervaded by that spirit. Vide remarks (295।26–38) in connection with the genuineness or otherwise of certain sections of chapter I.

XII As Yāska does not state the contents of any section of Nighaṇtu, in chapters I to III, we cannot form an idea of the text of that compilation with which he was dealing. Some mss. of Nighaṇtu read प्रयः for श्रवः (२।७।४); श्रवः इति अन्ननाम। श्रूयते इति सतः (१३४।१२); from these words we must conclude that श्रवः was the word in his Nighaṇtu; प्रयः is not derived anywhere in the Nirukta.

ताळित्। आखण्डल is the order in Nighaṇtu (२।१९।२१–२२); but Yāska deals with आखण्डल first (४८।१) and then with ताळित् i. e. तडित् (४८।२). Durga says in this connection:— आखण्डल-शब्दे अल्पतरं वक्तव्यं बहुतरं ताडित-शब्दे इति क्रमभेदेन एतौ शब्दौ निरुच्येते. But the order in निघण्टु before Yāska may have been आखण्डल। ताळित; vide note (465।17–21). Nighaṇtu has महत् (३।३।१); but शाकपूणि derives महान् which may have been the word in his Nighaṇtu-text; or did he intentionally derive महान् instead of महत् for the sake of bringing out a peculiar sense of that word? Yāska asks महान् कस्मात् and then quotes the derivation of that form of the word given by शाकपूणि (४९।८–९); what was his reading? महान् or महत्?

I have discussed the contents of section 11 of chap. III of निघण्टु and come to the conclusion that the text of that section in the

present Ng is corrupt and that it was also corrupt in the Ng before Yāska (483।1–485।3). This shows that the Nighaṇṭu had become a very ancient work even in the days of Yāska. Yāska says that verbs and declinables are mixed up in this section; but this complaint can be made about other sections also. ववक्षिथ and विवक्षसे are included among declinables that mean 'great' (४९।९). आक्षाणः and आपानः which are declinables are included among verbs (४७।२१–२२). इदा and इदानीं which are indeclinables are found in company with नवं, नूत्नं, नूतनं and नव्यं which are declinables (निघ० ३।२८). Nighaṇṭu is a queer document indeed!

In the present Nighaṇṭu the order is तद्वत्। तथा (३।१३।११–१२); तथा stands for था. But in Nirukta the order is था इति च (५१।६) and *वत् इति सिद्धोपमा* (५१।९–१०). *था इति च which follows* अग्निरिति रूपोपमा (५१।४) would be equal to था इति च रूपोपमा which, however, is not the sense of those words. Durga on account of this misplacement of था इति च says:—था इति अयं च उपमाशब्दः (२६०।८). But था इति च सिद्धोपमा is what is intended; the words therefore ought to follow वत् इति सिद्धोपमा. Was था इति च misplaced in the Nighaṇṭu before Yāska? Or did some one after him interfere with the original order in Nirukta and place था इति च before वत् इति सिद्धोपमा? The latter seems more probable because the instance given of था is तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (५१।७) where प्रत्न, पूर्व, विश्व and इम are standards of comparison like प्रियमेध, अत्रि, विरूप and अङ्गिरस् (५१।१२); vide note (503।13–22).

XIII इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ षष्ठोऽध्यायः (१२०।३–४); here the first chapter of निरुक्त is spoken of as sixth; does it mean that Durga wrote a Vṛtti on the five chapters of निघण्टु and that he called it निरुक्तवृत्ति? If he did, that important work has disappeared altogether. The words आचार्य and भगवत् may appear to conflict with this suggestion; but the honorific words including आचार्य and भगवत् may have been inserted by a devoted student of दुर्ग; the latter perhaps wrote इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः.

Nirukta Recensions

XIV Index XXI (673-688) is divided into 22 sections which are marked A, B, C etc. There are only two complete recensions

of Nirukta, namely, गुर्जर and महाराष्ट्र ; of these the first is earlier. Durga's text can be gathered from his Vṛtti but not completely as sometimes he explains instead of quoting the original ; vide F (678–681) of Index XXI. Dr. Sarup is not right when he says " Durga's commentary is important ; for it repeats *every* word of Yāska; thus the text of the Nirukta *in toto* could be reproduced from Durga's work alone" (the Nighaṇṭu and the Nirukta 51122–24). Durga's text is earlier than Gurjar as the entries under " (A) Durga has not " and " (B) Durga has not " appear first in Gurjar and then in Mahārāṣtra. There is not the least doubt that the entries under " (A) Durga has not " were absent in his text.

The quotations from Durga's Vṛtti are copied from Vol I of Yāska's Nirukta printed in the आनन्दाश्रम Sanskrit Series, Poona.

XV (A) Durga has not :— (13) Durga explains at length अथापि याज्ञे दैवतेन वहवः प्रदेशाः भवन्ति and then says तत्र एवं सति ते चेत् ब्रूयुः लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः इति (१०५।५–१८). In this explanation we do not find तदेतेन उपेक्षितव्यम् ; these words are altogether irrelevant. (14) स शृणोति is irrelevant; the husband sees the real beauty or the person of his wife when they are alone and when she is not muffled up in clothes; listening has nothing to do with the revelation of her beauty. (15) for रममाणं vide 5 under " (c) Durga has " (XIII). (25) दुर्ग :— इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः अस्य शमयिता वा । हन्ता इत्यर्थः । शातयिता वा । हन्ता एव । धात्वन्यत्वम् अर्थैकत्वम् (176119-20). Durga does not quote तस्मात् इन्द्रशत्रुः either here or in his explanation of the Ṛk. (30) कुशिको राजा इति तत्त्ववचनम् (१९५।२४); here वभूव is absent. The derivations of कुशिक are pertinent only then when कुशिक is a king; if कुशिक were not a king, then the derivations would be different. वभूव after राजा would interfere with the purpose underlying the derivations of कुशिक. (41) दुर्गः– अथ अर्बुदशब्दनिर्विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति । अरणशीलं गमनशीलम् अम्बु । तद्दः तस्य दाता मेघः । सः अम्बुदः इत्युच्यते (233116–18); so his text was:— अम्बुदः मेघः भवति । अरणम् अम्बु । तद्दः. I wrote the note (459124–460118) on अर्बुदः मेघः भवति etc under the conviction that Yāska derived अर्बुद and not अम्बुद. This conviction based on the Gurjar text is, however, wrong. Yāska derives अम्बुद by way of introduction to the elucidation of the meaning of अर्बुद. अम्बुद *does* mean a cloud ; अर्बुद may or may not have that sense. (49) दुर्ग :— यत् एतत् प्रख्यातं यजातिकर्म लोकवेदयोः एतत् एव भावसाधनशब्देन उच्यते

यजनं यज्ञः इति (२६८।२४-२५) ; here Durga does not mention the Nairuktas ; the derivations given by the latter have something peculiar in them ; but the first derivation of यज्ञ has nothing peculiar about it ; anyone would say that यज्ञ comes from यज् .

XVI (B) Durga has not :— One cannot be certain about the genuineness or otherwise of the entries under " B Durga has not." (1) The explanation of प्रतिषेधार्थीयः °प्रतिषेधति happens to be omitted in all the mss. of Durga's Vṛtti consulted by me. I think that Durga did explain these words which, however, came to be omitted by some strange accident. " नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायां " प्रसिद्धः । " उभयमन्वध्यायम् ।" नेन्द्रं देव० दैवते शेषः । किं पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । उपमार्थीयः °उपमिमीते (४०।९-१३) ; we see clearly that Durga explained प्रतिषेधार्थीयो° प्रतिषेधति after उच्यते and then explained उपमार्थीयः °उपमिमीते. (2-3) His Nirukta text may have contained words which he did not think it necessary to quote. कः तद्वेद यत् between अदद्भुतम् and अभूतं may have existed in his text ; he quotes कस्तद्वेद यदद्भुतम् and then explains it ; कः तद्वेद यत् is explained by को हि नाम तत् वेद जानाति (४८।१९). The same may be said about उताधीतं विनश्यति इति. (4) दुर्गः— मघं मंहतेर्दानार्थस्य । दीयते हि तत् (५१।२-३) ; here we do not find इति धननामधेयं ; मघ does not occur in Amara ; इति धननामधेयं therefore must have been in Durga's text ; we must suppose that he did not quote these words thinking that the sense of मघ could be gathered from his explanation. (5) Durga quotes ब्रह्म जज्ञानं° वि वः (५२।१६-१८) in connection with वि सीमतः सुरुचो वेन आवः and then says ब्रह्म आदित्याख्यं (५२।२१) ; वेन and ब्रह्म mean the same thing ; so he may not have rendered वेनः by आदित्यः . (6) दुर्ग :--पद्वत् पदवत् पादसंयुक्तम् । अवसं पथ्यदनम् इति निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् (१००।१०-१२). पथ्यदनं is the sense of अवसं ; गावः is not mentioned here ; but पद्वत् अवसं पथ्यदनं refers to cows ; गावः may not have been noticed by Durga. (7, 9, 12, 14 and 20) The omission of इति does not mean much as that particle is too unimportant to be noticed. Durga's text may or may not have had इति. (8) दुर्गः-- अवर्षति देवे शंतनुम् ऊचुः उक्तवन्तः ब्राह्मणाः । ज्येष्ठं भ्रातरम् अन्तारित्य अतिक्रम्य अभिषेचितम् अभिषेकः कारितः यतः त्वया तेन तस्मात् मर्यादातिक्रमेण ते तव राज्ये देवो न वर्षति । प्राप्तकालं प्रतिपद्यस्व इति (१६२।१-४). Here we do not find mention or explanation of अधर्मः त्वया चरितः . Perhaps मर्यादातिक्रमेण explains these words . (10) Durga does not explain इति अस्थावराणां in

his Vṛtti on section 16 of chap. II because he has explained those words in his Vṛtti on the preceding section. दुर्गः — आपोऽपि काष्ठाः उच्यन्ते। ताः पुनर् द्वय्यः स्थावराः च अस्थावराः च। तत्र क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणां काष्ठात्वम्। अस्थावराणां पुनः क्रामन्ति एव एताः न क्वचित् तिष्ठन्ति इति काष्ठाः मेघ्याः आपः। मन्त्रः अपि च एतस्मिन् एव अर्थे भवति (१७५।४-८). In this quotation Durga explains both स्थावराणां and अस्थावराणां. (11) दुर्गः— अनूची इति इतरेतरम् अभिप्रेत्य। इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (१८४।१९); here we do not find अनूच्यौ after अनूची; अनूच्यौ is, however, absolutely necessary as अनूची is a Vedic dual. Shall we call the omission of अनूच्यौ in the Vṛtti as a mere accident ? (13) बृहत् इति महतः नामधेयम् (२२।११-१२) shows that Yāska considered बृहत् to be a Vedic word; he therefore *must* have explained बृहत्या by महत्या; the omission of महत्या in Durga's Vṛtti may be accidental. (15 and 17) इति व्याख्यातम् is not quoted since he explains the Ṛks which contain अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् (४१।४-५) and अपिकक्ष आसनि (४१।२२-२३). (16) The absense of इति और्णवाभः need not lead to the conclusion that the words were not in Durga's text; he may have omitted them by oversight. (18) दुर्गः— अरणः अपार्णः। अपगतोदकसंबंधः इत्यर्थः (२०५।१३); भवति after अपार्णः may or may not have been in his text. (19) उशती being a Vedic word does require कामयमाना after it; the omission of कामयमाना in Durga's Vṛtti may be due to mere accident. (21) दुर्गः— किं तर्हि तस्याः करोति। चकार गर्भं सनितुर्निधानम्। करोति गर्भनिधानं सनितुः हस्तग्राहस्य भगिनीभर्तुः। प्रसवसमर्थां करोति पुष्णाति इत्यर्थः (२२०।९-११). The direct object of चकार is तां (understood); this तां is to be inferred from तस्याः and would represent एनां. (22) Durga does not quote इति नैरुक्ताः; but that does not mean that the words did not exist in his text; निपण्णम् अस्मिन् पापकं which is a derivation of निषाद can be expected from the Nairuktas alone as they smelt sin in तस्कर, स्तेन and तायु. (23) Durga's text may or may not have contained इति वा after अग्रगामिन्यो भवन्ति. (24) The same remark may be made about वा after अदानकर्माणो. (25) दुर्गः— वैयाकरणानां पुनर् अन्यथा अपि स्यात्। स हि संततकर्मा भवति। रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवा अरण्ये। एवम् अहोरात्रकर्मा (२४८।७-९); हि in स हि संततकर्मा etc shows that तनोतेः वा स्यात् was in Durga's text; अन्यथा अपि स्यात् also bears out this opinion. (26) Durga explains the derivation of ऊर्दर; he was therefore expected to quote and explain कृदरं कृतदरं भवति. Shall we say that the derivation of कृदर was too obvious

to be noticed or that the derivation and its explanation came to be accidentally omitted ?

XVII (C) Durga has :— (2) सज्यते तस्यां वंशः इति सञ्जनी इति उच्यते (७२।१७); so Durga had सञ्जनी for आसञ्जनी. (3 and 17) प्रतीयते and प्रतिषिध्यते are more emphatic than प्रतीयेत and प्रतिषिध्येत ; प्रतीयेत = should be understood or inferred ; प्रतीयते = is understood or inferred ; प्रतिषिध्येत = should be negatived ; प्रतिषिध्यते = is negatived. (5) अपि एकं सख्ये etc. ; there is something wrong with this text ; I have tried to conjecture the original ; but this conjecture may not be satisfactory. (15) दुर्गः— अधः पुनः न धावति (१६४।४) ; as अधः forms part of अधरः, it had to be derived ; पुनः therefore is quite necessary ; vide पुनः Index X (592). (24) दुर्गः— वैश्वानरः अग्निः अपाहरत् अपहन्ति स्वेन ज्योतिषा तमांसि (१८८।१०) ; Durga seems to render अवातिरत् by अपाहरत् and अपाहरत् by अपहन्ति. (26) Durga :— अवनैः वा० अथवा अयनैः (१९५।३-५) ; So Durga's text was अवनैर्वा । अयनैर्वा.

XVIII (This paragraph does not refer to any entry under "(C) Durga has" ; it is altogether independent). इत्यपि निगमो भवति follows तसूर्दरं ०यवेन (५३।२०), समिद्धो० मतीनाम् (५३।२२), आ त्वा० ररम्भा (५४।२) and कृत्तिवासाः० धन्वा (५४।४). But Durga has:— तसूर्दरं न पृणता समिद्धो अञ्जन् इति निगमौ (२७९।१०) and आ त्वा रम्भं कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः इति निगमौ (२८१।६ ७). Durga thus clubs together two Ṛks instead of separating them as the text does ; इत्यपि निगमौ भवतः instead of इत्यपि निगमो भवति must have been his text. द्वयोरपि नाम्नोः एकनिगमः (२७८।१९-२०) is what he says about यद्स्युप० सर्पति ; this shows that the Ṛk was followed by इत्यपि निगमो भवति ; thus he had इत्यपि निगमो भवति once only. स नः सिषक्तु सचस्वा न इति निगमौ (२८६।१६) ; this shows that the two Ṛks separated in our text were clubbed together in Durga's text. इति निगमौ occurs six times (२७९।१०, २८१।६-७, २८२।६, २८३।२५, २८६।१६, २८७।१५). All this shows that the Ṛks were separated by some one who wished to interpret them ; but the interpretations are not at all wanted as the Ṛks are not difficult. There are harder Ṛks in section 20 and yet Yāska leaves them unexplained ; अर्यया and वर्तिः in तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या (५३।६) do require explanation and yet no explanation is given ; vide 532|20-21 and 541|4-8. इत्यपि निगमौ भवतः must have followed every pair of two Ṛks in Durga's text. Durga has इति

निगमौ भवतः once, इति निगमौ six times and इत्यपि निगमौ भवतः thrice. This shows that he does not always quote the text as it is.

XIX (D) Durga has :— (1) लौकिकेषु अपि एतत् may have been supplied by Durga for the purpose of explanation ; जानन्तं संप्रेष्यतीति is said by the objector ; to this the direct reply would be जानन्तम् अभिवादयते and जानते मधुपर्कं प्राह ; लौकिकेषु अपि एतत् is not absolutely necessary. (3, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 28) Yāska sometimes omits वा or इति वा which particles may have been supplied by Durga in his explanations. (4) दीप्तिकर्मणः after राजतेः may have been added by Durga. (5) Yāska uses अस्य in the dissolution of बहुव्रीहि compounds; Durga uses यस्य in obedience to the practice of modern grammarians. (7) दुर्गः— किंच । अत्राह तेषु स्थानेषु (१५१।११); तेषु स्थानेषु may be the explanation of तत्र which word Durga does not quote; अत्राह = तत्र = तेषु स्थानेषु. (8) Durga may have supplied मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second. (9) He may have interpreted अस्मिन् by एतस्मिन्. (10) He may have added स्नाम्ना मांसेन च after परियुतो भवति (१५५।१४). (12) कस्मात् after शंतनुः may not have existed in his text. For 13 vide note on (B) 10 (XI–XII). (15) प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति may or may not have existed in his text ; he explains प्रथमाः in the Ṛk by प्रतमाः प्रकृष्टतमाः । मुख्याः इत्यर्थः ; प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति may be implied in this explanation. (16) Finding that विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते was abrupt, he placed these words after कृन्तत्रात् उत्कृत्तात् etc for the purpose of removing the abruptness. Maha prefixes कृन्तत्रम् अन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् to विकर्तनेन ०जायते for the same purpose. (17) Instead of quoting शुष्मैः शोषणैः he renders शुष्मेभिः in the Ṛk by बलैः. (21) He may have rendered दाक्षिणाजी by दाक्षिणात्या. (22) He may have rendered चकार by करोति. (26) Did his text have इति वा after समास्कन्नो भवति or did he add these words himself ? Whatever the case, इति वा is quite unnecessary, for समास्कन्नो भवति is the reason for deriving खल (= a threshing-floor) from स्खल् or खल् ; vide note (569।1–9).

XX (E) Durga has :— (1) यजुर्वा is found twice in his comment on एतद्धै० ऋक् यजुर्वा अभिवदति ; he explains क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः which is an instance of a Ṛk ; but he gives no example of Yajus (यजुस्) which was expected from him ; this shows that यजुर्वा was absent in his text. (2 and 3) He who explains असपत्नोऽयं

ब्राह्मणः and मेघः इति नैरुक्ताः would certainly have explained अनमित्रो राजा and त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः. All these three are interpolations in his Vṛtti.

XXI (F) The words not quoted but explained by Durga can be inferred with certainty in most cases. (10) I do not understand कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदकाः which is Durga's rendering of उपकक्षदघ्नाः. कक्षौ च तृणवीरुधौ (अमर ३।३।२२०); Apte's Dic. :— कक्ष=(1) A lurking or hiding place; (2) the end of the lower garment; (3) A climbing plant, a creeper; (4) Grass, dry grass; (5) A forest of dead trees, dry wood; (6) The arm-pit. Which of these senses are we to attach to कक्ष in कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदकाः? Does कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदकाः mean "having water like that in shallow places full of willows"? Certain ponds have shallow water like that in which willows grow. (38) Durga explains वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं पुनर् आदत्ते by सा एवम् आत्मानम् आविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्षु आत्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततः वर्षस्युपरमे प्रत्यूहते वव्रिं प्रत्युपसंहरति रूपम् आत्मीयम् । अदृश्यं करोति इत्यर्थः (१५८।४–८); by these words Durga explains not only वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं पुनर् आदत्ते but also विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम्. (43) Food (अन्नं) also is called व्रत because (यत्) it covers (आवृणोति) the body (शरीरं); Durga substitutes तदपि for यद् in his explanation; तद् अपि=अन्नम् अपि. (65) दूरे अपि सन् अन्तिके इव सन् दृश्यसे=दूरे अपि सन् अन्तिके इव अवस्थितः दृश्यसे; सन् = अवस्थितः. (69) धारयत इति in the text may be equal to धारयतः इति or धारयते इति; धारयते इति was most probably what Yāska wanted to say; धारयमाणात् seems to be the explanation of धारयते इति. चतुरः अक्षान् धारयते इति= Since this fellow holds four dice in his hand. तद् यथा after धारयते इति is implied in Durga's interpretation of the Bhāṣya (495।17-18).

XXII (This paragraph does not refer to any entry under "(F) Durga does not quote etc."; it is altogether independent). Instead of quoting अपत्रपणकर्मणः, दानकर्मणः, पूजाकर्मणः, प्रकाशयतिकर्मणः etc. Durga renders them by अपत्रपणार्थस्य, दानार्थस्य, पूजार्थस्य, प्रकाशयत्यर्थस्य etc. He renders गतिकर्मणः and धारयतिकर्मणः by गत्यर्थे वर्तमानस्य and धारयत्यर्थे वर्तमानस्य. He quotes गतिकर्मणः, तृप्तिकर्मणः, भेदनकर्मणः and वृद्धिकर्मणः but does not explain them. He quotes गतिकर्मणः and दानकर्मणः and renders them by गत्यर्थे वर्तमानस्य and दानार्थस्य. This shows that he does not always follow the same method.

XXIII The entries under "(G) Durga says" require no further explanation. They show that there were two texts of Nirukta in Durga's day. (3) He adopts both संविज्ञानानि and संविज्ञातानि ; he does not say that some adopt संविज्ञानानि and that others adopt संविज्ञातानि.

गुर्जर Recension (682)

XXIV (H) Gurjar has :— (1) The substitution of इति for इव after अभूतम् is wrong ; इव is absolutely necessary. (2) उदितानुवाकः confirms the conjecture that Durga's text had उदितानुवाकः and not उदितानुवादः. (3) तथापि for अथापि is wrong ; अथापि introduces an additional topic while तथापि refers to what has already been stated ; ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिंदा च is an additional argument for proving the utility of Nirukta. (4) सो अस्य occurs in the Ṛk ; Gur retains सो अस्य instead of joning them into सोऽस्य. (5) The retention of जगृभे is right as it is found in classical Sanskrit. (6) ज्योतिषां प्रणयः occurs twice in the text (३६।११ and ११-२०) ; the Gurjar recension has प्रभवः in place of प्रणयः in the second occurence but not in the first. (7) आघ्नन्ति in तां °आघ्नन्ति requires अक्षैः for अक्षेण, for each dicer strikes the woman with one die. Or do they use the same die ? Durga has not तां तत्र अक्षेण (अथवा अक्षैः) आघ्नन्ति. Some one interpolated तां तत्र अक्षेण आघ्नन्ति ; Maha altered अक्षेण to अक्षैः. (8 and 12) यदी and चतुरश्चित ought not to be retained in the Bhāṣya. यदी should be represented by यत् इह, चतुरः by चतुरः अक्षान् and चित् by यथा. (10) अञ्च् = to go; अञ्चनाः = (Fingers are called अङ्गुलयः because) they go towards acts. Durga has neither अञ्जनाः nor अञ्चनाः ; अञ्चन is contained in अभ्यञ्चनात् which follows अञ्जनाः भवन्ति इति वा. (11) Gur alters सन् दृश्यसे to संदृश्यसे ; it is evident that the alteration was made by some one who did not understand the propriety of सन् after आन्तिके इव ; vide note on (F) 65 (XV). (14) Durga says that some read अविनाशनाम for अविनाशिनाम ; vide (G) 7 (682). (15) The splitting of स्वस्ति into सु अस्ति may be due to a desire for making clear the meaning of स्वस्ति or it may be a mere freak.

XXV (I) Gurjar has :— This section consists of wrong readings most of which are due to mispronunciation ; a few may be due to mere freakishness. (20) निर्गमनःप्राया for निर्गमनप्राया shows that this recension copied some old text ; but in copying that text it placed a विसर्ग after निर्गमन. A long period must have passed between Durga and the Gurjar recension as Durga has not the derivation of जामि which contains निर्गमनप्राया.

XXVI (J) Gurjar has not :— (1) The absence of भूरिशृङ्गाः indicates Yāska's manner of interpretation of Ṛks ; as a rule he does not quote words whose equivalents he gives in his Bhāṣya. (2) The absence of कर्मभिः नीचैः shows carelessness as चित्तिभिः and नि do require explanation; चित्तिभिः=कर्मभिः ; नि=नीचैः. (3) हृदयरमणं भवतीति वा occurs in Maha only. (4) नाम after तत्त्वस्य (३६।२६) is absolutely necessary ; its absence means carelessness. (6) The absence of सह in तया सह चरतः is significant ; तया चरतः =(Night and Dawn) travel along her (तया), that is, along the sky ; vide 383131-34. (7) वा is not absolutely necessary after ब्रवीतेः as there is वा after भ्रंशतेः. (8) The absence of एवम् before अन्यासाम् does not signify much ; it may be safely omitted as अन्यासामपि देवतानां etc is sufficient to convey Yāska's meaning. (9) Gur may have omitted निपद्नो भवति thinking it to be superfluous as the root नि+सद् is found in निपण्णं in the derivation of निपाद् by the Nairuktas viz निपण्णम् अस्मिन् पापकम् ; vide (F) 60 (680). (10) The absence of वा after आनिन्द्राः इतरे इति shows nothing but carelessness.

महाराष्ट्र recension

XXVII (L) Maha has :— All the entries in this section are clear additions. They are neither in Durga nor even in Gurjar. (5) दण्डपुरुषः after दण्ड्यः पुरुषः is meaningless. (7) For हृदयरमणं भवतीति वा vide 341122-24. (8) For ते ऋषयोऽभवन् vide 348111-14. (10) One expects नेता रसानाम् as a derivation of नाक and नभस् ; its absence in Durga and Gurjar is surprising ; in this same section we read स्तृतो रसान् (३६।६), संस्रष्टा रसान् (३६।८), गमयति रसान् (३६।१५) and आविष्टो रसान् (३६।१७). The Sun (नाक and नभस्) is a carrier (नेता) of earthly liquids (रसानां). (14) शोभनाभिः is unnecessary as सु in सुप्रवृत्ताभिः conveys its meaning. (19) There is nothing in अङ्गुलि to justify the derivation अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा ; ग् in अङ्गुलि

may justify अग्रगामिन्यः and अग्रगालिन्यः. क् is a guttural like ग् and may justify अग्रकारिण्यः. But by no stretch of fancy can म् be extracted out of ग् in अङ्गुलि. (20) For अम्बुदः etc vide note on (A) 41 (X). (22) खण्ड in आखण्डयितर् suggests खण्डं खण्डयतेः. (24) उत्तरे before धातवः is senseless as the word आमिश्राणि shows that nouns and verbs are mixed up in this section. (26) देवरः कस्मात् । द्वितीयः वरः उच्यते is misplaced. It ought to precede देवरः दीव्यतिकर्मा, if at all it is called for; its detachment from देवरः दीव्यतिकर्मा shows that it is not genuine. (27) मरुतः भ्राजमानाः रोचिष्णूरस्काः is borrowed from Durga's Vṛtti. (30) स्तोता स्तवनात् is not wanted as the निरुक्त derives difficult words only. (31) For वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् (५३।१८) which ought to have been printed after "(30) स्तोता स्तवनात्" etc vide 531I3-5 and 532I1-11. The alteration of निगमो भवति in the text to निगमौ भवतः in Maha was necessitated by the insertion of वम्रीभिः ०अदानम्.

XXVIII (M) Maha has :— (1) Maha ought to have shown its independence by restoring द्रष्टव्यं in the Gurjar recension to दृष्टव्ययम् as it does in restoring संदृश्यसे in the Gurjar recension to सन्दृश्यसे as in the text; vide (H) 11 (XVI). (2) The substitution of वा for चा in चासश्नती shows independence but sacrifices sense. (3 and 4) The alteration of सुपुम्णः to सुपुम्नः and of आविष्कुर्यात् to आविःकुर्यात् shows a wrong spirit of independence. (5) नियुतं प्रयुतं for प्रयुतं नियुतं may be a copy of Durga or a variation from Gurjar. (6) To show its independence it reverses the order अम्बुमत् भवतीति वा and अम्बुमत् भातीति वा; but it ought to have known that अम्बुमत् etc explains nothing; it is simply a senseless interpolation. (8) अनिमिषन्ति qualifies इंद्रियाणि; to substitute अनिमिषन्तः for अनिमिषन्ति is nothing but perverse independence. (9) The substitution of तत्करो भवति for तत्करोति is senseless; तत्करो भवति यत् पापकम् = यत् पापकं तस्य करः कर्ता भवति; thus we have to explain a senseless substitution. The additions and alterations show a spirit of independence; but such independence is disloyalty to the original text. Such disloyalty has been perpetrated ever since Yāska departed this life. It is impossible to determine Yāska's original text on this account.

XXIX (N) Miscellaneous:—(1) Both दाक्षिणाजी and दाक्षिणाजा seem ungrammatical; it is difficult to guess the original word. (2)

माध्यमिकाः is correct ; but all the mss read माध्यमकाः ; I do not know what authority पण्डित जिबानन्द विद्यासागर had for altering माध्यमकाः to माध्यमिकाः .

Yāska's probable text

XXX Durga's text being earlier than Gurjar and Mahārāṣtra must be considered nearer to Yāska's original text ; but the degree of that nearness can never be determined as interpolations and corruptions must have crept into the Nirukta during the long interval between Yāska and Durga. One may safely say that all the entries under " (A) Durga has not " and " (E) Durga has " were absent in Yāska's text. We may also say that Yāska quoted शिशिरं जीवनाय कम् and नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम only and not the made-up Ṛks. One would like to ask if these bits alone existed among the spurious Ṛks (खिल) of ऋग्वेद in Yāska's time. Nothing definite can be said about the entries under the other heads dealing with Durga's text. The entries under 'O' to 'T' (685-688) are conjectures; their value therefore should be assessed as conjectures only.

XXXI (O) Corruptions :— I have stated reasons why I consider most of the entries under this head to be corrupt. (1) I have not the least doubt that अनान्वितौ was corrupted to अन्वितौ. (3) उदितानुवाकः was most probably the genuine word. (4) For वाक्सख्ये etc vide note on 5 " (C) Durga has " (XIII). (5) विश्वकद्रः । वि इति चकद्र इति । चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते seems to have been the original text. (8) I have said nothing about निषूदनः in the notes ; नि + सद् is the root both in निषदनः and निषण्णं ; one expects a different root from that in निषण्णं ; a man of the fifth caste was called निषाद because he was a destroyer (निषूदनः) of animal-life ; but the Nairuktas say that he is called निषाद because sin is deep-seated or ingrained in him ; so नि + सद् may be the root in निषाद. (11) अप्रात्तस्य seems to have been Yāska's word in place of प्रात्तस्य. (12) नेमानि क्षत्राणि इति च ब्राह्मणम् is the present text ; दुर्गः :— तु-शब्दार्थे च-शब्दः (२७७।१२) ; इति तु ब्राह्मणम् was most probably Yāska's text.

XXXII (P) Interpolations:—(1) In the question "Did Pāṇini borrow परः संनिकर्षः संहिता from the ऋक्प्रातिशाख्य?" Yāska should be substituted for the word underlined, for the Sūtra does not occur in the ऋक्प्रातिशाख्य. Most probably परः संनिकर्षः संहिता is an interpolation; section 17 treats of पदविभाग (२७।५-१३); पदप्रकृतिः संहिता (२७।१२) is sufficient to endorse the claim of the Nirukta that it enabled men to split Ṛks into *padas*. परः संनिकर्षः संहिता applies to both Vedic and non-Vedic combinations. Yāska is speaking of पदविभाग in Ṛks only; he is not concerned with non-Vedic Sanskrit. (14) ध्रुवक्रिोति which is the explanation of उपरमयति must be an interpolation as Yāska does not explain his own words. (25) रूपं रोचतेः must be an interpolation as रूप has been already derived in these very words (३११५-१६). (26) दुर्गः— स हि संततकर्मा भवति। रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवा अरण्ये। एवम् अहोरात्रकर्मा (२४८।७-९); here there is no वा after अहोरात्रकर्मा; अहोरात्रकर्मा which is the explanation of संततकर्मा must be an interpolation; vide 14 above. (28) This entry is most probably an interpolation because Yāska is dealing with comparisons and not with particles; besides इव which is a particle has been illustrated by तनूत्यजेव (४९।२१) and विधवेव देवरं (५०।३).

XXXIII (Q) Interpolations:—Yāska does not quote words in quotations whose equivalents he gives in his Bhāṣya; the entries under this head are most likely interpolations. (3 and 4) वृक्षे वृक्षे and भूरिशृङ्गाः may not be interpolations; perhaps their presence is necessary as Yāska derives वृक्ष and भूरि which he could not have done if वृक्षे वृक्षे and भूरिशृङ्गाः had been absent in the Bhāṣya.

XXXIV (T) Misplaced: --It is difficult to locate यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्; Yāska makes a liberal use of this injunction and yet it may be an interpolation. He who interpolated these words placed them in a wrong context. Yāska renders संदधन्वे by संदधाति आत्मानं (Index XII); here he substitutes धा for धन्व् for which there is no injunction in the Nirukta.

XXXV (U) Bits of Ṛks etc:—(1, 5, 9 and 11) These bits have been explained in the Bhāṣya and therefore should not have been quoted. The rest are quoted because they explain themselves with the exception of a few words which are explained in the Bhāṣya. (7) अनुसंतवीत्वत् is quoted because the formation of that word requires

explanation. There are 6 bits of Ṛks that are unaccented in the Bhāṣya; I do not see any reason why they should not be accented; they differ in no way from the 13 accented bits. The four bits followed by इति and इति व्याख्यातम् are not accented on account of the last letters of the bits being joined to the following इ. उतार्धीतं विनश्यति should not have been quoted as it is explained in the Bhāṣya. It would have been better if all the quotations under "U" had closed with इति. Did Yāska himself quote one and all of these quotations in his Bhāṣya or did he quote only those whose meaning is plain?

XXXVI (V) The reason for accenting explanatory words is difficult to discover.

XXXVII In mss and printed editions of Nirukta the last words of Ṛks are affected by rules of संधि whenever they are followed by इत्यपि or इति. लोककृत्+इत्यपि (निरु० ३।२०) = लोककृदित्यपि; अर्भकेभ्यः + इत्यपि (do) = अर्भकेभ्य इत्यपि; स्तृभिः + इत्यपि (do) = स्तृभिरित्यपि; विधेम + इति (निरु० ३।२१) = विधेमेति; सृजस्व + इति (do) = सृजस्वेति. The Ṛks concerned are not accented because they are affected by non-Vedic words. In the text I have inserted reference-figures between Ṛks and इत्यपि; the Ṛks therefore retain their Vedic character and have been on that account accented; vide ५२।२४-५४।२४.

Yāska's manner of interpretation

XXXVIII In his Bhāṣya Yāska retains the order of words in Ṛks; instead of quoting Vedic words he gives their equivalents and retains the others as they are. वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः (२०।२१-२२) = वृक्षस्य इव ते पुरुहूत शाखाः; here नु and वयाः are Vedic words of which इव and शाखाः are modern equivalents; नु and वयाः are not quoted. Dr Sarup translates the Ṛk thus :— Of thee like the branches of a tree, O many-invoked one! He translates the Bhāṣya in the same words; there is not the slightest difference between the two; I do not know what purpose is served by this double translation.

XXXIX न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचन अकम् = न वै अमुं लोकं जग्मुषे किंचन असुखम्; असुखं is the rendering of अकं which is not quoted in

the explanation. Dr Sarup translates both the original and the Bhāṣya on it ; original :— There is no *misery* for the man who has departed to the other world ; Bhāṣya :— There is no *wretchedness* for the man who has departed to the other world. The only difference between these two translations is the use of the word 'misery' in the first and 'wretchedness' in the second. The quotation accounts for the name नाक when it means heaven ; one who goes to heaven experiences no misery there, for it is the meritorious alone that go to heaven. No mere translation can bring out Yāska's meaning.

XL The only exception to the statement made in XXXVIII consists in bringing together prefixes and verbs. रमध्वं and उप which are separated by four words (४०।१६) are brought together and become उपरमध्वं in the Bhāṣya (४०।१८). In the second half of the same Ṛk सिन्धुं intervenes between प्र and अच्छा ; अच्छा again is separated from अह्वे by three words ; प्र + अच्छ + अह्वे = प्राभिह्वयामि (४०।२२). अभि देवा असाम is the order in the Ṛk (४५।१९) ; the Bhāṣya has आभिभवेम देवाः (४५।२१) ; अभि + असाम = आभिभवेम.

XLI पर्यायाः इव त्वत् आश्विनम् is rendered by आश्विनं च पर्यायाः च (२३।२०-२१) ; in this interpretation we find आश्विनं placed before पर्यायाः the reason for which I have not yet discovered. आविवासेम धीतिभिः (४०।१) = कर्मभिः परिचरेम (४०।५-६) ; we expect परिचरेम कर्मभिः ; there appears no reason why कर्मभिः should precede परिचरेम.

XLII Yāska invariably omits expletives ; he omits नूनं before सा (२२।५), कं in शिशिरं जीवनाय कम् (२४।२), ईं in एमेनं सृजता सुते (२४।३), इत् in तामिद्वर्धन्तु नो गिरः (२४।३-४) and उ in अपश्च ते समतसि (२४।५).

XLIII Yāska sometimes understands words, phrases and sentences as for instance अद्यतनम् (२१।२१-२२), यथा स एनां पश्यति स शृणोति (२८।६-७), मध्यमः (३३।२), मम अयम् इति (४३।१४-१५), स एव पुत्रः इति (४३।१७), अज्ञात् ०मातरि (४४।३), संतानकर्मणे पिण्डदानाय (४४।१२), तं तत्र ०लभते (४४।१९-२०), अवाहि च स्त्रियम् (४५।१२) and एवमेव दुरुक्तात् बिभीयात् (५०।१७-१८).

XLIV तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय occurs four times in the first three chapters of Nirukta ; निर्वचन here means full interpretation of the topic in hand. The full interpretation, however, consists in

retaining the order of words in Ṛks, substituting modern words for Vedic ones, bringing together prefixes and verbs, omitting expletives and occasionally understanding words, phrases and sentences. Sāyaṇa explains words in Ṛks in the order in which they would stand in a prose sentence ; this feature is altogether absent in Yāska's Bhāṣya.

XLV Another peculiarity consists in interlarding the Bhāṣya with derivations. Yāska does not wait to complete the interpretations of Ṛks ; he thinks he must derive words also in order to make the interpretation full and complete. Durga interprets Ṛks first and then deals with derivations which subject he introduces with the words अथ एकपदानिरुक्तम् ; this device is certainly convenient as derivations interrupt explanations of Ṛks. But Yāska did not think derivations to be interruptions. This plainly shows that the derivation of words was the principal object of निरुक्त. These interruptions are often provoking. In his Bhāṣya on अभीदमेक (४७।९-१०) Yāska interprets the first half of the Ṛk and then begins the derivations of एक etc which occupy about six lines (४७।१२-१७). Then follows the interpretation of the second half. These derivations throw no light whatever on the sense of the Ṛk and yet Yāska indulges in them to his heart's content.

XLVI गिरिष्ठाः in मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (२९।२-३) is explained by गिरिस्थायी (२९।६) and मेघस्थायी (२९।८) ; मेघस्थायी appears quite abrupt because of the intervening derivations of गिरि, पर्वत and पर्वन्. Where was the harm in placing मेघस्थायी after गिरिस्थायी ? गिरिस्थायी qualifies मृग while मेघस्थायी qualifies इन्द्र ; Yāska could have said अथ चेत् देवताभिधानं मेघस्थायी just as he has said अथ चेत् देवताभिधानं क्व अयं नः चरतीति (२९।५). He could not do it on account of his passion for derivation.

XLVII On account of this passion for derivation he sometimes leaves parts of Ṛks unexplained. In his Bhāṣya on आर्ष्टिषेणो होत्र (३५।१-२) he does not explain अपो दिव्या असृजत वर्ष्या अभि which certainly deserved consideration at his hand. He always brings together prefixes and verbs ; he therefore should have written अपो दिव्या अभ्यसृजत् वर्ष्याः . Instead he halts after the deri-

vation of अघस् (३५।१). He does not explain मर्यं न योषा (५०।७); मनुष्यम् इव योषा which is the explanation of these words ought to have been placed before मर्यो मनुष्यः etc. Then should have followed the derivations of मर्यं and योषा. जीवगृभः is not explained; its explanation ought to have preceded the derivation of आत्मन् (५०।१२).

XLVIII In his Bhāṣya on शासद् वह्नि (४३।१९-२०) Yāska interprets the first half first (४४।१-७); then follows a discussion about the right of daughters to inherit paternal property (४४।८-४५।४). This discussion may be considered as an introduction to the interpretation of the second half (४५।४-५); but even then the discussion appears to be inconveniently placed; one is almost provoked to look upon it as an interruption.

IL Yāska follows the dictum यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् (३०।५) several times in chapters I to III; vide Index XV (627). I have included शम्बचै in this list: but I think it is an instance of the substitution of one root for another for which there is no provision or rule in Nirukta : स्वज् is substituted for ष्वञ्; शम्बचै = सस्वजै = परिष्वजनाय; the affix ऐ in शम्बचै represents the present infinitive. In interpreting अनुसंतवीत्वत् Yāska uses the words तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः (४१।२३-२४) : by these words he seems to substitute तन् for तु; Durga renders अनुसंतवीत्वत् by अनुसंतनोति. Does पूर्वा प्रकृति stand for the first frequentative? Does it mean that अनुसंतवीत्वत् is the first frequentative of अनु + तन्? Yāska renders सुवृक्तिभिः by सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः (४०।५); here he substitutes वृत् for वृज्; vide note (394|31-395|7).

L Yāska sometimes evolves sentences out of single words and phrases; vide Index XVI (628). He turns गर्भे and निधानं (४५।७) into a compound viz गर्भनिधानीं (४५।११) and splits पुरुपादः (३२।१७) which is a compound into पुरूणि अदनाय (३२।१९-२०).

LI Yāska gives the motive-cause (निदान) of four Ṛks; vide Index XX for निदान (669). Durga mentions the following motive-cause of परिषद्यं हि (४३।५-६) and नहि ग्रभाय (४३।१२-१३):— वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निः अभ्यर्थितः पुत्रं मे देहि इति। तेन किल असौ प्रत्युक्तः क्रीतक-कृत्रिम-दत्तकादीनां पुत्राणाम् अन्यतमं कुरुष्व पुत्रम् इति। स एवम् उक्तः एतास्याम् ऋच्याम् अन्यजान् पुत्रान् निन्दन् औरसं पुत्रं ययाचे (२०४।१५-१९).

Naturalistic interpretation of words

LII आदित्य is nothing but the Sun ; the derivations of आदित्य therefore must bring out all the ideas connected with the Sun ; the Sun takes up (आदत्ते) earthly liquids (रसान्) in the shape of vapour ; he takes in (आदत्ते) the light (भासं) of other luminaries (ज्योतिषां) which means that other luminaries become invisible in sunlight ; he is illumined on all sides (आदीप्तः) by light (भासा). These unnatural derivations of आदित्य are due to the naturalistic tendency of Yāska and the Nairuktas. अदितेः पुत्रः is relegated to the last place because it refers to a history or a myth in which the Nairuktas did not believe. So also the derivations of स्वर्, पृश्नि, नाक, विष्टप्, गो and नभस् — when they mean the Sun—are due to this bias.

LIII वृत्र is a cloud, say the Nairuktas ; Yāska accounts for the phenomenon of rain by the words अपां० वर्षकर्म जायते (३७।११-१२). According to the Nairuktas the descriptions of the fight between Vṛtra and Indra are mere metaphors. Maha has त्वाष्ट्रः असुरः इति ऐतिहासिकाः after नैरुक्ताः (३७।११) ; though interpolated, these words are significant ; the Vedas contain history or myths which the Brāhmaṇas explain at length. There must have been a school of historical or mythological interpreters (ऐतिहासिक) who interpreted Ṛks according to the history or myths contained in them. Their interpretations were certainly natural ; and yet their works have disappeared ; the Nairuktas have carried everything before them. Yāska refers to the view of the mythologists by the words अहिवत्तु खलु० प्रसस्यन्दिरे आपः । तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति (३७।१२-१४). The derivations of पृश्नि, नाक and विष्टप् when they mean heaven are based upon the opinion of the historians or mythologists according to whom heaven was a place to which the meritorious were translated after death (३६।९-१०, ११-१४ and १८). These derivations show that Yāska was not an ultra-Nairukta.

LIV रात्रेः अपरः कालः (३८।६) is Yāska's description of the dawn; here the dawn is no goddess but merely a natural phenomenon. रुशद्वत्सा is rendered by सूर्यवत्सा (३८।१६) ; but how can the dawn which is simply a natural phenomenon have a son ? The reply is :- सूर्यम् अस्याः वत्सम् आह । साहचर्यात् । रसहरणात् वा (३८।१६-१७ ; 381।27-37). Here according to Yāska the relationship between the Sun and the dawn is supposititious and not actual. But the composers of Ṛks

and the historians really believed in such relationship. Yāska renders समानबन्धू by समानबन्धने (३८।१९ ; 382130-34) because like the Nairuktas he scouted the idea of blood-relationship between Dyaus and night and dawn ; the Sun is the common (समान) tie (बन्धन) between night and dawn ; night follows sunset ; dawn precedes sunrise. According to RV, however, Night and Dawn are the daughters of Dyaus who is their father (बन्धु). जार in जार आ भगम् (५०।२०) does not mean a paramour but one who causes night to grow old or to vanish ; रात्रेः जरयिता is the sense of जार. जार in स्वसुर्जारः (५०।२३) means one who causes the decay or disappearance of the light of the dawn. The Sun and the dawn are brother and sister by mere analogy (498112-19). The Nairuktas disliked the ideas of blood-relationship and adultery among gods. But these things are found associated with gods and goddesses in the Vedas beyond any doubt ; we find them in Greek mythology too. The naturalistic interpretation of these things is unnatural, if not ridiculous.

LV Yāska renders पारावतघ्नीं by पारावारघातिनीं ; पारावतघ्नी = a river that strikes the three heavens with its violent waters ; Yāska could not understand how the waters of any river, howsoever violent, could strike heaven ; he therefore renders पारावत by पारावार which means the two banks of a river ; the waters of a flooded river would dash against the two banks. The Nairuktas were not only naturalists but also believers in probabilities ; they were no poets or romancers. Yāska renders एतैः by अयनैः or अवनैः ; vide Index IV. एत in RV means a horse ; but a river has nothing to do with horses ; motion alone can be associated with a river. But the poet requests the rivers to halt with their horses ; this idea, however, is unnatural according to the Nairuktas who always insist on probabilities.

Naturalistic interpretation of Ṛks

LVI य ईं चकार (३३।१८-१९) really expresses the view of the ascetics (परिव्राजक) and yet Yāska brushes it aside with the remark बहुप्रजाः कृच्छ्रम् आपद्यते इति परिव्राजकाः (३३।२०). He interprets the Ṛk according to the view of the Nairuktas to which he prefixes the words वर्षकर्म इति नैरुक्ताः (३३।२०-२१). This naturalistic interpretation is unnatural and forced.

LVII अयं स शिङ्क्ते (३४।४-५) really contains the story of the cow (i.e. waters) who is enclosed by Vṛtra; the cow manages to free herself from Vṛtra and by way of revenge overwhelms him on account of which he begins to groan. Yet Yāska interprets it as containing a natural phenomenon; Vṛtra is nothing but a cloud which imprisons lightning; when the cloud is smashed, lightning escapes out of it and covers it on all sides. Ṛks that contain history or myths ought to be interpreted as such; the naturalistic interpretation may follow then.

LVIII Unnatural interpretations of Ṛks by Durga. आर्ष्टिषेणो होत्र (३५।१-२) and यद्देवापिः (३५।११-१२) contain a history; and yet Durga after explaining the Ṛks historically imposes on them a naturalistic interpretation; vide note (354|8-19). In this interpretation आर्ष्टिषेण is the earthly Agni; शंतनु represents sacrificers who wish to make the whole world happy; the earthly Agni carries out this object of the sacrificers; बृहस्पति is the lord of thunder and वाक् is thunder itself. It is needless to say that this naturalistic interpretation is exceedingly unnatural. Yāska considers सरस्वती in chap II sec 24 (३९।२५-४०।१) to be a river; the मैत्रायणीसंहिता, however, treats सरस्वती as a goddess; Durga being an ardent admirer of Yāska and at the same time a faithful follower of मैत्रायणीसंहिता is perplexed by this contradiction. Nevertheless he comforts himself with the conviction that Vedic words are capable of yielding all sorts of senses and thinks that the present Ṛk can be interpreted in both ways. He gives a second interpretation in which सरस्वती is a goddess; vide 395|16-28. It is needless to say that this interpretation is forced and therefore unnatural.

Derivation

Injunctions and principles

LIX (1) न त्वेव न निर्ब्रूयात् (२०।४); one must derive a word and never plead inability. However tough a word may be, it must be made amenable to a root. It was on account of this terrible injuction that so many *underivable* words have been derived. (2) न संस्कारम् आद्रियेत (२०।४); one should not care for regular formation. In deriving a word you may adopt any device, the only condition being that the full meaning of the word is brought out by such derivation.

LX (3) न अवैयाकरणाय (२१।१६-१७); never derive or explain a word to one who has not studied grammar. The Nirukta employs rules of grammar in deriving words; it is based on solid grammatical reasons; it is not a fanciful science or art. The words व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् (२५।२४) have to be borne in mind; grammarians derive a limited number of words because they care for regular formation; this is sheer timidity! One ought to venture further afield; rules of grammar must be employed in deriving words though ever so difficult. लोप of every sort, विकार, विपर्यय, व्यापत्ति, वर्णोपजन and संप्रसारण which are employed by grammarians in a limited province should have a universal application.

LXI (4) Vedic words whenever necessary should be derived from classical roots and classical words from Vedic roots (३०।१८-१९). (5) तद्धित words and compounds should be first dissolved into their component parts and those component parts should be derived then.

LXII (6) अर्थनित्यः परीक्षेत (३०।२); there is no question about the derivation of words like याग, त्याग, कृति, कारक, पक्ति, पाचक, मुक्ति, उक्ति, अपहार, विहार, संहार etc.; here there is perfect agreement between these words and the forms obtained by rules of grammar from the roots apparent in them; accents (स्वर) and formations (संस्कार) are clearly grammatical; the meanings of roots are seen in the words themselves. Difficulty arises when the root apparent in a word has not the sense of the word itself (अनान्विते अर्थे ३०।२) and when the root which has the meaning of the word cannot be developed into the word to be derived (अप्रादेशिके विकारे ३०।२). प्रदेश means a root which has the meaning of the word to be derived. In the case of words of the latter sort one should depend on their meanings (अर्थनित्यः); नित्य means depending on or taking one's stand on. You *must* bring out the meaning of a word in its entirety by derivation; this is निर्वचन; निर्वचन = the act of speaking out fully or of bringing out not only the direct senses of words but also the ideas suggested by those words; these latter may be called the connotations of the words.

LXIII Forms of words (वृत्तयः) are often perplexing (विशयवत्यः), says Yāska (३०।४-५); त्त appears in both अवत्त and प्रत्त; one who does not take into consideration their meanings would derive both from either दा or दो; but अवत्त and प्रत्त must be differently derived

on account of their different meanings ; vide note (298|29-299|11). Yāska thinks that this single instance is sufficient for his insistence on the senses of words.

LXIV (7) न एकपदानि निर्ब्रूयात् (३१।१६) ; you should refuse to derive words that have no context because words have different senses and connotations in different contexts. (8) समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि (३३।१३-१४); when a word has the same meaning in all contexts, it has one and the same derivation everywhere. But a word may have different meaning in different contexts in which case there should be different derivations to bring out the different senses ; every word should be fully explained in accordance with the sense or senses it has. Such are the injunctions and principles.

LXV तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकम् इति । एवं सति अनुपालम्भः एष भवति (२५।८-९) ; तद् यत्र॰ सर्वं प्रादेशिकम् is what गार्ग्य says ; by these words he suggests that numbers of words are not root-born and thereby censures those who would derive every word from a root. The Nairuktas who derive every word from a root reply that the word प्रदेश is used in a narrow field by गार्ग्य ; प्रदेश means a root that has the meaning of the word to be derived ; this root may be visible in some words and disguised in others ; we discover such disguised roots ; our theory of derivation therefore does not deserve censure ; vide 263|28-34.

LXVI अहि means a cloud and a serpent. What does a cloud do ? It moves (एति) in the sky (अन्तरिक्षे) ; इ (= to go) must be the root in अहि ; इ + इः = ए + इः = अय्+इः = अह् + इः = अहिः ; the change of य् to ह् is वर्णव्यापत्ति. A serpent also goes or creeps along the ground ; अहि meaning a serpent comes from इ (=to go). But a serpent also bites and kills ; हन् therefore must be the root ; आ + हन् = to strike, to bite ; आ + हन् + इः ; आ to be shortened to अ which is विकार ; अन् in हन् to be omitted which is लोप; अ + ह् + इः = अहिः. Thus अहि meaning a serpent must be derived in two different ways to bring out its two different senses.

LXVII गर्तः = (१) सभास्थाणुः, (2) श्मशानसंचयः, (३) रथः ; गर्त having three different senses is derived in three different ways and

reasons are stated for these derivations. This is a peculiarity of the Nirukta method of derivation. गर्त in the first sense comes from गॄ (= to speak) because it is a place where words uttered must prove true (सत्यसंगरः भवति), that is, one must keep his word ; dicers are made to swear that they shall not play falsely. गर्त in the second sense comes from गुर् (= to rise) because a burial-heap stands prominent (अपगूर्णः भवति) in order to destroy animal-life. गर्त in the third sense comes from गॄ (= to praise) because a chariot is the most praiseworthy (स्तुततमं) vehicle (यानं).

LXVIII मत्सर = (1) Sōma-juice, (2) greed ; मत्सर in the first sense comes from मन्द् (=to exhilarate) ; but in the second sense it comes from मद् (= to be insane or mad) because greedy people lose all sense of honesty in their pursuit of wealth. पर्वन् (a joint) comes from पॄ (= to fill) because a joint fills the space between two things such as two bricks or two layers. But पर्वन् also means the last day of a fortnight ; in this sense the word comes from प्री (= to please) because the gods have to be propitiated on these days.

LXIX निघण्टु in its ordinary sense means a collection of words such as the अमरकोश ; as such it comes from नि + घट् because words are put together or compiled. But the निघण्टु before us being a collection of Vedic words does not come from नि + घट्. The Nighaṇtus are words fetched from every nook and corner of the Vedas (छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य) and then compiled (समाम्नाताः). They have also fixed senses and as such determine the meanings of Ṛks where they occur (निगन्तवः). Here three acts are involved namely (1) fetching from every nook and corner of the Vedas, (2) putting together or classifying and (3) having fixed senses ; so निघण्टु comes from सम्+आ+हृ or from सम्+आ+हन् or from नि+गम् ; these three derivations bring out all the connotations of the Vedic collection called निघण्टवः.

LXX Any one would say that अन्न comes from अद् (=to eat) ; but Yāska gives a secondary place to this derivation because it does not bring out a prominent connotation of that word ; food bends down (आनतं भवति) to gratify the hunger of living beings (भूतेभ्यः); अन्न therefore must come from आ + नम्. नव (= new) comes from आ + नी because what is just brought (आनीतं) from a shop or a

market is always new or fresh. अन्तिक comes from the same root because what is near is as it were brought (आनीतं) to one.

LXXI Would anyone think of deriving दिश् (= a direction) from सद् or अश्? Yet Yāska derives the word from these two roots in order to bring out all the ideas associated with directions; vide दिशः (Index IV). इन is derived from सन्; vide note (471|33-472|4); इन means a king or a ruler (ईश्वर); rulership (ऐश्वर्य) must be connected with इन; इन therefore is one by whom (अनेन) rulership (ऐश्वर्यं) is enjoyed (सनितं) or he is one who is enjoyed (सनितः) by rulership (ऐश्वर्येण). But इन may come from इ (= to go); इन is one who goes to rulership. To derive words like इन is simply a waste of intellectual energy; इन and सन् have no connection whatever.

LXXII अक्षि comes from चक्ष् because it is an organ that *sees*; चक्ष् loses च् and becomes अक्ष्. अक्ष् which is apparent in अक्षि is to be rejected because it has not the sense of seeing. This is an example of अर्थनित्यः परीक्षेत. आग्रायण derives अक्षि from अञ्ज् because the eyes are more luminous than any other part of the body. The महाभाष्य derives अक्षि from अश् or अञ्ज्. These different derivations prove that अक्षि is an underivable word. The Hindi word आंख is a corruption of अक्षि; thus आंख can be traced to अक्षि; but we cannot trace अक्षि to any earlier word because of the complete disappearance of pre-Vedic Sanskrit. The Latin word for अक्षि is *oculus* which is said to be a diminutive of *oc*; अनक्ष् in RV means eyeless; अन् + अक्ष् = अनक्ष्; this अक्ष् is like *oc* in latin; we can go so far and no further.

LXXIII The root apparent in कर्ण is कृ; कृ + नः = कर् + नः = कर्णः. But कृ is to be rejected as it does not bring out either the direct meaning of कर्ण or the ideas associated with the ear. The ear is a hole cut by the Creator on either side of the head; कृत् therefore must be the root; by dropping त, कृत i. e. कृन्त् becomes कन्; कन् + अः = कर्ण् + अः = कर्णः. But why not derive it from ऋ? ऋ + नः = कृ + नः = कर्णः. Such derivations are mere fancies. The Marathi word for कर्ण is कान; if one is asked to derive कान, he would say that it is a corruption of कर्ण; but he cannot go behind कर्ण.

LXXIV The hand (हस्त) performs all sorts of acts which include the act of striking or killing ; the root apparent in हस्त is हस्; the hand, however, has nothing to do with laughing ; the nearest root that begins with ह is हन् which must be the root in हस्त. That limb is very quick or efficient (प्राशुः) in striking or killing (हनने). But would it not be better to say that हस् in pre-Vedic times had a different meaning and that हस्त came from that root ? Or हस्त may originally have been अस्त ; अस् to throw ; अस् + तः = अस्तः = हस्तः ; the hand hurls things to the longest distance. The Marāthi word हात can be traced to हस्त ; but हस्त itself can never be traced to any earlier word.

LXXV वाजी is derived from विज् which means to terrify and to move ; a warrior (वाजी) terrifies enemies; a horse (वाजी) is always moving. This derivation is due to अर्थनित्यः परीक्षेत. वाज, however, means booty ; a warrior is वाजी because he brings in booty; a horse is वाजी because he is booty-laden. But वाज itself is underivable.

LXXVI अंशु means सोम or Sōma-juice ; this juice animates the whole body and is a source of pleasure ; animation and pleasure therefore must be brought out by derivation ; vide शम् अष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवति इति वा (३२।१०-११) and the note (320।6-14). By the first derivation अंशु comes from अश् and श and by the second from अन् and श; अश्, अन् and श are to be tortured out of अंशु for the sake of the connotations.

LXXVII Yāska retains स्तृभिः (which is instr. pl. of स्तृ) for a special purpose ; he wants to alter that word to स्तृक्षाः ; स्तृक्षाः = स्तृ + क्षाः ; स्तृ = स्तॄ = स्तीर्णानि इव ; क्षा = ख्या = ख्यायन्ते ; stars are seen as though they were scattered over the whole sky ; by deriving स्तृ instead of स्तृभिः Yāska could not have obtained this special meaning.

Derivation of Vedic words from classical roots

LXXVIII In deriving रश्मि from यम् Yāska follows the dictum that Vedic words should be derived from classical roots in order to bring out their senses ; a rein (रश्मिः) restrains or prevents horses etc from leaving the track. Besides रश्मि there are रशना and रश्मन् in RV ; all these three words originally meant a rope ; rays are nothing but so many ropes dropped down by luminaries ;

the root apparent in these three words is रञ्; it would be better to say that रञ् was a pre-Vedic root and that it meant to bind.

LXXIX रुशत् comes from रुच् because रुञ् in modern Sanskrit means to injure. But रुञ् in RV means to shine; vide 381116-26. This insistence on deriving Vedic words from modern roots is unreasonable; those who do so consider modern Sanskrit to be a perfect language and think that Vedic Sanskrit is irregular. But they ought to know that Vedic Sanskrit has a grammar and a vocabulary of its own. It would be more reasonable to say that modern Sanskrit is a development or a corruption of Vedic Sanskrit.

Struggle between roots with regard to derivation

LXXX पथिन् comes from पत्, पद् or पन्थ् because all these three roots mean to go; a road is called पथिन् because people go along it. There is प in पथिन् and also in these three roots; the word therefore comes from one of these three roots. Durga says about the three derivations of निघण्टुः— (निघण्टुशब्दे) निरुच्यमाने गतिः हन्तिः हरतिः च अहंपूर्विकया संनिपत्य वदन्ति मम अनुरूपं मया एतं निर्ब्रूहि मया एतं निर्ब्रूहि इति (११९-२१); there is as it were a struggle between root and root; every root insists that the word under consideration shall be derived from itself alone and not from the others. Etymologists have no choice; they must derive words from all possible roots; in short they must be impartial. But such impartiality is unscientific. A word can have but one and one root only, if at all it is root-born.

Derivation of obscure Vedic words

LXXXI कुत्स means a thunderbolt; as such it must cut; कुत्स therefore must come from कृत् (=to cut). But कुत्स is also the name of a seer or an inspired composer of prayers (कर्ता स्तोमानां); कुत्स therefore comes from कृ (= to make). Some one, however, says that even when कुत्स means a certain seer the word must come from कृत् because though the sage did not cut or smash शुष्ण, his friend, Indra, did it for him. It is doubtful if कुत्स means a thunderbolt in any Ṛk; supposing it did, can we not say that Indra's thunderbolt came to be called कुत्स in honour of that sage? In that case कुत्स would mean a thunderbolt by लक्षणा only. अङ्कस् is interpreted to mean a bend or a twist in a road; it therefore comes from अञ्च

which means to bend or to curve. But I think the word has a different sense altogether; it means the aerial region; vide note (410|18-36; 411|25-29). In deriving words we have to bear in mind their senses; but then the senses of Vedic words are very often undetermined; that being the case, is it right to derive such words? कुचर is derived in two ways because it qualifies both मृग and इन्द्र. चरति कर्म कुत्सितं is the derivation of कुचर when it qualifies मृग; क अयं न चरति is its second derivation when it qualifies इन्द्र; vide Index IV for कुचर(564). But कुचर seems to qualify मृग alone; कुचरः गिरिष्ठाः मृगः न इव इन्द्रः भीमः is the construction and meaning of मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः. कुचर is an obscure word; the sense of कु can never be determined.

Derivations based on prejudice

LXXXII The derivations of दुहितृ are based on prejudice; marriageable girls are a source of great anxiety to parents who do not know how to dispose of them; in India sons have been always preferred to daughters. A daughter is दुर्हिता because she is an undesirable addition to a family; parents are happy when girls are given away in marriage to men dwelling in distant tracts (दूरे हिता). Durga sees an evil sense even in दोग्धेः. We have to bear in mind that Yāska derives दुहिता and not दुहितृ because हिता is convenient for bringing out all the prejudices against daughters.

Derivations in works like the Brāhmaṇas

LXXXIII असुर has an evil association because the Asuras were enemies of Devas; the derivations of असुर therefore must be based on this evil association; vide note (444|20-445|22); the Asuras are said to have been created out of the *anus* of the Creator! Can this be called derivation? असुर is often used of the gods; the derivation of the word in such context would be असुमान् i. e. possessed of strength. The Nairuktas attached importance to context for bringing out such ideas. But असुर which had a good import in the beginning may have come to be used in an evil sense on account of historical incidents; tracing the history of a word is the real derivation of that word. Can we not say that every word has a history? The word सुर is an inference from असुर; the Asuras are not (अ) Sura (सुर). सुर is not Vedic; I do not

know if it ever occurs in the Brāhmaṇas. Thus क्षुर too has a history.

LXXXIV उद्धततर: is the derivation of उत्तर (२५।८-९) and याच्ञो भवति that of यज्ञ (५२।९); these derivations are based on stories in the Brāhmaṇas; vide 349|8-15 and 509|27-510|8.

LXXXV नाक meaning the Sun must be differently derived from नाक meaning heaven. In the first sense नाक is the leader (ना=नेता) of luminaries and liquids (understood); क is an affix. In the second sense नाक is to be split into न, अ and क; अ=न; क=happiness; अक = absence of happiness, misery; heaven is a place where there is no (न) misery (अक) because only performers of meritorious deeds (पुण्यकृतः) go there (तत्र गच्छन्ति). This derivation of नाक is based upon the काठकसंहिता which says :— न वै अमुं लोकं जग्मुषे किंचन अकम् (२६।१२). The Brāhmaṇas and the Upaniṣads indulge in all sorts of fanciful derivations; should grammarians and etymologists adopt such fancies? It is strange that Pāṇini should include नक्षत्र, नाक and नासत्य among words that retain the negative न instead of changing it to अ! नभ्राण्-नपात्-नवेदा-नासत्या-नमुचि-नकुल-नख-नपुंसक-नक्षत्र-नक्र-नाकेषु प्रकृत्या (पा० ६।३।७५); नपुंसक is certinly made of न and पुंस; but such certainty can never be vouchsafed about the others. One derivation of नक्षत्र is based upon नेमानि क्षत्राणि (53|12-13); Yāska derives the word from नक्ष् (= to go) also. I too have attempted to derive that word like others; but all these derivations are most likely wrong. यः ० भानुभिः नक्षति द्याम् (१०।३।५) = who (Agni) illumines (नक्षति) heaven (द्यां) with his rays (भानुभिः); may not नक्षत्र be derived from नक्ष् (= to illumine)? It would be better to say that such words can never be derived because the history behind these words is permanently lost.

LXXXVI मनुष्य is derived in three ways of which मनोः अपत्यं मनुषो वा is the only true one; and yet Yāska assigns it the last place. मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति is altogether fanciful while मनस्यमानेन सृष्टाः is based upon a story in the तैत्तिरीयब्राह्मण. Should such stories be considered authoritative in scientific treatises? The derivation of आदित्य from आ + दा seems to be based upon the शतपथब्राह्मण; vide 526|29-30. Yāska derives आङ्गिरस्, भृगु, अत्रि and वैखानस on the authority of a certain Brāhmaṇa. But the deri-

vations given in such works are mere fancies; they are nothing but popular derivations and have no scientific value. The derivations of शंतनु are based on a story in the महाभारत; such derivations deserve no more consideration than those in the Brāhmaṇas and Upaniṣads. पुत् नरकम् । ततः त्रायते is a derivation of पुत्र based upon a Smṛti; vide 347।22-24. But पुत्र occurs in ṚV which does not mention a hell by name पुत्; such being the case how can reliance be placed upon a statement made by a Smṛti?

LXXXVII We find words split into their component letters and those letters derived from different roots; vide अन्य (२१।२५), काष्ठा (२६।२६-२७।४), महान् (४९।८), मेधा (५२।७), कूप (५२।१५) and ऋक्ष (५३।१२). This splitting has the authority of Vedic works.

LXXXVIII स वै एष आत्मा हृदि । तस्य एतत् एव निरुक्तं हृदि अयम् इति । तस्मात् हृदयम् । अहर् अहर् वै एवंवित् स्वर्गं लोकम् एति (छान्दोग्योपनिषत् ८।३।३). The soul resides in the heart and is therefore called हृदय which word is thus fully explained (निरुक्तं); हृदयं=हृद् + अयं=हृदि+अयम्; thus हृदय which means the soul is really हृद् अयम्. Here the word निरुक्त should be noted. एष प्रजापतिः यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत् सर्वम् । तत् एतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । हृ इति एकम् अक्षरम् । अभिहरन्ति अस्मै स्वाः च अन्ये च यः एवं वेद । द इति एकम् अक्षरम् । ददति अस्मै स्वाः च अन्ये च यः एवं वेद । यम् इति एकम् अक्षरम् । एति स्वर्गं लोकं यः एवं वेद (बृह० उप० ५।३।१). Here हृदय is split into हृ, द and य in order to bring out the sense of हृदय which in the present context means प्रजापति or ब्रह्मन्; हृ = हरन्ति = अभिहरन्ति; द = ददति; य from इ (= to go). His own people (स्वाः) and others bring (अभिहरन्ति) to him, they give (ददति) to him, whatever he desires; he goes to heaven; the man who knows this secret sense of हृदय obtains all earthly blessings and goes to heaven. The Upaniṣads and the Brāhmaṇas indulge in such hair-splitting for the purpose of emphasizing or proving certain points. But these are no derivations but simply puns upon words; vide नाक noticed in LXXXV (XXXV).

Derivation and classical languages

LXXXIX The Imperial Dictionary traces gold, yellow and green to the latin word 'helvus' which means light or grayish yellow. May not हिरण्य and the Latin word 'aurum' have had their origin in the yellow colour? हरि, हरित्, हरित, हिरन्, हिरण्य and हिरि in RV mean gold; हरि is used of Indra, Agni, Sōma and

denotes their yellow or gold colour; some frogs are हरित i. e. yellow. Crushing-stones are said to speak with their yellow mouths (हरितेभिः आसभिः १०।९४।२). Sōma is called हर्यत i. e. yellow. Most probably all these words had their origin in the yellow colour. The Nirukta ought to have taken into consideration the yellow colour of हिरण्य and then derived it; instead it bases the derivations of that word on its connotations.

XC The Nirukta derives अङ्गुलि in six different ways; all these derivations are based on the acts performed by fingers. The Vedic form of अङ्गुलि is अङ्गुरि; रि may be an affix and अङ्गु may mean a nail; a finger is that which has a nail; अङ्गु in अङ्गुरि resembles *unguis* in Latin; so also अङ्गुलि resembles *ungula*; vide 450|6. *Nephos* in Greek means a cloud or a mass or pile of clouds and almost sounds like नभस् (364|5-6). विधवा looks like *vidua* (489|2-5). Languages like Latin and Greek are often useful in explaining Sanskrit words.

लक्षणा

XCI Things male and things female may be called गो by लक्षणा. Earth and heaven are called cows on account of their gender; gods are called गो, वृषन् and वृषभ on account of their strength. गो is also used in RV to mean milk, hide, tendon, fat and bow-string; these are not the direct senses of go; the use of go in these senses is simply metaphorical. Yāska was aware of लक्षणा though he does not use that term anywhere; see what he says about पद् (३२।११-१२; 327|38-328|18) and अर्बुद (४७।१६-१७; 460|1-11). लक्षणा has played an important part in the development of all languages. The English word 'board' has a dozen or more senses all of which are traceable to its primary meaning viz. a piece of timber sawed, thin and of considerable length and breadth compared with the thickness. No one would think of deriving 'board' in different ways in order to bring out its different senses. अहि which means a serpent may have been used of the black cloud by लक्षणा; the cloud is a big dragon which Indra kills.

XCII अव्रनयः, कक्ष्याः, योक्त्राणि, योजनानि, अभीशवः and धुरः are included among words that mean fingers (निघण्टु २।५); the Nirukta derives these words on the understanding that they have this meaning. But these words have not that sense. Fingers are meta-

phorically called chariots (अवनयः), caparisons (कक्ष्याः), leather-straps (योक्त्राणि), horses (योजनानि), reins (अभीशवः) and yokes (धुरः). They are also called रशनाः because like ropes they coil themselves round things that are to be seized. They are sisters (स्वसारः) because they start from one and the same hand and also because अङ्गुलि is feminine. All these are metaphors and ought to be dealt with as such.

XCIII पृश्नि means red ; any thing red may be called पृश्नि by लक्षणा. The Sun is पृश्नि because he is red. The Nairuktas did not care, it seems, for लक्षणा. They *must* derive पृश्नि from प्र + अश्; प्र अश्नुते एनं वर्णः (२।१४) = (The Sun is called पृश्नि because) strong red colour (वर्णः) fully (प्र) pervades (अश्नुते) him (एनं). Yāska derives पृश्नि also from स्पृश्.

Derivation of corrupt words

XCIV The word सुन्दर is not Vedic; क्षीरस्वामी derives it thus:— सुन्दरं सुष्ठु नन्दयति इति नैरुक्ताः (अमर ३।१।५२) ; सुन्दरं = सु + न्द + रं ; सु = सुष्ठु ; न्द = नन्द = नन्दयति ; र is a noun-making termination. But सुन्दर may be a corruption of the Vedic word सूनर ; Agni is called सूनर and the dawn सूनरी ; सूनर = सुन्दर ; सूनरी = सुन्दरी ; this corruption of सूनर to सुन्दर is not impossible. It supposes a middle stage between सूनर and सुन्दर ; सूनर may have been corrupted to सुन्नर and सुन्नर to सुन्दर. Was there an intermediate language between Vedic and modern Sk ?

XCV कुलानि अटति कुलटा। कुत्सितं लटति इति एके (अमर २।६।१० क्षीरस्वामी). अमर has कौलटेय, कौलटेर and कौलटिनेय which are derived from कुलटा (२।६।२६-२७ क्षीरस्वामी). कुलटायाः अपत्यं is the explanation of every one of these three words. But is कुलटा a Sanskrit word ? All these four words are traceable to the Canarese word कोलाट or कोल्हाट ; the Kölhātis are a wandering tribe ; it is said that in ancient times the women of this tribe earned money by immoral connections with the male inhabitants of villages where they camped ; thus कुलटा and its derivatives have a history. These words are borrowed from Canarese. कुलटा itself seems to have had its origin in कौलटेय etc. Yāska quotes विश्वकद्र as a word in which there are two तद्धित signs, namely, वि and क. The word does not occur in अमर. May not विश्वकद्र be a corruption of some earlier word ?

XCVI Yāska derives लोमन् from लू (= to cut) or from ली (=to lie upon). But लोमन् is a corruption of रोमन्; लोमन् occurs twice only (X|163|5-6) while रोमन् occurs ten times in the earlier Maṇḍalas. How would Yāska derive रोमन्? The Uṇādis derive रोमन् from रु; this simply means that रोमन् cannot be derived.

Foreign importation

XCVII A horse is called दधिक्रा because the animal performs certain acts; vide note (407|28-33). But may not दधिक्रा have been a foreign importation? It may be a non-Vedic word. Before deriving a word like this we must know its history; but such history is completely hidden in the womb of time.

Is Nirukta a science?

XCVIII एक, द्वि etc are declinables and therefore must be derived; vide derivations of एक etc (४७|१२-१४). Latin, Greek and other Aryan languages have names for numbers almost similar in sound to those in Sanskrit; should these foreign names be derived from Sanskrit roots? Instead of deriving such words one should compare them with their equivalents in other languages. Yāska could not do this because he was unaware of the existence of allied languages. The Nairuktas thought that by deriving every possible declinable they completed the function of grammar and that in doing this they accomplished their own special function (स्वार्थसाधकं २५|२४), namely, that of revealing knowledge lying hidden in the Vedas. The Nirukta is विद्यास्थान (२५|२४) i. e. the abode of all knowledge. One would like to ask how the Vedas are made intelligible by derivation. The Nirukta first assigns senses to Vedic words which is quite sufficient for Vedic interpretation. Derivation is not at all necessary for that purpose. To insist that every noun in Sanskrit shall be derived by any device whatsoever is irrational; Gārgya was a sensible man and rightly said न सर्वाणि (२४|१६-१७). Numbers of words are corruptions which must be traced to their originals; this is a very hard task and in the majority of cases hopeless. The origin of language is enveloped in mystery. It is not right to say that every noun is root-born. Some words are mere imitations of the cries of birds and animals; Yāska was aware of शब्दानुकृति or onomatopœia (५१|२१). But extremists like औपमन्यव denied onomatopœia and insisted on deriving काक etc

from roots. The Nairuktas' insistence on the derivation of every declinable from a root or roots is nothing but extremism; it is a kind of fanaticism and therefore serves no purpose. To employ लोप, विकार, व्यापत्ति etc in deriving every declinable is not rational. The best way is to trace the history of words. I venture to say that the Nirukta method of derivation is absurd and yet it has held its ground to this day.

XCIX The Nairuktas had such full confidence in the truth of their theory that they demanded implicit faith from those who wanted to study their science of derivation; their theory was not to be questioned; vide न अनुपसन्नाय and उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् (२१।१७-१८). It was a great science and one who wanted to study it must know that it *was* great; those who were ignorant of this greatness were not worthy of the name of student; vide अनिर्दंविदे (२१।१७). But one is constrained to say that the Nirukta is not a science and that implicit faith in its truth is impossible.

सायणाचार्य

C सायणाचार्य, the great scholiast, follows the Nirukta method in his Bhāṣya on RV. The Aświns are called रुद्रा which word he thus explains :— रुत् दुःखं तत्-हेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयन्तौ वा । रुद्रः रौति इति सतः इति यास्कः (१।१५८।१). रुद्रा रोरूयमाणौ द्रवन्तौ (२।४१।७). रुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ । रुदद्भिः द्रवणीयौ वा (५।७०।२). रुत् स्तुतिः । तया द्रवणीयौ । रुद्रपुत्रौ वा (५।७३।८). रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा (५।७५।३). रुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा (८।२६।५). रुद्रा रुद्रपुत्रौ आश्विनौ (१०।९३।७). He derives चनस् thus :— चायतेः अन्ने ह्रस्वश्च । इति असुनन्तः । चकारात् नुडागमे यलोपः (१।३।६); चाय् becomes चय्; चय् + अस् = चनय् + अस् = चन् + अस् = चनस् = food; चाय्=to worship; food is worshipped and therefore चनस् which means food must come from चाय्. He approves the various derivations of अग्नि given by Yāska and others; vide note (297|17-298|15). एकैकस्य पदस्य संभाविताः अवयवार्थाः तत्र निःशेषेण उच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः (29|1-2 Vol I of Ṛgveda with Sāyaṇa's Bhāṣya published by the वैदिकसंशोधनमण्डल of Poona); thus he approves the Nirukta method of splitting a word into its component parts and attaching a special sense to every one of those parts. But is this method reasonable? To cut up महान् into its component letters and attach a special sense to म, हा and अन् can never be called derivation. The Nirukta method is a strange one; it hardly

deserves the name of शास्त्र or science. The Uṇādis are underivable (अव्युत्पन्नानि) declinables (प्रातिपदिकानि), says the महाभाष्य (Vol I, 159|22); numbers of words derived by the Nirukta are really of the Uṇādi type i. e. underivable; all attempts at deriving such words must be futile. The old grammarians who derived सिकता, तर्कु and रज्जु opened the way for all sorts of absurdities; what ground had they for deriving सिकता from कस्, तर्कु from कृत् and रज्जु from सृज्? Why should they have derived words like सिंह? One is driven to the conclusion that the Nirukta method of derivation is simply an aberration or a waste of the human intellect.

Dr Bhandarkar

CI The late Dr Sir R G Bhandarkar said that Yāska had laid down correct rules for derivation (4|26–28 Wilson Philological Lectures, 1914 edition). But are the rules अविद्यमाने सामान्ये अपि अक्षरवर्णसामान्यात् निर्ब्रूयात् and न संस्कारम् आद्रियेत (३०|३–४) correct rules? I venture to say that the Nirukta method of derivation is absurd and yet it has held its ground to this day.

Dr Sarup

CII Dr Sarup calls the Nirukta 'the oldest Indian treatise on etymology, philology and semantics' (Title—page of the Nighaṇṭu and the Nirukta). "Yāska's greatness, even if every one of his etymological explanations is proved to be wrong-as many are manifestly so,-lies in the fact that he is the first to claim the scientific foundation, and also the first to formulate the general principles for etymology" (64|17–21). The Nirukta does not deserve these high compliments; it is not a science but a travesty of science. The very insistence that every noun shall be derived from a root is unscientific. The reasons given for derivations are wrong because the theory of derivation is wrong. Yāska was preceded by a number of etymologists whose works he must have utilised in the Nirukta. The derivation of हस्त from हन् (२२|१०) is older than the Nighaṇṭu; this is proved by the inclusion of प्राशु (निघण्टु २|१५|१७); प्राशु is not a Vedic word; it owes its inclusion in Ng to derivation alone, Since all old treatises on etymology have disappeared, it is impossible to say what contributions Yāska himself made to etymology,

CIII Dr Sarup considers अर्थनित्यः परीक्षेत as a sound principle (57\|27-30). But Yāska uses अर्थ not only for the direct senses of words but also for the ideas associated with those words. To base derivations on the indirect senses of words can never be called scientific. It is this perverse use of अर्थ that has led to all sorts of fanciful derivations. The name आदित्य was at first confined to मित्र, वरुण and अर्यमन् who alone were the sons of अदिति; there are numbers of Ṛks in which these three gods are called आदित्य. The name came to be extended to other gods in course of time; Indra (8 \| 52 \| 7), the Sun (1 \| 50 \| 13; 1 \| 191 \| 9; 8 \| 101 \| 11) and the Maruts (10 \| 77 \| 2) are called आदित्य. But Yāska considers the Sun to be the true आदित्य; the extension of that name to मित्र, वरुण and अर्यमन् has, it seems, no foundation in fact; vide एवम् अन्यासामपि देवतानाम् आदित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति (३५\|२२-२३). But this is to misread RV; आदित्य does not primarily mean the Sun. To base the derivations of आदित्य on the ideas associated with the Sun is wrong; we must find out when and why the Sun came to be called आदित्य; this would be the only derivation of that word. Index VIII shows what unexpected and unrelated words are derived from one and the same root; अंशु, अभीशु, अष्टन्, दिक् and पृश्नि are derived from अश्; अर्थ, अहि, एक, एव, दूर, सत्य and सेना from इ; अङ्गुलि, गो, ग्ना, निघण्टु, वनर्गु, शम्य, शृङ्ग and संग्राम from गम्; अपत्य, तमस्, तस्कर, त्व and सत्य from तन्; अन्तिक, अन्य, नभस्, नव, नाक, नेम and यज्ञ from नी; असुर, उपर, उपल, निर्ऋति, रात्रि and हिरण्य from रम्; अहि, व्याघ्र, सिंह and हस्त from हन्; अर्थ, अर्भक, अहर्, निघण्टु and हिरण्य from हृ. What strange associates! अर्थनित्यः परीक्षेत is responsible for this heterogeneous company.

CIV Dr Sarup compliments Yāska on his knowledge of sound-laws (55\|18-56\|3). But the derivations given by Yāska have nothing to do with sound-laws.

CV Dr Sarup translates निरुक्त by etymology; "(1) *Etymology* is essential for the proper understanding of the Vedic texts" (56\|37-38). (3) "*Etymology* is necessary for the analysis of the *Saṁhitā* into the *Pada-Pāṭha* (पदपाठ) and of words into their component elements" (57\|2-3). (4) "*Etymology* has practical utility, for it enables one to discover the primary deities etc" (57\|4-6). But निरुक्त here means a particular treatise; this treatise not only derives words but also resolves Ṛks into their component parts. It fully

explains Ṛks and states the principal and subordinate deities that are found together in Ṛks.

CVI Dr Sarup thinks that Yāska censures शाकटायन for splitting सत्य into सत् and य and deriving सत् from अस् and य from the causal of इ (5813-18). But Yāska himself splits काष्ठा, नरक and a few other words; he is not against splitting; the only thing on which he insists is that the splitting shall bring out the full meanings of words that are split. By यः अनन्विते अर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः (२५।१९) Yāska condemns those who split words for the mere fun of splitting and not for the purpose of fully explaining the meanings of words. शाकटायन cannot be classed with such persons as by splitting सत्य he brings out the full meaning of that word. In the words just quoted यः and सः do not stand for शाकटायन; they represent rash etymologists.

Dr Sköld

CVII Dr Sköld says :—" Many etymologies seem nonsensical but we ought rather to be astonished because the Nirukta contains so many and true etymologies as it does" (The Nirukta 18129-32). Numbers of etymologies in the Nirukta seem senseless because they are based on a wrong theory of derivation. The Nairuktas say that every word is root-born and therefore must be derived from a root and that when the root apparent in a word has not the sense of the word itself, one should find a root that has the meaning of the word and develop the root by all possible devices into that word. अर्थ in अर्थनित्यः means not only the direct sense of a word but also the senses or ideas associated with the word. A word is differently derived because it has certain connotations. On account of this wrong theory numbers of derivations are really inventions. It is the duty of a true etymologist to *discover* and not to *invent* the genesis of words. Words whose derivations are sensible are limited in number. The derivations or explanations of the following words are correct :—उदक, ऋत, गिर्, चित्त, दभ्र, नदी, पृथिवी, भग, भूरि, मघ, मेघ, रम्भ, वव्रि, वाक्, शुष्म and ह्रस्व in Index III and अभिपित्व, उपस्, ऋतु, कर्म, क्षिप्र, गायत्र, गृह, दंश, धातु, निपात, पाद्, भग in श्रीभग, भीम, भीष्म, राजन्, वर, वाल, वृक्ष, सीमा, सुरा, स्तोतृ and स्थाणु in Index IV; number 38. अन्न from अद्, महान् from मह्, यज्ञ from यज्, वृत्र from वृ and समुद्र from सम् and उदक in Index III and ऋत्विक्

from क्रतु and यज्, चर्मन् from चर्, दिक् from दिश्, दुहितृ from दुह्, पर्वन् from पृ, शत्रु in इन्द्रशत्रुः from शद्, शरीर from श्रृ and संग्राम from सं and ग्राम in Index IV; number 13. पर्वत and मनुष्य (Ind III) and अध्वर्यु, आदित्य, आर्ष्टिषेण, कक्ष्या, दण्ड्य, पैजवन, प्रस्कण्व, मेधावी and सहस्र (Ind IV) which are तद्धित words; number 11. Compounds, namely, अम्बुद, अराति, कल्याणवर्णरूप, मनीषा, राजपुरुष, विश्वकद्राकर्ष, सुदामन्, सुरुच् and स्वस्ति (Ind IV); number 9. To these may be added अर्बुद, दाक्षिणा and पद् which are instances of लक्षणा. काक is certainly an instance of शब्दानुकृति; though these four words are not root-born, their explanations can be included in निर्वचन which means the act of fully speaking out or bringing out the full sense of a word. These correct derivations or explanations number 75. The derivations or explanations of the words included in Indexes III and IV amount to something like 507; 75 out of 507 cannot be called an *astonishing* number. One is constrained to state that the Nirukta method of derivation is wrong.

CVIII Dr Sköld says:—"In the first period of etymological studies in Western Europe the European scholars profited, to a great extent, by the work of Niruktakāra, and it is quite certain, that it has not yet yielded all it might be able to yield" (Preface IX, 15-19). Sanskrit literature had certainly a stimulating influence on western scholars; the Nirukta led them to the investigation of the origin of language. Pāṇini's grammar is beyond doubt an astonishing feat of the human intellect; I do not think that such praise can be bestowed on the Nirukta.

CIX Dr Sköld:—"I am convinced that not only a great part of the etymologies of the *Nirukta* but even a much greater part of modern etymologies than is commonly believed are popular etymologies" (Preface XIII, 37-XIV, 2). Popular etymologies are not based on any theory or principle; they are mere fun. But the etymologies in the Nirukta obey a theory; they observe certain principles; it is these principles that are responsible for unnatural derivations; in brief these principles are wrong. The theory underlying the derivations in the Uṇādis consists in developing words out of roots *apparent* in them; these derivations too cannot be called popular.

Peculiarities of derivation

Derivations and reasons

CX Yāska gives reasons for derivations. गो meaning the earth comes from गम् because the earth is gone to a distance (दूरंगता) i. e. spread out far and wide and also because animals (भूतानि) walk (गच्छन्ति) upon it. गो meaning heaven comes from the same root because heaven is gone up to a great height (दूरंगता) i. e. removed from the earth. गो meaning the Sun comes from the same root because he (the Sun) causes earthly liquids to go up as vapour (गमयति रसान्) and also because he goes along the sky (गच्छति अन्तरिक्षे). गो meaning a bow-string comes from the same root because it causes arrows to go (गमयति इषून्). अद्भुत comes from अ (not) and भू because what is wonderful is something that has as it were not happened (अभूतम् इव). अभीशु meaning a finger comes from अभि and अश् because fingers occupy (अश्नुवते) acts (कर्माणि) on all sides (अभि), that is, fingers are engaged in doing something or other. कक्ष्या means a finger because fingers reveal (प्रकाशयन्ति) acts (कर्माणि). ऊर्दर comes from उत् and दृ because it is torn (दीर्ण) up (उत्) i. e. at the top ; or because it is torn (दीर्ण) for receiving food-grains (ऊर्जे). A mountain is called गिरि because it is vomited (गीर्णः) out (उत्) of the earth in a mass (सम्). Hands are called बाहू because with them (आभ्यां) one fully strikes (प्रबाधते) i. e. completes acts (कर्माणि). Rain, wind and the Sun are अनूप because they favour (अनुवपन्ति) the worlds (लोकान्) with their respective (स्वेन स्वेन) acts (कर्मणा). Day is called अहर् because men pack (उप आहरन्ति) acts (कर्माणि) into it (अस्मिन्).

Both derivations and reasons stated

CXI Yāska sometimes gives both derivations and reasons. दक्षिणा (= a largess or a gift made to priests) comes from दक्ष् (दक्षतेः) which means to complete (समर्धयतिकर्मणः) because such a gift completes (समर्धयति) what is incomplete (वि + ऋद्धं). दास (a labourer) comes from दस् (दस्यतेः) because he finishes (उपदासयति) works (कर्माणि) that are assigned to him. पणायतेः पूजाकर्मणः is the derivation of पाणि and प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति is the reason. रातेः दानकर्मणः is the derivation of रात्रि and प्रदीयन्ते अस्याम् अवश्यायाः is the reason.

Derivations implied in reasons

CXII Sometimes derivations are implied in reasons. Particles (निपाताः) are called so because they fall into (निपतन्ति) various (उच्चावचेषु) senses (अर्थेषु), that is, they have various senses ; निपात comes from नि + पत् : this derivation is implied in the reason. ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः is the reason for the implied derivation of ब्रह्मन् (a particular priest) from बृह् . ब्रह्म परिवृढं सर्वतः is the reason for the implied derivation of ब्रह्मन् (the universal soul) from the same root. बिभ्यति अस्मात् is the reason for the implied derivation of भीम and भीष्म from भी. मूढः इव कालः is the reason for the implied derivation of मुहुः from मुह्. That रात्रि comes from रम् is implied in प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीणि। उपरमयति इतराणि। ध्रुवीकरोति. That वणिक् comes from पण्य and निज् is implied in पणिः वणिक् भवति। पण्यं नेनेक्ति. That वाल comes from वारय् is implied in दंशवारणार्थाः भवन्ति.

Reasons implied in derivations

CXIII Sometimes reasons are implied in derivations. दण्ड comes from दद् (ददतेः धारयतिकर्मणः) or from दम् (दमनात्) ; (1) kings take hold of big sticks, that is, they use them for punishing criminals ; (2) bad men are tamed when they are beaten with big sticks ; these two reasons are implied in the two derivations of दण्ड. दिक् comes from दिश् (दिशतेः) or from आ + सद् (आसदनात्) or from अभि + अश् (अभ्यशनात्) ; (1) offerings are offered to deities that reside in different directions ; (2) directions are near every thing in the world, that is, every thing is placed in one direction or another ; (3) directions occupy or pervade every thing ; these three reasons are implied in the three derivations of दिक्. पयस् comes from पा (पिबतेः) or from प्याय् (प्यायतेः) ; milk is drunk ; it also fattens ; these reasons are implied in the two derivations. मार्ष्टेः गतिकर्मणः is the derivation of मृग ; the implied reason is that a fierce animal runs fast to seize prey. लुनातेः वा। लीयतेः वा is the derivation of लोमन् ; the reasons for these derivations are too plain to be stated.

Reasons not stated in the Uṇādis

CXIV The Uṇādis do not state reasons ; they give roots apparent in words, terminations and formations. (The quotations given below are from Part I Uṇādi Sūtras edited by T R Chintamani, M A, Ph D, Madras). प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च (१।१३६) ; प्रथ्=पृथ् ;

पृथ् + इव् + ई = पृथिवी. भियः षुक् वा (१।१३४) ; भी + मः = भीमः; भी + ष् + मः=भीष्मः . अशु० क्वन् (१।१३७) ; अश् + वः = अश्वः . श्मनि श्रयतेः डुन् (५।३०); श्म + श्रि = श्म + श्रु = श्मश्रु. रा-शदिभ्यां त्रिप् (४।६९) ; रा+त्रिः=रात्रिः ; शद् + त्रिः=शत्रिः. Yāska gives the formation of विश्वकद्र only (३१।१२-१५) and states only four noun-making terminations which he calls नामकरण ; vide 591 for नामकरण.

कस्मात्

CXV Yāska uses कस्मात् after 42 words two of which are in the महाराष्ट्र recension ; vide Index X (590-591). दुर्ग :— येषु अभिधान-निर्वचनप्रारम्भकेषु आचार्यः कस्मात्-शब्दम् उत्तरत्र न कुर्यात् तेषु अपि व्याख्याकाले अयं समुत्पाद्यः । तथाहि व्याख्यासाकल्यं भवति (६।२१-२३). It would have been better if Yāska had used कस्मात् after every word derived by him.

इति सतः or सतां or सत्याः

CXVI इति सतः follows the derivations of 14 words, इति सत्याः that of उषस् and इति सतां that of गृह. These expressions restrict the names of things to certain specific acts ; they should be construed and explained thus :— ऊर्क् इति अन्ननाम । ऊर्जयति इति सतः= ऊर्जयतः अन्नस्य ऊर्क् इति नाम भवति = यदा अन्नम् ऊर्जयति तदा एव तत् ऊर्क् इति अभिधीयते = Food is called ऊर्क् then only when it strengthens. द्युः इति अह्नः नामधेयं द्योतते इति सतः = द्योतमानस्य अह्नः द्युः इति नाम-धेयं भवति = यदा अहः द्योतते तदा एव तत् द्युः इति अभिधीयते = Day is called द्यु then only when it shines. उषाः उच्छति इति सत्याः=उच्छन्त्याः उषसः उषाः इति नाम भवति = यदा उषाः उच्छति तदा एव सा उषाः इति अभिधीयते = The Dawn is called उषस् then only when she expels darkness. गृहाः गृण्हन्ति इति सताम् = गृण्हतां गृहाणां गृहाः इति नाम भवति = यदा गृहाः गृण्हन्ति तदा एव ते गृहाः इति अभिधीयन्ते = A house is called गृह then only when it receives into it inmates and household articles. There are 22 words that mean a house (निघण्टु ३।४); there is a reason why every one of these words means a house ; दुर्ग :— गम्यते एतत् इति गयः । छदरः छतदरः । हर्म्यं हरणम् (२४३।१६-१७); a house is called गय when it is gone to or resorted to by friends ; it is छदर when it contains holes i. e. rooms ; it is हर्म्य when it absorbs into it all sorts of precious objects. An act is called कर्मन् then only when it is done ; दुर्ग :— आप्यते पुरुषेण एतत् । आप्नोति वा पुरुषम् इति अपः । अप्नः इति एतत् अपि आप्नोतेः एव (२०३।१४-१५) ; an act is अपस् or अप्नस् then only when it is obtained or undertaken by men or when it approaches men for being performed. The derivations given by

Durga are no doubt fanciful ; yet there is a grain of truth in them, for every word comes into existence for one reason or another ; unfortunately the reasons can never be discovered. इति सतः or इति सत्याः or इति सतां should have been used by Yāska in the case of every synonym derived by him in accordance with its gender and number ; but he uses these expressions after 16 words only.

पुनर्

CXVII Yāska uses पुनर् four times in connection with derivations. पर्ववान् is the derivation of पर्वत, पिजवनस्य पुत्रः of पैजवन and सुहितं खेभ्यः of सुख; but some one would ask how he would derive पर्वन् , पिजवन and ख which form part of the derivations just stated ; पुनर् = as to ; as to पर्वन् , पिजवन and ख the following are their derivations. मनुष्याः = मनस्यमानेन सृष्टाः ; but some one would ask what मनस्यमानेन meant ; the reply is मनस्यतिः मनस्वीभावे ; as to मनस्यति, it means ' to gladden '.

स्यात् and स्युः

CXVIII Yāska uses स्यात् after the alternative derivations of 13 words and स्युः after those of निघण्टवः and अङ्गुलयः. अपि वा आहननात् एव स्युः and अपि वा अभ्यञ्चनात् एव स्युः ; एव in these two sentences shows that Yāska approved these derivations of निघण्टवः and अङ्गुलयः given by certain etymologists. But derivations that end with स्यात् do not seem to meet with his approval as there is no एव. He always gives a secondary place to such derivations. That स्यात् shows his disapproval is proved by अपि वा द्यावा चरतः। तया सह चरतः इति स्यात् (३८।२१) ; Yāska ex[illegible]ains द्यावा by द्यावौ and [illegible] derives it from द्युत् ; द्यावौ qualifies n[illegible]t and dawn. But some explai[illegible] द्यावा चरतः by द्यावा सह चरतः [illegible]hich interpretation Yāska does not approve.

Dec[illegible]ables derived from declinables

CXIX S[illegible]etimes declinables are derived from declinables ; नाक consists o[illegible]न, अ and क of which क is a declinable and means happiness ; whi[illegible]e deriving नाक Yāska does not derive क which he does elsewhere ; v[illegible]de कः कमनः वा । क्रमणः वा (निरुक्त १४०।२२). अङ्गुलि comes from अग्र ; t[illegible]is अग्र comes from अग् (= to go). यज्ञ comes from अजिन which com[illegible]s from अज् ; अज् = to drive off dust etc. अग्नि consists of अ and त्रि त्रि comes from तॄ. विधवा consists of वि ar[illegible] धव comes from [illegible] (= to shake) because a husband causes

his wife to shake with fear. Every declinable is derivable and must be derived; so every declinable in Index IX comes from a root.

Derivations inferred

CXX Occasionally a declinable from which another declinable is derived is to be inferred. सेना = सेश्वरा; ईश्वर is the sense of इन; सेना therefore consists of स and इन. यज्ञ comes from अजिन and this अजिन we find in बहुकृष्णाजिन.

Forms in which words are derived

CXXI Generally Yāska derives words in the forms in which he finds them. Ng has अभीशवः; अवनयः, कक्ष्याः, ग्नाः, नद्यः, मनुष्याः, मेनाः, बाहू, अभीके and प्रपित्वे; Yāska therefore derives them in these very forms. Ng does not mention अङ्गुलयः; yet Yāska derives अङ्गुलयः because all the words in Ng 215 which mean fingers are in the plural. He says निघण्टवः कस्मात् on account of the statement तं० निघण्टवः इत्याचक्षते (निरुक्त १।१।१–२) and गृहाः कस्मात् because गृह was masculine and plural in his time. He derives त्रयः and चत्वारः because त्रि and चतुर् are declined in the plural and द्वौ because द्वि is declined in the dual. He derives अरातयः, आखण्डल, आदद्मासः, ऋतस्य, गिरः, पारावतघ्नीं, वनर्गू and सुवृक्तिभिः which occur in Ṛks interpreted by him.

CXXII There are exceptions to the statement made at the beginning of CXXI. Ng and RV have वम्रीभिः and yet Yāska derives वम्र्यः. He derives असुराः and शक्वर्यः though in the Ṛks the forms are असुरान् and शक्वरीषु. He derives अंशुः, अन्यः, उत्तरः, कुशिकः, ग्रीवा and शंतनुः though the actual forms in the Ṛks are अंशुं, अन्यस्य, उत्तरस्मात्, कुशिकस्य, ग्रीवायां and शंतनवे.

CXXIII He derives modern forms of Vedic words; अक्षन् in अक्षण्वन्तः and वार in वारवन्तं are Vedic words; but he derives अक्षि and वालाः. रात्री is the Vedic form; but he derives रात्रि. ऋक्ष is mas. in RV; yet Yāska's derivation of ऋक्षाः is उदीर्णानि इव ख्यायन्ते (५३।१३); उदीर्णानि shows that he had ऋक्षाणि in his mind; ऋक्ष is neuter in modern Sk. His derivation of स्तृभिः is स्तीर्णानि इव ख्यायन्ते; स्तीर्णानि shows that स्तृ was considered by him to be neuter like ऋक्ष; but स्तृ is Vedic and not modern. The words mentioned in these three paragraphs will be found in Indexes III and IV.

Various forms in which roots are stated

CXXIV Index VII (569-574) states the various forms of roots from which words are derived. Roots in the third person singular are treated as nouns and are declined like nouns; in this way a root sometimes appears as nom. sing., sometimes abl. sing. and sometimes gen. sing.; श्वरतिः for instance is nom. sing. of श्वरति, अत्तेः abl. sing. of अत्ति and अवतेः gen. sing. of अवति. Occasionally we find ति (3rd per. sing. ter.) affixed to roots; ऋ (= to go) + ति = अर्ति; आप् + ति = आप्ति; चक्ष् + ति = चष्टि; अर्तेः, आप्तेः and चष्टेः are abl. sing. of अर्ति etc. Sometimes इ is affixed to roots; घस् + इ = घसि; वच् + इ = वचि; हिंस् + इ = हिंसि; घसेः, वचेः and हिंसेः are gen. sing. of घसि etc. वर्तति, वर्धति, ह्रादति and ल्हादति are ungrammatical, for the correct forms are वर्तते, वर्धते, ह्रादते and ल्हादते; and yet we have वर्ततेः, वर्धतेः, ह्रादतेः and ल्हादतेः which are abl. sing. of वर्तति etc; vide 569-571.

CXXV Roots often appear in verbal forms (571-572); अनु + वप् for instance appears as अनुवपन्ति, अभि + अश् as अभ्यश्नुवते, प्र + बाध् as प्रबाधते, भी as बिभ्यति, शिष् as शिष्यते and ह्व as निह्वयते.

CXXVI Sometimes nouns developed out of roots represent those roots. These nouns appear in various cases. यव in अवयवः stands for यु, नेता for नी, शातयिता for शद्, विकर्तनेन for कृत्, अननाय for अन्, अयनात् for इ, आसादनात् for सद्, दर्शनात् for दृश्, यमनात् for यम् and आखण्डइतर् for आ + खण्ड्.

CXXVII Roots sometimes appear in participial forms (573-574). दधत् stands for धा, अभिमत्तः for मद्, अस्तः for अस् (= to throw), दस्ता for दस्, दीर्णे for दृ, हिता in दुहिता for धा, स्त्यानं in संस्त्यानं for स्त्यै, क्रान्त्वा for क्रम् and कमनीयः for कम्. Sometimes roots appear in adjectival forms (574): अरः in अघोऽरः stands for ऋ, ईरणः for ईर्, शयाः in ख-शयाः for शी and वेजनवान् for विज्.

CXXVIII Sometimes roots have to be inferred from the senses of words (574). अदानकर्माणः is the sense of अरातयः; दान in अदानकर्माणः stands for राति in अरातयः; therefore अरातयः comes from रा (= to give). मृ is to be inferred from मरणधर्मा which is the explanation of मर्यः. That कुत्स comes from कृत् is to be inferred from वधकर्म; vide अत्रापि अस्य वधकर्म एव भवति (४८।१४) and the note (470|21-25). That सेना comes from इ (= to go) is to be inferred from समानगतिः.

CXXIX Sometimes prefixes are prefixed to roots for bringing out the senses of the words derived ; रात्रि comes from रम् ; प्र and उप are prefixed to रम् for bringing out the ideas associated with night ; vide 376।37-377।4. In a certain Ṛk मातृ means अन्तरिक्ष (३३।२३) ; the reason for this sense of मातृ is that living creatures (भूतानि) are created (निर्मीयन्ते) in it (अस्मिन्) ; मातृ comes from मा to which निर् is prefixed for bringing out the sense of मातृ . सीमा comes from सिव् because a boundary separates (वि + सीव्यति) two countries (देशौ) ; here वि is prefixed to सिव् for the sake of bringing out the sense of सीमा. ऋत (=water) comes from ऋ (=to go); प्रति is prefixed to ऋ because flowing water goes to some place, say a lake or a river or a sea. ऋत (=semen) comes from the same root; प्रति is prefixed to ऋ because semen passes from the body of the father into the mother ; thus प्रति is prefixed to ऋ for a special purpose. सर्व comes from सृ to which सं is prefixed ; when the word सर्व (= all) is used of a group of things or persons, that word moves towards every individual of the group, that is, it includes every individual of that group.

CXXX Sometimes affixes are affixed to verbal forms as for instance तर to अस्त and एत ; असौ comes from अस् (= to cast off) because a distant thing is as it were cast farther off (अस्त-तरः) than a thing that is near. अयं comes from इ (= to go) because a thing that is near is one that has as it were come nearer (एत-तरः) than a distant thing ; here आ is prefixed and तर affixed to इत. द्वौ = द्रुततरा संख्या ; here तर is affixed to द्रुत because two is a number that has run farther from one. चत्वारः = चलिततमा संख्या ; here तम is affixed to चलित ; four is a number that has moved farthest from one.

निरुक्त and व्याकरण

CXXXI The term निरुक्त with its meaning of 'full explanation by derivation' is found in छान्दोग्योपनिषद् ; vide LXXXVIII (XXXVI). Max Muller and others refer to the high antiquity of grammar in India. The मुण्डकोपनिषद् mentions शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दस् and ज्योतिष् (1।5). व्याकरण was certainly anterior to निरुक्त as the latter bases derivations on rules of grammar. The terms in Index XXIII (690-691) are simple and intelligible ; there is nothing artificial or symbolic in them. They show that grammar had become

an advanced science. Yāska was intimately acquainted with the works of शाकटायन and other grammarians. He is aware of the स्फोट theory (१९। ११-१३) and mentions the six categories in which all verbs were classified by वार्ष्यायणि (१९।१६-२०।१). The grammarians of those times divided all words into four classes viz nouns, verbs, prefixes and particles (१९।५); but Pāṇini divides them into two classes only, namely, nouns and verbs (219|17-22). शाकटायन held that prefixes had no senses when detached from verbs and nouns, that in short they were mere indications to show that verbs and nouns revealed new senses which as a matter of fact lay hidden in them. But गार्ग्य contested this view and stated emphatically that prefixes *had* senses of their own and that they imported new senses into verbs and nouns to which they were prefixed. Yāska was of the opinion of Gārgya (२०।१-३). He refers to एकपर्व and अनेकपर्व compounds (३१।१) and gives राजपुरुषः (३१।८) as an instance of एकपर्व and कल्याणवर्णरूपः (३१।१४) as that of अनेकपर्व compounds. But Pāṇini seems to hold a different view; vide 313|23-38.

CXXXII Yāska scrupulously observes the rule उभाभ्यां संप्रयुज्यते (२१।१); for instance he says विचिकित्सार्थीयः च पदपूरणः च (२१।१७-१८), चर्म च श्लेष्मा च (३२।१२), स्नाव च श्लेष्मा च (३२।१३), देवापिः च॰ शंतनुः च (३४।१८-१९) and दिवः च आदित्यस्य च (३५।१८).

CXXXIII He invariably uses एनत्, एनं etc whenever he has to refer to things just mentioned. प्रथनात् पृथिवी इत्याहुः। क एनाम् अप्रथयिष्यत् (२५।३); आस्यम् अस्यतेः। आस्यन्दते एनत् अन्नम् (२३।१७); न एषः स्थाणोः अपराधः यत् एनम् अन्धः न पश्यति (२७।२); रम्भः पिनाकम् इति दण्डस्य। पिनाकं प्रतिपिनष्टि एनेन (५४।३); मेनाः ग्नाः इति स्त्रीणाम्। मेनाः मानयन्ति एनाः (५४।५-६). In these quotations एनां refers to पृथिवी, एनत् to आस्यं, एनं to स्थाणोः, एनेन to दण्डस्य and एनाः to स्त्रीणां. तथा एनानि आचक्षीरन् (२५।१); here एनानि refers to नामानि (२४।२१). अथ एने संस्तौति (२८।१९); here एने refers to Night and Dawn mentioned in the first half of the Ṛk (२८।१४).

No provision in Pāṇini's grammar

CXXXIV The senses assigned to the following तद्धित affixes are not found in Pāṇini's grammar. (1) The senses assigned to यु in अध्वर्यु (२३।४-५) excepting कामयते. (2) He explains कक्ष्या by कक्षं सेवते

(३१।५); here या has the sense of सेवते ; a horse's tether comes into contact (सेवते) with his arm-pit. (3) ईय has the sense of 'having' in उपमार्थीय, परिग्रहार्थीय, प्रतिषेधार्थीय, विचिकित्सार्थीय and विनिग्रहार्थीय. (4) इक has the sense of 'being in' etc. in ऐकपदिक, भाषिक and सांयौगिक. The words in 3 and 4 will be found in Index XVII. (5) निघण्टुसमाम्नाये वर्तमानानि पदानि नैघण्टुकानि ; निगमसमाम्नाये वर्तमानानि पदानि नैगमानि (२९।१०).

भट्टोजीदीक्षित on the authority of Pāṇini condemns पारोवर्य as ungrammatical (276।6-10.). Yāska would not have used पारोवर्य and the तद्धित affixes without authority from old grammars.

Dr Bhandarkar and Yāska's style

CXXXV Dr Bhandarkar speaks of two styles viz. (1) one in which verbal forms prevail and (2) the other in which roots assume participial or adjectival forms. The first style is found in the Brāhmanas ; here the sentences are short and simple. (This predominance of verbal forms is conspicuous in महाभारत and रामायण). Yāska's style falls into this category. The second style came into existence after Pāṇini (21।8-23।11 Wilson Philological Lectures, 1914 edition).

CXXXVI The sentences ending in अनुक्रान्तानि, अनुप्राप्ताः , अभिप्रेप्सितम् , अभ्युक्तम् (४४।४-५), अभ्यूहितव्याः, आचरितः, उपेक्षितव्यम्, उपेक्षितव्याः, गर्ह्यः, प्रत्युक्तः , व्याख्यातव्यः and समाम्नातः are the few exceptions to the statement about Yāska's style in the last paragraph. These words with the exception of अभ्युक्तं will be found in Index XVII. आश्चर्यं in आश्चर्यम् इव प्राधान्येन (४०।८) and बहुलं in बहुलम् आसां नैघण्टुकं वृत्तम् (४०।८) and तत् एतत् शकुनिषु बहुलम् (५१।२२) serve the purpose of verbs.

Omission of necessary words

CXXXVII Yāska sometimes omits necessary words, perhaps with the expectation that the reader would fill up the gaps. सांयौगिकानां वा अर्थानाम् (१९।१९-२०); here अभ्युच्चयं which we find in स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (१९।१९) is to be understood after अर्थानाम् (226।14-16). आचष्टे is to be understood after अवधारणम् (१९।१८), तत्त्वात विकारम् (१९।१९), स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (१९।१९) and अभ्युच्चयम् noticed above. भावविकारः is to be understood before एतेनैव व्याख्यातः (१९।२०-२१). Sec 3 chap. I (२०।४-८) which states the senses of prefixes contains no verbs;

the reader has to supply वर्तते, आचष्टे, आहतुः etc according to context. सा वाक् वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तत् विद्युद्रूपं पुनर् आदत्ते (२४।९-१०); स शंतनुः कनीयान् आत्मानम् अभिषेचयांचक्रे (२४।१९-२०); तस्मात् ते राज्ये देवो न वर्षति (३४।२२); here the words underlined are understood. गन्धर्वाः० रक्षांसि (४६।२) is the explanation of पञ्चजनाः which word is to be understood from पञ्चजनाः मम होत्रं जुषध्वम् (४६।२). The question तत् के पञ्चजनाः should have been prefixed to गन्धर्वाः etc.

Careless Sanskrit

CXXXVIII (1) तेषां मनुष्यवत् देवताभिधानम् (१९।१४; 224|3-5). (2) पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिः मन्त्रो वेदे (१९।१४-१५); here Yāska should have used मनुष्य for पुरुष; vide note (224|14-36). (3) ऋत्विक्कर्मणां विनियोगम् आचष्टे (२२।२३; 246|11-13). (4) अनया वाचा । उपमा उत्तमया वाचा (२८।५; 282|16-17 and 21-24). (5) देवापिश्च आर्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः (२४।१८-१९; 343|22-26). (6) तडित् इति अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म (४८।२; 465|25-26).

Yāska's carelessness

CXXXIX Yāska is clumsy in his classification of particles; vide note (237|1-8). He mentions उ as a पदपूरण twice which is an instance of his carelessness (238|6-8; 252|33-37). He mixes up Vedic and non-Vedic particles (253|9-10).

Verbs used in unusual senses

CXL अप्रथयिष्यत् = अप्रथयत्. उपपिपादयिषेत् = उपपादयेत्. विविदिषाणि = विविदिषामि. असानि = भविष्यामि. याजयानि = याजयिष्यामि.

Peculiar senses

CXLI अथ वै दर्शनेन पृथुः अप्रथिता अपि चेत् अन्यैः (२५।१६-१७); here अन्य means an outsider as distinguished from the earth; the earth may not have been spread out by outsiders; nevertheless we call the earth पृथिवी because it looks broad and wide. इतरः— अयम् अपि इतरः योनिः (२३।२४); अयम् अपि इतरः अहिः (२७।१९); अयम् अपि इतरः अनूपः (२९।१५); अयम् अपि इतरः खलः (४७।१८-१९); इयम् अपि इतरा धूः (४६।१७); इदम् अपि इतरत् अद्भुतम् (२१।२४); तत्प्रकृति इतरत् (पर्व) (२९।७-८); इदम् अपि इतरत् व्रतम् (३६।३-४). योनि, अहि, अनूप, खल, धुर्, अद्भुत, पर्वन् and व्रत are well-known words and are used in

well-known senses. कृच्छ्रापत्तिः इतरा (२३।१५)= इतरा निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः = the well-known word निर्ऋति which means कृच्छ्रापत्ति or dire adversity in ordinary Sk. In all these quotations इतर means well-known or familiar. But इतर in पदेतरार्धान् (२५।४) means different (260।29-30). प्रवादः—दृष्टप्रवादाः (२५।१८)= those who speak out what they see; that is, describe the things which they observe by assigning names to them; आदित्यप्रवादाः स्तुतयः (२५।२२-२३)=descriptions in which gods other than the Sun are spoken of or named as आदित्य. वाद in ब्राह्मणवादाः (२७।१४) means अर्थवाद or a story for endorsing a point. But वाद in अभ्रातृमतीवादः (४४।११) means a statement (about a maiden who has no brother). वर्णः—वर्ण in युद्धवर्णाः (३७।१२), मन्त्रवर्णाः (३७।१२-१३) and उपनिषद्वर्णः (४८।२३) means description. सामान्य in प्रभागपाद-सामान्यात् (३३।१२), बाहुमूलसामान्यात् (३३।७), वृत्तिसामान्येन (३०।३), शब्द-सामान्यात् (२६।१४), संधिसामान्यात् (२९।८) etc. means similarity or a common feature. अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् = Mantras have meanings on account of similarity of words; similar words or the same words are found in Mantras and in ordinary Sk.

CXLII आ + दिश् in आदिदेश (३४।२) means to lay before. प्र + दिश् in प्रादिशन्ति (१९।६) means to lay down or to state. उप + ईक्ष् = to neglect; but Yāska uses it in a different sense; उपेक्षितव्याः = should be looked into closely; vide उपेक्षितव्यं and उपेक्षितव्याः (Index XVII). ग्लै हर्षक्षये (धा० १।९२८); ग्लै = to lose joy in life, to be sad; but ग्लै in उपदेशाय ग्लायन्तः (२८।१८) means to be anxious; those who had received Vedic knowledge by oral instruction were anxious or eager to preserve the knowledge so received. प्रच्छ् in तां पप्रच्छ (३४।१) means to say and not to ask. शिक्ष् = to offer; स शंतनुः देवापिं शिशिक्ष राज्येन (३४।२२; 343।38-344।6). सं + दिह् = to combine in one and the same Ṛk; vide 329।10-15. स्तु = to describe; स्तुति in रथस्तुतौ (३२।१३), इषुस्तुतौ (३२।१४) and आदित्यप्रवादाः स्तुतयः (२५।२३) means description; संस्तौति in अथ एने संस्तौति (३८।१९) = describes together.

Senses more than one

CXLIII For the senses of आ + चक्ष् vide 216।19-29. उद्देश in औद्देशिकं (२०।२४) means enumeration or separate mention; in स्वरः

संस्कारोद्देशः (२५।२४) it means determination or full explanation. कर्मः— (1) कर्म in कान्तिकर्माणः, गतिकर्माणः etc. in Ng means अर्थ or sense; Yāska uses कर्म in this sense in कर्मोपसंयोगद्योतकाः (२०।२) and अनेककर्मा (२०।१७). (2) In कर्मोपसंग्रहः (२१।१) it means a thing; this thing may be a noun or an adjective or an adverb or a verb; the particle च brings together two or more nouns, adjectives etc. (3) In कार्मनामिकः संस्कारः (२४।२४) it means a root. (4) In कर्मसंपत्तिः (१९।१४-१५) it means a religious act. निगम in इत्यपि निगमो भवति (३१।११) means a Vedic instance. In पूर्वया प्रकृत्या निगमः (४१।२३-२४) it means a verbal form. In अस्यां ताद्धितेन निगमाः भवन्ति (३२।५-६) it means a use. नि + पत् :— उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति (२०।१०) = (Particles) fall into i. e. have different senses; but in यत् अन्यदेवते मन्त्रे निपतति (२८।२२) निपतति means 'occurs as subordinate'. नैघण्टुक means a word in the first three chapters of निघण्टु; but in नैघण्टुकं तत् (२८।२२) it means subordinate. प्रकृतिः—(1) प्रकृति in तत्प्रकृति (२९।७), पदप्रकृतिः (२७।१२), पशुपादप्रकृतिः (३३।११) and हस्तप्रकृतिः (२२।८) means origin. (2) In प्रकृतयः एकेषु भाष्यन्ते । विकृतयः एकेषु (३०।२०) it means a verbal form. (3) In द्विप्रकृतीनां स्थानम् (३०।१५-१६) it means a root (302118-21); Durga, however, interprets प्रकृति by स्वभाव (30217). (4) In अनुदात्तप्रकृति (२३।७) it means accent. (1) प्रदेश in याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति (२७।१३) means an injunction (28012). (2) In अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशः (२५।६) it means assignment of a name. (3) In प्रादेशिकेन गुणेन (२४।१७) it means a root that has the meaning of the word which is to be derived. भाष् in प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते (३०।२०) and शवतिः गतिकर्मा कम्बोजेषु एव भाष्यते° विकारम् अस्य आर्येषु भाषन्ते (३०।२०-२१) means to use in non-Vedic Sk; but in भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतः भाष्यन्ते (३०।१८) it means to derive. विकार in उपधाविकार (३०।८) means alteration; but in विकारम् अस्य आर्येषु भाषन्ते (३०।२२) it means a declinable formed from a root. वि + आ + ख्याः— व्याख्यास्यामः (Index XVII) = we shall explain fully; व्याख्यातम् (४१।५; ४१।२२-२३; ४६।१५) = self-explained, too plain to require explanation.

Peculiar use

CXLIV अपि :— Yāska uses अपि which has the meaning of च before a word and not after it; अपि उपमार्थे अपि कर्मोपसंग्रहार्थे अपि पदपूरणाः (२०।१०-११) = (निपाताः) उपमार्थे च कर्मोपसंग्रहार्थे च पदपूरणाः च (भवन्ति). अपि द्विवत् अपि बहुवत् (४०।१३) = द्विवत् च बहुवत् च. इदम्

and एतत्; both mean this; but इदं refers to a thing nearer than does एतत्; तत् यानि एतानि॰ तानि इमानि भवन्ति (१९।१-६; 219।12-15); इमानि refers to the Nighaṇtus (निघण्टवः) with which Yāska is dealing; एतानि refers to the four classes into which words are divided in grammar. इदं नु करिष्यति and ननु एतत् अकार्षीत् (२०।२०-२१); इदं refers to an act that is to be done; एतत् refers to the act that has been already done. But एतत् in अथ एतत् बहुवत् (४०।१४) and अथ एतत् अश्ववत् (४१।१७-१८) is used like इदं. इमानि in तानि इमानि भवन्ति (१९।६) stands for निघण्टवः and ought therefore to be इमे; तानि इमे (निघण्टवः) भवन्ति is what is expected; but इमे is altered to इमानि on account of the neighbourhood of तानि. तत् before द्विप्रकृतीनाम् स्थानम् (३०।१५-१६) stands for अन्तस्था and should therefore be सा; idiom, however, required तत् in place of सा on account of स्थानं (302।16-18). Yāska uses both तत् and अथ to introduce a topic; तत् यानि एतानि (१९।५), तत् यत्र स्वरसंस्कारौ (२५।८), तत् यत्र स्वरात् (३०।१५) and तत् को वृत्रः (३७।११); अथ निपाताः (२०।१०), अथ यस्यागमात् (२०।२३), अथ ये प्रवृत्ते (२३।२१) and अथ निर्वचनम् (३०।१). अथापि which is used very frequently introduces an additional statement, argument or objection; vide Index XVII. Yāska uses यथो in repeating objections; vide यथो हि नु वै एतत् (२५।८) and यथो एतत् (२५।९-१०).

Prefixes and affixes

CXLV अभि; अभि + वच् or अभि + वद् = to speak about, to bear out, to endorse; तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (३७।१४) = The following Ṛk speaks of or bears out or endorses the fact just mentioned. तत् एतत ऋक्-श्लोकाभ्याम् अभ्युक्तम् (४४।४-५) = This matter is endorsed by a Ṛk and a ślōka. पूजित = honoured or respected; अभिपूजित (२०।५) = highly honoured or respected. आम्नाय (२६।२०) =Veda; आर्चं+अभि+आम्नाय (३५।२१)=the all-inclusive or complete collection of Ṛks, that is, the Vedas. जानन्तम् अभिवादयते (२६।२२) = One respectfully announces himself to one who knows who that announcer is. अभिभाषन्ते (३१।३) = They say in a venerable document. व्याहार = a word; अभिव्याहार (२५।२) = a word about which something is to be said. अभिविचारयन्ति (२५।२) = They seriously investigate or inquire (into the origin of a certain word). ऊह = an act of reasoning; अभि + ऊह = a serious act of reasoning; अभ्यूहितव्याः (२०।१) = should be included in particular classes

after full deliberation. Thus अभि imports importance or seriousness or solemnity or veneration into the word to which it is prefixed. सं; संप्रदित्सांचकार (२१।१८) and संप्राहुः (२८।१८) suggest Pāṇini's चतुर्थी संप्रदाने (२।३।१३). उभाभ्यां संप्रयुज्यते (२१।१) and पूर्वेण संप्रयुज्येते (२१।७); सं + प्र + युज् = to use with; सं has the sense of सह. It has that sense in संस्तौति (३८।१९). Yāska has संप्रेष्यति (२६।९) and संप्रैष (१३३।११) instead of प्रेष्यति and प्रैष. वत् in अश्ववत्, अहिवत्. देवतावत्, द्विवत्, नदीवत् and बहुवत् has a peculiar sense; अश्ववत् = अश्वः इव कृत्वा; for notes vide Index XVII.

निरुक्त and अमरकोश

CXLVI The words in Index XXIV (691-692) are not found in अमरकोश. Many centuries elapsed between Yāska and Amara; the words must have gone out of use during that long period. It is impossible to trace the history of their disappearance. प्रजनन in पुंस्प्रजननस्य (५४।९) occurs in माता पूर्वरूपम्। पिता उत्तररूपम्। प्रजा संधिः। प्रजननं संधानम् (तैत्तिरीयोपनिषत् १।३).

CXLVII The following words are found in अमरकोश; but they have different senses there. अपदेश (१।७।३३) = disguise. अपवर्ग (१।५।७) = मोक्ष or release from life. आश्चर्य (१।७।१९) = astonishing. नित्य (१।१।६९) = lasting. वध (२।८।११५) = destruction. वाचोयुक्ति in वाचोयुक्तिपटुः (३।१।३५) = employment of pertinent or telling speech; skilled debate. वाक्-दिक्-पश्यद्भ्यो युक्ति-दण्ड-हरेषु is a वार्तिक quoted under षष्ठ्या आक्रोशे (पा० ६।३।२१); but we do not know what sense वाचोयुक्ति had in the mind of the वार्तिककार. व्यय (३।२।१७) = the act of spending money. शव (२।८।११८) = a corpse. Of these words अपदेश will be found in हेत्वपदेशे, अपवर्ग in अपवर्गपर्यन्तं, नित्य in अर्थनित्यः, वाचोयुक्ति in नियतवाचोयुक्तयः and व्यय in दृष्टव्ययं in Index XVII.

CXLVIII Amara has उपयम and उपयाम (२।७।५६-५७) but not उपयमन, परिव्राज् ( ) but not परिव्राजक, भौम (१।३।२५) but not भूमिज.

Rhetoric, verse and prose

CXLIX The definition and employment of उपमा (४१।१८-२०; ५०।१) and the terms अर्थोपमानि, कर्मोपमा, रूपोपमा, लुप्तोपमानि and सिद्धोपमा show that there was a science of rhetoric or poetry. Yāska uses उपमा in the sense of रूपक in उपमार्थेन (372।10-12);

उपमार्थेन, अर्थोपमानि and लुप्तोपमानि show that उपमा included both रूपक and अतिशयोक्ति. Literature was divided into prose (अमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु) and verse (मिताक्षरेषु); the word वाक्यपूरणाः (२३।२२) shows that special attention was paid to the manufacture of rounded periods. Prose and verse seem to have been cultivated as arts.

Sanskrit spoken

CL The words भाषायां, भाषन्ते and भाष्यते show that Sanskrit was spoken in the days of Yāska. This is further borne out by the statement that the Easterns used दाति while the Northerners used दात्र and that the Kambōjas used शवति while the Āryas used शव. The idiomatic use of certain particles seems to be based on spoken Sanskrit (२०।१७–२१।१७). अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतः भाष्यन्ते। अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः (३०।१८–१९); here भाषा is contrasted with निगम; भाषा = non-Vedic Sanskrit; निगम = Veda. So भाषा may mean both spoken Sanskrit and non-Vedic Sanskrit. अक्रूरो ददते मणिम् इति अभिभाषन्ते (३१।३); here अभिभाषन्ते means 'they say authoritatively'; अक्रूरो ददते मणिम् is a sentence that occurs in an authoritative work written in modern Sanskrit; this authoritative work is हरिवंश. This modern Sanskrit may or may not have been spoken by people in Yāska's time.

निरुक्त and महाभारत

CLI The names देवापि, भीम, भीष्म and शंतनु show that the महाभारत existed long before Yāska. The story of देवापि and शंतनु was quoted by him from a work which stated the motive-causes of Ṛks and was called on that account निदानग्रन्थ. This work was based mostly on the महाभारत. The निदानग्रन्थ from which Yāska quotes must have been an old authoritative work; the महाभारत therefore which supplied its subject-matter to the निदानग्रन्थ was still more ancient. The हरिवंश which contains the story of अक्रूर and the jewel स्यमन्तक is intimately connected with the महाभारत. There is not the least doubt that these three works are very ancient. The present महाभारत is a corrupt and enlarged edition of the ancient महाभारत; this ancient work has been diluted from time to time with all sorts of additions and has grown in proportion on that account.

Vedic grammar

CLII अतः, अमुतः, इतः, कुतः, ततः; यतः, अत्रा, अमुत्र, कुत्रा, तत्रा, यत्रा; अथा, इमथा, कथा, तथा, यथा; इदा, कदा, तदा, यदा; अह, इह, कुह. These

words show that अ, अह्न, इ, इम, क, कु, त and य are pronominal bases.

Declension of अ

CLIII Just as सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वस्य and सर्वस्मिन् are the declensional forms of सर्व, so अस्मै, अस्मात्, अस्य and अस्मिन् must be the declensional forms of अ. अः, औ, ए ; अं, औ, आन् ; एना, आभ्यां, एभिः ; अस्मै, आभ्यां, एभ्यः ; अस्मात्, आभ्यां, एभ्यः ; अस्य, अयोः, एषां ; अस्मिन्, अयोः, एषु ; these are the declensional forms of अ just as सर्वः, सर्वौ, सर्वे etc. are those of सर्व. ए and अयोः are like सर्वे and सर्वयोः. एना is like केना, तेना, येना. But the पदकार shortens the ना in केना, तेना and येना to न. We find ना, however, in कविना, वायुना and the neuter कर्तृणा. So ना is the instr. sing. ter. and not न.

ए nominative plural of अ

CLIV विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः (१।३।९). The only difficult word in this Ṛk is एहिमायासः which Sāyaṇa explains in two ways ; एहि = आ + ईहि ; आ = everywhere ; ईह् = to move ; आसमन्तात् ईहते इति एहिः ; माया = प्रज्ञा ; एहिः माया येषां ते एहिमायासः = those whose knowledge is all-pervasive. Or एहिमायासः = आ + इहि + मा + यासः ; यासः = यासीः ; आ + इहि = एहि = come ; मा यासीः = do not go ; the gods said to Agni who was lying hidden in water 'Come, do not go' and therefore they came to be called एहिमायासः. But I think एहिमायासः consists of ए and अहिमायासः ; ए is the nom. pl. of अ and means these. अहि was once a mighty power ; those who have the miraculous power (माया) of अहि are अहिमाय. अहिमाय occurs in three forms, namely, अहिमायस्य, अहिमायाः and अहिमायान्. अहिमायस्य qualifies पिप्रोः (6|20|7); सायणः— आहन्त्र्यः मायाः यस्य सः अहिमायः = one whose strength is destructive. अहिमायाः qualifies देवाः (6|52|15) ; सायणः— अहिमायाः = आहन्तृप्रज्ञाः = whose knowledge is destructive (to their foes). अहिमायाः occurs once again and qualifies देवाः (10|63|4) ; सायणः— अहिमायाः = कैश्चित् अपि अहन्तव्यप्रज्ञाः = whose wisdom cannot be resisted by anyone. अहिमायान् qualifies असुरान् understood (1|120|4) ; सायणः— आहिमायान् = आगत्य हन्त्र्यः अन्तरिक्षचारिण्यः वा मायाः येषां वृत्रादीनां तान् असुरान् = Asuras whose evil activities approach and kill or move along the sky. एति अन्तरिक्षे । आहन्ति इति are the derivations of अहि in Nirukta (३७।१९-२०) ; Sāyaṇa's interpretations of

अहिमाय are based on these derivations. But as I have said above, अहि was a mighty power. As the name of a mighty god अहि occurs several times in RV. The Ṛk quoted means :— May these All-Gods whose miracle-working power is like that of Ahi, who never injure (अस्रिधः = अद्रुहः) and who are carriers (वह्नयः) of blessings to men taste (जुषन्त) our offerings (मेधं). ए occurs in this Ṛk only.

ए, अयोः and एभिः

CLV We find ए in विश्वे, ये, ते, के etc . अयोः occurs in कतरा पूर्वा कतरापरायोः (निरुक्त ५४।२३) where it qualifies द्यावापृथिव्योः understood. It also occurs in स पत्यते उभयोः नृम्णम् अयोः (६।२५।६) where it qualifies जनयोः understood. अयोः is thus both mas and fem . अयोः is found in ययोः , तयोः , कयोः , देवयोः etc, that is, in the gen. and loc. duals of declinables ending in अ. The instr. sing. of all nouns ending in अ must have had ना at the end ; but I have found no instance in RV. There must have been a period when all nouns ending in अ were declined like the pronoun अ ; एभिः in देवेभिः, विश्वेभिः etc. shows that they were once so declined.

CLVI आ fem. of अ was declined as आ, ए, आः; आं, ए, आः; अया, आभ्यां, आभिः ; अस्यै, आभ्यां, आभ्यः ; अस्याः , आभ्यां, आभ्यः ; अस्याः , अयोः , आसां; अस्यां, अयोः, आसु. We find अया in कया, तया, यया, रमया, कान्तया, कलया etc . Just as यत् and कत् are the neuters of य and क, so अत् must have been used as the neuter of अ ; but we find no instance of अत् in RV.

कत् and कच्चित्

CLVII कत् neuter of क is found several times in RV. किं नो अस्य द्रविणं कत् ह रत्नम् (४।५।१२) ; here किम् and कत् qualify द्रविणं and रत्नं respectively; किम्=कत् . कत् रुद्राय॰ वोचेम शंतमं हृदे (१।४३।१) ; here कत् and शंतमं qualify a neuter word like वचः; कत् वचः=what prayer ? क ईं वेद सुते सचा पिबंतं कत् वयो दधे (८।३३।७) ; here कत् qualifies वयः ; वयः = food or wealth. कच्चित् which is a combination of कत् and चित् means whatever. देवान् वा यत् चकृमा कच्चित् आगः (१।१८५।८)= or whatever (यत् कच्चित्) sin (आगः) we may have committed (चकृम) to the gods (देवान्).

आत्, तात् and यात्

CLVIII आत् which occurs nearly a hundred times in RV is abl. sing. of अ . आत् अस्य शुष्मिणो रसे विश्वे देवा अमत्सत ।' यदी

गोभिः वसायते (९।१४।३) = When Sōma-juice is clad (वसायते) with milk (गोभिः), that is, when it is diluted with milk, immediately after this (आत्) i. e. the act of dilution all the gods make merry (अमत्सत) in the juice (रसे) of this powerful (शुष्मिणः) i.e. intoxicating Sōma. They quaff whole vessels of Sōma-juice and thus exhilarate themselves. आत् shows that अ was also declined like nouns ending in अ ; it was declined thus :— अः, औ, आसः or आः; अं, औ, आन्; एना, आभ्यां, एभिः or ऐः; आय, आभ्यां, एभ्यः; आत्, आभ्यां, एभ्यः; अस्य, अयोः, आनां; ए, अयोः, एषु. The forms underlined differ from those of अ when declined as a pronoun ; vide CLIII (LX). In RV we find both देवासः and देवाः and also देवेभिः and देवैः ; देवाः and देवैः most probably came to be used sometime after देवासः and देवेभिः. RV has also तात् and यात् which are abl. sing. of त and य which must have been declined like अ.

सस्मिन् locative singular of स

CLIX सस्मिन् which occurs 9 times in RV shows that स was also a pronominal base and was declined like य ; the other remnants of this स are सः and सा. सः, सौ, से etc were the declensional forms of स and सा, से, साः etc of सा. The neuter of स is सत्.

CLX सत्; किम् अस्य मदे किम् उ अस्य पीतौ इन्द्रः किम् अस्य सख्ये चकार (६।२७।१) = What (act of valour) did Indra perform (चकार) on drinking (पीतौ) this (अस्य) Sōma ? अस्य मदे = after being exhilarated by Sōma-juice ; अस्य सख्ये = on being befriended by that juice; Indra drinks Sōma ; he is exhilarated and is as it were assisted by Sōma in performing acts of valour. सत् अस्य मदे सत् उ अस्य पीतौ इन्द्रः सत् अस्य सख्ये चकार (६।२७।२) ; सत् = तत्; सत् is repeated thrice on account of किम् which is repeated thrice in the preceding quotation. The reply to किं चकार is सत् चकार. But Sāyaṇa renders सत् by शुभं. अन्ति सत् भूतु वाम् अवः (८।७३।१) = (O Aświns), may that (सत्) protection (अवः) of yours (वां) be (भूतु) near (अन्ति) us ; सत् अवः = that well-known protection. Sāyaṇa renders सत् by वर्तमानं ; सत् भूतु = वर्तमानं भवतु.

CLXI त ; the mas. and fem. nom. sing. of तत् are said to be सः and सा ; but I have already said that स was once an independent pronoun ; it ceased to be so no one knows when. Instead of सः, सौ, से there must have been originally तः, तौ, ते ; we have तत्,

ते, तानि ; the surviving तत shows that तः and ता were once in existence and came to be replaced by सः and सा.

CLXII त्यत् was originally त्य ; त्य is a combination of त and य ; य lost its own sense and became identified with त. स्यः and स्या are said to be mas. and fem. nom. sing. forms of त्यत् ; but स्य seems to have been a different pronoun ; it consists of स and य ; it was most probably declined as स्यः, स्यौ, स्ये etc . त्य also was most probably declined as त्यः, त्यौ, त्ये etc. स्यः and स्या replaced त्यः and त्या ; the other forms of स्य and स्या disappeared. The neuter of त्य is त्यत् which is found in RV ; त्यत् shows that त्यः and त्या were once in existence.

एतत् and एनोः

CLXIII एतत् is made up of ए and तत् , एषः of ए and सः and एषा of ए and सा ; the combined meaning, however, is 'this' ; this means that तत् , सः and सा have lost or merged their own senses in 'this'. Was ए a pronoun and did it mean 'this' ? Are एना, एभिः, एभ्यः , एषां and एषु some of its declensional forms ? Is एनोः gen. or loc. dual of this ए ? एनोः occurs four times in RV and qualifies Mitra and Varuṇa (1।136।1 and 5), Indra and Viṣṇu (6।69।8) and two frogs (7।103।4) ; all these are mas. Was एनोः ever fem. and neu. ? I cannot account for एनोः .

इम, अमु, असौ, इ and कु

CLXIV इमस्य in इमस्य पाहि अन्धसः (८।१३।२१) shows that इम was a pronoun and was declined like सर्व ; इमः , इमौ, इमे etc was its declension. इमथा which is made up of इम and था proves the same thing. इमं neuter is found in क इमं वो निण्यम् आ चिकेत (१।९५.४) where निण्यं is neuter ; but there is not a single instance of इमा fem. अमुतः which occurs five times in RV is made up of अमु and तः . अमु is found in अमुत्र also. So अमु too was a pronoun. Was it declined as अमुः , अमू , अमूः etc ? असौ which occurs eight times in RV is an unaccountable word. There is nothing in RV to indicate how the pronouns इ and कु were declined. इः, ई, अयः ; ईं, ई, ईन् etc may have been the declensional forms of इ ; they are seen in हरिः , हरी, हरयः ; हरिं, हरी, हरीन् etc.

Speculation about अहं and अयं

CLXV अ which is a pronoun and means 'this' is present in अहं and अयं. त्वं- is made up of तु and अं ; तु = thou ; अं is the

nom. sing. termination. This same termination was affixed to अ so that the original word was अअं; in course of time this अअं came to be pronounced as अहं. The 'this' which is nearest to every individual is his own self which he calls अहं. This same अअं came to be pronounced अयं which points to things that are near.

Corruptions in Ṛks

CLXVI I have already noticed corruptions in Ṛks; vide 'Corruptions in Ṛks' in Index XX (672). Before noticing others I have to point out a peculiarity of the scansion of Ṛks.

अत्व altered to अत्यय

(1) स वाजी रोचना दिवः। पवमानो वि धावति। रक्षोहा वारमत्ययम् (९।३७।३); (2) सो अर्षेन्द्राय पीतये। तिरो रोमाणि अत्यया (९।६२।८); (3) तमुक्षमाणमत्यये। वारे पुनन्ति धर्णसिम् (९।९९।५); here we find अत्वं, अत्वा and अत्वे altered to अत्ययं, अत्यया and अत्यये for the sake of making up 8 syllables. (4) इन्दो वि अत्यमर्षसि। वि श्रवांसि वि सौभगा (९।६७।५); (5) रोमाणि अत्या समया वि धावति। मधोर्धारा पिन्वमाना दिवेदिवे (९।७५।४); (6) अत्वे वधूयुः पवते परि त्वचि। श्रथ्नीते नप्तीरदितेर्ऋतं यते (९।६९।३); here we do not find the above alterations as the lines have the necessary number of syllables. The alterations show that a syllable having conjunct consonants was split into two syllables for the sake of obtaining an additional syllable. Another instance is the alteration of गव्यं to गव्ययं in अहमेतं गव्ययम् अश्व्यं पशुं (१०।४८।४).

Substitution of a wrong word

CLXVII अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे (निरुक्त २३।११-१२). Yāska renders आदघ्नासः by आस्यदघ्नाः; Durga renders आस्यदघ्नाः by आस्यदघ्नह्रदपरिमाणाः and Sāyaṇa by आस्यप्रमाणोदकाः. But was आदघ्नासः the original word? उपकक्ष and स्नात्व refer to the chests (कक्ष) and the heads of those who stand in tanks for the purpose of bathing. आस्य is a little lower than the head; really there is not much difference between the mouth and the head. The poet refers to different depths of water: स्नात्व refers to the greatest depth and उपकक्ष to a lower depth; आदघ्न therefore must refer to a depth still lower. आदघ्न was most probably आजघ्न. जघन occurs as जघना (1।128।2), जघनात् (6।75।13) and जघने (5।61।3) and means the buttock. जघ्न may be a shortened

form of जघन ; or जघन may be a lengthened form of जघ्न ; or जघ्न and जघन may both have been current in Vedic Sanskrit. आ in आजघ्न is a prefix like उप in उपकक्ष ; both mean near ; आजघ्न = near the buttock i. e. reaching up to the buttock or the waist ; उपकक्ष = near the chest i. e. reaching up to the chest. The water in some tanks is waist-deep ; in some it is chest-deep ; in others it is head-deep. Thus there is a rising scale of depths. जघ्न in course of time came to be pronounced as दघ्न ; those who mispronounced आजघ्न most probably thought that जघ्न was a corruption of दघ्न ; but in fact दघ्न is a corruption of जघ्न ; this corruption was due to the influence of non-Vedic or classical Sanskrit. आजघ्नास्त्वे उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वास्त्वे ददृश्रे was most probably the original second half of the Ṛk. Three sorts of learned men or poets are compared to three sorts of tanks ; त्वे therefore is absolutely necessary after आजघ्नाः. त्वे = एके. एके विद्वांसः आजघ्नाः ह्रदाः इव । एके उपकक्षाः ह्रदाः इव । एके स्नात्वाः ह्रदाः इव. स्नात्वाः is to be pronounced as स्नातवाः ; ह्रदा इव स्नातवास्त्वे ददृश्रे is syllabically and rhythmically faultless. In the second line मनोजवेषु should be separated from असमाः for syllabic reasons ; joining words by संधि depended on exigencies of metre ; in the present case such joining is not wanted. The Ṛk must have been recited as follows :— अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो । मनोजवेषु असमा बभूवुः । आजघ्नास्त्वे उपकक्षास उ त्वे । ह्रदा इव स्नातवास्त्वे ददृश्रे. स्नात्वाः was pronounced स्नातवाः.

कर्त्वे to be recited as कर्तव

CLXVIII अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन । अश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः । धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा । तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि (१।१६१।३). The first line consists of 12 syllables ; कर्त्वः at the end of line 2 and कर्त्वा द्वा at the end of line 3 should be pronounced as कर्तवः and कर्तवा द्वा for the purpose of making up 12 syllables in each line. कृत्व्येमसि in line 4 was probably कर्त्वेमसि ; कर्त्वेमसि = कर्त्वा + इमसि ; इमसि = इमः. हे भ्रातर् अग्ने वः तव तानि कर्त्वा कर्तव्यानि अनु इमः अनुगच्छामः = O brother Agni, here are we going into (अनु + इमः) i. e. entering upon those things (तानि) that have to be done (कर्त्वा) i. e. manufactured. Here too कर्त्वा is to be pronounced as कर्तवा for the purpose of making up 12 syllables. तानि refers to अश्व, रथ, धेनु and द्वा ; these things were to be manufactured by the Ṛbhus who promised to enter on their manufacture immediately. तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमासि ; here भ्रातर् and अनु are joined together as भ्रातरनु ; but the

joining spoils the rhythm ; the त in भ्रातस्तु ought to be long which can happen only then when the two words are kept apart ; by reading भ्रातर् we emphasize त, that is, we pronounce it as though it were a long syllable. तानि भ्रातर् अनु वः कर्तवेमसि is syllabically and rhythmically altogether correct. Rules of संधि were *not* obligatory in the case of Ṛks. स्नात्व in the preceding and कर्त्वे in the present Ṛk were pronounced स्नातव and कर्तव for syllabic reasons ; this तव seems to have been pronounced in course of time as तव्य. Shall we say that तव्य had its origin in तव ?

पुत्र corrupted to पुत्रैः

CLXIX क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः (निरुक्त २६।१६) is rhythmically faulty ; the whole Ṛk runs thus :— इहैव स्तं मा वि यौष्टं । विश्वमायुर्व्य अश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर् । मोदमानौ स्वे गृहे ; पुत्रैर् in line 3 ought to be पुत्र ; क्रीळन्तौ पुत्रनप्तृभिः is rhythmically faultless. क्रीळन्तौ पुत्रैः नप्तृभिः = playing with *sons* and grandsons. The grandsons must be the sons of sons ; the sons to be fathers must be about 20 years old ; would any mother or father play with such grown-up sons ? Would they dandle them on knees or in arms ? Dandling is possible in the case of infants only. क्रीळन्तौ पुत्रनप्तृभिः = playing with the grandsons of sons. If we take the average age of a man when he begets a child to be 20, he must be about 40 when he has a grandchild ; 40 or even 50 cannot be considered to be ripe old age ; the man who plays with the grandchildren of his sons and daughters must be between 60 and 70 ; the age between 60 and 70 can be called ripe. When the priests and the people assembled bless the married couple, they would not limit the life of the two individuals to a period between 40 and 50 ; they would certainly wish that the man and his wife should live up to 70 or even beyond. Thus both rhythm and sense show that पुत्रनप्तृभिः was the original text.

Omission of the last ता in देवताता

CLXX इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति (निरुक्त २७।१४-१५) is faulty ; the whole Ṛk runs thus :— त्वां हि मन्द्रतमम् अर्कशोकैः । ववृमहे महि नः श्रोषि अग्ने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता – । वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ; त्वां in line 1 should be lengthened to त्ववां for making up 11 syllables ; thus lines 1, 2 and 4 contain 11 syllables each. The third line is defective by one syllable ; that syllable was most probably ता ; इन्द्रं न त्वा शवसा देवताता is syllabically faultless ; देवतातावायुं = देवतातौ आयुं.

ता हि श्रेष्ठा देवताता० शूराणां शविष्ठा (६।६८।२) = These two gods (Indra and Viṣṇu) are the best (श्रेष्ठा) of the assemblage or multitude of the gods (देवताता = देवतातौ) and the strongest (शविष्ठा) i. e. bravest of the brave (शूराणां). देवतातौ has this meaning in the present Ṛk. नृतमाः has two senses ; नृ = (1) a giver of wealth and (2) a strong person. The second half of the Ṛk means :— The best givers or the greatest donors (नृतमाः) among the gods (देवतातौ) fill (पृणन्ति) i. e. pack thee (त्वा) with wealth (राधसा) as (न) the strongest (नृतमाः) among them fill or pack Indra with strength (शवसा). आयु was the name of an Aryan tribe whose chief deity was Agni ; Agni on this account came to be called आयु ; त्वाम् अग्ने प्रथमम् आयुम् (१।३१।११) : here Agni is called the first आयु. In the पदपाठ the word is देवता ; Sāyaṇa renders देवता by देवतात्मानं which qualifies त्वा i. e. त्वां. दुर्ग :— किंच एवं त्वं महती देवता येन त्वाम् एव एकं देवताः अपि सर्वाः ० अभ्यर्चन्ति (१०६।२२–२४) ; here Durga evolves a sentence out of देवता. Sāyaṇa and Durga were forbidden by their faith to question the genuineness of देवता.

The last ता in देवताता mispronounced as तां

CLXXI युवं श्रियम् अश्विना देवता तां । दिवो नपाता वनथः शचीभिः (४।४४।२). Sāyaṇa renders देवता by देवते ; देवते अश्विनौ = O deities, O Aświns ; तां qualifies श्रियं. But the original reading was most probably देवताता instead of देवता तां ; हे दिवो नपातौ अश्विनौ देवताता देवसंघे युवं युवां शचीभिः श्रियं वनथः = O Aświns, sons of Dyaus, you of all the gods (देवताता) enjoy (वनथः) the company of the beautiful damsel (श्रियं) by your deeds (शचीभिः). देवताता came to be mispronounced as देवतातां ; but as देवतातां was found to be grammatically wrong, it was split into देवता and तां.

Omission of नः

CLXXII इन्द्रो अस्मान् अरदत् वज्रबाहुः । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् । देवोऽनयत् – सविता सुपाणिः । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः (निरुक्त ४१।२–३). Line 3 contains 10 syllables whereas the other 3 contain 11 each. नः inserted between अनयत् and सविता would give 11 syllables and besides improve the line rhythmically ; देवोऽनयन्नः सविता सुपाणिः is altogether faultless. Durga and Sāyaṇa supply अस्मान् to complete the sense of the line ; but they dared not say that the line was defective syllabically.

 पीप्याना *corrupt*. एकः *and* एकं *misplaced*. सूनुः *omitted*
एना *corrupted to* येना

पीप्याना corrupt

CLXXIII नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते (निरुक्त ४।१९-२०). I have said that पीप्याना could not have been the original reading (406।23-30); I am unable to guess the original.

एकः and एकं misplaced

CLXXIV अभीदमेकमेको अस्मि निष्षाळ् । अभी द्वा किमु त्रयः करन्ति । खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि । किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः (निरुक्त ४७।१९-२०). Line one is unrhythmical; अभीदमेक एकमस्मि निष्षाळ् is faultless. इदं ought to be इमं as द्वा and त्रयः are masculine. शत्रवोऽनिन्द्राः should be शत्रवो अनिन्द्राः for syllabic and rhythmical reasons; किं मा निन्दन्ति शत्रवो अनिन्द्राः has the necessary number of syllables and is rhythmical also. Rules of संधि were not obligatory; संधि or no संधि depended on metre. य ईं चकार न सो अस्य वेद (निरुक्त ३२।१८); here सो and अस्य are kept separate for the sake of metre. Thus there are 3 corruptions in the Ṛk.

Omission of सूनुः

CLXXV एवाग्निर्मर्तैः सह सूरिभिर्वसुः । – ष्टवे – सहसः सूनरो नृभिः । मित्रासो न ये सुधिता ऋतायवो । द्यावो न द्युम्नैरभि सन्ति मानुषान् (१०।११५।७). Lines 1, 3 and 4 contain 12 syllables each; but line 2 has only 10. सहसः is often found in company with सूनु, पुत्र or यहु; सूनुः ष्टवे सहसः सूनरो नृभिः or ष्टवे सूनुः सहसः सूनरो नृभिः is syllabically and rhythmically faultless. There is not the least doubt that सूनुः was in the original text. सायणः— सहसः बलस्य सूनरः सुष्ठु प्रेरकः । यद्वा । सूनुः इत्यस्य वर्णव्यत्ययः । सूनरः सूनुः; सहसः = बलस्य; सूनरः = सुष्ठु प्रेरकः; Agni excites or inspires strength in the hearts of his devotees in the highest degree; or सूनरः stands for सूनुः.

एना mispronounced as येना

CLXXVI येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् अनु । त्वं वरुण पश्यसि (निरुक्त १६९।४). येना has troubled Yāska and Sāyaṇa on account of the absence of an antecedent. The former has spent four sections (१६९।४-२२) on the elucidation of the Ṛk. If we substitute ए for ये in येना, the whole trouble disappears, for the Ṛk becomes complete in itself. एना चक्षसा = with this eye viz. the Sun. The Sūkta in which the Ṛk occurs has the Sun for its deity. The Sun is the eye of Varuṇa who uses that eye for detecting sin. The Sun is called the eye of Mitra and Varuṇa (6।51।1; 7।63।1);

this eye sees the good and bad acts of men (4|1|17 ; 6|5|12; 7|60|2) and reports what it sees to the two gods (7|60|1).

Both येना and येन found in RV

CLXXVII We see येना shortened to येन in RV itself. (1) विदत् गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं । येना नु कं मानुषी भोजते विट् (१।७२।८); (2) येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ (८।१२।४). In these two instances येना *cannot* be altered to येन without spoiling the rhythm. (3) येन शुष्णं मायिनम् आयसो मदे (१।५६।३); (4) येन शत्रुं मन्दसानो नि जूर्वाः (२।३०।५); (5) येन वंसाम पृतनासु शत्रून् (६।१९।८). In these three instances the alteration of येन to येना would improve the rhythm. But in the following instances येन *cannot* be altered to येना without spoiling the rhythm. (6) वृत्रस्य चित् विदत् येन मर्म (१।६१।६); (7) अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता (निरुक्त २।४।४); (8) धिष्वा शवः शूर येन वृत्रम (२।११।१८). In the following two Ṛks येन occurs five times; येन in three cases which are underlined can be lengthened to येना ; but in the remaining two cases येन must remain as it is. (9) येन भूतं जनयो येन भव्यम् (१०।५५।२); (10) येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा । येन स्वः स्तभितं येन नाकः (१०।१२१।५). Thus येन seems to have come into existence for reasons of rhythm. येन, however, is a corruption of येना.

कुह, क and कू

CLXXVIII For कुह vide कुह स्विद्दोषा etc. (५०।२); all the four lines of this Ṛk contain 12 syllables each. वि सुपर्णो अन्तरिक्षाणि अख्यत् । गभीरवेपा असुरः सुनीथः । क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत । कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान (१।३५।७); line 3 consists of 9 syllables whereas the other three contain 11 each; if we read कुह for क and lengthen सूर्यः to सूरियः , the line would be कुहेदानीं सूरियः कश्चिकेत ; this line is syllabically and rhythmically faultless. क स्या वो मरुतः स्वधासीत् । यत् मामेकं समधत्ताहिहत्ये । अहं हि उग्रस्तविषस्तुविष्मान् । विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्नैः (१।१६५।६); line one which ought to contain 11 syllables like the other three has 9 only; by reading कुह for क and altering स्या to स्यया we get 11 syllables. क्वेयथ क्वेदसि । पुरुत्रा चिद्धि ते मनः । अलर्षि युध्म खजकृत् पुरंदर । प्र गायत्रा अगासिषुः (८।१।७); line one has 6 instead of 8 syllables; कुहेयथ कुहेदसि gives 8. क वो अश्वाः क्वाभीशवः । कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः (५।६१।२); here क cannot be altered to कुह as all the three lines contain 8 syllables each; in this Ṛk we find both कथं and कथा ; कथा is normal like तथा, यथा etc ; कथं is non-Vedic i. e. modern and yet it

has found its way into the Ṛk. Thus in RV itself we find कुह and क्व ; क्व is a mispronunciation of कुह. कुह, कुअ and क्व may have been the process of corruption. अ is softer than ह ; कुअ स्विद्दोषा कुअ वस्तोरश्विना कुआभिपित्वं करतः कुओषतुः sounds softer than कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः (निरुक्त ५०।२) ; but as two vowels in juxtaposition must coalesce, the grammarians of the day may have substituted क्व for कुअ. कू ष्ठो देवावश्विना । अद्या दिवो मनावसू । तत् श्रवथो वृषण्वसू । अत्रिर्वामा विवासति (५।७४।१) ; line one ought to have 8 instead of 7 syllables ; कुह स्थो देवावश्विना gives 8 ; I cannot account for the substitution of कू for कुह.

Conclusion

CLXXIX The instances quoted so far show that corruption assumes various forms ; words are mispronounced or misplaced or wrongly joined ; sometimes words or syllables are omitted. We detect such defects only then when we recite Ṛks in the way in which classical verses are recited. Syllabic or rhythmical defects can never be felt in the orthodox manner in which Ṛks have been recited from very ancient times. Durga, Sāyaṇa and others were prevented from noticing defects by their unquestioning faith in the purity of the holy text. The corruptions mentioned above raise an important question about the necessity of accents ; no answer can be given in absence of much larger evidence. In interpreting Ṛks I have always ignored accents. I have to ask another question and that a delicate one ; were any corruptions due to alterations deliberately made ? ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां (२२।२१–२२) ; I have said that जातविद्यां was originally जातवेद्यः (248|10-14) ; the alteration seems to have been due to the wrong meaning attached to ब्रह्मा (247|36–248|2) ; ब्रह्मा was considered to be the name of a particular priest ; वदति required an object ; so जातवेद्यः was altered to जातविद्यां ; ब्रह्मा जातविद्यां वदति was the sense in the mind of him who made the alteration. ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि (४१।१९) ; rhythm requires ग्रीवायां to be ग्रीवासु (410|7-12) ; a horse can have but *one* neck ; ग्रीवासु therefore may have been considered wrong and altered to ग्रीवायां ; but ग्रीवा has a different sense here (410|12-16).

Addition to CXXXVII (LIII—LIV)

CLXXX A remarkable instance of the omission of necessary words is तद् यत्र उभे भावप्रधाने भवतः (१।१।७). Had Yāska inserted भवतः तत्र ते between उभे and भावप्रधाने, the meaning intended by him would have been plain. It is their absence that has led to a strange interpretation (22I|12-24).

B. O. R. I. Colony
October 1939

V. K. Rajavade
Editor

निघण्टुः

प्रथमोऽध्यायः

हरिः ॐ ॥ गौः १ । ग्मा २ । ज्मा ३ । क्ष्मा ४ । क्षा ५ । क्षमा ६ । क्षोणी ७ । क्षितिः ८ । अवनिः ९ । उर्वी १० । पृथ्वी ११ । मही १२ । रिपः १३ । अदितिः १४ । इळा १५ । निर्ऋतिः १६ । भूः १७ । भूमिः १८ । पूषा १९ । गातुः २० । गोत्रा २१ । इति एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

हेम १ । चन्द्रम् २ । रुक्मम् ३ । अयः ४ । हिरण्यम् ५ । पेशः ६ । कृशनम् ७ । लोहम् ८ । कनकम् ९ । काञ्चनम् १० । भर्म ११ । अमृतम् १२ । मरुत् १३ । दत्रम् १४ । जातरूपम् १५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम् १ । वियत् २ । व्योम ३ । बर्हिः ४ । धन्व ५ । अन्तरिक्षम् ६ । आकाशम् ७ । आपः ८ । पृथिवी ९ । भूः १० । स्वयम्भूः ११ । अध्वा १२ । पुष्करम् १३ । सगरः १४ । समुद्रः १५ । अध्वरम् १६ । इति षोळश अन्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

स्वः १ । पृश्निः २ । नाकः ३ । गौः ४ । विष्टप् ५ । नभः ६ । इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

खेदयः १ । किरणाः २ । गावः ३ । रश्मयः ४ । अभीशवः ५ । दीधितयः ६ । गभस्तयः ७ । वनम् ८ । उस्राः ९ । वसवः १० । मरीचिपाः ११ । मयूखाः १२ । सप्त ऋषयः १३ । साध्याः १४ । सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः १ । आशाः २ । उपराः ३ । आष्ठाः ४ । काष्ठाः ५ । व्योम ६ । ककुभः ७ । हरितः ८ । इति अष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी १ । क्षपा २ । शर्वरी ३ । अक्तुः ४ । ऊर्म्या ५ । राम्या ६ । यम्या ७ । नम्या ८ । दोषा ९ । नक्ता १० । तमः ११ । रजः १२ । असिक्नी १३ । पयस्वती १४ । तमस्वती १५ । घृताची १६ । शिरिणा १७ । मोकी १८ । शोकी १९ । ऊधः २० । पयः २१ । हिमा २२ । वस्वी २३ । इति त्रयोविंशतिः रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी १ । सूनरी २ । भास्वती ३ । ओदती ४ । चित्रामघा ५ । अर्जुनी ६ । वाजिनी ७ । वाजिनीवती ८ । सुम्नावरी ९ । अहना १० । द्योतना ११ । श्वेत्या १२ । अरुषी १३ । सूनृता १४ । सूनृतावती १५ । सूनृतावरी १६ । इति षोळश उषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः १ । द्युः २ । भानुः ३ । वासरम् ४ । स्वसराणि ५ । घ्रंसः ६ । घर्मः ७ । घृणः ८ । दिनम् ९ । दिवा १० । दिवेदिवे ११ । द्यविद्यवि १२ । इति द्वादश अहर्नामानि ॥ ९ ॥

अद्रिः १ । ग्रावा २ । गोत्रः ३ । वलः ४ । अश्नः ५ । पुरुभोजाः ६ । वलिशानः ७ । अश्मा ८ । पर्वतः ९ । गिरिः १० । व्रजः ११ । चरुः १२ । वराहः १३ । शम्बरः १४ । रौहिणः १५ । रैवतः १६ । फलिगः १७ । उपरः १८ । उपलः १९ । चमसः २० । अहिः २१ । अभ्रम् २२ । ब(वी)लाहकः २३ । मेघः २४ । दृतिः २५ । ओदनः २६ । वृषन्धिः २७ । वृत्रः २८ । असुरः २९ । कोशः ३० । इति त्रिंशत् मेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः १ । धारा २ । इळा ३ । गौः ४ । गौरी ५ । गान्धर्वी ६ । गभीरा ७ । गम्भीरा ८ । मन्द्रा ९ । मन्द्राजनी १० । वाशी ११ । वाणी १२ । वाणीची १३ । वाणः १४ । पविः १५ । भारती १६ । धमनिः १७ । नाळीः १८ । मेळिः १९ । मेना २० । सूर्या २१ । सरस्वती २२ । निवित् २३ । स्वाहा २४ । वग्नुः २५ । उपब्दिः २६ । मायुः २७ । काकुत् २८ । जिह्वा २९ । घोषः ३० । स्वरः ३१ । शब्दः ३२ । स्वनः ३३ । ऋक् ३४ । होत्रा ३५ । गीः ३६ ।

गाथा ३७ । गणः ३८ । धेना ३९ । ग्नाः ४० । विपा ४१ । नना ४२ । कशा ४३ । धिषणा ४४ । नौः ४५ । अक्षरम् ४६ । मही ४७ । अदितिः ४८ । शची ४९ । वाक् ५० । अनुष्टुप् ५१ । धेनुः ५२ । वल्गुः ५३ । गल्दा ५४ । सरः ५५ । सुपर्णी ५६ । बेकुरा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अर्णः १ । क्षोदः २ । क्षद्म ३ । नभः ४ । अम्भः ५ । कबन्धम् ६ । सलिलम् ७ । वाः ८ । वनम् ९ । घृतम् १० । मधु ११ । पुरीषम् १२ । पिप्पलम् १३ । क्षीरम् १४ । विषम् १५ । रेतः १६ । कशः १७ । जन्म १८ । बृबूकम् १९ । बुसम् २० । तुग्र्या २१ । बुर्बुरम् २२ । सुक्षेम २३ । धरुणम् २४ । सुरा २५ । अररिन्दानि २६ । ध्वस्मन्वत् २७ । जामि २८ । आयुधानि २९ । क्षपः ३० । अहिः ३१ । अक्षरम् ३२ । स्रोतः ३३ । तृप्तिः ३४ । रसः ३५ । उदकम् ३६ । पयः ३७ । सरः ३८ । भेषजम् ३९ । सहः ४० । शवः ४१ । यहः ४२ । ओजः ४३ । सुखम् ४४ । क्षत्रम् ४५ । आवयाः ४६ । शुभम् ४७ । यादुः ४८ । भूतम् ४९ । भुवनम् ५० । भविष्यत् ५१ । आपः ५२ । महत् ५३ । व्योम ५४ । यशः ५५ । महः ५६ । सर्णीकम् ५७ । स्वृतीकम् ५८ । सतीनम् ५९ । गहनम् ६० । गभीरम् ६१ । गम्भरम् ६२ । ईम् ६३ । अन्नम् ६४ । हविः ६५ । सद्म ६६ । सदनम् ६७ । ऋतम् ६८ । योनिः ६९ । ऋतस्य योनिः ७० । सत्यम् ७१ । नीरम् ७२ । रयिः ७३ । सत् ७४ । पूर्णम् ७५ । सर्वम् ७६ । अक्षितम् ७७ । बर्हिः ७८ । नाम ७९ । सर्पिः ८० । अपः ८१ । पवित्रम् ८२ । अमृतम् ८३ । इन्दुः ८४ । हेम ८५ । स्वः ८६ । सर्गाः ८७ । शम्बरम् ८८ । अभ्वम् ८९ । वपुः ९० । अम्बु ९१ । तोयम् ९२ । तूयम् ९३ । कृपीटम् ९४ । शुक्रम् ९५ । तेजः ९६ । स्वधा ९७ । वारि ९८ । जलम् ९९ । जलाषम् १०० । इदम् १०१ । इति एकशतम् उदकनामानि ॥ १२ ॥

अवनयः १ । यव्याः २ । खाः ३ । सीराः ४ । स्रोत्याः ५ । एन्यः ६ । धुनयः ७ । रुजानाः ८ । वक्षणाः ९ । खादोअर्णाः १० । रोधचक्राः ११ । हरितः १२ । सरितः १३ । अग्रुवः १४ । नभन्वः १५ । वध्वः १६ । हिरण्यवर्णाः १७ । रोहितः १८ । सस्रुतः १९ । अर्णाः २० । सिन्धवः २१ । कुल्याः २२ । वर्यः २३ । उर्व्यः २४ । इरावत्यः २५ । पार्वत्यः २६ । स्रवन्त्यः २७ । ऊर्जस्वत्यः २८ । पयस्वत्यः २९ । तरस्वत्यः ३० । सरस्वत्यः ३१ । हरस्वत्यः ३२ । रोधस्वत्यः ३३ । भास्वत्यः ३४ । अजिराः ३५ । मातरः ३६ । नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशत् नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः १ । हयः २ । अर्वा ३ । वाजी ४ । सप्तिः ५ । वह्निः ६ । दधिक्राः ७ । दधिक्रावा ८ । एतग्वः ९ । एतशः १० । पैद्वः ११ । दौर्गहः १२ । औच्चैःश्रवसः १३ । तार्क्ष्यः १४ । आशुः १५ । ब्रध्नः १६ । अरुषः १७ । मांश्चत्वः १८ । अव्यथयः १९ । श्येनासः २० । सुपर्णाः २१ । पतङ्गाः २२ । नरः २३ । ह्वार्याणाम् २४ । हंसासः २५ । अश्वाः २६ । इति षड्विंशतिः अश्वनामानि ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य १ । रोहितोऽग्नेः २ । हरितः आदित्यस्य ३ । रासभावश्विनोः ४ । अजाः पूष्णः ५ । पृषत्यः मरुताम् ६ । अरुण्यः गावः उषसाम् ७ । श्यावाः सवितुः ८ । विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ । नियुतः वायोः १० । इति दश आदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते १ । भ्राशते २ । भ्राश्यति ३ । दीदयति ४ । शोचति ५ । मन्दते ६ । भन्दते ७ । रोचते ८ । ज्योतते ९ । द्योतते १० । द्युमत् ११ । इति एकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

जमत् १ । कल्मलीकिनम् २ । जञ्जणाभवन् ३ । मल्मलाभवन् ४ । अर्चिः ५ । शोचिः ६ । तपः ७ । तेजः ८ । हरः ९ । हृणिः १० । शृङ्गाणि शृङ्गाणि ११ । इति एकादश ज्वलतः नामधेयानि ॥१७॥

(गौः १ । हेम २ । अम्बरम् ३ । स्वः ४ । खेदयः ५ । आताः ६ ।

श्यावी ७ । विभावरी ८ । वस्तोः ९ । अद्रिः १० । श्लोकः ११ । अर्णः १२ । अक्तनयः १३ । अत्यः १४ । हरी इन्द्रस्य १५ । भ्राजते १६ । जमत् १७ । इति सप्तदश ॥)

॥ इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अपः १ । अप्नः २ । दंसः ३ । वेषः ४ । वेपः ५ । विष्ट्वी ६ । व्रतम् ७ । कर्वरम् ८ । करुणम् ९ । शक्म १० । क्रतुः ११ । करणानि १२ । करांसि १३ । करिक्रत् १४ । करन्ती १५ । चक्रत् १६ । कर्त्वम् १७ । कर्तोः १८ । कर्तवे १९ । कृत्वी २० । धीः २१ । शची २२ । शमी २३ । शिमी २४ । शक्तिः २५ । शिल्पम् २६ । इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥१॥

तुक् १ । तोकम् २ । तनयः ३ । तोक्म ४ । तक्म ५ । शेषः ६ । अप्नः ७ । गयः ८ । जाः ९ । अपत्यम् १० । यहुः ११ । सूनुः १२ । नपात् १३ । प्रजा १४ । बीजम् १५ । इति पञ्चदश अपत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः १ । नरः २ । धवाः ३ । जन्तवः ४ । विशः ५ । क्षितयः ६ । कृष्टयः ७ । चर्षणयः ८ । नहुषः ९ । हरयः १० । मर्याः ११ । मर्त्याः १२ । मर्ताः १३ । व्राताः १४ । तुर्वशाः १५ । द्रुह्यवः १६ । आयवः १७ । यदवः १८ । अनवः १९ । पूरवः २० । जगतः २१ । तस्थुषः २२ । पञ्चजनाः २३ । विवस्वन्तः २४ । पृतनाः २५ । इति पञ्चविंशतिः मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥

आयती १ । च्यवाना २ । अभीशू ३ । अप्नवाना ४ । विनङ्गृसौ ५ । गभस्ती ६ । करस्नौ ७ । बाहू ८ । भुरिजौ ९ । क्षिपस्ती १० । शक्करी ११ । भरित्रे १२ । इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः १ । अण्व्यः २ । क्षिपः ३ । त्रिशः ४ । शर्याः ५ । रशनाः ६ । धीतयः ७ । अथर्यः ८ । विपः ९ । कक्ष्याः १० । अवनयः

११ । हरितः १२ । स्वसारः १३ । जामयः १४ । सनाभयः १५ । योक्त्राणि १६ । योजनानि १७ । धुरः १८ । शाखाः १९ । अभीशवः २० । दीधितयः २१ । गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशतिः अङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि १ । उश्मसि २ । वेति ३ । वेनति ४ । वेसति ५ । वाञ्छति ६ । वष्टि ७ । वनोति ८ । जुषते ९ । हर्यति १० । आ चके ११ । उशिक् १२ । मन्यते १३ । छन्त्सत् १४ । चाकनत् १५ । चकमानः १६ । कनति १७ । कानिषत् १८ । इति अष्टादश कान्तिकर्माणः॥६॥

अन्धः १ । वाजः २ । पयः ३ । श्रवः ४ । पृक्षः ५ । पितुः ६। सुतः ७ । सिनम् ८ । अवः ९ । क्षु १० । धासिः ११ । इरा १२ । इळा १३ । इषम् १४ । ऊर्क् १५ । रसः १६ । स्वधा १७ । अर्कः १८ । क्षद्म १९ । नेमः २० । ससम् २१ । नमः २२ । आयुः २३ । सूनृता २४ । ब्रह्म २५ । वर्चः २६ । कीलालम् २७ । यशः २८ । इति अष्टाविंशतिः अन्ननामानि ॥७॥

आ वयति १ । भर्वति २ । बभस्ति ३ । वेति ४ । वेवेष्टि ५ । अविष्यन् ६ । वप्सति ७ । भसथः ८ । बब्धाम् ९ । ह्वरति १० । इति दश अत्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः १ । पाजः २ । शवः ३ । तवः ४ । तरः ५ । त्वक्षः ६ । शर्धः ७ । बाधः ८ । नृम्णम् ९ । तविषी १० । शुष्मम् ११ । शुष्णम् १२ । दक्षः १३ । वीळु १४ । च्यौत्नम् १५ । शूषम् १६ । सहः १७ । यहः १८ । वधः १९ । वर्गः २० । वृजनम् २१ । वृक् २२ । मज्मना २३ । पौंस्यानि २४ । धर्णसिः २५ । द्रविणम् २६ । स्यन्द्रासः २७ । शम्बरम् २८ । इति अष्टाविंशतिः बलनामानि ॥९॥

मघम् १ । रेक्णः २ । रिक्थम् ३ । वेदः ४ । वरिवः ५ । श्वात्रम् ६ । रत्नम् ७ । रयिः ८ । क्षत्रम् ९ । भगः १० । मीळ्हुम् ११ । गयः । १२ । द्युम्नम् १३ । इन्द्रियम् १४ । वसु १५ । रायः १६ ।

राधः १७ । भोजनम् १८ । तना १९ । नृम्णम् २० । बन्धुः २१ । मेधा २२ । यशः २३ । ब्रह्म २४ । द्रविणम् २५ । श्रवः २६ । वृत्रम् २७ । वृतम् २८ । इति अष्टाविंशतिः एव धननामानि ॥१०॥

अघ्न्या १ । उस्रा २ । उस्रिया ३ । अही ४ । मही ५ । अदितिः ६ । इळा ७ । जगती ८ । शक्करी ९ । इति नव गोनामानि ॥११॥

रेळते १ । हेळते २ । भामते ३ । भृणीयते ४ । भ्रीणाति ५ । भ्रेषति ६ । दोधति ७ । वनुष्यति ८ । कम्पते ९ । भोजते १० । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥१२॥

हेळः १ । हरः २ । हृणिः ३ । त्यजः ४ । भामः ५ । एहः ६ । ह्वरः ७ । तपुषी ८ । जूर्णिः ९ । मन्युः १० । व्यथिः ११ । इति एकादश क्रोधनामानि ॥१३॥

वर्तते १ । अयते २ । लोटते ३ । लोठते ४ । स्यन्दते ५। कसति ६ । सर्पति ७ । स्यमति ८ । स्रवति ९ । स्रंसते १० । अवति ११ । श्रोतति १२ । ध्वंसति १३ । वेनति १४ । मार्ष्टि १५ । भुरण्यति १६ । शवति १७ । कालयति १८ । पेलयति १९ । कण्टति २० । पिस्यति २१ । विस्यति २२ । मिस्यति २३ । प्रवते २४ । प्लवते २५ । च्यवते २६ । कवते २७ । गवते २८ । नवते २९ । क्षोदति ३० । नक्षति ३१ । सक्षति ३२ । म्यक्षति ३३ । सचति ३४ । ऋच्छति ३५ । तुरीयति ३६ । चतति ३७ । अतति ३८ । गाति ३९ । इयक्षति ४० । सश्चति ४१ । त्सरति ४२ । रंहति ४३ । यतते ४४ । भ्रमति ४५ । ध्रजति ४६ । रजति ४७ । लजति ४८ । क्षियति ४९ । धमति ५० । मिनाति ५१ । ऋण्वति ५२ । ऋणोति ५३ । स्वरति ५४ । सिसर्ति ५५ । वे(or वि)षिष्टि ५६ । योषिष्टि ५७ । रिणाति ५८ । रीयते ५९ । रेजति ६० । दभ्यति ६१ । दभ्नोति ६२ । युध्यति ६३ । धन्वति ६४ । अरुषति ६५ । आर्यति ६६ । डीयते ६७ । तकति ६८ । दीयति ६९ । ईषति ७० । फणति ७१ । हनति ७२।

अर्दति ७३ । मर्दति ७४ । सस्रृते ७५ । नसते ७६ । हर्यति ७७ । इयर्ति ७८ । ईर्ते ७९ । ईङ्खते ८० । त्रयति ८१ । श्वात्रति ८२ । गन्ति ८३ । आ गनीगन्ति ८४ । जङ्गन्ति ८५ । जिन्वति ८६ । जसति ८७ । गमति ८८ । ध्रति ८९ । ध्राति ९० । ध्रयति ९१ । वहते ९२ । रथर्यति ९३ । जेहते ९४ । ष्वःकाति ९५ । क्षुम्पति ९६ । प्साति ९७ । वाति ९८ । याति ९९ । इषति १०० । द्राति १०१ । द्रूळति १०२ । एजति १०३ । जमति १०४ । जवति १०५ । वश्चति १०६ । अनिति १०७ । पवते १०८ । हन्ति १०९ । सेधति ११० । अगन् १११ । अजगन् ११२ । जिगाति ११३ । पतति ११४ । इन्वति ११५ । द्रमति ११६ । द्रवति ११७ । वेति ११८ । हयन्तात् ११९ । एति १२० । जगायात् १२१ । अयुथुः १२२ । इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥१४॥

नु १ । मक्षु २ । द्रवत् ३ । ओषम् ४ । जीराः ५ । जूर्णिः ६ । शूर्ताः ७ । शूघनासः ८ । शीभम् ९ । तृषु १० । तूयम् ११ । तूर्णिः १२ । अजिरम् १३ । भुरण्युः १४ । शु १५ । आशु १६ । प्राशुः १७ । तूतुजिः १८ । तूतुजानः १९ । तुज्यमानासः २० । अज्राः २१ । साचीवित् २२ । द्युगत् २३ । ताजत् २४ । तरणिः २५ । वातरंहाः २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥१५॥

तळित् १ । आसात् २ । अम्बरम् ३ । तुर्वशे ४ । अस्तमीके ५ । आके ६ । उपाके ७ । अर्वाके ८ । अन्तमानाम् ९ । अवमे १० । उपमः ११ । इति एकादश अन्तिकनामानि ॥१६॥

रणः १ । विवाक् २ । विखादः ३ । नदनुः ४ । भरे ५ । आक्रन्दे ६ । आहवे ७ । आजौ ८ । पृतनाज्यम् ९ । अभीके १० । समीके ११ । ममसत्यम् १२ । नेमधिता १३ । सङ्काः १४ । समितिः १५ । समनम् १६ । मीळ्हे १७ । पृतनाः १८ । स्पृधः १९ । मृधः २० । पृत्सु २१ । समत्सु २२ । समर्ये २३ । समरणे २४ । समोहे २५ ।

समिथे २६ । संख्ये २७ । संगे २८ । संयुगे २९ । संगथे ३० । संगमे ३१ । वृत्रतूर्ये ३२ । पृक्षे ३३ । आणौ ३४ । शूरसातौ ३५ । वाजसातौ ३६ । समनीके ३७ । खले ३८ । खजे ३९ । पौंस्ये ४० । महाधने ४१ । वाजे ४२ । अज्म ४३ । सद्म ४४ । संयत् ४५ । सेवतः ४६ । इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति १ । नक्षति २ । आक्षाणः ३ । आनट् ४ । आष्ट ५ । आपानः ६ । अशत् ७ । नशत् ८ । आनशे ९ । अश्नुते १० । इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति १ । श्नथति २ । ध्वरति ३ । धूर्वति ४ । वृणक्ति ५ । वृश्चति ६ । कृण्वति ७ । कृन्तति ८ । श्वसिति ९ । नभते १० । अर्दयति ११ । स्तृणाति १२ । स्नेहयति १३ । यातयति १४ । स्फुरति १५ । स्फुलति १६ । निवपन्तु १७ । अवतिरति १८ । वियातः १९ । आतिरत् २० । तळित् २१ । आखण्डल २२ । द्रूणाति २३ । रम्णाति २४ । शृणाति २५ । शम्नाति २६ । तृणेह्ळि २७ । ताह्ळि २८ । नितोशते २९ । निबर्हयति ३० । मिनाति ३१ । मिनोति ३२ । धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥१९॥

दिद्युत् १ । नेमिः २ । हेतिः ३ । नमः ४ । पविः ५ । सृकः ६ । वृकः ७ । वधः ८ । वज्रः ९ । अर्कः १० । कुत्सः ११ । कुलिशः १२ । तुञ्जः १३ । तिग्मः १४ । मेनिः १५ । स्वधितिः १६ । सायकः १७ । परशुः १८ । इति अष्टादश वज्रनामानि ॥२०॥

इरज्यति १ । पत्यते २ । क्षयति ३ । राजति ४ । इति चत्वारः ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री १ । अर्यः २ । नियुत्वान् ३ । इनः इनः ४ । इति चत्वारि ईश्वरनामानि ॥ २२ ॥

(अपः १ । तुक् २ । मनुष्याः ३ । आयती ४ । अग्रुवः ५ । वश्मि ६ । अन्धः ७ । आ वयति ८ । ओजः ९ । मघम् १० ।

अघ्न्या ११ । रेळते १२ । हेळः १३ । वर्तते १४ । नु १५ । शाकित् १६ । रणः १७ । इन्वति १८ । दभ्नोति १९ । दिद्युत् २० । इरज्यति २१ । राष्ट्री २२ । इति द्वाविंशतिः) ॥

॥ इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

उरु १ । तुवि २ । पुरु ३ । भूरि ४ । शश्वत् ५ । विश्वम् ६ । परीणसा ७ । व्यानशिः ८ । शतम् ९ । सहस्रम् १० । सलिलम् ११ । कुवित् १२ । इति द्वादश बहुनामानि ॥१॥

ऋहन् १ । ह्रस्वः २ । निघृष्वः ३ । मायुकः ४ । प्रतिष्ठा ५ । कृधु ६ । वम्रकः ७ । दभ्रम् ८ । अर्भकः ९ । क्षुल्लकः १० । अल्पः ११ । इति एकादश ह्रस्वनामानि ॥२॥

महत् १ । ब्रध्नः २ । ऋष्वः ३ । बृहत् ४ । उक्षितः ५ । तवसः ६ । तविषः ७ । महिषः ८ । अभ्वः ९ । ऋभुक्षाः १० । उक्षा ११ । विहायाः १२ । यह्वः १३ । ववक्षिथ १४ । विवक्षसे १५ । अम्भृणः १६ । माहिनः १७ । गभीरः १८ । ककुहः १९ । रभसः २० । व्राधन् २१ । विरप्शी २२ । अद्भुतम् २३ । बंहिष्ठः २४ । बर्हिषत् २५ । इति पञ्चविंशतिः महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः १ । कृदरः २ । गर्तः ३ । हर्म्यम् ४ । अस्तम् ५ । पस्त्यम् ६ । दुरोणे ७ । नीळम् ८ । दुर्याः ९ । स्वसराणि १० । अमा ११ । दमे १२ । कृत्तिः १३ । योनिः १४ । सद्म १५ । शरणम् १६ । वरूथम् १७ । छर्दिः १८ । छदिः १९ । छाया २० । शर्म २१ । अज्म २२ । इति द्वाविंशतिः गृहनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति १ । विधेम २ । सपर्यति ३ । नमस्यति ४ । दुवस्यति ५ । ऋध्नोति ६ । ऋणद्धि ७ । ऋच्छति ८ । सपति ९ । विवासति १० । इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

ईम्वाता १ । शतरा २ । शातपन्ता ३ । शिल्गुः ४ । स्यूमकम्

५ । शेवृधम् ६ । मयः ७ । सुग्म्यम् ८ । सुदिनम् ९ । शूषम् १० । शुनम् ११ । शग्मम् १२ । भेषजम् १३ । जलाषम् १४ । स्योनम् १५ । सुम्नम् १६ । शेवम् १७ । शिवम् १८ । शम् १९ । कम् २० । इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक् १ । वव्रिः २ । वर्पः ३ । वपुः ४ । अमतिः ५ । अप्सः ६ । प्सुः ७ । अप्नः ८ । पिष्टम् ९ । पेशः १० । कृशनम् ११ । मरुत् १२ । अर्जुनम् १३ । ताम्रम् १४ । अरुषम् १५ । शिल्पम् १६ । इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्रेमा १ । अनेमा २ । अनेद्यः ३ । अनवद्यः ४ । अनभिशस्त्यः ५ । उक्थ्यः ६ । सुनीथः ७ । पाकः ८ । वामः ९ । वयुनम् १० । इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतुः १ । केतः २ । चेतः ३ । चित्तम् ४ । क्रतुः ५ । असुः ६ । धीः ७ । शची ८ । माया ९ । वयुनम् १० । अभिख्या ११ । इति एकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट् १ । श्रत् २ । सत्रा ३ । अद्धा ४ । इत्था ५ । ऋतम् ६ । इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत् १ । चाकनत् २ । आचक्ष्म ३ । चष्टे ४ । वि चष्टे ५ । विचर्षणिः ६ । विश्वचर्षणिः ७ । अवचाकशत् ८ । इति अष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम् १ । नुकम् २ । सुकम् ३ । आहिकम् ४ । आकीम् ५ । नकिः ६ । माकिः ७ । नकीम् ८ । आकृतम् ९ । इति नव उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥ १२ ॥

इदमिव १ । इदं यथा २ । अग्निर्न ये ३ । चतुरश्चिद्ददमानात् ४ । ब्राह्मणा व्रतचारिणः ५ । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ६ । जार आ भगम् ७ । मेषो भूतोऽभि यन्नयः ८ । तद्रूपः ९ । तद्वर्णः १० । तद्वत् ११ । तथा १२ । इति उपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति १ । गायति २ । रेभति ३ । स्तोभति ४ । गूर्धयति ५ । गृणाति ६ । जरते ७ । ह्वयते ८ । नदति ९ । पृच्छति १० । रिहति ११ । धमति १२ । कृपायति १३ । कृपण्यति १४ । पनस्यति १५ । पनायते १६ । वल्गूयति १७ । मन्दते १८ । भन्दते १९ । छन्दति २० । छदयते २१ । शशमानः २२ । रञ्जयति २३ । रजयति २४ । शंसति २५ । स्तौति २६ । यौति २७ । रौति २८ । नौति २९ । भनति ३० । पणायति ३१ । पणते ३२ । सपति ३३ । पपृक्षाः ३४ । महयति ३५ । वाजयति ३६ । पूजयति ३७ । मन्यते ३८ । मदति ३९ । रसति ४० । स्वरति ४१ । वेनति ४२ । मन्द्रयते ४३ । जल्पति ४४ । इति चतुश्चत्वारिंशत् अर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥

विप्रः १ । विग्रः २ । गृत्सः ३ । धीरः ४ । वेनः ५ । वेधाः ६ । कण्वः ७ । ऋभुः ८ । नवेदाः ९ । कविः १० । मनीषी ११ । मन्धाता १२ । विधाता १३ । विपः १४ । मनश्चित् १५ । विपश्चित् १६ । विपन्यवः १७ । आकेनिपः १८ । उशिजः १९ । कीस्तासः २० । अद्धातयः २१ । मतयः २२ । मतुथाः २३ । वाघतः २४ । इति चतुर्विंशतिः मेधाविनामानि ॥ १५ ॥

रेभः १ । जरिता २ । कारुः ३ । नदः ४ । स्तामुः ५ । कीरिः ६ । गौः ७ । सूरिः ८ । नादः ९ । छन्दः १० । स्तुप् ११ । रुद्रः १२ । कृपण्युः १३ । इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥१६॥

यज्ञः १ । वेनः २ । अध्वरः ३ । मेधः ४ । विदथः ५ । नार्यः ६ । सवनम् ७ । होत्रा ८ । इष्टिः ९ । देवताता १० । मखः ११ । विष्णुः १२ । इन्दुः १३ । प्रजापतिः १४ । घर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥१७॥

भरताः १ । कुरवः २ । वाघतः ३ । वृक्तबर्हिषः ४ । यतस्रुचः ५ । मरुतः ६ । सबाधः ७ । देवयवः ८ । इति अष्टौ ऋत्विङ्नामानि ॥ १८ ॥

ईमहे १ । यामि २ । मन्महे ३ । दद्धि ४ । शग्धि ५ । पूर्धि ६ । मिमिड्ढि ७ । मिमीहि ८ । रिरिड्ढि ९ । रिरीहि १० । पीपरत् ११ । यन्तारः १२ । यन्धि १३ । इषुध्यति १४ । मदेमहि १५ । मनामहे १६ । मायते १७ । इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥१९॥

दाति १ । दाशति २ । दासति ३ । राति ४ । रासति ५ । पृणक्षि ६ । पृणाति ७ । शिक्षति ८ । तुञ्जति ९ । मंहते १० । इति दश दानकर्माणः ॥२०॥

परिस्रव १ । पवस्व २ । अभ्यर्ष ३ । आशिषः ४ । इति चत्वारः अध्येषणाकर्माणः ॥२१॥

स्वपिति १ । सस्ति २ । इति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥२२॥

कूपः १ । कातुः २ । कर्तः ३ । वव्रः ४ । काटः ५ । खातः ६ । अवतः ७ । क्रिविः ८ । सूदः ९ । उत्सः १० । ऋश्यदात् ११ । कारोतरात् १२ । कुशयः १३ । केवटः १४ । इति चतुर्दश कूपनामानि ॥२३॥

तृपुः १ । तक्वा २ । रिम्वा ३ । रिपुः ४ । रिक्वा ५ । रिहायाः ६ । तायुः ७ । तस्करः ८ । वनर्गुः ९ । हुरश्चित् १० । मुषीवान् ११ । मलिम्लुचः १२ । अघशंसः १३ । वृकः १४ । इति चतुर्दश एव स्तेननामानि ॥२४॥

निण्यम् १ । सस्वः २ । सनुतः ३ । हिरुक् ४ । प्रतीच्यम् ५ । अपीच्यम् ६ । इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥२५॥

आके १ । पराके २ । पराचैः ३ । आरे ४ । परावतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम् १ । प्रदिवः २ । प्रवयाः ३ । सनेमि ४ । पूर्व्यम् ५ । अह्नाय ६ । इति षट् पुराणनामानि ॥२७॥

नवम् १ । नूत्नम् २ । नूतनम् ३ । नव्यम् ४ । इदा ५ । इदानीम् ६ । इति षट् एव नवनामानि ॥२८॥

प्रपित्वे १ । अभीके २ । दभ्रम् ३ । अर्भकम् ४ ॥ तिरः ५ । सतः ६ । त्वः ७ । नेमः ८ । ऋक्षाः ९ । स्तृभिः १० । वम्रीभिः ११ । उपजिह्विका १२ । ऊर्दरम् १३ । कृदरम् १४ । रम्भः १५ । पिनाकम् १६ । मेना १७ । ग्नाः १८ । शेपः १९ । वैतसः २० । अया २१ । एना २२ । सिषक्तु २३ । सचते २४ । भ्यसते २५ । रेजते २६ । इति षड्विंशतिः द्विशः उत्तराणि नामानि ॥२९॥

स्वधे १ । पुरन्धी २ । धिषणे ३ । रोदसी ४ । क्षोणी ५ । अम्भसी ६ । नभसी ७ । रजसी ८ । सदसी ९ । सद्मनी १० । घृतवती ११ । बहुले १२ । गभीरे १३ । गम्भीरे १४ । ओण्यौ १५ । चम्वौ १६ । पार्श्वौ १७ । मही १८ । उर्वी १९ । पृथ्वी २० । अदिती २१ । अही २२ । दूरेअन्ते २३ । अपारे अपारे २४ । इति चतुर्विंशतिः द्यावापृथिव्योः नामधेयानि ॥३०॥

(उरु १ । ऋहन् २ । महत् ३ । गयः ४ । इरज्यति ५ । शिम्बाता ६ । निर्णिक् ७ । असेमा ८ । केतुः ९ । बट् १० । चिक्यत् ११ । हिकम् १२ । इदमिव १३ । अर्चति १४ । विप्रः १५ । रेभः १६ । यज्ञः १७ । भरताः १८ । ईमहे १९ । दाति २० । परिस्रव २१ । स्वपिति २२ । कूपः २३ । तृपुः २४ । निण्यम् २५ । आके २६ । प्रत्नम् २७ । नवम् २८ । प्रपित्वे २९ । स्वधे ३० । इति त्रिंशत्) ॥

॥ इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः

जहा १ । निधा २ । शिताम ३ । मेहना ४ । दमूनाः ५ । मूषः ६ । इषिरेण ७ । कुरुतन ८ । जठरे ९ । तितउ १० । शिप्रे ११ । मध्या १२ । मन्दू १३ । ईर्मान्तासः १४ । कायमानः १५ । लोधम् १६ । शीरम् १७ । विद्रधे १८ । द्रुपदे १९ । तुग्वनि २० । नंसन्ते २१ । नसन्त २२ । आहनसः २३ । अश्नसत् २४ । इष्मिणः २५ । वाहः २६ । परितक्म्या २७ । सुविते २८ । दयते २९ । नूचित्

२० । नूच २१ । दावने २२ । अकूपारस्य २३ । शिशीते २४ । सुतुकः २५ । सुप्रायणाः २६ । अप्रायुवः २७ । च्यवनः २८ । रजः ३९ । हरः ४० । जुहुरे ४१ । व्यन्तः ४२ । क्राणाः ४३ । व्राशी ४४ । विषुणः ४५ । जामिः ४६ । पिता ४७ । शंयोः ४८ । अदितिः ४९ । एरिरे ५० । जसुरिः ५१ । जरते ५२ । मन्दिने ५३ । गौः ५४ । गातुः ५५ । दंसयः ५६ । तूताव ५७ । चयसे ५८ । वियुते ५९ । ऋधक् ६० । अस्याः ६१ । अस्य ६२ ॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम् १ । वाहिष्ठः २ । दूतः ३ । वावशानः ४ । वार्यम् ५ । अन्धः ६ । असश्चन्ती ७ । वनुष्यति ८ । तरुष्यति ९ । भन्दनाः १० । आहनः ११ । नदः १२ । सोमो अक्षाः १३ । श्वात्रम् १४ । ऊतिः १५ । हासमाने १६ । पड्भिः १७ । सस्रम् १८ । द्विता १९ । व्राः २० । वराहः २१ । स्वसराणि २२ । शर्याः २३ । अर्कः २४ । पविः २५ । वक्षः २६ । धन्व २७ । सिनम् २८ । इत्था २९ । सचा ३० । चित् ३१ । आ ३२ । द्युम्नम् ३३ । पवित्रम् ३४ । तोदः ३५ । स्वञ्चाः ३६ । शिपिविष्टः ३७ । विष्णुः ३८ । आघृणिः ३९ । पृथुज्रयाः ४० । अथर्युम् ४१ । काणुका ४२ । अध्रिगुः ४३ । आङ्गूषः ४४ । आपान्तमन्युः ४५ । श्मशा ४६ । उर्वशी ४७ । वयुनम् ४८ । वाजपस्त्यम् ४९ । वाजगन्ध्यम् ५० । गध्यम् ५१ । गधिता ५२ । कौरयाणः ५३ । तौरयाणः ५४ । अह्रयाणः ५५ । हरयाणः ५६ । आरितः ५७ । व्रन्दी ५८ । निष्षपी ५९ । तूर्णाशम् ६० । क्षुम्पम् ६१ । निचुम्पुणः ६२ । पदिम् ६३ । पादुः ६४ । वृकः ६५ । जोषवाकम् ६६ । कृत्तिः ६७ । श्वघ्नी ६८ । समस्य ६९ । कुटस्य ७० । चर्षणिः ७१ । शम्बः ७२ । केपयः ७३ । तूतुमाकृषे ७४ । अंसत्रम् ७५ । काकुदम् ७६ । बीरिटे ७७ । अच्छ ७८ । परि ७९ । ईम् ८० । सीम् ८१ । एनम् ८२ । एनाम् ८३ । सृणिः ८४ । इति चतुरुत्तरम् अशीतिः पदानि ॥ २ ॥

आशुशुक्षणिः १। आशाभ्यः २। काशिः ३। कुणारुम् ४। अलातृणः ५। सललूकम् ६। कत्पयम् ७। विस्रुहः ८। वीरुधः ९। नक्षद्दाभम् १०। अस्कृधोयुः ११। निशृम्भाः १२। वृबदुक्थम् १३। ऋदूदरः १४। ऋदूपे १५। पुलुकामः १६। असिन्वती १७। कपना १८। भाऋजीकः १९। रुजानाः २०। जूर्णिः २१। ओमना २२। उपलप्रक्षिणी २३। उपसि २४। प्रकलवित् २५। अभ्यर्धयज्वा २६। ईक्षे २७। क्षोणस्य २८। अस्मे २९। पाथः ३०। सवीमनि ३१। सप्रथाः ३२। विदथानि ३३। श्रायन्तः ३४। आशीः ३५। अजीगः ३६। असूरः ३७। शशमानः ३८। देवो देवाच्या कृपा ३९। विजामातुः ४०। ओमासः ४१। सोमानम् ४२। अनवायम् ४३। किमीदिने ४४। अमवान् ४५। अमीवा ४६। दुरितम् ४७। अप्वा ४८। अमतिः ४९। श्रुष्टी ५०। पुरन्धिः ५१। रुशत् ५२। रिशादसः ५३। सुदत्रः ५४। सुविदत्रः ५५। आनुषक् ५६। तुर्वणिः ५७। गिर्वणसे ५८। असूर्ते सूर्ते ५९। अम्यक् ६०। यादृश्मिन् ६१। जारयायि ६२। अग्रिया ६३। चनः ६४। पचता ६५। शुरुधः ६६। अमिनः ६७। जज्झतीः ६८। अप्रतिष्कुतः ६९। शाशदानः ७०। सृप्रः ७१। सुशिप्रः ७२। शिप्रे ७३। रंसु ७४। द्विबर्हाः ७५। अक्रः ७६। उराणः ७७। स्तियानाम् ७८। स्तिपाः ७९। जबारु ८०। जरूथम् ८१। कुलिशः ८२। तुञ्जः ८३। बर्हणा ८४। ततनुष्टिम् ८५। इलीबिशः ८६। कियेधाः ८७। भृमिः ८८। विष्पितः ८९। तुरीपम् ९०। रास्पिनः ९१। ऋञ्जतिः ९२। ऋजुनीती ९३। प्रतद्वसू ९४। हिनोत ९५। चोष्कूयमाणः ९६। चोष्कूयते ९७। सुमत् ९८। दिविष्टिषु ९९। दूतः १००। जिन्वति १०१। अमत्रः १०२। ऋचीषमः १०३। अनर्शरातिम् १०४। अनर्वा १०५। असामि १०६। गल्दया १०७। जल्हवः १०८। बकुरः १०९। बेकनाटान् ११०। अभिधेतन १११। अंहुरः ११२। बतः

११३। वाताप्यम् ११४। चाकन् ११५। रथर्यति ११६। असक्राम् ११७। आधवः ११८। अनवब्रवः ११९। सदान्वे १२०। शिरिम्बिठः १२१। पराशरः १२२। क्रिविर्दती १२३। करूळती १२४। दनः १२५। शरारुः १२६। इदंयुः १२७। कीकटेषु १२८। बुन्दः १२९। वृन्दम् १३०। किः १३१। उल्बम् १३२। ऋबीसम् ऋवीसम् १३३। इति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि ॥३॥

(जहा १। सस्निम् २। आशुशुक्षणिः ३। इति त्रीणि) ॥

॥ इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अग्निः १। जातवेदाः २। वैश्वानरः ३। इति त्रीणि पदानि ॥१॥

द्रविणोदाः १। इध्मः २। तनूनपात् ३। नराशंसः ४। इळः ५। बर्हिः ६। द्वारः ७। उषासानक्ता ८। दैव्या होतारा ९। तिस्रो देवीः १०। त्वष्टा ११। वनस्पतिः १२। स्वाहाकृतयः १३। इति त्रयोदश पदानि ॥२॥

अश्वः १। शकुनिः २। मण्डूकाः ३। अक्षाः ४। ग्रावाणः ५। नाराशंसः ६। रथः ७। दुन्दुभिः ८। इषुधिः ९। हस्तघ्नः १०। अभीशवः ११। धनुः १२। ज्या १३। इषुः १४। अश्वाजनी १५। उलूखलम् १६। वृषभः १७। द्रुघणः १८। पितुः १९। नद्यः २०। आपः २१। ओषधयः २२। रात्रिः २३। अरण्यानी २४। श्रद्धा २५। पृथिवी २६। अप्वा २७। अग्नायी २८। उलूखलमुसले २९। हविर्धाने ३०। द्यावापृथिवी ३१। विपाट्छुतुद्री ३२। आर्त्नी ३३। शुनासीरौ ३४। देवी जोष्ट्री ३५। देवी ऊर्जाहुती ३६। इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥३॥

वायुः १। वरुणः २। रुद्रः ३। इन्द्रः ४। पर्जन्यः ५। बृहस्पतिः ६। ब्रह्मणस्पतिः ७। क्षेत्रस्य पतिः ८। वास्तोष्पतिः ९। वाचस्पतिः १०। अपां नपात् ११। यमः १२। मित्रः १३। कः

१४ । सरस्वान् १५ । विश्वकर्मा १६ । तार्क्ष्यः १७ । मन्युः १८ । दधिक्राः १९ । सविता २० । त्वष्टा २१ । वातः २२ । अग्निः २३ । वेनः २४ । असुनीतिः २५ । ऋतः २६ । इन्दुः २७ । प्रजापतिः २८ । अहिः २९ । अहिर्बुध्न्यः ३० । सुपर्णः ३१ । पुरूरवाः ३२ । इति द्वात्रिंशत् पदानि ॥ ४ ॥

श्येनः १ । सोमः २ । चन्द्रमाः ३ । मृत्युः ४ । विश्वानरः ५ । धाता ६ । विधाता ७ । मरुतः ८ । रुद्राः ९ । ऋभवः १० । अङ्गिरसः ११ । पितरः १२ । अथर्वाणः १३ । भृगवः १४ । आप्त्याः १५ । अदितिः १६ । सरमा १७ । सरस्वती १८ । वाक् १९ । अनुमतिः २० । राका २१ । सिनीवाली २२ । कुहूः २३ । यमी २४ । उर्वशी २५ । पृथिवी २६ । इन्द्राणी २७ । गौरी २८ । गौः २९ । धेनुः ३० । अघ्न्या ३१ । पथ्या ३२ । स्वस्तिः ३३ । उषाः ३४ । इळा ३५ । रोदसी ३६ । इति षट्त्रिंशत् पदानि ॥५॥

अश्विनौ १ । उषाः २ । सूर्या ३ । वृषाकपायी ४ । सरण्यूः ५ । त्वष्टा ६ । सविता ७ । भगः ८ । सूर्यः ९ । पूषा १० । विष्णुः ११ । विश्वानरः १२ । वरुणः १३ । केशी १४ । केशिनः १५ । वृषाकपिः १६ । यमः १७ । अज एकपात् १८ । पृथिवी १९ । समुद्रः २० । अथर्वा २१ । मनुः २२ । दध्यङ् २३ । आदित्याः २४ । सप्तऋषयः २५ । देवाः २६ । विश्वेदेवाः २७ । साध्याः २८ । वसवः २९ । वाजिनः ३० । देवपत्न्यः देवपत्न्यः ३१ । इति एकत्रिंशत् पदानि ॥ ६ ॥

(अग्निः १ । द्रविणोदाः २ । अश्वः ३ । वायुः ४ । श्येनः ५ । अश्विनौ ६ । इति षट्) ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

तार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशयः इत्याचक्षीरन् । अष्टा इत्यश्वम् । तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति । प्रथनात् पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके[1] विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्कार शाकटायनः । एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम् । अस्तेः शुद्धं च सकारादिं च । अथापि सत्त्वपूर्वो भावः इत्याहुः । अपरस्माद्भावात्पूर्वस्य[2] प्रदेशो नोपपद्यते इति । तदेतन्नोपपद्यते (महा० १३ ॥ गु० २ अथवा १७) ।

यथो हि नु वै एतत् । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकमिति । एवं सत्यनुपालम्भः एष भवति । यथो एतत् । यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति । पश्यामः १
समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा । तक्षा परिव्राजको जीवनो भूमिजः इति । एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । यथो एतत् । यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति । सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽप्यैकपदिकाः[3] । यथा । व्रततिर्दमूनाः जाट्यः आट्णारो जागरूको दर्विहोमीति । यथो एतत् ।
निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति । भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योग- १
परीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेति । अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः (गु० ३ अथवा १८) । अथाप्येवं सर्वे व दृष्टप्रवादाः उपालभ्यन्ते । यथो एतत् । पदेभ्यः पदेतरार्धान् संचस्काति । योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः[4] । सैषा पुरुषगर्हा[5] । यथो एतत् ।
परस्माद्भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यते इति । पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानाम- २
रस्माद्भावान्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषाम् । यथा । बिल्वादो लम्बचूडकः[6] इति । बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा (महा० १४ ॥ गु० ४ अथवा १९) ।

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं
[स्व]रसंस्कारोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानम् । व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् । स्वार्थसाधकं
व्याख्या...दि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः । २
न प्र

[1] ...देशिके च विकारे ' इ. २ ' अपरस्माद्भावात्पूर्वस्य ' ई. ३ ' कृतोऽपि ' ई. ४ ' गर्ह्यः ' ...
°गर्हा न शास्त्रगर्हा इति यथो ' ओ. ६ ' चूलकः ' अ.

४

तदेतेनोपेक्षितव्यम् । नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्याः भवन्ति । अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते । उरु प्रथस्व (मैत्रा० सं० १।१।९) इति प्रथयति[1] (मैत्रा०सं०६।१।१) । प्रोहाणीति प्रोहति । अथाप्यनुपपन्नार्थाः भवन्ति । ओषधे त्रायस्वैनम् (मैत्रा० सं० ३।९।२ ॥ काठकसं० २६।३) । स्वधिते मैनं हिंसीः (तथैव) इत्याह हिंसन् । अथापि विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति । 'एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः' । 'असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्' (मैत्रा० सं० २।९।९) । 'अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे' (ऋ०सं०१०।१३३।२) । 'शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः' (ऋ० सं० १०।१०३।१) इति । अथापि जानन्तं संप्रेष्यति । 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि' (मैत्रा०सं० ॥ १।४।११ मानवश्रौतसूत्रं १।३।१।१) इति । अथाप्याहुरदितिः सर्वमिति । 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्' (ऋ०सं०१।८९।१०) इति । तदुपरिष्टात् व्याख्यास्यामः (निरु० ४।२३) । अथाप्यविस्पष्टार्थाः भवन्ति । अम्यक् याद्दश्मिन् जारयायि काणुकेति (महा० १५) ।

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् । 'एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसंमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति[2] च ब्राह्मणम्' (गोपथब्रा० २।२।६॥२।४।२) (गु० १ अथवा ५ अथवा २०) । 'क्रीळन्तौ[3] पुत्रैर्नप्तृभिः' (ऋ० सं० १०।८६।४२) । यथो एतत् । नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्याः भवन्तीति । लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । इन्द्राग्नी । पितापुत्राविति । यथो एतत् । ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते इति । उदितानुवादः स भवति । यथो एतत् । अनुपपन्नार्थाः भवन्तीति । आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत[4] । यथो एतत् । विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्तीति । लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । असपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजेति । यथो एतत् । जानन्तं संप्रेष्यतीति । जानन्तमभिवादयते[5] । जानते मधुपर्कं प्राह[6] । यथो एतत् । अदितिः सर्वमिति । लौकिकेष्वप्येतत् ।

---

१ 'प्रथयति' ई. २ '°मृगाभिवदती°' इति भाण्डारकरसंशोधनसंस्थायां । ११ A १८७९-१८८० पुस्तके.
३ 'क्रीलन्तौ' अ. ४ 'प्रतीयते' इ. ५ 'लौकिकेष्वप्येतत् । जानन्तं°' इ. ६ 'प्राहेति यथो°' ओ.

यथा । सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयमिति । यथो एतत् । अविस्पष्टार्थाः भवन्तीति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति (महा० १६ ॥ गु० २ अथवा ६ अथवा २१)।

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । 'अवसाय पद्वते रुद्र मृळ' (ऋ० सं० १०।१६९।१) इति । पद्वदवसम् । गावः पथ्यदनम् । अवतेर्गत्यर्थस्य । असो नामकरणः । तस्मान्नावगृह्णन्ति । 'अवसायाश्वान्' (ऋ० सं० १।१०४।१) इति । स्यतिः उपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति । 'दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम' (ऋ० सं० १०।१६५।१) इति । पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा आःकारान्तम् । 'परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व' (ऋ० सं० १०।१६४।१) इति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम् । परः संनिकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता (ऋक्प्राति० २।१) । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि । अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुः लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः इति । 'इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति' (ऋ० सं० ६।४।७) इति । वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे । 'अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व' (१०।८४।२) इति । तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे । त्विषितः ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिर्नाम भवति । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च (महा० १७ ॥ गु० १ अथवा २२) ।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽर्तेः । अरणस्थो वा (महा० १८ ॥ गु० २ अथवा २३) ।

---

१ 'पुरुषापराधः स भवति' ई. २ 'परो०' अ. । ३ 'तु खलु' ई. ४ 'मृळ' अ. ५ 'गावः पथ्यदनं' ई. ६ 'असौ' अ. ७ 'नामकरणप्रत्ययः' ई. ८ 'तदेतेनोपेक्षितव्यम्' ई. ९ 'अथा०' अ. १० 'दीप्तिर्नाम' अ.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः (ऋ० सं० १०।७१।४)॥ अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांसमाहार्धम्[1] । अप्येकस्मै तन्वं विसस्रे । इति स्वमात्मानं विवृणुते[2] ज्ञानम् । [3]प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु[4] । यथा स एनां पश्यति स[5] शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा । [6]तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० १९॥ गु० ३ अथवा २४) ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् (ऋ० सं० १०। ७१। ५)॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः[7] । [8]रम्यमाणं विपीतार्थं देवसख्ये । रमणीये स्थाने इति वा । विज्ञातार्थं[9] यं नाप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु[10] बलवत्स्वपि । अधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया[11] । नास्मै कामान् दुग्धे वाक् दोह्यान्[12] देवमनुष्यस्थानेषु । यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलास्मै अपुष्पा[13] वाग्भवतीति वा । किंचित्पुष्पफलेति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा (गु० ४ अथवा २५) । साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । बिल्मं भिल्मम् । भासनमिति वा । एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । धातुर्दधातेः[14] । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि[15] । एतावतामर्थानामिदमभिधानम्[16] । नैघण्टुकमिदं देवतानाम । प्राधान्येनेदमिति[17] । तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् (गु० ५ अथवा २६) ।

१ ‘अर्ध’ ई. २ ‘ज्ञानम्’ ई. ३ ‘अर्थप्रकाशनमाहा०’ इ. ४ ‘०कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा०’ ओ. ५ ‘स शृणोति’ ई. ६ ‘अस्यो०’ इ. ७ ‘०माह’ इ. ८ ‘रममाणं’ ई. ९ ‘विज्ञातार्थं’ ई. १० ‘वाज्ञेयेषु’ अ. ११ ‘वाक्प्रतिरूपया’ ई. १२ ‘दोह्यान्’ ई. १३ ‘अपुष्पा च’ इ. १४ ‘धातुर्दधातेः’ ई. १५ ‘० धेयानि इति नैघण्टुकम् । एता०’ इ. १६ ‘० भिधानम् । अनवगतसंस्काराश्चेत्येकपदिकम् । नैघण्टु०’ इ. १७ ‘०मिति दैवतम् । तद्य०’ इ.

'अश्वं न त्वा वारवन्तम्' (ऋ० सं० १।२७।१)। अश्वमिव त्वा वालदण्डम्। वालाः दंशवारणार्थाः भवन्ति। दंशो दशतेः।'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः'(ऋ० सं० १०।१८०।२)। मृगः इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। मृगः मार्ष्टेर्गतिकर्मणः। भीमः बिभ्यत्यस्मात्। भीष्मोऽप्येतस्मादेव। कुचरः इति चरति कर्म कुत्सितम्। अथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति। गिरिष्ठाः गिरिस्थायी[1]। गिरिः पर्वतः। समुद्गीर्णो भवति। पर्ववान् पर्वतः। पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा। अर्धमासपर्व देवानस्मिन् प्रीणन्तीति। तत्प्रकृतीतरत्संधिसामान्यात्। मेघस्थायी। मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव। तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते। तदुपरिष्टात् व्याख्यास्यामः। नैघण्टुकानि नैगमानीहेह (महा० २०॥ गु० ६ अथवा २७)।

इति निरुक्ते प्रथमोऽध्यायः।

---

१ 'गिरिस्थायी' ई.

द्वितीयोऽध्यायः

अथ निर्वचनम् । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यात् निर्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् । प्रत्तम् अवत्तम् इति धात्वादी एव शिष्येते (गु० १) । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति । स्तः सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा गतम् इति । अथाप्युपधालोपो भवति । जग्मतुः जग्मुः इति । अथाप्युपधाविकारो भवति । राजा दण्डी इति । अथापि वर्णलोपो भवति । 'तत्त्वा यामि' (ऋ० सं० १।२४।११) इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृचः इति । अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिः घनः बिन्दुः वाट्यः इति । अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति । स्तोका रज्जुः सिकताः तर्कुः इति । अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति (महा० १ ॥ गु० २) ।

ओघः मेघः नाधः गाधः वधूः मधु इति । अथापि वर्णोपजनः । आस्थत् द्वारः भरूजा[1] इति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतत् । ऊतिः मृदुः पृथुः पृषतः कुणारुम् इति । अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः क्षेत्रसाधाः इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णं घृतम् इति । अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु (गु० ३) । शवतिः गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः । कमनीयभोजाः वा । कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु भाषन्ते । शव इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रम् उदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् । अथ

[1] 'भरूजः' इ.

तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् । दण्ड्यः पुरुषः[1] । दण्डमर्हतीति वा । दण्डेन संपद्यत इति वा । दण्डो ददतेः[2] धारयतिकर्मणः । 'अक्रूरो ददते मणिम्' इत्यभिभाषन्ते । दमनादित्यौपमन्यवः । दण्डमस्याकर्षतेति[3] गर्हायाम् (गु० ४) । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । कक्षं सेवते । कक्षो गाहतेः । क्सः इति नामकरणः । ख्यातेर्वा । अनर्थकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः। बाहुमूलसामान्यादश्वस्य (महा० २) ।

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजतेः । पुरुषः पुरिषादः । पुरिशयः । पूरयतेर्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' (श्वेता० उप० ३।९) इत्यपि निगमो भवति (गु० ५) । विश्वकद्राकर्षः । वि इति । चकद्रः इति श्वगतौ भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना । कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चकद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः[4] । कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम्[5] । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो वृणोतेः । रूपं रोचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् । नैकपदानि निर्ब्रूयात् । नावैयाकरणाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया । उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् । यो वालं विज्ञातुं स्यात् । मेधाविने । तपस्विने वा (महा० ३ ॥ गु० ६) ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम ॥ य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह

१ 'पुरुषो दण्डपुरुषः । दण्ड०' ओ. २ 'ददातेः' अ. ३ '०कर्पतीति' अ. ४ '०कद्रः । विश्वकद्रमाकर्षतीति विश्वकद्राकर्षः । कल्या०' इ. ५ '०स्येव यस्य रूपम्०' इ.

तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति । निधिः शेवधिरिति (महा० ४॥ गु० ७ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौः इति पृथिव्या नामधेयम् (निघण्टुः१।१।१)। यत् दूरंगता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वा । ओकारो नामकरणः । अथापि पशुनामेह भवति । एतस्मादेव । अथाप्यस्यां ताद्धितेन कृत्स्नवत् निगमाः भवन्ति । ' गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ' (ऋ० सं० ९।४६।४) इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेः तृप्तिकर्मणः । मत्सरः इति लोभनाम । अभिमत्तः एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा । प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । घसेर्वा । ईरो नामकरणः । उशीरम् इति यथा । ' अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ' (ऋ० सं० १०।९४।९) इत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शम् अष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवतीति वा । चर्म चरतेर्वा । उच्चृत्तं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च । ' गोभिः संनद्धो असि वीळयस्व ' (ऋ०सं० ६।४७।२६) इति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च । 'गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ' (ऋ० सं० ६।७५।११) इतीषुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्धितम् । अथ चेन्न गव्या गमयतीषूनिति (महा०५॥ गु० १ अथवा ८) ।

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः (ऋ०सं० १०।२७।२२)। वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि। वृक्षो व्रश्चनात् । नियता मीमयत् गौः । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषान् अदनाय । विः इति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह भवति । एतस्मादेव । आदित्योऽपि गौरुच्यते । 'उतादः परुषे गवि' (ऋ० सं० ६ । ५६।३)। पर्ववति । भास्वति इत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति[१०] ।

---

१ 'पशुनाम भवतीह एत०' इ. २ ' एनेन धनमभिमत्तो भवति ' इ. ३ 'यथा ' ई. ४ ' वीलयस्व ' अ. ५ ' चेत् ' ई. ६ '°व्रश्चनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता°' ओ. ७ ' मीमयतिः शब्दकर्मा ' ई. ८ ' विः इति शकुनिनाम ' ई. ९ ' अथा० एतस्मादेव ' ई. १० ' इति ' ई.

'सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः' (य० वा० सं० १८।४०) इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । 'अत्राह गोरमन्वत' (ऋ० सं० १। ८४।१५) इति । तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः (निरु० ४।२५) । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते (महा० ६ ॥ गु० २ अथवा ९) ।

ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि (ऋ० सं० १। १५४।६) ॥ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय । यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः । भूरि इति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृङ्गं श्रयतेर्वा । शृणातेर्वा । शम्नातेर्वा । शरणायोद्गतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा । अयासः अयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । तन्निधानात्पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहाः विद्यन्ते । तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि । तत्र निर्ऋतिर्निरमणात् । ऋच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति (महा० ७ ॥ गु० ३ अथवा १०) ।

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् । स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश (ऋ० सं० १।१६४।३२) ॥ बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यते इति परिव्राजकाः । वर्षकर्मेति नैरुक्ताः । य ईं चकारेति । करोतिकिरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सोऽस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योनौ । मातान्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा । शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानामीति ।

१ 'सुषुम्नः' ओ. २ 'भूरिशृङ्गाः' आ. ३ 'बहुशृङ्गाः' ई. ४ 'सतः' ई. ५ 'शम्ना० द्गतमिति वा' ई. ६ 'अत्राह' इ. ७ 'सो अस्य' अ. ८ 'महानवयवः' ई. ९ 'परियुतो' इ. १० 'आपद्यते वर्षकर्मणा' ई. ११ 'जानानीति' एकस्मिन् पुस्तके.

तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ । विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेश । एषा मद्देवतेति (महा० ८ ॥ गु० ४ अथवा ११) ।

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता[1] मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता । सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत (ऋ०सं० १।१६४।२९) ॥ अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुम् । शब्दं करोति[2] । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वंसने मेघे अधिश्रिता[3] । सा चित्तिभिः कर्मभिः[4] नीचैर्निकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वव्रिम् । वव्रिः इति रूपनाम । वृणोतीति सतः[5] । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं पुनरादत्ते (महा० ९ ॥ गु० ५ अथवा १२ । इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)।

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निघ० १।२)। हिरण्यं (निघ० १।२।५) कस्मात् । ह्रियते आयम्यमानमिति[6] वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा । हृदयरमणं भवतीति वा[7] । हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोळश[8] (निघ० १।३)। अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं भवति । अन्तरा इमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति[9] वा । तत्र समुद्रः (निघ० १।३।१५) इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते । समुद्रः कस्मात् । समुद्द्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । संमोदन्तेऽस्मिन् भूतानि । समुदको भवति । समुनत्तीति[10] वा । तयोर्विभागः । तत्रेतिहासमाचक्षते । देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनोः राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणाः । अधर्मस्त्वयाचरितः[11] । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितम् । तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः । पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम्[12] । तस्यैषा भवति (महा० १० ॥ गु० १ अथवा १३) ।

---

१ 'अभीवृता' इ. २ '°करोतीत्यर्थः' इ. ३ 'अध्याश्रिता' इ. ४ 'कर्मभिः नीचैः' आ. ५ 'वृणोतीति सतः' ई. ६ 'आयाम्य°' एकस्मिन्वृत्तिपुस्तके. ७ 'हृद्यरमणं भवतीति वा' ई. ८ 'षोडश' अथवा 'षोलश' अ. ९ '°न्तरिक्ष०' अ. १० 'समुन्नत्ती°' अ. ११ 'अधर्मस्त्वया चरितः' ई. १२ '°कामस्य सूक्तं' इ.

आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि (ऋ०सं०१०।९८।५)। आर्ष्टिषेणः ऋष्टिषेणस्य पुत्रः । इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा । समानगतिर्वा । पुत्रः पुरु त्रायते । निपरणाद्वा । पुत् नरकम् । ततस्त्रायते इति वा । होत्रमृषिर्निषीदन् । ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः । 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्ष[1]त्तदृषीणामृषित्वमिति विज्ञायते (तै० आ० २।९)। देवापिः देवानामाप्त्या । स्तुत्या च । प्रदानेन च । देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिम् । चिकित्वान् चेतनावान्[2] । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् । उत्तरः उद्धततरो भवति । अधरः अधोऽरः । अधः न धावति । इत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा०११ ॥ गु० २।१४) ।

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् । देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् (ऋ० सं० १०।९८।७) ॥ शंतनुः । शं तनोऽस्त्विति वा । शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः। पुर एनं दधति । होत्राय वृतः । कृपायमाणः । अन्वध्यायत् । देवश्रुतम् । देवा एनं शृण्वन्ति । वृष्टिवनिं वृष्टियाचिनम् । रराणः । रातिः अभ्यस्तः । बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्मै वाचमयच्छत् । बृहदुपव्याख्यातम् (निरु०१।७) (महा० १२ ॥ गु० ३ अथवा १५ । इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च (निघ० १।४)। यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्टात्तानि व्याख्यास्यामः (निरु० १२।१२-१८)। आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । आदीप्तो भासेति वा । अदितेः पुत्रः इति[3] वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतद् आर्चाभ्याम्नाये । सूक्तभाक् । 'सूर्यमादितेयम्' (ऋ०सं० १०।८८।११)। एवम्[4]न्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः[5] स्तुतयो भवन्ति । तद्यथैतत् । मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येति । अथापि मित्रावरुणयोः । 'आदित्या दानुनस्पती' (ऋ० सं० २।४१।६)। दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य । 'प्र स मित्र मर्तो अस्तु

---

१ '°नर्षत्त ऋषयोऽभवन् । तद°' । ओ. २ 'चेतनावान्' ई. ३ 'इति' ई. ४ 'एवं' आ.। 'अदितेः पुत्रम् । एवं०' ओ. ५ 'आदित्याभिधानप्रवादाः' इ.

प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन' (ऋ०सं० १।५९।२) इत्यपि निगमो भवति। अथापि वरुणस्यैकस्य। 'अथा वयमादित्य व्रते तव' (ऋ० सं० १।२४।१५)। व्रतमिति कर्मनाम। निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः। इदमपीतरद् व्रतमेतस्मादेव। वृणोतीति सतः। अन्नमपि व्रतमुच्यते। यदावृणोति शरीरम् (मह्रा० १३ ॥ गु० १ अथवा १६)।

स्वर् आदित्यो भवति। सु अरणः। सु ईरणः। स्वृतो रसान्। स्वृतो भासं ज्योतिषाम्। स्वृतो भासेति वा। एतेन द्यौर्व्याख्याता (गु०२अथवा१७)। पृश्निः आदित्यो भवति। प्राश्नुत एनं वर्णः इति नैरुक्ताः। संस्प्रष्टा रसान्। संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषाम्। संस्पृष्टो भासेति वा। अथ द्यौः। संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च (गु० ३ अथवा १८)। नाकः आदित्यो भवति। नेता भासाम्। ज्योतिषां प्रणयः। अथ द्यौः। कम् इति सुखनाम। तत् प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत। न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम् (काठकसं० २१।२)। न वा अमुं लोकं गतवते किंचन असुखम्। पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति (गु०४ अथवा १९)। गौः आदित्यो भवति। गमयति रसान्। गच्छत्यन्तरिक्षे। अथ द्यौः। यत् पृथिव्या अधि दूरंगता भवति। यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति (गु० ५ अथवा २०)। विष्टप् आदित्यो भवति। आविष्टो रसान्। आविष्टो भासं ज्योतिषाम्। आविष्टो भासेति वा। अथ द्यौः। आविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च (गु० ६ अथवा २१)। नभः आदित्यो भवति। नेता भासाम्। ज्योतिषां प्रणयः। अपि वा। भनः एव स्याद्विपरीतः। न न भातीति वा। एतेन द्यौर्व्याख्याता (मह्रा० १४ ॥ गु० २ अथवा ७ अथवा २२। इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः)।

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निघ०१।५)। रश्मिः यमनात्। तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः। दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ (निघ० १।६)। दिशः कस्मात्। दिशतेः। आसदनात्। अपि वा। अभ्यशनात्। तत्र काष्ठाः (निघ० १।६।५) इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति। काष्ठाः दिशो भवन्ति।

१ 'वृणोतीति सतः' इ. २ 'निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः' इ. ३ 'सद' इ. ४ 'पुण्यकृद्भिश्च' ई. ५ "नेता रसानाम्। नेता' ओ. ६ 'प्रतिषिध्यते' इ. ७ 'जग्मुषे' अ. ८ 'नेता रसानाम् नेता' ओ. ९ 'प्रभयः' अ. १० २ 'नाम' आ.

क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । काष्ठाः उपदिशो भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । इति स्थावराणाम् (नद्या० १५ ॥ गु० १ अथवा २३) ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १।३२।१०)॥ अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानाम् इत्यस्थावराणाम्[1] । काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । मेघः शरीरम्[2] । शरीरं शृणातेः । शम्नातेर्वा । वृत्रस्य । निण्यं निर्णामम् । विचरन्ति विजानन्ति[3] आप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमः तनोतेः ।[4] आशयत् आशेतेः । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य शमयिता वा । शातयिता वा । तस्मात्[5] इन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रः । मेघः इति नैरुक्ताः[6] । अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते । तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति[7] । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयांचकार । तस्मिन् हते प्रसस्यन्दिरे[8] आपः । तदभिवादिनी एषा ऋग्भवति (नद्या० १६ ॥ गु० २ अथवा २४)

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार (ऋ० सं० १।३२।११) ॥ दासपत्नीः दासाधिपत्न्यः । दासो दस्यतेः । उपदासयति कर्माणि । अहिगोपा अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिः अयनात् । एति अन्तरिक्षे । अयमपीतरोऽहिः एतस्मादेव । निर्ह्रसितोपसर्गः आहन्तीति[9] । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिः वणिग् भवति । पणिः पणनात् । वणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति । बिभर्तेः । वृत्रं जघ्निवान् अपववार तत् । वृत्रो वृणोतेर्वा । वर्ततेर्वा । वर्धतेर्वा । यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत तद्[10]

---

१ 'इत्यस्थावराणां' ई. २ 'मेघः शरीरं' ई. ३ 'विजानन्तीति' इ. ४ 'श्रुति' ई. ५ 'तस्माद् इन्द्रशत्रुः' ई. ६ 'नैरुक्ताः त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । अपां°' ओ. ७ 'भवन्ति । मायेन्द्र ते यानि युद्धान्याहुः (ऋ० सं० १०।५४।२) । ७ अहि° इ. ८ 'प्रसस्यन्दिरे' अ. ९ 'आहन्तीति वा' इ. १० 'यदवर्तत' इत्यपि पाठो दुर्गवृत्तौ.

वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते (महा० १७॥गु० ३ अथवा२५। इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः)।

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः (निघ० १।७)। रात्रिः कस्मात्। प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीणि। उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति। रातेर्वा स्यात् दानकर्मणः। प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः। उषोनामान्युत्तराणि षोळश (निघ० १।८)। उषाः कस्मात्। उच्छतीति सत्याः। रात्रेरपरः कालः। तस्या एषा भवति (महा० १८॥ गु० १ अथवा २६)।

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा। यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमारैक् (ऋ० सं० १।११३।१)॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत्। चित्रम्। प्रकेतनं प्रज्ञाततमम्। अजनिष्ट। विभूततमम्। यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्य। एवं रात्र्युषसे योनिमरिचत् स्थानम्। स्त्रीयोनिः अभियुतः एनां गर्भः। तस्या एषापरा भवति (महा० १९ ॥ गु० २अथवा २७)।

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः। समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने (ऋ० सं० १।११३।२)॥ रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा। रुशत् इति वर्णनाम। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। सूर्यमस्या वत्समाह। साहचर्यात्। रसहरणाद्वा। रुशती श्वेत्यागात्। श्वेत्या श्वेततेः। अरिचत् कृष्णा सदनानि अस्याः। कृष्णवर्णा रात्रिः। कृष्णं कृष्यतेः। निकृष्टो वर्णः। अथ एने संस्तौति। समानबन्धू समानबन्धने। अमृते अमरणधर्माणौ। अनूची अनूच्यौ इतरेतरमभिप्रेत्य। द्यावा वर्णं चरतः। ते एव द्यावौ। द्योतनात्। अपि वा। द्यावा चरतः। तया सह चरत इति स्यात्। आमिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे। अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश (निघ०१।९)। अहः कस्मात्। उपाहरन्ति अस्मिन् कर्माणि। तस्यैष निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि (महा० २० ॥ गु० ३ अथवा २८)।

---

१ 'षोलश' अथवा 'षोडश' अ. २ 'आगात्' इ. ३ 'आरैक्' इ. ४ 'स्त्रीयोनिरेतस्मादेव। अभि०' इ. ५ 'रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः' ई.। ६ 'कृष्णं कृष्यतेः। निकृष्टो वर्णः' ई. ७ 'एते' इ. ८ 'अनूच्यौ' आ। ई. ९ 'द्यावा चरतः' ई. १० 'सह' आ. ११ 'आमिनाने' आमिन्वाने अन्यो०' ओ.

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ६।९।१) ॥ अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहर् अर्जुनम् । विवर्तेते रजसी । वेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां राजा । अवाहन् अग्निः ज्योतिषा तमांसि । मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् (निघ० १।१०)। मेघः (निघ० १।१०।२४) कस्मात् । मेहतीति सतः । आ उपर उपल (निघ०१।१०।१८-१९) इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवति । उपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि । उपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति (महा० २१ ॥ गु० ४ अथवा २९) ।

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादेषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ०सं०१०।२७।२३) ॥ देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन् माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति । अनूपाः । अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूपः एतस्मादेव । अनूप्यते उदकेन । अपि वा । अन्वाप् इति स्यात् । यथा प्राक् इति । तस्य अनूपः इति स्यात् । यथा प्राचीनम् इति । द्वा बृबूकं वहतः पुरीषम् । वाय्वादित्यौ उदकम् । बृबूकम् इत्युदकनाम । ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा (महा० २२ ॥ गु० ५ अथवा ३० । इति द्वितीयाध्यायस्य पष्ठः पादः)

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् (निघ० १।११)। वाक् कस्मात् वचेः । तत्र सरस्वती (निघ० १।११।२२) इत्येतस्य नदीवत् ऽ०सं०४।४०। भवन्ति । तद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद् व्याख्यास्यामः (छितऽध्वानम् । ग्रीवायां तन्नदीवत् (महा० २३ ॥ गु० १ अथवा ३१) कक्ष आसनीति व्याख्या-

इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्सानु तत्वमित्यत् । तनोतेः पूर्वया । पन्थाः पततेर्वा । पद्यतेर्वा ।

---

१ 'उग ... राजा
... भवादित्यः' इ. २ ... व्याख्यातं' ई. ४ 'कल्याणपाणिः' ई. ५ 'वृणो-

पन्यतेर्वा । अङ्कः अञ्चतेः । आपनीफणत् इति फणतेः चर्करीतवृत्तम् । दशोत्तराणि (निघ० १।१५) आदिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ज्वलतिकर्माणः उत्तरे धातवः एकादश (निघ० १।१६)। तावन्त्येवोत्तराणि(निघ० १।१७) ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि (महा० २८ ॥ गु० ६ अथवा ३६)।

इति निरुक्ते पूर्वषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० २।१)। कर्म कस्मात् । क्रियते इति सतः । अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश (निघ० २।२) । अपत्यं (निघ० २।२।१०) कस्मात् । अपततं भवति । नानेन पततीति वा । तद्यथा जनयितुः प्रजा एवमर्थीये ऋचौ उदाहरिष्यामः (१) ।

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः (ऋ० सं० ७।४।७)॥ परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्णः । अरणः अपार्णो भवति । रेक्णः इति धननाम । रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेषः इत्यपत्यनाम । शिष्यते प्रयतः। अचेतयमानस्य तत् प्रमत्तस्य भवति । मा नः पथो विदूदुषः इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (२) ।

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ । अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः (ऋ० सं० ७।४।८)। न हि ग्रहीतव्योऽरणः सुसुखतमोऽपि अन्योदर्यः । मनसापि न मन्तव्यो ममायम् इति । अथ स ओकः पुनरेव तदेति यतः आगतो भवति । ओकः इति निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवान् । अभिषहमाणः सपत्नान् । नवजातः । स एव पुत्रः इति । अथैतां दुहितृदायाद्ये उदाहरन्ति । पुत्रदायाद्ये इत्येके (३) ।

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् । पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्त्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे (ऋ०सं० ३।३१।१)॥

---

१ 'पतन्तीति' इ. २ 'हि नोपसर्तव्यं' ई. ३ 'भवति' ई. ४ 'पालेतु' अ. ५ 'सुसुखतमो' इ. ६ '°ममायं पुत्र इति' ओ. ७ 'पुनरेव तत्' ई. ८ 'यतः आगतो भवति' ई.

प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता । दूरे हिता । दोग्धेर्वा । नसारसुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान् प्रजननयज्ञस्य । रेतसो वा । अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन् । अविशेषेण मिथुनाः पुत्राः दायादाः इति । तदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् (गु० ४) अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् (कौषी० आ० ४।११) इति ॥ अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ न दुहितरः इत्येके । 'तस्मात्पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री' (मैत्रा०सं० ४।६।४) इति विज्ञायते । 'तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम्' (मैत्रा०सं०४।६।४) इति च । स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गाः विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोऽपीत्येके । शौनःशेपे दर्शनात् । अभ्रातृमतीवादः इत्यपरम् । 'अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः' । अभ्रातृकाः इव योषाः तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मानः इत्यभ्रातृकायाः अनिर्वाहः औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा०४॥ गु० ५ ।)

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् । जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव नि रिणीते अप्सः (ऋ०सं० १।१२४।७)॥ अभ्रातृकेव पुंसः पितॄन् एत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय । न पतिम् । गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुः । गृणातेः । सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तां तत्राक्षैराघ्नन्ति । सा रिक्थं लभते । श्मशानसंचयोऽपि गर्तः उच्यते । गुरतेः । अपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनम् । श्म शरीरम् । शरीरं शृणातेः । शम्नातेर्वा । श्मश्रु लोम । श्मनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा । लीयतेर्वा । 'नोपरस्याविष्कुर्यात् । यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमानः' इत्यपि निगमो भवति । रथोऽपि गर्तः उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । 'आ रोहथो वरुण

---

१ 'वोल्हा' अ. २ 'अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः । अभ्रातर०' ओ. ३ 'दाक्षिणायाजी' अ. । 'दाक्षिणाजा' सायणगृहीतपाठः । 'दाक्षिणात्या' इ. ४ 'तां तत्राक्षेराघ्नन्ति' ई. ५ 'अक्षेण' अ. ६ 'अपगणों भवति' ई. ७ 'शृतं' अ. ८ 'आविःकुर्यात्' ओ.

मित्र गर्तम्' (ऋ० सं० ५।६२।८) इत्यपि निगमो भवति। जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः ऋतुकालेषु। उषाः हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणि। इति चतस्रः उपमाः। 'नाभ्रात्रीमुपयच्छेत्। तोकं ह्यस्य तद्भवति' इत्यभ्रातृकायाः उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः। पिता यत्र दुहितुः अप्रत्तायाः रेतःसेकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं संगमेन मनसेति। अथैतां जाम्याः रिक्थप्रतिषेधे उदाहरन्ति। ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येके (महा० ५॥ गु० ६)।

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम्। यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् (३।३१।२)।

न जामये भगिन्यै। जामिः। अन्येऽस्यां जनयन्ति जाम् अपत्यम्। जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः। निर्गमनप्राया भवति। तान्वः आत्मजः पुत्रः। रिक्थं प्रारिचत् प्रादात्। चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुः हस्तग्राहस्य। यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रम्। अवह्निं च स्त्रियम्। अन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान् दायादः। अन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै (महा० ६॥ गु० ७ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)।

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः (निघ० २।३)। मनुष्याः कस्मात्। मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति। मनस्यमानेन सृष्टाः। मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे। मनोरपत्यम्। मनुषो वा। तत्र पञ्चजनाः (निघ० २।३।२३) इत्येतस्य निगमाः भवन्ति (महा० ७॥ गु० १ अथवा ८)।

तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा असाम। ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् (ऋ० सं० १०।५३।४)॥

तदद्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः। असुराः असुरताः स्थानेषु। अस्ताः स्थानेभ्यः इति वा। अपि वा। असुः इति प्राणनाम। अस्तः शरीरे भवति। तेन तद्वन्तः। 'सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम्। असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम्' इति विज्ञायते। ऊर्जाद उत यज्ञियासः। अन्नादाश्च

---

१ 'कामयमाना' ई. २ '°द्गमनः प्र°' अ. ३ 'इति' ई. ४ 'जामिः० निर्गमनप्राया भवति' ई. ५ 'जनयन्त्यजनैनमपत्यम्' अ. ६ 'निर्गमनः प्रा०' अ. ७ 'पुत्रः' ई. ८ 'प्रारिचत्' ई. ९ 'करोति गर्भनिधानं' इ. १० 'यदीमा०' अ. ११ 'जनयन्ति' इ. १२ 'ज्ञात' ए.

यज्ञियाश्च । ऊर्क् इत्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः । पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा । पञ्च जना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् । निषदनो[1] भवति । निषण्णमस्मिन्[2] पापकमिति नैरुक्ताः[3] । यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ८।६३।७) । पञ्चजनीनया विशा । पञ्च पृक्ता संख्या । स्त्रीपुंनपुंसकेष्व-विशिष्टा । बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश (निघ० २।४) । बाहू (निघ० ८) कस्मात् । प्रबाधते आभ्यां कर्माणि । अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः (निघ० २।५) । अङ्गुलयः कस्मात् । अग्रगामिन्यो भवन्तीति वा[4] । अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा[5] । अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा[6] । अङ्कना[7]ः भवन्तीति वा । अञ्जनाः भवन्तीति वा । अपि वा । अभ्यञ्चनादेव स्युः । तासामेषा भवति (महा० ८ ॥ गु० २ अथवा ९) ।

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः । दशा-भीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ०सं० १०। ९४।७) अवनयः (११) अङ्गुलयो भवन्ति । कर्माणि अवन्ति । कक्ष्याः (१०) प्रकाशयन्ति कर्माणि । योक्त्राणि (१६) योजनानि (१७) इति व्याख्यातम् । अभीशवः (२०) अभ्यश्नुवते कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः । धूः । (१८) धूर्वतेर्वधकर्मणः । इयमपीतरा धूरेतस्मादेव । विहन्ति वहम् । धारयतेर्वा - कान्तिकर्मणः उत्तरे धातवोऽष्टादश (निघ० २।६) । अन्ननामान्युत्तराण्यष्टा-विंशतिः (निघ० २।७) । अन्नं कस्मात् । आनतं भूतेभ्यः । अत्तेर्वा । अत्ति-कर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ० २।८) । बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः (निघ० २।९) । बलं कस्मात् । भरं भवति । बिभर्तेः[9] । धननामान्युत्तराण्यष्टा-विंशतिरेव (निघ० २।१०) । धनं कस्मात् धिनोतीति सतः । गोनामान्यु-

---

१ 'निषदनो भवति' आ. २ 'निःषण्णं' अ. ३ 'नैरुक्ताः' ई. ४ 'इति वा' ई. ५ 'अग्रकारिण्यो वा भवन्ति । अ०' इ. ६ अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा । अङ्क०' ओ. ७ 'अञ्चनाः' एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके । 'अञ्जना भवन्तीति वा' ई. ८ 'अभ्यञ्जनादेव अ.' 'अभ्यञ्चनादेव स्युः' अत्र दुर्गः 'अभ्यञ्जनाः' इति पाठान्तरमपि व्याख्याति' । ९ 'बिभर्तेर्वा' इ.

त्तराणि नव (निघ० २।११) । क्रुध्यतिकर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ०२।१२)। क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश (निघ०२।१३) । गतिकर्माणः उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम् (निघ० २।१४)। क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निघ० २।१५)। क्षिप्रं कस्मात् । संक्षिप्तो विकर्षः । अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश (निघ०२।१६) । आन्तिकं कस्मात् । आनीतं भवति । संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् (निघ० २।१७) । संग्रामः कस्मात् । संगमनाद्वा । संगरणाद्वा । संगतौ ग्रामाविति वा । तत्र खले (२।१७।३८) इत्येतस्य निगमाः भवन्ति (महा० ९ ॥ गु० ३ अथवा १०)।

अ॒भी॒३दमेक॒मेको॑ अस्मि नि॒[2]ष्षाळ॒भी द्वा किमु॒ त्रयः॑ करन्ति । खले॒ न प॒र्षान् प्रति॑ हन्मि॒ भूरि॒ किं मा॑ निन्दन्ति॒ शत्र॑वोऽनि॒न्द्राः (ऋ०सं० १०।४८।७) ।। अभिभवामि इदम् एकम् एकः । अ[3]स्मि निःषहमाणः सपत्नान् । अभिभवामि द्वौ । किं मा[4] त्रयः कुर्वन्ति । एकः इता संख्या । द्वौ द्रुततरा संख्या । त्रयः तीर्णतमा संख्या । चत्वारः चलिततमा संख्या । अष्टौ अश्नोतेः । नव न वननीया । न[5] अवाप्ता वा । दश दस्ता दृष्टार्था वा । विंशतिः द्विर्दशतः । शतं दश दशतः । सहस्रं सहस्वत् । अयुतं प्र[6]युतं नियुतं तत्तदभ्यस्तम् । अ[7]र्बुदः मेघो भवति । अरणम् अम्बु । तर्द[8]ः । अम्बुमद्[9]भवतीति वा । अम्बुमद्भातीति वा । स यथा महान् बहुर्भवति वर्षन् तदिवार्बुदम् । खले॒ न प॒र्षान्प्रति॑ हन्मि॒ भूरि॑ । खले इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खलः इति संग्रामनाम । ख[10]लतेर्वा । स्खलतेर्वा ।अयमपीतरः खलः एतस्मादेव । समास्कन्नो भ[11]वति । किं मा निन्दन्ति॒ शत्र॑वोऽनि॒न्द्राः । य इन्द्रं न विदुः[12] । इन्द्रो हि अहमस्मि अनिन्द्राः इतरे इति वा[13] । व्याप्तिकर्माणः उत्तरे धातवो दश (निघ० २।१८) । तत्र द्वे नामनी । आक्षाणः (३) आश्नुवानः । आपानः (६) आप्नुवानः । वधकर्माणः उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् (निघ०२।१९) । तत्र वियातः (१९) इत्येतद् वियातयते इति वा । वियातय

---

१ 'विरुष्टः' इ. २ 'निःषाळभी' ओ । 'निःषालभा' अथवा 'निष्षालभी' अ. ३ 'अस्मि' ई. ४ 'मम' इ. ५ 'न अवाप्ता वा' । ई. ६ 'नियुतं प्रयुतं' इ. ओ. ७ 'अम्बुदः' ओ । 'अम्बुदो मेघो भवति' ई. ८ 'तद्वोऽम्बुद' इ ओ ९ 'अम्बुमद्भवतीति वा । अम्बुमद्भातीति वा' ई । अम्बुमद्भातीति वा । अम्बुमद्भवतीति वा' । ओ. १० 'स्खलतेर्वा । खलतेर्वा' इ. ११ 'भवतीति वा' ऐ. १२ 'विविदुः' ओ. १३ 'वा' आ.

इति वा। 'आखण्डल प्र हूयसे' (ऋ० सं० ८।१७।१२)। आखण्डयितः। तडित् (२१) इत्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म। ताडयतीति सतः (महा० १० ॥ गु० ४ अथवा ११)।

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि। या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः (ऋ० सं० २।२३।९)॥ त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्यः आददीमहि। याश्च दूरे तळितो याश्चान्तिके। अरातयः अदानकर्माणो वा। अदानप्रज्ञाः वा। जम्भय ताः अनप्नसः। अप्नः इति रूपनाम। आप्नोतीति सतः। विद्युत् तडिद् भवतीति शाकपूणिः। सा हि अवताडयति। दूराच्च दृश्यते। अपि तु इदम् अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात्। दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ०सं० १।९४।७)। दूरेऽपि सन् अन्तिके इव सन् दृश्यसे इति। वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश (निघ० २।२०)। वज्रः (९) कस्मात्। वर्जयतीति सतः तत्रः। कुत्सः (११) इत्येतत् कृन्ततेः। ऋषिः कुत्सो भवति। कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः। अत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति। तत्सखः इन्द्रः शुष्णं जघानेति। ऐश्वर्यकर्माणः उत्तरे धातवश्चत्वारः (निघ० २।२१)। ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि (निघ० २।२२)। तत्र इनः (४) इत्येतत्। सनितः ऐश्वर्येणेति वा। सनितमनेनैश्वर्यमिति वा (महा० ११। गु० ५ अथवा १२)।

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति। इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश (ऋ०सं० १।१६४।२१)॥ यत्र सुपतनाः आदित्यरश्मयः अमृतस्य भागम् उदकस्य अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा। अभिप्रयन्तीति वा। ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः। स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति। धीरो धीमान्। पाकः पक्तव्यो भवति। विपक्वप्रज्ञः आदित्यः। इत्युपनिषद्वर्णो भवति। इत्यधिदैवतम्। अथा-

१ 'आखण्डयितः खण्डं खडयतेः' ओ. २ 'तालयतीति' अ. ३ 'तडितो' अथवा 'तलितो' अ. ४ 'सुवर्धयित्वा' केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु. ५ 'वा' इ. ६ 'तलित्' अ ७ 'तालयति' अ. ८ तडित् अथवा 'तलित्' अ. ९ 'सन्' इ संद° अ. १० 'तत्र' एकस्मिन् उत्तयेवृत्तिपुस्तके ११ 'स्यात्' इ. १२ 'सुपर्णाः सुपतनाः' ओ. १३ 'अनिमेषमाणाः' इ. १४ 'सर्वस्य भूतस्य' गो० इ. १५ 'भवति' इ.

ध्यात्मम् । यत्र सुपतनानि इन्द्रियाणि अमृतस्य भागं ज्ञानस्य अनिमिषन्ति वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिद्रवन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायिता आत्मा । स मा धीरः पाकमत्राविवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । विपक्वप्रज्ञः आत्मा । इत्यात्मगतिमाचष्टे (महा० १२ ॥ गु० ६ अथवा १३ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश (३।१) । बहु कस्मात् । प्रभवतीति सतः । ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश (३।२) । ह्रस्वो (२) ह्रसतेः । महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः (३।३) । महान् (१) कस्मात् । मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणिः । मंहनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ (१४) विवक्षसे (१५) इत्येते । वक्तेर्वा वहतेर्वा साभ्यासात् । गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः (३।४) । गृहाः कस्मात् । गृह्णन्तीति सताम् । परिचरणकर्माणः उत्तरे धातवो दश (३।५) । सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः (३।६) । सुखं कस्मात् । सु हितं खेभ्यः । खं पुनः खनतेः । रूपनामान्युत्तराणि षोळश (३।७) । रूपं रोचतेः । प्रशस्यनामान्युत्तराणि दश (३।८) । प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश(३।९) । सत्यनामान्युत्तराणि षट् (३।१०) । सत्यं कस्मात् । सत्सु तायते । सत्प्रभवं भवतीति वा (गु० १ अथवा १४) । अष्टौ उत्तराणि पदानि (३।११) पश्यतिकर्माणो धातवः चायतिप्रभृतीनि च नामान्यामिश्राणि । नवोत्तराणि पदानि (३।१२) सर्वपदसमाम्नानाय । अथातः उपमाः । 'यत् अतत् तत्सदृशम्' इति गार्ग्यः । तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वा अप्रख्यातं वोपमिमीते । अथापि कनीयसा ज्यायांसम् (महा० १३॥ गु० १ अथवा २ अथवा १५) ।

तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् (ऋ० सं० १०।४।६)। तनूत्यक् तनूत्यक्ता । वनर्गू वनगामिनौ । अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करः तत्करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः । तनोतेर्वा स्यात् । संततकर्मा भवति । अहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् । अभ्यधी-

१ 'सुपतनाः सुपतनानि' ओ. २ 'अतिनिमिषन्ति' ओ. ३ 'भवति' ई. ४ 'षोडश' अथवा 'षोळश' अ. ५ 'उत्तरे धातवः' ओ. ६ 'तनूत्यजा' इ. ७ 'अग्निमन्थनौ' ई. ८ 'तस्करो भवति' ओ. ९ 'तनोतेर्वा स्यात्' ई. १० 'वा' ई. ११ 'अभ्यधीतामित्यभ्यधाताम्' ओ.

तारम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः (महा० १४॥ गु० २ अथवा ३ अथवा १६) ।

कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ० सं० १०।४०।२)॥ क स्वित् रात्रौ भवथः । क दिवा । क अभिप्राप्तिं कुरुथः । क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरम् । विधवा विधातृका भवति । विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्मशिराः । अपि वा । धवः इति मनुष्यनाम । तद्वियोगात् विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यः । मरणधर्मा । योषा यौतेः । आकुरुते सहस्थाने । अथ निपाताः (३।१३)। पुरस्तादेव व्याख्याताः (निरु० १।४–११) । यथेति कर्मोपमा (निघ० ३।१३।२) । यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ५।७८।८) । भ्राजन्तो अग्नयो यथा (ऋ०सं० १।५०।३) । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा (ऋ० सं० १०।९७।११) । आत्मा अततेर्वा । आप्तेर्वा । अपि वा । आप्तः इव स्याद्यावत् व्याप्तिभूतः । अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० १०।७८।२ ॥ निघ० ३।१३।३) । अग्निरिव ये भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः (महा० १५ ॥ गु० ३ अथवा ४ अथवा १७) ।

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् (ऋ० सं० १।४१।९ ॥ निघ० ३।१३।४)॥ चतुरोऽक्षान् धारयतः इति तद्यथा कितवात् बिभीयात् एवमेव दुरुक्तात् बिभीयात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचित् । आ इत्याकारः उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः (निरु० १।३) । अथाप्युपमार्थे दृश्यते । जार आ भगम् (ऋ० सं० १०।११।६ ॥ निघ० ३।१३।७) । जार इव भगम् । आदित्योऽत्र जारः उच्यते । रात्रेर्जरयिता । स एव भासाम् । तथापि निगमो भवति । स्वसुर्जारः शृणोतु नः (ऋ० सं०

१ 'अभिप्राप्तं' अ केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु च. २ 'देवरं देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर उच्यते । दिध०ओ. ३ 'सवस्थाने' अ. ४ अयं मन्त्रः कैश्चिन्नाधीयते इति दुर्गः. ५ '°व्वे मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का भ्राज०' ओ. ६ 'चतुरार्श्चित् धार०' अ. ७ ' धारयमाणात् ' ह. ८ 'इति तद्यथा' ई. ९ 'ब्राह्मणा व्रतचारिण इत्येतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यते । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया इत्येतत् पुरस्तात् व्याख्यातम् । आ°' ह.

६।५५।५) इति । उषसमस्य स्वसारमाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वयं मनुष्यजारः एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्यात् । भजतेः । मेषः इति भूतोपमा । मेषो भूतो ऽभि यन्नयः (ऋ० सं० ८।२।४० ॥ निघ० ३।१३।८) । मेषो मिषतेः । तथा पशुः पश्यतेः । अग्निरिति रूपोपमा (निघ० ३।१३।९–१०) । हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगपान्नपात्सेदु हिरण्यवर्णः (ऋ०सं० २।३५।१०) । हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम्[1] । था इति च (निघ० ३।१३।१२) । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ५।४४।१) । प्रत्ने इव । पूर्वे इव । विश्वे इव । इमे इव । इति[2] । अयम् एततरोऽमुष्मात् । असौ अस्ततरोऽस्मात् । अमुथा यथा असौ इति व्याख्यातम् । वत् इति
सिद्धोपमा (निघ० ३।१३।११) । ब्राह्मणवत् । वृषलवत् । ब्राह्मणा इव । १
वृषला इव । इति[3] (महा० १६ ॥ गु० ४ अथवा ५ अथवा १८) ।

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् । अङ्गिरस्वन्महिव्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् (ऋ० सं० १।४५।३) ॥ प्रियमेधः । प्रियाः अस्य मेधाः । यथैतेषामृषीणामेवम् । प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम्[4] । प्रस्कण्वः । कण्वस्य पुत्रः
कण्वप्रभवः । यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः संबभूव । भृगुः भृज्यमानो न देहे[5] । २
अङ्गारेषु अङ्गिराः । अङ्गाराः अङ्कनाः[6] । अत्रैव तृतीयमृच्छतेत्यूचुः । तस्मात् अत्रिः । न त्रयः इति[7] । विखननात् वैखानसः । भरणात् भरद्वाजः[8] । विरूपः नानारूपः । महिव्रतः महाव्रतः । इति (महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा ६ अथवा १९ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

अथ लुप्तोपमानि अर्थोपमानि इत्याचक्षते । सिंहः व्याघ्रः इति पूजायाम् । २
श्वा काकः इति कुत्सायाम् । काकः इति शब्दानुकृतिः । तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यते इत्यौपमन्यवः । काकः अपकालयितव्यो भवति । तित्तिरिः तरणात् । तिलमात्रचित्रः इति वा । कपिञ्जलः कपिरिव

१ 'हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं ' ई. २ 'प्रत्ने इव' ० इमे इव । इति' ई. ३ 'इति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा' ओ. ४ 'आह्वानं ई. ५ 'भृगुर्भृज्यमानो न देहे । अर्चिषि० संबभूव' ई. ६ अङ्कना अञ्चनाः' ओ. ७ 'इति वा' ई. ८ भरणात् भरद्वाजः' ई.

जीर्णः । कपिरिव जवते[1] । ईषत्पिङ्गलो वा । कमनीयं शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वा शुयायी । शवतेर्वा[2] स्याद्गतिकर्मणः । श्वसितेर्वा । सिंहः सहनात् । हिंसेर्वा[3] विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः । संहाय हन्तीति वा । व्याघ्रः व्याघ्राणात् । व्यादाय हन्तीति वा (महा० १८ ॥ गु० १ अथवा २०) ।

अर्चतिकर्माणः उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् (३।१४) । मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः (३।१५) । मेधावी कस्मात् । मेधया तद्वान् भवति । मेधा मतौ धीयते । स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश[5] (३।१६) । यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश (३।१७) । यज्ञः (१) कस्मात् । प्रख्यात यजतिकर्मेति नैरुक्ताः । याच्ञो भवतीति वा । यजुरुन्नो भवतीति वा । बहुकृष्णाजिनः इत्यौपमन्यवः । यजूंष्येनं नयन्तीति वा । ऋत्विङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ (३।१८) । ऋत्विक् कस्मात् । ईरणः । ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः । ऋतुयाजी भवतीति वा । याच्ञाकर्माणः उत्तरे धातवः सप्तदश (३।१९) । दानकर्माणः उत्तरे धातवो दश (३।२०) । अध्येषणाकर्माणः उत्तरे धातवश्चत्वारः (३।२१) । स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ (३।२२) । कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश (३।२३) । कूपः (१) कस्मात् । कुपानं भवति । कुप्यतेर्वा । स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दशैव (३।२४) । स्तेनः कस्मात् । संस्त्यानम् अस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः[6] । निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट्[7] (३।२५) । दूरनामान्युत्तराणि पञ्च (३।२६) । दूरं कस्मात् । द्रुतं भवति । दुरयं[8] वा । पुराणनामान्युत्तराणि षट् (३।२७) । पुराणं कस्मात् । पुरा नवं भवति । नवनामान्युत्तराणि षळेवं[9] (३।२८) । नवं (१) कस्मात् । आनीतं भवति (महा० १९ ॥ गु० २ अथवा २१) ।

द्विशः उत्तराणि नामानि (३।२९) । प्रपित्वे (१) अभीके (२) इत्यासन्नस्य । प्रपित्वे प्राप्ते । अभीके अभ्यक्ते । आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ० सं० ८।४।३) । अभीके चिदु लोककृत (ऋ० सं०

---

१ 'जवत् इति वा' इ. २ 'स्यात्' ई. ३ 'हिंसेर्वा विपरीतस्य' ई. ४ 'स्याद्विपरीतस्य' ओ. ५ 'त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् । यज्ञ०' ओ. ६ 'इति नैरुक्ताः' ई. ७ 'षट् । निर्णीतं कस्मात् । निर्णिक्तं भवति । दूर०' ओ. ८ 'दूरयं' अ ९ 'षडेव' अथवा 'षळेव' अ.

१०।१३३।१) इत्यपि निगमौ भवतः। दभ्रम् (३) अर्भकम् (४) इत्यल्पस्य। दभ्रं दभ्नोतेः। सुदम्भं भवति। अर्भकम् अवहृतं भवति। उपोप मे॒ परा॑ मृश॒ मा मे॑ द॒भ्राणि॑ मन्यथाः (ऋ० सं० १।१२६।७)। नमो॑ म॒हद्भ्यो॒ नमो॑ अर्भ॒केभ्यः॑ (ऋ० सं० १।२७।१३) इत्यपि निगमौ भवतः। तिरः (५) सतः (६) इति प्राप्तस्य[1]। तिरः तीर्णं भवति। सतः संसृतं भवति। ति॒रश्चि॑द॒र्यया॒ परि॑ व॒र्तिर्या॑त॒मदा॑भ्या (ऋ० सं० ५।७५।७)। पात्रे॑व भि॒न्दन्त्स॒त ए॑ति र॒क्षसः॑ (ऋ० सं० ७।१०४।२१) इत्यपि निगमौ भवतः। त्वः (७) नेमः (८) इत्यर्धस्य। त्वः अपततः। नेमः अपनीतः। अर्धं हरतेर्विपरीतात्। धारयतेर्वा स्यात्। उद्धृतं भवति। ऋध्नोतेर्वा स्यात्। ऋद्धतमो विभागः। पीय॑ति त्वो॒ अनु॑ त्वो॒ गृणाति (ऋ०सं० १।१४७।२)। नेमे देवा नेमेऽसुराः (मैत्रा० सं० १।१।९) इत्यपि निगमौ भवतः। ऋक्षाः (९) स्तृभिः (१०) इति नक्षत्राणाम्। नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः। 'नेमानि[2] क्षत्राणि' इति च ब्राह्मणम्। ऋक्षाः उदीर्णानीव ख्यायन्ते। स्तृभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते। अ॒मी य ऋ॒क्षा निहि॑तास उ॒च्चा (ऋ०सं० १।२४।१०)। पश्य॑न्तो॒ द्यामि॑व स्तृ॒भिः (ऋ० सं० ४।७।३) इत्यपि निगमौ भवतः। (गु० ३ अथवा २२)। वम्रीभिः (११) उपजिह्विकाः (१२) इति सीमिकानाम्। वम्र्यः वमनात्। सीमिकाः स्यमनात्। उपजिह्विकाः उपजिघ्र्यः। यद॑त्त्युप॒जिह्वि॑का॒ यद्व॒म्रो अ॑ति॒सर्प॑ति[3] (ऋ० सं० ८।१०२।२१) इत्यपि निगमो[4] भवति। ऊर्दरं (१३) कृदरं (१४) इत्यावपनस्य। ऊर्दरम् उद्दीर्णं भवति। ऊर्जे दीर्णम् इति वा। तमूर्द॑रं॒ न पृ॑णता॒ यवे॑न (ऋ० सं० २।१४।११) इत्यपि[5] निगमो भवति। तम् ऊर्दरमिव पूरयति[6] यवेन। कृदरं[7] कृतदरं भवति। समि॑द्धो अ॒ञ्जन्कृद॑रं मती॒नाम् (मैत्रा० सं० ३।१६।२ तै०सं० ५।१।११।य० वा०सं० २९।१) इत्यपि निगमो भवति (महा०२०)।

---

१ 'अप्राप्तस्य' इदं पाठान्तरं दुर्गवृत्तौ दृश्यते २ 'नेमा न°' अ ३ 'वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम्। यदत्त्यु°' ओ. ४ निगमौ भवतः' ओ. ५ 'तमर्दरं समिद्धो अञ्जन् इत्यपि निगमौ भवतः' इ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'पूरयत' इ. ८ 'कुदरं कृतदरं भवति' ई.

रम्भः (१५) पिनाकम् (१६) इति दण्डस्य । रम्भः आरभन्ते एनम् । आ त्वा र॒म्भं न जिव्र॑यो ररम्भा (ऋ० सं० ८।४५।२०) इत्यपि निगमो भवति । आरभामहे त्वा जीर्णाः इव दण्डम् । पिनाकं प्रतिपिनष्टि एनेन । कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा (काठकसं० ९।८) इत्यपि निगमो भवति (गु० ४ अथवा २३) । मेनाः (१७) ग्नाः (१८) इति स्त्रीणाम् । स्त्रियः स्त्यायतेः अपत्रपणकर्मणः । मेनाः मानयन्ति एनाः । ग्नाः गच्छन्ति एनाः । अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ० सं० ५।३१।२) । ग्नास्त्वाकृन्तन्नप-सोऽतन्वतेन (मैत्रा० सं० १।९।४) इत्यपि निगमौ भवतः । शेपः (१९) वैतसः (२०) इति पुंस्प्रजननस्य । शेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणः । वैतसः वितस्तं भवति । यस्या॑मु॒शन्त॑: प्र॒हरा॑म॒ शेप॑म् (ऋ० सं० १०।८५।३७) । त्रिः स्म॒ माह्नः श्नथयो वैतसेन (ऋ० सं० १०।९५।५) इत्यपि निगमौ भवतः । अया (२१) एना (२२) इत्युपदेशस्य । अ॒या ते॑ अग्ने स॒मिधा॑ विधेम (ऋ० सं० ४।४।१५) इति स्त्रियाः । ए॒ना वो॑ अ॒ग्निम् (ऋ० सं० ७।१३।१) इति नपुंसकस्य । ए॒ना पत्या॑ त॒न्वं१ सं सृ॑ज॒स्व (१०।८५।२७) इति पुंसः । सिषक्तु (२३) सचते (२४) इति सेवमानस्य । स नः॑ सि-षक्तु यस्तु॒रः (ऋ० सं० १।१८।२) । स नः सेवतां यस्तुरः । सचस्वा नः स्व॒स्तये॑ (ऋ० सं० १।१।९) । सेवस्व नः स्वस्तये । स्वस्ति इत्यविनाशि-नाम । अस्तिः अभिपूजितः स्वतीति । भ्यसते (२५) रेजते (२६) इति भयवेपनयोः । य॒स्य शुष्मा॒द्रोद॑सी अभ्य॑सेताम् (ऋ० सं० २।१२।१) । रेज॑ते अग्ने पृ॒थि॒वी म॒खेभ्यः॑ (ऋ० सं० ६।६६।९) इत्यपि निगमौ भवतः । द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः (३।३०) । तयोरेषा भवति (महा० २१ ॥ गु० ५ अथवा २४) ।

क॒त॒रा पूर्वा॑ क॒त॒राप॑रा॒योः क॒था जा॒ते क॑वयः॒ को वि वे॑द । विश्वं॒ त्मना॑ बिभृतो॒ यद्ध॒ नाम॒ वि व॑र्तेते॒ अह॑नी च॒क्रिये॑व (ऋ० सं०

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'सिषक्ति' अ. ३ 'इत्यविनाशनाम' अ । इदं पाठा-न्तरमपि वृत्तौ दीयते. ४ 'स्व अस्तीति' अ.

१।१८५।१) ॥ कतरा पूर्वा । कतरा अपरा एनयोः । कथं जाते । कवयः कः एने विजानाति । सर्वम् आत्मना बिभृतो यत् ह एनयोः कर्म । विवर्तेते च एनयोः अहनी अहोरात्रे चक्रयुक्ते इव । इति द्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टे आचष्टे (मह्रा० २२ ॥ गु० ६ अथवा २५ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः)।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

---

१ 'अनयोः' ड. २ 'एने' ई. ३ 'कर्म' ई.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् (निरु० १।२०)। अथ यान्यनेकार्थानि एकशब्दानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तत् ऐकपदिकम् इत्याचक्षते। जहा (निघ० ४।१।१)। जघानेत्यर्थः(१)।

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते (ऋ०सं०८।४५।३७)॥ मर्याः इति मनुष्यनाम । मर्यादाभिधानं वा स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते । मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः। मेथतिः आक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु । कोऽस्मद्भीतः पलायते । निधा (२) पाश्या भवति । यन्निधीयते। पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयतेः । विपाशनात्(२)।

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः। अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्य स्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ० सं० १०।७३।११)॥ वयः वेः बहुवचनम्। सुपर्णाः सुपतनाः । आदित्यरश्मयः। उपसेदुः इन्द्रं याचमानाः । अपोर्णुहि आध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टेर्वा। पूर्धि पूरय । देहि इति वा । मुञ्च अस्मान् पाशैरिव बद्धान् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (मैत्रा० सं० ४।१३।७) । पार्श्वं पर्शुमयम् अङ्गं भवति । पर्शुः स्पृशतेः ।संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशतेः । संस्पृष्टम् अङ्गैः । अङ्गम् अङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणतेः गतिचलाकर्मणः । श्रोणिः चलतीव गच्छतः। दोः शिताम (३) भवति। दोः द्रवतेः । योनिः शिताम इति शाकपूणिः । विषितो भवति । श्यामतः यकृत्तः इति तैटीकिः । श्यामं श्यायतेः । यकृत् यथाकथा च कृत्यते । शितिमांसतः मेदस्तः इति गालवः । शितिः श्यतेः । मांसं माननं वा । मानसं वा । मनः अस्मिन् सीदतीति वा । मेदः मेद्यतेः (३) ।

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः। राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर (ऋ० सं० ५।३९।१)॥ यदिन्द्र चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म

---

१ 'मर्यादा मर्यैरादीयते' आ. २ 'पाशयतेर्बन्धनार्थस्य' केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु ३ 'पाशसमूहेन इव' इ. ४ 'पर्शु' अ ओ. ५ 'यथाकथंचित्' इ. ६ 'चित्र चायनीयं' ओ। 'चित्रं चायनीयं' केषुचिद्वृत्तिपुस्तकेषु । केषुचित् 'चित्र चायनीय'.

इद नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद्दातव्यम् । अद्रिवन् । अद्रिः आदृणात्येनेन । अपि वा । अत्तेः स्यात् । ते सोमादः (ऋ० सं० १०।९४।९) इति ह विज्ञायते । राधः इति धननाम । राध्नुवन्त्येनेन[1] । तन्नस्त्वं वित्तधन उभाभ्यां हस्ताभ्याम् आहर । उभौ समुब्धौ भवतः । दमूनाः (४) । दममनाः वा[2] । दानमनाः वा । दान्तमनाः वा । अपि वा । दमः इति गृहनाम । तन्मनाः स्यात् । मनः[3] मनोतेः (४) ।

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि (ऋ० सं० ५।४।५) ॥ अतिथिः । अभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । गृहाणीति[4] वा[5] । दुरोण इति गृहनाम । दुरवाः भवन्ति । दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वाः अग्ने आभियुजः विहत्य शत्रूयताम् आहर[6] भोजनानि । विहत्य[7] अन्येषां बलानि शत्रूणां भवतामाहर[8] भोजनानीति वा । धनानीति वा । मूषः (६) । मूषिकाः इत्यर्थः । मूषिकाः पुनः मुष्णातेः । मूषोऽप्येतस्मादेव (५) ।

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः । मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी (ऋ०सं०१।१०५।८)॥ संतपन्ति माम् अभितः सपत्न्यः[9] इव इमाः[10] पर्शवः[11] कूपपर्शवः । मूषिकाः इव अज्ञातानि[12] सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदन्तीति । संतपन्ति मा आध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यौ इति । त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्म इतिहासमिश्रम् ऋङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति[13] । त्रितः तीर्णतमो मेधया बभूव । अपि वा । संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यात् । एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो[14] बभूवुः (६) ।

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः । सोम राजन्प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ८।४८।७) ॥

---

१ 'राध्नुवन्त्येनेन' ई. २ 'वा' ई. ३ 'मनः मनोतेः' ई. ४ 'परगृहाणीति' ओ ।'गृहाणीति वा' ई. ५ 'वा । अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव' वज्ञपाठे, ६ 'आभर' ओ. ७ 'निहत्य' ओ. ८ 'भवनादाहर' ओ. ९ 'सपत्नीः' इ. १० 'एताः' इ. ११ 'पर्शवः' ई. १२ 'इवान्नामिश्राणि' इ. १३ 'च भवति' इ. १४ 'त्रयो भ्रातरो' इ.

ईषणेन वा । एषणेन वा । ऋषणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य । प्रवर्धय च नः आयूंषि सोम राजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि । विवासनानि[1] । गमनानीति वा । कुरुतन (८) इति । अनर्थकाः उपजनाः भवन्ति । कर्तन हन्तन यातन इति । जठरम् (९) उदरं भवति । जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा (७) ।

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिंञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् (ऋ० सं० ३।४७।१) ॥ मरुत्वान् इन्द्र । मरुद्भिः[2] तद्वान् । वृषभो वर्षिता अपाम् । रणाय रमणीयाय संग्रामाय । पिब सोमम् । अनुष्वधम् अन्वन्नम् । मदाय मदनीयाय जैत्राय । आसिञ्चस्व जठरे मधुनः ऊर्मिम् । मधु सोमम् इत्यौपमिकम् । माद्यतेः । इदमपीतरत् मधु एतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वपि अहःसु सुतानाम् (८॥ गु० इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

तितउ (१०) परिपवनं भवति । ततवत् वा । तुन्नवत् वा । तिलमात्रतुन्नम् इति वा (महा० ९॥ गु० १ अथवा ९) ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि (ऋ० सं० १०।७१।२)॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचतेः । दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानम्[3] । धीराः प्रज्ञानवन्तः ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि[4] । भद्रं भगेन व्याख्यातम् (निरु० ३।१६) । भजनीयम् । भूतानाम् अभिद्रवणीयम् । भवत् रमयतीति वा । भाजनवद्वा । लक्ष्मीः लाभाद्वा । लक्षणाद्वा[5] । लप्स्यनाद्वा । लाञ्छनाद्वा[6] । लषतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः । लग्यतेर्वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः । शिप्रे (११) इत्युपरिष्टात् (निरु० ६।१७) व्याख्यास्यामः (महा० १०॥ गु० २ अथवा १०) ।

---

१ 'विवासनानीति वा' ङ. २ 'मरुद्भिः तद्वान्' ई. ३ 'प्रज्ञानम्' इदं पाठान्तरमिति दुर्गेण दीयते. ४ वाचीति' ॆ. ५ 'आलक्षणाद्वा' ङ. ६ 'लञ्छनाद्वा' अ.

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै (ऋ० सं० १।११५।४)॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते । यदासौ अयुक्त[1] हरणान्[2] आदित्यरश्मीन् । हरितः अश्वान् इति वा । अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै । वेसरम्[3] अहर अवयुवती सर्वस्मात् । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । रात्रीव वासस्तनुते इति । तथापि निगमो भवति । पुनः समव्यद्विततं वयन्ती (ऋ० सं० २।३८।४) । समनात्सीत् (महा० ११ ॥ गु० ३ अथवा ११) ।

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा (ऋ० सं० १।६।७) ॥ इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानः अबिभ्युषा गणेन । मन्दू (१३) मदिष्णू युवां स्थः । अपि वा । मन्दुना तेन इति स्यात् । समानवर्चसा इत्येतेन व्याख्यातम् (महा० १२ ॥ गु० ४ अथवा १२) ।

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० १।१६३।
१०) । ईर्मान्ताः समीरिन्तान्ताः । पृथ्वन्ताः वा । सिलिकमध्यमाः संसृत- १
मध्यमाः । शीर्षमध्यमाः वा । अपि वा । शिरः आदित्यो भवति । यत् अनुशेते सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरत् शिरः एतस्मादेव । समाश्रितानि एतत् इन्द्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणः । दिव्याः दिविजाः । अत्याः अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो
यतन्ते । हंसाः हन्तेः । घ्नन्ति अध्वानम् । श्रेणिशः इति । श्रेणिः[5] श्रयतेः । २
समाश्रिताः भवन्ति । यदा अक्षिषुः । यदा आपन् । दिव्यम् अज्मम् अजनिम् आर्जिम्[6] । अश्वाः । अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति । सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ० सं० १।१६३।२) इत्यपि निगमो भवति (महा० १३ ॥ गु० ५ अथवा १३) ।

---

१ 'अयुङ्क्त' ओ. २ 'रसहरणान् रश्मीन्' इ. ३ 'वासरम्' सायणः. ४ 'समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः' ओ. ५ 'श्रेणिः ०भवन्ति' ई. । 'श्रोणिः' अ. ६ 'आर्जि' ई.

कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः । न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः (ऋ० सं० ३।९।२) ॥ कायमानः (१५) चायमानः । कामयमानः इति वा । वनानि । त्वं यत् मातॄः अपः अगमः उपशाम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन् इह भवसि जायमानः । लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः (ऋ० सं० ३।५३।२३) । लुब्धम् ऋषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं० ८।१०२।११) । पावकदीप्तिम् । अनुशायिनम् इति वा । आशिनम् इति वा (महा० १४ ॥ गु० ६ अथवा १४) ।

कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते (ऋ० सं० ४।३२।२३) ॥ कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति ।[1]क्वेयं नेतव्येति वा । कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति[2] शाकपूणिः । [3]विद्रध्योर्दारुपादयोः । दारु दृणातेर्वा । द्रूणातेर्वा । [4]तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अवृद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं बभ्रू यामेषु शोभेते । बभ्र्वो[5]रश्वयोः संस्तवः । इदं च मेऽदादिदं च मेऽदादित्यृषिःप्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (ऋ० सं० ८।१९।३७) । सुवास्तुः नदी । तुग्व (२०) तीर्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति । कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं० ७।५८।५) । पुनर्नो नमन्ते[6] मरुतः । नसन्तं[7] (२२) इत्युपरिष्टात् (निरु० ७।१७) व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ९।७५।५) । ये ते मदाः आहननवन्तः वर्चनवन्तः[8] तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् (महा० १५ ॥ गु० ७ अथवा १५) ।

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि । अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् (ऋ० सं० १।१२४।४) ॥ उपादर्शि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युः आदित्यो भवति । शोधनात् ।

---

१ 'वा । कमनेनानीयते इति वा' औ । दुर्गवृत्तौ प्रक्षिप्तम्. २ 'सप्तम्येकवचनानीति' औ. ३ 'व्यृद्ध्योः' अ. ४ 'एतस्मादेव' इ. ५ 'बभ्रूवोरश्मयोः' अथवा 'बभ्र्वोरश्मयोः' अथवा 'बभ्रूरश्मयोः' अ. ६ 'नवन्ते' अ. ७ 'नसत' अ. ८ 'वश्चनवन्तः' अ.

तस्यैव वक्षः भासः । अध्यूढम् । इदमपीतरत् वक्षः एतस्मादेव । अध्यूढं
काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोधनादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि
शुन्ध्यवः उच्यन्ते । शोधनादेव । नोधाः ऋषिर्भवति । नवनं दधाति । स यथा
स्तुत्या कामानाविष्कुरुते एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अम्रसद् । अम्र अन्नं
भवति । अम्रसादिनी इति वा । अम्रसानिनी इति वा । संसतो बोधयन्ती
शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात् पुनरागा-
मिनीनाम् । ते वाशीमन्त इष्मिणः (ऋ० सं० १।८७।६) । ईषणिनः इति
वा । एषणिनः इति वा । आर्षणिनः इति वा । वाशी (निघ० १।११।११)
इति वाङ्नाम । वाश्यते इति सत्याः । शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय
वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३।५३।३) । अभिवहनस्तुतिम् । अभि- १
षवणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेव शस्यते । परितक्म्या (२७) इत्यु-
परिष्टात् (निरु० ११।२५) व्याख्यास्यामः (महा० १६ ॥ गु० ८ अथवा
१६ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

सुविते (२८) सु इते । सूते । सुगते । प्रजायाम् इति वा । सुविते मा धाः
(मैत्रा० सं० १।२।७) इत्यपि निगमो भवति । दयतिः (२९) अनेककर्मा । १
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (मैत्रा० सं० ४।१३।७) इत्युपदयाकर्मा । य
एक इद्विदयते वसु (ऋ० सं० १।८४।७) इति दानकर्मा वा विभाग-
कर्मा वा । दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि (ऋ० सं० ६।६।५) इति दहति-
कर्मा । दुर्वर्तुः दुर्वारः । विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ० सं० ३।३४।१)
इति हिंसाकर्मा । इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना २
तान् । अयं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् ॥
दयमान इति । नूचित् (३०) इति निपातः पुराणनवयोः । नू च (३१)
इति च । अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ६।३०।३) । अद्य

१ 'भासा' अ. २ 'अध्यूह्लः' अथवा 'अध्यूढः' अ । 'अध्यूळ्हं' सायणभाष्ये. ३ 'अध्यूह्लं' अ । 'अध्यूळ्हं' सायणभाष्ये. ४ 'एवमुखा' एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ५ 'अन्नसानिनी' ओ. ६ 'स्वपतो बोधयन्ती' आ. ७ 'पुनरेयुषीणाम्' अ. ८ 'स्तुतिः' इ. ९ 'अधिषवण' ओ. १० 'इमे ०वन्दनाय' ई. ११ 'अहं' अ.

च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्। नू च पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ० सं० १।९६।७)। अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम्। रयिः[1] (निघ० २।१०।८) इति धननाम। रातेर्दानकर्मणः (महा० १७ ॥ गु० ८ अथवा १७)।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने (ऋ०सं०५।३९।२)। विद्याम तस्य ते वयम् अकुपरणस्य[2] दानस्य। आदित्योऽपि अकूपारः उच्यते। अकूपारो[3] भवति। दूरपारः[4]। समुद्रोऽपि अकूपारः उच्यते। अकूपारो भवति। महापारः। कच्छपोऽपि अकूपार उच्यते। अकूपारः[5] न कूपम् ऋच्छति इति। कच्छपः कच्छं पाति। कच्छेन पातीति वा। कच्छेन पिबतीति वा। कच्छः खच्छः। खच्छदः। अयमपीतरो नदीकच्छः एतस्मादेव। कम् उदकम्। तेन छाद्यते। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ० सं० ५।२।९)। निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय। रक्षः रक्षितव्यम् अस्मात्। रहसि क्षणोति इति वा। रात्रौ नक्षते इति वा। अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (ऋ० सं० १०।३।७)। सुतुकनः सुतुकनैः इति वा। सुप्रजाः सुप्रजोभिः इति वा। सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् (प्रैषः ६)। सुप्रगमनाः (महा० १८ ॥ गु० २ अथवा १८)।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे (ऋ०सं० १।८९।१)। देवाः नो यथा सदा वर्धनाय स्युः[6] अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च अहनि अहनि। च्यवनः (३८) ऋषिर्भवति। च्यावयिता स्तोमानाम्। च्यवानम् इत्यप्यस्य निगमा भवन्ति। युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः (ऋ० सं० १०।३९।४)। युवां च्यवानं[7] सनयं पुराणं[8] यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः। युवा प्रयौति कर्माणि। तक्षतिः करोतिकर्मा। रजः (३९) रजतेः। ज्योतिः रजः उच्यते। उदकं रजः उच्यते। लोकाः रजांसि उच्यन्ते। असृगहनी रजसी उच्येते[9]। हरः (४०) हरतेः।

---

१ 'रयिः इति धननाम। रातेर्दानकर्मणः' ई. २ 'अकूपरणस्य' अ.। केषुचिन्महाराष्ट्रपुस्तकेषु 'अकुपर्णस्य'. ३ 'अकूपारो भवति' ई. ४ 'दूरपारः' ई. ५ 'अकूपारः' ई. ६ "भाष्येऽपि 'स्युः' इत्येव पाठः। 'असन्' इत्येष प्रमादपाठः" इ. ७ 'च्यवनं' इ. ८ 'पुराणं' ई. ९ 'उच्येते। रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यव इत्यपि निगमो भवति। हरः°' ओ.

ज्योतिः हरः उच्यते । उदकं हरः उच्यते । लोकाः हरांसि[1] उच्यन्ते[2] । जुहुरे वि चितयन्तः (ऋ० सं० ५।१९।२) । जुह्विरे विचेतयमानाः । व्यन्तः (४२) इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देवस्य नमसा व्यन्तः (ऋ० सं० ६।१।४) इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोळाशम्[3] (ऋ० सं० ३।४१।३) । इति खादति-कर्मा । वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ० सं० १।१५३।४) । अश्नीतं पिबतं पयसः उस्रियायाः । उस्रिया इति गोनाम । उस्राविण्योऽस्यां[4] भोगाः[5] । [6]त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासो वसूयवः । गोभिः क्राणा अनूषत ॥ गोभिः कुर्वाणाः अस्तोषत (गु० ३ अथवा १९) । आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० १०।१०१।१०) । आसिञ्च हरिं द्रोः उपस्थे । द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिः एतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिः अश्ममयीभिः इति वा । वाग्भिः इति वा । स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः (ऋ० सं० ७।२१।५) । स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोः । विषमस्य । मा शिश्नदेवाः । [7]अब्रह्मचर्याः । शिश्नं श्नथतेः । अपिगुर्ऋतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा (महा० १९ ॥ गु० ४ अथवा २०) ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि । उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् (ऋ० सं० १०।१०।१०) । आगमिष्यन्ति तानि उत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यन्ति अजामिकर्माणि । जामि अतिरेकनाम । बालिशस्य वा । असमानजातीयस्य वा । [8]उपजनः । उपधेहि वृषभाय बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् इति व्याख्यातम् (महा० २० ॥ गु० ५ अथवा २१) ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् (ऋ० सं० १ ।

---

१ 'हरा' अ. २ 'उच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति' । जुहु°' ओ. ३ 'पुरोडाशं' अथवा 'पुरोलाशं' अ. ४ 'उत्स्राविण्यो' ओ. ५ 'भोगाः । उस्रेति च । त्वा°' ओ. ६ 'त्वामिन्द्र °वसूयवः' ई. ७ 'अब्रह्मचर्याः । शिश्नं श्नथतेः' ई. ८ 'मिःउपजनः' इ.

१६४।३३)॥ द्यौर्मे पिता (४७) । पाता वा । पालयिता वा । जनयिता । नाभिः अत्र । बन्धुर्मे माता पृथिवी महती इयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः संनहनात् । नाभ्या संनद्धा गर्भा जायन्ते इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभयः इत्याचक्षते । सबन्धवः इति च । ज्ञातिः संज्ञानात्[1] । उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तः । उत्तानः[2] उत्ततानः ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः । शंयुः (४८) सुखंयुः[3] । अथा नः शं योररपो दधात (ऋ० सं० १०।१५।४) । रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् । अथापि शंयुः बार्हस्पत्यः उच्यते । तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (मैत्रा० सं० ४।१३।१०) इत्यपि[4] निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये (महा० २१ ॥ गु० ६ अथवा २२ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

अदितिः (४९) अदीना । देवमाता (महा० २२ ॥ गु० १ अथवा २३) ।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् (ऋ० सं० १।८९।१०)॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनानि[5] अदीनानि इति वा । यमेरिरे भृगवः (ऋ० सं० १।१४३।४) । एरिरे (५०) इति ईर्तिः उपसृष्टोऽभ्यस्तः (महा० २३ ॥ गु० २ अथवा २४) ।

उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु । नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् (ऋ०सं०४।३८।५)॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमाथिनम्[6] । वस्त्रं वस्तेः । तायुः इति स्तेननाम । संस्त्यानम् अस्मिन् पापकम् इति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु । भरः इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैः अयमानम् । नीचैः निचितं भवति । उच्चैः उच्चितं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ।

---

१ 'बन्धुः ००संज्ञानात्' ई. २ 'उत्तानः उत्ततानः ऊर्ध्वतानः' ई. ३ 'सुखयुः' ओ । 'सुखंयुः' अथवा 'सुखयुः' ई. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'एतानि' इ. ६ 'वस्त्रमाथिनं' इ.

अवश्च [1]अपि पशुमच्च यूथम्। प्रशंसां च यूथं च। [2]धनं च यूथं च इति वा। यूथं यौतेः। समायुतं भवति। इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० १०। ४५।१)। गृणाति। मन्दी (५३) मन्दतेः स्तुतिकर्मणः। प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १।१०१।१)। प्रार्चत मन्दिने पितुमत् वचः। गौः (५४) व्याख्यातः (महा० २४ ॥ गु० ३ अथवा २५)।

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे (ऋ० सं० १।८४।१५)॥ अत्र ह गोः सम[3]भ्रंसत आदित्यरश्मयः [4]स्वं नाम अपीच्यम् अपगतम्। अपचितम्[5]। [6]अपिहितम्। अन्तर्हितं वा। अमुत्र चन्द्रमसो गृहे। गातुः (५५) व्याख्[7]यातः (निरु० ४।२१)। दंसयः (५६) कर्माणि। दंस[8]यन्ति ए[9]नानि। कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० सं० १०। १३८।१)। [10]इत्यपि निगमो भवति। स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः (ऋ० सं० १।९४।२)। स तुताव। नैनम् अंहतिः अश्नोति। अंहतिश्च अंहश्च अंहुश्च हन्तेः नि[11]रूढोपधाद्विपरीतात्। बृहस्पते चयस इत्पियारुम्[12] (ऋ० सं० १।१९०।५)। बृहस्पते यत् चातयसि देवपीयुम्। पीयतिर्हिंसाकर्मा। विद्युते (५९) द्यावापृथिव्यौ। वियवनात्। समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३।५४।७)। स[13]मानं संमानमात्रं भवति। मात्रा मानात्। दूरं व्याख्यातम्। (निरु० ३।१९)। अन्तः अततेः। ऋधक् (६०) इति पृथग्भावस्य [14]प्रवचनं भवति। अथापि ऋध्नोत्यर्थे दृश्यते। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः (कपि० सं० ३।१०)। ऋध्नुवन् अयाक्षीः ऋध्नुवन् अशमिष्ठाः इति च। अस्याः (६१) इति च अस्य (६२) इति च उदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तम् अन्वादेशे। तीव्रार्थतरम् उदात्तम्। अल्पीयोऽर्थतरम् अनुदात्तम् (गु० ४ अथवा २६)। अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहे[15]ळमानो ररिवाँ अजाँ[16]श्व (ऋ० सं० १।१३८।४)।

---

१ 'अभि' इ. २ 'धनं च यूथं च इति वा' ई. ३ सममन्यन्त' इ. ४ 'सत्' अ। 'स्वं' अथवा 'सत्' ई. ५ 'अपचितम्। अपगतम्' अ. ६ 'अपिहितं' ई. ७ 'व्याख्यातः। गातुं कृण्वन्नुषसो जनायेत्यपि निगमो भवति' ओ. ८ 'दसयन्ते' अ.। 'दसयन्ति' इ. ९ 'तानि' इ. १० 'इत्यपि० भवति' ई. ११ 'निरूल्होपधात्' अ. १२ 'पीयुतिः' अ। पीयतिर्हिंसाकर्मा' ई. १३ 'समानं००अत्तुते;' ई. १४ 'अनुप्रवचनं' सायणः १५ 'अहेलमानः' अ. १६ 'अजाश्व अवस्यतामजाश्व' ओ.

अस्यै नः सातये उपभव अहेळमानः अक्रुध्यन् ररिवान्। [1]रातिः अभ्यस्तः। अजाश्व इति पूषणमाह अजाश्व। अजाः अजनाः। अथानुदात्तम्। दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् (ऋ०सं० १०।८५।३९)। दीर्घायुः अस्याः यः पतिः [2]जीवतु स शरदः शतम्। शरत् शृता अस्याम् ओषधयो भवन्ति। शीर्णाः आपः इति वा। अस्यै[3] इति अस्याः [4]इत्येतेन व्याख्यातम् (महा० २५ ॥ गु० ५ अथवा २७)।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् (ऋ० सं० १।१६४।१)॥ अस्य वामस्य वननीयस्य। पलितस्य पालयितुः। होतुः ह्वातव्यस्य। तस्य भ्राता मध्यमोऽस्ति अशनः। भ्राता [5]भरतेर्हरतिकर्मणः। हरते भागम्। भर्तव्यः भवतीति वा। तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठः अस्य अयमग्निः। [6]तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विश्पतिम्। सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रम्। सर्पणपुत्रमिति वा। सप्त सृप्ता संख्या। सप्त आदित्यरश्मय इति वदन्ति[7] (महा० २६ ॥ गु० ६ अथवा २८)।

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा। त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः (ऋ० सं०१।१६४।२)॥ सप्त युञ्जन्ति रथम् एकचक्रम् एकचारिणम्। [8]चक्रं चकतेर्वा। चरतेर्वा। क्रामतेर्वा। एकः अश्वः वहति सप्तनामा आदित्यः। सप्त अस्मै रश्मयो रसानभिसंनामयन्ति। सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा। इदमपीतरत् नाम एतस्मादेव। अभिसंनामात्। संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः। त्रिनाभि [9]चक्रम्। त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति। संवत्सरः [10]संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि। ग्रीष्मः ग्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः। वर्षाः वर्षति आसु पर्जन्यः। हेमन्तः हिमवान्। हिमं पुनः हन्तेर्वा। हिनोतेर्वा। अजरम् [11]अजरणधर्माणम्। अनर्वम् अप्रत्यृतम्

---

१ 'रातिःअभ्यस्तः। अजाश्व इति। पूषणमाह अजाश्व' ई. २ 'जीवातु' इ. ३ 'अस्या अस्येत्येतेन' अ. ४ 'अनेन' इ. ५ 'भरतेर्हरतिकर्मणः' ई. ६ 'तत्रापश्यं विश्पतिं सर्वस्य पालयितारम्। सप्त°' ई. ७ 'मन्यन्ते' इ. ८ 'चक्रं°क्रामतेर्वा' ई. ९ 'चक्रम्। चक्रं चकतेर्वा। चरतेर्वा। क्रामतेर्वा। त्र्यृतुः°' इ. १० 'संवसन्ति' इ. ११ 'अमरणधर्माणं' क। 'अजरणधर्मि' इ.

अन्यस्मिन् । यत्र इमानि सर्वाणि भूतानि अभिसंतिष्ठन्ते । तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति । पञ्चारे चक्रे परि वर्तमाने (ऋ० सं० १।१६४।१३) । इति पञ्चर्तुतया[1] । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरसमासेन[2] । षळर आहुरर्पितम् (ऋ०सं० १।१६४।१२)। इति षळृतुतया[3] । अराः प्रत्यृताः नाभौ । षट् पुनः सहतेः । द्वादशारं न हि तज्जराय (ऋ० सं० १।१६४।११) द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् (ऋ० सं० १।१६४।४८) इति मासानाम् । मासाः मानात् । प्रधिः प्रहितः भवति । तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः (ऋ० सं० १।१६४।४८) । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् । समासेन । सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः (ऋ० सं०१।१६४।११) । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणम् (ऐत. आर. ३।२।१) । विभागेन विभागेन (महा० २७ ॥ गु० ७ अथवा २९ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः) ।

इति निरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोऽध्यायः ।

---

१ 'पञ्चर्तुतायाः' अ. । उत्तमप्रवृत्ति पुस्तके च. २ 'शिशिरयोः समासेन' ओ. ३ 'षड्तु' अथवा 'षळृतुतायाः' अ.

पञ्चमोऽध्यायः ।

हरिःॐ । सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् (ऋ० सं० १०।१३९।६)। संस्नातं मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा (ऋ० सं० ८।२६।१६) । वोळ्हृतमः ह्वानानां स्तोमः दूतः हुवत् नरौ । नराः मनुष्याः । नृत्यन्ति कर्मसु । दूतः (निघ० ४।२।३) जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा । वावशानः (४) वष्टेर्वा । वाश्यतेर्वा । सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानः (ऋ० सं० १०।५।५) इत्यपि निगमो भवति । वार्यं (५) वृणोतेः । अथापि वरतमम् । तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् (ऋ० सं० ८।२५।१३) । तत् वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यम् । गोपायितारो यूयं स्थ । युष्मभ्यम् इति वा । अन्धः (६) इति अन्ननाम । आध्यानीयं भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २।१४।१) । आसिञ्चत अमत्रैः मदनीयम् अन्धः । अमत्रं पात्रम् । अमा अस्मिन् अदन्ति । अमा पुनः अनिर्मितं भवति पात्रं पानात् । तमोऽपि अन्धः उच्यते । न अस्मिन् ध्यानं भवति । न दर्शनम् । अन्धंतमः इत्यभिभाषन्ते । अयमपीतरः अन्धः एतस्मादेव । पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः (ऋ० सं० १।१६४।१६) । इत्यपि निगमो भवति (१) ।

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ६।७०।२) । असज्यमाने इति वा । अव्युदस्यन्त्यौ इति वा । बहुधारे । उदकवत्यौ । वनुष्यन्तिः (८) हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० ८।४०।७) इत्यपि निगमो भवति । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः (ऋ० सं० ७।८२।१) । दीर्घप्रततयज्ञम् अभिजिघांसति

---

१ 'वाढृतमः' अथवा 'वोल्हृतमः' अ. २ 'वारयतेर्वा । दूतो देवानामसि मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति' ओ. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'वर्षिष्ठं' ई. ५ 'गोपितारौ' अ. ६ 'मद्यम्' अ. ७ 'अयमपी० एतस्मादेव' ई. ८ 'असज्य० दस्यन्तौ इति वा' इदं दुर्गस्वीकृतपाठे प्रथमखण्डस्यान्ते वर्तते,

यो वयं तं जयेम पृतनासु । दूढ्यं दुर्धियं पापधियम् । पापः पाता अपेयानाम् । पापत्यमानः अवाङेव पततीति वा । पापत्यतेर्वा स्यात् । तरुष्यतिः (९) अपि एवंकर्मा । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ७।४८।२)। इत्यपि निगमो भवति । भन्दना (१०) भन्दतेः स्तुतिकर्मणः । पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः (ऋ० सं० ३।३।४) इत्यपि निगमो भवति । स भन्दना उदियर्ति प्रजावतीः (ऋ० सं० ९।८६।४१) इति च । अन्येन मदाहनो याहि तूयम् (ऋ० सं० १०।१०।८) । अन्येन मत् अहनः गच्छ क्षिप्रम् । आहंसि इव भाषमाणा इति असभ्यभाषणात् आहनाः इव भवति । एतस्मात् आहनः स्यात् । ऋषिः नदः भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः कामः आगन् (ऋ० सं० १।१७९।४) । नदनस्य मा रुधतः कामः आगमत् । संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इति ऋषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते (२)।

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ० सं० १०।८९।६) । अश्नोतेः इत्येके । अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः (ऋ० सं० ९।१०७।९) । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चं-मत्साः (ऋ० सं० १०।२८।४) । क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनुपे गोमान् गोभिः यदा क्षियति अथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः । श्वात्रम् (१४) इति क्षिप्रनाम । आशु अतनं भवति । स पतत्रीत्वरंस्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकरोज्जातवेदाः (ऋ० सं० १०।८८।४) । स पतत्रि च इत्वरं स्थावरं जंगमं च यत् तत् क्षिप्रम् अग्निः अकरोत् जातवेदाः । ऊतिः (१५) अवनात् । आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ८।६८।१) । इत्यपि निगमो भवति । हासमाने (१६) इत्युपरिष्टात् (निरु० ९।३९) व्याख्यास्यामः (गु० ३) । वम्रकः पड्भिरुप-

---

१ 'दूढ्यः दुर्धियः पापधियः' इ. २ 'पापच्यमानः' अ. ३ 'पापत्यतेर्वा स्यात्' ई. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'आहनः' इ. ६ 'याहि' इ. ७ 'असभ्यं भाषमाणा' इ. ८ 'असभ्य-भाषणात्' ई. ९ 'आहनस्यात्' इ. १० 'आगमत्' ई. ११ '°यन्ते । सोमो अक्षाः' इ. १२ 'लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः' ई. १३ 'इत्वरं च' इ. १४ 'स्थावरं च' इ. १५ 'आत्मसात् अकरोत्' इ. १६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई.

सर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० १०।९९।१२)। पानैः इति वा। स्पाशनैः इति वा[1]। सुसं न पक्वमविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० १०।७९।३)। स्वपनम्[2] एतत्[3] माध्यमिकं[4] ज्योतिः अनित्यदर्शनम्। तदिव अविदत् जाज्वल्यमानम्[5]। द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः (ऋ० सं० ३।१७।५)। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थाने उत्तमे च। शंभुः सुखभूः। सृगं न व्रा सृगयन्ते (ऋ० सं० ८।२।६)। मृगमिव व्रात्याः प्रैषाः (महा० ३)।

वराहः[6] (२१) मेघो[7] भवति। वराहारः[8]। वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम्। विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता[9] (ऋ० सं० १।६१।७) इत्यपि निगमो भवति। अयमपीतरो वराहः एतस्मादेव[10]। वृहति[11] मूलानि। वरं[12] वरं मूलं वृहतीति वा। वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ८।७७।१०) इत्यपि निगमो भवति। अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः (ऋ० सं १०।६७।७)। अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते। पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् (ऋ० सं० १।८८।५) (गु० ४)। स्वसराणि (२२) अहानि भवन्ति[13]। स्वयंसारीणि। अपि वा स्वर् आदित्यो भवति[14]। स एनानि[15] सारयति। उस्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १।३।८) इत्यपि निगमो भवति। शर्याः[16] (२३) अङ्गुलयो भवन्ति[17] सृजन्ति कर्माणि। शर्याः इषवः। शरमय्यः। शरः शृणातेः। शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ९।११०।५) इत्यपि निगमो भवति। अर्कः (२४) देवो भवति[18]। यत् एनम् अर्चन्ति। अर्को मन्त्रो भवति। यत् अनेन अर्चन्ति। अर्कम् अन्नं भवति। अर्चति भूतानि। अर्को वृक्षो भवति। स वृतः कटुकिम्ना (महा० ४॥ गु० ५)।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत

१ 'वा। स्पर्शनैः इति वा' ओ. २ 'स्वप्नम्' अ. ३ 'एतत्' ई. ४ 'मध्यं' अ. ५ 'जाज्वल्यमानं' ई. ६ 'वराहो० ब्राह्मणम्' इदं दुर्गस्वीकृतपाठे तृतीयखण्डस्यान्ते वर्तते. ७ 'मेघः। वराहारो भवति' इ. ८ 'वराहारः। विध्यद्वराहं' ओ. ९ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १० 'एतस्मादेव। वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणं' ओ. ११ 'बृहति' अ. १२ 'वरं' क. १३ 'भवन्ति' ई. १४ 'भवति' ई. १५ 'एतानि' क. १६ 'शर्या० कर्माणि' ई. १७ 'भवन्ति। शर्याः इषवः' ओ. १८ 'भवति' ई.

उद्वंशमिव येमिरे (ऋ० सं १।१०।१)॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः। प्रार्चन्ति ते[1] अर्कम् अर्किणः। ब्राह्मणाः त्वा शतक्रतो उद्येमिरे वंशम् इव। वंशः वनशयो भवति। वननात् श्रूयते इति वा। पविः (२५) रथनेमिः भवति। यत् विपुनाति भूमिम्। उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा (ऋ० सं० ५।५२।९)। तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः (मै० सं ० १।१०।१४) इत्यपि[3] निगमौ भवतः। वक्षः (२६) व्याख्यातम् (निरु० ४।१६)। धन्व (२७) अन्तरिक्षम्। धन्वन्ति अस्मात् आपः। तिरो धन्वातिरोचते (ऋ० सं० १०।१८७।२) इत्यपि निगमो भवति। सिनम् (२८) अन्नं भवति। सिनाति भूतानि। येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३।६२।१) इत्यपि[4] निगमो भवति। इत्था (२९) अमुथा (निरु० ३।१६) इत्येतेन १
व्याख्यातम्[5]। सचा (३०) सहेत्यर्थः[6]। वसुभिः सचाभुवा (ऋ० सं० ८।३५।१) वसुभिः सहभुवौ। चित् (३१) इति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तात् (निरु० १।४) एव व्याख्यातः। अथापि[7] पशुनाम इह भवति उदात्तः। चिदसि मनासि (मैत्रा० सं० १।२।४)। चित्ताः[8] त्वयि भोगाः। चेतयसे इति वा। आ (३२) इति आकार उपसर्गः पुरस्तात् (निरु० १।३) एव व्याख्यातः। १
अथापि अध्यर्थे दृश्यते। अभ्र आँ अपः (ऋ० सं० ५।४८।१)। अभ्रे[9] आ अपः। अपोऽभ्रेऽधीति[10]। द्युम्नं (३३) द्योततेः। यशो वा। अन्नं वा। अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि (ऋ० सं० ७।२५।३)। अस्मासु द्युम्नं च[11] रत्नं च धेहि महा०५॥ गु० ६ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः)।

पवित्रं (३४) पुनातेः। मन्त्रः पवित्रम् उच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा। इत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्रम् उच्यन्ते। गभस्तिपूतः[12] (मैत्रा० सं० १।३।४॥ ऋ० सं० ९।८६।३४) इत्यपि निगमो २

१ 'भ' ई. २ 'ते' ई. ३ 'इत्यपि निगमौ भवतः' ई. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'व्याख्यतः' इ. ६ 'इत्यर्थः' इ. ७ अथापि उदात्तः। पशुनाम भवति इ. ८ 'चिता त्वयि भोगाः। चेतयसे इति वा' ई. ९ 'अभ्र' अ. १० 'अपोऽभ्रेऽध्यध इति' अ. ११ 'च' ई. १२ 'गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतः' ओ.

भवति (खैलिक १७।३)। आपः पवित्रम् उच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (७।४७।३)। बहूदकाः[1]। अग्निः पवित्रम् उच्यते। वायुः पवित्रम् उच्यते। सोमः पवित्रम् उच्यते। सूर्यः पवित्रम् उच्यते। इन्द्रः पवित्रम् उच्यते। अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः। पवित्रं ते मा पुनन्तु। इत्यपि निगमो भवति। तोदः (३५) तुद्यतेः (महा० ६॥ गु० १ अथवा ७)।

पुरु त्वा दाश्वान्वोचे[2]ऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० १।१५०।१)॥ बहु दाश्वान् त्वामेव अभिह्वयामि। अरिः अमित्रः। ऋच्छतेः। ईश्वरोऽपि अरिः एतस्मादेव। यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्ते इत्येतद्दृष्ट्वा एवमवक्ष्यत्। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव[3] शरणे अधि महतः। स्वञ्चाः (३६) सु अञ्चनः। आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः (ऋ० सं० ५।३७।१) इत्यपि[4] निगमो भवति। शिपिविष्टः (३७) विष्णुः इति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः (महा० ७॥ गु० २ अथवा ८)।

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ७।१००।६)॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यातम्[5] एतत् भवति अप्रख्यापनीयं[6] यत् नः प्रब्रूषे शेपः इव निर्वेष्टितः अस्मि इति। अप्रतिपन्नरश्मिः। अपि वा। प्रशंसानाम एव अभिप्रेतं स्यात्। किं ते विष्णो प्रख्यातम्[7] एतत् भवति प्रख्यापनीयं यत् उत प्रब्रूषे शिपिविष्टः अस्मि इति। प्रतिपन्नरश्मिः। शिपयः अत्र रश्मय उच्यन्ते। तैः आविष्टः भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प[8] इति रूपनाम वृणोति इति सतः। यत् अन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि। संयतरश्मिः। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ८॥ गु० ३ अथवा ९)।

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्। तं

---

१ 'बहूदकाः' ई. २ 'अवक्षत्' ओ.। अवोचत्' इ. ३ 'तुन्नस्येव' इ. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'अप्रख्यातं' ई. ६ 'परिख्यापनीयं' इ. ७ 'प्रख्यातं' ई. ८ 'वर्पः°सतः' ई.

त्वां गृणासि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ७।१००।
५) ॥ तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम अर्यः प्रशंसामि । अर्यः अहम् अस्मि ईश्वरः
स्तो[1]मानाम् । अर्यः त्वम् असि इति वा । तं त्वा स्तौमि तवसम् अतव्यान् ।
[2]तवसः (निघ० ३।३।६) इति महतो नामधेयम् । उदितो भवति । निवस-
न्तम् अस्य रजसः पराके पराक्रान्ते । आघृणिः (३९) आगतहृणिः । आघृणे
सं सचावहै (ऋ० सं० ६।५५।१) । आगतहृणे संसेवावहै । पृथुज्रयाः
(४०) पृथुजवः । पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः (ऋ० सं० ३।४९।२)
[3]प्रामापयत् आयुः द[4]स्योः (महा० ९ ॥ गु० ४ अथवा १०) ।

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् । दूरे-
दृशं गृहपतिमथर्युम् (ऋ० सं० ७।१।१) ॥ दीधितयः (निघ० २।५।२१) १
अङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी । प्रति ऋतः एने अग्निः ।
समरणात् जायते इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे-
दर्शनं गृहपतिम् अतनवन्तम् (महा० १० ॥ गुरु० ५ अथवा ११) ।

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य
काणुका (ऋ० सं० ८।७७।४) ॥ एकेन [5]प्रतिधानेन अपि[6]बत् साकम् । १
सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका (४२) कान्तकानि इति वा । क्रान्त-
कानि इति वा । कृतकानि इति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्तः इति वा । कणे-
[7]घातः इति वा । कणेहतः कान्तिहतः । तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते । त्रिंशत् उक्थ-
पात्राणि माध्यंदिने सवने एकदेवतानि । तान्येतस्मिन् काले एकेन प्रति[8]धानेन
[9]पिबन्ति । तान्यत्र सरांसि उच्यन्ते । त्रिंशत् अपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिंशत् पूर्व- २
पक्षस्य इति नैरुक्ताः । तत् या एताः चान्द्रमस्यः आगामिन्यः आपो भवन्ति
रश्मयः ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो [10]भवति । य[11]मक्षितिमक्षितयः

१ 'स्तुतीनां' इ. २ 'तवसः °भवति' ई. ३ 'प्रामापयत्' ई. ४ 'दस्योः । अधर्युम् । अतनवान्' इ. ५ 'प्रणिधानेन' एकस्मिन्वृत्तिपुस्तके. ६ 'पिबति' इ. ७ 'आकणेघातं' इ । 'इति घा' ई. ८ 'प्रणिधानेन' एकस्मिन् वृत्तिपुस्तके. ९ 'पीयन्ते' इ. १० 'भवति' ई. ११ 'यथाक्षिति०' ऐ । दुर्गो 'यमक्षिति०' इति पाठान्तरमपि ददाति.

पिबन्ति (मैत्रा० सं० २।२।७) इति । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति (मैत्रा० सं० २।२।७), इति (गु० ६ अथवा १२) । अध्रिगुः (४३) मन्त्रो भवति । गवि अधिकृतत्वात् । अपि वा । [1]प्रशासनमेवाभिप्रेतं स्यात् । तच्छब्दवत्त्वात् । अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगो (मैत्रा० सं० ४।१३।४) इति । अग्निः अपि अध्रिगुः उच्यते । तुभ्यं चोतन्त्यध्रिगो शचीवः (ऋ० सं० ३।२१।४) । अधृतगमन कर्मवन् । इन्द्रः अपि अध्रिगुः उच्यते । अध्रिगव ओहमिन्द्राय (ऋ० सं० १।६१।१) [2]इत्यपि निगमो भवति । आङ्गूषः (४४) स्तोमः । आघोषः । एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १।१०५।१९)। अनेन स्तोमेन वयम् इन्द्रवन्तः (महा० ११ ॥ गु० ७ अथवा १३) ।

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः (ऋ० सं० १०।८९।५) ॥ [3]आपातितमन्युः । तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी वा[4] । सोमो वा इन्द्रो वा । धुनिः [5]धूनोतेः [6]शिमी (निघ० २।१।२४) इति कर्मनाम । शमयतेर्वा । शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमः । यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तत् ऋजीषम् । अपार्जितं भवति । तेन ऋजीषी सोमः । अथापि ऐन्द्रो निगमो भवति । ऋजीषी वज्री (ऋ० सं ५।४०।४) इति । हर्योः अस्य स भागः । धानाश्च इति । धानाः भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति । फले हिता भवन्तीति वा[7] । बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम् (प्रैष० ६६) इत्यपि निगमो भवति । आदिना अभ्यासेन उपहितेन उपधाम् आदत्ते बभस्तिः अत्तिकर्मा । सोमः सर्वाणि अतसानि वनानि । न अर्वाक् इन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति । यैः[8] एनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्ति । अर्वागेव एनम् अप्राप्य विनश्यन्ति इति । इन्द्रप्रधाना इत्येके । नैघण्टुकं सोमकर्म । [9]उभयप्रधाना इत्यपरम्[10] ।

---

१ 'प्रशंसानामैवा०' अ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'आपादित' इ. ४ 'क्षिप्रप्रहारी तृप्रप्रहारी' ओ. । 'क्षिप्रप्रहारी' आ. ५ 'धूनोतेः' ई. ६ 'शिमी०० शक्नोतेर्वा' ई. ७ 'वा । खले हिता भवन्तीति वा' इ. ८ ' यैः प्रतिमीयते' इ. ९ 'इति उभयप्रधाना' इ. १० 'उभय००इत्यपरं' ई.

श्मशा (४६) शु अश्नुते इति वा । श्म अश्नुते इति वा । अर्व श्मशा रुधद्वाः (ऋ० सं० १०।१०५।१)। अवारुधत् श्मशा वार् इति (महा० १२॥ गु० ८ अथवा १४ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

उर्वशी (४७) अप्सराः । उरु अभि अश्नुते । ऊरुभ्याम् अश्नुते । उरुः वा वशः अस्याः । अप्सराः अप्सारिणी । अपि वा । अप्सः (निघ० ३।७।६) इति रूपनाम । अप्सातेः । अप्सानीयं भवति । आदर्शनीयम् । व्यापनीयं वा । स्पष्टं दर्शनाय इति शाकपूणिः । यदप्सः (काठक सं० ९।४) इति अभक्षस्य । अप्सो नाम (मैत्रा० सं० २।८।१) इति व्यापिनः । तद्रा भवति । रूपवती । तत् अनया आत्तम् इति वा । तत् अस्यै दत्तम् इति वा । तस्य दर्शनान्मित्रावरुणयोः रेतः चस्कन्द । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति । (महा० १३ ॥ गु० १ अथवा १५) ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वा ददन्त (ऋ० सं० ७।३३।-११) ॥ अपि असि मैत्रावरुणः वसिष्ठ । उर्वश्याः ब्रह्मन् मनसः अधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः संभृतः प्सानीयः भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वा अधारयन्त । पुष्करम् अन्तरिक्षम् । पोषति भूतानि । उदकं पुष्करम् । पूजाकरम् । पूजयितव्यम् । इदमपीतरत् पुष्करम् एतस्मादेव पुष्करम् । वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पतेः । वयुनम् (४८) वेतेः । कान्तिर्वा । प्रज्ञा वा (महा० १४ ॥ गु० २ अथवा १६) ।

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार (ऋ० सं० ६।२१।-३) । स तमः अप्रज्ञानं ततन्वत् । स तं सूर्येण प्रज्ञानवत् चकार । वाजपस्त्यं (४९) वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० सं० ९।९८।१२) इत्यपि निगमो भवति । वाजगन्ध्यं (५०) गध्यत्युत्तरपदम् । अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० सं० ९।९८।१२) इत्यपि निगमो भवति । गध्यं (५१)

१ 'श्याशिनी इति वा' इ. २ 'श्माशिनी इति वा' इ. ३ 'अवारुधत्' ई. ४ 'अश्नुत इति वा' इ. ५ 'त्वां' इ. ६ 'पुष्णाति' इ. ७ 'पूजायितव्यं वा' इ. ८ 'पुष्यतेः' अ. ९ 'इत्यपि निगमो भवति' ई.

गृण्हातेः । ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन् (ऋ० सं० ४।१६।११) इत्यपि निगमो भवति । गध्यतिः (५२) मिश्रीभावकर्मा । आगधिता परिगधिता (ऋ० सं० १।१२६।६) इत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः (५३) कृतयानः । पाकस्थामा कौरयाणः (ऋ० सं० ८।३।२१) इत्यपि निगमो भवति । तौरयाणः (५४) तूर्णयानः । स तौरयाण[2] उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः । इत्यपि निगमो भवति । अह्रयाणः (५५) अह्रीतयानः । अनुष्ठुया कृणुह्यह्रयाण (ऋ० सं० ४।४।१४) इत्यपि[1] निगमो भवति । हरयाणः (५६) हरमाणयानः । रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ८।२५।२२) इत्यपि निगमो भवति । य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १।१०१।४) । प्रत्यृतः स्तोमान् । व्रन्दी (५८) व्रन्दतेर्मृदूभावकर्मणः (महा० १५ ॥ गु० ३ अथवा १७) ।

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वन- (ऋ० सं० १।५४।५) । निवृणाक्षि यत् श्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्य आदित्यस्य च[3] शोषयितुः रोरूयमाणः[4] वनानि इति वा । वधेन[5] इति वा अव्रदन्त वीळिता (ऋ० सं० २।२४।३) इत्यपि निगमो भवति । वीळयतिश्च[6] व्रीडयतिश्च[7] संस्तम्भकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते । निष्षपी (५९) स्त्रीकामो भवति । विनिर्गतपसाः । पसः पसतेः[8] स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्षपी परा दा (ऋ० सं० १।१०४।५) । स यथा धनानि विनाशयति मा नः त्वं तथा परादाः । तूर्णाशम् (६०) उदकं भवति । तूर्णम् अश्नुते । तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ० सं० ८।३२।४) इत्यपि निगमो भवति । क्षुम्पम् (६१) अहिच्छत्रकं भवति । यत् क्षुभ्यते (महा० १६ ॥ गु० ४ अथवा १८) ।

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग (ऋ० सं० १।८४।८) ॥ कदा मर्तम् अनाराधयन्तं पादेन[9]

---

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'तूरयाण' अ. ३ 'च' आ । 'अपि' इ. ४ 'रोरूयमाणः' ई. ५ 'धनानि' सायणस्वीकृतपाठः. ६ 'वीलयतिश्च' अ. ७ 'व्रीडयतिश्च' अ. ८ 'स्पशतेः' अ. ९ 'लोकः पादेन' दुर्गदत्तं पाठान्तरम्.

क्षुम्पम् इव अवस्फुरिष्यति[1] । कदा नः श्रोष्यति[2] च गिरः इन्द्रः अङ्गः । अङ्ग[3] इति क्षिप्रनाम । अञ्चितम् एव अङ्कितं भवति । निचुम्पुणः (६२) सोमः[4] । निचान्तपृणः[5] निचमनेन प्रीणाति (महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा १९) ।

पत्नीवन्तः सुता इमे उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचु- म्पुणः (ऋ० सं० ८।९३।२२) ॥ पत्नीवन्तः सुता इमे अद्भिः सोमाः कामयमानाः यन्ति वीतये पानाय । अपां गन्ता निचुम्पुणः । समुद्र : अपि निचुम्पुणः उच्यते । निचमनेन पूर्यते । अवभृथः अपि निचुम्पुणः उच्यते । नीचैः अस्मिन् क्वणन्ति । नीचैः दधति इति वा । अवभृथ निचुम्पुण (वाज० सं० ८।२७) इत्यपि[6] निगमो भवति । निचम्पुणं[7] निचुङ्कुण इति च । पदिः (६३) गन्तुर्भवति । यत्पद्यते (महा० १८ ॥ गु० ६ अथवा २०) । १

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति । यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति (ऋ० सं० १।१२५। २) ॥ सुगुः भवति । सुहिरण्यः । स्वश्वः । महच्च अस्मै वयः इन्द्रो दधाति । यः त्वा यन्तम् अन्नेन प्रातरागामिन् अतिथे । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति । १
कुमारः । मुक्षीजा मोचनाच्च सयनाच्च ततनाच्च । पादुः (६४) पद्यतेः । आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ० सं० १०।२७।२४) । आविष्कुरुते[8] भासम्[9] आदित्यः । गूहते बूसम् । बुसम् (निघ० १।१२।२०) इति उदकनाम । ब्रवीतेः शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा[10] । यत् वर्षन् पातयति उदकं रश्मिभिः[11] तत् प्रत्यादत्ते (महा० १९ ॥ गु० ७ २
अथवा २१ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः) ।

वृकः (६५) चन्द्रमाः भवति । विवृतज्योतिष्को वा । विकृतज्योतिष्को वा । विक्रान्तज्योतिष्को वा (महा० २० ॥ गु० १ अथवा २२) ।

---

१ 'अवस्फुरसि' दुर्गदत्तं पाठान्तरम्. २ 'शृणोति' अ । दुर्गदत्तं पाठान्तरं च । अस्मिन् पाठान्तरे 'शृणोति' इत्यस्यानन्तरं 'च' नास्ति. ३ 'अङ्ग° भवति' इ. ४ 'सोमो भवति' इ. ५ 'निचान्तः' इ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'निचुम्पुण निचुङ्कुण इति च' ई. ८ 'आविः °कुरुते' ओ. ९ 'भासा' इ. १० 'भ्रंसतेर्वा' ओ. ११ 'तत् रश्मिभिः' इ.

अ॒रु॒णो मा॒सकृद्वृकः॑ प॒था य॒न्तं द॒दर्श॒ हि। उज्जि॑हीते नि॒चाय्या॒ तष्टे॑व पृष्ट्याम॒यी वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रोद॑सी (ऋ० सं० १।१०५।१८)॥ अरुणः आरोचनः। मासकृत् मासानां चार्धमासानां च कर्ता[1]। चन्द्रमाः वृकः। पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम्। अभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः। तक्ष्णुवन् इव पृष्ठरोगी। जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्यौ[2] इति। आदित्यः अपि वृकः उच्यते। यत् आवृङ्क्ते (गु० २ अथवा २३)। अजो॑हवीदश्विना॒ वर्ति॑का वामा॒स्नो यत्सी॒ममु॑ञ्चतं॒ वृक॑स्य (ऋ० सं० १।११७।१६)। आव्हयत्[3] उषाः अश्विनौ आदित्येन अभिग्रस्ता। तामश्विनौ प्रमुमुचतुः[4] इत्याख्यानम्[5]। श्वा अपि वृकः उच्यते। विकर्तनात्। वृक॑श्चिदस्य वार॒ण उ॑रा॒मथिः॑ (ऋ० सं० ८।६६।८)। उरणमथिः। उरणः ऊर्णावान् भवति[6]। ऊर्णा पुनः वृणोतेः। ऊर्णोतेर्वा। वृद्धवाशिनी अपि वृकी उच्यते। श॒तं मे॒षान्वृ॒क्यै॑ चक्षदा॒नमृ॒ज्राश्वं॒ तं पि॒तान्धं॑ चकार (ऋ० सं० १।११६।१६) इत्यपि निगमो भवति[7]। जोषवाकम् (६६) इति अविज्ञातनामधेयम्[8][9]। जोषयितव्यं भवति (महा० २१॥ गु० ३ अथवा २४)

य इ॑न्द्राग्नी सु॒तेषु॑ वां॒ स्तव॒त्तेष्वृ॑तावृधा। जो॒ष॒वा॒कं वद॑तः पज्रहोषिणा॒ न दे॑वा भ॒सथ॑श्चन (ऋ० सं० ६।५९।४)॥ यः इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति[10] तस्याश्नीथः। अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजज्ञपः[11] प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः। कृत्तिः (६७) कृन्ततेः। यशो वा[12]। अन्नं वा। म॒हीव॒ कृत्तिः॑ श॒रणा॑ त॒ इन्द्र (ऋ० सं० ८।९०।६)। सुमहत्[13] ते इन्द्र शरणम् अन्तरिक्षे[14] कृत्तिः इव इति[15] इयमपीतरा कृत्तिः एतस्मादेव। सूत्रमयी[16]। उपमार्थे वा। कृत्तिवासाः[17] पिनाकहस्तोऽवततधन्वा (काठक सं० ९।८) इत्यपि निगमो भवति। श्वघ्नी (६८) कितवो भवति।

१ 'कर्ता भवति' ओ. २ 'द्यावापृथिव्यौ इति' ई. ३ 'अव्हयत्' अ. ४ 'प्रममुञ्चतः' अ. ५ '°ख्यान वेदयन्ते' इ. ६ 'भवति' ई. ७ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ८ 'जोषः' अ. ९ '°नामधेयवचनं' इ. १० 'स्तौति' इत्यस्यानन्तरं 'तेष्वृतस्य वर्धायतारौ न' इति सायणगृहीतपाठेऽधिकम्. ११ 'विविजज्ञपः' क. १२ 'वा' ई. १३ 'सु' ई. १४ 'अन्तरिक्ष' ओ। इ. १५ 'इति' ई. १६ 'सूत्रमपि' अ. १७ 'कृत्तिं वसान आचर पिनाकं बिभ्रदा गहि (य० वा० सं० १६।५१) इत्यपि °ओ

स्वं हन्ति । स्वं पुनः आश्रितं भवति । कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने (ऋ० सं० १०।४३।५) । कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तव अस्ति इति शब्दानुकृतिः । कृतवान् वा आशीर्नामकः । समम् (६९) इति परिग्रहार्थीयं सर्वनाम अनुदात्तम् (महा० २२ ॥ गु० ४ अथवा २५) ।

मा नः समस्य दूढ्यं - परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् (ऋ० सं० ८।७५।९) ॥ मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतः द्वेषसः अंहतिः ऊर्मिरिव नावम् आवधीत् । ऊर्मिः ऊर्णोतेः । नौः प्रणोत्तव्या भवति । नमतेर्वा । तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् । दृष्टव्ययं तु भवति । उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ० सं० ८।२१।८) इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा । उरुष्या णो अघायतः समस्मात् (ऋ० सं० ५।२४।३) इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिः रक्षाकर्मा । अथापि प्रथमाबहुवचने । नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ८।३९।१) (महा० २३ ॥ गु० ५ अथवा २६)।

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १।४६।४) ॥ हविषा अपां जरयिता । पिपर्ति पपुरिः इति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणः चायिता आदित्यः । शम्बः (७२) इति वज्रनाम । शमयतेर्वा । शातयतेर्वा । उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (ऋ० सं १०।४२।७) इत्यपि निगमो भवति । केपयः (७३) कपूयाः भवन्ति । कपूयम् इति पुनाति कर्म कुत्सितम् । दुष्पूयं भवति (महा० २४ ॥ गु० ६ अथवा २७) ।

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा । न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः (ऋ० सं० १०।४४।

---

१ 'आशृतं' अथवा 'आसृतं' अ. २ 'कितवान्' अ. ३ 'द्रष्टव्ययं' प्रायः सर्वेषु पुस्तकेषु. ४ 'उरुष्यतिरकर्मकः । अथा०' अ । 'उरुष्यति००समे' ई. ५ 'पृणाति' इत्यस्य स्थाने 'पूरयति'। 'प्रीणाति' इत्यस्य च 'प्रीणयाति' इ. ६ 'शमयतेर्वा शातयतेर्वा' इ. ७ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ८ 'दुःपूयं' इ.

६) ॥ पृथक् प्रायन् । पृथक् प्रथतेः । प्रथमाः देवहूतयः । ये देवान् आव्हयन्त । अकुर्वत श्रवणीयानि यशांसि दुरनुकराणि अन्यैः । ये अशक्नुवन् यज्ञियां नावम् आरोढुम् । अथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावम् आरोढुम् । ईर्मैव ते न्यविशन्त । इह एव ते न्यविशन्त । ऋणे ह एव ते न्यविशन्त । अस्मिन् एव लोके इति वा । ईर्म इति बाहुनाम । समीरिततरो भवति । एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे (ऋ० सं० १०।५०। ६) । एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णम् उपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व । अंसत्रम् (७५) अंहसः त्राणम् । धनुर्वा । कवचं वा । कवचं कु अञ्चितं भवति । काञ्चितं भवति । काये अञ्चितं भवति इति वा (महा० २५ ॥ गु० ७ अथवा २८) ।

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् । द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० १०।१०१। ७)। प्रीणीत अश्वान् । सुहितं जयथ । जयनं वा हितम् अस्तु । स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वम् । द्रोणाहावम् । द्रोणं द्रुममयं भवति । आहावः आह्वानात् । आवहः आवहनात् । अवतः अवातितः महान् भवति । अश्मचक्रम् अशनचक्रम् । असनचक्रम् इति वा । अंसत्रकोशम् । अंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेः । विकुषितो भवति । अयमपीतरः कोशः एतस्मादेव । संचयः । आचितमात्रो महान् भवति । सिञ्चत । नृपाणं नरपाणम् । कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते । काकुदं (७६) तालु इत्याचक्षते । जिव्हा कोकुवा । सा अस्मिन् धीयते । जिव्हा कोकुवा । कोकूयमाना वर्णान् नुदति इति वा । जिव्हा जोहुवा । तालु तरतेः । तीर्णतमम् अङ्गम् । लततेर्वा स्यात् विपरीतात् । यथा तलम् । लता इति अविपर्ययः (महा० २६ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं

१ 'पृथक् प्रथतेः' ई. २ 'आव्हयन्त' इ. ३ 'आरोल्हुं' अ. ४ 'ऋणेनैव' अ. 'ऋणे० लोके इति वा' ई. ५ 'धत्स्व' ई. ६ 'स्वस्तिवाहं' इ. ७ 'भवति' ई. ८ 'आह्वः आह्वनात्' औ. ९ 'संचयकोशः' इ. संचयःकोशः' औ. १० '°वा । कोकूयतेर्वा, स्यात् शब्दकर्मणः । जिव्हा°' ओ. ११ 'एनान्' अ.

सूर्म्यं सुषिरामिव (ऋ० सं० ८।६९।१२) ॥ सुदेवः त्वं कल्याणदेवः असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः काकुदम् अनुक्षरन्ति सूर्मिं सुषिराम् इव (महा० २७ ॥ गु० ९ अथवा २७) ।

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्पतीव बीरिट इयाते । विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् (ऋ० सं० ७।३९।२) ॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिः एषाम् । एयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा । बीरीटम् (७७) अन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वा उपमार्थे स्यात् । सर्वपती इव राजानौ बीरीटे गणे मनुष्याणाम् । रात्र्या विवासे पूर्वस्याम् अभिहूतौ । वायुश्च नियुत्वान् । पूषा च । स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान् नियुतः अस्य अश्वाः । नियुतः नियमनाद्वा । नियोजनाद्वा । अच्छ (७८) १ अभेः । आप्तुम् इति शाकपूणिः । परि (७९) (निरु० १।३) ईम् (निरु० १।९) (८०) सीम् (८१) (निरु० १।७) इति व्याख्याताः । एनम् (८२) एनाम् (८३) अस्याः अस्य (निरु० ४।२५) इत्येतेन व्याख्यातम् । सृणिः (८४) अङ्कुशो भवति सरणात् । अङ्कुशः अञ्चतेः । आकुचितः भवतीति वा । नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् (ऋ० सं० १०।१०१। १ ३) । इत्यपि निगमो भवति । अन्तिकतमम् अङ्कुशात् आयात् । पक्वम् औषधम् आगच्छतु इति आगच्छतु इति (महा० २८ ॥ गु० १० अथवा ३१ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ।

---

१ सुदेवःत्वं कल्याणदानः यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणाय अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव इत्यपि निगमो भवति' अ । 'सुदेवः त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण । यस्य ते सप्त सिन्धवः । सिन्धुः स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदम् अनुक्षरन्ति । सूर्मिं कल्याणोर्मिं स्रोतः सुषिरम् अनु यथा । बीरिटम् (७७) तैटीकिः अन्तरिक्षम् एवम् आह पूर्वं वयतेः । उत्तरम् इरतेः । वयांसि इरन्ति अस्मिन् । भांसि वा । तदेतस्याम् ऋचि उदाहरन्ति । अपि निगमो भवति' ओ. २ 'इव । बीरीटम् अन्तरिक्षम् । भियो वा वासो वा ततिः' इ. ३ 'बर्हिः' ई. ४ 'भियो वा भासो वा ततिः' ई. ५ 'अपगमे' इ. ६ 'उपसश्च पूर्वस्याम् ई. ७ 'नियमात्' क. ८ 'वा' ई. ९ 'व्याख्यातम्' अ. १० 'इत्यपि निगमो भवति' ई.

षष्ठोऽध्यायः ।

ॐ त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः (ऋ० सं २।१।१) ॥ त्वम् अग्ने द्युभिः अहोभिः । त्वम् आशुशुक्षणिः (निघ० ४।३।१) । आशु (निघ० २।१५।१६) इति च शु (निघ० २।१५।१५) इति च क्षिप्रनामनी भवतः । क्षणिः उत्तरः । क्षणोतेः[1] । आशु शुचा क्षणोति इति वा[2] । सनोति इति वा । शुक् शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः। आ इति आकारः उपसर्गः पुरस्तात् । चिकीर्षितजः उत्तरः । आशुशोचयिषुः इति । शुचिः शोचतेः ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरः शुचिः एतस्मादेव । निष्षिक्तम्[3] अस्मात् पापकम् इति नैरुक्ताः (गु० १)। इन्द्र आशाभ्यस्परि[4] सर्वाभ्यो अभयं करत् (ऋ० सं० २।४१।१२) । आशाः (२) दिशो भवन्ति । आसदनात् । आशाः उपदिशो भवन्ति । अभ्यशनात् । काशिः (३) मुष्टिः । प्रकाशनात् । मुष्टिः मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते (ऋ० सं० ३।३०।५) इमे चित् इन्द्र रोदसी (निघ० ३।३०।४) । रोधसी । द्यावापृथिव्यौ । विरोधनात् । रोधः कूलम् । निरुणद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेः विपरीतात् । लोष्टः अविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत् संगृभ्णासि मघवन् काशिः ते महान् । अहस्तमिन्द्र संपिणक्कुणारुम् (ऋ० सं० ३।३०।८) अहस्तम् इन्द्र कृत्वा संपिण्ढि परिक्वणनं मेघम्[5] (महा० १ ॥ गु० २) ।

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३।३०।१०) ॥ अलातृणः[6] अलम् आतर्दनः मेघः । वलः वृणोतेः । व्रजः व्रजति

---

१ 'क्षणोतेः सनोतेर्वा' इ. २ 'वा' ई. ३ 'निःषिक्तम्' ओ. ४ 'परि' ई. ५ 'मेघम् । अलातृणः अलम् आतर्दनः' इ. ६ 'अलातृणः' ई.

अन्तरिक्षे । गोः एतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननात् भयमानः व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान् पथः अकरोत् निर्गमनाय[1] । गवाम् । आनन्दावीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा । वहनात् । वाचो वा । वदनात् । बहुभिः आहूतम् उदकं भवति । धमतिः गतिकर्मा[2] (महा० २ ॥ गु० ३) ।

उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि । आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य (ऋ० सं० ३।३०।१७) ॥ उद्धर रक्षः सहमूलम् इन्द्र । मूलं[3] मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । वृश्च[4] मध्यम् । प्रतिशृणीहि अग्रम् । अग्रम्[5] आगतं भवति । आ कियतो देशात् । सललूकं संलुब्धं भवति[6] पापकम् इति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात् । सर्तेः अभ्यस्तात्[7] । तपुषिः तपतेः । हेतिः हन्तेः । त्वं चिदित्था कत्पयं शयानम् (ऋ० सं० ५।३२।६) । सुखपयसम् । सुखम्[8] अस्य पयः । विस्रुहः (८) आपो भवन्ति । विस्रवणात् । वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः (ऋ० सं० ६।७।६) इत्यपि[9] निगमो भवति । वीरुधः (९) ओषधयो भवन्ति । विरोहणात् । वीरुधः पारयिष्ण्वः (ऋ० सं० १०।९७।३) नक्षद्दाभम् (१०) अश्नुवानदाभम् । अभ्यशनेन दभ्नोति इति[10] । नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ६।२२।२) इत्यपि निगमो भवति । अस्कृधोयुः (११) अकृध्वायुः । कृधु (निघ० ३।२।६) इति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति । यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ६।२२।३) इत्यपि निगमो भवति । निशृम्भाः[11] (१२) निश्रथ्यहारिणः (महा० ३ ॥ गु० ४) ।

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः (ऋ० सं० ६।५५।६) ॥ आवहन्तु अजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणः[12] ते जन-

---

१ 'निरजनाय' अ. २ ' 'कर्मा । सुलल्कं संलुब्धं सररूकं वा' इ. ३ 'मूलं००मोहनाद्वा' ई. ४ 'वृश्चा' इ. ५ 'अग्रम् आगतं भवति' ई ६ 'भवति' ई. ७ 'अभ्यस्तात्' ई. ८ 'सुखम् अस्य पयः' ई. ९ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १० 'इति' ई. ११ 'निशृम्भा निश्रथ्याहारिणः' आ. १२ निश्रथ्याहारिणः' ओ.

श्रियं जातश्रियम् । बृबदुक्थं (१३) महदुक्थम् । वक्तव्यम्[1] अस्मै उक्थम् इति बृबदुक्थो वा । बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० सं ८।३२।१०) इत्यपि[2] निगमो भवति । ऋदूदरः (१४) सोमः । मृदूदरः । मृदुः[3] उदरेषु इति वा । ऋदूदरेण सख्या सचेय (ऋ० सं० ८।४८।१०) इत्यपि[2] निगमो भवति । ऋदूपे (१५) इत्युपरिष्टात् (निरु० ६।३३) व्याख्यास्यामः । पुलुकामः । (१६) पुरुकामः । पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० १।१७९।५) इत्यपि[2] निगमो भवति । असिन्वती (१७) असंखादन्त्यौ । असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः (ऋ० सं० १०।७९।१) इत्यपि[2] निगमो भवति । कर्पना[4] (१८) कम्पनाः । क्रमयो[5] भवन्ति । मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० ५।५४।६) इत्यपि[2] निगमो भवति । भाऋजीकः (१९) प्रसिद्धभाः । धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः (ऋ० सं० १०।१२।२) इत्यपि[2] निगमो भवति । रुजानाः (२०) नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि । सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १।३२।६) इत्यपि[2] निगमो भवति । जूर्णिः (२१) जर्वतेर्वा[6] । द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा[7] । क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ० सं० १।१२९।८) इत्यपि[2] निगमो भवति । परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् (ऋ० सं० ७।६९।४) । पर्यगात् वां घ्रंसम् अहर् अवनाय[8] अन्नम् (महा० ४ गु० ५ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

उपलप्रक्षिणी (२२) उपलेषु प्रक्षिणाति[9] । उपलप्रक्षेपिणी वा[10] (महा० ५ ॥ गु० १ अथवा ६) ।

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ० सं० ९।११२।३) ॥ कारुः अहम् अस्मि[11] कर्ता स्तोमानाम् । ततः भिषक् । ततः इति संताननाम । पितुर्वा ।

---

१ 'वक्तव्योक्थो वा' इ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'मृदुः उदरेषु इति वा' ई. ४ 'कपनाः' ओ. ५ 'क्रिमयो' ओ. ६ 'जवनाद्वा । द्रवणाद्वा । दवनाद्वा' इ. ७ 'जूनोतिर्वा' अ. ८ 'अवनेन' 'अनेन' इति पाठान्तरे इति दुर्गः. ९ 'प्रक्षिणोति' इ. १० 'वा । इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति । तेषामेकः प्रत्युवाच । शकटः शाकिनी, गावो जालमस्यन्दनं वनम् । उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥ इति । सा निगदव्याख्याता' ओ. ११ 'आसम्' इ.

पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका । नना नमतेः । माता वा । दुहिता वा । नानाधियः नानाकर्माणः । वसूयवः वसुकामाः । अन्वास्थिताः स्मः गावः इव लोकम् । इन्द्राय इन्दो परिस्रव इति अध्येषणा । आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति (ऋ० सं० १०।२७।१३) । उपस्थे । प्रकलवित् (२५) वणिक् भवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमानाः (ऋ० सं० ७।१८।१५) इत्यपि[1] निगमो भवति । अभ्यर्धयज्वा (२६) अभ्यर्धयन् यजति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ६।५०।५) इत्यपि[1] निगमो भवति । ईक्षे (२७) ईशिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० सं० ६।१९।१०) इत्यपि[1] निगमो भवति । क्षोणस्य[2] (२८) क्षयणस्य । महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १।११७।८) इत्यपि[1] निगमो भवति । (महा० ६ ॥ गु० २ अथवा ७) ।

अस्मे ते बन्धुः (मैत्रा० सं० १।२।५ ॥ काठक सं० २।६) । वयम् इत्यर्थः । अस्मे यातं नासत्या सजोषाः (ऋ० सं० १।११८।११) । अस्मान् इत्यर्थः[3] । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः (ऋ०सं०१।१६५।७) । अस्माभिः इत्यर्थः[3] । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् (ऋ० सं० ३।३६।१०) अस्मभ्यम् इत्यर्थः[3] । अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु (ऋ० सं० ६।४७।१३) । अस्मत् इत्यर्थः[3] । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३।३०।१९) । अस्माकम् इत्यर्थः[3] । अस्मे धत्त वसवो वसूनि (मैत्रा० सं० १।३।३८) । अस्मासु इत्यर्थः[3] । पाथः (३०) अन्तरिक्षम् । पथा व्याख्यातम् (निरु० २।१८) । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ७।६३।५) । इत्यपि[1] निगमो भवति । उदकम् अपि पाथः उच्यते । पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ७।३४।१०) । इत्यपि[1] निगमो भवति । अन्नम् अपि पाथः उच्यते । पानात् एव । देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् (ऋ० सं० १०।७०।१०) । इत्यपि निगमो भवति । सवीमनि (३१) प्रसवे । देवस्य वयं सवितुः सवीमनि (ऋ० सं० ६।७१।२) । इत्यपि[1] निगमो भवति । सप्रथाः (३२) सर्वतः पृथुः ।

---

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'क्षोणस्य' इदं पाठान्तरं दुर्गेण दीयते. ३ इत्यर्थः' ई.

त्वम॑ग्ने स॒प्रथा॑ असि (ऋ० सं० ५।१३।४) इत्यपि निगमो भवति। विदथानि (३३) वेदनानि। वि॒दथा॑नि प्र॒चो॒दय॑न् (ऋ० सं० ३।२७।७) इत्यपि[1] निगमो भवति (महा० ७ ॥ गु० ३ अथवा ८)।

श्राय॑न्त इव॒ सूर्यं॒ विश्वेदिन्द्र॑स्य भक्षत। वसू॑नि जा॒ते जन॑मान॒ ओज॑सा॒ प्रति॑ भा॒गं न दी॑धिम (ऋ० सं० ८।९९।३)॥ समाश्रिताः सूर्यम् उपतिष्ठन्ते। अपि वा। उपमार्थे स्यात्। सूर्यम् इव इन्द्रम् उपतिष्ठन्ते इति। सर्वाणि इन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः। स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च। तं वयं भागम् अनुध्यायाम ओजसा बलेन। ओजः (निघ० २।९।१) ओजतेर्वा। उब्जतेर्वा। आशीः (३५) आश्रयणाद्वा[2]। आश्रपणाद्वा। अथ इयम् इतरा आशीः आशास्तेः। इन्द्रा॑य॒ गाव॑ आ॒शिर॑म् (ऋ० सं० ८।६९।६) इत्यपि निगमो भवति। सा मे॑ स॒त्याशी॑र्दे॒वेषु[3] (तै० सं० ३।२।७) इति च (गु० ४ अथवा ९)। य॒दा ते॒ मर्तो॒ अनु॒ भोग॒मान॒ळादिद्ग्रसि॑ष्ठ ओष॑धीरजीगः[4] (ऋ० सं० १।१६३।७)। यदा ते मर्तः भोगम् अन्वापेत्[5] अथ ग्रसितृतमः[6] ओषधीः अगारीः। जिगर्तिः गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा[7] वा गृण्हातिकर्मा वा। मू॒रा अमू॑र॒ न व॒यं चि॑कित्वो महि॒त्वम॑ग्ने॒ त्वम॒ङ्ग वि॑त्से (ऋ० सं० १०।४।४)। मूढाः[8] वयं स्मः। अमूढः[9] त्वम् असि। न वयं विद्मः[10] महत्वम् अग्ने। त्वं तु[11] वेत्थ[12]। शशमानः (३८) शंसमानः। यो वां॑ य॒ज्ञैः श॑श॒मा॒नो ह॒ दाश॑ति (ऋ० सं० १।१५१।७) इत्यपि निगमो भवति। दे॒वो दे॒वाच्या॑ कृ॒पा (ऋ० सं० १।१२७।१)। देवः देवान् प्रति अक्तया[13] कृपा[14]। कृप्[15] कृपतेर्वा। कल्पतेर्वा[16] (महा० ८ ॥ गु० ५ अथवा १०)।

अश्र॑वं॒ हि भू॑रि॒दाव॑त्तरा वां॒ विजा॑मातुरु॒त वा॑ घा स्या॒लात्। अथा॒

---

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'वा' ई. ३ 'देवान्' इ. ४ '°नलादि°' अ. ५ 'अनु आप्नोति' इ. ६ 'ग्रसितृतमः' ई. ७ 'गृणातिकर्मा' ई. ८ 'मूल्हाः' अ. ९ 'अमूल्हः' अ. 'अमूढः त्वम् असि' ई. १० 'विज्ञानीमः महित्वम्' इ। '°विद्म महत्व°' अ. ११ 'एव' इ. १२ 'वेत्सि' इ. १३ 'अश्वितयो। अक्तया' इ. १४ 'कल्पितया कल्पनया' इ. १५ 'कृप् कृपतेर्वा। कल्पतेर्वा' ई. १६ '°कल्पतेर्वा। विजामातुः। असुसमाप्तः इव वरः अभिप्रेतः' इ.

सोम॑स्य प्र॒यती॑ यु॒वभ्या॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ स्तोमं॑ जनयामि॒ नव्य॑म् (ऋ० सं० १।१०९।२) ॥ अश्रौषं हि[1] बहुदातृतरौ[2] वां विजामातुः । असुसमासात्[3] जामातुः । विजामाता इति शश्वत् दाक्षिणाजाः क्रीतापतिम् आचक्षते । असुसमाप्त इव वरः अभिप्रेतः । जामाता । जा अपत्यम् । तन्निर्माता । उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् । स्यालः आसन्नः संयोगेन इति नैदानाः । स्यात् लाजान् आवपति इति वा । लाजाः लाजतेः[4] । स्यं शूर्पम् । स्यतेः । शूर्पम् अशनपवनम् । शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन । युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् । नवतरम् । ओमासः (४१) इत्युपरिष्टात् (निरु० १२।४०) व्याख्यास्यामः (महा० ९ ॥ गु० ६ अथवा ११ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

सो॒मानं॒[5] स्वर॑णं कृणु॒हि ब्र॑ह्मणस्पते । क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः (ऋ० सं० १।१८।१) ॥ सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तम् इव । यः औशिजः । कक्षीवान् कक्ष्यावान्[6] । औशिजः उशिजः पुत्रः । उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि तु अयं मनुष्यकक्षः एव अभिप्रेतः स्यात् । तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते (महा० १० । गु० १ अथवा १२) ।

इन्द्रा॑सोमा॒ सम॒घशं॑समभ्य॒१॒घं तपु॑र्ययस्तु च॒रुर॒ग्निवाँ॑ इव । ब्र॒ह्म॒द्विषे॑ क्र॒व्यादे॑ घो॒रच॑क्षसे॒ द्वेषो॑ धत्तमनवा॒यं कि॑मी॒दिने॑ (ऋ० सं० ७।१०४।२) ॥ इन्द्रासोमौ अघस्य शंसितारम् । अघं[7] हन्तेः । निर्हसितोपसर्ग आहन्ति इति । तपुः तपतेः । चरुः मृन्मयः भवति । चरतेर्वा । समुच्चरन्ति अस्मात् आपः । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे[8] । क्रव्यादे[9] क्रव्यम् अदते[10] । घोरचक्षसे[11] घोरख्यानाय[12] । क्रव्यं विकृत्तात् जायते इति नैरुक्ताः[13] । द्वेषः धत्तम् । अनवायम् अनवचयम् । यद् अन्ये न व्यवेयुः[14] अद्वेषसः इति वा । [15]किमीदिने । किम्

१ 'हि' ई. २ 'बहुदायितरौ' अ. । 'भूरिदातारौ' इ. ३ 'असमासात्' अ. ४ 'लाजाः राजतेः' अ । 'लाजा लाजतेः' ई. ५ 'सोमानं' अ. ६ कक्ष्यावान्' ओ. ७ 'अघं००तपतेः' ई. ८ 'ब्राह्मणद्वेष्ट्रे' आ. ९ 'क्रव्यादे' आ. १० 'अदने' अ. ११ 'घोरचक्षसे' आ. १२ 'घोरव्याख्यानाय' ई. १३ 'इति नैरुक्ताः' ई. १४ 'अव्यवेयं' अ. १५ 'किमीदी पिशुनः' इ.

इदानीम् इति चरते[1]। किम् इदं किम् इदम् इति वा पिशुनाय[2] चरते। पिशुनः पिंशतेः। विपिशति इति (महा० ११ ॥ गु० २ अथवा १३)।

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन। तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः (ऋ० सं० ४।४।१)॥ कृणुष्व पाजः। पाजः पालनात्। प्रसितिम् इव पृथ्वीम्। प्रसितिः प्रसयनात्[3]। तन्तुर्वा। जालं वा। याहि राजा इव अमात्यवान्। अभ्यमनवान्। स्ववान् वा। इराभृता गणेन। गतभयेन हस्तिना इति वा। तृष्व्या अनु प्रसित्या[4] द्रूणानः। तृष्वी इति क्षिप्रनाम। तरतेर्वा। त्वरतेर्वा[5]। असिता असि। विध्य रक्षसः तपिष्ठैः तप्ततमैः तृप्ततमैः[6]। प्रपिष्टतमैः[7] इति वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये (ऋ० सं० १०।१६२।२)। अमीवा (४६) अभ्यमनेन व्याख्यातः[8] (अस्मिन्नेव खण्डे)। दुर्णामा[9] क्रिमिः भवति। पापनामा। क्रिमिः[10] क्रव्ये मेद्यति। क्रमतेर्वा स्यात् सरणकर्मणः। क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि। अप्वा (४८)। यत् एनया विद्धः अपवीयते। व्याधिर्वा। भयं वा अप्वे परेहि (ऋ० सं० १०।१०३।१२)। इत्यपि[11] निगमो भवति। अमतिः (४९) अमामयी मतिः। आत्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्[12] (कपि० सं० ११।९ ॥ मैत्रा० सं० १।२।५)। इत्यपि निगमो भवति। श्रुष्टि (५०) इति क्षिप्रनाम। आशु[13] अष्टि इति (महा० १२ ॥ गु० ३ अथवा १४)।

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् (ऋ० सं० ७।३९।४)। तान् अध्वरे यज्ञे उशतः कामयमानान् यज अग्ने[14] श्रुष्टी

---

१ 'चराति' इ. २ 'पिशुनाय' ई. ३ 'प्रसङ्गनात्' अ. ४ 'क्षिप्रम् अनुप्रसितया गत्या द्रूणानः' इ. ५ 'तृष्वी° त्वरतेर्वा' ई. ६ 'तृप्ततमैः' सायणगृहीतनिरुक्तमूले नास्ति। 'तृप्ततमैः' °इति वा' ई. ७ 'प्रपिष्ठतमैः' अ। 'तपिष्ठतमैः' सायणः. ८ 'व्याख्यातम्' इ. ९ 'दुर्नामा' अ. १० 'कृमिः' ओ.। 'क्रमिः °क्रामतेर्वा' ई. ११ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १२ 'अदिद्युतत्सवीमनि' ओ. १३ 'आशु अष्टि' इत्यस्य स्थाने 'श्वसनम्। पुरंधिः पुरंधीः' इ। अस्य व्याख्याने द्वयोः गुर्जरवृत्तिपुस्तकयोः 'पुरंधीत्यवगमः' एकस्मिन् उत्तमवृत्तिपुस्तके। पुरंधीत्यवगमः' इत्यत्र 'रं' इतीदमक्षरं 'रु' इति शुद्धीक्रियते। १४ 'अग्नेः' ओ.

भगं नासत्यौ च अश्विनौ। सत्यौ एव नासत्यौ इति और्णवाभः। सत्यस्य प्रणेतारौ इति आग्रायणः। नासिकाप्रभवौ बभूवतुः इति वा। पुरन्धिः (५१) बहुधीः। तत् कः पुरन्धिः। भगः पुरस्तात्। तस्य अन्वादेशः इत्येकम्। इन्द्रः इत्यपरम्। स बहुकर्मतमः। पुरां च दारयितृतमः। वरुणः इत्यपरम्। तं प्रज्ञया स्तौति। इमामू नु कवितमस्य मायाम् (५।८५।६) इत्यपि निगमो भवति। रुशत् (५२) इति वर्णनाम। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। समिद्धस्य रुशदद‍र्शि पाजः (ऋ० सं ५।१।२) इत्यपि निगमो भवति (महा० १३॥ गु० ४ अथवा १५)।

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् (ऋ० सं० ८।२७।१०)। अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणः देवाः। अस्ति १
आप्यम्। आप्यम् आप्नोतेः। सुदत्रः (५४) कल्याणदानः। त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः (ऋ० सं० ७।३४।२२) इत्यपि निगमो भवति। सुविदत्रः (५५) कल्याणविद्यः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् (ऋ० सं० १०।१५।९) इत्यपि निगमो भवति। आनुषक् (५६) इति नाम आनुपूर्वस्य। अनुषक्तं भवति। स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ८।४५।१) इत्यपि निगमो १
भवति। तुर्वणिः (५७) तूर्णवनिः। स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये (ऋ० सं० १।५६।३) इत्यपि निगमो भवति। गिर्वणाः (५८) देवः भवति। गीर्भिः एनं वनयन्ति। जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ८।८९।७) इत्यपि निगमो भवति (महा० १४॥ गु० ५ अथवा १६)।

असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि (ऋ० सं० २
१०।८२।४)। असुसमीरिताः सुसमीरिते। वातसमीरिताः। माध्यमकाः देवगणाः। ये रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति। त आयजन्त (ऋ० सं० १०।८२।४) इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्। अभ्यक्ता तं इन्द्र ऋष्टिः

१ 'बहुभिः' अ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'रेशयदासिनो' इ। 'रेशयद्वारिणः' इति केचिदधीयते इति दुर्गः. ४ 'भवति' ई. ५ 'वातसमीरिताः' ई। 'वाजसमीरिताः' अ. ६ 'ते' अ। इ.

(ऋ० सं० १।१६९।३)। अमाक्ता इति वा। अभ्यक्ता इति वा। यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् (ऋ० सं० ५।४४।८)। यादृशे अधायि[1] तम्[2] अपस्यया अविदत्। उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ६।१२।४)। उस्र इव गोपिता अजायि यज्ञैः[3] (महा० १५ ॥ गु० ६ अथवा १७)।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ४।३४।३)। प्रास्थुः वः। जोषयमाणाः भवत[4] सर्वे। अग्रगमनेन[5] इति वा। अग्रसंपादिनः इति वा। अपि वा। अग्रम् इत्येतत् अनर्थकम् उपबन्धम् आददीत। अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् (ऋ० सं० १०।११६।८)। अद्धि इन्द्र प्रस्थितानि इमानि हवींषि। चनो दधिष्व। चनः (६४) इति अन्ननाम। पचतिः नामीभूतः। तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् (मैत्रा० सं ४।१३।९) इत्यपि[6] निगमो भवति। अपि वा। मेदसश्च पशोश्च[7] सात्त्वं द्विवचनं स्यात्। यत्र हि एकवचनार्थः प्रसिद्धं तत् भवति। पुरोळा[8] अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३।२८।२) इति[9] यथा। शुरुधः (६६) आपः भवन्ति। शुचं संरुन्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ४।२३।८) इत्यपि[6] निगमो भवति। अमिनः (६७) अमितमात्रः। महान् भवति। अभ्यमितः वा। अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ६।१९।१) इत्यपि[6] निगमो भवति। जझ्झतीः (६८) आपः भवन्ति। शब्दकारिण्यः। मरुतो जझ्झतीरिव (ऋ० सं० ५।५२।६) इत्यपि[6] निगमो भवति। अप्रतिष्कुतः (६९) अप्रतिष्कृतः। अप्रतिस्खलितः वा। अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः (ऋ० सं० १।७।६) इत्यपि[6] निगमो भवति। शाशदानः (७०) शाशाद्यमानः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः (ऋ० सं० १।३३।१३) इत्यपि[6] निगमो भवति (महा० १६ ॥ गु० ७ अथवा १८। इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः)।

सृप्रः (७१) सर्पणात्। इदमपि इतरत् सृप्रम् एतस्मादेव। सर्पिर्वा।

---

१ 'धत्ते' इ. २ 'तादृशं' इ. ३ 'यज्ञेषु' इ. ४ 'अ वा भवत' इ. ५ 'अग्रगरणेन इति वा। अग्रसं०' ओ. ६ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ७ 'पशोश्च' ई. ८ 'पुरोला' अ. ९ 'इति यथा' ई. १० 'महान् भवति' ई.

तैलं वा । सृप्रकरस्नमूतये (ऋ० सं० ८।३२।१०) इत्यपि निगमो भवति । करस्नौ बाहू । कर्मणां प्रस्नातारौ । सुशिप्रम् (७२) एतेन व्याख्यातम् । वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ८।२१।८) इत्यपि निगमो भवति । शिप्रे हनू नासिके वा । हनुः हन्तेः । नासिका नसतेः । वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने (ऋ० सं० १।१०१।१०) इत्यपि निगमो भवति । धेना दधातेः । रंसु (७३) रमणात् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासा (ऋ० सं० २।४।५) इत्यपि निगमो भवति । द्विबर्हाः (७४) द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च । उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ६।१९।१) इत्यपि निगमो भवति । अक्रः (७५) आक्रमणात् । अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० ३।१।१२) इत्यपि निगमो भवति । उराणः (७६) उरु कुर्वाणः । दूत ईयसे प्रदिव उराणः (ऋ० सं० ४।७।८) इत्यपि निगमो भवति । स्तियाः (७७) आपः भवन्ति । स्त्यायनात् । वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ६।४४।२१) इत्यपि निगमो भवति । (गु० १ अथवा १९) । स्तिपाः (७८) स्तियापालनः । उपस्थितान् पालयति इति वा । स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० १०।६९।४) इत्यपि निगमो भवति । जबारु (७९) जवमानरोहि । जरमाणरोहि । गरमाणरोहि इति वा । अग्रे रूप आरुपितं जबारु (ऋ० सं० ४।५।७) इत्यपि निगमो भवति । जरूथं (८०) गरूथम् । गृणातेः । जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् (ऋ० सं० ७।९।६) इत्यपि निगमो भवति । कुलिशः (८१) इति वज्रनाम । कूलशातनः भवति । स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः (ऋ० सं० १।३२।५) । स्कन्धः वृक्षस्य । समास्कन्नः भवति । इदमपि इतरत् स्कन्धः एतस्मादेव । आस्कन्नं काये । अहिः शयते उपपर्चनः पृथिव्याः । तुञ्जः (८२) तुञ्जतेः दानकर्मणः (महा० १७ ॥ गु० २ अथवा २०) ।

---

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'सुशिप्रः' इ. ३ 'धेना दधातेः' ई. ४ 'परिवृल्हः' अ. ५ 'वा' आ. ६ 'जवमान' ओ । 'जरमाणरोहि इति वा जवमानरोहि इति वा' इति सायणगृहीतपाठः । 'गरमाणरोहीति वा' सायणगृहीतपाठे नासीत्. ७ 'स्कन्धः०० काये' ई. ८ 'अयमपीतरः' ओ.

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः। न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् (ऋ० सं० १।७।७)। दाने दाने ये उत्तरे[1] स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः न अस्य तैः विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः[2]। बर्हणा (८३) परिबर्हणा। बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः (ऋ० सं० १।५४।३) इत्यपि[3] निगमो भवति (महा० १८॥ गु० ३ अथवा २१)।

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः (ऋ० सं० ५।३४।३)॥ घ्रंसः (निघ० १।९।६) इति अहर्नाम। ग्रस्यन्ते अस्मिन् रसाः। गोः ऊधः उद्धततरं भवति। उपोन्नद्धम्[4] इति वा। स्नेहानुप्रदानसामान्यात् रात्रिः अपि ऊधः उच्यते। स यः अस्मै अहनि अपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति अह[5] द्योतनवान्। अपोहति अपोहति शक्रः तितनिषुं धर्मसंतानात् अपेतम् अलंकरिष्णुम् अयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयितारम्। मघवा यः कवासखः[6]। यस्य कपूयाः सखायः। न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा[7] वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः। (ऋ० सं० १।३३।१२)। निरविध्यत्[8] इलाबिलशयस्य दृळ्हानि। व्यभिनत् शृङ्गिणं शुष्णम् इन्द्रः (महा० १९॥ गु० ४ अथवा २२)।

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै (ऋ० सं० १।६१।१२)॥ अस्मै प्रहर[9] तूर्णं[10] त्वरमाणः वृत्राय वज्रम् ईशानः। कियेधाः कियद्धाः[11] इति वा। क्रममाणधाः इति वा। गोः इव पर्वाणि विरद मेघस्य। इष्यन् अर्णांसि अपां चरणाय। भृमिः (८७) भ्राम्यतेः। भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १।३१।१६) इत्यपि[3] निगमो भवति। विष्पितः (८८) विप्राप्तः[12]। पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् (ऋ० सं० ७।६०।७)। इत्यपि निगमो भवति (महा० २० ॥ गु० ५ अथवा २३)।

---

१ 'उत्तरं' ई. २ 'स्तुतेः इत्यर्थः' इ. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'उन्नद्धम्' सायणगृहीतपाठः ५ 'अह' ई. ६ 'यः कपूयसखः' इ. ७ 'दृल्हा' अ. ८ 'न्यविध्यत्' इ. ९ 'प्रभर' इ. १० 'तूर्णं' ई. ११ 'कियद्धाः इति वा। क्रममाणधाः इति वा' इदं दुर्गवृत्तौ १९ खण्डस्यान्ते वर्तते. १२ 'विष्प्राप्तः' अ.

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना । त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः (ऋ० सं० १।१४२।१०) ॥ तत् नः तूर्णापि महत् संभृतम्[1] आत्मना त्वष्टा धनस्य[2] पोषाय विष्यतु इति । अस्मयुः अस्मान् कामयमानः । रास्पिनः (९०) । रास्पी रपतेर्वा । रसतेर्वा । रास्पिनस्यायोः (ऋ० सं० १।१२२।४) इत्यपि[3] निगमो भवति । ऋञ्जतिः (९१) प्रसाधनकर्मा । ऋजुः[4] (९२) इति अपि अस्य भवति । ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १।९०।१) इत्यपि[3] निगमो भवति । प्रतद्वसू (९३) प्राप्तवसू । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर (ऋ० सं० ८।१३।२७) इत्यपि[3] निगमो भवति (महा० २१ ॥ गु० ६ अथवा २४) ।

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् । ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः (ऋ० सं० १०।३०।११) ॥ प्रहिणुत नः[5] अध्वरं देवयज्यायै[6] । प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य[7] सननाय । ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे । याज्ञे शकटे इति वा । शकटं शकृदितं[8] भवति । शनकैः तकति इति वा । शब्देन तकति ति वा । श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यः भवत अस्मभ्यम् आपः । चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् (ऋ० सं० १।३३।३) । ददत् इन्द्र बहु वननीयम् । एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ६।४७।१६) । व्युदस्यति एधमानान् अहर्[9] द्वेष्टि असुन्वतः । सुन्वतः अभ्यादधाति[10] । उभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य[11] च । चोष्कूयमाणः (९५) इति चोष्कूयतेः (९६) चर्करीतवृत्तम् । सुमत् (९७ स्वयम् इत्यर्थः[12] । उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म (ऋ० सं० १।१६२।७) । उपप्रैतु मां स्वयं यत् मे मनः अध्यायि यज्ञेन इति आश्वमेधिकः मन्त्रः । दिविष्टिषु (९८) दिव एषणेषु । स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ८।४।१९) । स्थूरः समाश्रितमात्रः[13] महान् भवति ।

---

१ 'संभृतं' ई. २ 'धनपोषाय' इ. ३ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ४ 'आ व ऋञ्जस ऊर्जां व्युष्टिष्विन्त्यापि निगमो भवति । ऋजुः' ओ. ५ 'नः' ई. ६ 'देवयजनाय' इ. ७ 'धनानां सनये' इ. ८ 'शकृद्टं' अ. ९ 'अहर्' ई. १० 'अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके' इ. ११ 'मानुषस्य' इ. १२ 'इत्यर्थः' ई. १३ 'समास्थित' इ.

अणुः अनु स्थवीयांसम् । [1]उपसर्गः लुप्तनामकरणः । यथा संप्रति । कुरुङ्गः राजा बभूव । कुरुगमनात् वा । कुलगमनात् वा । कुरुः कृन्ततेः । क्रूरम् इत्यपि अस्य भवति । कुलं कुष्णातेः । विकुषितं भवति । दूतः (९९) व्याख्यातः (निरु० ५।१) जिन्वतिः (१००) प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः (ऋ० सं० १।१६४।५१) [2]इत्यपि निगमो भवति । (महा० २२ ॥ गु० ८ अथवा २६ इति । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः) ।

अमत्रः (१०१) अमात्रः । महान् भवति । अभ्यमितो वा । महाँ अमत्रो वृजने विरप्शी (ऋ० सं० ३।३६।४) इत्यपि निगमो भवति । स्तवै वज्र्यृचीषमः (ऋ० सं० १०।२२।२) । स्तूयते वज्री ऋचा समः । अनर्शरातिम् (१०३) अनश्लीलदानम् । अश्लीलं पापकम् । [3]अश्रिसत् विषमम् । अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि (ऋ० सं० ८।९९।४) इत्यपि निगमो भवति । अनर्वा (१०४) अप्रत्यृतः अन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः (ऋ० सं० १।१९०।१) । [4]अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वम् । [5]मोदनजिह्वम् इति वा । बृहस्पतिं वर्धय नव्यम् अर्कैः [6]अर्चनीयैः स्तोमैः । असामि (१०५) सामि-[7]प्रतिषिद्धम् । [8]सामि स्यतेः । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः (ऋ० सं० १।३९।१०) । असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याण[9]दानाः (महा० २३ ॥ गु० १ अथवा २७) ।

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा । भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् (ऋ० सं० ८।१।२०) ॥ मा चुक्रुधं त्वा सोमस्य [10]गालनेन सदा याचन् अहं गिरा गीत्या स्तुत्या । भूर्णिम् इव मृगं [11]न सवनेषु चुक्रुधम् । कः ईशानं न [12]याचिष्यते [13]इति । आ त्वा

१ 'उपसर्गो लुप्तो नामकरणः' अथवा 'उपसर्ग लुप्तो नामकरणः' अ. २ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ३ 'अश्लिमत् अ. ४ 'अनर्वम् अप्रत्यृतम् अन्यस्मिन्' ई. । 'अनर्वाणं' सायणः. ५ 'मोदनजिह्वम् इति वा' ई. ६ 'अर्चनीयः स्तोमैः' ई. ७ 'सामिप्रतिषेधः' इ. ८ 'सामि स्यतेः' ई. ९ '°दानाः । गल्दया । गलितधानी स्यात् । गल्दा धमानिर्भवति' इ. १० 'गलनेन' इ. ११ 'मा' इ. १२ 'याचिष्यति' अ । इ. १३ 'इति' ई । '°इति । गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनम् आसु धीयते । आ त्वा°' ओ.

विशन्त्विन्दव आगल्दा धमनीनाम् । नानाविभक्ती[1]त्येते भवतः । आगलनाः[2] धमनीनाम् इति अत्र अर्थः (महा० २४) ।

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः (ऋ० सं० ८।६१।११)। न पापाः मन्यामहे न अधनाः न ज्वलनेन[3] हीनाः । अस्ति अस्मासु ब्रह्मचर्यम् अध्ययनं तपः दानकर्म इति ऋषिः अवोचत् । बकुरः (१०८) भास्करः । भयंकरः । भासमानः द्रवति इति वा[4] (महा० २५ ॥ गु० २ अथवा २८) ।

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्रा । अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय (ऋ० सं० १।११७।२१) ॥ यवम् इव[5] वृकेण अश्विनौ निवपन्तौ । वृकः[6] लाङ्गलं भवति । विकर्तनात् । लाङ्गलं लङ्गतेः । लाङ्गूलवद्वा । लाङ्गूलं लगतेः[7] । लङ्गतेः । लम्बतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीयौ[8] । अभिधमन्तौ दस्युम् । बकुरेण ज्योतिषा वा । उदकेन वा । आर्यः ईश्वरपुत्रः[9] । बेकनाटाः[10] (१०९) खलु[11] कुसीदिनः भवन्ति[12] । द्विगुणकारिणः वा । द्विगुणदायिनः वा । द्विगुणं[13] कामयन्ते इति[14] वा । इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि (ऋ० सं० ८।६६।१०) । इन्द्रः[15] सर्वान् बेकनाटान् अहर्दृशः सूर्यदृशः । ये इमानि अहानि पश्यन्ति न पराणि इति वा । अभिभवति कर्मणा पणीन् च वणिजः (महा० २६ ॥ गु० ३ अथवा २९) ।

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्ध स्थ हवनश्रुतः (ऋ० सं० ८।६७।५) ॥ जीवतः नः अभिधावत आदित्याः पुरा हननात् । क्व नु स्थ व्हानश्रुतः[16] । इति मत्स्यानां जालम् आपन्नानाम् एतत् आर्षं वेदयन्ते । मत्स्याः मधौ उदके स्यन्दन्ते । माद्यन्ते अन्योन्यं भक्षणाय इति वा । जालं जलचरं भवति । जलभवं वा । जलेशयं वा । अंहुरः (१११) अंहस्वान् ।

---

१ 'नानाविभक्ती त्वेते' । अ. इ. २ 'गलनाः' अ. ३ 'ज्वलनहीनाः' इ. ४ 'भास्वद्द्रवणो वा' इ. ५ 'इव' ई. ६ 'वृकः °लम्बतेर्वा' ई. ७ 'लगतेः' अ. ८ 'दर्शनीयौ' ई. ९ 'ईश्वरः पुत्रः' अ. १० 'बेकनाटान्' इ. ११ 'खलु' ई. १२ 'भवन्ति' ई. १३ 'द्विगुणकामिनः' इ. १४ 'इति' ई. १५ '°इन्द्रो यः सर्वान्°' ओ. १६ 'व्हानश्रुतः' ई.

अंहूरणम् इति अपि अस्य भवति । कृण्वन्नंहूरणादुरु (ऋ० सं० १।१०५।१७।) इत्यपि[1] निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् (ऋ० सं० १०।५।६) । सप्त[2] मर्यादाः कवयः चक्रुः । तासाम् एकामपि अधिगच्छन्[3] अंहस्वान् भवति । [4]स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरा[5]पानं दुष्कृतकर्मणः[6] पुनःपुनःसेवां पातके अनृतोद्यम् इति । बत (११२) इति निपातः खेदानुकम्पयोः (महा० २७ ॥ गु० ४ अथवा ३०) ।

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (ऋ० सं० १०।१०।१३) ॥ बतः बलात् अतीतः[7] भवति । दुर्बलः बत असि यम । नैव ते मनो हृदयं च विजानीमः[8][9] । अन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्या इव युक्तं लिबुजा इव वृक्षम् । लिबुजा[10] व्रततिः भवति । लीयते विभजन्ति[11] इति । व्रततिः वरणाच्च सयनाच्च[12] ततनाच्च । वाताप्यम् (११३) उदकं भवति । वातः एतत्[13] आप्याययति । पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ० सं० ९।९३।५) इत्यपि निगमो भवति । वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० १०।२९।१) । वने इव वायः वेः पुत्रः । चायन् इति वा । कामयमानः इति वा । वा इति च यः इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं तु एवम् आख्यातम् अभविष्यत् । असुसमाप्तश्च अर्थः । रथर्यति[15] (११५) इति सिद्धः । तत्प्रेप्सुः । रथं कामयते[16] इति वा । एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ९।३।५) इत्यपि निगमो भवति । (महा० २८)।

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् (ऋ० सं० ६।६३।८) । असंक्रमणीम् (गु० ५ अथवा ३१ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः) । आधवः (११७) आधवनात् । मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम् (ऋ० सं० १०।२६।४)

---

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'सप्तैव' ओ. ३ 'अभिगच्छन्' इ. ४ 'स्तेयमतल्पारोहणं ओ । 'स्तेयं तल्पारोहणमित्येवमाद्याः' इ. ५ 'सुरापाणं' अ. ६ 'दुष्कृतस्य कर्मणः' ओ. ७ 'बलात् अतितो भवति' ई. ८ 'अतीतो' ओ. ९ 'विजानामि' अ. १० 'लिबुजा °ततनाच्च' ई. ११ 'विभजति' अ. १२ 'शयनाच्च' अ. १३ 'एतत्' ई. १४ 'एतत्' अ. १५ 'रथर्यति रथं इर्यति । एष°' इ. १६ 'कामयन्ते' अ.

इत्यपि निगमो भवति । अनवब्रवः (११८) अनवक्षिप्तवचनः । विजेष-कृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० सं० १०।८४।५) इत्यपि[1] निगमो भवति[2] (महा० २९ ॥ गु० १।३२) ।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे । शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि (ऋ० सं० १०।१५५।१) ॥ अदायिनि काणे विकटे । काणः[3] विक्रान्तदर्शनः इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा[4] स्यात् अणूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यते अनुकणति इति । मात्राणूभावात् कणः[5] । दर्शनाणूभावात् काणः । विकटः विक्रान्तगतिः इत्यौपमन्यवः[6] । कुटतेर्वा स्यात्[7] । विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ । सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य सत्वांसिः । शिरिम्बिठः मेघः । शीर्यते बिठे । बिठं[8] बीरिटेन व्याख्यातं (निरु० ५।२८) । १
तस्य सत्वैः उदकैः इति[9] स्यात् । तै त्वा[10] चातयामः । अपि वा । शिरिम्बिठः भारद्वाजः कालकर्णोपेतः अलक्ष्मीं[11] निर्नाशयांचकार[12] । तस्य सत्वैः कर्मभिः[13] इति स्यात् । तैः त्वा चातयामः । चातयतिः नाशने । पराशरः (१२१) पराशीर्णस्य[14] वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० सं० ७।१८।२१) इत्यपि निगमो भवति । इन्द्रोऽपि पराशरः इत्युच्यते । परा-[15] १
शातयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः (ऋ० सं० ७।१०४।२१) इत्यपि निगमो भवति । क्रिविर्दती (१२२) विकर्तनदन्ती । यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० १।१६६।६) इत्यपि निगमो भवति । करूळती[16] (१२३) कृत्तदती[17] (महा० ३० ॥ गु० २ अथवा ३३) ।

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा । वामं पूषा वामं भगो वामं २
देवः करूळती (ऋ० सं० ४।३०।२४) ॥ वामं वननीयं भवति[18] । आदुरिः आद-

१ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. २ 'भवति । सदान्वे सदानोनुवे' इ. ३ 'काणः° इत्यौपमन्यवः' इत्यस्मात् प्राक् 'कणातिः शब्दा° काणः' इ. ४ 'कणतेर्वा° कर्मणः' ई. ५ 'काणः' ओ. ६ 'इत्यौपमन्यवः ई. ७ 'स्याद्विपरीतस्य' ओ. ८ 'बिठमन्तरिक्षं बिठं' ओ. ९ 'इति स्यात्' ई. १० 'त्वां' इ. ११ 'अलक्ष्मीः ओ. १२ 'निर्णाशयांचकार' अ. १३ 'नामभिः' इ. १४ 'पराशर्णिस्य° जज्ञे' इत्यस्य स्थाने' 'पराशीर्णजः ऋषिः पराशरः' इ. १५ 'परितः शा°' इ. १६ 'करूलती' अ. १७ 'कृत्तदती । अपि वा देवं कंचित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्' ओ. १८ 'भवति' ई.

रणात् । तत्कः करूळती[1] । भगः । पुरस्तात्तस्यान्वादेशः इत्येकम् । पूषा इत्यपरम् । सोऽदन्तकः । अदन्तकः पूषा (शत० ब्रा० १।७।४।७) इति च ब्राह्मणम् । दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० १।१७४।२) । दानमनसः नः मनुष्यान् इन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरारुरभि मन्यते (ऋ० सं० १०।८६।९) । अबलामिव माम् अयं बालः अभिमन्यते संशिशरिषुः । इदंयुः (१२६) इदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुः इन्द्रः । वसुमान् इत्यत्रार्थः[2] । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्रः[3] (ऋ० सं० १।५१।१४) इत्यपि[4] निगमो भवति (महा० ३१ ॥ गु० ३ अथवा ३४) ।

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः (ऋ० सं० ३।५३।१४) ॥ किं ते[5] कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटाः[6] नाम देशः अनार्यनिवासः । कीकटाः किं कृताः । किं क्रियाभिः इतिप्रेप्साः वा[7] । न एव[8] च आशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं[9] हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि[10] । मगन्दः कुसीदी । मांगदः । माम् आगमिष्यति[11] इति च[12] ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः । अत्यन्तकुसीदि[13]कुलीनः । प्रमदको वा । [14]यः अयमेवास्ति[15] लोको न परः इति प्रेप्सुः । पण्डको वा । पण्डकः पण्डगः । प्रार्दको वा । प्रार्दयति आण्डौ । आण्डौ आणी इव व्रीडयति[16] । तत्स्थम्[17] । नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिः अरणात् । तत् नः मघवन् रन्धय इति । रध्यतिः[18] वशगमने । बुन्दः (१२८) इषुः भवति । भिन्दो[19] वा । भयदो वा । भासमानो द्रवति इति वा (महा० ३२ ॥ गु० ४ अथवा ३५) ।

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः । उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा (ऋ० सं० ८।७७।११) ॥ तुविक्षं बहुविक्षेपं[20]

---

१ 'करूलती' अ. २ 'इत्यर्थः' इ। सायणः. ३ 'इन्द्रः' आ. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. ५ 'ताः' इ. ६ 'कीकटाः अनार्यदेशनिवासिनः' इ. ७ 'वा' आ. ८ 'एव च' ई. ९ 'हरणं' सायणः। 'हर्म्यं' ई. १० 'धनं' इ. ११ 'गमिष्यति' अ. १२ 'च' ई. १३ 'कुसीदः' अ. १४ 'यः' ई. १५ 'लोकोऽस्ति' इ. १६ 'व्रीलयति' अ. १७ 'तत्स्थम्° अरणात्' ई. १८ 'रध्यातः वशगमने' ई. १९ 'बुन्दो वा भिन्दो' ओ. २० 'बहुविक्षं' अ.

महा[1]विक्षेपं वा । ते सुकृतं सूमयं सु[2]सुखं धनुः । साधयिता ते वुन्दो हिरण्म[3]यः । उभौ ते बाहू रम[4]णीयौ सां[5]ग्राम्यौ वा । ऋदूपे अर्दनपातिनौ [6]गमनपातिनौ वा[7] । [8]मर्मणि अर्दनवेधिनौ गमन[9]वेधिनौ वा (महा० ३३ ॥ गु० ५ अथवा ३६) ।

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ८।७७।६) ॥ निरवि[10]ध्यत् गिरि[11]भ्यः । [12]आधारयत् पक्वम् ओदनम् उदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् । बृन्दं (१२९) बुन्देन व्याख्यातम् (निरु० ६।३२) । वृन्दारकश्च (महा० ३४॥ गु० ६ अथवा ३७)।

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः। अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् (ऋ० सं० १०।५२।३) ॥ अयं यो होता कर्ता स यमस्य । कम् अपि ऊ[13]हे । अन्न[14]म् अभिवहति यत् सम[15]श्नुवन्ति देवाः । अहरहः जायते । [16]मासे मासे । अर्धमासे अर्धमासे वा । अथ देवाः निदधिरे हव्यवाहम् । उल्बम् (१३१) ऊर्णोतेः । वृणोतेर्वा । महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० १०।५१।१) इत्य[17]पि निगमो भवति । ऋबीसम् (१३२) अपगतभासम् । [18]अपहृतभासम् । [19]अन्तर्हितभासम् । गतभासं वा (महा० ३५ ॥ गु० ७ अथवा ३८) ।

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् । ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति (ऋ०सं० १।११६।८) ॥हिमेन उदकेन ग्रीष्मान्ते अग्निं घ्रंसम् अहर् अवारयेथाम् । अन्नवतीं च अस्मै ऊर्जम् अधत्तम् अग्नये । योऽयम् ऋबीसे पृथिव्याम् अग्निः अन्तर् औष[20]धिवनस्पतिषु अप्सु तम् उन्निन्यथुः सर्वगणं सर्वनामानम् । गणः गणनात् । गुणश्च । यत् वृष्टे ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तत् अश्विनो रूपम् । तेन [21]एनौ स्तौति स्तौति (महा० ३६ ॥ गु० ८ अथवा ३९ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः) ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

---

१ महाविक्षेपं वा' ई. २ 'सुखकरं' इ. ३ 'हिरण्मयः'इ. ४ 'रण्यौ रमणीयौ'ओ । सायणः. ५ सांग्राम्यावर्दूपे अ. ६ 'गमनपातिनौ वा' ई । 'गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा' ओ. ७ 'वा' सायणपाठे नास्ति. ८ 'मर्मविन्धिनौ' इ. ९ 'गमनवेधिनौ वा' ई । 'गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा' ओ. १० 'निराविध्यत्' इ. ११ 'गिरिभ्यः' ई. १२ 'अधारयत्'इ. १३ 'ऊहे' आ. १४ 'कमप्यन्नम्' इ. १५ 'समश्नन्ति' इ. १६ 'मासि मासि' इ. १७ 'इत्यपि निगमो भवति' ई. १८ 'अपचितभासम् । अपहृतभासम्'सायणः. १९ अन्तर्हितभासं' सायणे नास्ति. २० औषधिवनस्पतिषु अप्सु' ई. २१ 'एतौ' इ.

सप्तमोऽध्यायः

अथातो दैवतम् । तत् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतम् इत्याचक्षते । सा एषा देवतोपपरीक्षा । यत्कामः ऋषिः यस्यां देवतायाम् आर्थपत्यम् इच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति । ताः त्रिविधाः ऋचः । परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिः नामविभक्तिभिः युज्यन्ते । प्रथमपुरुषैश्च आख्यातस्य (१) ।

इन्द्रो॑ दि॒व इन्द्र॑ ईशे पृथि॒व्याः (ऋ० सं० १०।८९।१०)। इन्द्र॒मिद्गा॒थिनो॑ बृ॒हत् (ऋ० सं० १।७।१)। इन्द्रे॑णै॒ते तृ॒त्सवो॒ वेवि॑षाणाः (ऋ० सं० ७।१८।१५)। इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत (ऋ० सं० ८।९८।१)। नेन्द्रा॑दृ॒ते प॑वते॒ धाम॒ किं च॒न (ऋ० सं० ९।६९।६)। इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् (ऋ० सं० १।३२।१) । इन्द्रे॒ कामा॑ अयंसत । इति । अथ प्रत्यक्षकृताः मध्यमपुरुषयोगाः । त्वम् इति च एतेन सर्वनाम्ना । त्वमि॑न्द्र॒ बला॒दधि॑ (ऋ० सं० १०।१५३।२)। वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि (ऋ० सं० १०।१५२।४) । इति । अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चि॑द॒न्यद्वि शं॑सत (ऋ० सं० ८।१।१)। कण्वा॑ अ॒भि प्र गा॑यत (ऋ० सं० १।३७।१)। उप॒ प्रेत॑ कुशिकाश्चे॒तय॑ध्वम् (ऋ० सं० ३।५३।११)। इति । अथ आध्यात्मिक्यः उत्तमपुरुषयोगाः । अहम् इति च एतेन सर्वनाम्ना (गु० २)। यथैतत् । इन्द्रो वैकुण्ठः (ऋ० सं० १०।४८–४९)। लवसूक्तम् (ऋ० सं० १०।११९) । वागाम्भृणीयम् (ऋ० सं० १०।१२५) । इति (महा० २)।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पशः आध्यात्मिकाः । अथापि स्तुतिरेव नाशीर्वादः । इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चम् (ऋ० सं० १।३२।१) इति यथैतास्मिन् सूक्ते । अथापि आशीरेव न स्तुतिः । सुचक्षा

अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत् कर्णाभ्यां भूयासम् (मानवगृ० १।९।२५) इति। तदेतत् बहुलम् आध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु। अथापि शपथाभिशापौ। अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि (ऋ० सं० ७।१०४।१५)। अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः (ऋ० सं० ७।१०४।१५) इति। अथापि कस्यचित् भावस्य आचिख्यासा। न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि (ऋ० सं० १०।१२९।२)। तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे (ऋ० सं० १०।१२९।३)। अथापि परिदेवना कस्माच्चित् भावात्। सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् (ऋ० सं० १०।९५।१४)। न वि जानामि यदि वेदमस्मि (ऋ० सं० १।१६४।३७) इति। अथापि निन्दाप्रशंसे। केवलाघो भवति केवलादी (ऋ० सं० १०।११७।६)। भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म (ऋ० सं० १०।१०७।१०) इति। एवम् अक्षसूक्ते (ऋ० सं० १०।३४) द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च। एवम् उच्चावचैः अभिप्रायैः ऋषीणां मन्त्रदृष्टयः भवन्ति (३)।

तत् ये अनादिष्टदेवताः मन्त्राः तेषु देवतोपपरीक्षा। यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवताः भवन्ति। अथान्यत्र यज्ञात् प्राजापत्याः इति याज्ञिकाः। नाराशंसाः इति नैरुक्ताः। अपि वा। सा कामदेवता स्यात्। प्रायोदेवता वा। अस्ति हि आचारो बहुलं लोके। देवदेवत्यम् अतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम्। याज्ञदैवतो मन्त्रः इति। अपि हि अदेवताः देवतावत् स्तूयन्ते। यथा। अश्वप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि (निघण्टु ५।३।१–२२)। (गु० ४)। अथापि अष्टौ द्वन्द्वानि (निघण्टु ५।३।२९–३६)। स न मन्येत आगन्तून् इव अर्थान् देवतानाम्। प्रत्यक्षदृश्यम् एतत् भवति। माहाभाग्यात् देवतायाः एकः आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्य आत्मनः अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति। अपि च। सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिः ऋषयः स्तुवन्ति इत्याहुः। प्रकृतिसार्वनाम्योच्च इतरेतरजन्मानः भवन्ति। इतरेतरप्रकृतयः। कर्मजन्मानः। आत्मजन्मानः। आत्मैव एषां रथो भवति। आत्मा अश्वः। आत्मा आयुधम्।

---

१ 'अर्थात्' अथवा 'अर्थानां' अ. २ 'सार्वनाम्याच्च' ओ. ३ 'अश्वाः' इ। ओ.

आत्मा इषवः । आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य (महा० ४ ॥ गु० ५ ॥ दुर्गवृत्तौ 'इति द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः) ।

तिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः । तासां माहाभाग्यात् एकैकस्याः अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा । कर्मपृथक्त्वात् । यथा । होता अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता इति अपि एकस्य सतः । अपि वा । पृथक् एव स्युः । पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति । तथा अभिधानानि । यथो एतत् । कर्मपृथक्त्वात् इति । बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवाः इति स्थानैकत्वं संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा । पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगः । अग्निना च इतरस्य लोकस्य । तत्र एतत् नरराष्ट्रमिव (महा० ५ ॥ गु० ६) ।

अथ आकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युः इत्येकम् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति । तथा अभिधानानि । अथापि पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते । ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ६।४७।८) । यत्संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३।३०।५) । अथापि पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः । आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि (ऋ० सं० २।१८।४) । कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते (ऋ० सं० ३।५३।६) । अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः । अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य (ऋ० सं० १०।११६।७) । आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् (ऋ० सं० १।१०।९) (गु० ७) । अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम् । अपि तु यत् दृश्यते (महा० ६) ।

अपुरुषविधं तत् । यथा । अग्निः वायुः आदित्यः पृथिवी चन्द्रमाः इति । यथो एतत् । चेतनावद्वत् हि स्तुतयो भवन्ति इति । अचेतनानि अपि एवं स्तूयन्ते । यथा अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि (निघण्टु ५।३।४–२२) । यथो एतत् । पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते इति । अचेतनेषु अपि एतत् भवति । अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्राव-

स्तुतिः । यथो एतत् । पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति । एतदपि तादृशमेव । सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् (ऋ० सं० १०।७५।९) इति नदीस्तुतिः । यथो एतत् । पौरुषविधिकैः कर्मभिः इति । एतदपि तादृशमेव । होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत (ऋ० सं० १०।९४।२) इति ग्रावस्तुतिः एव । अपि वा । उभयविधाः स्युः । अपि वा । अपुरुषविधानाम् एव सतां कर्मात्मानः एते स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष च आख्यानसमयः (महा० ७ ॥ गु० ८

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः । दुर्गवृत्तौ 'द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः) ।

तिस्रः एव देवताः इत्युक्तं पुरस्तात् (निरु० ७।५) । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथ एतानि अग्निभक्तीनि । अयं लोकः । प्रातःसवनम् । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत् स्तोमः । रथन्तरं साम । ये च देवगणाः १
समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्नायी पृथिवी इंळा[1] इति स्त्रियः । अथास्य कर्म वहनं च हविषाम् आवाहनं च देवतानाम् । यच्च किंचित् दार्ष्टिविषयिकम् अग्निकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविकाः देवाः । इन्द्रः सोमः वरुणः पर्जन्यः ऋतवः । आग्नावैष्णवं[2] च हविः । न तु ऋक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथापि आग्नापौष्णं हविः । न तु संस्तवः । तत्र एतां विभक्तस्तुतिम्[3] ऋचम् १
उदाहरन्ति (महा० ८ ॥ गु० १ अथवा ९) ।

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः (ऋ० सं० १०।१७।३) ॥ पूषा त्वा इतः प्रच्यावयतु विद्वान् अनष्टपशुः भुवनस्य गोपाः इति[4] । एष हि सर्वेषां भूतानां गोपायिता आदित्यः । स त्वैतेभ्यः २
परि ददत्पितृभ्यः इति सांशयिकः तृतीयः पादः । पूषा पुरस्तात् । तस्य अन्वादेशः इत्येकम् । अग्निः उपरिष्टात् । तस्य प्रकीर्तना इत्यपरम् । अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः । सुविदत्रं धनं भवति । विन्दतेर्वा एकोपसर्गात् । ददातेर्वा[5] स्यात् द्व्युपसर्गात् (महा० ९ ॥ गु० २ अथवा १०) ।

अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकः । माध्यंदिनं सवनम् । २

---

१ 'इला' अ. २ 'वैष्णवं हविः' ओ. ३ 'विभक्तिस्तुतिम्' ओ. ४ 'इति००आदित्यः' ई. ५ 'दधातेर्वा' अ.

ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् । पञ्चदश स्तोमः । बृहत् साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः मध्यमे स्थाने । याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसानुप्रदानम् । वृत्रवधः । या च का[1] च बलकृतिः इन्द्रकर्मैव तत् । अथ अस्य संस्तविकाः देवाः । अग्निः सोमः वरुणः पूषा बृहस्पतिः ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सः विष्णुः वायुः । अथापि मित्रः वरुणेन संस्तूयते । पूष्णा रुद्रेण च सोमः । अग्निना[2] च पूषा । वातेन च पर्जन्यः (महा० १० ॥ गु० ३ अथवा ११) ।

अथ एतानि आदित्यभक्तीनि । असौ लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षाः । जगती । सप्तदश स्तोमः । वैरूपं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने । याश्च स्त्रियः । अथास्य कर्म रसादानम् । रश्मिभिश्च रसधारणम्[3] । यच्च किंचित् प्रवह्लितम् आदित्यकर्मैव तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेण इति संस्तवः (गु० ४ अथवा १२) । एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषम् अनुकल्पयीत । शरत् अनुष्टुप् एकविंशः स्तोमः वैराजं साम इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिः त्रिणवः स्तोमः शाक्वरं साम इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरः अतिच्छन्दाः त्रयस्त्रिंशः स्तोमः रैवतं साम इति द्युभक्तीनि (महा० ११ ॥ गु० ५ अथवा १३) ।

मन्त्राः मननात् । छन्दांसि छादनात् । यजुः[4] यजतेः । साम संमितम् ऋचा । अस्यतेर्वा[6] । ऋचा समं मेने इति नैदानाः । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः । त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुखात् उदपतत् इति च ब्राह्मणम् (गु० ६ अथवा १४) । उष्णिक् उत्स्नाता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी इवं इत्यौपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च कुब्जः च कुजतेर्वा । उब्जतेर्वा । अनुष्टुप् अनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति इति च ब्राह्मणम् (गु० ७ अथवा १५) । बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृत्

---

१ 'काचित् वलकृतिः' अ. २ 'वायुना' अ । बृहद्देवता च (२।४). ३ रसाधारणम्' ओ. ४ 'यत्तु' अ. ५ 'स्तोमः स्तवनात् यजुः' ओ. ६ 'अस्यतेर्वा । स्यतेर्वा' इ. ७ 'त्रिगमना° ब्राह्मणम्' ई. ८ 'वा' अ । ओ.

वज्रः । तस्य स्तोभनी[1] इति वा । यत्[2] त्रिः अस्तोभत् तत् त्रिष्टुभः त्रिष्टुप्त्वम् इति विज्ञायते (महा० १२ ॥ गु० ८ अथवा १६) ।

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा[3] । जल्गल्यमानोऽसृजत् इति च ब्राह्मणम् । विराट् विराजनाद्वा । विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात् संपूर्णाक्षरा । विराधनात् ऊनाक्षरा । विप्रापणात् अधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्या इत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलतेः गतिकर्मणः (गु० ९ अथवा १७) । इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः । काश्चित् निपातभाजः । अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति इन्द्राय वृत्रघ्ने[4] इन्द्राय अंहोमुचे इति । तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत् समामने । अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवताः स्तौति वृत्रहा पुरंदरः इति । तान्यपि एके समामनन्ति । भूयांसि तु समाम्नानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि । स्नाताय अनुलेपनम् । पिपासते पानीयम् इति (महा० १३ ॥ गु० १० अथवा १८ द्वितीयः पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य तृतीयः पादः) ।

अथातः अनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीः भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति संनममानः । अक्नोपनः भवति इति स्थौलाष्ठीविः । न क्नोपयति । न स्नेहयति । त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः । इतात् । अक्तात् दग्धात् वा । नीतात् । स खलु एतेः अकारम् आदत्ते । गकारम् अनक्तेर्वा दहतेर्वा । नीः परः । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० १ अथवा १९) ।

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १।१।१) ॥ अग्निम् ईळे[5] अग्निं याचामि[6] । ईळिः[7] अध्येषणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहितः व्याख्यातः (निरु० २।१२) । यज्ञश्च[8]

---

१ 'स्तोभति' अथवा 'स्तोभवीति' केषुचित् पुस्तकेषु. २ 'यत्°. विज्ञायते' ई. ३ 'जलचल°' अ. ४ '°वृत्रघ्ने । इन्द्रायवृत्रतुरे । इन्द्रा° ओ. ५ 'ईले' अ. ६ 'याचे' ई. ७ 'ईलिः' अ. ८ 'यज्ञस्य' अ.

(निरु० ३।१९)। देवः दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । द्युस्थानो भवति इति वा । यो[1] देवः सा देवता । होतारं ह्वातारम् । जुहोतेः होता इति और्णवाभः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १५ ॥ गु० २ अथवा २०) ।

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त । स दे॒वाँ एह व॑क्षति (ऋ० सं० १।१।२) ॥ अग्निः यः पूर्वैः ऋषिभिः ईडितव्यः[2] वन्दितव्यः[3] अस्माभिश्च नवतरैः सः देवान् इह आवहतु इति । स न मन्येत अयमेव अग्निः इति । अपि एते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते । ततो नु मध्यमः (महा० १६ ॥ गु० ३ अथवा २१) ।

अ॒भि प्र॑वन्त॒ सम॑नेव॒ योषाः॑ क॒ल्या॒ण्यः॑ स्मय॑मानासो अ॒ग्निम् । घृ॒तस्य॒ धाराः॑ स॒मिधो॑ नसन्त॒ ता जु॑षा॒णो ह॑र्यति॒ जा॒तवे॑दाः (ऋ० सं० ४।५८।८) ॥ अभिनमन्त[4] समनसः इव योषाः । समनं समननाद्वा । समाननाद्वा । कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् इत्यौपमिकम्[5] । घृतस्य धाराः उदकस्य धाराः । समिधः नसन्त । नसतिः[6] आप्नोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । अभिहर्यति[7] इति । स॒मु॒द्राद्रू॒र्मिर्मधु॑माँ॒ उदा॑रत् (ऋ० सं० ४।५८।१) इति आदित्यम् उक्तं मन्यन्ते । समुद्राध्येषोऽद्भ्य उदेति (कौषी० ब्रा० २५।१) इति च ब्राह्मणम् । अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वाः देवताः (ऐ० ब्रा० ६।३ ॥ मैत्रा० सं० १।४।१३ । तै० सं० ६।२।२ । शत० ब्रा० १।६।२।२०) इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० १७ ॥ गु० ४ अथवा २२) ।

इन्द्रं॑ मि॒त्रं वरु॑णम॒ग्निमा॑हु॒रथो॑ दि॒व्यः स सु॑प॒र्णो ग॒रुत्मा॑न् । एकं॒ सद्विप्रा॑ बहु॒धा व॑दन्त्य॒ग्निं य॒मं मा॑त॒रिश्वा॑नमाहुः (ऋ० सं० १।१६४।४६) ॥ इमम् एव अग्निं महान्तम्[8] आत्मानम् एकम् आत्मानं

१ 'यो देवः स देवता' ई. २ 'ईलितव्यः'अ । 'ईळितव्यः' ओ. ३ 'वन्दितव्यः' आ. ४ 'अभिनंवन्त' ओ. ५ 'इत्यौपमिकम्' ई. ६ 'नसतिः °नमतिकर्मा वा' ई. ७ 'हर्यति' इ । 'विहर्यति' ओ. ८ 'महान्तम् आत्मानम् एकम् आत्मानम्' इत्यस्य स्थाने 'एकं महान्तमात्मानं' ई.

बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यः दिविजः । [1]गरुत्मान् गरणवान् । [2]गुर्वात्मा महात्मा इति वा । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते अयमेव सोऽग्निः । निपातमेव एते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते (महा० १८ ॥ गु० ५ अथवा २३ तृतीयः पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य चतुर्थः पादः) ।

जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वा एनं विदुः । जाते जाते विद्यते इति वा । जातवित्तो वा । जातधनः[3] । जातविद्यो वा । जातप्रज्ञानः[4] । यत्तज्जातः पशून् अविन्दत[5] तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् (मैत्रा० सं० १।८।२) इति[6] ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति (मैत्रा० सं० १।८।२) इति च । तस्य एषा भवति (महा० १९ ॥ गु० १ अथवा २४) ।

प्र[7] नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनम् । इदं नो बर्हिरासदे (ऋ० सं० १०।१८८।१) ॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानम् । अपि[8] वा । उपमार्थे स्यात् । अश्वमिव जातवेदसम्[9] इति । इदं नो बर्हिः आसीदतु[10] इति । तदेतत् एकम् एव[11] जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किंचित् आग्नेयं तत् जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्येत अयमेव अग्निः इति । अपि एते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसौ[12] उच्येते । ततो नु

---

१ 'सुपर्णः सुपतनः गुरुत्मान्' इ. २ गुर्वात्मा महात्मा इति वा' ई. ३ 'जातधनो वा' सायणः. ४ जातप्रज्ञो वा' सायणः ५ '°विन्दतेति°' इ। ओ. ६ 'इति हि ब्राह्मणम्' सायणः.

७ ' जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः (ऋ.सं.१।९९।१) ॥

जातवेदस इति जातवेदस्यां वेवं जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवाभिषवाय् सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिस्मो निदहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो ददादित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्यैषापरा भवति । इति अधिकः खण्डो गुर्जरपाठे (२ अथवा २५) एव । स निरुक्ते १४।३३ इत्यत्र वर्तते. ८ 'अथवा' इ. ९ 'जातवेदसम्' ई. १० 'आसीदत्' इ. ११ 'इव' अ. १२ 'जातवेदसी' ओ.

मध्यमः । आभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ४।५८।८) इति । तत्पुरस्तात् व्याख्यातम् (निरु० ७।१७) । अथ असौ आदित्यः । उदु त्यं जातवेदसम् (ऋ० सं० १।५०।१) इति । तदुपरिष्टात् व्याख्यास्यामः (निरु० १२।१५) । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते अयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते (महा० २०॥ गु० ३ अथवा २६ चतुर्थः पादः । दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य पञ्चमः पादः) ।

वैश्वानरः (३) कस्मात् । विश्वान् नरान् नयति । विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा । अपि वा । विश्वानर एव स्यात् । प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि । तस्य वैश्वानरः । तस्य एषा भवति (महा० २१ ॥ गु० १ अथवा २७) ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः ।
इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण (ऋ० सं० १।९८।१) ॥ इतो जातः सर्वमिदम् अभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा यः सर्वेषां भूतानाम् अभिश्रयणीयः तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्याम । तत्को वैश्वानरः । मध्यमः इति आचार्याः । वर्षकर्मणा हि एनं स्तौति (महा० २२ ॥ गु० २ अथवा २८) ।

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १।५९।६) ॥ प्रब्रवीमि तत् महित्वं माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुः अपां यं पूरवः पूरयितव्याः मनुष्याः वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युः दस्यतेः क्षयार्थात् । उपदस्यन्ति अस्मिन् रसाः । उपदासयति कर्माणि । तम् अग्निर्वैश्वानरो घ्नन् अवाधूनोत् अपः काष्ठाः । अभिनत् शम्बरं मेघम् । अथ असौ आदित्यः इति पूर्वे याज्ञिकाः (गु० ३ अथवा २९) । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोहः आम्नातः । रोहात् प्रत्यवरोहः चिकीर्षितः । ताम् अनुकृतिं होता आग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते

१ 'वैश्वानरः' ई. २ 'आश्रयणीयः' इ. ३ 'तत्' ई. ४ 'दस्युः दस्यतेः क्षयार्थात्' ई. ५ 'कर्माणि वा । तं०' इ. ६ 'हतवान्' इ. ७ 'अत्र' ई. ८ 'अथ' ई.

(ऐ० ब्रा० १२।३)। सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत। आग्नेयो हि भवति। ततः आगच्छति मध्यस्थाना: देवताः रुद्रं च मरुतश्च। ततः अग्निम् इहस्थानम्। अत्रैव स्तोत्रियं शंसति (गु० ४ अथवा ३०)। अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति। एतस्य हि द्वादशविधं कर्म। अथापि ब्राह्मणं भवति। असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः (मैत्रा० सं० २।१।२) इति। अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति। आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् (निवित् ८) इति। एष हि द्यावापृथिव्यौ आभासयति। अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति। दिवि पृष्टो अरोचत (आश्व० श्रौ० ८।१०) इति। एष हि दिवि पृष्टो अरोचत। इति। अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति (गु० ५ अथवा ३१)। अयमेव अग्निः वैश्वानरः इति शाकपूणिः। विश्वानरौ एते उत्तरे ज्योतिषी। वैश्वानरः अयम् यत् ताभ्यां जायते कथं नु अयम् एताभ्यां जायते इति। यत्र वैद्युतः शरणम् अभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवति। उदकेन्धनः शरीरोपशमनः। उपादीयमानः एव अयं संपद्यते। उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः (गु० ६ अथवा ३२)। अथ आदित्यात्। उदीचि प्रथमसमावृत्ते आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयम् असंस्पर्शयन् धारयति तत् प्रदीप्यते। सः अयमेव संपद्यते। अथापि आह। वैश्वानरो यतते सूर्येण (ऋ० सं० १।९८।१) इति। न च पुनरात्मना आत्मा संयतते। अन्येनैव अन्यः संयतते। इतः इमम् आदधाति। अमुतः अमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति। इतः अस्य अर्चिषः। तयोःभासोः संसङ्गं दृष्ट्वा एवमवक्ष्यत् (गु० ७ अथवा ३३)। अथ यानि एतानि औत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा पौष्णानि वा वैष्णवानि वा तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः अभविष्यन्। आदित्यकर्मणा च एनम् अस्तोष्यन्। इति उदेषि। इति अस्तमेषि। इति विपर्येषि। इति। आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः

१ 'च' इ. २ 'इत्यप्येते' ओ. ३ 'दनुपात्तो॰' अ. ४ 'उदीचीनाय॰' एकस्मिन् उत्तमगुर्जरवृत्तिपुस्तके. ५ 'तथाप्याह' अ. ६ 'आत्मानं' ओ. ७ 'अवक्षत्' अ. ८ 'औत्तमकानि' अ. ९ 'वा सौर्याणि वा पौष्णानि' ओ. १० 'वा वैश्वदेवानि वा तेषु' ओ.

भवन्ति। अग्निकर्मणा च एनं स्तौति। इति[1] दहसि। इति वहसि। इति पचसि। इति। यथो एतत्। वर्षकर्मणा हि एनं स्तौति इति। अस्मिन्नपि एतदुपपद्यते (गु० ८ अथवा ३४)। समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः (ऋ० सं० १।१६४।५१)॥ इति सा[2] निगदव्याख्याता (महा० २३ ॥ गु० ९ अथवा ३५ पञ्चमः पादः॥ दुर्गवृत्तौ द्वादशस्य षष्ठः पादः)।

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। त आववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ०सं० १।१६४।४७)॥ कृष्णं निरयणं रात्रिः आदित्यस्य। हरयः सुपर्णाः। हरणाः आदित्यरश्मयः। ते यदा अमुतः अर्वाञ्चः[3] पर्यावर्तन्ते सहस्थानात् उदकस्य आदित्यात् अथ घृतेन उदकेन पृथिवी व्युद्यते। घृतम् (निघण्टु १।१२।१०) इति उदकनाम। जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः। अथापि ब्राह्मणं भवति[4]। अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति[5]। धामच्छद् दिवि[6] भूत्वा वर्षति[7]। मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति। यदासावादित्यो[8]ऽग्निं[9] रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति (काठक सं० ११।१०) इति। यथो एतत् रोहात् प्रत्यवरोहः चिकीर्षितः इति। आम्नायवचनात् एतत् भवति। यथो एतत् (गु० १ अथवा ३६)। वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति इति। अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति। अस्ति हि सौर्यः एककपालः पञ्चकपालश्च। यथो एतत्। ब्राह्मणं भवति इति। बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति। पृथिवी वैश्वानरः। संवत्सरो वैश्वानरः। ब्राह्मणो वैश्वानरः इति। यथो एतत्। निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति इति। अस्यैव सा भवति। यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् (निवित् ८) इति। एष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते[10]। यथो एतत्। छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति। अस्यैव तत् भवति। जमदग्निभिराहुतः[11] (आश्व० श्रौ० ८।९)

---

१ 'इति वहसि। इति पचासि। इति दहसि' ओ. २ 'सा निगदव्याख्याता' ई. ३ 'अर्वाञ्चः' ई. ४ 'भवाति' ई. ५ 'उदीरयति' काठके. ६ 'इव' अथवा 'एव' काठके। 'इव खलु वै भूत्वा' ओ. ७ 'वर्षति' ई. ८ 'यदा खलु वा असावादित्यः' ओ. ९ '°त्यो न्यङ्' ओ.। 'अर्वाङ्' काठके. १० 'दीदयति' अ. ११ 'राहूतः' अ.

इति । जमदग्नयः प्रजमिताग्नयः वा । प्रज्वलिताग्नयः वा । तैः अभिहुतः[1] भवति । यथो एतत् । हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति । अस्य एव तत् भवति (महा० २४ ॥ गु० २ अथवा ३७) ।

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त (ऋ० १०।८८।१)॥ हविः यत् पानीयम्[2] अजरं सूर्यविदि दिविस्पृशि अभिहुतं जुष्टम् अग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च एतेभ्यः सर्वेभ्यः[3] कर्मभ्यः इमम्[4] अग्निम् अन्नेन अपप्रथन्त । इति[5] । अथाप्याह (महा० २५ ॥ गु० ३ अथवा ३८) ।

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् । १
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ६।८।४)॥ अपाम् उपस्थे उपस्थाने । महति अन्तरिक्षलोके आसीनाः[6] । महान्तः इति वा । अगृह्णत[7] माध्यमिकाः[8] देवगणाः । विशः इव राजानम् उपतस्थुः । ऋग्मियम् ऋग्मन्तम् इति[9] वा । अर्चनीयम् इति वा[10] । आहरत् यं दूतः देवानां विवस्वतः आदित्यात् । विवस्वान् विवासनवान् । प्रेरितवतः । १
परागताद्वा । अस्य[11] अग्नेः वैश्वानरस्य मातरिश्वानम् आहर्तारम् आह । मातरिश्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति । मातरि आशु अनिति इति वा । अथ एनम् एताभ्यां सर्वाणि स्थानानि अभ्यापादं स्तौति (महा० २६ ॥ गु० ४ अथवा ३९) ।

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् । २
मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० १०।८८।६)॥ मूर्धा मूर्तम् अस्मिन् धीयते । मूर्धा यः[12] सर्वेषां भूतानां

---

१ 'अभिहूतः' अ. २ 'पानीयं' ई. ३ 'सर्वेभ्यः' ई. ४ 'देवाः इमम्' ओ. ५ 'इति' ई. ६ 'सन्नाः' इ. ७ 'अगृह्णन्' इ. ८ 'माध्यमका' अ. ९ 'इति वा' ई. १० 'वा पूजनीयमिति वा' ओ. ११ 'अपि वा । अस्याग्नेः' ओ । 'अस्याग्नेः°° आह' ई. १२ 'यः' ई.

भवति नक्तम् अग्निः । ततः सूर्यो जायते प्रातः उद्यन् स एव । [1]प्रज्ञां तु एतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनाम् । अपः यत् कर्म [2]चरति प्रजानन् । सर्वाणि स्थानानि [3]अनुसंचरते त्वरमाणः । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० २७ ॥ गु० ५ अथवा ४०) ।

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् । तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः (ऋ० सं० १०।८८।१०) ॥ स्तोमेन हि[4]यं दिवि दे[5]वाः अग्निम् अजनयन् । [6]शक्तिभिः कर्मभिः । द्यावापृथिव्योः [7]आपूरणम् । तम् [8]अकुर्वन् त्रेधाभावाय । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः [9]इति ब्राह्मणम् । [10]तं तु अग्नीकृत्य स्तौति । अथ एनम् एतया आदित्यीकृत्य स्तौति (महा० २८ ॥ गु० ६ अथवा ४१) ।

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् । यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा (ऋ० सं० १०।८८।११) ॥ यदा एनम् अदधुः [11]यज्ञियाः [12]सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् । [13]आदितेयम् अदितेः पुत्रम् । यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूताम् । सर्वदा सहचारिणौ । उषाश्च आदित्यश्च । मिथुनौ कस्मात् । मिनोतिः श्रयतिकर्मा । थु इति नामकरणः । थकारो वा । नयतिः परः । वनिः वा । समाश्रितौ अन्योन्यं नयतः । [14]वनुतो वा । मनुष्यमिथुनौ अपि एतस्मादेव । मेथन्तौ [15]अन्योन्यं [16]वनुतः [17]इति वा । अथ एनम् एतया अग्नीकृत्य स्तौति (महा० २९ ॥ गु० ७ अथवा ४२) ।

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद । आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत् (ऋ० सं०

---

१ 'प्रज्ञां' ई. २ 'चराति' ई. ३ '°चरति' ओ. ४ 'यं हि' ओ। 'यं' ई. ५ 'देवासो' ओ. ६ 'शक्तिभिः' आ. ७ 'पूरणम्' अ. ८ अकुर्वन्' ई. ९ 'इति हि ब्राह्मणम्' ओ. १० 'तत्' ई. ११ 'यज्ञियासः' इ. १२ 'सर्वे' ई. १३ 'आदितेयम्' आ. १४ 'वनुतो वा' ई. १५ 'अन्योन्यं' ई. १६ 'नयतः' इ. १७ 'इति वा' ई.

१०।८८।१७)॥ यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ । अयं च अग्निः असौ च
मध्यमः । कतरः नौ यज्ञे भूयः वेद इति । आशक्नुवन्ति[1] तत्[2] सहमदनं समान[3]-
ख्यानाः ऋत्विजः । तेषां यज्ञं समश्नुवानानां कः नः इदं विवक्ष्यति इति ।
तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ३० ॥ गु० ८ अथवा ४३) ।

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः । तावद्
धात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् (ऋ० सं० १०।८८।१९)॥
यावन्मात्रम् उषसः प्रत्यक्तं भवति[4] । प्रतिदर्शनम्[5] इति वा । अस्ति उपमानस्य
संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव[6] निधेहि इति यथा । सुपर्ण्यः सुपतनाः । एताः रात्रयः।
वसते मातरिश्वन् ज्योतिः[7] वर्णस्य । तावत् उपदधाति[8] यज्ञम् आगच्छन्[9]
ब्राह्मणः होता अस्य[10] अग्नेः होतुः अवरः निषीदन् । होतृजपः[11] तु अनग्नि- १
वैश्वानरीयः भवति । देव सवितर् एतं त्वा वृणते अग्निं होत्राय सह पित्रा
वैश्वानरेण (आश्व० श्रौ० १।३) इति । इमम् एव अग्निं सवितारम् आह ।
सर्वस्य प्रसवितारम् । मध्यमं वा उत्तमं वा पितरम् । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै
हविः निरुप्यते अयम् एव सः अग्निः वैश्वानरः । निपातम् एव एते उत्तरे
ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते भजेते (महा० ३१ ॥ गु० ९ अथवा ४४ १
सप्तमः पादः ॥ दुर्गवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य सप्तमः पादः) ।

इति निरुक्तोत्तरषट्के प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ।

---

१ 'अशक्नुवन्ति' इ. २ 'तत्' ई । सत् ओ. ३ 'समानाख्या°' ओ. ४ 'भवति' ई. ५ 'प्रति' ई. ६ 'इहैव' अ. ७ 'ज्योतिः वर्णस्य' ई. ८ 'उप' ई. ९ 'उपायन्' इ. १० 'अस्य' ई. ११ 'होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो' ओ. । 'होतृजपस्त्वमग्निर्वैश्वानरीयो' अ. । होतृजपस्त्वनग्नि-र्वैश्वानरीयो' इत्यत्र 'वैं' अक्षरस्योपरि वर्तमानो रफारः शुद्धीकरणे अपाक्रियते एकस्मिन् उत्तम-गुर्जरवृत्तिपुस्तके.

अष्टमोऽध्यायः

द्रविणोदाः (निघ० ५।२।१) कस्मात् । धनं द्रविणम् (निघ० २।१०।२५) उच्यते । यत् एनत्[1] अभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविणम् (निघ० २।९।२६) । यत् एतेन अभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः । तस्य एषा भवति (१) ।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते[2] (ऋ० सं० १।१५।८) ॥ द्रविणोदाः यः त्वम्[3] । द्रविणसः इति द्रविणसादिनः इति वा । द्रविणसानिनः इति वा । द्रविणसः तस्मात् पिबतु इति वा । **यज्ञेषु देवमीळते** । याचन्ति । स्तुवन्ति । वर्धयन्ति । पूजयन्ति इति वा । तत् कः द्रविणोदाः । इन्द्रः इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोः दातृतमः । तस्य च सर्वा बलकृतिः । **ओजसो जातमुत मन्य एनम्** (ऋ० सं० १०।७३।१०) इति च आह । अथापि अग्निं द्राविणोदसम् आह । एषः पुनः एतस्मात् जायते । **यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान** (ऋ० सं० २।१२।३) इत्यपि निगमः भवति । अथापि ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । तेषां[4] पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति[5] । अथापि एनं सोमपानेन स्तौति । अथापि आह । **द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः** (ऋ० सं० २।३७।४) इति (गु० २) । अयम एव अग्निः द्रविणोदाः इति शाकपूणिः । आग्नेयेषु एव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति । **देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्** (ऋ० सं० १।९६।१) इत्यपि निगमः भवति । यथो एतत् । स बलधनयोः दातृतमः इति । सर्वासु देवतासु ऐश्वर्यं विद्यते । यथो एतत् । **ओजसो जातमुत मन्य एनम्** । इति च आह इति । अयम् अपि अग्निः ओजसा बलेन मथ्यमानः जायते । तस्मात् एनम् आह सहसः पुत्रं (ऋ० सं० २।७।६) सहसः सूनुं (ऋ० सं० ८।७५।३) सहसः यहुं (ऋ० सं० १।७९।४) ।

---

१ 'एनं' अ. २ '°मीलते' अ. ३ 'तम्' इ. ४ 'तेषां पुनः' ई. ५ 'भवति समाख्या' इ.

यथो एतत् । अग्निं द्राविणोदसम् आह इति । ऋत्विजः अत्र द्रविणोदसः उच्यन्ते । हविषः दातारः । ते च एनं जनयन्ति । ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः (मैत्रा० सं० १।२।७) इत्यपि निगमः भवति । यथो एतत् । तेषां पुनः पात्रस्य इन्द्रपानम् इति भवति इति । भक्तिमात्रं तत् भवति । यथा वायव्यानि इति सर्वेषां सोमपात्राणाम् (मैत्रा० सं० ४।५।८) । यथो एतत् । सोमपानेन एनं स्तौति इति । अस्मिन् अपि एतत् उपपद्यते । सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः (ऋ० सं० ५।६०।८) इति । यथो एतत् । द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । इति । अस्य एव तत् भवति (महा० २ ॥ गु० ३) ।

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन् वीळयस्वा वनस्पते । १
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः (ऋ० सं० २।३७।३) ॥ मेद्यन्तु ते वह्नयः । वोढारः । यैः यासि अरिष्यन् । दृढीभव । आयूय धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयात् धिष्ण्यात् । धिष्ण्यः धिषण्यः धिषणाभवः । धिषणा वाक् । धिषेः दधात्यर्थे । धीसादिनी इति वा । धीसानिनी इति वा । वनस्पते इति एनम् आह । एष हि १
वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोतेः । पिब ऋतुभिः कालैः (महा० ३ ॥ गु० ४ प्रथमः पादः) ।

अथ अतः आप्रियः । आप्रियः कस्मात् । आप्नोतेः । प्रीणातेः वा । आप्रीभिराप्रीणाति (ऐत० ब्रा० ६।४) इति च ब्राह्मणम् । तासाम् इध्मः (२) प्रथमागामी भवति । इध्मः समिन्धनात् । तस्य एषा भवति (महा० ४ ॥ २
गु० १ अथवा ४) ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ

---

१ 'तेषां पुनः' ई. २ 'समाख्या भवति' इ. ३ 'भवति तत्' इ. ४ 'इत्यपि निगमो भवति' ओ. ५ 'वीळय०' अ. ६ 'वोह्लारः' अ. ७ 'गच्छसि' इ. ८ 'अरिषण्यन्' इ. ९ 'दृह्लीभव' अ. १० 'धिषणाभवः' ई. ११ 'वाक्' आ. १२ 'पिपर्तुभिः' ओ. १३ 'कालैः । यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्द्रविणोदाः । निपातमेवैतन्मध्यमं ज्योतिरेतेन नामधेयेन भजेत' इ. १४ 'इति च ब्राह्मणम्' ई. १५ 'इध्मः समिन्धनात्' ई.

च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः (ऋ० सं० १०।११०।१)॥ समिद्धः अद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवः देवान् यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहः । चिकित्वान् चेतनावान् । त्वं दूतः कविः असि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्मः इति कात्थक्यः[1] । अग्निः इति शाकपूणिः । तनूनपात् (३) आज्यं भवति । नपात् इति अननन्तरायाः प्रजायाः नामधेयम् । निर्णततमा भवति । गौः अत्र तनूः उच्यते । ततः अस्यां भोगाः । तस्याः पयः जायते । पयसः आज्यं जायते । अग्निः इति शाकपूणिः । आपः अत्र तन्वः उच्यन्ते । ततः अन्तरिक्षे । ताभ्यः ओषधिवनस्पतयः जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्यः एष जायते । तस्य एषा भवति (महा० ५ ॥ गु० २ अथवा ६)।

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः (ऋ० सं० १०।११०।२)॥ तनूनपात् पथः ऋतस्य यानान् । यज्ञस्य यानान् । मधुना[2] समञ्जन् स्वदय कल्याणजिह्व[3] । मननानि च नः धीभिः यज्ञं च समर्धय । देवान् नः यज्ञं गमय । नराशंसः (४) यज्ञः इति कात्थक्यः । नराः अस्मिन् आसीनाः शंसन्ति । अग्निः इति शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यः भवति । तस्य एषा भवति (महा० ६ ॥ गु० ३ अथवा ७)।

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या (ऋ० सं० ७।२।२)॥ नराशंसस्य महिमानम् एषाम् उपस्तुमः यज्ञियस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयः । धियः[4] धारयितारः । स्वदयन्तु[5] देवाः उभयानि हवींषि सोमं च इतराणि च इति वा । तान्त्राणि च आवापिकानि च इति वा ईळः[6] (५) ईट्टेः स्तुतिकर्मणः । इन्धतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० ७ । गु० ४ अथवा ८)।

---

१ 'कात्छक्यः' अ. २ 'मधुना' ई. ३ 'कल्याणजिह्व' ई. ४ 'धियां' इ. ५ 'आस्वादयन्तु' इ. ६ 'इलः' अ.

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् (ऋ० सं० १०।११०।३)॥ आहूयमानः ईळितव्यः[1] वन्दितव्यश्च[2] आयाहि अग्ने वसुभिः सहजोषणः । त्वं देवानाम् असि यह्व होता । यह्वः[3] (निघ० ३।३।१२) इति महतः नामधेयम् । यातश्च हूतश्च भवति । स एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषितः इति वा । अधीष्टः इति वा । यजीयान् यष्टृतरः । वर्हिः[5] (६) परिवर्हणात् । तस्य एषा भवति (महा० ८ ॥ गु० ५ अथवा ९) ।

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् । व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० १०।११०।४) ॥ प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः वसनाय अस्याः प्रवृज्यते अग्रे अह्नां वर्हिः पूर्वाह्णे । तत् विप्रथते । वितरं वितीर्णतरम्[7] इति वा । विस्तीर्णतरम् इति वा । वरीयः वरतरम् । उरुतरं वा । देवेभ्यः च आदितये च स्योनम् । स्योनं (निघ० ३।६।१५) इति सुखनाम । स्यतेः । अवस्यन्ति एतत् । सेवितव्यं भवति इति वा । द्वारः (७) जवतेः वा । द्रवतेः वा । वारयतेः वा । तासाम् एषा भवति (महा० ९ ॥ गु० ६ अथवा १०)।

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः (ऋ० सं० १०।११०।५)॥ व्यञ्चनवत्यः उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । पतिभ्यः इव जायाः ऊरू मैथुने धर्मे । शुशोभिषमाणाः । वरतमम्[9] अङ्गम् ऊरू । देव्यः द्वारः । बृहत्यः महत्यः । विश्वमिन्वाः । विश्वम् आभिः एति यज्ञे । गृहद्वारः[10] इति कात्थक्यः[11] । अग्निः इति शाकपूणिः । उषासानक्ता (८) उषाः च नक्ता च । उषाः व्याख्याता (निरु० २।१८) । नक्ता (निघ० १।७।१०) इति रात्रिनाम । अनक्ति भूतानि अवश्यायेन । अपि वा । नक्ता अव्यक्तवर्णा । तयोः एषा भवति (महा० १० । गु० ७ अथवा ११) ।

---

१ 'ईलितव्यः' अ । 'ईड्यः' इ. २ 'वन्द्यः' इ. ३ 'यह्वः०भवति' ई. ४ 'इति वा' ई. ५ 'वर्हिः' ई. ६ 'इति' ई. ७ 'विकीर्ण०' अ । 'विकीर्ण० इति वा' ई. ८ 'तत्' इ. ९ 'वरतरम्' अ. १० 'गृह० कात्थक्यः' ई. ११ 'कात्थक्यः' अ.

आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने (ऋ० सं० १०।११०।६) ॥ सेष्मीयमाणे इति वा[1] । सुष्वापयन्त्यौ इति वा । आसीदताम् इति[2] वा । न्यासीदताम् इति वा । यज्ञिये । उपक्रान्ते । दिव्ये योषणे । बृहत्यौ[3] महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं[4] शोचतेः ज्वलतिकर्मणः । पेशः (निघ० ३।७।१०) इति रूपनाम । पिंशतेः । विपिशितं भवति । दैव्या होतारा (९) दैव्यौ होतारौ । अयं च अग्निः । असौ च मध्यमः । तयोः एषा भवति (महा० ११ ॥ गु० ८ अथवा १२) ।

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता (ऋ०सं० १०।११०।७) ॥ दैव्यौ होतारौ । प्रथमौ । सुवाचौ । निर्मिमानौ[5] यज्ञं मनुष्यस्य मनुष्यस्य[6] यजनाय । प्रचोदयमानौ । यज्ञेषु । कर्तारौ । पूर्वस्यां[7] दिशि यष्टव्यम् इति प्रदिशन्तौ । तिस्रो देवीः (१०) तिस्रः देव्यः । तासाम् एषा भवति (महा० १२ ॥ गु० ९ अथवा १३) ।

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु (ऋ० सं० १०।११०।८) ॥ एतु नः यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरतः आदित्यः । तस्य भाः । इळा[8] च । मनुष्यवत् इह चेतयमाना[9] । तिस्रः देव्यः बर्हिः इदं सुखं[10] सरस्वती च सुकर्माणः आसीदन्तु । त्वष्टा (११) तूर्णम् अश्नुते इति[11] नैरुक्ताः । त्विषेः वा स्यात्[12] दीप्तिकर्मणः[13] । त्वक्षतेः[14] वा स्यात् करोतिकर्मणः । तस्य एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० १० अथवा १४) ।

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य

१ 'इति वा' ई. २ 'इति ई. ३ 'बृहत्यौ' ई. ४ 'शक्रं°कर्मणः' ई. ५ 'यज्ञनिर्मातारौ' इ. ६ 'मनुष्यस्य' ई. ७ 'प्राच्यां' इ. ८ 'इला' अ. ९ 'चेतयन्ती' इ. १० 'सुखं' ई. ११ 'इति नैरुक्ताः' ई. १२ 'स्यात्' इ. १३ 'वृद्धिकर्मणः' ई. १४ 'तक्ष°'अ.

होतारिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० १०।११०।९) ॥ यः इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैः अकरोत् । भूतानि च सर्वाणि । तम् अद्य होतर् ईषितः यजीयान् देवं त्वष्टारम् इह यज विद्वान् । माध्यमिकः त्वष्टा इति आहुः । मध्यमे च स्थाने समाम्नातः (निघ० ५।४।२१) । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १४ ॥ गु० ११ अथवा १५) ।

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते (ऋ० सं० १।९५।५)॥ आविः आवेदनात् । तत्त्यः । वर्धते चारुः आसु । चारु चरतेः । जिह्मं जिहीतेः । ऊर्ध्वः उच्छ्रितः भवति । स्वयशाः आत्मयशाः । उपस्थे उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । अरणी इति वा । प्रत्यक्ते । सिंहं सहनम् । प्रत्यासेवेते (महा० १५ ॥ गु० १२ अथवा १६ द्वितीयः पादः) ।

वनस्पतिः (१२) व्याख्यातः (निरु० ८।३) । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० १ अथवा १७) ।

उपावसृज त्मन्या समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन (ऋ० सं० १०।११०।१०) ॥ उपावसृज आत्मना आत्मानं समञ्जन् देवानाम् अन्नम् ऋतौ ऋतौ हवींषि काले काले । वनस्पतिः शमिता देवः अग्निः इति एते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च । तत् कः वनस्पतिः । यूपः इति कात्थक्यः । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १७ ॥ गु० २ अथवा १८) ।

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्व-

१ 'इषितः यजयिन् त्वष्टारम्' ई. २ 'माध्यमकः' अ. ३ चारु चरतेः । 'जिह्मं° भवति' ई. ४ 'उच्छ्रतः' अ. ५ 'उभे° प्रतिजोषयेते' अयम् उत्तरार्धः स्वररहितः महाराष्ट्रपाठे वर्तते. ६ 'प्रत्यञ्चिते' इ. ७ 'त्मन्या' अ. ८ 'हव्यं' ई. ९ 'काच्छक्यः' अ. १० 'अग्निः इति शाकपूणिः' ई.

स्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे (ऋ० सं० ३।८।१) ॥ अञ्जन्ति त्वाम् अध्वरे देवान् कामयमानाः वनस्पते मधुना दैव्येन च[1] घृतेन च । यत् ऊर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नः दास्यसि[2] । यत् वा[3] ते कृतः[4] क्षयः मातुः अस्याः उपस्थे उपस्थाने[5] । अग्निः इति शाकपूणिः । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १८ ॥ गु० ३ अथवा १९) ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः (मैत्रा० सं० ४।१३।७) ॥ देवेभ्यः वनस्पते हवींषि । हिरण्यपर्ण ऋतपर्ण । अपि वा उपमार्थे स्यात् । हिरण्यवर्णपर्ण इति । प्रदिवः ते अर्थम् । पुराणः[6] ते सः अर्थः यं ते प्रब्रूमः । यज्ञस्य वह पथिभिः । रजिष्ठैः ऋजुतमैः । रजस्वलतमैः । तपिष्ठतमैः[7] इति वा[8] । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १९ ॥ गु० ४ अथवा २०) ।

वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः (मैत्रा० सं० ४।१३।७) ॥ वनस्पते रशनया नियूय । सुरूपतमया । वयुनानि विद्वान् । प्रज्ञानानि प्रजानन् । वह देवान् यज्ञे[9] दातुः हवींषि । प्रब्रूहि च दातारम् अमृतेषु देवेषु । स्वाहाकृतयः (१३) । स्वाहा (निघ० १।११।२४) इति एतत् सु आह इति वा । स्वा वाक् आह इति वा । स्वं प्राह इति वा । स्वाहुतं हविः जुहोति इति वा । तासाम् एषा भवति (महा० २० ॥ गु० ५ अथवा २१) ।

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० १०।११०।११) ॥ सद्यः जायमानः निरमिमीत यज्ञम् । अग्निः देवानाम् अभवत् पुरोगामी । अस्य होतुः प्रदिशि ऋतस्य वाचि आस्ये स्वाहाकृतं

---

१ 'च घृतेन च' ई. २ 'धास्यसि' अ. ३ 'वा' ई. ४ 'कृतः' ई. ५ 'उपरि' ई. ६ 'पुराणः० प्रब्रूमः' ई. ७ 'रजस्वलतमैर्वा' इ. ८ 'इति वा' ई. ९ 'यज्ञे' ई.

हविः अदन्तु देवाः[1]। इति इमाः आप्रीदेवताः अनुक्रान्ताः। अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः[2]। आग्नेयाः इति एके[3] (महा० २१ ॥ गु० ६ अथवा २२)।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम्। घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः (ऋ०सं०१०।५१।८) ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः। तवाग्ने यज्ञो३ऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः (ऋ० सं० १०।५१।९) ॥ आग्नेया[4] वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। छन्दोदेवताः[5] इति अपरम्। छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। ऋतुदेवताः इति अपरम्। ऋतवो वै प्रयाजाः पशवो[6]ऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। प्राणदेवताः इति अपरम्। प्राणा वै प्रयाजा अपाना[7] अनुयाजाः (शत० ब्रा० ११।२।६।२७ ॥ कौषी० ब्रा० ७।१) इति च ब्राह्मणम्। आत्मदेवताः इति अपरम्। आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा[8] अनुयाजाः (तै० सं० ६।१।५) इति च ब्राह्मणम्। आग्नेयाः इति तु स्थितिः। भाक्तिमात्रम् इतरत्। किमर्थं पुनः इदम् उच्यते। यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् (ऐ० ब्रा० ११।८) इति ह विज्ञायते। तानि[9] एतानि एकादश आप्रीसूक्तानि। तेषां वासिष्ठम् आत्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदम् इति नाराशंसवन्ति[10]। मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकम् इति उभयवन्ति। अतः अन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति (महा० २२ ॥ गु० ७ अथवा २३ तृतीयः पादः। दुर्गवृत्तौ 'त्रयोदशस्य तृतीयः पादः')।

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः।

---

१ 'देवाः यजन्ति' ओ. २ 'प्रयाजाः' इ. ३ 'एके। आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणम्' इ. ४ 'आग्नेयाः° ब्राह्मणम्' ई. ५ 'छन्दोदेवता इत्येवमादि' उक्त्वा ब्राह्मणवचनानि दुर्गो न पठति. ६ 'ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्। पशुदेवता इत्यपरम्। पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम्' ओ. ७ 'प्राणा वा अनुयाजा' ओ. ८ 'आत्मा वा अनुयाजाः' ओ. ९ 'इतीमानि एका°' इ. १० 'नराशंसवन्ति' केषुचित्पुस्तकेषु.

नवमोऽध्यायः

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तानि अतः अनुक्रमिष्यामः । तेषाम् अश्वः (निघ० ५।३।१) प्रथमागामी भवति । अश्वः व्याख्यातः (निरु० २।२७) । तस्य एषा भवति (१) ।

अश्वो वोह्ळा[1] सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ०सं० ९।११२।४)॥

अश्वः वोह्ळा सुखं वोह्ळा रथं वोह्ळा[2] । सुखम् इति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यम् । सुहितं भवति । सुहितं[3] गम्यति इति वा । हसैता वा । पाता वा पालयिता वा । शेपम् ऋच्छति इति । वारि वारयति । मा नो व्याख्यातः । तस्य एषा भवति (२)[4] ।

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि (ऋ० सं० १।१६२।१) ॥ यत् वाजिनः देवैः जातस्य[5] सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः यज्ञे[6] वीर्याणि । मा नः त्वं मित्रः च वरुणः च अर्यमा च आयुः च वायुः । अयनः । इन्द्रः च उरुक्षयणः । ऋभूणां राजा इति वा । मरुतः च परिख्यन् । शकुनिः (२) शक्नोति उन्नेतुम् आत्मानम् । शक्नोति नदितुम् इति वा । शक्नोति तकितुम् इति वा । सर्वतः शंकरः अस्तु इति वा । शक्नोतेः वा । तस्य एषा भवति (३) ।

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् (ऋ० सं० २।४२।१) ॥ न्यक्रन्दीत् जन्म प्रब्रुवाणः । यथा अस्य शब्दः तथा नाम[7] । ईरयति[8] वाचम् ईरयिता इव नावम् । सुमङ्गलः च शकुने भव । कल्याणमङ्गलः[9] ।

---

१ 'वोह्ळा' अ. २ 'रथं वोह्ळा' आ । वोढा ओ. ३ 'सुहितं० वारयति' आ. ४ 'अश्वो वोह्ळेति द्वितयिः खण्डो दुर्गवृत्तौ नास्ति. ५ 'जनितस्य' इ. ६ 'यज्ञे विदथे' ओ. ७ 'नामेति' इ. ८ 'ईरयसि' इ. ९ 'कल्याणमङ्गलः' ई.

मङ्गलं गिरतेः गृणात्यर्थे । गिरति अनर्थान् इति वा । अङ्गलम् अङ्गवत् । मजयति पापकम् इति नैरुक्ताः । मां गच्छतु इति वा । मा च[1] त्वा काचित् । अभिभूतिः सर्वतः विदत् । गृत्समदम् अर्थम् अभ्युत्थितं कपिञ्जलः अभिववाशे । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (४) ।

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल[2] (खैलिके सूक्ते ३।१) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । गृत्समदः गृत्सः[3] मदनः । गृत्सः (निघ० ३।१५।३) इति मेधाविनाम । गृणातेः[4] स्तुतिकर्मणः । मण्डूकाः (२) मज्जूकाः । मज्जनात् । मदतेः वा मोदतिकर्मणः । मन्दतेः वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेः इति वैयाकरणाः । मण्डः एषाम् ओकः इति वा । मण्डः[5] मदेः वा । मुदेः वा । तेषाम् एषा भवति (५) ।

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ७।१०३।१) ॥ संवत्सरं शियानाः[6] ब्राह्मणाः व्रतचारिणः ब्रुवाणाः[7] । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणाः इव व्रतचारिणः । इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां[8] प्रावादिषुः मण्डूकाः । वसिष्ठः वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूकाः अन्वमोदन्त । मण्डूकान् अनुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (६) ।

उप प्रवद[9] मण्डूकि वर्षं मा वद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः (खैलिकं सूक्तं १६) ॥ इति[10] सा निगदव्याख्याता । अक्षाः (४) । अश्नुवते एनान् इति वा । अभ्यश्नुवते एभिः इति वा । तेषाम् एषा भवति (७) ।

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृताना: । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् (ऋ० सं० १०।३४।१) ॥ प्रवेपिणः मा[11] महतः विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः

---

१ 'च' ई. २ 'पश्चात्कपिञ्जल' ओ. ३ 'गृत्समदनः' ओ. ४ 'गृणातेः स्तुतिकर्मणः' ई. ५ 'मण्डः °मुदेः वा' ई. ६ 'शयानाः' अ. ७ 'अब्रुवाणाः' ओ. ८ 'पर्जन्यतर्पितां' इ. ९ 'प्रवद' अ. १० 'इति° व्याख्याता' ई. ११ 'मां' इ.

प्रवणेजाः[1] । इरिणे वर्तमानाः । इरिणं[2] निर्ऋणम् । ऋणातेः[3] । अपार्णं भवति[4] । अपरता अस्मात्[5] ओषधयः इति वा । सोमस्येव मौजवतस्य[7] भक्षः । मौजवतः मूजवति जातः । मूजवान् पर्वतः । मुञ्जवान् । मुञ्जः विमुच्यते इषीकया । इषीका इषतेः गतिकर्मणः । इयम् अपि इतरा इषीका एतस्मात् एव । विभीदकः विभेदनात् । जागृविः जागरणात् । मह्यम् अचच्छदत् । प्रशंसति एनान् प्रथमया । निन्दति उत्तराभिः । ऋषेः[6] अक्षपरिद्यूनस्य एतत् आर्षं वेदयन्ते । ग्रावाणः (५) हन्तेः वा । गृणातेः वा । गृह्णातेः वा । तेषाम् एषा भवति (८) ।

प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः । यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः (ऋ० सं० १०।९४।१) ॥ प्रवदन्तु एते । प्रवदाम वयम् । ग्रावभ्यः वाचं वदत वदद्भ्यः । यत् अद्रयः पर्वताः । अदरणीयाः । सह सोमम् । आशवः क्षिप्रकारिणः[9] । श्लोकः शृणोतेः । घोषः[10] घुष्यतेः । सोमिनः यूयं स्थ इति वा । सोमिनः गृहेषु इति वा । येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसः (६) मन्त्रः । तस्य एषा भवति (९) ।

अमन्दान्त्स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः (ऋ० सं० १।१२६।१) ॥ अमन्दान् स्तोमान् । अबालिशान् । अनल्पान् वा । बालः[11] बलभर्ती[12] । भर्तव्यः भवति । अम्बा अस्मै अलं भवति इति वा । अम्बा अस्मै बलं भवति इति वा । बलः वा प्रतिषेधव्यवहितः । प्रभरे । मनीषया मनसः[13] ईषया । स्तुत्या । प्रज्ञया वा । सिन्धौ अधि निवसतः भावयव्यस्य राज्ञः । यः मे सहस्रं निरमिमीत सवान् । अतूर्तः राजा । अतूर्णः इति[14] वा । अत्वरमाणः इति वा । प्रशंसाम् इच्छमानः (१० ॥ गु० प्रथमः पादः) ।

---

१ 'प्रवतेजाः' अ. २ 'इरिणं निरिणं रिणातेः' अ. ३ 'ऋणातेः' ई. ४ 'वा' इ. ५ 'अस्मात्' ई. ६ 'ऋषेः °वेदयन्ते' ई. ७ '°द्यूतस्य' अ. ८ 'अश्नथि' इ. ९ 'क्षिप्रकारिणः' ई. १० 'घोषः घुष्यतेः' ई. ११ 'बालः °व्यवाहितः' ई. १२ 'बलवर्ती' ओ. १३ 'मनसः ईषया' ई. १४ 'इति वा । अत्वरमाणः इति वा' ई.

यज्ञसंयोगात् राजा स्तुतिं लभेत । राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि । तेषां रथः (७) प्रथमागामी भवति । रथः रंहतेः गतिकर्मणः । स्थिरतेः वा स्यात् विपरीतस्य । रममाणः[1] अस्मिन् तिष्ठति इति वा । रपतेः वा[2] । तस्य एषा भवति (महा० ११ ॥ गु० १ अथवा ११) ।

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः । गोभिः संनद्धो असि वीळ[3]यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि (ऋ० सं० ६।४७।२६) ॥ वनस्पते दृढाङ्गः[4] हि भव । अस्मत्सखा प्रतरणः । सुवीरः कल्याणवीरः । गोभिः संनद्धः असि । वीळयस्व[5] इति संस्तम्भस्व[6] । आस्थाता ते जयतु जेतव्यानि । दुन्दुभिः (८) इति शब्दानुकरणम् । द्रुमः भिन्नः इति वा । दुन्दुभ्यतेः[7] वा स्यात् शब्दकर्मणः[8] । तस्य एषा भवति (महा० १२ ॥ गु० २ अथवा १२) ।

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून् (ऋ० सं० ६।४७।२९) ॥ उपश्वासय पृथिवीं च[9] दिवं च । बहुधा[10] ते घोषं मन्यतां विष्ठितं[11] स्थावरम् । जङ्गमं च । यत्[12] स दुन्दुभे सहजोषणः इन्द्रेण च देवैः च दूरात् दूरतरम् अपसेध शत्रून् । इषुधिः (९) इषूणां निधानम् । तस्य एषा भवति (महा० १३ ॥ गु०३ अथवा १३) ।

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य । इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः (ऋ० सं० ६।७५।५) ॥ बहूनां[13] पिता[14] । बहुः अस्य[15] पुत्रः । इति[16] इषून् अभिप्रेत्य । प्रस्मयते इव अपाव्रियमाणः[17] । शब्दानुकरणं वा । सङ्काः सचतेः[18] । संपूर्वात् वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धः जयति प्रसूतः इति[19] व्याख्यातम् । हस्तघ्नः (१०) हस्ते हन्यते । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० ४ अथवा १४) ।

---

१ 'रममाणः °रपतेर्वा' ई. २ 'रपतेर्वा । रसतेर्वा' ओ ३ 'वीलय°' अ. ४ 'दृह्वाङ्गः' अ. ५ 'इति' ई. ६ 'संस्तभ्नुहि' इ. ७ दुन्दु० कर्मणः' ई. ८ 'वधकर्मणः' अ. ९ 'च' ई. १० 'बहुधा' ई. ११ 'विस्थितं' अ. १२ 'यत्' ई. १३ 'बह्वीनां' अ. १४ 'पाता' इ. १५ 'यस्य' इ. १६ 'इति इषून् अभिप्रेत्य' ई. १७ 'अवध्रीयमाणः' अ. १८'सचतेः ०किरतेः' ई. १९ 'इति व्याख्यातम्' ई.

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः (ऋ० सं० ६।७५।१४) ॥ अहिः इव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् । ज्यायाः वधात् परित्रायमाणः । हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान् पुरुमनाः भवति[1] । पुंसतेः वा । अभीशवः (११) व्याख्याताः (निरु० ३।९) । तेषाम् एषा भवति (महा० १५ ॥ गु० ५ अथवा १५) ।

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः । अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ६।७५।६)॥ रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः पुरस्तात् सतः । यत्र यत्र कामयते । सुषारथिः कल्याणसारथिः । अभीशूनां महिमानं पूजयामि[2] । मनः पश्चात् सन्तः[3] अनुयच्छन्ति रश्मयः । धनुः (१२) धन्वतेः गतिकर्मणः । वधकर्मणः वा । धन्वन्ति[4] अस्मात् इषवः । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ६ अथवा १६) ।

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरप कामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम (ऋ०सं०६।७५।२) ॥ इति[5] सा निगदव्याख्याता । समदः सम् अदः वा । अत्तेः[6] । संमदः वा मदतेः[7] । ज्या (१३) जयतेः वा । जिनातेः वा । प्रजावयति[8] इषून् इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० १७ ॥ गु० ७ अथवा १७) ।

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ६।७५।३) ॥ वक्ष्यन्ती इव आगच्छति कर्णम् । प्रियम् इव सखायम् इषुं परिष्वजमाना योषा इव शिङ्क्ते । शब्दं करोति । वितता अधिधनुषि ज्या इयम् । समने संग्रामे पारयन्ती । पारं नयन्ती । इषुः (१४) इषतेः गतिकर्मणः । वधकर्मणः वा । तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ८ अथवा १८) ।

---

१ 'भवति' ई. २ 'पूजयत' अ. ३ 'सतः' अ. ४ 'धन्वन्ति अस्मात् इषवः' ई. ५ इति सा निगदव्याख्याता' ई. ६ 'अत्तेः' ई. ७ 'मदतेः' ई. ८ 'प्रजावयति० वा' ई.

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता। यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ६।७५।११)॥ सुपर्णं वस्ते इति वाजान् अभिप्रेत्य[1]। मृगमयः अस्याः दन्तः। मृगयतेः[2] वा। गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता इति व्याख्यातम्[3]। यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु[4]। अश्वाजनीं (१५) कशा इति आहुः। कशा प्रकाशयति भयम् अश्वाय। कृष्यतेः वा अणूभावात्। वाक् पुनः प्रकाशयति अर्थान्। क्रोशतेः वा। अश्वकशायाः एषा भवति (महा० १९॥ गु० ९ अथवा १९)।

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते। अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय (ऋ० सं० ६।७५।१३)॥ आघ्नति[5] सानूनि एषाम्। सरणानि। सक्थीनि[6]। सक्थि सचतेः। आसक्तः अस्मिन् कायः। जघनानि च उपघ्नति[7]। जघनं जङ्घन्यतेः। अश्वाजनि प्रचेतसः[8]। प्रवृद्धचेतसः। अश्वान्। समत्सु समरणेषु संग्रामेषु। चोदय। उलूखलम् (१६) उरुकरं वा। ऊर्करं वा। ऊर्ध्वखं वा। उरु मे कुरु इत्यब्रवीत्तदुलूखलमभवत्। उरुकरं वैतत्[9]। तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण (शत० ब्रा० ७।५।१।२२) इति च ब्राह्मणम्। तस्य एषा भवति (महा० २०॥ गु० १० अथवा २०)।

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे। इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः (ऋ० सं० १।२८।५)॥ इति सा निगदव्याख्याता[10] (महा० २१॥ गु० ११ अथवा २१ द्वितीयः पादः)।

वृषभः (१७) प्रजां वर्षति इति वा[11]। अतिवृहति रेतः इति वा। तत् वृषकर्मा वर्षणात् वृषभः। तस्य एषा भवति (महा० २२॥ गु० १ अथवा २२)।

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन् वृषभं मध्य आजेः। तेन

---

१ 'इति वाजान् अभिप्रेत्य' ई. २ 'मृगयतेः वा' ई. ३ 'इति व्याख्यातम्' ई. ४ 'संग्रामे' इ. ५ 'आघ्नन्ति' ओ। आजङ्घ्नन्ति' इ. ६ 'सक्थिः' अ. ७ 'उपाजिघ्नति' इ. ८ 'प्रचेतसः' आ. ९ 'चैतदुलूखल' ओ। 'वैतदुलूखल' इ. १० 'इति सा निगदव्याख्याता' ई. ११ 'इति वा' ई.

सूर्भर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय (ऋ० सं० १०।१०२।५)॥ न्यक्रन्दयन् उपयन्तः एनम् इति व्याख्यातम्। अमेहयन् वृषभं मध्ये आजेः[1] आजयनस्य। आजवनस्य इति वा। तेन[2] सूभर्वं राजानम्। भर्वतिः (निघ० २।८।२) अत्तिकर्मा। तत् वा सूभर्वं सहस्रं गवाम्। मुद्गलः प्रधने जिगाय। प्रधनः इति संग्रामनाम। प्रकीर्णानि अस्मिन् धनानि भवन्ति। द्रुघणः (१८) द्रुमम[3]यः घनः। तत्र इतिहासम् आचक्षते। मुद्गलः भार्म्यश्वः ऋषिः वृषभं च द्रुघणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्य आजिं जिगाय। तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (महा० २३॥ गु० २ अथवा २३)।

इमं तं पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्। येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० १०।१०२।९)॥ इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठायाः मध्ये द्रुघणं शयानम्। येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः [4]पृतनाज्येषु। पृतनाज्य[5]म् (निघ० २।१७।९) इति संग्रामनाम। पृतनानाम् अजनात् वा। जयनात् वा। मुद्गलः मुद्गवान्। मुद्गगिलः वा[6]। मदनं गिलति इति वा। मदंगिलः वा। मुदंगिलः वा। भार्म्यश्वः भृम्यश्वस्य पुत्रः। भृम्यश्वः। भृमयः अस्य अश्वाः। अश्वभरणात् वा। पितुः (१९) इति अन्ननाम (निघ० २।७।६)। पातेः वा। पिबतेः वा। [7]प्यायतेः वा। तस्य एषा भवति (महा० २४॥ गु० ३ अथवा २४)।

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्। यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० १।१८७।१)॥ तं पितुं स्तौमि महतः धारयितारं बलस्य। तविषी (निघ० २।९।१०) इति बलनाम। [8]तवतेः वृद्धिकर्मणः। यस्य त्रितः ओजसा बलेन। त्रि[9]तः त्रिस्थानः इन्द्रः। वृत्रं विपर्वाणं व्यर्दयति। नद्यः (२०) व्याख्याताः (निरु० २।२४)। तासाम् एषा भवति (महा० २५॥ गु० ४ अथवा २५)।

---

१ 'आजेः' आ. २ 'तेन तं सूभर्वम्' ओ. ३ 'द्रुमयः' इ. ४ 'पृतनाज्येषु इति व्याख्यातम्' इ. ५ 'पृतनाज्यः इति' अ. ६ 'वा' आ. ७ 'प्यायतेः वा' ई. ८ 'तवतेः वा वृद्धिकर्मणः' ओ. ९ 'त्रितः' ई.

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया (ऋ० सं० १०।७५।५)॥ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोमम् आसेवध्वम्। असिक्न्या च[1] सह मरुद्वृधे वितस्तया च[2] आर्जीकीये आशृणुहि सुषोमया च। इति समस्तार्थः। अथ एकपदनिरुक्तम्। गङ्गा गमनात्। यमुना प्रयुवती गच्छति इति वा। प्रवियुतं गच्छति इति वा। सरस्वती। सरः (निघ० १।१२।३८) इति उदकनाम। सर्तेः। तद्वती। शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी। आशु तुन्ना इव द्रवति इति वा। इरावतीं परुष्णी इति आहुः। पर्ववती[3]। कुटिलगामिनी। असिक्नी अशुक्ला। असिता। सितम् इति वर्णनाम। तत्प्रतिषेधः असितम्। मरुद्वृधाः[4] सर्वाः नद्यः। मरुतः एनाः वर्धयन्ति। वितस्ता अविदग्धा। विवृद्धा[5]। महाकूला। आर्जीकीयां विपाट्[6] इति आहुः। ऋजीकप्रभवा[7] वा[8]। ऋजुगामिनी वा। विपाट् विपाटनात् वा। विपाशनात् वा। विप्रापणात्[9] वा। पाशा अस्यां व्यपाशन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः। तस्मात् विपाट् उच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा॥ सुषोमा[10] सिन्धुः। यत् एनाम् अभिप्रसुवन्ति नद्यः। सिन्धुः स्यन्दनात्। आपः (२१) आप्नोतेः। तासाम् एषा भवति (महा० २६॥ गु० ५ अथवा २६)।

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन। महे रणाय चक्षसे (ऋ० सं० १०।९।१)॥ आपः हि[11] स्थ सुखभुवः। ताः नः अन्नाय धत्त[12]। महते च नः रणाय। रमणीयाय[13] दर्शनाय। ओषधयः (२२) ओषत् धयन्ति इति वा। ओषति एनाः धयन्ति इति वा। दोषं धयन्ति इति वा। तासाम् एषा भवति (महा० २७॥ गु० ६ अथवा २७)।

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च (ऋ० सं० १०।९७।१)॥ याः ओषधयः पूर्वाः

१ 'च' ई. २ 'इति वा' ई. ३ 'पर्ववती भास्वती' ओ. ४ 'मरुद्वृधः' अ. ५ 'विवृद्धा वा' ई. ६ 'विपाळ्' ओ। 'विपाल्' अ. ७ 'ऋजूकप्रभवा' ओ. ८ 'वा' ई. ९ 'विप्रापणात् वा' ई. १० '°उरुञ्जिरा विप्रापणात् वा। सुषोमा' ई. ११ 'हि' ई. १२ 'धत्त' ई. १३ 'रमणीयाय च। द°' ओ.

जाताः देवेभ्यः [1]त्रीणि युगानि पुरा । [2]मन्ये नु तत् बभ्रूणाम् अहम् । बभ्रुवर्णानाम् । [3]हरणानाम् । भरणानाम् इति वा । शतं धामानि सप्त च[4] । धामानि[5] त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि नामानि जन्मानि इति । जन्मानि[6] अत्र अभिप्रेतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् । तेषु एनाः दधति इति वा । रात्रिः (२३) व्याख्याता (निरु० २।१८) । तस्याः एषा भवति (महा० २८ ॥ गु० ७ अथवा २८) ।

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि[7] धामभिः । दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः (खैलिके सूक्ते २५।१ ॥ अथर्व सं० १९।४७।१) ॥ आपूपुरः त्वं रात्रि पार्थिवं रजः स्थानैः मध्यमस्य । दिवः सदांसि । बृहती महती । वितिष्ठसे । आवर्तते त्वेषं तमः रजः[8] । अरण्यानी (२४) अरण्यस्य पत्नी । अरण्यम् अपार्णं ग्रामात् । अरमणं भवति इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि । कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती३ँ (ऋ० सं० १०।१४६।१) ॥ अरण्यानि[9] इति एनाम् आमन्त्रयते । या[10] असौ अरण्यानि वनानि पराची इव[11] नश्यसि । कथं ग्रामं न पृच्छसि[12] । न त्वा भीः विन्दति इव । [13]इति इवः परिभयार्थे वा । श्रद्धा (२५) श्रद्धानात् । तस्याः एषा भवति (महा० ३० ॥ गु० ९ अथवा ३०) ।

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि (ऋ० सं० १०।१५१।१) ॥ श्रद्धया अग्निः साधु समिध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेन आवेदयामः । पृथिवी (२६) व्याख्याता (निरु० १।१३) । तस्याः एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० १० अथवा ३१) ।

---

१ 'त्रीणि युगानि' ई. २ 'मन्ये नु तत्' ई. ३ 'भरणानाम् । हरणानाम् इति वा' अ । सायणश्च. ४ 'चेति' ओ. ५ 'स्थानानि नामानि जन्मानि । धामानि त्रयाणि भवन्ति' इ. ६ 'स्थानानि' अ. ७ 'पितुरः प्रायि' अथवा 'पितुरःप्रायु ओ. ८ 'रजः' ई. ९ 'अर° यते' ई. १० 'या' ई. ११ 'एव' इ. १२ '°पृच्छसि । न त्वा भीः मामिव विन्दति । न°' इ. १३ 'इति' ई.

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः (ऋ० सं० १।२२।१५) ॥ सुखा नः पृथिवि भव अनृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः कण्टकः । ऋच्छतेः । कण्टकः कंतपः वा[1] । कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः[2] । उद्गततमः[3] भवति । यच्छ नः शर्म[4] । येच्छन्तु[5] शरणम् । सर्वतः पृथु । अप्वा (२७) व्याख्याता (निरु० ६।१२) । तस्याः एषा भवति (महा० ३२ ॥ गु० ११ अथवा ३२) ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् (ऋ० सं० १०।१०३।१२) ॥ अमीषां चित्तानि[6] । प्रतिलोभयमाना[7] गृहाण अङ्गानि अप्वे । परेहि । अभिप्रेहि । निर्दह एषां हृदयानि शोकैः । अन्धेन अमित्राः तमसा संसेव्यन्ताम् । अग्नायी (२८) अग्नेः पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा० ३३ ॥ गु० १२ अथवा ३३) ।

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १।२२।१२) ॥ इति[8] सा निगदव्याख्याता (महा० ३४ ॥ गु० १३ अथवा ३४ तृतीयः पादः) ।

अथ अतः अष्टौ द्वन्द्वानि । उलूखलमुसले[9] (२९) उलूखलं व्याख्यातम् (निरु० ९।२०) । मुसलं मुहुः सरम् । तयोः एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० १३ अथवा ३५) ।

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः । हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ० सं० १।२८।७) ॥ आयष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते हि उच्चैः विह्रियेते हरी इव अन्नानि भुञ्जाने । हविर्धाने (३०) हविषां निधाने । तयोः एषा भवति (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६) ।

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये

---

१ 'कंतपः वा' ई । 'कंतपः वा । कृन्तते: वा । कण्ट०' ओ. २ 'स्यात् गतिकर्मणः' ई. ३ 'उद्गततरः' अ. ४ '°शर्म शरणम्° सायणः'. ५ 'यच्छन्तु शरणम्' ई. ६ 'चित्तानि प्रज्ञानानि' ओ. ७ 'प्रतिलोभयन्ती' इ. ८ 'इति सा निगदव्याख्याता' ई. ९ 'उलूखलमुसले' आ.

(ऋ० सं० २।४१।२१) ॥ आसीदन्तु वाम् उपस्थम्[1] उपस्थानम् अद्रोग्धव्ये[2] यज्ञियाः देवाः । यज्ञसंपादिनः । इह अद्य सोमपानाय । द्याव्यापृथिव्यौ व्याख्याते (निरु० ११३) । तयोः एषा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७) ।

द्यावा॑ नः पृथि॒वी इ॒मं सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑म् । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ यच्छताम् (ऋ० सं० २।४१।२०) ॥ द्यावापृथिव्यौ नः इमं साधनम् अद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् । विपाट्छुतुद्र्यौ (३२) व्याख्याते (निरु० ९।२६) । तयोः एषा भवति (महा० ३८ ॥ गु० ४ अथवा ३८) ।

प्र पर्वता॑नामुश॒ती उ॒पस्था॒दश्वे॑ इव॒ विषि॑ते हास॑माने । गावे॑व शु॒भ्रे मा॒तरा॑ रिहा॒णे विपा॑ट्छुतुद्री पय॑सा जवेते (ऋ० सं० ३।३३।१) ॥ पर्वतानाम् उपस्थात् उपस्थानात् उशत्यौ कामयमाने अश्वे इव । विमुक्ते इति वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासतिः[3] स्पर्धायाम् । हर्षमाणे वा । गावौ इव शुभ्रे[4] शोभने । मातरौ[5] संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते । आर्त्नी (३३) अर्तन्यौ वा । रण्यौ वा । रिषण्यौ वा । तयोः एषा भवति (महा० ३९ ॥ गु० ५ अथवा ३९) ।

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑नेव॒ योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृताम॒पस्थे॑ । अप॒ शत्रू॑न् विध्यतां संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फुर॒न्ती अ॒मित्रा॑न् (ऋ० सं० ६।७५।४) ॥ ते आचरन्त्यौ समनसौ इव योषे[6] माता इव पुत्रं बिभृताम् उपस्थे उपस्थाने । अपविध्यतां[7] शत्रून् संविदाने आर्त्न्यौ[8] इमे विघ्नत्यौ अमित्रान् । शुनासीरौ (३४) । शुनः वायुः । शु एति अन्तरिक्षे । सीरः आदित्यः । सरणात् । तयोः एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०) ।

शुना॑सीराव॒िमां वाचं॑ जुषेथां॒ यद्दि॒वि च॒क्रथुः॒ पयः॑ । तेने॒मामुप॑ सिञ्चतम् (ऋ० सं० ४।५७।५) ॥ इति[9] सा निगदव्याख्याता । देवी जोष्ट्री

१ 'उपस्थ उप॰' अ. २ 'अद्रोग्धव्ये' आ । अद्रोग्धव्ये इति वा' ओ. ३ 'स्पर्धमाने हर्ष॰' इ. ४ 'शुभ्रे' आ. ५ 'संमातरौ रिहाणे' अ. ६ 'योषिते' इ. ७ ' अपशत्रून् विध्यतां' अ. ८ 'आर्त्न्यौ इमे त्रिघ्नत्यौ' ई. ९ 'इति सा निगदव्याख्याता' ई.

(३५) देव्यौ जोषयित्र्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति[1] वा । अहोरात्रे इति[2] वा । सस्यं च समा च इति [3]कात्थक्यः । तयोः एषः संप्रैषः भवति (महा० ४१ ॥ गु० ७ अथवा ४१) ।

देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि । [4]यूयवदान्यावक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज (मैत्रा० सं० ४।१३।८ ॥ तै० ब्रा० ३।६।१३) ॥ देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधान्यौ[5] । ययोः अन्या अघानि द्वेषांसि अवयावयति । आवहति अन्या वसूनि [6]वरणीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च । वीतां पिबेताम् । कामयेतां वा । यज इति संप्रैषः । देवी ऊर्जाहुती (३६) देव्यौ ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । सस्यं च समा च इति कात्थक्यः । तयोः एष संप्रैषः भवति (महा० ४२ ॥ गु० ८ अथवा ४२) ।

देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या[7] वक्षत्सग्धिं सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज (मैत्रा० सं० ४।१३।८ ॥ तै० ब्रा० ३।६।१३) ॥ देवी ऊर्जाहुती देव्यौ ऊर्जाह्वान्यौ । अन्नं च रसं च [8]आवहति अन्या । सहजग्धिं[9] च सहपीतिं[10] च अन्या । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । पुराणेन नवम् । ताम् ऊर्जम् ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवननाय च वसुधानाय च । वीतां पिबेताम् । कामयेतां वा । यज इति संप्रैषः । यज इति संप्रैषः (महा० ४३ ॥ गु० १० अथवा ४३ चतुर्थः पादः) ।

नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ 'इति वा' ई. २ 'इति' ई. ३ 'काच्छक्यः' अथवा 'काछक्यः' अ. ४ 'युयव०' ओ. ५ 'वसुधिती वसुधान्यौ' ओ. ६ 'वननीयानि' अ. ७ 'इषं' इ. ८ 'आवहति आवहति' ओ. ९ 'सहसग्धिं' अ । 'सहजग्धिं' ई. १० 'सहसपीतिं' अ । 'सहपीतिं' ई.

दशमोऽध्यायः

अथ अतः मध्यस्थानाः देवताः। तासां वायुः (निघ० ५।४।१) प्रथमागामी भवति। वायुः वातेः। वेतेः वा स्यात् गतिकर्मणः। एतेः इति स्थौलाष्ठीविः। अनर्थकः वकारः। तस्य एषा भवति (१)।

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः। तेषां पाहि श्रुधी हवम् (ऋ० सं० १।२।१)॥ वायो आयाहि दर्शनीय। इमे सोमाः अरंकृताः। [1]अलंकृताः। तेषां पिब। शृणु नः [2]ह्वानम्। इति। कम् अन्यं मध्यमात् एवम् [3]अवक्ष्यत्। तस्य एषा अपरा भवति (२)।

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः। अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् (ऋ०सं० ६।३७।३)॥ आससृवांसः अभिबलायमानम् इन्द्रं कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्याः अश्वाः। [4]रथस्य [5]वोढारः। ऋज्यन्तः ऋजुगामिनः। अन्नम् अभिवहेयुः नवं च[6] पुराणं च। श्रवः (निघ० २।७।४) इति अन्ननाम। श्रूयते [7]इति सतः। वायोः च अस्य [8]भक्षः यथा न विदस्येत् [9]इति। इन्द्रप्रधाना इति एके। नैघण्टुकं [10]वायुकर्म। उभयप्रधाना [11]इति अपरम्। वरुणः (२) वृणोति इति सतः। तस्य एषा भवति (३)।

नीचीनवारं वरुणः [12]कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम्। तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम (ऋ० सं० ५।८५।३)॥ नीचीनद्वारं वरुणः कवन्धं मेघम्। कवनम् उदकं [13]भवति। [14]तत् अस्मिन् धीयते। उदकम् अपि [15]कवन्धम् (निघ० १।१२।६) उच्यते। बन्धिः अनिभृतत्वे। कम् अनिभृतं च। प्रसृजति। द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च।

---

१ 'अलंकृताः' आ. २ 'आह्वानम्' इ. ३ 'अवक्षत्' अ. ४ 'रथस्य वोढारः' ई. ५ 'वोह्लारः' अ. ६ 'च' ई. ७ 'इति सतः' ई. ८ 'सोमभक्षः' इ. ९ 'इति' ई. १० 'वायुरभिधानम्' इ. ११ 'अपरे। वरु°' इ. १२ 'कवन्धं' अ. १३ 'भवति' ई. १४ 'कम्' अ, १५ 'कवन्वम्' अ। इ। ओ.

महत्त्वेन तेन [1]सर्वस्य भुवनस्य राजा यवम् इव वृष्टिः व्युनत्ति भूमिम्। तस्य एषा अपरा भवति (४)।

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः। नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे (ऋ० सं० ८।४१।२)॥ तं सु अभिष्टौमि [2]समानया गिरा। गीत्या स्तुत्या। पितॄणां च मननीयैः स्तोमैः। नाभाकस्य प्रशस्तिभिः। [3]ऋषिः नाभाकः बभूव। यः स्यन्दमानानाम् [4]आसाम् अपाम् उपोदये। [5]सप्तस्वसारम् एनम् आह वाग्भिः। स मध्यमः इति निरुच्यते। [6]अथ एषः एव भवति। नभन्तामन्यके समे। मा भूवन् अन्यके सर्वे ये[7] नः द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः। पापसंकल्पाः। रुद्रः (३) रौति इति सतः। रोरूयमाणः द्रवति इति वा। रोदयतेः। यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् (काठकसं० २५।१) इति काठकम्। यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति हारिद्रविकम्। तस्य एषा भवति (५)।

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने। अषाह्[8]ळाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः (ऋ० सं० ७।४६।१)॥ इमाः रुद्राय [9]दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय अन्नवते अषाढाय [10]अन्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत। शृणोतु नः। [11]तिग्मं तेजतेः उत्साहकर्मणः। आयुधम् आयोधनात्। तस्य एषा अपरा भवति (६)।

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः। सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः (ऋ० सं० ७।४६।३)॥ या ते दिद्युत् अवसृष्टा दिवः परि दिवः अधि। दिद्युत् द्यतेः वा। [12]द्युतेः वा। क्ष्मया चरति। [13]क्ष्मा पृथिवी। [14]तस्यां चरति। तया चरति। विक्ष्मापयन्ती चरति इति वा। परिवृणक्तु नः सा। सहस्रं ते स्वाप्तवचन [15]भेष-

---

१ 'विश्वस्य' इ. २ 'समान्या' अ. ३ 'ऋषिः०बभूव' ई. ४ 'आसाम्' ई. ५ 'सप्तस्वसा संपद्यते वाग्भिः' इ. ६ 'अथ०भवति' ई. ७ 'ये०संकल्पाः' ई. ८ 'अपाह्ळाय' अ. ९ 'दृळ-धन्वने' अ. १० 'अन्यैः' ई. ११ 'तिग्मं० आयोधनात्' ई. १२ 'द्युतेर्वा। द्योततेर्वा' ओ. १३ 'क्ष्मा पृथिवी' ई. १४ 'क्ष्मया चरति। तस्यां वा चरति' इ. १५ 'भेषजानि' इ.

ज्यानि । मा नः त्वं पुत्रेषु च[1] पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं (निघ० २।२।२) तुद्यतेः । तनयं (निघ० २।२।३) तनोतेः । अग्निः अपि रुद्रः उच्यते । तस्य एषा भवति (७) ।

जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् (ऋ० सं० १।२७।१०) ॥ जरा स्तुतिः । जरतेः[2] स्तुतिकर्मणः । तां बोध । तया बोधयितर् इति वा । तत् विविड्ढि । तत् कुरु । मनुष्यस्य[3] मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् । इन्द्रः (४) इरां दृणाति इति वा । इरां ददाति इति वा । इरां दधाति इति वा । इरां दारयते इति वा । इरां धारयते इति वा । इन्दवे द्रवति[5] इति वा । इन्दौ रमते इति वा । इन्धे भूतानि इति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत[6] तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् (छा० उ० ५।१।१३) इति विज्ञायते । इदं करणात् इति आग्रायणः । इदं दर्शनात् इति औपमन्यवः । इन्दतेः वा ऐश्वर्यकर्मणः । इन्[7] । शत्रूणां दारयिता वा । द्रावयिता वा । आदरयिता च यज्वनाम् । तस्य एषा भवति (८) ।

अर्दर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः । महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् (ऋ० सं० ५।३२।१) ॥ अर्दणाः[8] उत्सम् । उत्सः उत्सदनात्[9] वा[10] । उत्स्यन्दनात् वा । उनत्तेः[11] वा । व्यसृजः अस्य खानि । त्वम् अर्णवान् अर्णस्वतः एतान् माध्यमिकान्[12] संस्त्यायान् बाबध्यमानान्[13] अरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा[14] वा । महान्तम् इन्द्र पर्वतं मेघं यत् व्यवृणोः व्यसृजः अस्य धाराः अवहन्[15] एनं दानवं दानकर्माणम् । तस्य एषा अपरा भवति (९) ।

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः (ऋ० सं०

---

१ 'च' आ. २ 'जरतेः स्तुतिकर्मणः' ई. ३ 'मनुष्याय यज्ञियाय' । स्तोमं° इ. ४ 'इर धारयते इति वा' ई. ५ 'द्रवते' अ. ६ 'समैन्धन्' ओ. ७ 'इन्' ई. ८ 'अर्दणाः' ई. ९ 'उत्सरणाद्वा । उत्सदनाद्वा' ओ. १० 'वा' ई. ११ 'उन्नयनाद्वा' अ. १२ 'माध्यमकान्' अ. १३ 'बाध्यमानान्' इ. १४ 'इह विसर्जनकर्मा । महा°' इ. १५ 'अवाहन्' अ.

२।१२।१) ॥ यः [1]जातः एव प्रथमः मनस्वी देवः देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्[2] । पर्यगृह्णात् । पर्यरक्षत् । अत्यक्रामत् [3]इति वा । यस्य बलात् द्यावापृथिव्यौ [4]अपि अबिभीताम् नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन । स जनासः इन्द्रः । [3]इति । ऋषेः दृष्टार्थस्य प्रीतिः भवति आख्यानसंयुक्ता । पर्जन्यः (५) तृपेः आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता जन्यः । परः । जेता वा । जनयिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् । तस्य एषा भवति (१०) ।

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् । उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः (ऋ० सं० ५।८३।२) ॥ विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षांसि । सर्वाणि च अस्मात् भूतानि बिभ्यति महावधात् । महान् हि अस्य वधः । अपि अनपराधः भीतः पलायते वर्षकर्मवतः । यत् पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः[6] पापकृतः । बृहस्पतिः (६) बृहतः पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (११) ।

अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य (ऋ० सं० १०।६८।८) ॥ अशनवता मेघेन अपिनद्धं मधु पर्यपश्यत् । मत्स्यम् इव दीने उदके निवसन्तम् । निर्जहार तत् चमसम् इव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्ति अस्मिन् इति । बृहस्पतिः विरवेण शब्देन विकृत्य । ब्रह्मणस्पतिः (७) ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (१२) ।

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् (ऋ० सं० २।२४।४) ॥ अशनवन्तम् आस्यन्दनवन्तम् अवातितं ब्रह्मणस्पतिः मधुधारम् [7]अभि यम् ओजसा बलेन अभ्यतृणत् तम् एव [8]सर्वे पिबन्ति रश्मयः

१ 'जायमानः' ओ. २ 'पर्यभूषत्' इ. ३ 'इति' ई. ४ 'अपि' ई. ५ 'महान् हि अस्य वधः' ई. ६ 'दुष्कृतः' ई. ७ 'अभि' ई. ८ 'सर्वे' ई.

सूर्यदृशः । बहु एनं सह सिञ्चन्ति उत्सम् । उद्रिणम् उदकवन्तम् (महा० १२ ॥ गु० १२ । प्रथमः पादः) ।

क्षेत्रस्य पतिः (८) । क्षेत्रं क्षियतेः निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० १ अथवा १४) ।

क्षेत्र॑स्य॒ पति॑ना व॒यं हि॒तेने॑व जयामसि । गामश्वं॑ पोषयि॒त्न्वा स नो॑ मृळाती[1]॒दृशे॑ (ऋ० सं० ४।५७।१) ॥ क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेन इव[2] जयामः[3] । गाम् अश्वं पुष्टं पोषयितृ च आहर । इति । स नो मृळाती॒दृशे । [4]बलेन वा धनेन वा । मृळतिः[5] दानकर्मा । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १५ ॥ गु० २ अथवा १५) ।

क्षेत्र॑स्य पते॒ मधु॑मन्तमू॒र्मिं धे॒नुरि॑व॒ पयो॑ अ॒स्मासु॑ धुक्ष्व । म॒धु॒श्चुतं॑ घृ॒तमि॑व॒ सुपू॑तमृ॒तस्य॑ नः॒ पत॑यो मृळयन्तु (ऋ०सं० ४।५७।२) ॥ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् ऊर्मिं धेनुः इव पयः अस्मासु धुक्ष्व । इति[8] । मधुश्चुतं घृतम् इव उदकं सुपूतम् ऋतस्य नः पातारः वा[9] पालयितारः वा मृळयन्तु[7] । मृळयतिः[10] उपदयाकर्मा[6][11] । पूजाकर्मा वा । तत् यत् समान्याम् ऋचि समानाभिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति एकम् । मधुमन्तं मधुश्चुतम् इति यथा । यत् एव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तत् जामि भवति इति अपरम् । हिर॑ण्यरूपः॒ स हिर॑ण्यसंदृक् (ऋ० सं० २।३५।१०) इति यथा । यथाकथाच विशेषः अजामि भवति इति अपरम् । म॒ण्डूका॑ इवोद॒कान्म॒ण्डूका॑ उद॒कादि॑व (ऋ० सं० १०।१६६।५) इति यथा । वास्तोष्पतिः (९) । वास्तु[12] वसतेः निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ३ अथवा १६) ।

अमी॒व॒हा वा॑स्तोष्पते॒ विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन् । सखा॑ सु॒शेव॑ एधि

---

१ 'मृळाती°' अ. २ 'इव' ई. ३ 'जयेम' इ. ४ 'बलेन° वा' ई. ५ 'मृळतिः' अ । 'मृडतिः' ओ. ६ 'उपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा' अ. ७ 'मृळयन्तु' अ. ८ 'इति' ई ९ 'वा पालयितारो वा' ई. १० 'मृळतिर्दानकर्मा तद्यत्°' अ. ११ 'रक्षाकर्मा' इ. १२ 'वास्तुः' ओ.

नः (ऋ० सं० ७।५५।१) ॥ [1]अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाणि आवि-
शन् सखा नः सुसुखः भव। [2]शेवः (निघ० ३।६।१७) इति सुखनाम।
शिष्यतेः। वकारः नामकरणः अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी विभाषितगुणः। शिवम्
(निघ० ३।६।१८) इति अपि अस्य भवति। यत् यत् रूपं कामयते तत्
तत् देवता भवति। रूपंरूपं मघवा बोभवीति (ऋ० सं० ३।५३।८)
इत्यपि निगमः भवति। वाचस्पतिः (१०) वाचः पाता वा पालयिता वा।
तस्य एषा भवति (महा० १७ ॥ गु० ४ अथवा १७)।

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह। वसोष्पते निरामय मय्येव
तन्वं१ मम ॥ [3]इति सा निगदव्याख्याता। [4]अपांनपात् (११) तनूनप्त्रा
व्याख्यातः (निरु० ८।५)। तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ५ १
अथवा १८)।

यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास [5]ईळते अध्वरेषु।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय (ऋ० सं०
१०।३०।४)॥ यः अनिध्मः [6]दीप्यते अभ्यन्तरम् अप्सु। यं मेधाविनः स्तुवन्ति
यज्ञेषु। सः अपां नपात् मधुमतीः अपः देहि अभिषवाय। याभिः इन्द्रः [7]वर्धते १
वीर्याय वीरकर्मणे। यमः (१२) यच्छति [8]इति सतः। तस्य एषा भवति
(महा० १९ ॥ गु० ६ अथवा १९)।

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्। वैव-
स्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं०१०।१४।१)॥
परेयिवांसं पर्यागतवन्तम्। प्रवतः उद्वतः निवतः इति अवतिः गतिकर्मा। २
बहुभ्यः [9]पन्थानम् अनुपस्पाशयमानम्। वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं
हविषा दुवस्य। इति। दुवस्यतिः (निघ० ३।५।५) [10]राध्नोतिकर्मा। अग्निः

---

१ 'अभ्यमनहा' ई. २ 'शेवं' निघण्टौ. ३ 'इति° व्याख्याता' ई. ४ 'अपान्नपात्' अ। ओ. ५ 'ईलते' अ. ६ 'दीप्यसे' इ। 'दीदयत् दीप्यते' ओ. ७ 'वर्धेथाः' इ. ८ 'इति सतः' ई. ९ 'पन्था' अ. १० 'आप्नोतिकर्मा' अ.

अपि यमः उच्यते । तम् एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति (महा० २० ॥ गु० ७ अथवा २०) ।

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका । यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् । तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् (ऋ० सं० १।६६।७–९) ॥ इति द्विपदाः । सेना इव सृष्टा । भयं वा । बलं वा । दधाति[1] । अस्तुः इव दिद्युत् त्वेषप्रतीका । भय[2]प्रतीका । महाप्रतीका । दीप्तप्रतीका वा[3] । यमः ह जातः । [4]इन्द्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरा (ऋ० सं० ६।५९।२) इत्यपि निगमः भवति । यमः इव[5] [6]जातः । [7]यमः [8]जनिष्यमाणः । जारः कनीनाम् । जरयिता कन्यानाम् । पतिः जनीनाम् । पालयिता जायानाम् । तत्प्रधानाः हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति । तृतीयो अग्निष्टे पतिः (ऋ० सं० १०।८५।४०) इत्यपि निगमः भवति । तं वः चराथा । चरन्त्या पश्वाहुत्या । वसत्या च निवसन्त्या औषधाहुत्या । अस्तं यथा गावः आप्नुवन्ति तथा आप्नुयाम । इद्धं समिद्धं[9] भोगैः । मित्रः (१३) प्रमीतेः त्रायते । संमिन्वानः द्रवति इति वा । मेदयतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० २१ ॥ गु० ८अथवा २१) ।

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत (ऋ० सं० ३।५९।१) ॥ मित्रः जनान् आयातयति प्रब्रुवाणः । शब्दं कुर्वन् । मित्रः एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीः अनिमिषन् अभिविपश्यति । इति । कृष्टयः (निघ० २।३।७) इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तः भवन्ति । विकृष्टदेहाः वा । मित्राय हव्यं घृतवत् जुहोत इति व्या[10]ख्यातम् । जुहोतिः दानकर्मा । कः (१४) कमनः वा । क्रमणः वा । सुखः वा । तस्य एषा भवति (महा० २२ ॥ गु० ९ अथवा २२) ।

---

१ 'ददाति' अ. २ 'महाप्रतीका । भयप्रतीका' इ । 'भयप्रतीका । बलप्रतीका । यशःप्रतीका । महाप्रतीका वा' ओ. ३ 'वा । अग्नेः अर्चिः । यमः' इ. ४ इन्द्रेण सह संगतः' ई. ५ 'इव' ई. ६ 'जातं' इ. ७ 'यमः' इ. ८ 'जनिष्यमाणं' इ. ९ 'समृद्धं' ओ. १० 'इति व्याख्यातम् । जुहोतिः दानकर्मा' ई.

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्[1] । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० १०।१२१।१) ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यमयः गर्भः । हिरण्यमयः गर्भः अस्य इति वा । गर्भः गृभेः गृणात्यर्थे । गिरति अनर्थान् इति वा । यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाः च अस्याः गृह्यन्ते अथ गर्भः भवति । समभवत् अग्रे । भूतस्य जातः पतिः एकः बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्मै देवाय हविषा विधेम इति[2] व्याख्यातम् । विधतिः दानकर्मा । सरस्वान् (१५) व्याख्यातः (निरु० ९।२६) । तस्य एषा भवति (महा० २३ ॥ गु० १० अथवा २३) ।

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेभिर्नोऽविता भव[1] (ऋ० सं० ७।९६।५) ॥ इति[3] सा निगदव्याख्याता (महा० २४ ॥ गु० ११ अथवा २४ द्वितीयः पादः) ।

विश्वकर्मा (१६) सर्वस्य कर्ता । तस्य एषा भवति (महा० २५ ॥ गु० १ अथवा २५) ।

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् । [1] तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० १०।८२।२) ॥ विश्वकर्मा विभूतमनाः व्याप्ता धाता च विधाता च परमः च संद्रष्टा भूतानाम् । तेषाम् इष्टानि वा[4] । कान्तानि वा । क्रान्तानि[5] वा । गतानि वा । मतानि वा । नतानि वा । अद्भिः सह संमोदन्ते । यत्र एतानि सप्त[6] ऋषीणानि ज्योतींषि । तेभ्यः[7] परः आदित्यः । तानि एतस्मिन् एकं भवन्ति[8] । २ इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमनाः व्याप्ता[9] धाता च विधाता च परमः च संदर्शयिता इन्द्रियाणाम् । एषाम् इष्टानि वा । कान्तानि वा । क्रान्तानि वा । गतानि वा । मतानि वा । नतानि वा । अन्नेन सह संमोदन्ते । यत्र इमानि सप्त ऋषीणानि इन्द्रियाणि । एभ्यः[10] परः

१ 'आसीत्' इ. २ 'इति व्याख्यातम्' ई. ३ 'इति° व्याख्याता' ई. ४ 'वा' ई. ५ 'क्रान्तानि वा । गतानि वा' ई. ६ 'सप्तर्पणानि' अ. ७ 'तेभ्यः° एतस्मिन्' ई । 'एतेभ्यः'- एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ८ 'भवन्ति । यत्र पर एकमाहुः' इ. ९ 'महान्' इ. १० एभ्यः° अस्मिन्' ई.

आत्मा । तानि अस्मिन्[1] एकं भवन्ति[2] । इति आत्मगतिम् आचष्टे । तत्र इतिहासम् आचक्षते । विश्वकर्मा[3] भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार । सः आत्मानम् अपि अन्ततः जुहवांचकार । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति । य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० १०।८१।१) इति । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० २६ ॥ गु० २ अथवा २६) ।

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु (ऋ० सं० १०।८१।६) ॥ विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमानः[4] स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च । मुह्यन्तु अन्ये अभितः जनाः[5] सपत्नाः । इह अस्माकं मघवा सूरिः अस्तु । प्रज्ञाता । ताक्ष्र्यः (१७) त्वष्ट्रा व्याख्यातः (निरु० ८।१३) । तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णम् अर्थं रक्षति । अश्नोतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ३ अथवा २७) ।

त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् । अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये ताक्ष्र्यमिहा हुवेम (ऋ० सं० १०।१७८।१)॥ तं भृशम्[6] अन्नवन्तम् । जूतिः गतिः । प्रीतिः वा । देवजूतं देवगतम् । देवप्रीतं वा । सहस्वन्तं तारयितारं रथानाम् अरिष्टनेमिं पृतनाजितम् आशुं स्वस्तये ताक्ष्र्यम् इह ह्वयेम[7] । इति[8] । कम्[9] अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्[10] । तस्य एषा अपरा भवति (महा० २८ ॥ गु० ४ अथवा २८) ।

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवतिं न शर्याम् (ऋ० सं० १०।१७८।३) ॥ सद्यः अपि यः शवसा[11] बलेन तनोति अपः सूर्यः इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि[12] । सहस्रसानिनी[13] शतसानिनी अस्य सा[14] गतिः ।

१ 'एतस्मिन्' ओ. २ 'भवन्ति । यत्र पर एकमाहुः' इ. ३ 'विश्वकर्मा ह भौवनः' इ ४ 'वर्धमानः' इ. ५ 'जनासः' अ. ६ 'भृशम्० प्रीतिः वा' ई. ७ 'आह्वयामहे' इ. ८ 'इति ई. ९ 'कम्° अवक्ष्यत्' ई. १० 'अवक्षत्' अ. ११ 'शवसा' ई. १२ 'मनुष्यजातानि प्रति' इ. १३ 'सहस्रसानिनी शतसानिनी' ई. १४ 'सा' ई.

न स्म[1] एनां[2] वारयन्ति प्रयुवतीम्[3] इव शरमयीम् इषुम् । मन्युः (१८) मन्यतेः दीप्तिकर्मणः[4] । क्रोधकर्मणः वा[5] । मन्युन्ति[6] अस्मात् इषवः । तस्य एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ५ अथवा २९) ।

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः । तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो[7] अग्निरूपाः (ऋ० सं० १०।८४।१) ॥ त्वया मन्यो सरथम् आरुह्य रुजन्तः हर्षमाणासः अधृषिताः मरुत्वः तिग्मेषवः आयुधानि संशिश्यमानाः अभिप्रयन्तु नरः अग्निरूपाः अग्निकर्माणः । संनद्धाः[8] कवचिनः इति वा । दधिक्राः (१९) व्याख्यातः (निरु० २।२७) । तस्य एषा भवति (महा० ३० ॥ गु० ६ अथवा ३०)।

आ दधिक्राः शवसा[9] पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसा शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि (ऋ० सं० ४।३८।१०) ॥ आतनोति दधिक्राः शवसा बलेन अपः सूर्यः इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि[10] । सहस्रसाः शतसाः वाजी वेजनवान् अर्वा ईरणवान् संपृणक्तु नः मधुना उदकेन वचनानि[11] इमानि । इति[12] । मधु धमतेः विपरीतस्य । सविता (२०) सर्वस्य[13] प्रसविता । तस्य एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० ७ अथवा ३१) ।

सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् । अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् (ऋ० सं० १०।१४९।१) ॥ सविता यन्त्रैः पृथिवीम् अरमयत्[14] । अनारम्भणे[15] अन्तरिक्षे सविता द्याम् अदृंहत् । अश्वम् इव अधुक्षत् धुनिम् अन्तरिक्षे मेघम् । बद्धम् अतूर्ते । बद्धम् अतूर्णे[16] इति वा । अत्वरमाणे इति वा । सविता समुदितारम् । इति[12] । कम् अन्यं मध्यमात्[17] एवम् अवक्ष्यत्[18] । आदित्यः अपि सविता उच्यते ।

---

१ 'स्म' ई. २ 'एतां' इ. ३ 'प्रयुवतम्' ई. ४ 'क्रोधकर्मणः । दीप्तिकर्मणः वा' इ. ५ '°कर्मणो वधकर्मणोवा' ओ. ६ 'मन्यु° इषवः' ई । 'मन्यन्त्यस्मात्' ओ. ७ 'नराः' इ. ८ 'संनद्धाः° वा' ई. ९ 'शवसा' आ. १० 'मनुष्यजातानि प्रति' इ. ११ 'वचांसि' इ. १२ 'इति' ई. १३ 'व्याख्यातः । तस्य°' ई. १४ 'अरम्णात्' इ. १५ 'अनालम्भने' अथवा 'अनालम्बने' अ. १६ 'अतूर्णे इति वा' ई. १७ 'आदित्यात्' अ. १८ 'अवक्षत्' अ.

तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुतः[1]। अर्चन् हिरण्यस्तूपः ऋषिः इदं सूक्तं प्रोवाच। तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (महा० ३२ ॥ गु० ८ अथवा ३२)।

हिर॑ण्यस्तूपः सवितर्यथा॑ त्वाङ्गि॒र॒सो जु॒ह्वे वाजे॑ अ॒स्मिन्। ए॒वा त्वार्च॒न्नव॑से॒ वन्द॑मानः॒ सोम॑स्येवां॒शुं प्रति॑ जागरा॒हम् (ऋ० सं० १०।१४९।५)॥ हिरण्यस्तूपः हिरण्मयः[2] स्तूपः। हिरण्मयः स्तूपः अस्य इति वा। स्तूपः स्त्यायतेः। संघातः। सवितर् यथा त्वा[3] आङ्गिरसः[4] जुह्वे वाजे अन्ने अस्मिन् एवं त्वां अर्चन् अवनाय वन्दमानः सोमस्य इव अंशुं प्रति जागर्मि अहम्। त्वष्टा (२१) व्याख्यातः (निरु० ८।१३)। तस्य एषा भवति (महा० ३३ ॥ गु० ९ अथवा ३३)।

दे॒वस्त्वष्टा॑ सवि॒ता वि॒श्वरू॑पः पु॒पोष॑ प्र॒जाः पु॑रु॒धा ज॑जान। इ॒मा च॒ विश्वा॒ भुव॑नान्यस्य म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेक॑म् (ऋ० सं० ३।५५।१९)॥ देवः त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति[5] प्रजाः रसानुप्रदानेन। बहुधा च इमाः[6] जनयति। इमानि च[7] सर्वाणि भूतानि[8] उदकानि अस्य। महत् च अस्मै[9] देवनाम् असुरत्वम् एकम्[10]। प्रज्ञावत्त्वं वा[11]। अनवत्त्वं[12] वा। अपि[13] वा। असुः (निघ० ३।९।६) इति प्रज्ञानाम। अस्यति अनर्थान्। अस्ताः च अस्याम् अर्थाः[14]। असुरत्वम्[15] आदिलुप्तम्। वातः (२२) वाति इति सतः। तस्य एषा भवति (महा० ३४ ॥ गु० १० अथवा ३४)।

वात॒ आ वा॑तु भेष॒जं श॒म्भु म॑यो॒भु नो॑ हृ॒दे। प्र ण॒ आयूं॑षि तारिषत् (ऋ० सं० १०।१८६।१)॥ वातः आवातु भैषज्यानि[16] शंभु मयोभु च नः हृदयाय। प्रवर्धय[17] च नः आयुः[18]। अग्निः (२३) व्याख्यातः (निरु० ७।१४)। तस्य एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० ११ अथवा ३५)।

प्रति॒ त्यं चारु॑मध्व॒रं गो॑पी॒थाय॒ प्र हू॑यसे। म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि

१ 'स्तवः' इ. २ 'हिरण्मयः॰ इति वा' ई. ३ 'त्वां' इ. ४ 'आङ्गिरसः जुह्वे' ई. ५ 'पुष्णाति' इ. ६ 'इमां' अ। 'एनाः' इ. ७ 'च सर्वाणि' ई. ८ 'भुवनानि' इ. ९ 'अस्मै' ई. १० 'एकत्वं' अ. ११ 'वा' ई. १२ 'अन्नवत्वम् इति केचित्' इ. १३ 'अपि वा' ई. १४ 'अनर्थाः' अ. १५ 'वसुरत्वम् आदिलुप्तं वा। वातः॰' इ. १६ 'भेषजं' इ. १७ 'प्रवर्धयतु' ओ. १८ 'आयूंषि' इ.

(ऋ० सं० १।१९।१)॥ तं प्रति चारुम्[1] अध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे । सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ । इति[2] । कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्[3] । तस्य एषा अपरा भवति (महा० ३६ ॥ गु० १२ अथवा ३६)।

अभि त्वा॑ पू॒र्वपी॑तये सृ॒जामि॑ सो॒म्यं मधु॑ । म॒रुद्भि॑रग्न॒ आ ग॑हि (ऋ० सं० १।१९।९) ॥ अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु । सोममयम् । सः अग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ । इति (महा० ३७ ॥ गु० १३ अथवा ३७ तृतीयः पादः) ।

वेनः (२४) वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्य एषा भवति (महा० ३८ ॥ गु० १ अथवा ३८) ।

अ॒यं वे॒नश्चो॑दय॒त्पृश्नि॑गर्भा॒ ज्योति॑र्जरायू॒ रज॑सो वि॒माने॑ । इ॒मम॒पां सं॑ग॒मे सूर्य॑स्य॒ शिशुं॒ न विप्रा॑ म॒तिभी॑ रिहन्ति (ऋ० सं० १०।१२३।१)॥ अयं वेनः चोदयत्[4] पृश्निगर्भाः । प्राष्टवर्णगर्भाः आपः इति वा[5] । ज्योतिः जरायुः । ज्योतिः अस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायुः जरया गर्भस्य । जरया यूयते इति वा । इमम् अपां च संगमने[6] सूर्यस्य च शिशुम् इव विप्राः मतिभिः रिहन्ति । रिहन्ति लिहन्ति । वर्धयन्ति[7] । पूजयन्ति इति वा । शिशुः शंसनीयः भवति । शिशीतेः वा स्यात् दानकर्मणः । चिरलब्धः[8] गर्भः इति[9] । असुनीतिः (२५) असून् नयति । तस्य एषा भवति (महा० ३९ ॥ गु० २ अथवा ३९) ।

असु॑नीते॒ मनो॑ अ॒स्मासु॑ धारय जी॒वात॑वे॒ सु प्र ति॑रा न॒ आयुः॑ । रा॒र॒न्धि नः॒ सूर्य॑स्य सं॒दृशि॑ घृ॒तेन॒ त्वं त॒न्वं॑ वर्धयस्व (ऋ० सं० १०।५९।५) ॥ असुनीते मनः अस्मासु धारय । चिरं जीवनाय प्रवर्धय च नः आयुः । रन्धय च[10] नः सूर्यस्य संदर्शनाय[11] । रध्यतिः वशगमने अपि दृश्यते । मा र॑धाम द्विष॒ते सो॑म राजन् (ऋ० सं० १०।१२८।५) ॥ इत्यपि निगमः

१ 'चारुम्' ई. २ 'इति' ई. ३ 'अवक्षत्' अ. ४ 'चोदयति' इ. ५ 'इति वा' ई. ६ 'संगमे' इ. ७ 'स्तुवन्ति वर्ध०' ओ. ८ 'अचिरलब्धः' अथवा 'अचिराल्लब्धः' इ. ९ 'भवति' ओ. १० 'च' ई. ११ 'संमाश्रय' इ.

भवति । घृतेन त्वम् आत्मानं तन्वं[1] वर्धयस्व । ऋतः (२६) व्याख्यातः (निरु० २।२५) । तस्य एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ३ अथवा ४०) ।

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः (ऋ० सं० ४।२३।८) ॥ ऋतस्य हि[2] शुरुधः सन्ति पूर्वीः । ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि[3] हन्ति । ऋतस्य श्लोकः बधिरस्य अपि कर्णौ आतृणत्ति । बधिरः बद्धश्रोत्रः । कर्णौ[4] बोधयन्[5] दीप्यमानः आयोः[6] अयनस्य मनुष्यस्य । ज्योतिषः वा[7] । उदकस्य वा । इन्दुः (२७) इन्धेः । उनत्तेः वा । तस्य एषा भवति (महा० ४१ ॥ गु० ४ अथवा ४१) ।

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति । स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् । अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् (ऋ० सं० १।१२९।६) ॥ प्रब्रवीमि तत् भव्याय इन्दवे । हवनार्हः इव यः इषवान् । अन्नवान् । कामवान् वा । मननानि च नः रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वयं सः अस्मदभिनिन्दितारम् । वधैः अजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेत् अघशंसः । ततः अवतरं क्षुद्रम् इव अवस्रवेत् । अभ्यासे भूयांसम् अर्थं मन्यन्ते । यथा । अहो दर्शनीय अहो दर्शनीय । इति । तत् परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेपः ऋषिः । पर्ववत्[8] शेपः । परुषि परुषि शेपः अस्य इति वा । इति इमानि सप्तविंशतिः देवतानामधेयानि अनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषाम् एतानि अहविर्भाञ्जि । वेनः असुनीतिः ऋतः इन्दुः । प्रजापतिः (२८) प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति (महा० ४२ ॥ गु० ५ अथवा ४२) ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् (ऋ० सं० १०।१२१।१०) ॥ प्रजापते न हि[2] त्वत् एतानि अन्यः सर्वाणि जातानि[9]

१ 'तन्वं' ई. २ 'हि' ई. ३ वर्धनीयानि' द्वयोः गुर्जरपुस्तकयोः. ४ 'कर्णौ' ई. ५ 'बोधयति' इ. ६ 'आयोः' आ. ७ 'च' इ. ८ 'पर्ववत् शेपः' आ. ९ 'रूपाणि' इ.

तानि[1] परिबभूव । यत्कामाः ते जुहुमः तत् नः अस्तु । वयं स्याम पतयः रयीणाम् । इति आशीः । अहिः (२९) व्याख्यातः (निरु० २।१७)। तस्य एषा भवति (महा० ४३ ॥ गु० ६ अथवा ४३)।

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् (ऋ० सं० ७।३४।१६)। अप्सुजेम्[2] उक्थैः अहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु उदकेषु[3] सीदन्[4] । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । बद्धाः[5] अस्मिन् धृताः आपः[6] । इदम् अपि इतरत् बुध्नम् एतस्मात् एव । बद्धाः अस्मिन् धृताः प्राणाः इति । यः अहिः स बुध्न्यः । बुध्नम् अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्य एषा भवति (महा० ४४ ॥ गु० ७ अथवा ४४)।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः (ऋ० सं० १
७।३४।१७)। मा च[7] नः अहिर्बुध्न्यः रेषणाय धात् । मा अस्य यज्ञो[8] वा च स्रिधत् यज्ञकामस्य । सुपर्णः (३१) व्याख्यातः (निरु० ३।१२ ॥ ४।३ ॥ ७।२४)। तस्य एषा भवति (महा० ४५ ॥ गु० ८ अथवा ४५)।

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे । तं १
पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेह्लि स उ रेह्लि मातरम् (ऋ० सं० १०।११४।४) ॥ एकः सुपर्णः । सः समुद्रम् आविशति । स इमानि सर्वाणि भूतानि अभिविपश्यति । तं पाकेन मनसा अपश्यम् अन्तितः[10] । इति ऋषेः दृष्टार्थस्य प्रीतिः भवति आख्यानसंयुक्ता । तं माता रेह्लि[9] । वाक् एषा[11] माध्य-
मिका । स उ मातरं रेह्लि । पुरूरवाः (३२) बहुधा रोरूयते । तस्य एषा २
भवति (महा० ४६॥ गु० ९ अथवा ४६)।

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य[12]ः स्वगूर्ताः । महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन् दस्युहत्याय देवाः (ऋ० सं० १०।९५।७)॥

---

१ 'परि तानि बभूव' अ. २ 'अप्सुजाम्' अ. ३ 'उदकेपु' आ. ४ 'पीदन्' अ. ५ 'वुद्धाः' अ. ६ 'आपः इति' इ । 'आपः इति वा' ओ. ७ 'च' ई. ८ 'यज्ञः' इ. ९ 'रेह्लि' अ । 'रेढि' केपुचित् महाराष्ट्रपुस्तकेपु. १० 'अन्तिकम्' इ. ११ 'एषा' ई. १२ 'स्वगूर्ताः' आ.

समासत अस्मिन् जायमाने ग्नाः । गमनात् आपः । देवपत्न्यः वा । अपि च । एनम् अवर्धयन् नद्यः । स्वगूर्ताः स्वयंगामिन्यः । महते च यत् त्वा पुरूरवः रणाय रमणीयाय संग्रामाय अवर्धयन् । दस्युहत्याय च । देवाः देवाः (महा० ४७ ॥ गु० १० अथवा ४७ चतुर्थः पादः) ।

दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकादशोऽध्यायः

श्येनः (निघ० ५।५।१) व्याख्यातः (निरु० ४।२४)। तस्य एषा भवति (१)।

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम्। अत्रा पुरन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः (ऋ० सं० ४।२६।७) ॥ आदाय श्येनः अहरत्[1]। सोमम्। सहस्रं सवान् अयुतं च सह[2]। सहस्रं[3] सहस्रसाव्यम् अभिप्रेत्य। तत्र अयुतं सोमभक्षाः। तत्संबन्धेन अयुतं दक्षिणाः इति वा। तत्र[4] पुरन्धिः अजहात् अमित्रान्। अदानान् इति वा। मदे सोमस्य मूरा अमूरः। इति[5]। ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः। तस्मात् इन्द्रं मन्यन्ते। ओषधिः सोमः (२) सुनोतेः। यत् एनम् अभिषुण्वन्ति। बहुलम् अस्य नैघण्टुकं वृत्तम्। आश्चर्यम् इव प्राधान्येन। तस्य पावमानीषु निदर्शनाय उदाहरिष्यामः (२)।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः (ऋ० सं० ९।१।१) ॥ इति[6] सा निगदव्याख्याता। अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसः वा। एतस्य वा (३)।

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषन्त्योषधिम्। सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन (ऋ० सं० १०।८५।३) ॥ सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्ति ओषधिम्। इति वृथासुतम् असोमम् आह। सोमं यं ब्रह्माणः विदुः। इति। न तस्य अश्नाति कश्चन अयज्वा। इति आधियज्ञम्। अथ अधिदैवतम्। सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिंषन्ति ओषधिम्। इति यजुःसुतम् असोमम् आह। सोमं यं ब्रह्माणः विदुः चन्द्रमसं न तस्य अश्नाति कश्चन अदेवः। इति। अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसः वा। एतस्य वा (४)।

---

१ 'अपिबत्' इ. २ 'सह' ई. ३ 'सहस्रं' ई. ४ 'अत्र' इ. ५ 'इति०मन्यन्ते' ई. ६ 'इति०व्याख्याता' ई.

यत्त्वा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः । वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः (ऋ० सं० १०।८५।५) ॥ यत् त्वा देव. प्रपिबन्ति ततः आप्यायसे पुनः । [1]इति नाराशंसान् अभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षौ इति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुम् अस्य रक्षितारम् आह । साहचर्यात् । रसहरणात् वा । समानां संवत्सराणां मासः आकृतिः सोमः रूपविशेषैः ओषधिः । चन्द्रमाः वा । चन्द्रमाः (३) चायन् द्रमति । चन्द्रः माता । चान्द्रं मानम् अस्य इति वा । चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनम् इत्यपि अस्य भवति । चारु द्रमति । चिरं द्रमति । चमेः वा पूर्वम् । चारु रुचेः विपरीतस्य । तस्य एषा भवति (५) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० १०।८५।१९)॥ नवः नवः भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिम् अभिप्रेत्य । अह्नां केतुः उषसाम् एति अग्रम् । इति अपरपक्षान्तम् अभिप्रेत्य । आदित्यदैवतः द्वितीयः पादः इति एके । भागं देवेभ्यः विदधाति आयन् । [2]इति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमाः दीर्घम् आयुः । मृत्युः (४) मारयति इति सतः । मृतं च्यावयति इति वा शतबलाक्षः मौद्गल्यः । तस्य एषा भवति (६) ।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् (ऋ० सं० १०।१८।१) ॥ [3]परं मृत्यो ध्रुवं मृत्यो ध्रुवं परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो । मृतं च्यावयते । भवति मृत्यो । मदेः वा । मुदेः वा । तेषाम् एषा भवति (७) ।

[4]त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति । या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः (ऋ० सं० १।१५५।२) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । विश्वानरः (५) व्याख्यातः (निरु० ७।२१) । तस्य एषा भवति (८)

१ 'इति नाराशंसान् अभिप्रेत्य' ई. २ 'इति अर्धमासेज्याम् अभिप्रेत्य' ई. ३ 'परं० तेषामेषा भवति' ई. ४ 'त्वेष० व्याख्याता' ई.

प्र वो॑ म॒हे मन्द॑माना॒यान्ध॒सोऽर्चा॑ वि॒श्वान॑राय विश्वा॒भुवे॑ । इन्द्र॑स्य॒ यस्य॒ सुम॑खं॒ सहो॒ महि॒ श्रवो॑ नृ॒म्णं च॒ रोद॑सी सप॒र्यतः॑ (ऋ० सं० १०।५०।१) ॥ प्रार्चत स्तुतिं[1] महते । अन्धसः अन्नस्य दात्रे । मन्दमानाय मोदमानाय[2] । स्तूयमानाय[3] । शब्दार्य्यमानाय[4] इति[5] वा । विश्वानराय सर्व[6] विभूताय । इन्द्रस्य यस्य प्रीतौ[7] सुमहत् बलं महत् च श्रवणीयं यशः नृम्णं च बलम् । नृन् नतम् । द्यावापृथिव्यौ वः परिचरतः । इति । कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्[8] । तस्य एषा अपरा भवति (९) ।

उदु॒ ज्योति॑र॒मृतं॑ वि॒श्वज॑न्यं वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒वो अ॑श्रेत् (ऋ० सं० ७।७६।१) । उदशिश्रियत्[9] ज्योतिः अमृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता[10] देवः । इति । धाता (६) सर्वस्य विधाता । तस्य एषा भवति (१०) ।

धा॒ता द॑दातु दा॒शुषे॒ प्राचीं॑ जी॒वातु॒मक्षि॑तां[11] । व॒यं दे॒वस्य॑ धीमहि सु॒म॒तिं स॒त्यध॑र्मणः (मैत्रा० सं० ४।१२।६ ॥ अथ० सं० ७।१७।२) ॥ धाता ददातु[12] दत्तवते[13] प्रवृद्धां जीविकाम् अनुपक्षीणाम्[14] । वयं देवस्य धीमहि सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः । विधाता (७) धात्रा व्याख्यातः (निरु० ११।१०) । तस्य एषा निपातः भवति बहुदेवतायाम् ऋचि (११) ।

सोम॑स्य॒ राज्ञो॒ वरु॑णस्य॒ धर्म॑णि॒ बृह॒स्पते॒रनु॑मत्या उ॒ शर्म॑णि । तवा॒हम॒द्य म॑घव॒न्नुप॑स्तुतौ॒ धात॒र्विधा॑तः क॒लशाँ॑ अभक्षयम् (ऋ० सं० १०।१६७।३) ॥[15] इति एताभिः देवताभिः अभिप्रसूतः सोमकलशान् अभक्षयम् । इति । कलशः कस्मात्[16] । कलाः अस्मिन् शेरते । मात्राः । कलिः च कलाः च किरतेः । विकीर्णाः मात्राः (१२ गु० प्रथमः पादः) ।

---

१ 'प्रार्चत स्तुतिं' ओ. २ 'ह्णय्यमाणाय' इ. ३ 'स्तूयमानाय' ई. ४ 'शब्दायमानाय' अ. ५ 'इति' ई. ६ 'सर्वं विभूताय' ई. ७ 'प्रीतौ' ई. ८ 'अवक्षत्' अ. ९ 'उदशिश्रियत्' ओ, 'उच्छ्रयति' इ. १० 'सविता देवः इति' ई. ११ '°मक्षितिम्' अ. १२ 'ददाति' इ. १३ 'दाशुषे' इ. १४ 'अक्षीणाम्' इ. १५ 'इति एताभिः देवताभिः' ई. १६ 'कस्मात्' आ.

अथ अतः मध्यस्थानाः देवगणाः । तेषां मरुतः (८) प्रथमागामिनः भवन्ति । मरुतः मितराविणः वा । मितरोचिनः वा । महत् [1]रवन्ति इति वा । तेषाम् एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० १ अथवा १३) ।

आ वि॒द्युन्म॑द्भिर्मरुतः स्व॒र्कै रथे॑भिर्यात ऋष्टि॒मद्भि॒रश्व॑पर्णैः । आ वर्षि॑ष्ठया न इ॒षा वयो॑ न प॑प्तता सुमायाः (ऋ० सं० १।८८।१) ॥ विद्युन्मद्भिः मरुतः स्वर्कैः । स्वञ्चनैः इति वा । स्वर्चनैः इति वा । [2]स्वर्चिभिः इति वा । रथैः आयात । ऋष्टिमद्भिः । अश्वपर्णैः [3]अश्वपतनैः । [4]वर्षिष्ठेन च नः अन्नेन वयः इव आपतत । सुमायाः [5]कल्याणकर्माणः वा । [6]कल्याणप्रज्ञाः वा । रुद्राः (९) व्याख्याताः (निरु० १०।५) । तेषाम् एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० २ अथवा १४) ।

आ रु॒द्रास॒ इन्द्र॑वन्तः स॒जोष॑सो॒ हिर॑ण्यरथाः सुवि॒ताय॑ गन्तन । इ॒यं वो॑ अ॒स्मत्प्रति॑ हर्यते म॒तिस्तृ॒ष्णजे॒ न दि॒व उत्सा॑ उद॒न्यवे॑ (ऋ० सं० ५।५७।१) ॥ आगच्छत रुद्राः इन्द्रेण [7]सहजोषणाः सुविताय कर्मणे । इयं वः अस्मत् [8]अपि प्रतिकामयते मतिः । तृष्णजे इव दिवः उत्साः उदन्यवे । [9]इति । तृष्णक् तृष्यतेः । उदन्युः उदन्यतेः । ऋभवः (१०) उरु भान्ति इति वा । ऋतेन भान्ति इति वा । ऋतेन भवन्ति इति वा । तेषाम् एषा भवति (महा० १५ ॥ गु० ३ अथवा १५) ।

वि॒ष्ट्वी शमी॑ तरणि॒त्वेन॑ वा॒घतो॒ मर्ता॑सः॒ सन्तो॑ अमृत॒त्वमा॑नशुः । सौध॒न्व॒ना ऋ॒भव॒ः सूर॑चक्षसः संवत्स॒रे सम॑पृच्यन्त धी॒तिभि॑ः (ऋ० सं० १।११०।४) ॥ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन [10]वोढारः । मेधाविनः वा । [11]मर्तासः सन्तः अमृतत्वम् आनशिरे सौधन्वनाः ऋभवः । सूरख्यानाः [12]वा । सूरप्रज्ञाः वा । संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः । ऋभुः विभ्वा वाजः इति सुधन्वनः आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः । तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवत् निगमाः भवन्ति । न मध्यमेन । तत् एतत् ऋभोः च बहुवचनेन चमसस्य

---

१ 'द्रवन्ति' ओ. । सायणः अपि तथैव । 'महद्रुवन्ति' इति द्वयोः गुर्जरवृत्तिपुस्तकयोः २ 'स्वर्चिभिः इ । अ. ३ 'अशनपतनैः' इ. ४ 'वर्षिष्ठेन च नः' ई. ५ 'सुकर्माणः' इ. ६ 'सुप्रज्ञाः' ई. ७ 'सहजोषणाः' ई. ८ 'अपि' ई. ९ 'इति०उदन्यतेः' ई । 'इति' आ. १० 'वोढारः' आ. ११ 'मर्ताः' इ. १२ 'वा' ई.

च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयः अपि ऋभवः उच्यन्ते । अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ (ऋ० सं० १।१६१।११) । अगोह्यः आदित्यः । अगूहनीयः । तस्य[1] यत् अस्वपथ[2] गृहे । यावत् तत्र भवथ न तावत् इह भवथ । इति । अङ्गिरसः (११) व्याख्याताः (निरु० ३।१७) । तेषाम् एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ४ अथवा १६) ।

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे (ऋ० सं० १०।६२।५) ॥ बहुरूपाः[3] ऋषयः ते[4] गम्भीरकर्माणः वा[5] गम्भीरप्रज्ञाः वा । ते अङ्गिरसः पुत्राः । ते अग्नेः अधिजज्ञिरे । इति अग्निजन्म । पितरः (१२) व्याख्याताः (निरु० ४।२१) । तेषाम् एषा भवति (महा० १७ ॥ गु० ५ अथवा १७) ।

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु (ऋ० सं० १०।१५।१) ॥ उदीरताम् अवरे । उदीरताम् परे । उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः[6] । सोमसंपादिनः ते । असुं ये प्राणम् अन्वीयुः[7] अवृकाः अनमित्राः । सत्यज्ञाः वा । यज्ञज्ञाः वा । ते नः आगच्छन्तु पितरः ह्वानेषु । माध्यमिकः[8] यमः इति आहुः । तस्मात् माध्यमिकान्[9] पितृन् मन्यन्ते । अङ्गिरसः (११) व्याख्याताः (निरु० ३।१७) । पितरः (१२) व्याख्याताः (निरु० ४।२१) । भृगवः (१४) व्याख्याताः (निरु० ३।१७) । अथर्वाणः (१३) अथनवन्तः । थर्वतिः चरतिकर्मा । तत्प्रतिषेधः । तेषाम् एषा साधारणा भवति (महा० १८ ॥ गु० ६ अथवा १८) ।

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम (ऋ० सं० १०।१४।६) ॥ अङ्गिरसः नः पितरः नवगतयः । नवनीतगतयः वा । अथर्वाणः भृगवः

---

१ 'अस्य' इ. २ 'असस्तना' इ. ३ 'नानारूपाः' इ. ४ 'ते' ई. ५ 'वा' ई. ६ 'सोम्यासः' इ. ७ 'उन्नीयुः' अ. ८ 'माध्यमकः' अ. ९ 'माध्यमकान्' अ.

सोम्याः । सोमसंपादिनः । तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानाम् । अपि च । एषां भद्रे भन्दनीये । भाजनवति वा । कल्याणे मनसि स्याम । इति । माध्यमिकः देवगणः इति नैरुक्ताः । पितरः इति आख्यानम् । अथापि ऋषयः स्तूयन्ते (महा० १९ ॥ गु० ७ अथवा १९) ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः । वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः (ऋ० सं० ७।३३।८)॥ इति यथा । आप्त्याः (१५) आप्नोतेः । तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (महा० २० ॥ गु० ८ अथवा २०) ।

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् । आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि (ऋ० सं० १०।१२०।६)॥ स्तोतव्यं बहुरूपम् उरुभूतम् ईश्वरतमम् आप्तव्यम् आप्तव्यानाम् । आदृणाति यः शवसा बलेन सप्त दातॄन् इति वा । सप्त दानवान् इति वा । प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिः आप्नोतिकर्मा (महा० २१ ॥ गु० ९ अथवा २१ द्वितीयः पादः) ।

अथ अतः मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासाम् अदितिः (१६) प्रथमागामिनी भवति । अदितिः व्याख्याता (निरु० ४।२२) । तस्याः एषा भवति (महा० २२ ॥ गु० १ अथवा २२) ।

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु (ऋ० सं० १०।६४।५)॥ दक्षस्य वा अदिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि । विवासतिः परिचर्यायाम् । हविष्माँ आविवासति (ऋ० सं० ११२।९) इति । आशास्तेः वा । अतूर्तपन्थाः अत्वरमाणपन्थाः । बहुरथः अर्यमा आदित्यः । अरीन् नियच्छति । सप्तहोता । सप्त अस्मै रश्मयः रसान् आभिसंनामयन्ति । सप्त एनम् ऋषयः स्तुवन्ति इति वा । विषमरूपेषु जन्मसु

१ 'सोम्यासः' इ. २ 'कल्याण्यां मतौ सुमतौ' अ. ३ 'तेषां' इ. ४ 'माध्यमकान्' अ. 'इति यथा' ई. ६ 'इति वा' ई. ७ 'इति' ई. ८ 'कर्मणि व्रते' अ. ९ 'बहु रंहणः' इ.

कर्मसु[1] उदयेषु । आदित्यः दक्षः इति आहुः । आदित्यमध्ये च स्तुतः । अदितिः दाक्षायणी । अदि॑ते॒र्दक्षो॑ अजायत॒ दक्षा॒द्वदि॑ति॒ः परि॑ (ऋ० सं० १०।७२।४) इति । तत् कथम् उपपद्येत । समानजन्मानौ स्याताम् इति । अपि वा । देवधर्मेण इतरेतरजन्मानौ स्याताम्[2] । इतरेतरप्रकृती । अग्निः अपि अदितिः उच्यते । तस्य एषा भवति (महा० २३॥ गु० २ अथवा २३) ।

यस्मै॒ त्वं सु॑द्रविणो॒ ददा॑शोऽनागा॒स्त्वम॑दिते स॒र्वता॑ता । यं भ॒द्रेण॒ शव॑सा चो॒दया॑सि प्र॒जाव॑ता॒ राध॑सा॒ ते स्या॑म (ऋ० सं० १।९४।१५) ॥ यस्मै त्वं सुद्रविणः ददासि[3] अनागास्त्वम् अनपराधत्वम्[4] अदिते सर्वासु कर्मततिषु । आगः आङ्पूर्वात् गमेः । एनः एतेः । किल्बिषं किल्भिदम्[5] । सुकृतकर्मणः भयम् । कीर्तिम् अस्य भिनत्ति इति वा[6] । यं भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि । प्रजावता च राधसा धनेन[7] । ते वयम् इह[8] स्याम । इति[9] । सरमा (१७) सरणात् । तस्याः एषा भवति (महा० २४ ॥ गु० ३ अथवा २४) ।

किमि॒च्छन्ती॑ स॒रमा॒ प्रेदमा॑नड् दू॒रे ह्यध्वा॒ जगु॑रिः परा॒चैः । कास्मेहि॑ति॒ः का परि॑तक्म्यासीत्क॒थं र॒साया॑ अत॒रः पयां॑सि (ऋ० सं० १०।१०८।१) ॥ किम् इच्छन्ती सरमा इदं प्रानट्[10] । दूरे हि अध्वा । जगुरिः जङ्गम्यतेः[11] । पराञ्चैः अचितः । का ते अस्मासु अर्थहितिः आसीत् । किं परितकनम् । परितकम्या रात्रिः । परितः एनां तक्म । तक्म इति उष्णनाम । तकते[12] इति सतः । कथं रसायाः अतरः पयांसि इति । रसा नदी । रसतेः[13] शब्दकर्मणः । कथंरसानि तानि उदकानि इति वा । देवशुनी इन्द्रेण प्रहिता पणिभिः असुरैः समूदे इति आख्यानम् । सरस्वती (१८) व्याख्याता (निरु० ९।२६) । तस्याः एषा भवति (महा० २५॥ गु० ४ अथवा २५) ।

पा॒व॒का न॒ः सर॑स्वती॒ वाजे॑भिर्वा॒जिनी॑वती । य॒ज्ञं व॑ष्टु धि॒याव॑सुः

---

१ 'कर्मसु' ई. २ 'स्याताम्' ई, ३ 'ददाशः' अ. ४ 'अनपराधित्वम्' अ. ५ 'किल्भिदम् । कीर्तिं भिनत्ति । यं०' इ. ६ 'इति वा' ई. ७ 'धनेन' आ. ८ 'इह' ई. ९ 'इति' ई. १० 'प्रापत्' अ. ११ 'जङ्गम्यतेः' ई. १२ 'तकतेः गतिकर्मणः कथं०' इ. १३ 'रसतेः शब्दकर्मणः' ई.

(ऋ० सं० १।३।१०) ॥ पावका नः सरस्वती । अन्नैः अन्नवती । यज्ञं वष्टु । धियावसुः कर्मवसुः । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० २६ ॥ गु० ५ अथवा २६) ।

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति (ऋ० सं० १।३।१२) ॥ महत् अर्णः सरस्वती प्रचेतयति । प्रज्ञापयति । केतुना कर्मणा । प्रज्ञया वा । इमानि[1] च सर्वाणि प्रज्ञानानि[2] अभिविराजति । वाक् अर्थेषु विधीयते । तस्मात् माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते । वाक् (१९) व्याख्याता (निरु० २।२३) । तस्याः एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ६ अथवा २७) ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम (ऋ० सं० ८।१००।१०) ॥ यत् वाक् वदन्ती अविचेतनानि । अविज्ञातानि । राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा[3] । मदना । चतस्रः अनु[4] दिशः ऊर्जं दुदुहे पयांसि । क्व स्वित् अस्याः परमं जगाम । इति[5] । यत् पृथिवीं गच्छति इति वा । यत् आदित्यरश्मयः हरन्ति इति[6] वा । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० २८ ॥ गु० ७ अथवा २८) ।

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु (ऋ० सं० ८।१००।११) ॥ देवीं वाचम् अजनयन्त देवाः । तां सर्वरूपाः पशवः वदन्ति । व्यक्तवाचः च अव्यक्तवाचः च । सा नः मदना अन्नं च रसं च दुहाना धेनुः वाक् अस्मान् उपैतु सुष्टुता । अनुमतिः राका इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्यौ इति याज्ञिकाः । या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः । या उत्तरा सा राका (मैत्रा० सं० ४।३।५ ॥ ऐ० ब्रा० ३२।९) इति विज्ञायते । अनुमतिः (२०) अनुमननात् । तस्याः एषा भवति (महा० २९ ॥ गु० ८ अथवा २९) ।

---

१ 'इमानि च' ई. २ 'भूतानि' अ. ३ 'मन्द्रा' आ. ४ 'दिशः अनुदिशश्च' इ. ५ 'इति' ई. ६ 'इति वा' ई. ७ 'यानि' इ.

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । [1]इषं तोकाय नो दधः प्र ण आयूंषि तारिषः (काठ० सं० १३।१६)॥ अनुमन्यस्व अनुमते त्वम् । सुखं[2] च नः कुरु । अन्नं च नः अपत्याय धेहि । प्रवर्धय च नः आयुः[3] । राका (२१) रातेः दानकर्मणः । तस्याः एषा भवति (महा० ३० ॥ गु० ९ अथवा ३०) ।

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् (ऋ० सं० २।३२।४) ॥ राकाम् अहं [4]सुह्वानां सुष्टुत्या आव्हये । शृणोतु नः सुभगा । बोधतु आत्मना । सीव्यतु अपः । प्रजननकर्म । सूच्या अच्छिद्यमानया । [5]सूची सीव्यतेः । ददातु वीरं शतप्रदम् । उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् । सिनीवाली कुहूः इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति याज्ञिकाः । या पूर्वा अमावास्या सा सिनीवाली । या उत्तरा सा कुहूः (मैत्रा० सं० ४।३।५॥ ऐ० ब्रा० ३२।९) इति विज्ञायते । सिनीवाली (२२) । सिनम् अन्नं भवति । सिनाति भूतानि । वालं पर्व । वृणोतेः । तस्मिन् अन्नवती । वालिनी वा । वालेन इव अस्याम् अणुत्वात् चन्द्रमाः सेतर्व्यः[6] भवति इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० ३१ ॥ गु० १० अथवा ३१) ।

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० सं० २।३२।६) ॥ सिनीवालि पृथुजघने । [7]स्तुकः स्त्यायतेः । संघातः । पृथुकेशस्तुके[8] । पृथुष्टुते[9] वा । या त्वं देवानाम् असि स्वसा । [10]स्वसा सु असा । स्वेषु सीदति इति वा । जुषस्व हव्यम् आहुतम् । प्रजां च देवि दिश नः । कुहूः (२३) गूहतेः । क्व अभूत् इति वा । क्व सती हूयते इति वा । [11]क्व आहुतं हविः जुहोति इति वा । तस्याः एषा भवति (महा० ३२ ॥ गु० ११ अथवा ३२) ।

---

१ 'क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र°' अ । ओ. २ 'प्रतीर्णानि कुरु' इ. ३ 'आयूंषि' इ. ४ 'स्वाह्वानां' इ. ५ 'सूची सीव्यतेः' ई. ६ 'सेवितव्यः' ओ. ७ 'स्तुकः स्त्यायतेः । संघातः' ई. ८ '°स्तुका' अ । '°स्तुके वा' इ. ९ 'पृथुस्तुके' ओ । 'पृथुष्टुतिर्वा' अ. १० 'स्वसा° वा' ई. ११ 'क्व°वा' ई.

कुहूमहं सुकृतं[1] विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा नो ददातु श्रवणं पितॄणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम (मैत्रा० सं० ४।१२।६)॥ कुहूम् अहं सुकृतं विदितकर्माणम् अस्मिन् यज्ञे सुह्वानाम्[2] आह्वये[3] । सा नः ददातु श्रवणं पितॄणाम् । पित्र्यं धनम् इति[4] वा । पित्र्यं यशः इति[5] वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेम इति व्याख्यातम् । यमी (२४) व्याख्याता (निरु० १०।१९) । तस्याः एषा भवति (महा० ३३ ॥ गु० १२ अथवा ३३) ।

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् (ऋ० सं० १०।१०।१४) ॥ अन्यम् एव हि[6] त्वं यमि[7] । अन्यः त्वां परिष्वङ्क्ष्यते[8] । लिबुजा[9] इव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मनः इच्छ । स वा तव । अध अनेन कुरुष्व संविदम् । सुभद्रां कल्याणभद्राम् । यमी यमं चकमे । तां[10] प्रत्याचचक्षे[11] । इति[12] आख्यानम् (महा० ३४ ॥ गु० १३ अथवा ३४ तृतीयःपाद) ।

उर्वशी (२५) व्याख्याता (निरु० ५।१३) । तस्याः एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० १ अथवा ३५) ।

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि । जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० १०।९५।१०) ॥ विद्युत् इव या पतन्ती अद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यानि । उदकानि अन्तरिक्षलोकस्य । यदा । नूनम् अयं[13] जायेत अद्भ्यः[14] अध्यपः इति[15] । नर्यः मनुष्यैः[16] नृभ्यः हितः । नरापत्यम् इति वा । सुजातः सुजाततरः । अथ उर्वशी प्रवर्धयते दीर्घम् आयुः । पृथिवी (२६) व्याख्याता (निरु० १।१३) । तस्याः एषा भवति (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६) ।

बळित्था[17] पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि । प्र या भूमिं प्रवत्वति

१ 'सुवृतं' ओ. २ 'स्वाह्वानाम्' इ. ३ 'आह्वयामि' इ. ४ 'इति' ई. ५ 'इति व्याख्यातम्' ई. ६ 'हि' ई. ७ 'यमि लिबुजा इव वृक्षम्' इ. ८ 'परिष्वजताम्' इ. ९ 'लिबुजा इव वृक्षम्' ई' १० 'यमः ता' इ. ११ 'प्रत्याचचक्षे' इ. १२ 'इति आख्यानम्' ई. १३ 'अयं' ई. १४ 'अद्भ्यः' ई. १५ 'इति' ई. १६ 'मनुष्यः' ई. १७ 'बालित्था' अ.

मह्ना जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ५।८४।१)॥ सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनम् । छेदनम्[1] । बलम् अमुत्र धारयसि पृथिवि । प्रजिन्वसि या भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महति इति । उदकवति इति वा । इन्द्राणी (२७) इन्द्रस्य पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७)।

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।११)॥ इन्द्राणीम् आसु नारिषु[2] सुभगान् अहम् अशृणवम् । न हि अस्याः अपराम् अपि समां जरया म्रियते पतिः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत्[3] ब्रूमः । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० ३८ ॥ गु० ४ अथवा ३८)।

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते । यस्येदमप्यं हविः प्रियं १
देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१२)॥ न अहम् इन्द्राणि रमे सख्युः वृषाकपेः ऋते । यस्य इदम् अप्यं हविः । अप्सु शृतम् । अद्भिः संस्कृतम् इति वा । प्रियं देवेषु निगच्छति । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम्[4] एतत् ब्रूमः । गौरीः (२८) रोचतेः ज्वलतिकर्मणः । अयम्
अपि इतरः गौरः वर्णः एतस्मात् एव । प्रशस्यः भवति । तस्याः एषा भवति १
(महा० ३९ ॥ गु० ५ अथवा ३९)।

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १। १६४।४१)॥ गौरीः निर्मिमाय । सलिलानि तक्षती कुर्वती । एकपदी मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन च आदित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी
दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च । नवपदी दिग्भिः च अवान्तरदिग्भिः च आदि- २
त्येन च । सहस्राक्षरा बहूदका । परमे व्यवने । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०)।

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

---

१ 'छेदनं भेदनं' ओ. २ 'नारीषु' केषुचित् निरुक्तपुस्तकेषु. ३ 'एतत्' ई. ४ 'तम् एतत् ब्रूमः' ई.

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति (ऋ० सं० १।१६४।४२)॥ तस्याः समुद्राः अधिविक्षरन्ति। वर्षन्ति मेघाः। तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि। ततः क्षरति अक्षरम् उदकम्[1]। तत्[2] सर्वाणि भूतानि उपजीवन्ति। गौः (२९) व्याख्याता (निरु० २।५)। तस्याः एषा भवति (महा० ४१ ॥ गु० ७ अथवा ४१)।

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उ। सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः (ऋ० सं० १।१६४।२८)॥ गौः अन्वमीमेत् वत्सं नि[3]मिषन्तम्। अनिमिषन्तम् आदित्यम् इति[4] वा। मूर्धानम् अस्य अभिहिङ्ङकरोत् मननाय[5]। सृक्वाणं सरणम्। घर्मं हरणम्। अभिवावशाना मिमाति मायुम्। प्रप्यायते पयोभिः। मायुम् इव आदित्यम् इति वा[6]। वाक् एषा[7] माध्यमिका। घर्मधुक् इति[8] याज्ञिकाः। धेनुः (३०) धयतेः वा। धिनोतेः वा। तस्याः एषा भवति (महा० ४२ ॥ गु० ८ अथवा ४२)।

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्। श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् (ऋ० सं० १।१६४।२६)॥ उपह्वये सुदोहनां[9] धेनुम् एताम्। कल्याणहस्तः गोधुक् अपि च दोग्धु[10] एनाम्। श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु नः[11]। इति। एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यत् उदकम्। यद्वा। पयः यजुष्मत्। अभीद्धः घर्मः। तं सुप्रब्रवीमि[12]। वाक् एषा माध्यमिका। घर्मधुक् इति याज्ञिकाः। अघ्न्या (३१) अहन्तव्या भवति। अघघ्नी इति वा। तस्याः एषा भवति (महा० ४३ ॥ गु० ९ अथवा ४३)।

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती (ऋ० सं० १।१६४।

१ 'उदकम्। उदकम् अक्षरम्। अभिव्यञ्जयत् क्षराति' इ. २ 'विश्वम् उपजीवति। गौः°' इ. ३ 'नि' ई. ४ 'इति वा' ई. ५ 'मननाय' ई. ६ 'मायुम्° वा' ई. ७ 'एषा' ई. ८ 'इति याज्ञिकाः' ई. ९ 'सुदुघां' अ। 'सुदोहां' इ. १० 'दोग्धि' ओ। 'दोग्धेनां' अ. ११ 'नः°उदकम्' ई. १२ 'सुष्टु प्रब्रूमः' इ.

४०) ॥ सुयवसादिनी भगवती हि भव । अथ इदानीं वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणम् अघ्न्ये सर्वदा । पिब च शुद्धम् उदकम् आचरन्ती । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० ४४ ॥ गु० १० अथवा ४४) ।

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय (ऋ० सं० १।१६४।२७) ॥ इति सा निगदव्याख्याता । पथ्या (३२) स्वस्तिः (३३) । पन्थाः अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्याः एषा भवति (महा० ४५ ॥ गु० ११ अथवा ४५) ।

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति । सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा (ऋ० सं० १०।६३।१६) ॥ स्वस्तिः एव हि प्रपथे श्रेष्ठा । रेक्णस्वती धनवती । अभ्येति या वसूनि वननीयानि । सा नः अमा गृहे । सा निरमणे । सा निर्गमने । पातु । स्वावेशा भवतु । देवी गोप्त्री । देवान् गोपायतु इति । देवाः एनां गोपायन्तु इति वा । उषाः (३४) व्याख्याता (निरु० २।१८) । तस्याः एषा भवति (महा० ४६ ॥ गु० १२ अथवा ४६) ।

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा (ऋ० सं० ४।३०।१०) ॥ अपासरत् उषाः अनसः संपिष्टात् मेघात् बिभ्युषी । अनः वायुः । अनितेः । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । अनसः इव । शकटात् इव । अनः शकटम् । आनद्धम् अस्मिन् चीवरम् । अनितेः वा स्यात् जीवनकर्मणः । उपजीवन्ति एनत् । मेघः अपि अनः एतस्मादेव । यत् निरशिश्नथत् वृषा । वर्षिता मध्यमः । तस्याः एषा अपरा भवति (महा० ४७ ॥ गु० १३ अथवा ४७) ।

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससार सीं परावतः (ऋ० सं० ४।३०।११) ॥ एतत् अस्याः अनः आशेते सुसंपिष्टम् इतरत्

---

१ 'सुयवसादिनी' ई. २ 'हि' ई. ३ 'इति.° व्याख्याता' ई. ४ 'स्वस्तिः व्याख्याता । तस्याः' इ. ५ 'वसूनि' ई. ६ 'अरणे अरण्ये च निर्गमने च' इ. ७ 'बिभ्यती' इ. ८ 'इव० एतस्मादेव' ई. ९ 'वायुः' इ.

इव । विपाशि विमुक्तपाशि । ससार उषाः परावतः । प्रेरितवतः[1] । परागतात् वा । इळा[2] (३५) व्याख्याता (निरु० ८।७) । तस्याः एषा भवति (महा० ४८॥ गु० १४ अथवा ४८) ।

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः (ऋ० सं० ५।४१।१९)॥ सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः (ऋ० सं० ५।४१।२०) । अभिगृणातु नः इळा । यूथस्य माता[3] । स्मत्[4] अभि नदीभिः उर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा[5] । बृहत् दिवा । महत् दिवा । गृणाना[6] । अभ्यूर्ण्वाना । प्रभृथस्य[7] प्रभृतस्य । आयोः अयनस्य[8] । ज्योतिषः[9] वा । उदकस्य वा[10] । सेवतां नः अन्नस्य पुष्टेः । रोदसी (३६) रुद्रस्य पत्नी । तस्याः एषा भवति (महा० ४९ ॥ गु० १५ अथवा ४९) ।

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी (ऋ० सं० ५।५६।८)॥ रथं क्षिप्रं मारुतं[11] वयं श्रवणीयम् आह्वयामहे । आ यस्मिन् तस्थौ सुरमणीयानि उदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी (महा० ५० ॥ गु० १६ अथवा ५० चतुर्थः पादः) ।

एकादशोऽध्यायः समाप्तः

---

१ 'प्रेरितवतः । परागतात् वा' ई. २ 'इला' अ. ३ 'माता सर्वस्य माता' ओ. ४ 'स्मत्' ई. ५ 'उर्वशी वा उर्वशी इव' इ. ६ 'गृणातु' इ. ७ 'प्रभृथस्य' ई. ८ 'अयनस्य मनुष्यस्य' ओ. ९ 'ज्योतिषः वा' ई. १० 'वा' ई. ११ 'मारुतं मेघं' ओ.

द्वादशोऽध्यायः

अथ अतः द्युस्थानाः देवताः । तासाम् अश्विनौ (निघ० ५।६।१) प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यत् व्यश्नुवाते सर्वम् । रसेन अन्यः । ज्योतिषा अन्यः । अश्वैः अश्विनौ इति और्णवाभः । तत् कौ अश्विनौ । द्यावापृथिव्यौ इति एके । अहोरात्रौ इति एके । सूर्याचन्द्रमसौ इति एके । राजानौ पुण्यकृतौ इति ऐतिहासिकाः । तयोः कालः ऊर्ध्वम् अर्धरात्रात् । प्रकाशीभावस्य अनुविष्टम्भम् [1]अनु । तमोभागः हि मध्यमः । ज्योतिर्भागः आदित्यः । तयोः एषा भवति (१) ।

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव । कदेदश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥ [2]इति सा निगदव्याख्याता । [3]तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोः असंस्तवेन एषः अर्धर्चः भवति । वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्यः । इति । तयोः एषा अपरा भवति (२) ।

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३नामभिः स्वैः । जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे (ऋ० सं० १८१।४) ॥ इह च इह च जातौ संस्तूयेते[4] । पापेन[5] अलिप्यमानया तन्वा । नामभिः च[6] स्वैः । जिष्णुः वाम् अन्यः सुमहतः बलस्य ईरयिता मध्यमः । दिवः अन्यः सुभगः पुत्रः उह्यते[7] आदित्यः । तयोः एषा अपरा भवति (३) ।

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये (ऋ० सं० १।२२।१) ॥ प्रातर्योगिनौ विबोधय अश्विनौ । इह आगच्छताम् अस्य सोमस्य पानाय । तयोः एषा अपरा भवति (४) ।

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् । उतान्यो

---

१ 'अनु' ई. २ 'इति०व्याख्याता' ई. ३ 'वसातिपु स्म चरथो वसातयो रातयो वसन्तेस्मा इतरेतरा तयोर्वक्तेर्वा वहतेर्वासितौ पेत्वाविव । अपेत्वा वृत्रहणं सुरातयोस्तयोः°' ओ. ४ 'संस्तूयेथे' इ. ५ 'आपापया तन्वा' इ. ६ 'च' ई. ७ 'ऊह्यते' ओ.

अस्मद्यजते वि चावः पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् (ऋ० सं० ५।७७।२)॥ प्रातः यजध्वम् अश्विनौ । प्रहिणुत । न सायम् अस्ति देवेज्या । अजुष्टम् एतत्[1] । अपि अन्यः अस्मत् यजते । वि च आवः । पूर्वः पूर्वः यजमानः वनीयान् । वनयितृतमः । तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः । तस्मिन् अन्याः देवताः ओप्यन्ते[2] । उषाः (२) वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेः इतरा माध्यमिका । तस्याः एषा भवति (५) ।

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे (ऋ० सं० १।९२।१३)॥ उषः तत् चित्रं[3] चायनीयं[4] धनम् आहर अस्मभ्यम्[5] अन्नवति[6] । येन पुत्रान् च पौत्रान् च दधीमहि । तस्याः एषा अपरा भवति (६) ।

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः (ऋ० सं० १।९२।१)॥ एताः ताः उषसः केतुम् अकृषत । प्रज्ञानम् । एकस्याः एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् । पूर्वे अर्धे अन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निः इति एष सम् इति एतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव (ऋ० सं० १०।३४।५) इत्यपि निगमः भवति । प्रतियन्ति गावः गमनात्[7] । अरुषीः आरोचनात्[8] । मातरः भासः[9] निर्मात्र्यः । सूर्या (३) सूर्यस्य पत्नी । एषा एव अभिसृष्टकालतमा । तस्याः एषा भवति (७) ।

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् । आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व (ऋ० सं० १०।८५।२०)॥ सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपम् । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । सुकिंशुकम् इव शल्मलिम् इति । किंशुकं क्रंशतेः प्रकाशयतिकर्मणः । शल्मलिः सुशरः भवति । शरवान् वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् । उदकस्य । सुखं पत्ये वहतुं

---

१ 'तत्' इ. २ 'उप्यन्ते' अ. ३ 'चित्रं' आ. ४ चायनीयं मंहनीयं धनं' ओ. ५ 'अस्माकं' ई. ६ 'अन्नवति' ई. ७ 'गमनात्' ई. ८ आरोचनात्' ई. ९ 'भासःनिर्मात्र्यः' ई.

कुरुष्व । सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा इति च ब्राह्मणम् । वृषाकपायी (४) वृषाकपेः पत्नी । एषा एव अभिसृष्टकालतमा । तस्याः एषा भवति (८) ।

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे । घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१३) ॥ वृषाकपायि रेवति । सुपुत्रे मध्यमेन । सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनी इति वा । साधुसानिनी इति वा । सु अपत्यम् । तत् सनोति इति वा । प्राश्नातु ते इन्द्रः उक्षणः । एतान् माध्यमिकान् संस्त्यायान् । उक्षणः उक्षतेः वृद्धिकर्मणः । उक्षन्ति[1] उदकेन इति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं [2]हविः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः [3]तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । सरण्यूः (५) सरणात् । तस्याः एषा भवति (९) ।

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः (ऋ० सं० १०।१७।२) ॥ [4]अपागूहन् अमृतां मर्त्येभ्यः । कृत्वी[5] सवर्णाम् अददुः विवस्वते । [6]अपि अश्विनौ अभरत् । यत् तत् आसीत् । अजहात् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यमं च माध्यमिकां च वाचम् इति नैरुक्ताः । यमं च यमीं च इति ऐतिहासिकाः । तत्र इतिहासम् आचक्षते । [7]त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वतः आदित्यात् यमौ मिथुनौ जनयांचकार । सा सवर्णास् अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वान् आदित्यः आश्वम् एव रूपं कृत्वा ताम् अनुसृत्य संबभूव । ततः अश्विनौ जज्ञाते । सवर्णायां मनुः । तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति (१०) ।

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति । यमस्य माता [8]पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश (ऋ० सं० १०।१७।१) ॥ त्वष्टा दुहितुः वहनं करोति । इमानि च सर्वाणि भूतानि अभिसमागच्छन्ति ।

१ 'उक्षतेः वा सिञ्चनकर्मणः' इ. २ 'हविः सुखकरं हविः' ओ. ३ तम् एतत् ब्रूमः' ई. ४ 'अभ्यगूहन्' ओ. ५ 'कृत्वा' इ. ६ 'अपि' ई. ७ 'त्वाष्ट्री०सवर्णायां मनुः' ई. ८ इतीदं विश्वं भुवनं समेति । इमानि° ओ । 'इमानि च' ई.

यमस्य माता पर्युह्यमाना महतः जाया विवस्वतः ननाश । रात्रिः आदित्यस्य । आदित्योदये अन्तर्धीयते (महा० ११ ॥ गु० ११ प्रथमः पादः) ।

सविता (७) व्याख्यातः (निरु० ७।३१ ॥ १०।३१) । तस्य कालः यदा द्यौः अपहततमस्का आकीर्णरश्मिः भवति । तस्य एषा भवति (महा० १२ ॥ गु० १ अथवा १२) ।

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑ मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे । वि नाक॑मख्यत्सवि॒ता वरे॑ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ वि रा॑जति (ऋ० सं० ५।८१।२) ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि[1] प्रतिमुञ्चते मेधावी[2] । कविः क्रान्तदर्शनः भवति[3] । कवतेः[4] वा । प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यः च चतुष्पाद्भ्यः च । व्यचिख्यपत्[5] नाकं सविता[6] वरणीयः । प्रयाणम् अनु उषसः विराजति । अधोरामः[7] सावित्रः (काठक सं० ५।८।१ ॥ तै० सं० ५।५।२२ ॥ वाज० सं० २९।५८) इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यात् इति । अधस्तात् तद्वेलायां तमः भवति । एतस्मात् सामान्यात् । अधस्तात्[8] रामः अधस्तात् कृष्णः । कस्मात् सामान्यात् इति[9] । अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् (काठकसं० २१।७) । रामा रमणाय उपेयते न धर्माय (वासिष्ठधर्मशास्त्रं १८।१६) । कृष्णजातीया । एतस्मात् सामान्यात् । कृकवाकुः सावित्रः (मैत्रा० सं० ३। १४।१५ ॥ काठकसं० ५।७।८) इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यात् इति । कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम् । वचेः उत्तरम् । भगः (८) व्याख्यातः (निरु० ३।१६) । तस्य कालः प्राक् उत्सर्पणात् । तस्य एषा भवति (महा० १३ ॥ गु० २ अथवा १३) ।

प्रा॒त॒र्जितं॒ भग॑मु॒ग्रं हु॑वेम व॒यं पु॒त्रमदि॑ते॒र्यो वि॑ध॒र्ता । आ॒ध्रश्चि॒द्यं मन्य॑मानस्तु॒रश्चि॒द्राजा॑ चि॒द्यं भगं॑ भ॒क्षीत्याह॑ (ऋ० सं० ७।४१।२) ॥ प्रातर्जितं भगम् उग्रं[10] ह्वयेम वयं पुत्रम् अदितेः । यः विधारयिता सर्वस्य ।

१ 'प्रज्ञानानि' ई. २ 'मेधावी' ई. ३ 'भवति' ई. ४ 'कवतेः वा गतिकर्मणः' इ. ५ 'व्यख्यत्' अथवा 'व्यख्यपत्' अ. ६ 'सविता वरणीयः' ई. ७ 'अधोरामः अधस्तात् कृष्णः' ई. ८ 'कृष्णः रामः कस्मात्' इ. ९ 'इति' ई. १० 'उग्रम् उद्गूर्णम् आह्वयामहे' इ.

आध्रः चित् यं मन्यमानः । आढ्यालुः दरिद्रः । तुरः चित् । तुरः[1] इति यमनाम । तरतेः वा । त्वरतेः वा । त्वरया तूर्णगतिः यमः । राजा चित् । यं[2] भगं भक्षि इति आह । अन्धोभगः (कौषी० ब्रा० ६।१३ ॥ शत० ब्रा० १।७।४।६) इति आहुः । अनुत्सृप्तः न दृश्यते । प्राशित्रम् अस्य अक्षिणी निर्जघान (कौषी० ब्रा० ६।१३) इति च ब्राह्मणम् । जनं भगो गच्छति (मैत्रा० सं० १।६।१२) इति वा[3] । जनं गच्छति आदित्यः उदयेन । सूर्यः (९) सर्तेः वा । सुवतेः वा । स्वीर्यतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० १४ ॥ गु० ३ अथवा १४) ।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १।५०।१) ॥ उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यम् । इति । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १५ ॥ गु० ४ अथवा १५) ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च (ऋ० सं० १।११५।१) ॥ चायनीयं देवानाम् उदगमत्[4] अनीकम् । ख्यानं मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च । आपूपुरत् द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्षं च महत्त्वेन[5] । सूर्यः आत्मा जंगमस्य च स्थावरस्य च । अथ यत् रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा (१०) भवति । तस्य एषा भवति (महा० १६ ॥ गु० ५ अथवा १६) ।

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं० ६।५८।१) ॥ शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं ते अन्यत् । यज्ञियं ते अन्यत् । विषमरूपे[6] ते अहनी कर्म । द्यौः इव च[7] असि । सर्वाणि[8] प्रज्ञानानि

---

१ 'तुरः अपि यमः तूर्णगतिः । राजा°' इ. २ 'वा' ई. । 'वा विज्ञायते' अ. ३ 'इति । कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् तस्य°' ओ. ४ 'उदगात्' इ. ५ 'महत्त्वेन तेन' ओ. ६ 'विपुरूपे' इ. ७ 'च' ई. ८ 'सर्वाः प्रज्ञाः' इ.

अवसि अन्नवन्[1]। भाजनवती[2] ते पूषन् इह दत्तिः[3] अस्तु । तस्य एषा अपरा भवति (महा० १७ ॥ गु० ६ अथवा १७) ।

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम्[4] । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ६।४९।८) ॥ पथस्पथः अधिपतिं वचनेन कामेन कृतः अभ्यानट् अर्कम् । अभ्यापन्नः[5] अर्कम् इति वा । स नः ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्म कर्म च[6] नः प्रसाधयतु पूषा । इति[7] । अथ यत् विषितः भवति तत् विष्णुः (११) भवति । विशतेः वा । व्यश्नोतेः वा । तस्य एषा भवति (महा० १८ ॥ गु० ७ अथवा १८) ।

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूहळ्मस्य[8] पांसुरे (ऋ० सं० १।२२।१७) ॥ यत् इदं किंच[9] तत् विक्रमते विष्णुः । त्रिधा[10] निधत्ते पदम्[11] । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवि इति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसि इति और्णवाभः । समूहळ्म् अस्य प्यायने[12] अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । समूहळ्म्[13] अस्य पांसुले इव[14] पदं न दृश्यते । इति । पांसवः[15] पादैः सूयन्ते इति वा । पन्नाः शेरते इति वा । पिंशनीयाः[16] भवन्ति इति वा (महा० १९ ॥ गु० ८ अथवा १९ द्वितीयः पादः) ।

विश्वानरः (१२) व्याख्यातः (निरु० ७।२१) । तस्य एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (महा० २० ॥ गु० ९ अथवा २०) ।

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् (ऋ० सं० ८।६८।४) ॥ विश्वानरस्य आदित्यस्य । अनानतस्य शवसः । महतः[17] बलस्य । एवैः च कामैः । अयनैः । अवनैः वा[18] । चर्षणीनां

१ 'अन्नवन्' ई. २ 'भन्दनीया' इ. ३ 'दानं' इ. ४ 'अभ्यानलर्कम्' अ. ५ 'अभ्यापन्नः अर्कम् इति वा' ई. ६ 'च' ई. ७ 'इति' ई. ८ 'समूळ्हमस्य' अ. ९ 'किंचित्' इ. १० 'त्रेधा' इ. ११ 'पदं त्रेधाभावाय' ओ. १२ 'पांसुरे प्यायने' ओ. १३ 'समूळ्हम्' अ। 'समूहळम् इव' इ. १४ 'इव' ई. १५ 'पांसवः कस्मात् । पादैः' इ. १६ 'पंसनीयाः' ओ. १७ 'महतः' ई. १८ 'वा' ई.

मनुष्याणाम् । ऊत्या च पथा रथानाम्[1] । इन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे ह्वयामि । वरुणः (१३) व्याख्यातः (निरु० १०।३) । तस्य एषा भवति (महा० २१ ॥ गु० २ अथवा २१) ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १।५०।६) ॥ भुरण्युः (निघ० २।१५।१४) इति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिः । भूरिम्[2] अध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोकस्य अपि वोह्ळा[3] । तत्संपाती भुरण्युः । अनेन[4] पावक ख्यानेन । भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि तत् ते वयं स्तुमः इति वाक्यशेषः । अपि वा उत्तरस्याम्[5] (महा० २२ ॥ गु० ३ अथवा २२) ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १।५०।६) ॥ वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य (ऋ० सं० १।५०।७) ॥ व्येषि द्यां रजश्च पृथु । महान्तं लोकम् । अहानि च मिमानः अक्तुभिः रात्रिभिः सह । पश्यन् जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् (महा० २३ ॥ गु० ४ अथवा २३) ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १।५०।६) ॥ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्[6] । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे (ऋ० सं० १।५०।५) ॥ प्रत्यङ् इदं सर्वम् उदेषि[7] । प्रत्यङ् इदं सर्वम्[8] अभिविपश्यसि । इति[9] । अपि वा एतस्याम् एव (महा० २४ ॥ गु० ५ अथवा २४) ।

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १।५०।६) ॥ तेन नः जनान् अभिविपश्यसि । केशी (१४) ।

---

१ 'रथानाम्' ई. २ 'भूरिम्०वोह्ळा' ई. ३ 'वोह्ला' अ. ४ 'येन' इ. ५ 'उत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि' सायणस्वीकृतनिरुक्तमूले. ६ 'प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् उदेपि मानुपान् प्रत्यङ्' इ. ७ 'प्रत्यङ् इदं ज्योतिः उच्यते प्रत्यङ्' ओ. ८ 'सर्वम् इदम्' इ. ९ 'इति' ई.

केशाः रश्मयः । तैः तद्वान् भवति । काशनात्[1] वा । तस्य एषा भवति (महा० २५ ॥ गु० ६ अथवा २५) ।

केश्य[1] ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी । केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते (ऋ० सं० १०।१३६।१) ॥ केशी अग्निं च[2] विषं च । विषम् (निघ० १।१२।१५) इति उदकनाम । विष्णातेः । विपूर्वस्य स्नातेः शुध्यर्थस्य[3] । विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ[4] च धारयति । केशी इदं[5] सर्वम् इदम् अभिविपश्यति । केशी इदं ज्योतिः उच्यते । इति आदित्यम् आह । अथापि एते इतरे ज्योतिषी केशिनी (१५) उच्येते । धूमेन अग्निः । रजसा च मध्यमः । तयोः[6] एषा साधारणा[7] भवति (महा० २६ ॥ गु० ७ अथवा २६) ।

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् । विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० १।१६४।४४) ॥ त्रयः केशिनः ऋतुथा विचक्षते । कालेकाले अभिविपश्यन्ति । संवत्सरे वपते एकः एषाम्[8] । इति अग्निः पृथिवीं दहति । सर्वम्[9] एकः अभिविपश्यति कर्मभिः आदित्यः । गतिः एकस्य दृश्यते । न रूपम् । मध्यमस्य । अथ यत् रश्मिभिः अभिप्रकम्पयन् एति तत् वृषाकपिः (१६) भवति । वृषाकम्पनः । तस्य एषा भवति (महा० २७ ॥ गु० ८ अथवा २७) ।

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै । य एष स्वप्नंनशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।२१) ॥ पुनः एहि वृषाकपे । सुप्रसूतानि[10] वः कर्माणि कल्पयावहै । यः एष स्वप्ननंशनः । स्वप्नान् नाशयसि[11] आदित्यः[12] उदयेन । सः अस्तम् एषि पथा पुनः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम्[13] एतत् ब्रूमः आदित्यम् । यमः (१७) व्याख्यातः (निरु० १०।१९) । तस्य एषा भवति (महा० २८ ॥ गु० ९ अथवा २८) ।

---

१ 'काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा' ओ. २ 'च' ई. ३ 'विपूर्वस्य स्नातेः शुध्यर्थस्य' आ. ४ 'द्यावापृथिव्यौ' ई. ५ 'इदं' ई. ६ 'तेषां' इ. ओ. ७ 'साधारणा' आ. ८ 'तेषाम्' ई. ९ 'सर्वम्' ई. १० 'सुप्रसूतानि सुप्रवृत्तानि आवां कर्माणि' इ. ११ 'नाशयति' अ. १२ 'आदित्यः' ई. १३ 'तम्° आदित्यम्' ई.

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः । अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति (ऋ० सं० १०।१३५।१) ॥ यस्मिन् वृक्षे[1] सुपलाशे स्थाने[2] । वृतः क्षये वा । अपि वा । उपमार्थे स्यात् । वृक्षे इव सुपलाशे इति । वृक्षो[3] व्रश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः संगच्छते यमः । रश्मिभिः आदित्यः । तत्र[4] नः सर्वस्य[5] पाता वा पालयिता वा पुराणान् अनुकामयेत[6] । अजः एकपात् (१८) । अजनः एकः पादः । एकेन पादेन पाति इति वा । एकेन पादेन पिबति इति वा । एकः अस्य पादः इति वा । एकं पादं नोत्खिदति (अथर्वसं० ११।४।२१) इत्यपि निगमः भवति । तस्य एष निपातः भवति वैश्वदेव्याम् ऋचि (महा० २९ ॥ गु० १० अथवा २९) ।

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः । विश्वे देवासः शृणवन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरंध्या (ऋ० सं० १०।६५।१३) ॥ पविः (निघ० २।२०।५) शल्यः भवति । यत् विपुनाति कायम् । तद्वत् पवीरम् आयुधम् । तद्वान् इन्द्रः पवीरवान् । अतितस्थौ पवीरवान् (ऋ० सं० १०।६०।३) इत्यपि निगमः भवति । तद्देवतावाक् पावीरवी । पावीरवी च दिव्या वाक् । तन्यतुः तनित्री वाचः अन्यस्याः । अजः च एकपाद् । दिवः धारयिता च[7] सिन्धुः । आपः च समुद्रियाः च[8] । सर्वे[9] च देवाः । सरस्वती च सह[10] पुरन्ध्या । स्तुत्या प्रयुक्तानि । धीभिः कर्मभिः युक्तानि । शृण्वन्तु वचनानि इमानि । इति[11] । पृथिवी (१९) व्याख्याता (निरु० १।१३) । तस्याः एष निपातः भवति ऐन्द्राग्न्याम् ऋचि (महा० ३० ॥ गु० ११ अथवा ३०) ।

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः । अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य (ऋ० सं० १।१०८।१०) ॥ इति[12] सा निगदव्याख्याता । समुद्रः (२०) व्याख्यातः (निरु० २।१०) ।

---

१ 'वृक्षे । वृश्चतीति वृक्षः' इ. २ 'स्थाने' ई. ३ वृक्षो°पलाशनात्' ई. ४ 'अत्र' इ. ५ 'सर्वस्य°पालयिता' ई. ६ 'इव कामयतु' इ. ७ 'सिन्धुश्च' इ. ८ 'च' ई. ९ 'विश्वे' ई. १० पुरन्ध्या सह । सहधीभिः कर्मभिः शृण्व°' ई. ११ 'इति' ई. १२ 'इति०व्याख्याता' ई.

तस्य एष निपातः भवति पावमान्याम् ऋचि (महा० ३१ ॥ गु० १२ अथवा ३१)।

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम्। मुहः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ९।७३।३)॥ पवित्रवन्तः रश्मिवन्तः। माध्यमिकाः[1] देवगणाः। पर्यासते माध्यमिकां वाचम्। पिता[2] एषां प्रत्नः पुराणः अभिरक्षति व्रतं कर्म। महः समुद्रं वरुणः तिरः अन्तः[3] दधाति। अथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषु उदकेषु कर्मणः आरम्भम् आरब्धुम्[4]। अजः एकपाद् (१८) व्याख्यातः (निरु० १२।२९)। पृथिवी (१९) व्याख्याता (निरु० १।१३)। समुद्रः (२०) व्याख्यातः (निरु० २।१०)। तेषाम् एष निपातः भवति अपरस्यां बहुदेवतायाम् ऋचि (महा० ३२ ॥ गु० १३ अथवा ३२)।

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः। विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु (ऋ० सं० ६।५०।१४)॥ अपि च नः अहिर्बुध्न्यः शृणोतु। अजः च एकपात्। पृथिवी च। समुद्रः च। सर्वे च देवाः। सत्यवृधः वा[5]। यज्ञवृधः वा[6]। हूयमानाः मन्त्रैः स्तुताः मन्त्राः[7] कविशस्ताः अवन्तु। मेधाविशस्ताः। दध्यङ् (२१) प्रत्यक्तः ध्यानम् इति वा। प्रत्यक्तम् अस्मिन् ध्यानम्[8] इति वा। अथर्वा (२२) व्याख्यातः (निरु० ११।१८)। मनुः (२३) मननात्। तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (महा० ३३ ॥ गु० १४ अथवा ३३)।

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत। तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्रे[10] उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् (ऋ० सं० १।८०।१६)॥ याम् अथर्वा च मनुः च पिता मानवानां दध्यङ् च धियम् अतनिषत तस्मिन् ब्रह्माणि कर्माणि[9] इन्द्रे उक्थानि च संगच्छन्ताम्[11]। अर्चन् यः अनूपास्ते स्वाराज्यम् (महा० ३४ ॥ गु० १५ अथवा ३४ तृतीयः पादः)।

---

१ 'माध्यमकाः' अ. २ 'मध्यमः पिता॰' अ. ३ 'अन्तः' ई. ४ 'आरब्धुम्' ई. ५ 'वा' ई. ६ 'उदकवृधो वा' इ. ७ 'मन्त्राः' ई. ८ 'ख्यानम्' अ. ९ 'कर्माणि ब्रह्माणि' अ। 'अन्नानि' ई. १० 'पूर्वेन्द्रे' ओ. ११ 'संगच्छन्तु' अथवा 'समागच्छन्तु' इ.

अथ अतः द्युस्थानाः देवगणाः । तेषाम् आदित्याः (२४) प्रथमागामिनः भवन्ति । आदित्याः व्याख्याताः (निरु० २।१३)। तेषाम् एषा भवति (महा० ३५ ॥ गु० १ अथवा ३५)।

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः (ऋ० सं० २।२७।१)॥ घृतस्नूः घृतप्रस्नाविन्यः । घृतप्रस्नाविण्यः[1] । घृतसानिन्यः[2] । घृतसारिण्यः इति[3] वा । आहुतीः[4] आदित्येभ्यः [5]चिरं जुह्वा जुहोमि । [6]चिरंराजभ्यः इति वा । शृणोतु नः इमाः गिरः मित्रः च[7] अर्यमा च[7] भगः च[7] बहुजातः च[8] धाता दक्षः वरुणः अंशः च । अंशः अंशुना व्याख्यातः (निरु० २।५)। सप्त ऋषयः (२५) व्याख्याताः (निरु० ४।२६ ॥ २।११)। तेषाम् एषा भवति (महा० ३६ ॥ गु० २ अथवा ३६)।

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ (वा० सं० ३४।५५)॥ सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । रश्मयः आदित्ये[9] । सप्त रक्षन्ति सदम् अप्रमादम् । संवत्सरम्[10] अप्रमाद्यन्तः । सप्त आपनाः ते एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् आदित्यं यन्ति । तत्र[11] जागृतः अस्वप्नजौ[12] सत्रसदौ च देवौ । वाय्वादित्यौ । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । [13]सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । [14]षट् इन्द्रियाणि विद्या[15] सप्तमी । आत्मनि । [16]सप्त रक्षन्ति [17]सदम् अप्रमादम् । शरीरम् अप्रमाद्यन्ति । सप्त आपनानि [18]इमानि एव स्वपतः लोकम् अस्तम् इतम् [19]आत्मानं यन्ति । तत्र[11] जागृतः अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ । प्राज्ञः च आत्मा तैजसः च । [20]इति आत्मगतिम् आचष्टे । तेषाम् एषा अपरा भवति (महा० ३७ ॥ गु० ३ अथवा ३७)।

---

१ 'घृतप्रस्नाविण्यो वा' इ. २ 'घृतसानिन्यो वा' इ। 'घृतसारिण्यः। घृतसानिन्यः इति°' अ. ३ 'इति' ई. ४ 'गिरः' इ. ५ 'चिरंराजभ्यः । चिरं वा । जुह्वा°' इ. ६ 'चिरंराजभ्य इति वा' ई. ७ 'च' ई. ८ 'च । तुवि इति बहुनाम । धाता°' इ. ९ 'आदित्ये । शृणातेः । श्रयतेर्वा । सप्त°' इ. १० 'आदित्यम्' इ. ११ 'अत्र' अ. १२ 'अस्वप्नजौ०देवौ' ई. १३ 'सप्त०प्रतिहिताः' ई. १४ 'षट्' ई. १५ 'विद्या०आत्मनि' ई. १६ 'सप्त' ई. १७ 'सदम् अप्रमादम्' ई. १८ 'तानि' इ. १९ 'शरीरं' इ. २० 'इति०आचष्टे' ई.

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्। अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथर्व सं० १०।८।९)॥ तिर्यग्बिलः चमसः ऊर्ध्वबन्धनः। ऊर्ध्वबोधनः वा। यस्मिन् यशः निहितं सर्वरूपम्। अत्र आसते ऋषयः सप्त सह। आदित्यरश्मयः। ये अस्य गोपाः महतः बभूवुः। इति अधिदैवतम्। अथ अध्यात्मम्। तिर्यग्बिलः चमसः ऊर्ध्वबन्धनः। ऊर्ध्वबोधनः[2] वा। यस्मिन् यशः निहितं सर्वरूपम्[1]। अत्र[3] आसते ऋषयः[4] सप्त सह। इन्द्रियाणि[5]। यानि अस्य गोप्तॄणि महतः बभूवुः। इति आत्मगतिम् आचष्टे। देवाः (२६) व्याख्याताः (निरु० ७।१५)। तेषाम् एषा भवति (महा० ३८॥ गु० ४ अथवा ३८)।

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम्। देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे (ऋ० सं० १।८९।२)॥ देवानां वयं[6] कल्याण्यां मतौ ऋजुगामिनाम्। ऋतुगामिनाम् इति[7] वा। देवानां दानम्[8] अभि नः निवर्तताम्। देवानां सख्यम् उपसीदेम[9] वयम्। देवाः नः आयुः प्रवर्धयन्तु चिरंजीवनाय। विश्वे देवाः (२७) सर्वे[10] देवाः। तेषाम् एषा भवति (महा० ३९॥ गु० ५ अथवा ३९)।

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम् (ऋ० सं० १।३।७)॥ अवितारः वा। अवनीयाः वा। मनुष्यधृतः सर्वे[11] च देवाः इह[12] आगच्छत[13]। दत्तवन्तः दत्तवतः सुतम्। इति। तत् एतत् एकम् एव[14] वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु[15] विद्यते। यत् तु किंचित् बहुदैवतं तत् वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते। यत् एव विश्वलिङ्गम् इति शाकपूणिः। अनत्यन्तगतः तु एष उद्देशः भवति। भूतांशः[16] काश्यपः आश्विनम् एकलिङ्गम्। अभितष्टीयं सूक्तम् एकलिङ्गम्। बभ्रुरेकः[17] इति दश द्विपदाः अलिङ्गाः। साध्याः (२८) देवाः

---

१ 'सर्वरूपम्' ई. २ 'ऊर्ध्वबोधनः वा' ई. ३ 'अत्र' ई. ४ 'ऋषयः सप्त' ई. ५ 'इन्द्रियाणि० बभूवुः' ई. ६ 'वयं कल्याण्यां मतौ' ई. ७ 'इति' ई. ८ 'धनलाभः' ड. ९ 'उपसेदिम' ड. १० 'सर्वे देवाः' ई. ११ 'सर्वे च देवाः' ई. १२ 'इह' ई. १३ 'आगत' ड. १४ 'इव' अ. १५ 'दाशतयीषु' ड. १६ 'बभ्रुरेकः इति दश द्विपदाः अलिङ्गाः। भूतांशः' ओ. १७ 'बभ्रुरेकः०अलिङ्गाः ई।' ओ.

साधनात् । तेषाम् एषा भवति (महा० ४० ॥ गु० ६ अथवा ४०) ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० १।१६४।५० ॥ १०।९०।१६) ॥ यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः । अग्निना अग्निम् अयजन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त इति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । साधनात् । द्युस्थानः देवगणः इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगम् इति आख्यानम् । वसवः (२९) यत् विवसते सर्वम् । अग्निः वसुभिः वासवः इति समाख्या । तस्मात् पृथिवीस्थानाः । इन्द्रः वसुभिः वासवः इति समाख्या । तस्मात् मध्यस्थानाः । वसवः आदित्यरश्मयः विवासनात् । तस्मात् द्युस्थानाः । तेषाम् एषा भवति (महा० ४१॥ गु० ७ अथवा ४१) ।

सुगा वो देवाः सुपथा अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः । जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥ स्वागमनानि वः देवाः सुपथानि अकर्म ये आगच्छत सवनानि इमानि जुषाणाः । खादितवन्तः पीतवन्तः च सर्वे अस्मासु धत्त वसवः वसूनि । तेषाम् एषा अपरा भवति (महा० ४२ ॥ गु० ८ अथवा ४२) ।

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः । अर्वाक्पथ उरुज्रयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य (ऋ० सं० ७।३९।३) ॥ ज्मयाः अत्र वसवः अरमन्त देवाः । ज्मा पृथिवी । तस्यां भवाः । उरौ च अन्तरिक्षे । मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त । शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाचः एनान् पथः बहुजवाः कुरुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषः नः अस्य अग्नेः । वाजिनः (३०) व्याख्याताः (निरु० २।२८) । तेषाम् एषा भवति (महा० ४३ ॥ गु० ९ अथवा ४३) ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ७।३८।७)॥

---

१ 'यज्ञेन०देवाः' ई. २ 'संसेव्यन्त' अ. ३ 'साधनात्' ई. ४ 'सदनमकर्म' ओ.

सुखाः नः भवन्तु वाजिनः ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमितद्रवः । स्वर्काः स्वञ्चनाः इति वा । स्वर्चनाः इति वा । स्वर्चिषः इति वा । जम्भयन्तः अहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रम् अस्मत् याव[1]यन्तु अमीवाः । देवाश्वाः इति वा । देवपत्न्यः (३१) देवानां पत्न्यः । तासाम् एषा भवति (महा० ४४ ॥ गु० १० अथवा ४४) ।

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ५।४६।७) ॥ देवानां पत्न्यः उशत्यः अवन्तु नः । प्रावन्तु नः तुजये[2] अपत्यजननाय च अन्नसंसननाय च । याः पार्थिवासः याः अपाम् अपि व्रते[3] कर्मणि ताः नः देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् । तासाम् एषा अपरा भवति (महा० ४५ ॥ गु० ११ अथवा ४५) ।

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य१ग्नाय्यश्विनी राट् । आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् (ऋ० सं० ५।४६।८) ॥ अपि च[4] ग्नाः व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी । अग्नायी अग्नेः पत्नी । अश्विनी अश्विनोः पत्नी । राट् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । यः ऋतुः कालः जायानां यः ऋतुः कालः जायानाम् (महा० ४६ ॥ गु० १२ अथवा ४६) ।

इति द्वादशोऽध्यायः ।

---

१ 'यावयन्' अ. २ 'तुजये' आ. ३ 'कर्मणि व्रते' अ. ४ 'च' आ.

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ इमाः अतिस्तुतयः इति आचक्षते । अपि वा संप्रत्ययः एव स्यात् । माहाभाग्यात् देवतायाः । सः अग्निम् एव प्रथमम् आह । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २।१।१) इति यथा एतस्मिन् सूक्ते । नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे (ऋ० सं० २।२८।६) इति वरुणस्य । अथ एषा इन्द्रस्य (१) ।

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी (ऋ० सं० ८।७०।५) ॥ यदि ते इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युः न त्वा वज्रिन् सहस्रम् अपि सूर्याः न द्यावापृथिव्यौ अपि अभ्यश्नुवीताम् इति । अथ एषा आदित्यस्य (२) ।

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । क्व१स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।२२) ॥ यत् उदञ्चः वृषाकपे गृहम् इन्द्र अजगमत क्व स्यः पुल्वघः मृगः क्व सः बह्वादी मृगः । मृगः मार्ष्टेः गतिकर्मणः । कम् अगमत् देशं जनयोपनः । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । अथ एषा आदित्यरश्मीनाम् (३) ।

वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः (ऋ० सं० १०।८६।१) ॥ व्यसृक्षत हि प्रसवाय । न च इन्द्रं देवम् अमंसत । यत्र अमाद्यत् वृषाकपिः अर्यः ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु । मत्सखा मम सखा । मदनसखा । ये नः सखायः तैः सह इति वा । सर्वस्मात् यः इन्द्रः उत्तरः तम् एतत् ब्रूमः आदित्यम् । अथ एषा अश्विनोः (४) ।

---

१ 'वाचः प्रवह्लितेव' इ.

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु (ऋ० सं० १०।१०६।६) ॥ सृण्या इव इति । द्विविधा सृणिः भवति । भर्ता च हन्ता च । तथा अश्विनौ च अपि भर्तारौ । जर्भरी भर्तारौ इत्यर्थः । तुर्फरीतू हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्य अपत्यं नैतोशम् । नैतोशा इव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरू । उदन्यजा इव इति उदकजे इव रत्ने । सामुद्रे चान्द्रमसे वा । जेमने जयमने जेमना । मदेरू । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतत् जरायुजं शरीरं शरदम् अजीर्णम् । अथ एषा सोमस्य (५) ।

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति (ऋ० सं० ९।५८।१) ॥ तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति । धावति गच्छति ऊर्ध्वां गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारया अभिषुतस्य अन्धसः । धारया अभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य । अथ एषा यज्ञस्य (६)।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश (ऋ० सं० ४।५८।३) ॥ चत्वारि शृङ्गा इति वेदाः वै एते उक्ताः । त्रयः अस्य पादाः इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि । त्रिधा बद्धः त्रेधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः । वृषभो रोरवीति । रोरवणम् अस्य सवनक्रमेण ऋग्भिः यजुर्भिः सामभिः । यत् एनम् ऋग्भिः शंसन्ति यजुर्भिः यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इति । एष हि महान् देवः यत् यज्ञः । मर्त्याँ आ विवेश इति । एष हि मनुष्यान् आविशति यजनाय । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (७)।

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे (मैत्रा० सं० २।१०।६॥ काठकसं० १८।४॥ २१।९) ॥ स्वर् गच्छन्तः ईजानाः वा न ईक्षन्ते । ते अमुम् एव लोकं

१ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमाः खण्डाः दुर्गस्वीकृतपाठे न सन्ति.

गतवन्तः[1] ईक्षन्ते[2] इति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसः वितेनिरे इति । अथ एषा वाचः प्रवह्लितेव[3] (८)।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति (ऋ० सं० १।१६४।४५) ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि । तानि विदुः ब्राह्मणाः ये मेधाविनः । गुहायां त्रीणि निहितानि न अर्थं वेदयन्ते । गुहा[4] गूहतेः । तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारः[5] महाव्याहृतयः च इति आर्षम् । नामाख्याते च उपसर्गनिपाताः च इति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पः ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकी इति याज्ञिकाः । ऋचः यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकी इति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाक् वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकी इति एके । पशुषु तूणवेषु[6] मृगेषु आत्मनि च इति आत्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् । एषु एव लोकेषु त्रीणि । पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां सा अग्नौ सा रथन्तरे । या अन्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सा आदित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नौ । अथ पशुषु । ततो या वाक् अत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे[7] न्यदधुः[8] । तस्मात् ब्राह्मणाः उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् (मैत्रा० सं० १।११।५) इति । अथ एषा अक्षरस्य[9] (९)।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते (ऋ० सं० १।१६४।३९) ॥ ऋचः अक्षरे परमे व्यवने[10] यस्मिन् देवाः अधिनिषण्णाः सर्वे । यः तत् न वेद किं स ऋचा करिष्यति । ये इत् तत् विदुः ते इमे समासते इति विदुषः उपदिशति । कतमत् तत् एतत् अक्षरम् । ओ३म् इति एषा वाक् इति शाकपूणिः । ऋचः[11] च हि अक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते । नानादेवतेषु च

---

१ 'गतवन्तमीक्षन्तामिति' ओ. २ 'इच्छन्त' अ. ३ 'प्रवह्लितेव' ओ. ४ 'गुहा गूहतेः' ई. ५ 'ओंकारः° आर्षम्' ई. ६ 'तूणवे' अ. ७ 'ब्राह्मणेषु' ओ. ८ 'अदधुः' ओ. ९ 'अक्षरस्य प्रवह्लितेव' इ. १० 'व्यवने' ई. ११ 'ऋचश्च °ब्राह्मणम्' ई.

चतुर्दशोऽध्यायः[1]

व्याख्यातं दैवतम् । यज्ञाङ्गं च । अथ अतः ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः । सूर्य आत्मा (ऋ० सं० १।११५।१) इति उदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथ एतत् अनुप्रवदति[2] । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एष ऋग्गणः प्रवदति[3] । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः (ऋ० सं० १।१६४।४६) इति । अथ एष महान् आत्मा आत्मजिज्ञासया आत्मानं प्रोवाच । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः (ऋ० सं० ३।२६।७) अहमस्मि प्रथमजाः इति एताभ्याम् (महा० १ ॥ गु० १४) ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम (ऋ० सं० ३।२६।७) ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य [4]नाम । यो मा ददाति स इदेव मा[5]वदहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (तैत्ति०उप० ३।१०।६) ॥ इति । स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एवं तं व्याजहार । यं[6] तमात्मानम् अध्यात्म[7]जम् अन्तिकम् अन्यस्मै आ चचक्ष्व इति (महा० २ ॥ गु० १५) ।

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः (ऋ० सं० १।१६४।३१ ॥ १०।१७७।३) ॥ आ वरीवर्ति भुवनेषु अन्तः इति । अथ एष महान् आत्मा सत्त्वलक्षणः । तत् परम् । तत् ब्रह्म । तत् सत्यम् । तत् सलिलम् । तत् अव्यक्तम् । तत् अस्पर्शम् । तत् अरूपम् । तत् अरसम् । तत् अगन्धम् । तत् अमृतम् । तत् शुक्लम् । तन्निष्ठः भूतात्मा । सा एषा भूतप्रकृतिः इति एके । तत् क्षेत्रम् । तज्ज्ञानात्[8] क्षेत्रज्ञम् अनुप्राप्य निरात्मकम्[9] ।

---

१ 'चतुर्दशोऽध्यायः' आ । दुर्गवृत्तौ चतुर्दशोऽध्यायो न वर्तते. २ 'अनुप्रवदन्ति' ओ. ३ 'प्रवदन्ति' ओ. ४ 'नाभिः' ओ. ५ 'मा वा अह०' ओ. ६ '०व्याजहारायतमात्मा०' ओ. ७ 'अभ्यात्म०' ओ. ८ 'तदज्ञानात्' ओ. ९ 'निरात्मजम्' ओ.

अथ एष महान् आत्मा त्रिविधः भवति । सत्त्वं रजः तमः इति । सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठति । अभितः रजस्तमसी । [1]रजः इति कामद्वेषः । तमः इति अविज्ञातस्य विशुध्यतः विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । प्रतिभातिलिङ्गः महान् आत्मा तमोलिङ्गः । विद्याप्रकाशलिङ्गः तमः । अपि निश्चयलिङ्गः आकाशः (महा० ३ ॥ गु० १६) ।

आकाशगुणः शब्दः । आकाशात् वायुः द्विगुणः स्पर्शेन । वायोः ज्योतिः त्रिगुणं रूपेण । ज्योतिषः आपः चतुर्गुणाः रसेन । अद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्याः भूतग्रामस्थावरजंगमाः । तत् एतत् अहर्युगसहस्रं जागर्ति । तस्य अन्ते सुषुप्स्यन् अङ्गानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः पृथिवीम् अपियन्ति । पृथिवी अपः । आपः ज्योतिषम् । ज्योतिः वायुम् । वायुः आकाशम् । आकाशः मनः । मनः विद्याम् । विद्या महान्तम् आत्मानम् । महान् आत्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति । युगसहस्रं रात्रिः । तौ एतौ अहोरात्रौ अजस्रं परिवर्तेते । स कालः तत् एतत् अहः भवति ।

युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥

इति (महा० ४ ॥ गु० १७) ।

तं परिवर्तमानम् अन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्ता अतिमात्रः अहम् इति गम्यते । स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु । चिरेणु आकाशात् वायोः [2]प्राणं चक्षुः च वक्तारं च तेजसः अद्भ्यः स्नेहं पृथिव्याः मूर्तिः । पार्थिवान् तु अष्टौ गुणान् विद्यात् । त्रीन् मातृतः त्रीन् पितृतः । अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसशोणितानि मातृतः । [3]अन्नं पानम् इति अष्टौ । सः अयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानः अपि क्लृप्तः (महा० ५ ॥ गु० १८) ।

स यदि अनुरुध्यते तत् भवति । यदि धर्मः अनुरुध्यते तत् देवः भवति । यदि ज्ञानम् अनुरुध्यते तत् अमृतः भवति । यदि कामम् अनुरुध्यते संच्यवते । इमां योनिं संदध्यात् । तत् इदम् अत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः संभवति ।

१ '°तमसी इति काम°' ओ. २ 'प्राणः' ओ. ३ 'अन्नपानम्' अ.

श्लेष्मणः रसः । रसात् शोणितम् । शोणितात् मांसम् । मांसात् मेदः । मेदसः स्नावा । स्नाव्नः अस्थीनि । अस्थिभ्यो मज्जा । मज्जातः रेतः । तत् इदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः संभवति । शुक्रातिरेके पुमान् भवति । शोणितातिरेके स्त्री भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसकः भवति । शुक्रेण[1] भिन्नेन यमः भवति । शुक्रशोणितसंयोगात् मातृपितृसंयोगात् च । तत् कथम् इदं शरीरं परं संयम्यते । सौम्यः भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्रात् बुद्बुदाः । सप्तरात्रात् पेशी । द्विसप्तरात्रात्[2] अर्बुदः । पञ्चविंशतिरात्रैः[3] स्वस्थितः घनः भवति । मासमात्रात् कठिनः भवति । द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः । मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः । पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति । सप्तमे चलनसमर्थः भवति । अष्टमे बुध्या अध्यवस्यति । नवमे सर्वाङ्गसंपूर्णः भवति ।

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
अर्वाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
सांख्यं योगं समभ्यस्येत्पुरुषं वा पञ्चविंशकम् ॥ इति । ततः च दशमे मासे प्रजायते । जातः च वायुना स्पृष्टः[4] न स्मरति जन्ममरणे[5] । अन्ते च शुभाशुभं कर्म । एतत् शरीरस्य प्रामाण्यम् (महा० ६ ॥ गु० १९) ।

अष्टोत्तरं संधिशतम् । अष्टाकपालं शिरः संपद्यते । षोडश वपा पलानि । नव स्नायुशतानि । सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रः रोमाणि कोट्यः । हृदयं हि अष्ट कपालानि । द्वादश कपालानि जिह्वा । वृषणौ हि अष्ट सुवर्णौ[6] । तथा उपस्थगुदपायु । एतत् मूत्रपुरीषं कस्मात् । आहारपान[7]सिक्तत्वात् । अनुपचितकर्माणौ अन्योन्यं जायेते इति । तं विद्याकर्मणी सम-

१ 'शुक्रभिन्नेन°' ओ. २ 'द्विःसप्त°' अ. ३ '°रात्रस्व°' अ. ४ 'स्पृष्टस्तन्न स्म°' ओ. ५ '°मरणमन्ते°' ओ. ६ 'सुपर्णौ' ओ. ७ 'आहारापान°' अ.

न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च (बृह० उ० ४।४।२)। महति अज्ञानतमसि मग्नाः[1] जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैः अभिभूयमानः सः अस्मात् आर्जवं जवीभावानां तत्[2] निर्मुच्यते । सः अस्मात्[3] पापात् महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिः[4] अधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणः अनुरूपं[5] फलम् अनुभूय तस्य संक्षये पुनः इमं लोकं प्रतिपद्यते (महा० ७ ॥ गु० २०)।

अथ ये हिंसाम् आश्रित्य विद्याम् उत्सृज्य महत् तपः तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूमम् अभिसंभवन्ति । धूमात् रात्रिम् । रात्रेः अपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षात् दक्षिणायनम् । दक्षिणायनात् पितृलोकम् । पितृलोकात् चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः वायुम् । वायोः वृष्टिम् । वृष्टेः ओषधयः च । एतत् भूत्वा तस्य[6] संक्षये पुनः इमं लोकं प्रतिपद्यते (महा० ८ ॥ गु० २१)।

अथ ये हिंसाम् उत्सृज्य विद्याम् आश्रित्य महत् तपः तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते आर्चिः अभिसंभवन्ति । आर्चिषः अहः । अह्नः आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षात् उदगयनम् । उदगयनात् देवलोकम् । देवलोकात् आदित्यम् । आदित्यात् वैद्युतम् । वैद्युतात् मानसम् । मानसः पुरुषः भूत्वा ब्रह्मलोकम् अभिसंभवन्ति । ते[7] न पुनः आवर्तन्ते । शिष्टाः दन्दशूकाः यतः इदं न जानन्ति । तस्मात् इदं वेदितव्यम् । अथापि आह (महा० ९ ॥ गु० २२)।

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति (ऋ० सं० १०।८२।७)॥ न तं विद्यया विदुषः यम् एवं विद्वांसः वदन्ति अक्षरं ब्रह्मणस्पतिम् । अन्यत् युष्माकम् अन्तरम् । अन्यत् एषाम् अन्तरं बभूव इति । नीहारेण प्रावृताः तमसा । जल्प्या च असुतृपः उक्थशासः प्राणं[8] सूर्यं यत्पथगामिनः[9] चरन्ति ।

---

१ 'मग्नौ' ओ. २ 'तं निर्मु°' अ. ३ 'सोऽस्मापान्नं महा°' अ । ओ. ४ 'प्रकृतीर धि°' एकस्मिन् गुर्जरपुस्तके. ५ 'कर्मणानुरूपम्' अ. ६ 'तस्य संक्षये' आ. ७ 'न तेन पुनः°' अ. ८ 'प्राणांस्तर्पयन्त्यथगा°' अथवा 'प्राणं सूर्यं यन्त्यथगा°' अ. ९ 'गामिन्यश्च' अ.

अविद्वांसः क्षेत्रज्ञम् अनुप्रवदन्ति । अथ अहो विद्वांसः । क्षेत्रज्ञः [1] अनुकल्पते । तस्य तपसा सह अप्रमादम् एति । अथ आसख्यः भवति । तेन असंततम् इच्छेत् । तेन सख्यम् इच्छेत् । एष हि सखा श्रेष्ठः संजानाति भूतं भवत् भविष्यत् इति । ज्ञाता कस्मात् । जायतेः [2] । सखा कस्मात् । सख्यतेः [3] । सह भूतेन्द्रियैः खे [4] शेते । महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयति इति [5] वा । तस्य तदा [6] आपः प्रतिष्ठा । शीलम् उपशमः । आत्मा ब्रह्म । इति स ब्रह्मभूतः भवति । साक्षिमात्रः व्यवतिष्ठते । अबन्धः [7] ज्ञानकृतः । अथ आत्मनः महतः प्रथमं भूतनामधेयानि अनुक्रमिष्यामः (महा० १० ॥ गु० २३) ।

हंसः । धर्मः । यज्ञः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शंभुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कम् । अन्नम् । हविः । सद्म । सदनम् । ऋतम् । योनिः । ऋतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । हविः [8] । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अन्तरिक्षम् । आकाशम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः [9] । समुद्रः । तपः । तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । वृक्षः [10] । ऊर्ध्वः । तत् । यत् । किम् । ब्रह्म । वरेण्यम् । हंसः । आत्मा । भवति [11] । वधन्त्यध्वानम् [12] । यद्वाहिष्या [13] । शरीराणि । अव्ययं [14] च संस्कुरुते । यज्ञः । आत्मा । भवति । यत् [15] एनं तन्वते । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एतानि सूक्तानि एताः ऋचः अनुप्रवदन्ति (महा० ११ ॥ गु० २४) ।

---

१ '०ज्ञो न क०' अ. २ 'जानतेः' अ. ३ 'सख्यते' अ. ४ '०न्द्रियैः शेरते०' ओ. ५ '०इतीति तस्य०' ओ. ६ 'यदापः०' ओ. ७ 'बन्धोज्ञा०' अ. ८ 'हविः' आ. ९ 'सगरम्' अ. १० 'ऊधः वृक्षः तत्०' अ. ११ 'भवन्ति' अ. १२ 'वधन्ति । अध्वानम्' । अ. १३ 'यद्वाह्विष्या' अ. १४ 'अव्यजसंकुरुते' अ. १५ 'यदेनं' अ.

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः (ऋ० सं० ९।९६।५) ॥ सोमः[1] पवते । सोमः सूर्यः प्रसवनात् । जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । दिवः द्योतनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । पृथिव्याः प्रथनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । अग्नेः गतिकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । इन्द्रस्य ऐश्वर्यकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । विष्णोः व्याप्तिकमर्णाम् आदित्यरश्मीनाम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । सोमः आत्मा अपि एतस्मात् एव । इन्द्रियाणां जनिता इत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिः विभूतिभिः विभूततः[2] आत्मा । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १२ ॥ गु० २५) ।

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन् (ऋ० सं० ९।९६।६) ॥ ब्रह्मा देवानाम् इति । एष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । पदवीः कवीनाम् इति । एष हि पदं वेत्ति कवीनां कवयिमानानाम् आदित्यरश्मीनाम् । ऋषिः विप्राणाम् इति । एष हि ऋषिणः भवति विप्राणां व्यापनकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । महिषः मृगाणाम् इति । एष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । श्येनः गृध्राणाम् इति । श्येनः आदित्यः भवति श्यायतेः गतिकर्मणः । गृध्रः आदित्यः भवति गृध्यतेः स्थानकर्मणः यतः एतस्मिन् तिष्ठति । स्वधितिः वनानाम् इति । एष हि स्वयं कर्माणि आदित्यः धत्ते वनानां वननकर्मणाम् आदित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रम् अत्येति रेभन् इति । एष हि पवित्रं रश्मीनाम् अत्येति स्तूयमानः । एषः एव एतत् सर्वम् अक्षरम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानाम् इति । अयम् अपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनाम् इति । अयम् अपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानाम् इन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणाम् इति । अयम् अपि ऋषिणः भवति

१ 'सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः। २५ । ब्रह्मा०' अ. २ 'विभूततमः' एकस्मिन् पुस्तके.

विप्राणां व्यापनकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । महिषः मृगाणाम् इति । अयम् अपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । श्येनः गृध्राणाम् इति । श्येनः आत्मा भवति श्यायतेः ज्ञानकर्मणः । गृध्राणि इन्द्रियाणि गृध्यतेः ज्ञानकर्मणः यतः एतस्मिन् तिष्ठति । स्वधितिः वनानाम् इति । अयम् अपि स्वयं कर्माणि आत्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणाम् इन्द्रियाणाम् । सोमः पवित्रम् अत्येति रेभन् इति । अयम् अपि पवित्रम् इन्द्रियाणि अत्येति । स्तूयमानः अयम् एव एतत् सर्वम् अनुभवति । आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १३ ॥ गु० २६) ।

तिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् । गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः (ऋ० सं० ९।९७।३४) ॥ वह्निः आदित्यः भवति । सः तिस्रः वाचः प्रेरयति ऋचः यजूंषि सामानि । ऋतस्य आदित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः मतानि । एष एव एतत् सर्वम् अक्षरम् । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । वह्निः आत्मा भवति । स तिस्रः वाचः ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमताम् । ऋतस्य आत्मनः कर्माणि ब्रह्मणः मतानि । अयम् एव एतत् सर्वम् अनुभवति । आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १४ ॥ गु० २७) ।

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः । सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते (ऋ० सं० ९।९७।३५) ॥ एते एव सोमं गावः धेनवः रश्मयः वावश्यमानाः कामयमानाः आदित्यं यन्ति । एवम् एव सोमं विप्राः रश्मयः मतिभिः पृच्छमानाः कामयमानाः आदित्यं यन्ति । एवम् एव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । एतम् एव अर्काः च त्रिष्टुभः च संनवन्ते । ते[१] एतस्मिन् आदित्ये एकं भवन्ति । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । एते एव सोमं गावः धेनवः इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानानि आत्मानं यन्ति । एवम् एव सोमं विप्राः इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानानि आत्मानं यन्ति । एवम् एव

१ 'वावाश्य°' अ. २ 'तत:' ओ.

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । इमम् एव आत्मा च सप्त ऋषयः च संनवन्ते । तानि[1] इमानि एतस्मिन् आत्मनि एकं भवन्ति । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १५ ॥ गु० २८) ।

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः (ऋ० सं० ९।९७।४०) ॥ अत्यक्रमीत् समुद्रः आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमः वावृधे सुवानः इन्दुः । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । अत्यक्रमीत् समुद्रः आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजाः भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमः[2] वावृधे सुवानः इन्दुः । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १६ ॥ गु० २९) ।

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् । अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः (ऋ० सं० ९।९७।४१) ॥ महत् तत् सोमः महिषः चकार अपां यत् गर्भः अवृणीत । देवानाम् आधिपत्यम् अदधात् इन्द्रे पवमानः । ओजः अजनयत् सूर्ये ज्योतिः इन्दुः आदित्यः । इन्दुः आत्मा (महा० १७ ॥ गु० ३०) ।

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार । देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान (ऋ० सं० १०।५५।५) ॥ विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम्[3] । युवानं चन्द्रमसं पलितः आदित्यः गिरति । सद्यः म्रियते सः दिवा समुदिता । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम्[3] । युवानं महान्तं पलितः आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदिता । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० १८ ॥ गु० ३१) ।

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा[4] ऋषयो देवजा इति । तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः (ऋ० सं०

१ '°तानि एतस्मिन्°' ओ. २ 'महत्सोमः' अ. ३ 'द्रमनशीलम्' अ. ४ 'षळिय°' अ.

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् । आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् (ऋ० सं० १।८४।१६) ॥ कः आदित्यः धुरि गाः युङ्क्ते रश्मीन् कर्मवतः भानुमतः दुराधर्षान् असून्[1] असुनवन्ति इषून् इषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । यः इमं संभृतं वेद कथं सः जीवति । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । कः आत्मा धुरि गाः युङ्क्ते इन्द्रियाणि कर्मवन्ति[2] भानुमन्ति दुराधर्षान् असून्[1] असुनवन्ति इषून् इषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । यः इमानि[3] संभृतानि वेद चिरं सः[4] जीवति । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० २५ ॥ गु० ३८) ।

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति । कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय (ऋ० सं० १। ८४।१७) ॥ कः एव गच्छति । कः ददाति[5] । कः बिभेति । कः मंसते सन्तम् इन्द्रम् । कः तोकाय अपत्याय महते च नः रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय (महा० २६ ॥ गु० ३९) ।

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः । कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः (ऋ० सं० १। ८४।१८) ॥ कः आदित्यं पूजयति[6] हविषा च घृतेन च स्रुचा यजातै ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति । कस्मै देवाः आवहान् आशु होमार्थान् । कः मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेवः । इति अधिदैवतम् । अथ अध्यात्मम् । कः आत्मानं पूजयति[6] हविषा च घृतेन च स्रुचा यजातै ऋतुभिः ध्रुवेभिः इति । कस्मै देवाः आवहान् आशु होमार्थान् । कः मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञः । इति आत्मगतिम् आचष्टे (महा० २७ ॥ गु० ४०) ।

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः (ऋ० सं० १।८४।१९) ॥ त्वम् अङ्ग प्रशंसीत् देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वत् अन्यः अस्ति मघवन् पाता वा पाल-

---

१ 'असूनि' ओ. २ 'कर्मवतः भानुमतः दुरा°' ओ. ३ 'इमं संभृतं वेद चिरं जीव°' ओ. ४ 'सः' महाराष्ट्रपाठे नास्ति. ५ 'ददाति को दधाति को वि°' अ. ६ 'पूरयति' ओ.

यिता वा जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवीमि ते वर्चः[1] स्तुतियुक्तम् (महा० २८ ॥ गु० ४१) ।

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् (ऋ० सं० ४।४०।५) ॥ हंसः इति । हंसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा परं ज्योतिः । पृथिवी व्याप्ता इति । व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मणा अनभ्यासेन आदित्यमण्डलेन इति । त्ययति इति लोकः त्ययति इति । हंसयन् त्ययति इति । हंसाः परमहंसाः । परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसति इति । त्रिभिः वसति इति वा । रश्मिः वसति इति वा । वह्निः वसति इति वा । सुवर्णरेताः पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमनं वा सुभानुः सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद्द्रवं सर्वे रसा विकर्षयति । रश्मिर्विकर्षयति । वह्निर्विकर्षयति । वननं भवति । अश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजाः सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति । निगमो निगमव्यति भवत्यृषे निर्वचनाय (महा० २९) ।

अस्य २९ खण्डस्य गुर्जर पाठः—

'हंसेति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्माभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति त्यजतीति लोकस्त्यजतीति हंसस्त्यजतीति हंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीत वसतीति त्रिभिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा सुवर्णरेताः पुरुषा गर्भाभिरिति[2] रिफता चमकुटिलानि कुटन्ता रेफन्तान्तरिक्षं[3] चरेदर्थेऽत्यन्तरिक्षं चरतीति दिवि भूँमिर्गमनं[4] वा स्वर्भानुः सुप्रसूतो होतादित्यस्य होता गताभवन्त्यतिथिर्दुरोँण[5]-

---

१ 'वच इति स्तुतिसंयुक्तम्' अ.

२ 'रोथ' दत्त पाठान्तराणिः—

'गर्भा रिफिरिति रिफिता चम°'. ३ अन्तरिक्षात्. ४ 'भूमिगमनम्'. ५ 'दुरोणसत् द्रवन्ति'.

सदूद्रवन्ति सर्वे रसाश्चिकीर्षयन्तीति[1] वावनतं भवतीत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धनगोजाः सर्वगोजा ऋतगोजा सर्वगोजा ऋतगोजातिर्ऋच[2] इति जो बहुजो शब्दो भवति निगमो निगमव्यो भवत्यृषि निर्वचनाय.' (गु० ४२)।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति (ऋ० सं० १।१६४।२०)॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ। दुष्कृतं पापं परिसारकम्[3] इति आचक्षते। सुपर्णा सयुजा सखाया इति आत्मानं[4] परमात्मानं प्रति उत्तिष्ठति। शरीरे एव तत् जायते। वृक्षं[5] वृक्षं शरीरं वृक्षं[6] पक्षौ प्रतिष्ठापयति। तयोः अन्यत् भुक्त्वा अन्नम्[7] अनश्नन् अन्यां सरूपतां सलोकताम् अश्नुते यः एवं वेद। अन्नम्[8] अनश्नन् अन्यः अभिचाकशीति। इति[9] आत्मगतिम् आचष्टे (महा० ३० ॥ गु० ४३)।

आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व। तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव (खैलिकसूक्त १४।६)॥ आगमिष्यन्ति शक्रः देवताः ताः त्रिभिः तीर्थैभिः शक्रप्रतरैः ईळितेभिः त्रिभिः तीर्थैः यज्ञम् इमं नः यज्ञभागम् अग्नीषोमभागौ इन्द्रः जुषस्व तृप्ताम् एवं मातुलयोगकन्याभागं सतृकेव सा या देवताः ताः तत्स्थाने शक्रं निदर्शनम् (महा० ३१[10])।

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये। अग्निं गीर्भिर्हवामहे (ऋ० सं० ८।११।६)॥ विप्रं विप्रासः अवसे विदुः वेद विन्दतेः वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना। विप्रः तु हृत्पद्मनिलयस्थितम् अकारसंहितम् उकारं पूरयेत् मकारनिलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिन्दुसिक्तं विकासितं वह्नितेजःप्रभं कनकपद्मेषु अमृतशरीरम् अमृतजातस्थितम् अमृतवाचा अमृतमुखे वदन्ति। अग्निं गीर्भिर्हवामहे। अग्निं संबोधयेत् अग्निः सर्वाः देवताः इति। तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय (महा० ३२ ॥ गु० ४४)।

१ चिकीर्षचन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षयन्ति'. २ 'ऋतगोजा ऋतजो बहुजो शब्दो भवति निगमो निगन्तव्यो भवत्यृषि°.' ३ '°रिचारक°' अ. ४ 'आत्मानं दुरात्मानं पर°' ओ. ५ 'रक्ष' ओ. ६ 'वृक्षे' ओ. ७ 'अन्यद्भुक्त्वान्यमनश्नुते°। अथवा अन्यदुक्तमत्यनश्नुते' अ ८ 'अन्नम्' आ. ९ 'इति' आ. १० गुर्जरपाठे अयं खण्डः नास्ति.

अस्य (३२) खण्डस्य गुर्जरपाठः—

विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्विन्दतेर्वोदितव्यं विमलं शरीरं वायुना विप्रस्तु पद्मनिलयं हृदिस्थितभकारसंहारितमुकारं पूरयन्मकारनिलयं गमयति विप्रं प्राणेषु बिन्दुः सिक्तं विकचितं वह्नितेजःप्रभुं कनकं परमेश्वरममृतशरीममृतजातस्थितममृतं वाचा अमृतमुखा वदन्ति । अग्निं०

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः (ऋ० सं० १।९९। १) ॥ जातवेदसे इति । जातम् इदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्याये[2]नाच्छाय सुनवाम सोमम् इति [3]प्रसवेन अभिषवाय सोमं राजानम् अमृतम् अरातीयतः यज्ञार्थम् [4]ईति स्मः निश्चये[5]न निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमः ददत् इत्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गम[6]नानि स्थानानि नावेव सि[7]न्धुं यथा कश्चित् कर्णधारः [8]नावेव सिन्धोः स्यन्दनात् नदीं जलदुर्गां महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निः इति दुरितानि तारयति । तस्य एषा अपरा भवति (महा० ३३ ॥ गु० ४६) ।

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः । सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ इदं ते अन्याभिः असमानाभिः याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यः वहन्ति । सर्पः जीर्णामिव सर्पः त्वचं त्यजति पापं त्यजन्ति । आपः आप्नोतेः । तासाम् एषा भवति (महा० ३४ ॥ गु० ४७) ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् (ऋ० सं० ७।५९।१२) ॥ त्र्यम्बकः रुद्रः । तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम् । [9]सुगन्धि सुष्टुगन्धिम् । पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकम्

---

१ पद्येष्वमृत०' 'रोथ' दत्तपाठान्तरम्. २ '॰ येन जातवेदस्या. (अथवा 'स्यां') इदं जातवेदसेर्चाय सुन०' अ. ३ 'प्रसवाय' अ. ४ '०यज्ञार्थमनिस्मो निदहाति निश्चयेन दहति०' अ. ५ 'निश्चये' ओ. ६ '०दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्था०' अ. ७ '०सिन्धुं नावा सिन्धुं यथा यः कश्चित्०' अ. ८ '०नावा सिन्धुः (अथवा सिन्धोः) स्यन्दमानानां नदीं०' अ. ९ 'सुगन्धिं' आ.

इव उर्वारुकम् इव फलं बन्धनात् आरोधनात् मृत्योः सकाशात् मुञ्चस्व मां कस्मात् इति । एषामितरेषापरा भवति (महा० ३५ ॥ गु० ४५) ।

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः (ऋ० सं० १०। १६१।४) ॥ शतं जीव शरदो वर्धमान इति अपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घम् आयुः । मरुतः एनां वर्धयन्ति । शतम् एनम् एव शतात्मानं भवति । शतम् अनन्तं भवति । शतम् ऐश्वर्यं भवति । शतमिति शतं दीर्घम् आयुः (महा० ३६ ॥ गु० ४८) ।

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् । विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ (ऋ० सं० १।८४। २०) ॥ मा च ते धनानि मा च ते कदा च नः सरिषुः । सर्वाणि प्रज्ञानानि उपनामिय मनुष्यहितः । अयम् आदित्यः । अयम् आत्मा । अथ एतत् अनुप्रवदति । अथ एतं महान्तम् आत्मानम् एषगणः प्रवदति वैश्वकर्मणे । देवानां नु वयं जाना (ऋ० सं० १०।७२।१) । नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् (ऋ० सं० १०।१२९।१) इति च । सा एषा आत्मजिज्ञासा । सा एषा सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति यः एवं वेद । नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमः पारस्कराय । नमः यास्काय । ब्रह्म शुक्लमसीय । ब्रह्म शुक्लमसीय (महा० ३७ ॥ गु० ४९) ।

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

---

१ 'फलं' आ. २ 'अयं (३५) खण्डः गुर्जर पाठे ३५ खण्डात्प्राक् पठितः'. ३ 'माम्' अ. ४ 'एनम्' आ. ५ 'शतमात्मानम्' अ. ६ 'शतम्० ऐश्वर्यं भवति' आ. ७ 'धामानि' ओ. ८ 'उपमानाय' ओ. ९ 'प्रवदन्ति' ओ. १० '०कर्मणो०' अ.

(13) and तार्क्ष्य
) in Sec.
ded in
ark
s

A Cursory Examination of the Nighaṇṭu

Chapter I

Page 1 Sec. 1

गो (1) is included here as a name of the earth; but this meaning is not to be found in ṚV.; it is modern; cf. दुदोह गां स यज्ञाय (R. 1126). Yāska does not quote any Ṛk to illustrate this sense of the word; vide Nir. II Sec. 5 p. 32. Devarāja quotes गोषदसि and says, "गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात् गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गोशब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वं निश्चितम्;" but the quotation cannot be traced.

पूषा (19); पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ṚV. 10|85|26) is quoted by D.; but Pūṣan does not mean earth here; Sāyaṇa too does not give that meaning.

गोत्रा (21) in ṚV. is equal to गोत्राणि and means cow-pens.

Sec. 2

लोह (8), कनक (9) and काञ्चन (10) are post-Vedic. हरि and हिरि do mean gold in ṚV. and yet they are not included.

Sec. 5

किरण (2) means dust or a particle of dust in ṚV. and not ray; that meaning is post-Vedic.

Page 2 Sec. 7

नम्या (8) and यम्या (7) do not mean night. नम्या is the instr. sing. of नमी which is the name of a friend of Indra. यम्या=यम्यौ=twins. घृताची :means dazzling and is used of shining objects including the Dawn.

Sec. 8

विभावरी (1), सूनरी (2), भास्वती (3), चित्रामघा (5), वाजिनी (7) वाजिनीवती (8), सुम्नावरी (9), अरुषी (13), सूनृता (14) and सूनृतावरी (15) are epithets of the Dawn and not her names. रुशती is not included.

Sec. 9

दिवा (10), दिवेदिवे (11) and द्यविद्यवि (12) are inflexional forms of द्यु or द्यो.

इव उर्वारुकम् 23) is post-Vedic.

कस्मात See. 12

It is strange that D. quotes तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादु अग्रे (Ṛ.V. 1|164|22) in illustration of पिप्पल (13) meaning water! तस्य refers to यस्मिन् वृक्षे in the first half of the Ṛk; अग्रे तस्य वृक्षस्य इत् एव पिप्पलं फलं स्वादु आहुः is the construction; the sense is plain enough. Perhaps मयोभुवो वृष्टयः सन्तु अस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः (Ṛ.V. 7|101|5) was in the compiler's mind; the supplicant desires showers of rain and crops (ओषधीः); these crops must float in abundant water (सुपिप्पलाः); if unfortunately they do not, they would not ripen; by some such process of reasoning he most probably assigned a strange meaning to पिप्पल. There are two other Ṛks. (Ṛ.V. 1|164|20 and 5|54|12) in which पिप्पल occurs; in all four it means fruit.

भेषजं (39)=water; आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम (Ṛ.V. 1|23|21); in this Ṛk. आपः means rivers; this sense of the word seems to have led the compiler to think that भेषजं meant water; but it means medicine even here.

सुख (44) is always used in Ṛ.V. of chariots that do not jolt but move on with perfect ease; सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं (Ṛ.V. 10|75|9) probably led the compiler to include it among names of water; the Indus which is a river yokes a horse-chariot; this horse-chariot must be water (सुखं) and nothing else; what has a river to do with chariots and horses? सुखं, however, is an adjective of रथं. The compiler could not have misled himself if he had before him all the Ṛks in which सुख occurs.

Page 4 Sec. 15

रासभौ अश्विनोः (4); but कदा योगो वाजिनो रासभस्य (Ṛ.V. 1|34|9) shows that only one mule was yoked to the chariot of the Aśivins; the compiler most probably found two mules in some non–Vedic work. A mule was yoked to Indra's chariot also (Ṛ.V. 1|162|21 and 3|53|5). In this catalogue of horse--names the compiler includes mules, goats and cows!

In the first chapter गो (1) (Sec. I) meaning the earth, लोह (8), कनक (9) and काञ्चन (10) in Sec. 2, किरण (2) and अभीशु (5) in Sec.5, रैवत (16) and वलाहक (23) in Sec. 10, नीर (72), अम्बु (91) and जल

(99) in Sec. 12, पार्वती (26) in Sec. 13, औच्चैःश्रवस (13) and तार्क्ष्य (14) in Sec. 14 are altogether post-Vedic.

यम्या (7) and नम्या (8) in Sec. 7, सूर्या (21) and ग्ना (40) in Sec. 11, पिप्पल (13), भेषज (39) and सुख (44) in Sec. 13 are included in those sections unthinkingly. D. should not have made the remark निगमः अन्वेषणीयः about गावः (5।3), वासरं (9।4) and वराहः (10।13) as instances of these are given in Nir. II Sec. 6-7, IV Sec. 7 and V Sec. 4 respectively; वासराणि according to Yāska qualifies अहानि and does not mean days; but the compiler of the Nighaṇṭu seems to have attached that meaning to वासर.

Chapter II

Page 5 Sec. 1

विष्ट्वी (6) and कृत्वी (20) are indeclinables like गत्वी and हित्वी; yet they are included among names meaning action! करन्ति (15), करिक्रत (14), कर्त्वे (17), कर्तोः (18), कर्तवै (19) and कृत्वी (20) are various forms of कृ; करन्ती (15) is evidently a corruption of करन्ति. There is a mixture of declinables, indeclinables and verbal forms in this section.

Sec. 2

D. quotes यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति (RV. 10।85।37) in illustration of बीज (15) meaning a child; but बीज here means seed.

Sec. 3

पञ्चजन (23), क्षिति (6), कृष्टि (7), चर्षणि (8), तुर्वश (15), द्रुह्यु (16), आयु (17), यदु (18), अनु (19) and पूरु (20) were names of particular Aryan tribes; in course of time these names lost their significance and came to mean men in general. पृतना (25) does not mean man but an army. मर्याः (11) = stalwart men and not mere men. धव (3) is a modern word; most probably it had its origin in the derivation of विधवा (p. 50. ll. 6-7). जगतः (21) and तस्थुषः (22) are adjectives and are treated as such by Yāska (Nir. XII See. 16 p. 167 ll. 16-17); these two words can never mean men.

Sec. 4

शकरी (11) = a hand; तत् यत् आभिः वृत्रम् अशकत् हन्तुं तत् शकरीणां शकरीत्वं (p. 23 ll. 1-2); here Yāka renders शक्वर्यः by ऋचः; but the compiler perhaps thought that शक्वरी must mean a

hand as Indra must have used his hands and not charms for killing Vṛtra. पाणि and हस्त are not included.

Sec. 5

अवनि (11), कक्ष्या (10), योक्त्र (16), योजन (17), अभीशु (20) and धुर् (18) occur in ṚV. 10।44।7 Nir. III Sec. 9. p. 46 ll. 12-13 ; here they do not mean fingers but have different senses ; it ought to have occurred to the compiler that they were metaphors on fingers. The fingers of one's hand are closed to one another ; therefore they are called sisters [स्वसारः (13) = जामयः (14)] as the word अङ्गुलि is feminine. They are सनाभयः (15) because they start from the palm of the hand and are thus related like sisters. They are called रशनाः (6) (=binding cords) and हरितः (12) (=golden mares) metaphorically like the preceding words. शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः (ṚV. 9। 110।5 Nir. V Sec. 4 p. 70 l. 17) ; here the compiler joined शर्याभिः to गभस्त्योः and rendered them by 'with the fingers of the two hands ;' but शर्या (5) does not mean a finger. अग्निं नरो दीधितिभिर् अरण्योः हस्तच्युती जनयन्त (ṚV. 7।1।1 Nir. V See. 10 p. 73 l. 9) ; here too दीधिति is rendered by अङ्गुलि on account of हस्त ; दीधिति, however, means praise.

Sec. 6

वश्मि (1), उश्मसि (2) and वष्टि (7) are forms of वश् and चाकनत् (15), कनति (17) and कानिषद् (18) of कन् ; on this principle other forms of वश् and कन् should also have been included. उशिक् (12) though a noun is included here because it was derived from वश् (p. 87 l. 14) before this compilation which means that the Nighaṇṭu was preceded by some older Nirukta.

Sec. 7

क्षु (10) means wealth and not food.

Sec. 8

बप्सति (7), भसथः (8) and बब्धां (9) are forms of भस्.

Sec. 9

वीळु (14) is an adjective and not a noun. मज्मना (23) ought to be मज्म ; the reson why मज्मना instead of मज्म is put in here is that it is the only form that occurs in ṚV.

Pages 7-8 See. 14

स्रवति (9), स्रंसते (10), श्वोतति (11), भुरण्यति (16), दीयति (69), ईयति (70), ईङ्खते (80), एजति (103), जश्रतिः (105), पतति (113) and

द्रवति (117) are different kinds of movement; flowing, dripping, flying, shaking etc. do involve movement; all the same they should not be included among verbs that mean motion. हन् does not mean 'to go' in ṚV. गन्ति (83), गनीगन्ति (84), जङ्गन्ति (85), अगन् (111) and अजगन् (112) are forms of गन्; जङ्गन्ति (85) does not occur in ṚV.; it may be a corruption of जङ्घन्ति which, however, has nothing to do with going. विविष्टि (56) and योषिष्टि (57) are forms which no one as yet has found anywhere. This class includes 122 verbal forms some of which do not occur in ṚV. they owe their origin to derivations of words by previous etymologists. सिकता is derived from कस् (p. 30 l. 12); सीमिका from स्यम् (p. 53 ll. 17–20); काल from कालय् (p. 40 ll. 21–22); पिपीलिका from पेलय् (p. 105 l. 6); कण्टक from कण्ट् (p. 131 ll. 3–4); च्यवन from च्यावय् (p. 62 l. 18); कवि from कव् (p. 166 l. 9); रजस् from रज् (p. 62 l. 22); लाजा from लज् (p. 87 l. 6); मधु from धम् (p. 143 l. 14); दृव्न from दृघ् (p. 23 l. 17); तक्म from तक् (p. 155 l. 19); आपनीफणत् from फण् (p. 42 l. 4); ऋदूपे from अर्द् (p. 99 l. 2); इषु from इष् (p. 126 l. 22); अनस् from अन् (p. 161 l. 18); चंद्रमस् from चाय् and द्रम् (p. 150 l. 6); therefore we have कसति (6), स्यमति (8), कालयति (18), पेलयति (19), कण्टति (20), च्यवते (26), कवते (27), धमति (50), रजति (47), लजति (48), दृघ्यति (61), तकति (68), फणति (71), अर्दति (73), इषति (100), अनिति (107), द्रमति (116). शवतिः गतिकर्मा (p. 30 ll. 20–21); therefore शवति (17). Some etymologists may have derived लोष्ट from लुट् or लुठ्, बिस from पिस् or भिस्, गो from गव्, तुरीय from तुरीय्, ध्राजि from ध्रज्, त्रय or त्रयम् from त्रि or त्रय्, क्षुम्प from क्षुम्प्; therefore we have लोटते (3), लोठते (4), पिस्यति (21), भिस्यति (23), गवते (28), तुरीयति (36), ध्रजति (46), त्रयति (81), क्षुम्पति (96); vide Yāka's dervations of लोष्ट (p. 82 ll. 15–16), बिस (p. 40 l. 3), गो (p. 32 l. 4), तुरीय (p. 179 l. 7) and क्षुम्प (p. 76 ll. 20–21); he gives no derivations of ध्राजि (p. 170 l. 15) and त्रय or त्रयम् (p. 73 ll. 6–7). All this shows that etymologists were busy with derivations of words before the present Nighaṇṭu was compiled.

Sec. 15

ओषं (4) occurs only in ओषमित्पृथिवी महं (ṚV. 10।119।10) where Sāyaṇa renders ओषं by स्वतेजसा तापकम् आदित्यं; but ओषं seems to be the first person sing. imperfect of उष् (= to burn); I have certainly burnt the earth seems to be the meaning of

the words quoted. D. quotes these words to illustrate the meaning of ओपं which according to him means क्षिप्रं; he also quotes ओपः पात्रं न शोचिषा (RV. 1।175।3) as another instance of the same word ! ओपः however, is the 2nd person sing. imperfect of उष्; ओपः = दह (Sāyaṇa). This class is a jumble of declinable and indeclinable words.

Sec. 16

अम्बर (3) which occurs only once in RV. 8।8।14 is included here and also in Sec. 3 Chap. I which shows that the compiler was not sure about its meaning. यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि अम्बरे (RV. 8।8।14); here अम्बरे is equal to अन्तरिक्षे; perhaps the compiler thought that the word might mean अन्तिके here. तळित (1) also is included here and in Sec. 19 of this chapter which led Yāska to remark तळित् इति अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म (P. 48 l. 2); thus तळित according to him means both " Near " and "A thunder bolt ".

Pages 8–9 Sec. 17

This section consists of some words in the nominative case and others in the locative. स्पृधः (19) and मृधः (20) mean enemies and not batties.

Sec. 18

आनट् (4), आष्ट (5), आनशे (9) and अश्नुते (10) are forms of अश् . आक्षाणः (3) and आपानः (6) are not verbs.

Sec. 19

वृणक्ति (5) and व्रश्चति (6) are forms of व्रश्च्. तळित् (21) and आखण्डल (22) are nouns. Some of the verbs included here owe their origin to derivations of words by previous etymologists; अध्वरः इति यज्ञनाम। ध्वरतिः हिंसाकर्मा। तत्प्रतिषेधः (p. 23 l. 6); धूः धूर्वतेः वधकर्मणः (p. 46 ll. 16–17); कर्णः कृन्ततेः (p. 23 l. 14); शिशिरं शृणातेर्वा शम्नातेर्वा (p. 24 l. 2); from these derivations we have ध्वरति (3), धूर्वति (4), कृन्तति (8), शृणाति (25) and शम्नाति (26).

Sec. 20

तळित् which is No. 21 of Sec. 19 ought to have a place here as according to the compiler and Yāska it means a thunderbolt.

In chapter 2 संयुग and संख which really is a corruption of संख्य are post-Vedic.

In Sections 14 and 19 there are verbs that do not occur in RV.; they owe their origin to derivations of certain words by earlier etymologists.

Chapter III

Page 10 Sec. 3

ववक्षिथ (14) and विवक्षसे (15) are verbal forms and not adjectives.

Sec. 5

ऋध्नोति (6) and ऋणद्धि (7) are forms of ऋध्.

Sec. 6

सुख is not included.

Page 11 Sec. 8

पाक (8) is included among words meaning wise; but it means ignorant.

Sec. 9

आचक्ष्म (3) and चष्टे (4) are forms of चक्ष् and विचष्टे (5) differs from चष्टे by a mere prefix. विचर्षणिः (6) and विश्वचर्षणिः (7) are adjectives and not verbal forms. पश्य्, दृश् and ईक्ष् are not included.

Sec. 12

हिकं (1) and नुकं (2) are indeclinables; आकीं (5), नकिः (6), माकिः (7), नकीं (8) are nouns. आहिकं (4) does not occur in ṚV. This Section is called सर्वपदसमाम्नानाय that is a class in which all kinds of Padas are included and yet there are no verbal forms. This Section does not contain words having the same meaning; there appears no reason why it is placed in the नैघण्टुककाण्ड.

The next Section too does not appear relevent to this kāṇḍa as it does not contain words having the same meaning. It contains different forms in which comparision is expressed in ṚV. Nos. 3 to 8 are quotations from ṚV. Perhaps Sec. 12 and 13 were inserted by one who did not know the object of this Kāṇḍa. Section 11 ought to be followed by Section 14.

Page 11-12 Sec. 14

ह्वयते (8), पृच्छति (10), धमति (12), यौति (27), रसति (40) and जल्पति (44) have not the sense of अर्चति (1). शशमानः (22) is an adjectival and not a verbal form like अर्चति etc. नदति (9) owes its origin to ऋषिः नदः भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः (p. 69 l. 9); पणायति (31) and पूजयति (37) to पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (p. 41 ll. 5–6) and पणते (32) to पणिः पणनात् (p. 37 l. 21).

Sec. 17

विष्णु (12) is included here on account of विष्णुर्वै यज्ञः (T S. 5।2।8).

Sec. 18

वृक्तबर्हिषः (4), यतस्रुचः (5) and देवयवः (8) are adjectives that qualify ऋत्विजः expressed or understood.

Pages 12–13 Sec. 19

दाद्धि (4), शग्धि (5), सिमिड्ढि (7), मिमीहि (8), रिरीहि (10) and यन्धि (13) are imperative verbal forms and imply supplication for gifts; but दद्, मा, रा etc. do not mean to supplicate'. यन्तारः is a noun (from यम् = to give) and implies no supplication.

Sec. 20

राति (4) and रासति (5) are verbal forms of रा. दाद्धि, शग्धि etc. mentioned in Sec. 19 ought to be included here. सा to give is not included.

Sec. 21

आशिषः (4) is the plural of आशिष् which means a Soma-mixture or a wish; it cannot be included here.

Sec. 22

स्वपिति (1) and सस्ति (2) being a pair of verbs having the same meaning should have been included in Sec. 29 as that Section consists of such pairs.

Sec. 26

परावतः (5) does not mean distant; it is the plural of परावत् which means a heaven; there are three such heavens.

Page 14 Sec. 29

स्तृभिः in the pair ऋक्षाः (9), स्तृभिः (10) and वम्रीभिः in the pair वम्रीभिः (11), उपजिह्विका (12) ought to have been स्तरः or स्तारः and वम्र्यः; as these are the only forms of स्तृ and वम्रि in ṚV., the compiler included them in those pairs through carelessness. सिषक्तु (23) and सचते (24) cannot form a pair as they are forms of सच् which has also other forms than these in ṚV. Some of the pairs in this section are pairs only in name; नक्षत्र like ऋक्ष and स्तृ means a star; so these three words ought to be coupled instead of two; so also दण्ड ought to be coupled with रम्भ and पिनाक; स्त्री, योषा and जाया with मेनाः and ग्नाः; वेपते with भ्यसते and रेजते. प्रपित्वे which pairs with अभीके is really different in meaning from that word; so also तिरः from सतः; these differences will be pointed out in the notes on Nir. III, Sec. 20–21.

Sec. 30

मही (18), उर्वी (19), पृथ्वी (20), दूरेअन्ते (23) and अपारे (24) are adjectives and not names of द्यावापृथिवी.

मलिम्लुचः (24।12) and अह्नाय (27।6) are post-Vedic.

From this cursory examination there emerge the following facts :—

(1) There are about 18 post-Vedic words. (2) Verbal forms that have their origin in derivations of words by earlier etymologists are included. (3) Care does not seem to have been taken as to what words should be included ; the usual way of mentioning a root is that of giving its third person sing. form of the present tense or affixing इ or ति to it : but we find-more than one form of a root included. स्तृभिः and वम्रीभिः are included without reducing these words to their nominative plural forms. Verbs and indeclinable verbal forms are included in sections that have nothing to do with nouns and nouns are included in sections that deal with verbs. It was this inclusion of indeclinables among nouns that misled Durga in regard to विष्ट्वी ; vide note on विष्ट्वी (p. 152।20).

D. makes the remark निगमः अन्वेषणीयः about 189 words out of 1341. While class-names like हिरण्यम् (1।2), अन्तरिक्षम् (1।3), रश्मयः (1।5), मेघः (1।10), वाक्, (1।11), उदकम् (1।12), नद्यः (1।13), अश्वाः (1।14), अपत्यम् (2।1), मनुष्याः (2।3), बाहू (2।4), वज्रः (2।20), महत् (3।3), अर्चति (3।14), यज्ञः (3।17), स्वपिति (3।22), कूपः (3।23) and नवम् (3।28) are included in the pertinent sections, पृथिवी (1।1), दिशः (1।6), रात्रिः or रात्री (1।7), उषाः (1।8), अहर् (1।9), कर्म (2।1), अन्नम् (2।7), अत्ति (2।8), बलम् (2।9), धनम् (2।10), गौः (2।11), क्रुध्यति (2।12), क्षिप्रम् (2।15), अन्तिकम् (2।16), बहु (3।1), गृहम् (3।4), सुखम् (3।6), रूपम् (3।7), सत्यम् (3।10), पश्यति (3।11), स्तोता (3।16), ऋत्विक् (3।18), स्तेनः (3।24), दूरम् (3।26), पुराणम् (3।27), द्यावापृथिवी (3।30) are not. Section follows section almost in a haphazard manner ; the reasons advanced by Durga to explain the sequence of sections are fanciful. There are exceptions, however, to this general remark ; Sections 4-5, 7-9, 12-13, 14-15, 16-17 of Chap. I, 2-5, 7-8, 12-13, 19-20, 21-22 of chap. II, 2-3, 16-20, 27-28 of chap. III are interlinked.

Chapter IV

Chapter IV consists of three sections; the first contains 62, the second 84 and the third 133 words. These three sections might as well have been fused into one; for there is no difference whatsoever between the three; each contains words whose grammatical formation is not known (अनवगतसंस्कार) and words which have more than one meaning (अनेकार्थ). Durga divides अनवगत into अनवगतसंस्कार and अनवगतार्थ. The compiler would have been well-advised to allot one Section to अनवगतसंस्कार, another to अनवगतार्थ and the third to अनेकार्थ. This plan would have simplified matters. The present arrangement is a mere jumble and has led Yāska and Durga into errors which will be pointed out when we deal with chapters IV, V and VI of Nirukta. अनवगतसंस्कार words should not have been included in this chapter; for many words in the earlier three chapters are अनवगतसंस्कार. This chapter is called नैगमकाण्ड; but नैगम would not be its proper title; for all Vedic words are Nigamas and the Nighaṇṭu as a whole can be called नैगम. ऐकपदिक is the only appropriate title; for whereas the earlier three chapters deal with classes of words having one meaning, this chapter deals with single words that have nothing in common; every word is independent of the others.

There are instances of carelessness in this chapter also. इषिरेण (7) and चयसे (58) in the first section, शाशदानः (70), स्तियानां (77), जरूथं (80), ततनुष्टिं (84), प्रतद्वसू (93), अनर्शरातिं (103), गल्दया (107), बेकनाटान् (109), असक्रां (116), सद्रान्वे (119) and कीकटेषु (127) in the third occur only once and in these particular forms in ṚV.; the compiler therefore may be justified in not-having reduced them to their nominative forms and चयसे to चयते. तितउना (10) and जसुरिं (51) in Section one and तुञ्जे (82), इलीबिशस्य (85), रास्पिनस्य (90), बकुरेण (108) and शिरिम्बिठस्य (120) in section three occur only once and in these particular forms in ṚV.; and yet we find तितउ, जसुरिः, तुञ्जः, इलीबिशः, रास्पिनः, बकुरः, शिरिम्बिठः used instead of तितउना etc. मन्दी, मन्दिनं, मन्दिनः, मन्दिना, मन्दिभिः and मन्दिने are forms of मन्दिन् that occur in ṚV. and yet we find that word represented by मन्दिने (Ng. 4।1।53) the reason of which cannot be discovered. Instead of जठरे (9), सुविते (28), वाशीभिः (44) in the first, सर्नि (1) and स्वसराणि (22) in the second and विदथानि (33) रिशादसः (53) in the third Section one expects their nominative Sing. forms.

As a rule the nominative Sing. form should have been used everywhere, reasons being given for departures from this rule. त्रिष्पितस्य and त्रिष्पिता are the only forms of त्रिष्पित which is neuter in gender and yet we find त्रिष्पितः (Ng. 4|3|88) instead of त्रिष्पितं.

कुरुतन (Ng. 4|1|8) and इदंयुः (Ng. 4|3|126) do not occur in Ṛ.V. ; they are only representative words ; कुरुतन stands for कर्तन, हन्तन, गाथन, याथन, अब्रवीतन etc. and इदंयुः for गव्युः, रथयुः, वसूयुः ete.

The inclusion of आभिषेतन (Ng. 4|3|110) has a meaning ; there were interpreters of Ṛ V. before this Nighaṇṭu came into existence; they attached a particular meaning to that word on account of a certain tradition which will be found in the notes on Nir. VI. Sec. 27, p. 95 l, 19; this shows that the Nighantu was compiled not immediately after the revelation of Ṛ. V., though the Nirukta says otherwise (p. 24 ll. 17-18), but long ofter it; perhaps centuries intervened between the two.

All the words in this chapter are vedic with the exception of वृन्दं (sec. 3|130); that word most probably is an intorpolation.

Chapter V.

Chapter V is divided into six sections ; sections one to three deal with deities on the earth, four and five with those in the aerial region and the last with those in heaven. Anything that is described in a Ṛk is the deity of that Ṛk ; hence we find among deities fuel-sticks (Sec. 2|2), grass for seats (2|6), sacrificial gates (2|7), a tree (2|22), offerings (2|13), the horse (3|1), the bird kapinjala (3|2), frogs (3|3), dice (3|4), crushing stones (3|5), the chariot (3|7), the drum (3|8), the quiver (3|9), the defensive bandage round the hand (3|10), the reins (3|11), the bow (3|12), the bow-string (3|13), the arrow (3|14), the whip (3|15), the mortar (3|16), a bull (3|17), a wooden mallet (3|18), herbs (3|22), the pastle (3|29), the two toy-carts that contain the sacrificial grain (3|30), the two fixtures on the bowstring (3|33), the hawk (5|1), the heavenly bitch (5|17) and even fear or disease (अप्वा p. 131 l. 5). Most of these objects can hardly be called deities and yet they are looked upon as such.

The first Section consists of three names ; अग्नि being the best know name is placed first and after it जातवेदस् ; वैश्वानर stands last

because there was a controversy as to who वैश्वानर was; the controversy was ultimatehy settled in favour of Agni. The reason why these three only are included is that every one of these is the deity of a सूक्त (सूक्तभाक्) and that every one is a recipient of offerings (हविर्भाक्). द्रविणोदस् stands first in the second section; there was a controversy about that name too and as in the case of वैश्वानर it too was settled in favour of Agni. The reason why this name is not included in the first section seems to be that द्रविणोदस् is सूक्तभाक् only and not हविर्भाक्. Then follow the 12 Āprī deities; there was a controversy about these too; one party to the controversy said that the very names of the deites showed that they were not Agni; the other party, however, insisted that they were. In every sacrifice there are offerings offered to the Āprī deities; there is no sacrifice without Agni; consequently there is a close connection between Agni and the Āprī deities. These deities are ऋग्भाक् only. Two of these deities namely इध्मः (2।2) and स्वाहाकृतयः (2।13) were creations by Sacrificers; the first was evolved out of the word समिद्धः (p. 115 l. 22) and the second out of स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (p. 120 l. 22.).

The third section consists of 36 names the last eight of which are in the dual. I do not find any principle underlying the sequence of these 36 names. अश्वः, शकुनिः, मण्डूकाः, अक्षाः, ग्रावाणः, पितुः, नद्यः, आपः, ओषधयः, अरण्यानी, श्रद्धा, विपाट्छुतुद्री are सूक्तभाक् and therefore they should have been placed first in this list: the rest being ऋग्भाक् should have followed these. नराशंस is not the name of any deity; it is the name of a Ṛk that describes the deeds of hnman heroes. After नराशंस there are the names of things that are useful in warfare; here too the order of the names seems haphazard. आर्त्नी ought to have been placed among these names as the word means certain parts of the bow; but as that word is in the dual, it is placed among the last eight names. उलूखल (16) is repeated in उलूखलमुसले (29). There appears no reason why द्यो in द्यावापृथिवी and शुनासीरौ (which means Vāyū and Sūrya are accordiug to Sāyaṇa Indra and Vāyū) should have been placed in this section which deals with deities on the earth. The sequence of these three sections and that of the names in each section most probably depended on sacrificial reasons; as I have not studied saerificial literature, I cannot say what those reasons were.

In Section four वायु (1), वरुण (2), रुद्र (3), इन्द्र (4), पर्जन्य (5), बृहस्पति (6), ब्रह्मणस्पति (7), वास्तोष्पति (9), वाचस्पति (10), अपां नपात् (11), यम (12), मित्र (13), क (14), विश्वकर्मन् (16), तार्क्ष्य (17), मन्यु (18), दधिक्रा (19), सवितृ (20), वात (22) and वेन (24) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. The first 23 names i. e. those beginning with वायु and ending with अग्नि are said to be हविर्भाक्; वेन, असुनीति, ऋत and इन्दु which follow अग्नि are not हविर्भाक् (p. 146 ll. 18-20). The sequence from वायु (1) to पर्जन्य (5) depends on meteoroligical reasons ; Vāyu takes up water in the shape of vapour; Varuṇa envelops the sky with that vapour ; when vapour forms into clouds, Rudra causes them to roar ; Indra smashes them with his thunderbolt ; then Parjanya sends down showers of rain. This statement is based on what Durga says below ; I must say, however, that I have not followed him to the letter. Durga :—वाय्वात्मना एव हि मध्यमः ऊर्जात् मासात् परतः सार्वदिक्कम् उदकम् उपसंहरन् ओषधिवनस्पतिजलाशयेभ्यः अन्तरिक्षलोकस्य गर्भम् उपचिनोति। स एष संभृतोदकगर्भः वायुः वितृण्वन् मेघजालेन नभः मध्यमः वरुणः संपद्यते। ततः रुदत् रुद्रः। ततः इरां ददत् इन्द्रः। ततः रसान् प्रार्जयन् पर्जन्यः। एवमादिः मध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्ध्ये गुणोपजनक्रमः। एनया एव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या वायुः वरुणः रुद्रः इन्द्रः पर्जन्यः इति एवमाद्या समाम्नाये देवतानाम् आनुपूर्वी (निरुक्त १०।१). तार्क्ष्य (17), मन्यु (18), दधिक्रा (19) are included in this section probably because they are Indra's names ; बृहस्पति (6) and ब्रह्मणस्पति (7) because like Indra they smash clouds and cause a downpour ; वेन (24) because of his connection with water. वात (22) and इन्दु (27) i. e. the moon are inhabitants of the aerial region. The reason for the inclusion of यम (12) and असुनीति (25) is that human beings after death are translated to this region ; they are forbidden to go to heaven on account of their spiritual ignorance. I cannot account for the inclusion of the rest. One expects वाचस्पति (10), मित्र (13), क (14), विश्वकर्मन् (16), सवितृ (20), त्वष्टृ (21) and प्रजापति (28) in the highest region namely heaven; but they seem to be relegated to the aerial region because like Indra they perform acts requiring strength which is a characteristic of aerial deities ; cf. या का च बलकृतिः इन्द्रकर्मैव तत् (p. 104 l. 3). One also expects क्षेत्रस्य-पति (8), वास्तोष्पति (9), सरस्वान् (15) and अग्नि (23) among earthly deities.

In the 5th Section Soma (2), the Maruts (8), Ṛbhus (10), Pitrs (12), Aditi (16) and Sarasvatī (18) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. There appears no reason why सोम (2) and चन्द्रमस् (3)

should be separated from इन्दु in the previous section as all the three words mean the moon. सरमा (17), वाक् (19), उर्वशी (28), गौरी (28), गो (29), धेनु (30) and अघ्न्या (31) are included here because they are names of विद्युत् which belongs to the aerial region. पुरूरवस् (Sec. 4|32) is included because of his intimacy with उर्वशी. इन्द्र disguised as a hawk fetched सोम from heaven; hence the inclusion of श्येन (1). अनुमति (20), राका (21), सिनीवाली (22) and कुहू (23) depend upon the moon; hence their inclusion. इन्द्राणी (27) wife of इन्द्र, रोदसी (36) wife of रुद्र and यमी (24) sister of यम are included because इन्द्र, रुद्र and यम belong to the aerial region. मृत्यु (4) which is another name of यम (12) should have been placed before or after यम in the last section. अङ्गिरसः (11), पितरः (12), अथर्वाणः (13), भृगवः (14) being *manes* belong to the region of यम. धाता (6), विधाता (7), ऋभवः (10) and उषा. (34) are expected among heavently deities; so also अदिति (16) as she is the mother of the gods. The Maruts (8) and the Rudras (9) belong to the aerial region. सरस्वती (18), पृथिवी (26), पथ्या (32), स्वस्ति (33) and इळा (34) are connected with the earth and not with the aerial region. विश्वानर (5) and आप्त्य (15) are adjectives and not the names of any deities. The following may be the reasons for placing सवितृ (4|20), अग्नि (4|23), पृथिवी (5|26) and उषस् (5|34) in the aerial region; सवितृ performs acts of strength (p. 143 ll. 17-18); strength is a peculiar characteristic of aerial deities like इन्द्र; therefore सवितृ must belong to that region; अग्नि is associated with the Maruts (p. 144|23); पृथिवी gratifies भूमि with abundance of rain (p. 158 l. 23—p. 159 l. 1); therefore पृथिवी must be विद्युत्; इन्द्र smashes the car of उषस् who thereupon flees in terror (p. 161 l. 16.); उषस् must be विद्युत् as इन्द्र has nothing to do with the उषस् in heaven; her car must be a cloud; lightning escapes as soon as a cloud is smashed by इन्द्र.

In section VI अश्विनौ (1), उषाः (2), सविता (7), सूर्यः (9), पूषा (10), विष्णुः (11), आदित्याः (24), देवाः (26) and विश्वेदेवाः (27) are सूक्तभाक् and the rest ऋग्भाक्. The Aśvins (1) represent the earliest peep of light into the thick darkness of night; this light grows and grows till it culminates in the Viṣṇu form of the sun who then is at the zenith; light thereafter begins to decline till it disappears in the Vṛṣākapi form of the sun. Names beginning with अश्विनौ (1) and ending with विष्णुः (11) mark the stages of growing light while विश्वानरः (12),

वरुणः (13), केशी (14), केशिनः (15) and वृषाकपिः (16) mark those of diminishing light. Yāska who is explicit about the stages of growing light is silent about those of diminishing light. The Ṛks quoted by him contain nothing that can throw light on these stages. The Nairuktas and the Yajñikas seem to have evolved a cosmogony based on the interpretation of Ṛks, but there is not a trace left of the reasoning by which they arrived at it; we have to depend on Yāska. Most of the gods in the list ending with वृषाकपि (16) are independent of one another and with the exception of उषाः (2), सविता (7) and सूर्यः (9) have nothing to do with the Sun. वृषाकपि (16) and वृषाकपायी (4) were husband and wife; the first was a friend of Indra; in the Ṛk quoted in Nir. XII।28 p. 170 ll 18-19 there is the expression अस्तमेषि which most probably led the interpreters to the conclusion that वृषाकपि was the Sun. अज एकपात् (18) is a name of the Sun. आदित्याः (24), देवाः (26), विश्वेदेवाः (27), साध्याः (28), वसवः (29) and देवपत्न्यः (31) are groups of heavenly gods and goddesses.

यम (17) who drinks Soma in company with the heavenly gods must be different from the यम (4।12) of the aerial region. The expression परमस्यां पृथिव्यां (p.171 l.22) shows that पृथिवी cannot be our earth; it must be heaven. In Nir. XII।32 (p. 172 ll. 3-4) वरुण hides समुद्र with clouds; समुद्र therefore must mean the sun; for sunlight is intercepted by clouds; this is what Durga says. विश्वानरः (12) and वाजिनः (30) are adjectives and not the names of any gods. दध्यङ् (21), अथर्वा (22), मनुः (23) and सप्तऋषयः (25) are sages in heaven.

This sixfold division of gods and goddesses must have originated with the Nairuktas and Yājnikas; I am not sure that their theories have any foundation in the Brāhmaṇas. Sections 1 to 3 seem to depend on sacrificial grounds, 4 and 5 on meteorological grounds and the 6th on solar grounds. The division is evidently artificial.

Besides the deities mentioned in chapter V one comes across others in ṚV. whose number is at least forty. There appears no reason why पर्वत (3।53), गावः (6।20), विद्वांसः (10।71), पुरुष (10।90), दक्षिणा and भोज (10।107), सपत्नी (10।145), राजयक्ष्मघ्न (10।161 and 163), the ominous कपोत (10।165) and असपत्न राजा (10।166) should be ommitted. अर्यमन्, दक्ष and अंश were Aditi's sons; they may have been excluded from the above enumeration perhaps on the ground

that they are not solely described in any Ṛk. In Sec. 3 armour (वर्मन्) ought to be included among names connected with warfare.

Some conclusions from the preceding examination.

Our Nighaṇṭu was not the first but the last of its kind; it seems to have been preceded by Nighaṇṭus of several sorts; there may have been one that dealt with post-Vedic words only; another that dealt with words occurring in the Vedas; these words were most probably divided into class-words i. e. those that have one and the same meaning and single words that have more than one meaning; another may have dealt with words whose formation did not square with rules of modern grammar; still another may have dealt with names of deities. The present Nighaṇṭu was preceded most probably by a Nirukta that dealt with derivations of words; उशिक् is placed in 2।6 which means that the word was derived from वश् by earlier etymologists; so also विचर्षणिः and विश्वचर्षणिः (3।11) must have been derived by them from चाय् (=to see). अभिघेतन (4।3 । 111 and Nir. VI । 27 p. 95) shows that there was a work called निदान that gave the motive-cause of every Ṛk. There must also have been a work dealing with figures of speech. Our Nighaṇṭu seems to have drawn on this old material; otherwise we cannot account for the inclusion of certain modern words, of verbs that owe their origin to etymology only, of certain figures of speech, of अभिघेतन and of the threefold division of Vedic deities and the subdivisions of earthly and aerial deities.

Chapter V Seems to be systematically arranged; but the earlier chapters exhibit no system whatever; most probably the first four chapters were a combination and a condensation of earlier Nighaṇṭus and Niruktas.

MaxMuller and Winternitz say that the Nighaṇṭu consists of difficult and rare words; but this remark is two sweeping as a considerable number of words in the Nighaṇṭu are quite intelligible and of frequent occurrence in ṚV.; for instance हिरण्य, अग्नि, इन्द्र, वरुण and many others occur frequently and there is no obscurity about them; the proper remark would be that besides containing intelligible and frequently used words the Nighaṇṭu consists also of a host of difficult and rare words.

The Nighaṇṭu text used by Yāska

As Yāska has dealt with about 230 words out of 1341 in chapters 1-3, we cannot say what his text of these three chapters was. In 2|7 some read प्रप: for श्रव: (4); but प्रप: does not occur in the Nirukta while श्रव: does. The present text of 3|11 (p. 11 ll 13-15) does not tally with that of Yāska which is अष्टौ उत्तराणि पदानि पश्यति-कर्माणः धातवः चायतिप्रभृतीनि च नामानि आमिश्राणि (p. 49 ll 16-17); this text is most probably corrupt as चायति is not a noun. It is impossible to form a guess of his text of these three chapters.

He has dealt with every word in chapter IV; but sometimes the forms of words differ in the two works; for instance

<table>
<tr><td>Nighaṇṭu IV Section 1</td><td>Nirukta Chapter IV</td></tr>
<tr><td>जठरे (9)</td><td>जठरं (p. 58 l. 4);</td></tr>
<tr><td>तुग्वनि (20)</td><td>तुग्व (60|16);</td></tr>
<tr><td>जामिः (46)</td><td>जामि (63|16);</td></tr>
<tr><td>शंयोः (48)</td><td>शंयुः (64|6);</td></tr>
<tr><td>मन्दिने (53)</td><td>मन्दी (65|3).</td></tr>
<tr><td>Section 2</td><td>Chapter V</td></tr>
<tr><td>वनुष्यति (7)</td><td>वनुष्यतिः (68|16);</td></tr>
<tr><td>तरुष्यति (8)</td><td>तरुष्यतिः (69|2);</td></tr>
<tr><td>आहनः (11)</td><td>अहनः (69|9);</td></tr>
<tr><td>गधिता (52)</td><td>गध्यतिः (76|2);</td></tr>
<tr><td>पर्दिं (63)</td><td>पादिः (77|10);</td></tr>
<tr><td>समस्य (69)</td><td>सभं (79|3);</td></tr>
<tr><td>वीरिटे (77)</td><td>वीरिटं (81|7);</td></tr>
<tr><td>Section 3</td><td>Chapter VI</td></tr>
<tr><td>आशाभ्यः (2)</td><td>आशाः (82|10);</td></tr>
<tr><td>कपना (18)</td><td>कपनाः (84|8);</td></tr>
<tr><td>गिर्वणसे (58)</td><td>गिर्वणाः (89|7);</td></tr>
<tr><td>सुशिप्रः (72)</td><td>सुशिप्रं (91|2);</td></tr>
<tr><td>स्तियानां (78)</td><td>स्तियाः (91|14);</td></tr>
<tr><td>ऋजुनीती (93)</td><td>ऋजुः (93|6);</td></tr>
<tr><td>बेकनाटान् (110)</td><td>बेकनाटाः (95|12).</td></tr>
</table>

अहनः (69|9) and सुशिप्रं (19|2) are most probably corruptions of आहनः (Sec. 2|11) and सुशिप्रः (Sec. 3|72). Yāska has probably altered the forms of certain words in the Nighaṇṭu sometimes for

the purpose of giving their derivations and sometimes for the sake of giving their meanings as in व्रुत्यतिः हिंसाकर्मा (68।16). Sometimes instead of quoting words from the Nighaṇṭu he gives their senses in his Bhāṣya on the Ṛks in which those words occur. Ng. Sec. I (4); मेहना (Nir. p. 56 l. 22—p. 57 l. 1). (7) इषिरेण (58।1). (12) मध्या (59।3). (14) ईर्मान्तासः (59।15). (16) लोधं (60।5). (17) शीरं (60।7). (18) विद्रधे (60।12) and (19) द्रुपदे (60।12). (21) नंसन्ते (60।17). (23) आहनसः (60।20). (25) इष्मिणः (61।7-8). (26) वाहः (61।10). (32) दावने and (33) अकूपारस्य (62।5). (34) शिशीते (62।10). (35) सुतुकः (62।13). (36) सुप्रायणाः (62।14). (41) जुहुरे (63।1). (43) क्राणाः (63।7). (51) जसुरिः (64।24). (52) जरते (65।3). (57) तूताव (65।12). (58) चयसे (65।14). Sec. 2 (1) सस्नि (68।2). (2) वाहिष्ठः (68।4). (6) असश्चन्ती (68।16). (11) आहनः (69।7-9). (14) सोमो अक्षाः (69।13). (17) पड्भिः (70।1). (18) ससं (70।2). (19) द्विता (70।4). (20) व्राः (70।6). (41) अथर्यु (73।13). (45) आपान्तमन्युः (74।13). (57) आरितः (76।10). (70) कुटस्य (79।15). (71) चर्षणिः (79।15). (74) तूतुमाकृषे (80।7). Ng. Sec. 3 (4) कुणारुं (82।17). (7) कत्पयं (83।11). (22) ओमना (84।16). (24) उपासि (85।4). (29) अस्मे (85।18). (34) श्रायन्तः (86।5). (35) अजीगः (86।14). (37) अमूरः (86।17). (42) सोमानं (87।12). (45) अमवान् (88।6). (53) रिशादसः (89।10). (59) असूर्ते सूर्ते (89।21). (60) अम्यक् (90।1). (61) यादृश्मिन् (90।2). (62) जारयायि (90।4). (63) अग्रिया (90।6-7). (65) पचता (90।10). (85) ततनुष्टिं (92।11). (90) तुरीपं (93।2). (95) हिनोत (93।12). (97) चोष्कूयते (93।17). (103) ऋचीषमः (94।9). (107) गल्दया (94।21). (108) जल्हवः (95।4). (111) अभिधेतन (95।19). (113) वतः (96।9). (115) चाकन् (96।15). (117) असक्रां (96।19). (120) सदान्वे (97।9). (125) दनः (98।3-4). (126) शरारुः (98।6). (131) किः (99।10).

Yāska explains दुरितानि (Nir. 88।13) instead of दुरितं (3।47) and इलीबिशस्य (92।13) instead of इलीबिशः (3।86) without mentioning those words in his Bhāṣya. Perhaps दुरितानि and इलीबिशस्य were the forms in his Nighaṇṭu text. दूतः which occurs in 2।3 is repeated in 3।100 for no apparent reason; the second दूतः must be an interpolation, though Yāska says दूतो व्याख्यातः (94।3).

In chapter V अश्वाजनी (3।15), द्यावापृथिवी (3।31) and विपाट्छुतुद्री (3।32) appear as अश्वाजनीं (अश्वाजनीं कशा इति आहुः p. 127 l. 6), द्यावापृथिव्यौ (द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते 132।2-3) and विपाट्छुतुद्र्यौ

(विपाद्छुतुन्द्यौ व्याख्याते 132|7); these alterations are due to Yāska's using the words in sentences. अहिर्बुध्न्यः (4|30) appears as यः अहिः स बुध्न्यः (147|8) for the same reason. गौरी (5|28) ought to be गौरीः as in Nirukta (159|14). The Nighaṇṭu has केशिनः (6|15) to illustrate which Yāska quotes त्रयः केशिनः etc. (170|11-12); yet at the end of the preceding section he speaks of केशिनी only (170|8-9); most probably Yāska's text was interfered with by one who did not understand the matter ; तयोः in तयोः एषा साधारणा भवति (170|9) was probably तेषां. त्वष्टा (6|6) is mentioned in the Nighaṇṭu between सरण्यूः (5) and सविता (7) and yet Yāska does not derive the word nor does he say त्वष्टा व्याख्यातः which shows that त्वष्टा had no place here in his Nighaṇṭu. अथर्वा (21) मनुः (22) दध्यङ् (23) is the order in the Nighaṇṭu as against दध्यङ् (21) अथर्वा (22) मनुः (23) in the Nirukta (172|16-18).

अध्वा as a deity is rightly mentioned in chapter V (3|27); there is no reason whatever why it should be mentioned in chapter IV (3|48) and derived there. Does it mean that chapters IV and V were compiled by different hands ?

Notes on Nirukta Chapter I

P. 19 l. 1 समाम्नायः = An enumeration, a compilation. इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः (28|18)=they compiled this work. तान्यपि एके समामनन्ति (105|9)=Some enumerate or include even those. भूयांसि तु समाम्नानात् (105|10)=But the words in the Nighaṇṭu would be too numerous by such enumeration or inclusion. समामने (105|10)=I enumerate or include. पशुसमाम्नाये (166|12)=In the enumearation of names of animals. समाम्नाताः (103|11)=enumerated. Thus सम्+आ+म्ना means (1) To enumerate, to put together, to compile, (2) To include. समाम्नायः समाम्नातः=The compilation has been compiled. समभ्यस्यते मर्यादया अयम् इति समाम्नायः (दुर्ग)=That which is committed to memory within certain limits, a limited document for being committed to memory ; this meaning is based on म्ना अभ्यासे (धा० १। ९५४). स व्याख्यातव्यः; व्याख्या=an explanation of a word by derivation based on its connotations. व्याख्या does not mean mere explanation or mere derivation ; it includes both. He who says स व्याख्यातव्यः binds himself absolutely to discuss every word in the Ng. ; but Yāska discusses, as I have said above, about 230 words out of 1341. The declaration therefore must have been made by some other etymologist who may have derived every word in this or some other

Nighaṇṭu. सः according to Durga includes (1) words in the Ng., (2) Vedic words not included in the Ng. and (3) words which have been compiled by other Niruktas than Yāska's own. But this inclusion is far-fetched; सः refers to the Ng. alone. In Nir. Yāska derives many words that are not enumerated in the Ng.; but that is due to his mania for derivation. व्याख्यातव्यः=विभज्य० यथा समाम्नातः आख्यातव्यः निर्वक्तव्यः (दुर्ग)=the Ng. should be divided into nouns, verbs, prepositions and particles; these words have one meaning; these others have more than one; the grammatical formation of these words is unknown; this word (अभिधानं) has this meaning (अभिधेयं); this is the derivation of that word; these are the divisions of the work. Thus Durga attaches an extensive meaning to व्याख्यातव्यः; but I think the meaning given by me is the correct one. इमं = this i. e. the compilation that has been taken in hand for explanation. तम् इमं and यानि एतानि (l. 5) cannot be translated into English; 'that this' and 'which these' would certainly be unEngligh; these words however can be exactly translated into Marathi.

2 आचक्षते shows that the term Ng. is a time-honoured one. आ+चक्ष्=(1) to call, (2) to narrate, (3) to mention, (4) to mean, (5) to say. (1) अर्थोपमानि इत्याचक्षते (51।25), ऐकपदिकम् इत्याचक्षते (56।3), सनाभयः इत्याचक्षते (64।4), तालु इत्याचक्षते (80।19), क्रीतापतिम् आचक्षते (87।3), दैवतम् इत्याचक्षते (100।3); in all these instances आचक्षते means they call. (2) तत्र इतिहासम् आचक्षते (34।14; 40।9; 128।6; 142।1–2; 165।17); here आचक्षते=they narrate. (3) भावम् आख्यातेन आचष्टे (1'8), विनियोगम् आचष्टे (22।23), आत्मगतिम् आचष्टे (49।4), महिमानम् आचष्टे (55।3), विभूतिम् आचष्टे (64।15); here आचष्टे= he mentions. (4) आदिम् आचष्टे (19।17 and 21); आचष्टे=it means or conveys the sense of. (5) आचक्षते साहचर्यज्ञानाय (42।2); आचक्षते= they say.

निघण्टवः कस्मात्; Yāska derives a word in the form in which he finds it; he does not say निघण्टुः कस्मात् because in the text the word is निघण्टवः. निघण्टवः shows that every word in the compilation is a निघण्टु i. e. one that determines the meaning of the Mantra in which it occurs. According to Durga people say निघण्टुम् अधीमहे; but really they ought to say निघण्टून् अधीमहे. When a word has to be derived Yāska uses कस्मात्; कस्मात्=from what root and why? After कस्मात् one expects the mention of a root; निगमनात् which we find between सन्तः and निघण्टवः (l. 3) seems to be misplaced

there ; its place is after कस्माद्. निघण्टवः कस्मात् । निगमनात्; निगमाः इमे भवन्ति is a reason for this derivation. The word निघण्टु comes from नि+गम् because the Ngs. are Nigamas i. e. words whose meanings are determined by their classification and which therefore serve as guides in determining the meanings of Vedic sentences. Durga says :— निश्चयेन अधिकं वा निष्कृष्य निगूढार्थाः एते (निघण्टवः) परिज्ञाताः सन्तः मन्त्रार्थान् गमयन्ति ज्ञापयन्ति (इति ते निगमाः)=when these Ngs. whose meaning is altogether hidden are fully comprehended, they make us know with certainty the meanings of Mantras; नि=निश्चयेन=with certainty; or नि=अधिकं निष्कृष्य=drawing a larger meaning out of the Mantras than what appears on the surface; Mantras have hidden meanings which these Nigamas lay bare.

I once thought that निगम meant a Vedic word and therefore explained निगमा इमे भवन्ति thus:— These Ngs. are Vedic and not non-Vedic words. निघण्टु as applied to non-Vedic works comes from नि+घट्; घट्टि भाषायां (धा० १०।२३४) or घटि संघाते according to Bhaṭṭoji Dikṣit; the Amarkoṣa for instance is a non-Vedic Nighaṇṭu. The Vedic Nighaṇṭu does not come from नि+घट् but from other roots mentioned below. But this interpretation of निगम is not correct; for निगमा इमे भवन्ति is explained by छन्दोभ्यः० निघण्टवः उच्यन्ते (ll. 2-3); निगमा इमे भवन्ति etc. accounts for the derivation निगमनात्.

2-4 छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य=after being fetched and fetched together from all the Vedas without exception; the repetition of समाहृत्य conveys the idea of scrupulous care in bringing together words. समाम्नाताः=compiled or classified. The words in the समाम्नाय have been fetched from all the Vedas without exception and put together or classified. निगमनात्=from guiding one in interpreting Vedic passages. निगन्तवः एव सन्तः निघण्टवः उच्यन्ते=though really they (निगमाः) are Nigantus, they are popularly called Nighaṇṭus; people are responsible for this mispronunciation. The root in निघण्टु is नि+गम्; the reason for this derivation is given by the words छन्दोभ्यः ० निगमनात्.

The word Nighaṇṭu conveys the ideas of (1) being fetched, (2) compiled or classified and (3) being guides in the interpretation of Ṛks. Durga calls these three ideas समाहरण, समाहनन and निगमन; the explanation given by औपमन्यव conveys these three ideas; but prominence is given by him to निगमन.

आहननात्=समाहननात्=समाम्नानात्; other etymologists give prominence to compilation or classification of these words; एव shows that Yāska prefers this view, though he has given precedence to the opinion of औपमन्यव on account of his high respect for that etymologist. The sense of these words is determined by their classification; no classification, no determination of the senses. Was आहननात् originally समाहननात्? समाहता:=being put together or classified. समाहता : भवन्ति is the reason for this second derivation.

4-5 यद्वा (समाहरणात् स्युः)। समाहृताः भवन्ति; निघण्टु comes from सम्+आ+हृ because the Ngs. are words that have been fetched from all the Vedas. Here prominence is given to समाहरण. Unless you fetch words from all the Vedas, you cannot classify them. I do not know if Yāska prefers this derivation too; most probably he does not as he assigns it the last place. सम् in सम्+आ+हन् and सम्+आ+हृ is replaced by नि; vide निः इति एषः सम् इत्येतस्य स्थाने (P. 164115) and आ is to be understood after सम् for the purpose of bringing out the sense. आ+हताः=पठिताः (दुर्ग)=put together. आ+हृताः=fetched from all the parts of the Vedas. हन्+तुः=हन्तुः=घण्टुः. हृ+तुः=हर्तुः=हन्तुः=घण्टुः. These are violent changes and yet these ancient etymologists did not hesitate to resort to such violence. The following verse shows what changes take place in roots that form nouns; वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ; वर्णागमः=the coming in of one or more additional letters; वर्णविपर्ययः=inversion of letters; वर्णविकारः=alteration in letters; वर्णनाशः=disappearance of letters. In the case of गन्तु, हन्तु and हर्तु which are changed to घण्टु we have वर्णविकार only. गन्तु is active in sense but हन्तु and हर्तु are passive; निगन्तवः=those that determine the sense of Mantras; समाहन्तवः=those that are compiled or classified; समाहर्तवः=those that are fetched together from all the Vedas. The three derivations of Nighaṇṭu are an illustration of the injunction अर्थनित्यः परीक्षेत (p. 3012-3) which means "One should investigate the derivation of a word, that is, find out its root or roots by taking his stand on its meaning, that is, its connotation."

Durga speaks of three forms of words, namely (1) प्रत्यक्षवृत्ति in which the root is clearly visible in the words to be derived, (2) परोक्षवृत्ति in which it is slightly altered and (3) अतिपरोक्षवृत्ति in which it is wholly altered and gives instances of the three, namely निगमयितारः of the first, निगन्तवः of the second and निघण्टवः of the third.

I do not think Yāska had these three Vṛttis in his mind ; he simply had the root नि+गम् before him to which he affixed the noun-making termination तु and obtained the word निगन्तु ; so he had only two Vṛttis before him namely प्रत्यक्षवृत्ति in निगन्तु and परोक्षवृत्ति in निघण्टु.

The word छन्दोभ्यः shows that the Nighaṇṭu consists of Vedic words alone ; but this is not true of the Nighaṭṇu which we have just examined ; for it contains non-Vedic words also ; छन्दोभ्यः therefore refers to some other Nighaṇṭu.

5 तद् यानि etc ; तद् introduces the next topic. एतानि and इमानि both mean these ; but there was a slight difference, it seems, between their uses ; इमानि shows things neaaer, एतानि things not so near. We have in grammar the well-known (एतानि) four kinds of words (पदजातानि) ; these Nighaṇṭus (इमानि) fall into those (तानि) four classes. तानि इमे (निघण्टवः) भवन्ति would be correct ; but all the other pronouns being neuter forced इमे into their company ; the idiom in Yāska's day required it. इमानि=निघण्टुपदानि. Pāṇini divides words into two classes only ; सुप्तिङन्तं पदं (पा० ४।१।१४) ; according to him Padas are either nouns or verbs ; prepositions and particles according to grammarians are really nouns, the terminations being lost. But this two-fold division is artificial ; prepositions and particles are quite distinct from nouns and verbs.

The statement that the Nighaṇṭu falls into the well-known four classes does not apply to the present Nighaṇṭu ; for prepositions are not enumerated anywhere while we find only a few particles like आ (1|20 ; 5|12) and अच्छ, परि, ईम्, सीम् towards the end of chapter IV Sec. 2 (15|22-23). What category would cover section 3|13 which states various ways of expressing comparison? The statement most probably refers to some older Nighaṇṭu whose existence is a matter of inference only.

6 तत्र=तेषु चतुर्विधेषु पदेषु. प्रदिशन्ति = (grammarians) lay down, prescribe. भावः प्रधानं यस्मिन् तत् आख्यातम्=a varb is that in which action is principal. सत्त्वं प्रधानं येषु तानि सत्त्वप्रधानानि नामानि=nouns are those in which completed acts are principal. भावः=an act in process ; सत्त्वं=a completed act. Though नामाख्याते (in 5) is the order of the two words, आख्यात is defined first because from one आख्यात there arise any number of nouns ; for instance from कृ there come

into existence nouns such as कर्तृ, कर्म, करण, कारक, कृति etc; भाव precedes सत्त्व.

7-8 पूर्वापरीभूतं भावम् आख्यातेन आचष्टे=one mentions an act that has former and latter stages by a verb. Every act has successive stages from beginning to end. पूर्वापरीभूतम्=पौर्वापर्येण अवस्थितम् (Durga'; पौर्वापर्य=successive stages. भाव is not a completed act; व्रजति and पचति are acts in process; one goes (व्रजति) i. e. he leaves the place where he has been and begins to walk or ride or drive till he arrives at a certain destination; so the process of walking, riding or driving continues till the destination is reached. In walking, for instance, one moves his legs in succession; when the movement of the leg ends, the act of walking is complete. In पचति one places a pot containing rice and water on a fireplace; the containts after a time begin to boil; when the rice is perfectly cooked, the pot is taken down; so पचति is a process too. Sitting, sleeping, sneezing etc. are processes; these acts are completed when they are succeeded by other acts; sitting may be followed by standing or lying down; sleeping by waking.

Durga construes उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं (l. 8) with पूर्वापरीभूतं etc.; so also Śabara; vide his Bhāṣya 1115. व्रजति has a beginning and an end i. e. it consists of many stages; so the succession of these stages is व्रजति. But उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं would be a mere paraphrase of पूर्वापरीभूतं; besides the word इति after पचति shows that the sentence beginning with पूर्वापरीभूतं ends there. I construe उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तं with what follows. The act of going which has a beginning and an end becomes solidified (मूर्तं); till an act has reached its end it cannot be called मूर्तं. An act in process is as it were liquid; when the act is completed it becomes solid; liquid and solid here are evidently metaphorical. A solid act becomes सत्त्व (सत्त्वभूतं). मूर्तं is contrasted with पूर्वापरीभूतं and is equal to सत्त्वभूतं; भावं is understood; मूर्तं सत्त्वभूतं भावं is the construction. There appears no reason why सत्त्व should be prefixed to नामभिः; just as we have आख्यातेन (line 8), we expect here नामभिः instead of सत्त्वनामभिः. It goes without saying that all names belong to Sattvas. Or is there a distinction made between सत्त्व and भाव? Somebody might say that a complete action (मूर्तं सत्त्वभूतं) should be expressed by

भावनाम ; but the reply is no; भाव is a process, सत्त्व is not ; so though सत्त्व is a भाव, it is a complete भाव and therefore it has no claim to be called भाव ; therefore it ought to be expressed by nominal and not verbal forms.

7 तद् यत्र उभे भावप्रधाने भवतः ; definitions of verbs and nouns hold so long as you treat them separately ; but when you talk of them jointly, i. e., in a sentence (यत्रोभे), which of these two is principal ? In a sentence भाव is principal ; for it is a process of evolving something for which instruments or agents such as subject, object etc. are necessary ; these exist for the sake of evolving something ; otherwise they have no reason to exist. Dr. Gune and Dr. Sarup construe तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः along with what followes. Dr. Gune thinks that the whole is an answer to the question " what about abstract nouns where you have both the आख्यात and the नामन् ;" व्रज्या, for instance, is made of व्रज् and या ; so पक्तिः of पच् and तिः; are these nouns or verbs ? The answer is they are really verbs under the guise of nouns. Dr. Gune construes the whole thus:-तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः तत्र पूर्वापरीभूतं भावं etc. In abstsact nouns, according to this construction, both नामन् and आख्यात have भाव predominent in them (vide ' Some notes on Yāska ' by Dr. Gune, Indian Antiquary Vol. 45, 1916 pp. 158-159). This rendering is not satisfactory ; भाव means becoming ; is व्रज्या a kind of becoming like व्रजति ? व्रज्या is an accomplished fact for which सत्त्व is the name ; व्रज्या is not भावप्रधान. Durga is absolutely right. Yāska might as well have omitted तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः as it interrupts the illustrations of nouns and verbs. पूर्वापरीभूतं etc. illustrates आख्यात and उपक्रमप्रभृति etc. illustrates नामन् .

The distinction between व्रजति and व्रज्या and between पचति and पक्ति is a distinction only in name. Suppose we have two instances पिपासति and पिपासया अर्दितः ; पिपासति means he is thirsty ; पिपासया अर्दितः means he is afflicted with thirst ; now what is the difference between the two ? पिपासा is the not a complete action because it means thirst in process that is yet to be satisfied ; पिपासति means the same thing ; the distinction between the two is that of form. Abstract nouns may or may not denote complete acts. रंग, राग, रक्तिः, रक्तिमा, रक्तृ, रज्जक, रजक, रञ्जनं, रञ्जनी, रक्तकः, रक्तः, रक्ता, रक्तं, रक्तकं all these nouns are drived from रञ्ज ; do they show a complete action ?

रजक, रञ्जक and रक्तृ, for instance, are not complete acts; they simply mean a dyer. रक्तिमा is redness, राग colour, रञ्जनी the Indigo-plant, रक्तः a kind of saffron, रक्ता lac, रक्तं or रक्तकं blood, रक्तकं a red garment; these nouns, though derived from रञ्ज्, do not refer to an act complete or incomplete. Yāska gives abstract words as instances of nouns; but there are other kinds of nouns which are not abstract such as those just mentioned.

9-11 अदः इति सत्त्वानां (सामान्येन) उपदेशः; अदस् is a denotation of or a noun for complete acts or things in general; it may denote any complete act or thing. गौरश्वः पुरुषो हस्तीति (सत्त्वानां विशेषेण उपदेशः); cow etc. denote particular things. The Mahābhāṣya has शकुनिर्मृगो ब्राह्मणः after हस्ती (Dr. Kielhorn's Edition Vol. I P. 114); was that the original reading of Yāska? भवतीति भावस्य (सामान्येनोपदेशः); भवति refers to an act in process in general; it includes particular acts in process such as sits, stands etc. आस्ते शेते व्रजति तिष्ठति इति भावस्य विशेषेण उपदेशः. Verbs are limited in number; nouns are almost innumerable; भवतीति भावस्य and अदः इति सत्त्वानाम् उपदेशः; here in the former we have the singular and in the latter the plural; cf. भावप्रधानम् आख्यातम्। सत्त्वप्रधानानि नामानि (ll. 6-7). If भाव is the basis of all sorts of actions, then every action must be explained in connection with it; आस्ते, for instance, would mean आसीनो भवति; so also शेते, व्रजति, तिष्ठति would mean शयानो भवति, व्रजन् भवति, तिष्ठन् भवति. वृक्षो रोहति and म्रियते when analysed would be वृक्षो रोहन् भवति and म्रियमाणः भवति. Thus all acts would arise out of and be included in भवति.

11-12 इन्द्रियनित्यं वचनं = a sentence depends on the organs (of speech and hearing). When one utters a sentence, another hears it; words uttered and heard disppear one after another as soon as they are uttered and heard; one cannot utter parts of a sentence or hear them at one and the same moment; as soon as a word is uttered or heard it disappears, that is, it becomes extinct; such being the case, you cannot divide words into nouns, verbs, prepositions and particles (पदचतुष्ट्व) as they do not co-exist. 12 अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानाम् इतरेतरोपदेशः = in the same way you cannot construe one word with another since words are not produced at one and the same moment. In order to construe a sentence or show the relation between word and word in a sentence, you must utter that sentence or hear it in

a single moment which is impossible ; syntax therefore is an impossibility. वा does not mean option here ; वा=or for that matter; you cannot divide words into classes nor for that matter show their mutual relation in a sentence. Durga shows his usual ingenuity when he says that युगपद्धुत्पन्नानां may be the reading instead of अयुग० ; he explains this reading thus:— Words do co-exist in the understanding of Brahman and so they do not perish. Even then, says the objector, you cannot grammatically join what you find joined already ; separate words are joined by syntax ; but in the case of Brahman there are no separate words ; all words are permanantly joined. This is a mere subtlety which need not trouble us. 13 शास्त्रकृतः योगश्च ; the seience of grammar (शास्त्र) tells us how terminations are added to nominal and verbal bases and what changes these bases undergo. When for instance we have राम before us, we have not the terminations of the several cases before us ; that is, the word and the terminations do not co-exist; so it is impossible to have nominal and verbal forms. शास्त्रकृतः योगः may be interpreted in another way ; योग=derivation ; cf. योगपरीष्टिः (p. 25|15-16); words are derived from roots which take certain terminations ; when you think of the root, you have not the termination and when you think of the termination, there is no root.

व्याप्तिमत्वात् तु शब्दस्य ; तु controverts this view. Words and their meanings are permanently lodged in the minds of both speakers and hearers ; when a word is uttered, it passes through the ear of the hearer and on reaching the mind awakens its own sense ; thus though uttered words perish, their originals have a permanent home in the mind. This is called the स्फोट theory.

13-14 Why use words at all, why not use means of communication such as signs made by the fingers or the eye ? The reply is:— Gestures may often mislead or may not be understood ; when names are attached to things, the risk of being misunderstood is almost nil. अणीयस्त्वात् च °लोके; वस्तूनां संज्ञाः शब्दैः क्रियन्ते । इदं संज्ञाकरणम् अणियः=things are given names ; such assignment of names (संज्ञाकरणं) is simpler (अणियः) and therefore exceedingly useful for communication (व्यवहारार्थं) in the world (लोके).

14 Though language is necessary for communication among men, it would be useless for our communication with the gods as

they may not understand our language to which the reply is तेषां etc. तेषां मनुष्यवत् मनुष्येषु इव देवतासु अभिधानम् अर्थाभिधानम्=as among men, so among gods too words denote (आभिधानं) the same things. अभिधानं grammatically ought to be connected with तेषां and not with देवता who are compared with men. Whether gods speak among themselves or with men or men speak with them, words bear the same sense. तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं=ते (शब्दाः) यथा मनुष्यान् प्रति (अर्थान्) आभिदधते तथा देवताः प्रति=as words convey meanings to men, so do they to the gods ; this may be an equally good explanation, though it is not in accordance with Pāṇini's rule about वत् ; तत्र तस्येव (पा०५।१।११६) is the rule by which मनुष्यवत् should mean मनुष्येषु इव.

14–15 If that be the case, why should not men pray to the gods in any words they like, why use fixed prayers ? To which the answer is :— पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिः मन्त्रः वेदे; this is only less cryptic than the above. Man's knowledge (of words) is unstable (अनित्य); if he wishes to make his religious acts bear fruit (कर्मसंपत्तिः), he must use surer means than vulgar slip-shod speech which even the most learned and most careful men trip into at times; for ensuring the fruit of religious acts, we must use permanent words having permanent values and a permanent interdependence or arrangement. They must be telling words, magical. Hence Mantras in the Veda (मन्त्रः वेदे) ; for they are really Mantras i. e. magic spells. कर्मसंपत्तिः may be taken as qualifying मन्त्रः ; कर्मणां संपत्तिः यस्मात् स मन्त्रः ; a magic spell from which follows fruitfulness of religious acts ; it is a bad way of dissolving the compound. पुरुषविद्यानित्यत्वात् मन्त्रो वेदे (यस्मात्) कर्मसंपत्तिः is the construction of the words. One may imitate here the hair-splitting of Durga ; पुरुषः महानात्मा ईश्वरो वा । तस्य विद्यायाः नित्यत्वात् ; God's knowledge is permanent ; hence he has created Mantras that religious acts may fructify. But here we are treading on delicate ground as the Vedas are eternal i. e. they have no author. The first interpretation is probably the correct one. As Yāska has used the word मनुष्य in तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं, he should have used the same word instead of पुरुष ; then the expression मनुष्यविद्यानित्यत्वात् would have been plain and clear. पुरुष in certain cases means the creator ; does it not mean so here ?

On the subject discussed here the Mahābhāṣya says:—शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्टा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् which it thus explains:— बुद्धिविषयमेव

शब्दानां पौर्वापर्यम्। इह य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे अयं शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिन् तावत् शब्दे अयं तावत् वर्णः ततः अयं ततः अयम् इति (Vol. I p. 356|10-13); it is the mind that arranges words in their order and the letters of words in their order according to the intended sense. While treating of परः संनिकर्षः संहिता it dwells on this view of the perishable character of letters.

The foregoing section beginning with the objection ot औदुम्बरायण seems a digression; for nouns and verbs are not the only words in a language; there are prefixes and particles. So this discussion about the permanence or otherewise of words should follow the treatment of particles or precede the subject of nouns and verbs, if it is at all called for. The discussion has no bearing on the Nirukta and has only a slight philosophical value. It comes in before Yāska has completed what he has to say about भाव. तिष्ठतीति (l. 10) should be followed by षड्भावविकाराः etc. (l. 16). It may not have belonged to Yāska's work; it is too cryptic and aphoristic to be in consonance with his tolerably clear and rather prolix style.

16-17 षड्भाव etc; Yāska has said that भवति denotes भाव, that is, action in general and that आस्ते etc. are its particular manifestations; action (भाव) appears to us in various forms of which six only are comprehensive, as they include all others whatever their number. विकार is a change, a phenomenon. Durga has a long discussion here about भाव, the primal cause, the Brahman and about कारणभाव and कार्यभाव which is quite irrelevent.

17-18 जायते॰ प्रतिषेधति; जायते mentions (आचष्टे) the beginning (आदिं) of the action that precedes अस्ति (पूर्वभावस्य), that is, it is concerned with the process of birth only and not with complete birth; as such it does not mention the next भाव (अपरभावं), namely, अस्ति; पूर्वभाव and अपरभाव are relative terms; जायते is पूर्वभाव with reference to अस्ति which in its term is अपरभाव with reference to जायते पूर्वभावस्य आदिं means the process of birth and nothing else. Though जायते does not mention अस्ति, it does not negative or exclude it (प्रतिषेधति); if there were exclusion, what is born would have no existence; जायते does imply अस्ति. 18 अस्ति॰ धारणम् (आचष्टे); उत्पन्नस्य =जातस्य; when the process of birth is at an end, that is, when the action of birth is complete, then अस्ति asserts (अवधारणं) the existence

(सत्त्वस्य) of the thing born ; existence which is latent in जायते becomes a visible fact. 18-19 विपरिणमते॰ विकारम् (आचष्टे); विपरिणमते mentions change that takes place in an existing thing ; तत्त्वं=तत+त्वं =thatness, the original nature of a thing ; तत्त्वात् अप्रच्यवमानस्य=of (a thing) that does not fall away from its own self ; a thing that undergoes change does not on that account cease to be itself ; a thing may change and yet retain its original nature ; birds, animals, men retain their particular character even when they increase or decrease in size. 19-21 वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् (आचष्टे) । सांयोगिकानां वा अर्थानाम् (अभ्युच्चयम् आचष्टे) ; स्वाङ्ग occurs about seven times in Pāiṇis Aṣṭādhyāyī and means a part of the body ; Yāska uses it in the sense of the body as here and also of its parts as in स्वाङ्गाभिधानं (5717). अभ्युच्चय = increase ; स्वाङ्गस्य स्वाङ्गानां वा अभ्युच्चयः = growth of the body or of its parts. अभ्युच्चयं is to be taken out of स्वाङ्गाभ्युच्चयं and placed after अर्थानां ; this is an instance of Yāska's loose style. संयोग = association or accidental union. One may grow physically (शरीरेण) or in things that are external to his body such as victory, fame, wealth, childern, grand-children etc. वर्धते विजयेन precedes वर्धते शरीरेण because of the neighbourhood of सांयोगिकानाम् अर्थानाम्. प्रतिलोमं = in a reverse way ; what is said of वर्धते is to be used of अपक्षीयते in a reverse manner since अपक्षीयते is the reverse of वर्धते. व्याख्यातः = explained. अनेन = by वर्धते ॰शरीरेण इति वा. Instead of वर्धते शरीरेण and वर्धते विजयेन one would say अपक्षीयते शरीरेण and अपक्षीयते अपजयेन. 21-22 विनश्यति ॰प्रतिषेधति ; for अपरभावस्यादिं vide p. 225 ll. 24-ect. विनश्यति is next (अपर) to अपक्षीयते which is prior (पूर्व) to विनश्यति. विनश्यति is a process too ; it is dissolution in process ; it does imply decay and yet that is not its meaning.

Durga would construe पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति with अस्ति, विपरिणमते, वर्धते and अपक्षीयते also ; he boldly asserts that growth (वर्धते) implies decay (अपक्षीयते). I do not think Yāska meant it ; if he had, he would have stated it. A thing may decay and yet not perish, for the decay may be arrested by some means or other.

23 अतः अन्ये ० वार्ष्यायणिः ; there are numbers of acts other than these six ; they are every one of them varieties of these six ; there is no act in the universe that cannot be placed in one or other of these six categories.

P. 2011 ते यथावचनम् अभ्यूहितव्याः ; अभ्यूह = exercise of the reasoning faculty ; when one wishes to classify an act other than these six, he should exercise his reasoning faculty in order to place that act according to the sense it bears (यथावचनं) in one or other of these six. Durga gives synonyms of जायते etc. and says that these synonyms should be placed in one or other of these and yet in the same breath he dares to say that every possible act is a variety of one of these six ! इति ह स्म आह वार्ष्यायणिः (P. 19।23) = so said in old times (the philosopher-thinker) वार्ष्यायणि. The Mahābhāṣya quotes (Vol. I P. 258।13-14):-षड् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायणिः। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति. The epithet भगवान् shows that वार्ष्यायणि was held in high reverence in those times. Did the Mahābhāṣya quote these words from the Nirukta or from a work written by वार्ष्यायणि himself? Śaṅkarācārya refers to these six forms of भाव in his explanation of जन्माद्यस्य यतः (ब्र० सू० १।१।२).

जायते etc. or at least जायते can be spoken of animate things only ; yet the universe consists of innumerable inanimate objects and these objects also perform actions ; the earth and the other planets revolve round the sun ; in which of these six categories shall we include revolution ? The same question may be asked about आस्ते, शेते, व्रजति and तिष्ठति. Would वार्ष्यायणि include these in विपरिणमते ? According to his view every possible act in the universe except जायते, वर्धते, अपक्षीयते and विनश्यति would have to be included in विपरिणमते. अस्ति is considered a भावविकार ; but अस्तित्व is to be found simultaneously with जायते, विपरिणमते, वर्धते and अपक्षीयते down to the last moment of dissolution ; it precedes जायते, for conception is the beginning of existence ; all the five changes can be predicated only of things that already exist. I do not understand why अस्ति should be treated as one of the six changes ; भाव itself would be a विकार of अस्ति ; अस्ति means 'is' ; भवति means 'becomes' ; becoming, therefore, is a change that takes place in अस्ति ; भाव and all its varieties are changes of अस्ति. जन्म itself is a विपरिणाम because the germ conceived in the womb undergoes changes (विपरिणमते) and grows (वर्धते) ; owing to certain causes the foetus decays (अपक्षीयते) and dies (विनश्यति) in the womb itself before birth ; we frequently hear of instances of still-birth. If विपरिणाम is a change, then it should include birth (जायते), growth (वर्धते),

decay (अपक्षीयते) and even destruction or dissolution (विनश्यति); if it means development, then it should include not only birth but growth also. Again why should development and growth follow instead of preceding birth ? The foetus develops and grows before birth.

वार्ष्यायणि most likely wrote a treatise in which he developed his six-fold division of भाव ; he must have anticipated all the above objections and refuted them. It is because of the absence of such a treatise that I have ventured to raise objections. औदुम्बरायण too must have defended his theory of the momentary life of words against objectors. Did the theories of औदुम्बरायण and वार्ष्यायणि belong to the original text of the Nirukta or were they interpolated ? I am inclined to the latter view as these theories are an interruption between the treatment of verbs and nouns on the one hand and that of prepositions and particles on the other.

20 I न निर्बद्धा etc ; निर्गतं (नामाख्यातरूपं) बद्धं बन्धनं येषां ते ; when prefixes are detached from their fixtures, that is, when they are used by themselves, they have no meaning whatever. This opinion of शाकटायन is in reply to those who hold that prefixes have senses of their own even independently of their connection with nouns and verbs. The निर् in निराहुः has a point only when we take the statement as a reply to the contrary view expressed in words like निर्बद्धाः उपसर्गाः अर्थान् निराहुः . निर्बद्धाः =निष्कृष्य (निर्) नामाख्यातमध्यात् बद्धाः पदवाक्यरूपेण विरचिताः (Durga); if prepositions are withdrawn from their connection with nouns and verbs and then are strung together to form sentences, these sentences would have no meaning, says Durga. To this one may reply that a cluster of nouns or a cluster of verbs can never form sentences.

1-2 नामाख्यातयोस्तु etc. ; तु =किंतु=but. कर्म अर्थः । तेन उपसंयोगः= A union of the noun or verb with another sense. Nouns and verbs owing to circumstances undergo a change in meaning ; a new sense comes to inhere in them ; there is a chemical change as it were in the noun or verb itself ; prepostions are only signs (द्योतकाः भवन्ति) to show that such a material change has taken place. The महाभाष्य also holds this view (Vol. I p. 256).

2-3 उच्चावचाः etc.; उच्च=High; अवच=low; उच्चावच=various; उच्चावचं नैकभेदं (अमर ३।१।८३); उदक्च अवाक्च उच्चावचम्। उन्नतं च अवनतंच वा (क्षीरस्वामी). But उच्च=उत्+च; and अवच=अव+च. नैकभेदं= अनेकभेदं = of various sorts. पदानाम् अर्थाः पदार्थाः; prepositions are Padas (पदानि) and as such have various (उच्चावच) meanings, says Gārgya. तत् यः एषु पदार्थः प्राहुः इमे तं=prepositions do utter (प्र+आहुः) the sense which inheres in them as Padas. This is simply a paraphrase of उच्चावचाः etc. यस्मात् उपसर्गाः पदानि तस्मात् तेषाम् उच्चावचाः अर्थाः भवन्ति is what Gārgya wants to say. प्र is stronger than निर् in निराहुः; you say न निराहुः but we say प्राहुः. In Nirukta manuscripts they write तन्नामाख्यातयोः as though तं after प्राहुः was तत्; but this is wrong. नामाख्यातयोः विकरणम् = A change of meaning in the noun or in the verb to which a preposition is prefixed; prepositions change the meaning of the noun or the verb to which they are prefixed. This seems to be Yāska's own opinion or judgement about the controversy.

The repetition of prefixes as in उपोप मे परा मृश (P. 53|2-3), the use of prefixes to represent verbs and the detached use of prefixes in sentences (व्यवहिताश्च पा० १।४।८२) show the correctness of Gārgya's opinion. It is moreover confirmed by the formation of such words as परावत्, प्रवत्, निवत् and उद्वत् by affixing वत् to परा, प्र, नि and उत् and also by the formation of उत्तर and उत्तम by affixing तर and तम to उत्. This is a strong testimony to the fact that prefixes have senses of their own.

4 आ इत्यर्वागर्थे (वर्तते); अतः ॰आगहि दिवो वा रोचनादधि (१।६।९); आगहि = Come down. This sense of आ is accidental; one may come from an underground region in which case आ would mean 'up'. आ really reverses the sense of the root to which it is prefixed; गच्छ=go; आगच्छ=come; नय=lead; आनय= lead back, bring.

प्रातिलोम्यम् (आहतुः अथवा आचक्षाते); प्र and परा mean the reverse of this sense of आ; they mean 'up'; सुदेवो अद्य प्र पतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ (१०।९५।१४) = To day the good king would fly (पतेत्) up (प्र) to go to the highest upper region (परावतं) never to return (अनावृत्); परावत्=an upper region. परा मे यन्ति धीतयः (१।२५।१६)= my prayers go up (परा).

The treatment of prepositions is fragmentary; for, as Durga says, almost everyone of these prepositions has more than one sense; the determination of these senses would be very interesting indeed; but then it would require a whole volume. Yāska says that प्र and परा are the opposites of आ; but we find that अप also is another opposite of आ; रयिम् आकृधि (८।९०।४) = Place wealth near (us); अप दिद्युमा कृधि (१०।१४२।१) = Drive far away the destructive weapon. अप is also opposed to अभि; अप अन्यदेति अभि अन्यदेति (१।१२३।७) = One (the Night) passes away; the other (the Dawn) approaches.

10 नि+पत् is the root in निपात and उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति is the reason for that derivation. 10-11 अपि = and; we expect अपि after उपमार्थे etc.; but Yāska places it before उपमार्थे etc perhaps in obedience to the idiom of his day. निपाताः उपमार्थे च कर्मोपसंग्रहार्थे च पदपूरणाः च (भवन्ति). उपमा एव अर्थः उपमार्थः। तस्मिन् = For the purpose of expressing comparison. कर्मणोः कर्मणां वा उपसंग्रहः = bringing together two or more things which may be nouns, adjectives, verbs etc. कर्मोपसंग्रहः एव अर्थः। तस्मिन्. 11-12 भाषायां=in post-Vedic or classical Sanskrit which, it seems, was spoken in Yāska's day. अन्वध्यायं=अध्याये=in the Veda; अध्याय in स्वाध्याय means Veda. 12 अग्निरिव; vide note on अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व (p. 27 l. 16). इन्द्र इव इह ध्रुवस्तिष्ठ addressed to a king at the time of his coronation. 13 प्रतिषेधः एव अर्थः प्रतिषेधार्थः। तस्मिन् अर्थे वर्तते इति प्रतिषेधार्थीयः by Pāṇini's गहादिभ्यः छः (४।२।१३८). उभयं=उपमार्थीयः प्रतिषेधार्थीयश्च. 14 नेन्द्रं देवममंसत; vide note on वि हि सोतो etc. (p. 177।16). 15 उपाचारः=प्रयोगः=use; न is placed before that which is to be negatived; न in नेन्द्रं देवममंसत precedes अमंसत. Durga omits प्रतिषेधार्थीयः o प्रतिषेधति (14-15). दुर्मदासो न सुरायां = Like men over-intoxicated by drinking rum. The sign of comparison is placed after (उपरिष्टात्) that with which anything is compared: this rule is strictly observed in post-Vedic Sanskrit; we find it violated in ṚV. as in शुशुक्वांसो न अग्नयः (५।८७।६) = The Maruts blazing like fires; here न precedes अग्नयः. Sometimes both इव and न are used to show comparison as in यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयः इव आपो न तृष्यते बभूथ (१।१७५।६); Indra is here compared to waters which give

satisfaction (मयः) to the thirsty (तृष्यते). In this quotation इव precedes and न follows आपः; इव cannot be connected with मयः as nothing is compared with it ; इव really is superfluous.

17 अनेककर्मा=अनेकार्थः. पूजायां (वर्तते) = चित् here shows reverence (for the preceptor); the preceptor alone (चित्) and none else would explain this. 17-18 The connotations of आचार्य are (1) one who makes his pupils receive (instruction in) proper conduct; the तद्धित termination य has the sense of causing to receive; (2) one who collects riches; when his pupils after completion of their education return home, they present to him amounts of money out of gratitude; चर् in आचार्य is to be altered into चि; (3) or one who packs the intellect (बुद्धिं) of his pupils with knowledge; the root in 2 and 3 is the same. आचरणीयः सेव्यः आचार्यः (अमर २।७।७ क्षीरस्वामी). आचारे साधुः आचार्यः by the rule तत्र साधुः (पा० ४।४।९८); this must be the true derivation. तत् (उपनयनं) यस्मात् स आचार्यः । वेदानुवचनाच्च (गौतमधर्मसूत्र १।१।१०-११); उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तम् आचार्यं प्रचक्षते (मनु २।१४०); here we have only definitions of आचार्य and not its derivation Durga omits आचार्यः आचारं ० बुद्धिमिति वा. 18 दधि चित् = दधि इव; दधि चित् = दधिरूपः ओदनः (Durga) = a food that has the colour of curds; but how are we to know in the absence of context that comparison is meant here ? 19 अवकुत्सिते (वर्तते) = चित् shows utter contempt. कुल्माष means half-boiled barley which, it seems, was considered unfit for the higher classes. Since thou canst give me better food, give me at least (चित्) this despicable article of food. कुल्माषाः = कुल् + मा + षाः; कुल् = कुलेषु; मा redundant; षाः = साः = सीदन्ति; this article of food sinks to the lowest level in higher families. Durga omits the derivation of कुल्माष. कुल् (= कुत्सिताः) + माषाः is suggested by some. To derive such words is mere madness. As the Nirukta is concerned with Vedic interpretation, Yāska should have quoted from ṚV to illustrate the various senses of चित् which is found used very frequently there; we expect instances like यः उग्रेभ्यः चित् ओजीयान् शूरेभ्यः चित् शूरतरः । भूरिदाभ्यः चित् मंहियान् (१।७७।१७).

20-21 (1) A says देवदत्तः इदं करिष्यति; (2) B asks इदं नु करिष्यति; (3) A replies असंशयं करिष्यति; (4) B asks कथं नु करिष्यति; (5) A repeats कथं नु करिष्यति but in a different tone or he says (6) ननु एतत्

अकार्षीत्. In the text we have only three sentences; but we have to supply three more namely 1, 3 and 4 for the purpose of clearly understanding the text. A certain task is to be performed for which A proposes the name of देवदत्त; B however doubts D's capacity for that task; हेतोः अपदेशः = denial of D's being a fit agent for carrying out the task; do you think (नु) D will perform this task? By this question he expresses his conviction of D's incapacity; A nevertheless asserts D's capacity on which B says 'How in the name of all (नु) will D do it?' Instead of reasserting his conviction, A angrily repeats B's question and thereby shows that B's conviction of D's incapacity was absolutely unreasonable and that it was an insult to D; or A refutes B by the question ननु एतत् अकार्षीत् which means 'Has he not performed this other task?' Thereby A means that as D has already performed an equally difficult task, he would certainly carry through the new one. अनुपृष्टे = पृष्टस्य पुनरुक्तौ; A repeats B's कथं नु करिष्यति. The distinction between इदं in इदं नु करिष्यति and एतत् in ननु एतत् अकार्षीत् must be clearly understood; इदं and एतत् both mean 'this'; but इदं points to a thing nearer than the thing pointed to by एतत्; vide note on एतानि and इमानि (219 । 12-13).

21–22 नु=इव. वयाः=शाखाः. वि ऊतयो रुरुहुः इन्द्र पूर्वीः follows वयाः; हे पुरुहूत इन्द्र ते तव पूर्वीः पूर्व्यः ऊतयः वृक्षस्य वयाः इव वि रुरुहुः=O Indra who art invoked by so many, thy helps spread on all sides like the branches of a tree. Here ऊतयः is compared to वयाः. वयाः from वी (वेतेः); वी=to go; the reason why branches are called वया is that they are passages for the wind to blow along (वातायनाः भवन्ति 23). Durga omits वातायनाः भवन्ति. वी+आ=वे+आ=वया. शाखाः=शा+खाः; शा=शयाः; खा=खे; branches sleep, that is, lie in space; or शाखा comes from शक्; शाखाः=शाकाः=शक्ताः; branches are able to bear foliage, fruits etc. Durga omits शक्नोतेर्वा.

नु has other senses also than those given by Yāska, one of them being 'certainly' as in दर्शं नु विश्वदर्शतं (१।२५।१८) which means 'I have verily seen Varuṇa who is worthy of being seen by all.'

Thus Yāska has illustrated इव, न, चित् and नु as signs of comparison; he should not have given the other senses of चित् and नु here.

23–24 (द्वयोः) कर्मणोः (बहूनां) कर्मणां वा उपसंग्रहः यस्मात् स कर्मोपसंग्रहः; कर्मोपसंग्रह particles are those that bring together two or more nouns into the several कारक relations; they may bring together two or

more adjectives or adverbs or verbs or sentences; or the dissolution of the compound would be कर्माणि उपसंगृह्णाति असौ कर्मोपसंग्रहः; in Nirukta कर्म means अर्थ, that is, a sense or a thing; here कर्म=a thing. कर्मोपसंग्रह here is the technical name of particles like च: but कर्मोपसंग्रह above (20 । 10-11) is not a technical name.

अथ यस्यागमात् etc. = "That particle by whose coming in (आगमात्) between two or more parts of a compound we know for certain (अह) that the things mentioned are distinct individuals (अर्थपृथक्त्वं) is कर्मोपसंग्रह; there the distinctness of individuals is not actually stated (औद्देशिकं) but is known by dissolving the compound (विग्रहेण पृथक्त्वात्). The things are distinct individual things but (तु) they are not like (इव) what they look when actually so stated (औद्देशिकं)." This sense is given by Durga who says:— यस्य आगमात् अध्याहारात् अश्रूयमाणस्य एव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषात् अर्थतः वा पृथक्त्वम् अह पृथग्भावः एव विज्ञायते। तत् यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च इति। आह। द्वौ अपि अत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ श्रूयेते। न तु तयोः औद्देशिकम् इव पृथक्त्वम् इति यथा गाः अश्वान् पुरुषान् पशून् इति प्रत्येकम् उद्दिश्यमानानाम्। इह तु विग्रहेण च-शब्दागमात् एतत् पृथक्त्वम् उपजायते। तेन विग्रहणं द्वयोः बहूनां अर्थानाम् वा इति विग्रहः। स एव पृथक्त्वात् हेतोः पृथक्त्वेन निमित्तेन उपलक्ष्यमाणः यस्मात् द्वौ अर्थौ बहून् वा गृहीत्वा एकस्मिन् कर्मणि उपसमावेष्टयति। तत् यथा। देवदत्तयज्ञदत्तौ पचेते इत्येवम्। तस्मात् कर्मोपसंग्रहः इत्येतन्नाम एव तत् भवति। अथवा। बृहस्पतिश्च इति उक्ते प्रजापतिः अनुक्तः अपि द्वितीयः गम्यते प्रजापतिश्च इति। कतमः पुनः असौ इति उच्यते। च इति. आगमात् = अध्याहारात्. च is necessary for dissolving a द्वन्द्वcompound; च, therefore, in the actual compound is not perceived or heard (अश्रूयमाण). पुरुषौ and पुरुषाः are सरूप compounds; when dissolved they become पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ or पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः. देवदत्तयज्ञदत्तौ is a विरूप compound. माता च पिता च पितरौ is an एकशेष compound. In these compounds च is unheard. The example of अर्थतः is बृहस्पतिश्च where the च requires another thing such as प्रजापतिः. That all these things are different is known (विज्ञायते) by bringing in च in the dissolution of the compound or in completing the meaning. Some one might say that देवदत्त and यज्ञदत्त are both seen or heard as being distinct even without the presence of च; to this the reply is:—But (तु) not (न) as (इव) when they are separately stated (औद्देशिकं) as cows, horses etc. In a compound the separateness of the individuals is made known by the insertion of च in the dissolution. विग्रह means taking two or more things apart. च

therefore is a कर्मोपसंग्रह because it involves or includes (उपसमावेश्यति) two or more things (द्वौ अर्थौ बहून् वा) in one act (कर्मणि).

The real meaning however seems to be:—यस्य निपातस्य आगमात् प्रयोगात् अर्थपृथक्त्वं द्वयोः बहूनां वा अर्थानां पृथक्त्वम् अह वाच्यत्वेन विज्ञायते न तु समासे विग्रहेण औद्देशिकं कर्मपृथक्त्वम् इव स पृथक्त्वात् हेतोः कर्मोपसंग्रहः=कर्मोप संग्रह is that particle by whose use in a sentence separate things are made known. अह is simply an expletive and therefore meaningless; or it may mean ' certainly or beyond doubt or when actually used'. Yāska does not notice अह as a पदपूरण. The instance that Yāska gives is not that of a compound and perhaps he had not compounds in his mind. न तु औद्देशिकम् इव विग्रहेण पृथक्त्वात् is difficult to construe and interpret; in a compound the separateness of things (अर्थपृथक्त्वं) is intended (औद्देशिकं) and not actually stated; it becomes known by dissolution of the compound (विग्रहेण पृथक्त्वात्). इव here means यथा; यथा समासे कर्मपृथक्त्वम् औद्देशिकं विग्रहेण च ज्ञायते न तथा वाक्ये । अर्थपृथक्त्वज्ञानाय च-निपातः प्रयुज्यते; so there may be an opposition between अह and औद्देशिकम् इव विग्रहेण. This clause seems to be an interpolation; written perhaps on the margin by a commentator, it got into the text by clerical ignorance; it has no business here. Particles such as वा and आ are included in कर्मोपसंग्रह and not only च; in disslutions of द्वन्द्व compounds च alone is used and not the other two; as I have said above Yāska had not compounds in his mind when he defined कर्मोपसंग्रह.

Dr. Gune says that as Yāska has divided particles into three classes and as he has finished the first class namely the signs of comparison, कर्मोपसंग्रह must include all particles beginning with च and ending with त्वत् (23|20-21) after which Yāska proceeds to deal with expletives. He therefore explains कर्मोपसंग्रह thus:— 'By कर्मोपसंग्रह is known (विज्ञायते) a variety of senses (अर्थपृथक्त्वं), but (तु) not (न) as (इव) *in simple enumeration of objects* (औद्देशिकं), where the very fact that they are bodily (विग्रहेण) mentioned separately (पृथक्त्वात्), is a sufficient guarantee that they are distinct and separate (Indian Antiquary Vol. XLV pp. 159-160)'. He assigns a strange sense to विग्रहेण. His argument that कर्मोपसंग्रह ought to include every particle that cannot be placed in the first or the third class deserves attention; but कर्मोपसंग्रह cannot have the sense which he assigns to it; उपसंग्रह means bringing together; but अह and ह in-

stead of bringing ideas together separate them. Yāska should have stopped with particles that have the sense of 'and'; but he is clumsy and drags in anything and everything, relevent or irrelevent; Durga is right in saying व्याख्याताः कर्मोपसंग्रहार्थीयाः । तत्प्रसङ्गेन 'हि' इत्येवमादयः अन्यार्थाः अपि उक्ताः. Really speaking Yāska should have added another class of particles which having a variety of senses have nothing in common ; he should have placed अपि अन्यार्थेषु after अपि कर्मोपसंग्रहार्थे and before अपि पदपूरणाः.

21–1 समुच्चयः अर्थः यस्य सः समुच्चयार्थः; the purpose (अर्थः) served by च is that of bringing together two or more things. उभाभ्यां संप्रयुज्यते is a sweeping statement, for it may be used once only as in classical Sanskrit and sometimes even in ṚV; for instance वयं ते ते इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि (७।३०।४) = We are thine, thine, Oh brave Indra, as also (च) those that, giving wealth (as gifts to us), praise thee. Here we have one च only and that after ये. Perhaps the rule was binding on Sanskrit writers of Yāska's day; vide विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च (21।17–18). 21 । 1–2 अहं च etc. = हे वृत्रहन् इन्द्र अहं च त्वं च संयुज्याव एकस्मिन् अर्थे प्राप्तिलक्षणे युज्यावहै (दुर्ग) ; संयुज्याव = Let us both engage together in one common aim viz. the acquisition of wealth.

2–3 यो अग्निः क्रव्यवाहनः पितॄन् यक्षत् ऋतावृधः । प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ = That same (इत् उ) Agni who, bearing offerings of meat, worships (यक्षत्) or feeds the *manes* who prosper our sacrifices (ऋतावृधः) announces (प्र वोचति) offerings (हव्यानि) to the gods and also (आ) to the *manes*. समुच्चयार्थः is to be understood after इति आकारः.

वा इति विचारणार्थे (वर्तते): विचारणा = doubt, uncertainty, option. 4 हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा = Where shall I place the earth, here or here ? Here वा expresses option; हन्त expresses the exhilaration of one who has drunk a lot of Sōma and who thereupon thinks he is capable of doing even impossibilities. 6 वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेऽश्वमायुञ्जन् ते अस्मिन् जवमा दधुः ; in the वाजपेय sacrifice a horse is to be yoked to a chariot; the Ṛk is addressed to the horse. It means let Wind and (वा) Manu and the twentyseven Gandharvas yoke thee; in former ages they yoked such a one and put speed into him. Here वा is inclusive and not exclusive.

For विनिग्रह vide (230 | 25). अह and ह are each used after the first subject and not after the second ; अह and ह occur frequently in ṚV but the rule about their use is not applicable there. Yāska quotes the idiom of his own day.

9 एतस्मिन् अर्थे = विनिग्रहार्थे. उत्तरेण is opposed to पूर्वेण. 9-10 पदपूरण is defined on page 23|21-22 and उ is mentioned in line 23 ; उ therefore as an expletive should have been mentioned there and not here. 10 इदमु त्यत् ०पुरस्तात् ज्योतिस्तमसो० अस्थात् = This wellknown (त्यत्) luminous one (ज्योतिः) viz. the Dawn has come out of darkness just in front of us. तदु प्रयक्षतमम् अस्य कर्म = अस्य इन्द्रस्य तत् कर्म प्र प्रकर्षेण यक्षतमं पूज्यतमम्. In these two instances उ is expletive ; but I think उ emphasizes इदं and तत्.

11-12 A says (देवदत्तः) इदं करिष्यति ; B asks इदं हि करिष्यति ; A replies असंशयं करिष्यति ; B again asks कथं हि करिष्यति which A repeats but in a different tone in order to ridicule B ; or B may substitute कथं हि व्याकरिष्यति for कथं हि करिष्यति out of jealousy. असूया=jealousy about another man's capacity or unwillingness to recognize that capacity. कथं हि व्याकरिष्यति=कथम् अयं व्याकरिष्यति इति अकृतप्रयत्नः अयम् इति अभिप्रायः (दुर्ग) = This fellow has had no previous experience to his credit and therefore will not be able to do the intended work ; this opinion is suggested by हि. वि+आ+कृ in व्याकरिष्यति means to carry to completion ; an unfit man may undertake and carry on a task to a certain stage but he would not be able to complete it ; this perhaps is the distinction between करिष्यति and व्याकरिष्यति. For हेत्वपदेशे and अनुपृष्टे vide (230 | 5-6 and 15-16).

12-13 विद्याप्रकर्ष=height of knowledge, absolute certainty of information ; वार्तासंभाव्ययोः किल (अमर ३|३|२५३) ; वार्ता is विद्याप्रकर्ष or ऐतिह्य ; जघान कंसं किल वासुदेवः or पुर्या पुरास्यां किल कालिदासः ; in these two instances किल expresses certainty of knowledge or a historical fact. एवं किल तत्र आसीत् युद्धम् (दुर्ग)=that battle did certainly take place in this manner. 13-14 A asks किम् एवं स हतः ; B replies स एवं हतः ; A again asks न किलैवं स हतः (=I hope he was not so killed); न उ किलैवं स हतः means the same thing. Yāska should have quoted a Ṛk like the following ; तादृत्ना शत्रुं न किला विवित्से (१|३२|८) or स्वादुष्किलायं मधुमान् उतायं तीव्रः किलायं (६|४७|१) ; these latter words are said by one who has tasted the sweetness and the fieriness of Sōma ; his experience is absolute certainty in the matter. अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते

लिबुजेव वृक्षम् (१६।७-८); here the certainty of knowledge is not real but assumed to goad Yama into incestuous passion. There is no instance of नतु किल in ṚV.

14 खल्विति च (प्रतिषेधे वर्तते); it is so in classical Sanskrit but not in ṚV where it occurs only once; खलु सूळता नः (१०।३४।१४) = Do pity us. खलु कृत्वा = अकृत्वा (दुर्ग); Durga has not खलु कृतम्. 15 एवं खलु तद्बभूव; why is खलु expletive here? It should certainly mean 'indeed'; it did so happen indeed. निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु (अमर ३।३।२५६); वाक्यालंकार is nothing but पदपूरण. Yāska gives instances of only प्रतिषेध, that is, निषेध and वाक्यालंकार.

15-16 विचिकित्सा तु संशयः (अमर १।५।३); but here it is विवेकपूर्वकम् अवधारणं (दुर्ग) = Confirmation after deliberation. A asks किमेवं बभूव; B answers एवं बभूव; A repeats the question to which the reply is शश्वदेवं which means 'It has certainly (शश्वत्) so happened'. This is अनुपृष्टे. If C instead of A, repeats A's question (अस्वयंपृष्टे), then the form of the reply should be एवं शश्वत्. At this distance of time we are unable to discern or test these niceties of idiom. In classical Sanskrit शश्वदनारते (अमर ३।४।११); अनारत = unceasing, eternal. शश्वत् इन्द्रो ० जिगाय (१।३३।१६) is a Vedic instance of शश्वत् which means always, without exception; this sense has not been given by Yāska. शश्वत् is a noun too in ṚV and is declined as such.

17 उभयं in उभयमन्वध्यायं refers to पदपूरणः in line 15 and विचिकित्सार्थीयः in line 16, not withstanding the fact that शश्वत् intervenes between the treatment of खलु and that of नूनं. If उभयं be dropped, then अन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च would be a proper statement.

Many things in these two sections are uncalled for, for they refer to the idiom of Yāska's day and not to the Vedas to which the Nirukta must refer to justify its composition; we are not here concerned with the treatment of spoken or written Sanskrit of Yāska's time, though it would be welcome otherwise.

18-19 अगस्त्य इन्द्राय etc.; This is the निदान, that is, the occasion for the composition of the Ṛk in section 6; this निदान is not justified by the sūkta in which the Ṛk occurs; Indra it seems is bent on killing the Maruts who are his brothers; they implore him not to kill them and to divide food with them; they also appeal to अगस्त्य and pray that he should not overlook them in his distribution of food that day or delay allotment of their portions to some

future day. न नूनं etc. is really a complaint made by the Maruts. अगस्त्य in the sūkta is not the name of the celebrated sage; it appears to be an appellation of Indra. निरुप्य (= having offered) from निर् + वप्.

21-22 अद्यतनं understood on account of श्वः ; Durga says that न requires something that is to be negatived and that अद्यतनं is to be understood for that purpose ; but नूनं is contrasted with श्वः and means अद्य ; नूनं has this sense as in गन्ता नूनं नो अवसा यथा पुरा (१।३९।७), इन्द्राय नूनमर्चत (१।८४।५) and या चि ऊषुः याः च नूनं वि उच्छान् (१।११३।१०). नो=न+उ; उ=एव. श्वः is changed to श्वस्तनं on account of अद्यतनं ; but such a change is unnecessary as नूनं and श्वः are adverbs of time ; we have no food today, nor shall we have it even tomorrow. अद्य=अ+द्य; अ=अस्मिन् ; द्य=द्यवि ; अद्य should really be अद्यु. नामधेयं = a name or another word ; द्यु is another name of or another word for अहर् ; द्यु comes from द्युत् (= to shine) ; सतः, सताम्, सत्याः etc. have a peculiar sense ; 'day' has many names in Sanskrit ; every such name has a peculiar connotation ; when day shines, it is called द्यु ; vide the derivation of अहर् (३८।२२-२३). द्योतते: इति सतः = द्योतमानस्य; द्योतमानस्य अह्नः द्युः इति नामधेयं भवति. श्वः=श्+वः; श्=(उप+आ) शंस्; वः=यः=नीयः ; tomorrow (श्वः) is a day that is to be hoped for or expected. ह्यः=ह्+यः; ह् =ही ; यः=नः ; yesterday is a day that has been abandoned or lost ; ह्यः is suggested by श्वः. 24 अद्भुतं = अभूतं = (which has) not arrived ; अद्भुत comes from अ+भू and the अ is altered to अद् . It is difficult to derive अद्भुत. Durga has not कः तत् वेद अभूतम् ; he simply says अद्भुतम् अभूतम् ; अद्भुत used in ordinary talk to mean something wonderful is as it were (इव) अभूत; इदमपीतरत् = even this other अद्भुत viz. the one used in ordinary talk ; a wonderful thing seems to be something that has not happened ; it is too strange to be believed. 24।25 अभिसंचरेण्यं=अभि+सं+चर्+एण्यं =अभिसंचारि=wandering, inconstant. 25 अन्यः=अ+न्+यः; अ=न; न्= (आ) ने ; न+आने+यः=नानेयः; one who is अन्य (i. e. another) is he who ought not to be brought home by the good, says Durga who also explains नानेयः as नानात्वेन व्यवस्थितस्य अपत्यम् । असन्कुलजस्य इत्यर्थः ; अन्य is one who is the son of one who has many fathers ; I do not know if Yāska had this meaning in his mind ; most probably it is a subtlety of Durga himself. चित्तं comes from चित् (=to think). 22 । 1 उत=अपि. आधीतं = आध्यातम् ; धीतं is irregular past participle of ध्यै ; आध्यातं = अभिप्रेतं ; moreover (उत) what is intended (आधीतं) to be given disappears (विनश्यति) on account of the fickle-mindedness of the giver:

We have no food today nor even tomorrow; for who knows that which has not come into existence? Another's mind is inconstant and (उत) therefore what is intended to be given by him is often lost from his mind. Geldtner :— There is nothing today and there is nothing tomorrow. Who knows the un-investigable (अद्भुतं)? One has to guide oneself by the mind of another and the purpose is undone. अन्यस्य चित्तम् अभिसंचरेण्यं = Another's mind is to be followed; Geldtner has changed this passive construction into an active one.

5 नूनं is omitted because it is expletive; but vide note on नूनं (240।7–9); नूनं = to day, immediately. प्रति + दुहीयत्=प्रतिदुग्धाम्; प्रति + दुह् = to milk i. e. to give as a return for praise bestowed. वर from वृ (= to choose) because a boon is to be chosen (वरयितव्यः भवति); cf. वरं वृणीष्व (रघु० २। ६३); but वर here seems to mean wealth; सा वह या उक्षभिः ० उषो वरं वहसि (६।६४।५)=Thou, O Dawn, who bringest wealth (वरं) on the backs of bulls, bring it to us; पाहि० वरं नः (७।५४।२)=Give us wealth; अस्मभ्यं सु त्वमिन्द्र तां शिक्ष या दोहते प्रति वरं जरित्रे (१०।१३३।७)=O Indra, do (सु) give us that (cow) who milks i. e. gives wealth in return (प्रति) to the praiser. 5–6 जरिता=गरिता; जॄ in modern Sanskrit means to grow old; therefore the substitute गरिता; गॄ शब्दे (धा० ९।२६); perhaps Yāska thinks that गरिता was changed into जरिता. In ṚV जॄ means (1) to praise, (2) to grow old. मघोनी = मघवती; मंह् does not mean to give in the धातुपाठ; महि वृद्धौ (धा० १।६३५); perhaps मंह् meant to give in Yāska's time; it means to give in ṚV; स्तोतृभ्यो मंहते मघं (१।११।३). 7 दक्ष् has the sense (कर्म) of increasing (समर्धयति); व्यृद्धं = वि + ऋद्धं = that from which fruitfulness or completion is excluded, defective; in a sacrifice defects are likely to occur; gifts (दक्षिणा) to Brāhmanas remedy these defects and make the sacrifice complete and fruitful; समर्धय्= to cause to grow or prosper, to make complete and fruitful. घ्नन्ति वै एतत् सोमं यत् अभिषुण्वन्ति । यज्ञं वै एतत् घ्नन्ति । यत दक्षिणाः दीयन्ते यज्ञं वै एतत् दक्षयन्ति । तत् दक्षिणानां दक्षिणात्वं (मै० सं० ४।८।३) = When they press Sōma, they really kill him; by doing so they kill sacrifice itself; when gifts are given, they do revive sacrifice; this is the reason why gifts are called दक्षिणा. 8 प्रदक्षिणागमनात् दिशम् अभिप्रेत्य = दाक्षिणां दिशम् अभिप्रेत्य गोः गवां वा प्रदक्षिणागमनात् सा गौः दक्षिणा उच्यते

गावो वा दाक्षिणाः उच्यन्ते ; a cow or cows are to be given as largesses to priests; the animal or animals are led from the left side of the sacrificial platform towards the end of the right side which is the southern point of that platform; because these animals pass along the south and halt at its end, they are called दाक्षिणा. The particular route along which they are led is described in मैत्रायणी संहिता (4|8|3) and also by Durga. (दक्षिणः) हस्तः प्रकृतिः यस्याः सा दिक् दक्षिणा ; प्रकृतिः = origin; when प्रजापति faced the east, the south was on the side of his right hand. 8-9 दक्ष्=to have the power (उत्साहकर्मणः); the right hand is called so because it is more capable than the left; Latin dexter (= right as opposed to left) from which we have dexterous and dexterity in English. Or दाक्षिण comes from दाशृ (=to give) because दाक्षिणा is given by the right hand; दाशृ दाने (धा० १।९०७); दाशृ becomes दश् before स् (of लेट्); दश्+स्+ इनः=दक्षिणः. 9-10 हस्त from हन् (= to strike) because the hand is quicker (प्राशुः) in the act of striking (हनने) than any other limb of the body; प्राशुः = exceedingly quick, quicker.

शिक्ष = देहि ; शक् (= to give) + स् (of लेट्)= शिक्ष्. कामान् understood. 10 What form is दंहीः ? Was there a root दंह् (= to give) in Yāska's time? In that case अदंहीः would be 2nd per. sing. Aor. 5th variety; Roth suggests दघ् of the 5th conjugation ; दघ घातने पालने च (धा० ५।२८) ; but there is no Pāṇinian rule for changing दघ् to दंह्; besides दघ् is an unfamiliar and obscure root. मा आतिधक् = मा अस्मान् अतिहाय अतीत्य अन्येभ्यो देहि । मा दाः इत्यर्थः (दुर्ग); here we have देहि instead of दंहीः which latter may be a slip of the hand or a senseless substitution for देहि; अतिहाय=passing beyond, overlooking. Since Durga has मा दाः इत्यर्थः , it is quite probable that the original word in the text was देहि and not दाः. धक् 2nd per. Imperative of दह्; मा नः कामं महयन्तमा धक् (१।१७८।१) = Do not utterly burn out (आ + धक्) our growing desire; सरस्वति अभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् (६।६१।१४)= O S, lead us towards wealth; do not spurn (स्फरीः) us with thy watery current; do not burn us out; मा ते सचा तनये नित्य आ धक् (७।१।२१) = Do not utterly burn thy own son who is so intimate with thee, O Agni : मा परि वर्क्तम् उत माति धक्तम् (१।१८३।४) = Do not utterly avoid us, do not utterly burn us. आ, परि and अति mean utterly. मा अति धक् in the present Ṛk means 'do not utterly burn us' i. e. do not inflict utter poverty on us. It is very doubtful if दह् ever means to give

in RV. 11 अस्तु understood after भगो नः. भगो नः is an incomplete and abrupt sentence; may not the original reading have been मघोनः ? धक्ष् requires an object and most probably मघोनः was that object. An objector would be justified in asking how मघोनः came to be pronounced or written as भगो नः ; to this I have no reply. मा मघोनः परि ख्यतं (५।६५।६) is like मा मघोनः अति धक्ष्; मघोनः is found in company with गृणतः in 4|17|5 and 7|12|2; गृ and स्तु in स्तोतृभ्यः in the present Rk have the same sense. विदथे= स्वे वेदने ; वेदने ? Durga has not वेदने : he says:— विदथे यज्ञे। अथवा। स्वे गृहे ; we will speak highly (of thee) in our sacrifice or our house. विदथ comes from विद् (= to give) and means an act of giving ; when Indra gives us wealth (विदथे), we will exalt (बृहद् वदेम) him. भगो भजते: ought to have been placed after भगो नोऽस्तु ; भज्=to divide or to enjoy. 12 बृहत् comes frome बृह् (= to inerease); when a thing increases all round (परिवृढं), it is called बृहत् : to inerease is not the sense of बृह् in the धातुपाठ ; बृहू उद्यमने (धा० ६।६६). सुवीराः = वीरवन्तः = having sons : or सुवीराः = कल्याणवीराः = having excellent sons : सु=मत्=possessed of ; or सु = कल्याण = excellent. Durga:— युष्मदनुग्रहात् सुवीराः वीरवन्तः भवेम पुत्रवन्तः यदि अपुत्राः= Sonless we would obtain sons by thy favour; अथ पुनः पुत्रवन्तः एव ततः कल्याणवीराः (भवेम)= Having sons we desire them to be execllent. Thus Durga explains सुवीराः by developing it into a sentence. 12-13 वीरः = वि + ईरः : ईरः = ईरयति : वि + ईरयति= वीरयति : a hero is called वीर because he scatters or stampedes his enemies in a variety of ways. Or the word may come from वी (= to go) ; वी + रः = वीरः ; he is called वीर because he goes at the enemy : स्यात् shows that Yāska does not wholly approve this derivation as it does not bring out the real sense of वीर. वीरयतेः वा (स्यात्) ; वीरय् = to perform heroic deeds : this derivation too does not meet with Yāska's approval as वीरय् is a नामधातु i. e. a root based on a noun.

Yāska and Durga:— Let that well-known (सा) rich (मघोनि) largess (दक्षिणा) of thine (ते) yield what he solicits (वरं) to the praiser; O Indra, give (शिक्ष) what they desire to the praisers; do not overlook (अति धक्) us while giving wealth to others; let us have wealth ; in our sacrifice or in our homes (विदथे) we shall say loudly give and enjoy (दीयतां भुज्यतां) ; by thy favour we shall obtain sons or by thy favour our sons will be excellent. Geldtner :— Now (नूनं) may these (सा) thy (ते) rich (मघोनी)

rewards (दक्षिणा), O Indra, be to the singer (जरित्रे) productive (प्रति+ दुहीयत्) according to his heart's wish (वरं); seek to be of use (शिक्ष) to the singers (स्तोतृभ्यः); may not Luck (भगः) pass us over (मा अति+धक्); may we bear or speak (वदेम) the great word (बृहत्) as masters (सुवीराः) in wisdom (विदथे).

मघोनी, मघोनीः and मघोनि are epithets of the Dawn everywhere in ṚV. दक्षिणा = (1) wealth, (2) a gift, a largess, (3) the Dawn; there are many instances of the second sense in ṚV and Sūkta 10।107 is wholly devoted to its glorification. पृथू रथो दक्षिणाया अयोजि (१।१२३।१)=The spacious chariot of the Dawn has been made ready; अभूत् उ वस्वी दाक्षिणा मघोनी (६।६४।१) = The wealthy (वस्वी = मघोनी) Dawn has certainly (उ) arrived (अभूत्). दाक्षिणा मघोनी in the present Ṛk must therefore mean the wealthy Dawn. O Indra, that wealthy (मघोनी) Dawn (दक्षिणा) gives (दुहीयन्) wealth (वरं) to thy (ते) supplicant (जरित्रे) in return for his prayer (प्रति) without delay (नूनं). This is a taunt to Indra who is neglectful of his devotees; Indra is taunted in this fashion in other Ṛks also; cf. वि अदन्ति मा आध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी (57।14-15) = O abundantly rich Indra (शतक्रतो), harassing cares (आध्यः) are devouring (वि + अदन्ति) one who always praises thee (स्तोतारं); O Heaven and Earth (रोदसी), give (वित्तं) me (मे) abundant wealth (अस्य). Here the devotee solicits Heaven and Earth since Indra is so callous. Do give (शिक्ष) wealth to thy praisers (स्तोतृभ्यः); do not (मा) damn (अति + धक्) by neglect those that make offerings unto thee (मघोनः); possessed of wealth (सुवीराः) by thy gift (विदथे) we would praise thee highly (बृहत्). वीरः = (1) a son, (2) a hero, (3) wealth obtained by heroes; सुवीराः = धनवन्तः. ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरासो विदथमा वदेम (१।११७।२५) = Composing Brahma-songs in order to praise you, we possessed of riches (सुवीरासः) shall declare far and wide (आ + वदेम) your gift, O donors (वृषणा = वृषणौ). अस्मान् च तान् च प्र हि नेषि वस्य आ बृहत् वदेम विदथे सुवीराः (२।१।१६)=Lead (प्र + नेषि) us and them towards (आ) wealth (वस्यः); possessed of wealth by thy gift we would highly extol thee.

14-15 प्र + असृजत् = प्रासृजत = let go rapidly. सीं may be an expletive or सीं = सर्वतः = everywhere. आदित्यः = Varuṇa, the son of अदिति. सीं seems to refer to the rivers which are mentioned in

the next quarter of the Ṛk ; आदित्यः सीं सिन्धून् प्रासृजत् प्रकर्षेण वेगेन वाहयांचकार = Varuṇa made rivers flow rapidly. सीं refers to something that is already mentioned or is going to be mentioned ; in नि यत् सीं शिश्नथत् वृषा (16।116) and ससार सीं परावतः (16।23) सीं refers to the Dawn mentioned already in the two Ṛks. I have not come across instances in which सीं is possitively an expletive or means ' everywhere '.

15-17 वि + आ + वः = वि + अवृणोत् = took away the cover from i. e. let go or sent ; वः from वृ (= to cover). सीमतः =सर्वतः. वेनः = आदित्यः. The rays of the Sun (आदित्यरश्मयः) are called सुरुचः because of their shining exceedingly (सुरोचनात्) ; सुरुचः comes from सु + रुच्. Durga omits आदित्यरश्मयः सुरोचनात्. इति च shows that the Ṛk quoted illustrates the sense of सीं ; but in the Ṛk we have सीमतः and not सीं. Was सीमतः considered as consisting of सीं and अतः ? If that was the case, what does अतः mean ? अतः = अस्मात् बन्धनात् ? The Sun freed (वि + आवः) his rays from their confinement (अतः) and let them go everywhere (सीं) ; was this the intended sense ? 17-18 अपि ॰ पञ्चमीकर्माणं ; here there seems to be a contradiction between अनर्थकं and पञ्चमीकर्माणं ; the affix (उपबन्ध) तस् cannot be expletive and have the meaning of the ablative at the same time. Moreover if तस् be redundant, how are we to construe सीम which is a noun and not an adverb ? 18 सीम्नः=सीमतः ; but the word in the Ṛk is not सीम्नः but सीमतः; सीमतः should be followed by सीम्नः ; सीमतः=सीम्नः. Where was the necessity of rendering सीम्नः by सीमातः and interpreting सीमातः by मर्यादातः ? सीमन् and सीमा are equally familiar and therefore intelligible. There is a muddle here but I cannot account for that muddle. Perhaps सीमतः was thought to be made up of सीम and तः in the first interpretation ; in the second अतः in सीमतः was considered as an affix having no meaning (अनर्थक) in the present Ṛk, though it has always the sense of the ablative ; in this case the reading ought to be सीम् इत्येतत् instead of सीम इत्येतत् ; but immediately we have सीम्नः सीमतः etc. Again the affix is तस् and not अतस्. Yāska is not in the habit of giving more than one illustration ; the words वि सीमतः down to विषीव्यति देशाविति seem to be interpolated. 18-19 A limit (मर्यादा) is called सीमा when it separates (विषीव्यति) two countries (देशौ) ; सीमा = सी + मा ; सी = सीव् (= to stitch together) ; two countries (देशौ) instead of being stitched together have their stitching removed as it were ;

सीमा comes from षि + सीव्. सि (=to bind) may be the root in सीमन् and सीमा, ईमन and ईमा being affixes; a boundary binds a field or a plot all around.

19 त्व has the sense of restriction (विनिग्रहार्थीयः) i. e. it refers to a limited number of things; it is a pronoun (सर्वनाम) and has an अनुदात्त accent. Some (एके) say that it has the sense of 'half' (अर्धनाम). A pronoun stands for anything in the universe i. e. anything in the universe may be represented by a pronoun; others say that त्व means 'half' and has not therefore the characteristics of a pronoun; vide त्वः नेमः इति अर्धस्य (5318).

23 ऋत्विक्कर्मणां विनियोगम् आचष्टे = This Ṛk mentions the allotment of the duties of the (four) sacrificial priests; the sentence should be as follows:— यज्ञकर्मणाम् ऋत्विक्षु विनियोगम् आचष्टे. त्वः=एकः= होता. 24 ऋक् = अर्चनी = That by which one worships; ऋक् comes from अर्च् (= to worship). त्वः = एकः=उद्गाता. 23|1 Śakvarīs are certain Ṛks. 2 इति विज्ञायते is used after a quotation from a Veda or a Brāhmaṇa; the source of this quotation (तत् यत्० शक्करीत्वम्) is unknown. यत् = since; आभिः = with (the help of) these Ṛks. एताभिः वै इन्द्रः वृत्रम् अशकत् हन्तुम्। तत् यत् आभिः वृत्रम् अशकत् हन्तुं तस्मात् शक्कर्यः (कौषी० ब्रा० २३।२). They are sung by the Udgātṛ. These Ṛks are superior to any weapons and even Indra has to seek their help. जातविद्यां = जाते जाते विद्याम्; जाते जाते = प्रसङ्गे प्रसङ्गे = on every perplexing occasion or in every difficulty; the ब्रह्मा priest must be ready with solutions in all perplexities as he is superior to others by his knowledge. जाते जाते = प्रायश्चित्ते (Durga); this priest prescribes expiations for all errors of omission and commission that happen in sacrifices. The duties of ब्रह्मा are detailed in Ait. Br. Chap. XXV Sec. 33–34. 2–3 The Brahman priest (ब्रह्मा) as a master of all lores (सर्वविद्यः) must know (वेदितुम् अर्हति) everything (सर्वम्). The Brahman priest (ब्रह्मा) is fully grown i. e. fully versed (परिवृढः) in Vedic lore (श्रुततः); ब्रह्मन् comes from (परि +) वृह् (= to increase). The Brahman i. e. the great soul is larger (परिवृढं) than all (सर्वतः); everything is inferior to the great soul; vide note on बृहत् (243 | 14–15). ब्रह्मन् according to Durga may also mean the three Vedas which are superior to everything in the universe. 4 यज्ञस्य मात्रां etc; the अध्वर्यु performs (विमिमीते) all the acts (मात्रां) belonging

to a sacrifice; there is nothing that this priest cannot perform. 4-5 अध्वर्युः = अध्वरयुः; अध्वरं युनक्ति अध्वरस्य नेता = The leader or the manager of the sacrifice joins its various parts consecutively; युः= युनक्ति; this is how Durga construes; but I think अध्वरं युनक्ति and अध्वरस्य नेता are two different sentences; in the first sentence युः = युनक्ति; in the second यु as a तद्धित termination has the sense of नेता. Or युः = कामयते; this priest loves the sacrifice as it brings in material and spiritual blessings; here too यु is a तद्धित termination. अधीयाने तम् अध्वरं कस्मिंश्चित् ब्राह्मणे इति इयम् एव संज्ञा भवति। युः उपबन्धः नामकरणः (दुर्ग) = A Brāhmaṇa who studies the literature of the Sōma-sacrifice is called अध्वर and यु as a noun-making termination is affixed to अध्वर. But if अध्वर means a student of the Sōma-sacrifice, there is no reason why that word should require a noun making termination as it itself is a noun. यः अध्वरम् अधीते सः अध्वर्युः = He is one who is studying the Sōma-sacrifice; यु has the sense of 'one who studies'. Thus यु has four senses. 6 अध्वर is not sacrifice in general, though Yāska says so; it means the Sōma-Sacrifice. ध्वृ = to kill; but ध्वृ हूर्च्छने (धा० १।९६४); हूर्च्छ् = to deceive. तत्प्रतिषेधः=हिंसाप्रतिषेधः; though in the Sōma-sacrifice animals are killed, they are not really killed according to Veda; on the contrary they are promoted to a higher life; cf. न वा एतत् म्रियसे नोत रिष्यसि देवम् इत् एषि पथिभिः शिवेभिः। यत्र यान्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्र त्वा देवः सविता दधातु (मै० सं० १।२।१५).

One i. e. the Hotṛ priest is engaged (आस्ते) in augmenting (पोषं पुपुष्वान्) Ṛks; this priest recites Ṛks daily and also in sacrifices and by this he multiplies as it were the Ṛks in his particular Veda; the repetition of these Ṛks is their augmentation. One i. e. the Udgātṛ priest sings the गायत्र song which he superimposes on or creates out of शक्वरी Ṛks; शक्वरी is a metre that consists of six lines which are reduced to three of गायत्री. The Brahman priest quotes (वदति) his knowledge (विद्यां) of the three lores on occasions of expiation (जाते जाते). One i. e. the Adhvaryu priest measures out (विमिमीते) the full length (मात्रां) of the sacrifice (यज्ञस्य) i. e. he performs all the acts that pertain to a sacrifice from beginning to end. I have followed Durga's interpretation.

There appears no reason whatever why ब्रह्मा alone out of the four priests should be mentioned in the Ṛk; I think that word does

not refer to any particular priest but means a particular kind of verse. The deity of this Sūkta (10|71) is विद्वांसः i. e. learned men or learned poets; in the Ṛk quoted by Yāska there are four kinds of learned poets. One of them is engaged in piling up verses called Ṛks or अर्कः which are considered to be of a low rank. Another poet sings गायत्र verses in learned assemblies (शक्करीषु); शक् = to give; शक् + वन् = शक्वन् = one who gives wealth by way of rewards; शक्करी which is the feminine of शक्वन् means an assembly where rewards are given to poets according to their merit. Another poet recites ब्रह्म verses which are higher than Ṛks and Gāyatras. जात-विद्यां is very suspicious; I venture to say that the original word was जातवेद्यः ; जाता वेद्या यस्य सः जातवेद्यः ; वेद्या means superhuman or divine skill; in the case of learned poets it means genius. One possessed of genius composes ब्रह्म verses (ब्रह्मा = ब्रह्माणि) in learned assemblies and recites them there. यज्ञ seems to be the longest metre; a man of rare genius only is capable of composing such verses. In the Sūkta above referred to only learned men are spoken of; the allotment of duties to the several sacrificial priests has no business whatever in that Sūkta. To prove my point I would have to adduce evidence that would occupy any number of pages.

7-10 तत्कथम् etc; a noun which term includes all declinables has an उदात्त accent on the last vowel by प्रातिपदिकस्य अन्तः उदात्तः; त्व is अनुदात्त and therefore cannot be a noun; it must be an indeclinable; but then there is the other fact that it is declined like a noun. अनुदात्ता प्रकृतिः यस्य तत्. How can a noun be अनुदात्त ? दृष्टः व्ययः यस्य तत्=a word of which inflectional changes (व्ययः) are seen (दृष्टः). An अव्यय is a word that undergoes no inflectional changes. The Gurjar and Mahārāṣtra recensions read दृष्टव्ययं in place of दृष्टव्ययं. In ṚV we find त्वेन, त्वाभिः and त्वस्यै besides the forms mentioned by Yāska. द्वितीयायां तथा चतुर्थ्यां तथा प्रथमाबहुवचने दृष्टव्ययं भवति is the construction; the three Ṛks are interpreted in sections 20, 19 and 9 respectively.

13 अक्षण्वन्तः=आक्षिमन्तः; ṚV has both अक्षन् and आक्षि while post-Vedic Sanskrit has आक्षि only; but in the declensional forms of this आक्षि there is a mixture of अक्षन् and आक्षि. अक्षि comes from चक्ष्; चक्ष् + इ = चाक्षि = आक्षि; here च् disappears which is an instance of वर्ण-नाश. अक्षू व्याप्तौ (धा० १।६५५); अक्ष् cannot be the root in आक्षि since

it has not the sense of seeing ; चक्ष् therefore must be the root, for in derivation we must always bear in mind the meaning of the word that is to be derived. अक्षि comes from अञ्ज्, says A. 14 तस्मात ० भवतः is an untraced quotation ; it means :— Therefore (it is) that these (eyes) become more visible (व्यक्ततरे) than any other part of the body ; there is light in the eye and hence even in darkness that part of the face glows, specially in the case of cats, tigers etc. The महाभाष्य derives अक्षि from अश् (Vol. II. P. 119|20) because with the help of the eye one obtains knowledge of objects ; it also derives that word from अञ्ज् (Vol. III. P. 408|23-24) because the eye makes things visible. अञ्ज् + सि = अक् + सि = अक्षि ; अश् + सि = अक् + सि = अक्षि. Lat. oculus ; Gr. ossos; Avesta ashi (= an evil eye) ; it is impossible to derive आक्षि. 14-15 कर्ण comes from कृन्त् (= to cut) because its gate i. e. the hole of the ear is cut into the head ; निकृत्तं द्वारं यस्य सः ; कृन्त् + अः ; त is to be dropped ; कृन्+अः=कर्णः. कर्ण comes from ऋच्छ् (= to go), says A ; ऋच्छन्ति० गन्ताम् is an untraced quotation ; ऋच्छन्ति इव एतौ कर्णौ खे अभिव्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एतौ अपि च उद्गन्तां प्रत्युद्गच्छतः इव ग्रहणाय (दुर्ग)=Words produced in space go to the ears or the ears go up to catch them ; ऋच्छ् + नः = ऋक् + नः = क् + ऋ + नः = कृ + नः = कर्णः. अगन्तां = अ + गम् + ताम् ; अगन्तां is an unclassical from of गम्. 13 सखायः समानख्यानाः सर्वे मनुष्याख्याः । अथवा । समानेषु शास्त्रेषु कृतश्रमाः । वैयाकरणाः वैयाकरणानाम् एव समानख्यानाः । नैरुक्ताः एव नैरुक्तानाम् (दुर्ग) ; सखा=स+खा ; स = समान ; खा = ख्यानं = an appellation, a name ; all grammarians have the same appellalion viz. वैयाकरण and all etymologists have the same appellation viz. नैरुक्त ; all are called men or all of them have toiled in mastering one common science. Yāska explains सखायः by समानख्यानाः everywhere but he has not done so here. 16 मनोजवेषु = मनसां प्रजवेषु = in respect of the onward speeds of their minds ; Durga has मनोगम्येषु अर्थेषु for मनसां प्रजवेषु ; but he explains मनसां प्रजवेषु in Chap. XIII Sec. 13 (P. 180|21).

आदघ्नासः = आस्यदघ्नाः = reaching up to the mouth; आ=आस्यम्; दघ्न is a तद्धित termination and shows measure ; प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः (पा० ५।२।३७) ; the water of some lakes reaches the mouth of the bather. आदघ्न is a difficult word ; it cannot have the meaning given by Yāska ; for if कक्ष in उपकक्षासः means an arm-pit, then आदघ्न must be lower than उपकक्ष which is followed by स्नात्वाः ; आदघ्न, उपकक्ष and स्नात्व show the rising scale of water in different lakes. We do not find दघ्न in ṚV ; घ्न appears in असुरघ्न, वृत्रघ्न,

नूघ्न, पारावतघ्न etc.; सरस्वती is called पारावतघ्नी (4011) i. e. one that strikes the vault of heaven with her water ; if घ्न is a part of आदघ्न, then आद् would refer to a part of the body which may be the knee or the waist or some thing lower than कक्ष; if आ be a prefix like उप in उपकक्षासः, then दघ्न must have the meanings assigned to आद् above; आदघ्न=reaching up to the knee or the waist. अपरे understood after आस्यदघ्नाः. उपकक्षासः = उपकक्षदघ्नाः; Yāska borrows दघ्न from आस्यदघ्न and affixes it to उपकक्ष which he thinks to be a part of the body; Durga omits उपकक्षदघ्नाः. कक्ष is found in the forms कक्षः and कक्षात्; but I do not know what that word means. कक्ष्य and कक्ष्या are तद्धित forms from कक्ष; कक्ष्या seems to mean a girth or a caparison; कक्षे भवा कक्ष्या; so कक्ष seems to mean the middle part of the body i. e. the belly; उपकक्षः ह्रदः = a lake the water of which reaches the belly ; if कक्ष means the belly, then दघ्न may mean the waist ; the water of some lakes reaches the waist and that of others the belly. त्वे = अपरे. 17 आस्य comes from अस् (= to throw) because food is thrown into it; आ+अस् + यं = आस्यम्. Or it comes from आ + स्यन्द्; स्यन्दू प्रस्रवणे (धा० १।७६२); स्यन्दू = to trickle or to flow ; food (अन्नं) when mixed with the saliva trickles or flows into (आस्यन्दते) this (एतत्) i. e. the mouth just mentioned ; the forms एनं, एने, एनत् etc. are used when things just mentioned are referred to (पा० २।४।३४). आस्यम् = आ + स्यम्; स्यम् = स्यन् = स्यन्द्. 17-18 दघ्नं = दघ् + नम्; दघ् = to flow (स्रवतिकर्मणः); here दघ् belongs to the 4th conj; but it belongs to the 5th in the धातुपाठ and does not mean to flow; दघ घातने पालने च (धा० ५।२८). Or दघ्न comes from दस्; दसु उपक्षये (धा० ४।१०७); उपक्षय = a waste, diminution; food when put into the mouth goes diminishing in quantity; विदस्ततरं = *more and more diminished. The derivation of* दघ्न though explained by Durga looks suspicious; it must have been interpolated, for दघ्न means measure and therefore has nothing to do with the flowing in or diminishing of food. 18 स्नात्वाः=प्रस्नेयाः= fit or deep enough to be bathed in, so deep that one can stand in the lake with his *head submerged in water.* त्व in स्नात्व is like तव्य in modern Sanskrit; स्नात्वाः = स्नातव्याः; स्नेय is like देय, धेय etc. त्वे = एके; but the त्वे after उपकक्षासः उ is explained by अपरे; Yāska always explains त्व by एक. ददृश्रे = ददृशिरे. 19 स्नानार्हाः and the second प्रस्नेयाः omitted by Durga; प्रस्नेयाः has nothing to do with

learned men (सखायः). The उ after उपकक्षासः and that after स्नात्वाः omitted because they are meaningless. 19 ह्रद comes from ह्राद् which means to sound (शब्दकर्मणः) : a pond or a lake makes a loud sound when people jump into them and swim : ह्राद अव्यक्ते शब्दे (धा० १।२६); or it comes from ह्लाद् which means to make cool (शीतीभावकर्मणः); in summer the water of ponds and lakes is very cool and refreshing; र् and ल् are often interchanged; ह्लादी सुखे (धा० १।२७).

Learned men have all of them eyes and ears and in those respects they are equal to one another; yet they have been found (बभूवुः) unequal (असमाः) in intellectual attainments and intellectual exercise (मनोजवेषु); some (त्वे) have appeared (ददृश्रे) like ponds the water in which reaches the mouth of the bather therein; some again have appeared like ponds the water in which reachs the arm-pit (उपकक्षासः); some have appeared like ponds in which one can stand submerged (स्नात्वाः). Yāska does not tell us what उपकक्ष means nor does he derive कक्ष here which he does in Chap. II sec. 2 (3।15-7); there कक्ष means an arm-pit; but Durga renders उपकक्षासः by कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदकाः which rendering, however, is not intelligible.

सखा in Sūkta X।71 means a poet that competes with other poets in poetic creation; such poets resemble one another in respect of eyes and ears i. e. they can read poetry and hear it read by others; but when it comes to an excercise of poetic imagination (मनोजवेषु), they betray their inequality (असमाः बभूवुः); they differ in this respect as lakes do in respect of the depth of their water. Some poets are of an ordinary calibre; some have a higher calibre; a few only exhibit the highest poetic imagination. Though the Sūkta is said to have विद्वांसः i. e. learned men for its deity, really it speaks of poets or literary artists.

20 त्व also means bringing together (समुच्चयार्थे भवति). 20-21 इव expletive and therefore omitted. त्वत्=च; this च is repeated in आश्विनं च पर्यायाः च in conformity with उभाभ्यां संप्रयुज्यते (23।19-21). आश्विनं which follows पर्यायाः in the quotation precedes it in the explanation the reason for which I cannot discover. पर्याय are three large collections of Sūktas recited at night by the Hotṛ (Ait. Br. 16।6) and आश्विन is another recited by the same just after the पर्याय (Ait. Br. 17।1-5). त्वत् does not seem

एनां etc; vide note on सीं (245|2-7) ; in the present Ṛk both ईं and एनं seem to be used for emphasis.

3-4 वर्धन्तु=वर्धयन्तु. गिरः=स्तुतयः. Let our praises (गिरः) extol (वर्धन्तु) him (तं) and him alone (इत्); here इत् is not expletive. 4-5 गिर् comes from गॄ ; गॄ शब्दे (धा० ९|२६) ; गीर्यन्ते इति गिरः ; praise is so called when it is uttered (गीर्यते).

5 यं सोमं प्रति सम् अतसि पतसि सः एव अयं सोमः=This is the same Sōma to which thou swoopest down for the purpose of drinking. Here इत is not expletive. Yāska renders the quotation by अयं ते समतासि which really is no explanation as grammatically अयं has nothing to do with समतसि and should therefore be omitted.

6 इवः अपि दृश्यते (अनर्थकः). न वै सु विद्धुरिव ब्राह्मणा नक्षत्रं मीमांसन्ते इव हि उदितेन पुण्याहम (काठ० सं० ८|३) ; the question is about kindling the अग्निहोत्र fire ; it should be kindled under a particular constellation which is auspicious to the यजमान ; but even Brāhmaṇas are not always sure of the particular constellation ; so they decide (मीमांसन्ते) the auspicious day by sunrise. Here इव shows a slight hesitance ; who knows one may not commit a mistake in astronomical calculations ? Even in deciding the happy day they are a little nervous (इव). न वै सु विद्धुरिव मनुष्या यज्ञे तस्मान्न सर्व इव ऋध्नोति (काठ० सं० ८|१३); here too there is hesitance and nervousness ; one may not know all the details of a sacrifice and so may not prosper i. e. he may (इव) miss the fruit. पुरुषश्चाश्वश्च नक्तं प्रत्यञ्चौ न सु विज्ञायेते इव (काठ० सं० ६|२); man and horse, moving towards one (प्रत्यञ्चौ) at night, cannot be quite (इव) distinguished ; you may mistake a man for a horse and *vice verea*; here too we have a slight doubt. Durga explains सु विद्धुरिव by सुष्ठु विदुर्यज्ञं ब्राह्मणाः and सु विज्ञायेते इव by सुष्ठु विज्ञायेते यज्ञो नक्षत्रं ब्राह्मणैः. It is strange that Durga should not have traced these quotations to the काठकसंहिता with which he was intimately acquainted. I have quoted two instances of न वै सु विद्धुरिव above ; I do not know which of these was in Yāska's mind.

8 परिभय = harassing or tormenting fear ; the wives of the Asuras are tormented by fear lest by disobeying their husbands they fall into hell. 9-10 Yāska must have quoted only नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम, for he explains that much only. Durga quotes these words and says मृग्योऽत्र शेषः ; but this Ṛk is खैलिक ; was not Durga aware of this ? स्वर् इतः सचन्ते = secure or enjoy heaven from here (इतः). Also (उत) by pleasing (मदन्तः) the great powers

(शचीः) by offerings. स्वाग्नेः मन्यन्ते is to be taken with each clause. नेद् = for fear lest. जिह्मायन्त्यः = acting sinfully. 11 नरकं = न + रकं; न = नि = नीचैः; रकं = अरकं = गमनम्: hell is a place into which sinners have to go. Or नरकं = न + र + कं; न = न अस्मिन् अस्ति; र = रमणं स्थानम्: कं = अल्पम् अपि: hell is a place in which there is not even the smallest place that can charm one; it is a hateful, disgusting place. नराः कायन्ति गच्छन्ति यत्र (अमर १।८।१ क्षीरस्वामी). Avesta अनग्र = boundless: so नरक may be नग्र = न् + अग्र=without beginning i. e. boundless. नरक does not occur in ṚV. Instead of नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम which is quite modern in style Yāska should have quoted अग्नेर्वर्म परि गोभिर् व्ययस्व सं प्रोर्णुष्व पीवसा मेदसा च। नेत् त्वा धृष्णुर्हरसा० वि धक्ष्यन् परि ईङ्खयाते (१०।१६।७) = Cover (परि + व्ययस्व = सं प्रोर्णुष्व) Agni's body (वर्म) with cow's milk (गोभिः), fat (पीवसा) and flesh (मेदसा) lest he destroy (परि ईङ्खयाते) thee in anger by burning thee (विधक्ष्यन्). Here नेत् conveys the idea of tormenting fear consequent on one's neglecting to propitiate Agni.

12 च + इद् = चेद्: (1) अपि वर्तन्ते गृहे वृषलाः is the question to which the reply is (2) वर्तन्ते; thereupon another question (3) यदि वर्तन्ते किमर्थं नागच्छन्ति to which (4) न चेत सुरां पिबन्ति is the reply; they would come if they were not drinking; अनुपृष्टे refers to No. 3: vide note on अनुपृष्टे (234।15–16). सुरा comes from सु (= to extract); षुञ् अभिषवे (धा० ५।१).

Were not नो चेद् and इति चेद् current in Yāska's day? इति चेद् is frequently found in controversial literature.

15 अनु + क्रम् = to go through in the proper order; अनुक्रान्तानि = have been gone through i. e. have been dealt with in their proper order; आख्यात, however, was dealt with before नाम (19।6–7). 16 समयः = a demonstrated conclusion, an established view. शाकटायन was a famous grammarian; नैरुक्ताः = Etymologists; S and N held that all nouns were born of roots. 16–17 गार्ग्य opposed this view and said that only a certain number of nouns were root-born and not all (न सर्वाणि); he had on his side certain grammarians also. Was शाकटायन alone in holding his view? From the words वैयाकरणानां चैके it may be concluded that certain grammarians were on his side too.

17-18 तद्यत्र स्वर० संविज्ञातानि तानि; Durga's first explanation of these words:— स्वर = accent. संस्कारः = प्रकृतिप्रत्ययादिः = formation

of nouns from roots to which noun-making terminations are affixed. समर्थौ = संगतार्थौ = लक्षणशास्त्रविहितोपपत्त्या युक्तौ = (when the accent and formation of a noun) are based upon rules laid down in grammar (लक्षणशास्त्र). प्रदेशः =क्रिया या तस्मिन् द्रव्ये व्यवस्थिता यद्धेतुकः तस्य नामधेयप्रतिलम्भः अभिप्रेतः = An act which solely belongs to the thing denoted by a noun and on account of which that thing obtains a specific name ; the Sun for instance is called सवितृ because he awakens animate beings from sleep in the morning ; the thing here is the Sun ; awakening from sleep is a special act of the Sun ; the Sun therefore obtains the appropriate name of सवितृ. गुणः = तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियायाः अभिधायकः धातुः = A root which has the sense of that act ; सू has the sense of awakening from sleep. प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां = (when the accent and formation of a noun) are accompanied by the form of the root that has the sense of the act that belongs specially to the thing; सू developed by rules of grammar becomes सवितृ which word has an accent and a formation justified by rules of grammar. संविज्ञातानि तानि = ऐकमत्येन विज्ञातानि = (such nouns) are known or acknowledged by all as being root-born and strictly formed from roots according to rules of grammar. There must be unanimity of opinion about कर्ता, कारक, पक्ता, पाचक etc. and also about सवितृ just mentioned ; (this instance of सवितृ is mine and not Durga's). न पुनर्यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति = But there can be no unanimity of opinion about the formation of such words as गो etc. In this explanation Durga does not attach its usual sense to संविज्ञात and understands तद् यथा कर्ता कारकः पक्ता पाचकः न पुनर् between संविज्ञातानि तानि and यथा गौरश्वः पुरुषः हस्तीति.

A second explanation by Durga. He understands certain words between स्यातां and संविज्ञातानि and makes two sentences as in the first explantion out of what appears to be one sentence. There are two sorts of nouns ; कर्ता, कारक, पक्ता, पाचक etc. form one class ; गो, अश्व, पुरुष, हस्त, अग्नि, इन्द्र etc. form another. Rules of grammar are strictly observed in the first and there is perfect agreement between the meanings of those words and the meanings of the roots that are apparent in them ; such nouns therefore are evidently root-born. In the second there is no agreement between the meanings of the words and the meanings of the roots which are apparent in them ; in हस्त the apparent root is हस् which means to laugh while हस्त means a hand; गा (=to go) is apparent in गो ; but going is

not a specific act of a cow or a bull; अश्व seems to come from अश् (= to occupy); it is not only the horse that occupies or goes along a road; other animals also do the same. गो, अश्व etc. have certain current meanings which cannot be accounted for by any thing in the form of the words themselves; such words are called संविज्ञात or रूढ or conventional i.e. current in a language with certain specific meanings. On page 105।5 there is the word संविज्ञानभूतं; संविज्ञान and संविज्ञात both mean conventional, current.

According to some, says Durga, प्रदेश means grammar because in grammar are fully shown (प्रदिश्यन्ते) classes of words; गुण means formation of such words according to rules of grammar. Others say that प्रदेश means a noun (सत्त्व) and गुण means an act performed by the thing denoted by the noun. But these senses of प्रदेश and गुण do not in any way alter the explanations given by Durga. He says that the reading might be संविज्ञातानि or संविज्ञानानि and that the two words संविज्ञातानि and संविज्ञानानि should be explained as he has done in his two explanations; संविज्ञात=unanimously known or acknowledged as root-born; संविज्ञान=रूढ.

Dr. Gune discusses तयत्र स्वरसंस्कारौ° हस्तीति in the Ind. Ant. (Vol. XLV pp. 160 and 173-174); he first quotes Max Muller and Rōth and then sets forth his own view. Max Muller, he says, takes यत्र स्वरसंस्कारौ° हस्तीति as one sentence and considers गौः etc. as examples of nouns derived from roots; according to MM there is perfect agreement between Gārgya and the Nairuktas here. He is evidently wrong. Rōth translates the words thus :— Gārgya and some other grammarians, however, do not allow this of all nouns (this आख्यातजत्व), but only of such nouns as are regularly formed in respect of accent and grammatical form, and at the same time contain an explanatory root (प्रादेशिक गुण); गौः, अश्वः, पुरुषः and हस्ती on the contrary are arbitrarily (conventionally) named. Dr. Gune considers this rendering as satisfactory, although, he says, it is not clear how Rōth completes the first sentence. Dr. Gune is convinced that there is an omission of certain necessary words between स्यातां and संविज्ञातानि तानि. Yāska, he says, always quotes the very words of Gārgya and then refutes him; सर्वं तत् प्रादेशिकं occurs after स्यातां in sec. 14 (25।9) which contains the refutation of Gārgya's objections; सर्वं तत् प्रादेशिकं therefore seems to have been omitted after स्यातां in the sentence before us.

But Dr. Gune does not notice that some words are wanting before संविज्ञातानि तानि । यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्तीति ; तानि must anticipate येषु, पदेषु.; येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ न स्यातां संविज्ञातानि तानि is the sort of sentence that is necessary to complete Dr. Gune's argument.

A slight emendation would make clear what appears to be very obscure and difficult. Gārgya agrees that certain nouns *are* root-born but that hosts of others cannot be proved to be root-born and proceeds to prove his point. तद्यत्र °हस्तीति are *his* words as also what follows; he would therefore never say that गो, अश्व etc. were root-born. If we read अनन्वितौ for अन्वितौ, the whole thing becomes clear. यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन आन्वितौ स्यातां तानि नामानि आख्यातजानि । येषु पुनः स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अनन्वितौ स्याताम् अथवा आन्वितौ न स्यातां तानि संविज्ञातानि यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्ती इति ; this requires no explanation ; it is as clear as daylight. Most probably न came to to be omitted by a mere slip of hand ; प्रदेश means a root that has the meaning of the noun under discussion ; गुण is the same as विकार ; both mean a nominal form developed out of a root ; विकारम् अस्य आर्येषु भाषन्ते (२०।२२) ; शव is a विकार or a nominal form of शव्. A root is प्रधान ; a form of a root is गुण. कारक means a doer ; कृ has the sense of doing and when developed according to rules of grammar becomes कारक ; कारक has a certain accent assigned to it by grammar. समर्थौ = अर्थसमेतौ ; अर्थ in समर्थौ has a peculiar meaning ; the accent and formation may conform to rules of grammar ; but there may be no agreement between the meaning of the word and the meaning of the root which is apparent in it. In deriving words one must always bear in mind their senses ; accent, grammatical formation and meaning are important things to which attention must be paid when we are deriving words. As we have seen above there is no agreement between the meanings of गो etc. and the meanings of the roots apparent in them.

The emendation suggested and the explanation given are supported by अनन्विते अर्थे अप्रादेशिके विकारे (२०।२); अनन्विते अर्थे = When the meaning of the word to be derived is not accompanied by the nominal form obtained from a root that has the meaning of that word ; हस् is visible in हस्त and yet the meanings of the word and the root do not agree in the least ; अप्रादेशिके विकारे = when a nominal

form (विकारे) like हस्त cannot be developed from हन् which root has a connotation of हस्त ; the hand is quicker in striking ; this is one connotation of हस्त : हन् therefore must be the root in हस्त which word however cannot be formed from that root by rules of grammar. प्रदेश as I have said above means a root that has the meaning of the word to be derived ; such a root (प्रदेश) may exist in the word itself as कृ for instance does in कारक and पच् in पक्ता ; in हस्त however हन् must be the root and not हस्.

18-20 Gārgya now proceeds to refute the view that all nouns are root-born or have their origin in acts. If this view were correct, says he, all things (सर्वं सत्त्वम्) that perform the same act would have to be called by the same name ; all who walk along a road should have to be called अश्व ; everything that pricks should have to be called तृण. Thus he pours ridicule on those who would derive अश्व from अश् (= to occupy) and तृण from तृन्द् (= to prick) तथाचक्षीरन् = तथा आचक्षीरन् . अध्वानम् अश्नुवीत = (one who) would occupy or go along a road. वचनीयः स्यात् = would deserve or would have to be called. 21-22 यावद्भिः भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यः नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् = a thing would obtain names (नामधेयप्रतिलम्भः) on account of all those acts with which it might be associated. A pillar (स्थूणा) would have to be called दरशया because it lies in a hole i. e. is fixed in a hole made in a stone-chair and आसञ्जनी because it supports a beam. The गुर्जर recension has दर्शया for दरशया and the महाराष्ट्र recension has वासञ्जनी for चासञ्जनी both of which are evidently wrong readings.

24 न्यायवान् = लक्षणन्यायेन युक्तः (दुर्ग) = joined to i. e. obeying the laws of grammar, formed in accordance with rules of grammar. कर्मकृतं नाम कर्मनाम । तस्मिन् भवः कार्मनामिकः संस्कारः (दुर्ग)=a formation that belongs to nouns arising out of roots that have the meanings of the words under consideration. When nouns are formed from roots, these latter undergo certain changes according to rules of grammar. प्रतीताः अर्थाः येषां तानि प्रतीतार्थानि (नामानि) = (nouns) whose senses are at once known. 25 | 1 एनानि refers to नामानि implied in एषां and in प्रतीतार्थानि and actually mentioned in the last section (24 | 19). Yāska always uses एनत्, एनं, एनानि etc. instead of एतत्, एतं, एतानि etc. whenever he refers to things already mentioned. Nouns derived from roots should be strictly formed

As we have not before us any work of शाकटायन, it is impossible to understand his point of view. सत्य does mean truth ; but in सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म the word सत्यं has not the sense of truth ; शाकटायन would say that it means ब्रह्मन् (= the great soul) ; सत्य therefore must be derived in two different ways ; सत्य meaning truth does come from अस् but सत्य meaning ब्रह्मन् cannot be derived from that root as it cannot bring out the meaning of ब्रह्मन्. The root therefore that has the sense of ब्रह्मन् should be वृह् (= to grow), for ब्रह्मन् outgrows everything; vide ब्रह्म परिवृढं सर्वतः (२३।३) ; but then वृह् cannot be developed according to शाकटायन into सत्यं by any rule of grammar. शाकटायन therefore derives सत्य which means ब्रह्मन् from two different roots. ब्रह्मन् is सत्य because it makes us go (आयति=गमयति) towards the really existing thing (सन्तम् अर्थ) namely itself. We have seen पुरुष derived from पुर्+शी because that word means the soul ; so शाकटायन seems to have understood सत्य not in its usual sense ; सत्य to him was ब्रह्मन् when he set about deriving it. But Gārgya would say that even in सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म the word सत्यं does mean truth, for ब्रह्मन् is *the* truth while other truths are mere illusions ; if सत्यं means an existing thing, even then ब्रह्मन् alone exists. शाकटायन ought to have known that words are very often used figuratively i. e. by लक्षणा ; the Nairuktas too erred like him.

5-7 सत्त्व is पूर्व to भाव which is अपर to सत्त्व. If things are named by the acts which they perform, they must be nameless before the performance of those acts. Men, cows, birds, fishes etc. are called by those names even before they perform any act. It is not right (न उपपद्यते) to say that a thing is named on account of acts performed by it. प्रदेशः = नामधेयप्रतिलम्भः = acquisition of a name ; but प्रदेश in प्रादेशिकेन गुणेन (P. 258|16-17) has a different sense.

8 Durga explains यथो॰ एतत् thus ; यथो = यथा+उ = (in the very order) in which (you have refuted our view that nouns are born of roots). हि expresses indignation ; Yāska is indignant that the theory of the Nairuktas should be held up to derision. नु shows that true arguments have been set aside and false ones employed. वै एतत् = as to what you have said against us. Now, says Yāska, I shall refute your arguments in the same order in which you have marshalled them in order to negative a theory which has been acknowledged by all true thinkers. यथो एतत् is considered sufficient in stating the subsequent objections. वै which occurs here is not noticed by Yāska among the Nipātas.

9 प्रादेशिकं = born of significant roots; सर्वं = सर्वं तद् नाम = all those nouns. एवं सति अनुपालम्भः एष भवति = your statement (that all nouns in which accent and formation based on rules of grammar are accompanied by the meanings of the roots in them are root-born) is no censure (अनुपालम्भः) or refutation of our theory. The difference between your view and ours is about प्रदेश; you use प्रदेश there only where the meanings of the nouns and the meanings of the roots apparent in them are the same; you hold that nouns like कारक, हारक etc. are alone root-born; but we say that every noun in every language is root-born. This universality of प्रदेश Yāska explains in chap. II Sec. 1.

Since Yāska quotes the very words of Gārgya in order to refute him, सर्वं प्रादेशिकं must have existed in Gārgya's statement in sec. 12; in the present text of that section, however, these words do not occur; Durga does not notice them in his Vṛtti. Did Gārgya's statement run thus:— तत् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां सर्वं प्रादेशिकम्। यत्र तु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अनन्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि। यथा गौः अश्वः पुरुषो हस्तीति ? If that was the text, Yāska quoted तत् यत्र ° सर्वं प्रादेशिकम् only, because that much sufficed for his purpose; to him no noun was संविज्ञात i. e. one that could not be derived from a root. If the above was the true text, we have to suppose that तत् यत्र ° सर्वं प्रादेशिकम् came to be omitted, no one knows how.

Or shall we say that the words quoted by Yāska were a natural inference from Gārgya's definition of संविज्ञात ? By saying that many nouns were संविज्ञात Gārgya agreed that certain nouns *were* root-born; thus he can be supposed to say तद्यत्र स्वरसंस्कारौ ° सर्वं प्रादेशिकं which means:— All nouns (सर्वं) in which accent and formation are accompanied by the meanings of the roots apparent in them are root-born (प्रादेशिकं). Gārgya would qualify सर्वं by तद् नाम यत्र etc.; but Yāska would understand सर्वं to mean every possible noun in every language. Thus he would turn the tables on Gārgya by putting a different interpretation on the latter's words.

10-12 तक्ष् = to plane wood; all sorts of people are found planing wood occasionally; but the name तक्षन् is applied to those only who make a profession of planing wood or carpentering. परि + व्रज् = to wander about; beggars wander about and yet they

are not called परिव्राजक which term is used of those only who embrace the fourth religious order. जीवनः = one that lives; so anything that lives may be called जीवन; but जीवनः = इक्षुरसः शाकजातिर्वा (दुर्ग). The word भूमिज means the planet Mars though multitudes of things are born of the earth. It is convenience that restricts the use of words; if there were no restriction, there would be confusion. परिव्राजक, जीवन in the masculine and भूमिज do not occur in Amara.

I have followed Durga in explaining तक्षा; but I think तक्षा most probably meant the carpenter or the architect of the gods in Yāska's time and not a carpenter in general; Yāska would say that though all carpenters deserved to be called तक्षन्, people restricted that word to the carpenter of the gods. This interpretation of तक्षा agrees with that of परिव्राजक etc.

12 उत्तरः = उत्तरः आक्षेपः = the next objection. प्रत्युक्तः = refuted. एतेन एव = by what has been said about certain persons only being called carpenters, ascetics etc. and not others. Just as certain persons only are called carpenters, ascetics etc. and not others, so certain words are regularly formed and their meanings can be easily known from their very form while others are not regularly formed and many of them are unintelligible. Your expectation that all nouns should be regularly formed and that every noun should be intelligible must remain unsatisfied; for language becomes corrupt on account of the ignorance or convenience or whim of the people who speak it. It is the duty of grammarians and etymologists to account for these corruptions.

13. सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतः अपि ऐकपदिकाः; कृतः = कृदन्ताः = nouns, adjectives etc. formed from roots. There are regularly formed root-born words in Sanskrit, though their number is small; अल्पः प्रयोगः येषां ते अल्पप्रयोगाः. We expect examples of regularly formed nouns after कृतः, for the words in the ऐकपदिककाण्ड are most of them irregular in form and also unintelligible. Yāska derives व्रततिः in chap. VI Sec. 28 (96|12-13) and दमूनस् in chap. IV Sec. 4 (57|4-5); these words are really difficult. जाट्यः = जटावान. आट्णारः = अटनशीलः (दुर्ग); but आट्णारः=अट्णारस्य पुत्रः, says Sāyaṇa (Ts 5|6|5|3). जागरूकः = जागरणशीलः . दर्विहोमी = दर्व्या जुहोति यः सः . जागर्तेः ऊकः (पा० ३|२|१६५). Durga says that all

these five words are regularly formed and intelligible; but this can never be said about व्रतति and दमूनस्. The text is corrupt. सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतः। यथा जाद्यः जागरूकः दर्विहोमी इति । बहवः ऐकपदिकाः न तथा। यथा व्रततिः दमूनाः आट्णारः इति; we expect a statement like this.

14-15 योगस्य परीष्टिः = investigation of or inquiry into the formation of a word. We derive words which are in existence. 16-17 अथ वै दर्शनेन ० अन्यैः = though the earth may not have been spread out (अप्रथिता) by any one (अन्यैः), in appearance (दर्शनेन) it is extended (पृथुः); we see that the earth is spread out and therefore we call it पृथिवी; we do not care to know whether it was spread out by any one or not. 17-18 दृष्टं प्रवदन्ति ते दृष्टप्रवादाः = those that describe or name what they have seen. Men see birds, fishes, plants etc. and then name them on account of certain peculiarities which those things possess. If you blame people, says Yāska, because they give the name पृथिवी to the earth which appears extended in every direction, then you must blame all who name things *after* seeing them. It would be absurd to name things before they are seen. Language is the result of experience or knowledge of things.

18-19 यः अनान्विते अर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः; शाकटायन split सत्य into सत् and य because he found that the sense of सत्य could not be brought out by the root अस् which appears in that word. If any one splits a word merely for the sake of splitting and not for the purpose of bringing out all its connotations, then such a man does deserve censure. In derivation prominence must be given to the meaning i. e. the connotations of a word. अनान्विते अर्थे = when the meaning or the connotations of a word are not accompanied i. e. brought out by the pieces into which a word is split. पुरुषगर्हा = censure of a man who senselessly splits words. The Mahārāṣṭra recension has न शास्त्रगर्हा इति after पुरुषगर्हा; न शास्त्रगर्हा = (because certain madcaps indulge in the game of splitting words for the purpose of splitting), that act of theirs does not mean censure of our science of etymology which has a strong foundation in reason. The Gurjar recension has पुरुषगर्हः or पुरुषगर्हाः. Yāska omits the name of शाकटायन after संचस्कार इति deliberately because he was convinced that शाकटायन was a true scientist and not a freakish etymologist; he has the highest reverence for that grammarian.

20-21 बिल्वाद and लम्बचूडक were the names of certain birds current in Yāska's time; अमर does not mention them. The bird बिल्वाद is called so on account of the act of eating a certain fruit some time after its birth. In the case of लम्बचूडक its long crest comes into existence long after its birth and yet it is called लम्बचूडक. Putting on a long crest is an act as eating a certain fruit is; the former act is performed by the body of the bird, the latter by the bird itself; nevertheless both are acts. नामधेयप्रतिलम्भ and प्रदेश (25|6) mean the same thing; was नामधेयप्रतिलम्भः the real reading in place of प्रदेशः in the last section? बिल्वं = वल्वं = भर्वं; भृ + वं = भर्वम्; व is a noun-making termination; बिल्व is so called because it bears or contains seeds or because it nourishes men in times of famine; भृ = (1) to bear, (2) to nourish. Or बिल्वं=भिल्वं = भिद्वं= भिद् + वं; बिल्व is broken open in order that the substance contained in it may be eaten. बिलति भिनत्ति इति बिल्वः (अमर २।४।३२ क्षीरस्वामी). Notice the genders of बिल्वं and बिल्वः. Gārgya is right only in one thing namely his statement that a limited number of nouns only are root-born and that hosts of others defy all attempts at deriving them from roots; these latter have meanings arbitrarily assigned to them. Some of his objections to the theory of शाकटायन seem frivolous. Yāska is right in saying that though numbers of men may be doing one particular act, certain men only bear a special name on account of that act. Again a carpenter may do other acts besides carpentering and yet he is called a carpenter only on account of one act namely carpentering. We can easily imagine the confusion that may be occasioned by a thing being given different names on account of different acts which it performs. Convenience demands that things should have only one name. There is not the least doubt that things obtained special names on account of certain peculiarities in them; birds for instance must have received their names from their cries, feathers, crests, movements, peculiarities of their bills or legs or colours or habits and many other things; many of these things are subsequent to their coming into existence. Many words may originally have been regularly formed; but they cannot now be recognised as such because of the havoc made on them by corruption which has played a conspicuous part in the evolution of languages; it may be safely said that the present-day vernaculars of India are corruptions of Sanskrit and non-Sanskrit

stocks. Gārgya says that अश्व grammatically should be अष्टा ; but it should be remembered that व too is a noun-making termination; this termination affixed to the roots दि, इ and शी has brought into existence the respective words देव, एव and शेव. To apply rules of modern Sanskrit grammar to Vedic words is altogether unjustifiable. A word here and there may be a joint product of more than one root; but the difficulty is about discovering such roots; the Nairuktas and Śākaṭāyana were wrong in insisting that every word was the product of a root or roots; words have come down from the remotest past; to discover their origin is simply a vain endeavour. Even in modern Indian vernaculars like Marāthī, for instance, multitudes of words cannot be traced to any origin. Etymology is an unsafe affair on account of corruption, importation from other languages and antiquity of numbers of words.

अथापि ० न विद्यते ; अथापि shows that there is a further argument to prove the utility of the Nirukta. Yāska has proved in the preceding three sections that the Nirukta discharges one important function namely that of deriving every word howsoever difficult and obscure. मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययः = knowledge of the meaning that lies (hidden) in Mantras. The Nirukta interprets Vedic passages. इदम् अन्तरेण = without (the help of) this i. e. the Nirukta; the word Nirukta, however, does not occur anywhere in the previous portion nor in any other part of the work. 23-24 The present participle of इ is यन्; प्रति + इ = to know; अ + प्रतियन्=(one) not knowing; अप्रतियतः = of one who does not know. अत्यन्तं = with absolute certainty. स्वराणां संस्काराणां च उद्देशः = Determination or comprehension of the accents aud formations (of Vedic words). One must know the meanings of Vedic passages in order to understand the formation of Vedic words and the accents that these words have; the same word may have different accents in different passages and may also be differently formed. Hence it is that the Nirukta is the very home of knowledge (विद्यास्थानं), for it leads one to the full comprehension of the Vedas which are a storehouse of all possible knowledge. Moreover it brings about the completion (कार्त्स्न्यं) of grammar. Grammar deals with only a limited number of words; its work is incomplete; the Nirukta deals with every word that occurs in Vedic and non-Vedic literature and thus completes what

has been left incomplete by grammar. The words व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् are significant; grammar lays down rules for deriving words; the Nirukta uses these very rules but in a wider field i. e. it employs these rules in deriving even the most difficult and obscure words. While completing grammar, it carries out its own special function (स्वार्थसाधकं) viz. that of Vedic interpretation.

25-26 अनर्थकं qualifies इदं understood; इदं = इदं निरुक्तशास्त्रम्. 26|1 एतेन नैरुक्तेन तत् आनर्थक्यम् उपगम्य ईक्षितव्यं (दुर्ग)=A student of the Nirukta should carefully observe what कौत्स says about the meaninglessness of Mantras. These words however appear irrelevant here because a student of the Nirukta does not wish to be convinced that Mantras have no meaning; to a believer every word in the Vedas has a meaning. As interpreted by दुर्ग the words are not required here. But the words have a different meaning, I think; the meaninglessness of Mantras should be seen by what follows (एतेन); कौत्स states certain arguments to prove his point and thinks that those arguments must convince all.

नियता वाचोयुक्तिः येषु ते; वाचोयुक्तिः= Use or employment of certain words; नियता = fixed; Mantras do not allow substitution of one word by another; words therein are permanently fixed. अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यम् । नियतम् आनुपूर्व्यं येषु ते; the order of words in Mantras is fixed. In non-Vedic works we can alter the order of words and substitute one word for another; but this is altogether forbidden in Mantras which therefore must be meaningless. This argument is not at all sound, for in verses for instance of कालिदास one cannot alter the order of words therein nor substitute one word for another without spoiling the rhythm. There are prose Mantras no doubt and in them alterations and substitutions are strictly forbidden as Mantras are magic spells in which every word tells.

1-2 Brāhmaṇas like the ऐतरेय, शतपथ and others ordain that certain Mantras should be employed in certain sacrifices; if Mantras had meaning, where was the necessity of injunctions that they should be employed on particular occasions? The meaning of the Mantras itself should tell us where they should be used; since Brāhmaṇas do it, it follows as a matter of course that Mantras have no significance of their own, that in short they are meaningless.

रूपं नाम लिङ्गम् । रूपसंपन्नाः प्रकटलिङ्गाः अपि सन्तः तत् अविवक्षितं कृत्वा कर्मसु विधीयन्ते एव (दुर्ग) = Notwithstanding the fact that indications of their use in religious rites are clearly seen in Mantras, the Brāhmaṇas ignoring these indications enjoin that they should be employed in particular religious rites. From this it follows that Mantras have no meanings of their own; for they would have indicated their own employment in religious rites had they had any indications or meanings. But I interpret Yāska's words differently ; Mantras have no indications whatever about their employment in religious rites ; it is the Brāhmaṇas that endow them with indications and then enjoin that they should be used on particular occasions. If Mantras did contain indications, the Brāhmaṇas would certainly not ignore them. विधीयन्ते=क्रियन्ते.

2 The अध्वर्यु while broadening the dough of wheat-flour for the purpose of making the पुरोडाश required for the two fortnightly sacrifices viz. the पूर्णमास and the दर्श addresses the पुरोडाश with the words उरु प्रथस्व उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् which mean:— O पुरोडाश, do be broad enough (so that) the sacrificer who offers thee may spread i. e. prosper with all earthly blessings ! The Brāhmaṇa quotes these words of the अध्वर्यु and adds इति प्रथयति (मै० सं० ४।१।९); इति प्रथयति is a direction to the अध्वर्यु who otherwise would not know what he is to do with the dough before him as the words uttered by him contain nothing that can guide him. उरु प्रथस्व only is quoted in the text.

3 In the अग्निष्टोम a vessel called द्रोणकलश which contains Sōma-juice is placed on a tiny cart to which the two horses of Indra are yoked and which on that account is called हरियोजन. The two horses are Ṛk and Sāman, that is, the शस्त्र recited by the Hōtṛ and the स्तोत्रिय sung by the Udgātṛ. Close by is a bigger cart containing grain. The tiny cart is to be pushed under the axle of the bigger one. Before pushing it the udgātṛ asks permission of the hōtṛ by uttering the word प्रोहाणि and being permitted pushes it; while doing so he says इदम् अहम् आत्मानं प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसाय which means:— (While I am pushing this cart) I am also pushing myself to secure the spiritual vigour and the lustre of a true Brāhmaṇa. प्रोहाणि is the Mantra and प्रोहति is the direction. I have not

been able to trace these words; most probably they belong to a sacrificial work connected with the सामवेद. आभिषुते राजनि ऋतपात्रम् असि इति द्रोणकलशम् आलभ्य वानस्पत्य इति प्रोहेयुः (लाट्यायन श्रौतसूत्र १।९।२०) = When (the juice of) King Sōma has been extracted, the Udgātṛs should say 'thou art the vessel of the sacrifice' and holding the द्रोणकलश with both hands push it. अध्वर्युणा सोमाभिषवे कृते उद्गातारो हस्तद्वयेन द्रोणकलशम् आलभेरन् । ऋतपात्रम् असि इति अक्षस्य अधस्तात् द्रोणकलशं प्राञ्चं प्रोहेयुः । वानस्पत्योऽसि बार्हस्पत्योऽसि प्रजापतेर्मूर्धा असि अत्यायुपात्रम् असि । इदम् अहं मां प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसाय इति (अग्निष्टोमपद्धतिः पत्रं ३९); the explanation of the लाट्यायन श्रौतसूत्र quoted above is contained in this extract. आलभेरन् = should hold. वानस्पत्यः = made of a tree i. e. wood. बार्हस्पत्यः = belonging to बृहस्पति. अत्यायुपात्रं = a vessel of long life (i. e. one that bestows long life). प्राञ्चम् उद्गाता द्रोणकलशं प्रोहति (मानव श्रौतसूत्र २।३।४।१९). These extracts would explain प्रोहाणीति प्रोहति.

3-4 अनुपपन्नार्थाः; the meaning of Mantras is not consistent with actual facts. The sacrificer has to cut a tree for the sacrificial post but he fears injuring it; so while cutting he places a दर्भ blade on the tree just where he is going to strike and requests that blade to protect it. He also says: — oh axe (स्वधिते), do not injure this tree. ओषधे त्रायस्व एनम् इति आह त्रात्यै एव । स्वधिते मा एनं हिंसीः इति । वज्रो वै स्वधितिः । वज्रात् वाव अस्मा एतत् अन्तर्दधाति अहिंसायै (मै० सं० ३।९।३) = The अध्वर्यु says ओषधे त्रायस्व एनम् in order to protect (त्रात्यै) the tree; the axe is verily (वै) a thunderbolt; he places this (दर्भ blade) on the tree that it may receive no injury (अहिंसायै) from the thunderbolt. ओषधे त्रायस्व एनम् । वर्म एव करोति । स्वधिते मा एनं हिंसीः इति । वज्रो वै स्वधितिः । अहिंसायै (काठक सं० २६।३); the दर्भ blade is in fact (एव) an armour (वर्म). इति आह हिंसन्; while injuring the tree he asks the axe not to injure it! What contradiction between words and deed!

5-8 विप्रतिषिद्धार्थाः; there is contradiction (विप्रतिषेध) between Mantra and Mantra. The whole Ṛk runs thus:— एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयो रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून् । संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् संचुकोचान्तकाले ; The source of this Ṛk is unknown; its language is modern; the meaning is clear; संसृज्य = having created; प्रत्यङ् = In a moment? संचुकोच = contracted, destroyed; अन्तकाले = प्रलये. असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि =

we will unstring (अवतंन्मसि) the bows of those innumerable thousands of Rudras who cover a thousand leagues on the earth. असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि = thousands that cannot be numbered, innumerable bands. अव + तन् = to stretch down, to unstring (by means of offerings). There is a clear contradiction between Rudra who is one and has no second and innumerable thousands of Rudras. We find a similar contradiction between Indra having no enemy whatever and his conquering a hundred armies at one and the same time.

8–9 अग्नय समिध्यमानाय अनुब्रूहि; this injunction occurs in all the branches of the यजुर्वेद. अनुब्रूहि = अनुवाक्यां पठ = recite Ṛks called सामिधेनी. The Hōtṛ recites these at the order of the Adhvaryu who is engaged in kindling the sacrificial fire. The Hōtṛ who is wide-awake knows what he is to do at a particular moment; that being the case, why should the Adhvaryu order him to recite ? संप्रेष्यति = संप्रेषं वदति ; संप्रेषः = an injunction ; vide संप्रैषः (13|11).

10–11 To say that Aditi is every thing; that she is heaven, mid-region, mother, father, son etc. is altogether absurd. उपरिष्टात् = later on.

12 Yāska explains अम्यक्, यादृश्मिन् and जारयायि in chap. VI sec. 15 (89|23–90|4) and काणुका in chap. V sec. 11 (73|16–18). Because such words as these are exceedingly difficult, the Ṛks in which they occur cannot be satisfactorily explained; their meaning is anything but plain (अविस्पष्टार्थाः). Such Ṛks. when they were composed and even a long time after must have been plain but in course of time they became almost unintelligible ; such being the case, the Nirukta which undertakes to interpret them must necessarily fail and on this account must be pronounced useless or meaningless (अनर्थकं).

14 (मन्त्राः) अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ; vide तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं (19|14). सामान्यं = समानभावः ; words occurring in Mantras are the same as those used in conversation and literary works.

14–15 एतद् वै ० आभिवदति = कर्मणः यत् अङ्गं रूपसमृद्धं भवति एतत् एव यज्ञस्य अङ्गेषु समृद्धं संपूर्णम्। न तस्मिन् किंचित् अपि वैकल्यम् अस्ति । का इयं रूपसमृद्धिः इति चेत्। पठ्यमाना इयम् ऋक् अनुष्ठीयमानं कर्म आभिवदति साकल्येन ब्रवीति इति यत् अस्ति एषा एव रूपसमृद्धिः (सायणभाष्य ऐ० ब्रा० १|४); when a Ṛk recited पठ्यमाना) speaks to (अभिवदति) i. e,

fully endorses an act that is being performed, then such an act becomes complete and lacks nothing; only that part (अङ्गं) of a sacrifice becomes complete when it is endorsed fully by a Ṛk. In this explanation Sāyaṇa understands अङ्गं because he thinks that समृद्धं is an adjective; but यज्ञस्य समृद्धं means यज्ञस्य समृद्धिः; recital of relevant Ṛks constitutes completeness of a sacrifice; a sacrifice becomes complete only then when pertinent Ṛks are recited during its performance. The objector said that Ṛks had to be endowed with indications or directions (रूपसंपन्नाः विधीयन्ते); but Ṛks do possess indications or directions; they are रूपसमृद्ध and because they are so, the sacrifice in which they are recited becomes रूपसमृद्ध too. A relevant Ṛk is called अभिरूपा i. e. one that endorses an act that is being performed (Ait० Br० chap. III. sec. 5); Agni when churned is conveyed into a hollow receptacle called आहवनीय; he is called प्राह्रियमाण on this occasion; the Ṛk recited at the time is प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् (६।१६।४१); here प्रभरत and प्राह्रियमाण have the same root; this Ṛk therefore is अभिरूपा i. e. relevant.

यजुर्वा between ऋक् and अभिवदति is an interpolation since Yāska does not quote a यजुर्मंत्र; it is the गोपथब्राह्मण that has यजुर्वा (२।२।६); but Yāska must have quoted एतद्वै० ऋगभिवदति from the Ait० Br० in which these words occur a dozen times; यजुर्वा is absent in all these places. यजुर्वा in Durga's Vṛtti must be an interpolation as he too does not quote a यजुर्मंत्र. All the Nirukta mss. which I have consulted contain यजुर्वा except 11. A of 1879-80 Bhandarkar Oriental Research Institute where यजुर्वा is absent.

16 इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः = O married couple, stay in this very house—do not be separated from each other—enjoying long life, playing with sons and grandsons. The Ṛk is recited at marriages; the highest desire of a married couple is to live together in harmony without fear of separation, to have a troop of sons and grandsons and to enjoy long life. This object of marriage is endorsed by the above Ṛk of which only the last three words are quoted in the text; thus the Ṛk is अभिरूपा i. e. quite relevant.

18 लौकिकेषु=in popular talk. Custom forbids such compounds as अग्नीन्द्रौ and पुत्रपितरौ; इन्द्राग्नी and पितापुत्रौ are instances of नियतानुपूर्व्यं; Yāska has not given instances where one word cannot be

substituted for another; or does he mean to say that synonyms cannot be substituted for इन्द्र and अग्नि and for पिता and पुत्र ? Were compounds like पुरन्दरवैश्वानरौ and ताततनयौ considered as monstrosities by popular taste?

19 (ऋचि) उदितस्य (अर्थस्य ब्राह्मणेषु) अनुवादः स भवति; the Brāhmaṇas merely repeat what is said in Ṛks; it is absurd to say that they import anything into Mantras. The Gurjar recension has उदितानुवाक्तः which seems to have been the real text since Durga says उक्तमेव सन्तं मन्त्रेण अर्थं ब्राह्मणम् अनुवक्ति विस्तरेण; had उदितानुवादः been the reading in his text he would have used अनुवदति and not अनुवक्ति.

I think एतद्ब्रा॰ अभिवदति इति च ब्राह्मणम ought to follow उदितानुवादः स भवति because those words justify Yāska's opinion expressed by उदितानुवादः स भवति; placed after अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् they *have no relévance there.*

20 The two saṁhitās quoted in Sec. XV (270 | 22 and 27) use the word अहिंसायै which shows that there is no injury done to the tree when it is struck by an axe; the Veda (आम्नाय) says it and we have to believe that हिंसा is *no* हिंसा *in such cases.* शबर *says:—* यज्ञसमृद्धये साधनानां चेतनसादृश्यम् उपपादयितुकामः आमन्त्रणशब्देन लक्षयति ओषधे त्रायस्वैनम् इति (पूर्वमीमांसा १।२।४६) = the tree which is being cut for making the slaughter-post in the sacrifice is addressed as though it were sentient; by doing so the Veda endows the materials that are necessary for carrying the sacrifice to completion with consciousness; thus the tree has become a conscious being and as such has to be preserved from injury. The Veda can endow material things with conscious life and ask us to believe that they receive no injury though to outward appearance injury is inflicted.

21-22 Howsoever peaceful a Brāhmaṇa may be, he may have an enemy or two; yet the number of enemies is so insignificant that one may say that the Brāhmaṇa has no enemy. Exaggeration is allowable in ordinary talk and even in the Veda. Durga quotes मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः। उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः. अनमित्रो राजा is in his Vṛtti and yet he does not say anything about these words which leads me to think that अनमित्रो राजा was not in his Nirukta text.

22–23 अभिवादयते = (one) announces himself to the teacher,

elders etc. though they know who he is. ततोऽभिवादयेत वृद्धान् असौ अहम् इति ब्रुवन् (याज्ञवल्क्यस्मृति २।२६). मधुपर्क is a mixture of curds and honey or of curds and ghee when honey is not available. This mixture is to be offered to sacrificial priests, lifelong celibates, kings, preceptors, fathers-in-law, sons-in-law etc. He who offers the mixture has to utter the word मधुपर्कः thrice (आश्व०गृह्य० १।२४।७). All these are matters of etiquette.

२७।१ अदिति is called father, mother etc. because she has their qualities just as water is said to have all tastes; these tastes are due to foreign matter which happens to be mixed with it. Yāska, however, gives the right defence of अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम by the words इति अदितेः विभूतिम् आचष्टे (६४।१४).

3-4 Durga:-जानपदीषु=कासुचित् प्रवृत्तिषु इतिकर्तव्यतासु=In certain activities and duties performed by men. विद्यातः पुरुषविशेषः=कौशलशिक्षाकृतः पुरुषाणां विशेषः= distinction enjoyed by certain men on account of their cultivation of skill in human affairs; certain men study practical life and become superior to others by their efficiency; such men stand out in all activities. Durga understands this sentence in order to justify the word यथा; as in ordinary human affairs so in Vedic interpretation too intellectual superiority is manifested by certain men. Some men are hardly fit to understand what is plain while others can penetrate into the most difficult passages in the Veda. पारोवर्येण विजानन्तः आचार्यपरम्परया ते पारोवर्यविदः = those that know all learning that has come down through a long series of learned preceptors; परे = oldest scholars; अवरे=youngest scholars; पारोवर्य = A series of scholars from the very oldest times to the present moment. भूयोविद्यः = बहुश्रुतः = of superior or higher knowledge; भूयसी विद्या यस्य सः भूयोविद्यः = one whose knowledge is superior to that of others; such a man alone deserves praise (प्रशस्यः भवति) on account of his comprehending the profound sense of Mantras. Vedic interpretation is not the province of men who are intellectually dwarfs and whose learning is anything but deep; it is the giants alone that can understand the hardest Vedic words and Vedic passages. Durga carried away by enthusiasm thinks that Yāska has refuted all objections raised by men like Kautsa most convincingly and most satisfactorily; he expresses his feeling of triumph in the following śloka:—

इति प्रभिन्नेषु परस्य हेतुषु
　　स्वपक्षसिद्धौ उदिते च कारणे ।
अवास्थिता मन्त्रगणस्य सार्थता
　　तदर्थमेतत् खलु शास्त्रमर्थवत् ॥

every Ṛk *has* a meaning and this science of Nirukta too which deals with Vedic interpretation has a meaning or utility of its own.

I think यथा is not wanted here as there is no corresponding तथा. जानपदीषु = जनपदे वर्तमानासु प्रजासु = among men living in the country; जनपद् = the country as opposed to the town; जानपदी = a rustic. पुरुषविशेषः = a superior or a distinguished man. One becomes a superior man (पुरुषविशेषः) on account of his education (विद्यातः) among rustics as he is the only educated man among them. But (तु) when there are a number of learned men (वेदितृषु) who have studied traditional lore (पारोवर्यवित्सु) the man whose knowledge is superior to that of the rest (भूयोविद्यः) becomes worthy of praise (प्रशस्यः भवति). I think there is a contrast between जानपदीषु and वेदितृषु; on the one side there are large numbers of rustics or uneducated men; on the other there are hosts of learned men. विद्या is contrasted with पारोवर्यविद्या; विद्या=ordinary learning; पारोवर्यविद्या = comprehensive learning. A man of ordinary education naturally becomes distinguished among rustics who have no education whatever; but it is something to be distinguished among men whose learning is extensive. It is men of this type that are expected to understand difficult passages in the Veda; ordinary learning would be of no use in the province of Vedic interpretation. Those who say that the Veda is full of difficult and unintelligible words and passages really betray their own imperfect or superficial learning which may entitle them to respect among rustics; the Veda is not for such people; we want men who are intimate with the whole field of Vedic interpretation and those that stand out among these will certainly solve what appears difficult to others. Thus Yāska damns those who complain that the Veda is obscure.

The confidence felt by Yāska and Durga in the capacity of the Nairuktas and men like शाकटायन for interpreting difficult words is hardly justified by facts; many words and passages in ṚV defy to this day any attempt at interpretation notwithstanding the labours of generations of Vedic scholars. The Nirukta method of inter-

pretation by derivation of word can never lead to a correct understanding. No amount of traditional learning will avail here. The really fruitful method is that of discovering the meanings of words by collating passages in which those words occur ; even here pitfalls are inevitable.

भट्टोजी दीक्षित while explaining परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति (पा० ५।२।१०) says that परोवर is permissible before ईन ; परोवर + ईन = परोवरीण ; before terminations other then ईन the word is परावर and the abstract noun from परावर is पारावर्य and not पारोवर्य which latter is ungrammatical. But Yāska does not consider it so.

Some of the objections raised by Kautsa have been already shown to be untenable. Mantras whether in prose or in verse can never contain directions as to where and when they should be used in sacrifices ; Ṛks praise gods or describe their deeds ; in many Ṛks gods are requested to grant wealth. It is the business of the Brāhmaṇas to state where Mantras should be employed. The departments of Mantras and the Brāhmaṇas are distinct. Mantras had a meaning but in course of time they became unintelligible. The only thing one can say is that it is difficult to interpret them now and that some of them can never become intelligible. Because Mantras contradict or are inconsistent with each other it does not follow that they have no meaning. Pœts give expression to their varying emotions and it is not unnatural that one emotion should be the very reverse of another; in one mood Indra appears to have no enemy whatever ; in another he may be described as conquering a hundred armies. It is faith that justifies anything and everything that is said in religious works though to reason some things may appear absurd and even reprehensible. Sir Thomas Browne (1605–1682) who practised as a physician was a believer in witchcraft and said that if the Bible said that ice was black he would believe it notwithstanding the testimony of his eyes.

The author of the पूर्वमीमांसा notices the objections raised by Kautsa and others in Chap. I Part 2 Sūtras 31–53 which Śabara explains fully in his Bhāshya. In explaining तदर्थशास्त्रात् (31), वाक्यनियमात् (32), अचेतने अर्थबन्धनात् (35), अर्थविप्रतिषेधात् (36), अविज्ञेयात् (38), अर्थवादो वा (43), अभिधाने अर्थवादः (46) and गुणादविप्रतिषेधः स्यात् (47) Śabara quotes उरुप्रथा उरु प्रथस्व (31 and 43), इन्द्राग्नी (32),

ओषधे त्रायस्वैनं (35 and 46), अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (36 and 47), एको रुद्रो॰ अधि भूम्यां (36) and अम्यक् and काणुका (38). In his Bhāshya on सतः परमविज्ञानं (1|2|49) Śabara says:— विद्यमानोऽपि अर्थः प्रमादालस्यादिभिः नोपलभ्यते । निगम-निरुक्त-व्याकरणवशेन धातुतः अर्थः कल्पयितव्यः. Here he clearly refers to the Nirukta and its method of interpretation. Was Yāska's Nirukta before the author of the पूर्वमीमांसा?

5 (ऋचि वर्तमानानां संधिबद्धानां) पदानां विभागः; in Ṛks words are joined by rules of Sandhi; the Nirukta helps us to release words from the bondage of Sandhi. But there are only two instances of पदविभाग in the Nirukta viz. मेहना (5|6|22) and वायः (9|6|15-16). Was the पदकार a Nairukta? 6 पद्वत् अवसं = गावः; cows are a food possessed of legs; the food of course is the milk of cows. Cows are called अवस because their milk is useful to people when they are travelling (पथि अदनं). But पथ्यदनं is not wanted because cow's milk forms an article of food even when people stay at home. अवसं = अव् + असं; अव् = to go; अस is a noun-making termination (नामकरणः). Since अवस comes from अव्, अवसाय is a single पद and therefore there is not the sign of the अवग्रह between अव and साय.

अवस occurs thrice in ṚV viz. in यदसुष्णीतम् अवसं पणिं गाः (१|९३|४), युवं शयोः अवसं पिप्यथुर्गवि (१|११९|६) and या शश्वन्तम् आचखादावसं पणिं (६|६१|१); in the first अवसं is in same case with पणिं and गाः and in the third with शश्वन्तम् and पणिं; in the second the Aświns increased the अवस of Śayu in his cow; in all these quotations the word seems to mean means of subsistence; cows were the means of subsistence in the case of the Paṇi; in the case of Śayu the means of subsistence was milk.

अवसाय अश्वान् = binding down i. e. unbinding i. e. unyoking horses (from the chariot to which they are yoked). स्यति is third per. sing. of सो of the fourth conj; उपसृष्टः = उपसर्गेण युक्तः = having (अव or वि) prefixed to it. अव+सो=To unyoke (विमोचने). In the पदपाठ there is the sign of the अवग्रह between अव and साय since each of them is a पद; prepositions and verbal forms are always treated in the पदपाठ as compounds and parts of compounds are separated by the sign of the अवग्रह.

But is अवसाय in the first instance the dat. sing. of अवस? I think it is not. पद्वत् is a noun and not an adjective; वृजनं पद्वत् ईयते (१|४८|५) = animals having legs go to the forest; वयो दधत् पद्वते

(१।१४०।९) = (Agni) gives food to animals having legs ; नि ग्रामासो अविक्षत नि पद्वन्तो नि पक्षिणः (१०।१२७।५) = people living in villages, four-footed animals and birds are sleeping. अवसाय = unstringing a bow. Rudra was a terrible deity ; when angry he used to discharge his arrows at men and cattle ; he had to be solicited to spare them. Rudra's bow and arrows are mentioned in अर्हन् बिभर्षि सायकानि धन्वा (२।३३।१०), स्विषुः सुधन्वा (५।४२।११) and रुद्राय स्थिरधन्वने० क्षिप्रेषवे० तिग्मायुधाय (७।४६।१). Some one says अहं रुद्राय धनुरा तनोमि (१०।१२५।६). The object of अवसाय in the first instance is धनुः understood ; Rudra's bow is always ready for discharging arrows at men and their cattle because he cannot tolerate even the least offence from men. In the present Ṛk Rudra is solicited to unstring his bow and be merciful to the cattle. शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे (१।४३।६) ; here Rudra is requested to spare men, women and cattle of all kinds. मा नो वधीः रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य (७।४६।४)= Do not strike us, do not deliver us (to diseases and other destructive agents) ; we hope not to be in the fetters of one who is easily driven to wrath. Rudra inflicts diseases when full of wrath ; अनमीवो रुद्र जासु नो भव (७।४६।२) = Do not inflict diseases, O Rudra, on our offspring. अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् (६।७४।३) ; here sin or its consequences viz. diseases are fixed in the bodies of sinners who pray that they be released from those diseases. प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव ० वरुणो ० नः सात् (७।२८।४) = May Varuṇa the sinless remove whatever sin he detects in us. अव + सो = remove. मयोभूर्वातो अभि वातु उस्रा ऊर्जस्वतीरोषधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिबन्तु अवसाय पद्वते रुद्र मृळ = May health-bringing breezes blow towards our cows ; may the cows eat strength-giving or nourishing herbs ; may they drink water that fattens and nourishes life ; be merciful, O Rudra, to our four-footed i. e. our cattle by unstringing thy bow or by removing diseases. Rudra when furious charges winds, grass and water with foul destructive matter ; he is asked to remove all agents of disease and thereby to show mercy. अवसाय must have the sign of the अवग्रह as in the second instance. अवसाय in the two instances is differently accented ; the question arises as to whether accent should be regarded or disregarded in Vedic interpretation. A similar question may be asked about the obligatoriness of rules of Sandhi. The question would require an amount of discussion which is not possible here.

If अवसाय be the dat. sing. of अवस, then अवसाय and पद्वते would be nouns in apposition ; अवसाय पद्वते = to the cattle which are our means of subsistence ; this would be the meaning of the two words.

9 दूतो ० आ जगाम = the messenger *from* or *of* निर्ऋति has come to this house. (निर्ऋत्याः इति एतत् पदम्) आःकारान्तम् । तस्य पदस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यर्थे वा प्रेक्षा ; प्रेक्षा=a view ; निर्ऋत्याः may be viewed as the ablative or genitive of निर्ऋति. निर्ऋति was Death or rather the ruler of hell ; निर्ऋति seems to be the nearest approach to नरक. The कपोत was an ominous bird ; its footprints were considered as a sure sign of approaching calamity or death. 10 अपेहि मनसस्पते अप क्राम परः चर । परः निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः = (O evil dream), thou tyrant of the mind, depart, depart, go back, go back (परः) and tell निर्ऋति that the mind of the living is various in its moods. Man's mind passes through all sorts of moods in one of which it desires death but the very next moment it repels that idea as outrageous nonsense. चर is to be understood after the second परः. The verb आचक्ष्व shows that the word is निर्ऋत्यै. (निर्ऋत्यै इति एतत् पदम्) ऐकारान्तम्. These two instances are so plain that the help of the Nirukta is absolutely unnecessary ; Yāska should have quoted really difficult instances.

12 The utmost (परः) juxtaposition of words is संहिता. Did Pāṇini borrow परः संनिकर्षः संहिता (पा० १।४।१०९) from the ऋक्प्रातिशाख्य? पदानां प्रकृतिः संहिता अथवा पदानि प्रकृतिः यस्याः सा संहिता ; did संहिता precede or follow padas ? पदप्रकृतीनि which follows shows that the latter dissolution meets with Yāska's approval. When men used Sanskrit as their vernacular, they could not have rigidly observed rules of Sandhi; for the purpose of intelligibility words must have been used without the bondage of such rules. Written Sanskrit must have been different from conversational Sanskrit ; but even in written Sanskrit freedom from bondage must have been the rule. चरण = a branch of the Veda such as ऋग्वेद, यजुर्वेद etc. and their various recensions. चरणव्यूह is a work that enumerates the various branches of Veda. पार्षदानि = स्वचरणपरिषदि एव यैः प्रातिशाख्यनियतम् एव पद-अवग्रह-प्रगृह्य-अप्रगृह्य-क्रम-संहिता-स्वरलक्षणम् उच्यते तानि इमानि पार्षदानि । प्रातिशाख्यानि इत्यर्थः (दुर्ग). Is पार्षद a corruption of पारिषद ? In order to interpret Ṛks one must know what their constituents are ; *padas* must be found out first which one cannot do without the help of the Nirukta. But was शाकल्य a Nairukta ?

13 याज्ञे॰ भवन्ति is another argument in justification of the utility of the Nirukta. याज्ञे=यज्ञकर्मणि. प्रदेशाः=विधयः=injunctions. दैवतेन=in connection with the deity who is concerned in the particular sacrificial act. A deity may not be mentioned by name in a Mantra or more than one deity may be mentioned in certain Mantras; priests must know where particular Mantras are to be used; if they recite wrong Mantras they would offend the deities concerned, the sacrificial acts would bear no fruit and the commission of errors in this respect would involve expiation or प्रायश्चित्त; the Nirukta saves priests from these serious consequences by prescribing where a particular Mantra is to be employed. This means that the Śrautasūtras were composed by the Nairuktas. 13-14 Durga has not तत् एतेन उपेक्षितव्यम्; एतेन = with the help of the Nirukta. 14. लिङ्गज्ञाः लिङ्गज्ञातारः वयम् अत्र एतस्मिन् आम्नाये। लिङ्गतः वयम् अत्र या यस्मिन् देवता तां विजानीमः। विज्ञाय च तद्दैवते एव कर्मणि विनियुञ्ज्महे तं मन्त्रम् (दुर्ग)= We know the characteristics of deities in the Veda; by means of characteristics we can find out the Mantra in which a particular deity is referred to and then employ that Mantra in a sacrificial act in which we know that that particular deity is to be propitiated. We know that a certain Mantra is ऐन्द्र, that is, one that refers to Indra because there is a characteristic act or description of that god though there is no actual mention of his name. We therefore do not require the guidance of the Nirukta in this respect. Durga renders अत्र by एतस्मिन् आम्नाये; but I think अत्र means in this matter of finding out Mantras that are to be employed in particular sacrificial acts.

14-16 त्वां॰ वनूमहे॰ अग्ने। इन्द्रं॰ पृणन्ति राधसा नृतमाः = We choose thee, Oh Agni, (to carry our offerings to the gods); as the gods fill Indra and Vāyu with strength, so the best of men fill thee with wealth in the form of offerings. In this Ṛk Agni, Indra and Vāyu are mentioned; if it be employed in a sacrificial act where the deity to be propitiated is Indra or Vāyu, the sacrificial act would bear no fruit and the sacrificer would be guilty of grave error. The Nirukta distinguishes between deities that are principal and deities that are subordinate in Ṛks and would tell the sacrificer where a particular Mantra should be employed. Indra and Vāyu are subordinate while Agni is principal in this Ṛk which therefore must be used in a sacrificial act pertaining to Agni. The particle न, how-

ever, plainly shows that Indra at least is subordinate; since Agni is addressed as अग्ने, he must be principal. The services of the Nirukta would not be sought in such simple matters; Yāska should have quoted Ṛks in which it is difficult to decide which of two or more deities mentioned therein is principal.

16 Oh Manyu, lustrous (त्विषितः) like Agni do thou overcome (सहस्व) enemies. Here Manyu is principal and Agni is subordinate. But here too there is no difficulty whatever. त्विषि (= lustre) really belongs to Agni as in त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे (५।८।५). 17-18 त्विषिरित्यप्यस्य भवति = अस्य इन्द्रस्य अपि त्विषिः भवति। त्विषीमते इन्द्राय (१।५५।५); अध त्विषीमान् अभि ओजसा क्रिविं युधाभवत् (२।२२।२); इन्द्राय मनस्वते त्विषीमते एकादशकपालं निर्वपेत् (काठकसं० १०।८); these three quotations show that Indra too possesses त्विषि; he is called मन्यु also; therefore मन्यु too is त्विषित. त्विषितः = त्विषियुक्तः = दीप्तियुक्तः; त्विषित belongs to the तारकादिगण (पा० ५।२।३६). 17-18 दीप्तिनाम ought to follow instead of preceding भवति; त्विषिरित्यप्यस्य भवति। त्विषिः इति दीप्तिनाम; this probably was the original text. त्विषि is not mentioned among दीप्तिनामानि, says Durga; by दीप्तिनामानि he refers to ज्वलतो नामधेयानि (Ng 1।17 p. 4।23-25). त्विषि does not exclusively belong to Agni as it is mentioned in the case of the Sun and Sōma both of whom are resplendent.

18 Yāska has used all the arguments in this section and the last in order to enforce the importance of knowledge and thereby to condemn its opposite, for it is this opposite that leads to strange ideas about Mantras and the Nirukta which elucidates them. The praise of knowledge and dispraise of ignorance therefore which are the subject-matter of the following three sections are pertinent.

21 सः understood after योऽर्थज्ञः or यः may be omitted. 22 गृहीतं =memorized; the महाभाष्य reads अधीतम् (Vol. I P. 2 । 15). निगद=The wording (of a Ṛk or Śloka); निगदेन एव शब्द्यते = is recited word by word only (without any attempt to understand the meaning of those words). These two Ślokas were popular in Yāska's time; source unknown. 24 स्था + णुः = स्थाणुः. अर्ति = ऋ + ति; अर्तेः abl. sing. of अर्ति treated here as a noun: अर्ति is a coined word to denote the root ऋ; ऋ गतौ (धा० ३।१६); ऋ + थः =अर्थः=wealth; अर्यते हि असौ अर्थिभिः (दुर्ग); अर्यते=is gone to i. e. sought. Or अर्थः= अर् + थः = अरण + स्थः = अरणस्थः; अरणे = गमने = When one goes

to heaven after death; स्थः = तिष्ठति = (still his wealth) stays (here on the earth instead of following him); this is how Durga explains अरणस्थः ; but sometimes wealth obtained by a man stays in a stranger (अरणे) i. e. passes into the hands of a stranger ; this also may be the meaning.

28 I 3 उत = अपि. त्वः = एकः. ददर्श = पश्यति. उत = अपि च. 3-4 एनां refers to वाचम्. The first half (अर्धे) speaks of the unlearned man. एवम् अनेन अर्धर्चेन अविद्वांसम् आह निन्दन् मन्त्रदृक् (दुर्ग) ; here the subject of आह is मन्त्रदृक् and not अर्धे as in the text; so इति अविद्वांसम् आह अर्धेन must have been Durga's text.

उतो = उत + उ ; उ is expletive. उत = अपि. त्वस्मै = एकस्मै. तन्वं = स्वम् आत्मानम् = ज्ञानम्. विसस्रे = विवृणुते; speech reveals her own self i. e. the knowledge that lies hidden within it to one (who is learned). तन्वं शरीरं विसस्रे विस्रंसयति। विवृणोति इत्यर्थः (दुर्ग) ; his text seems to have been शरीरं विस्रंसयति instead of स्वम् आत्मानं विवृणुते ज्ञानम्. ५ अनया वाचा=अनेन पादेन ; since the Ṛk speaks of वाक्, Yāska should not have used वाचा here. अर्थस्य प्रकाशनम् = revelation of meaning ; Durga reads अर्थप्रकाशनं for प्रकाशनमर्थस्य. The subject of आह here must be मन्त्रदृक् ; this shows the genuineness of Durga's text viz. अविद्वांसम् आह अर्धेन noticed in line 8 above. Ṛks reveal their real meaning to men of understanding only. उत्तमया वाचा = उत्तमेन पादेन ; here too Yāska has committed the same error. How is उपमा उत्तमया वाचा to be construed ? उपमा उत्तमया वाचा उच्यते is how Durga construes. This is another instance of Yāska's loose style. 6 उशती=कामयमाना. ऋतुकालेषु understood after सुवासाः. The महाराष्ट्र recension has सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु between ऋतुकालेषु and यथा. सुवासाः निर्णिक्तवासाः नीरजस्का (दुर्ग) = when the young wife wears good clothes i. e. clothes which have been thoroughly washed and freed from menstrual blood. ऋतुकालेषु = On those days on which she feels sensual passion. यथा स० शृणोति is an incomplete sentence, perhaps intentionally left so by Yāska ; तथा विद्वान् एव एनां पश्यति स एव च एनां शृणोति would follow यथा ० शृणोति. Durga explains यथा० पश्यति only and not स शृणोति. The महाभाष्य has: — अपि खलु एकः पश्यन् अपि न पश्यति वाचम्। अपि खलु एकः शृण्वन् अपि न शृणोति एनाम्। अविद्वांसम् आह अर्धम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वम् आत्मानं विवृणुते एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते (vol. I p. 4 I 4-7). Can this be a reproduction of Yāska's original text or is it a substance of that

text ? Yāska and Durga:—One (though) seeing does not (really) see speech ; one (though) listening (to speech) does not (really) hear it ; speech uncovers her pĕrson to him who knows as a young wife who desires sexual union with her husband uncovers her person just after the menstrual flow has ceased (सुवासाः). Some men see speech mentally, that is, they memorize it ; when they hear speech, they hear the mere sound of it ; they are not able to see and hear speech as speech really is ; speech reveals her soul to the really learned man as a wife shows her bare person to her husband only. Yāska and Durga interpret सुवासाः in a strange way; a wife bares her person before her husband not only after the menstrual flow has ceased but on other days also.

This Sūkta as I said in interpreting अक्षण्वन्तः ०ददृश्रे (25I121-30) speaks of poets who are real artists ; these poets before doing anything original see i. e. read the poems of others and listen to the poems recited by others. They understand the soul of what they read and hear ; it is to these that poetry lays bare her real self. Poetry wears clothes, that is, the language in which it is couched ; the words are select and are arranged to produce a musical effect ; moreover it is adorned with alliteration and figures of speech. Men of small understanding are carried away by these trappings of poetry ; in their admiration for the outward shell they are incapable to penetrate to the heart of poetry. A young woman for instance wearing a fine dress attracts passers-by or onlookers by her dress only. The real charm of the woman, however, lies not in her dress but in her person which she uncovers to one and one man only, namely her husband. Just as among crowds of men the husband alone knows the beauty of his wife, so rare persons only among thousands of readers and hearers of verse go deep and discover the real meaning of the verse. We have to bear in mind that in Vedic times women went about muffled up from head to foot so that strangers could see the clothes only ; cf. गुहा चरन्ती मनुषो न योषा (१।१६७।३) and आधिवस्त्रा वधूरिव (८।२६।१३). सुवासाः = वासोयुक्ता = वाससा आच्छादिता = covered up from head to foot. वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी (७।३६।१) = The wide earth with all her mountain-peaks loosened herself from the bondage of darkness at sunrise. The contours and the expanse of the earth become invisible in pitchy darkness ; when this darkness disappears at sunrise the

contours and the expanse become plain. A young woman when muffled up in clothes looks a mere column of clothes; the contours of her person are screened from public view; she removes these clothes when she is alone with her husband; thus she too loosens the various parts of her body from the bondage of dress. वि+सृ = To loosen oneself i. e. to free oneself from all impediments; in the case of the young wife these impediments are her clothes; in the case of poetry they are language etc. अक्षण्वन्तः in sec. 9 and पश्यन् न पश्यति in this section have a significance; they prove that the art of writing was known in those very ancient times; how can verse or prose be seen i. e. read if they are not written? Just as शृणोति means hears, so पश्यति means sees; hearing and seeing must be actual facts.

7 भूयसे निर्वचनाय = for further elucidation of the idea contained in this Ṛk viz. ज्ञानप्रशंसा and अज्ञाननिन्दा. Yāska interprets Ṛks generally by deriving words in them only; occasionally, however, though such occasions are few and far between, he interprets Ṛks also.

11-12 उत = अपि. त्वं = एकम्. सख्ये = वाक्सख्ये = in friendship with speech. स्थिरपीतं = विपीतार्थं = one who has fully drunk or imbibed the meaning of Ṛks. वाक्सख्ये रममाणं = one who revels in the friendship of speech; a true student who fully understands Ṛks takes pleasure in their company; nothing delights him so much as bringing out the true sense of Ṛks. Or सख्ये = देवसख्ये = in the friendship of the gods. There is some confusion in regard to वाक्सख्ये or देवसख्ये; वाक्सख्ये विपीतार्थं स्थिरपीतम् आहुः। अथवा। देवसख्ये रममाणं स्थिरपीतम् आहुः may be the construction.

Durga's text:— सख्ये सखिभावे देवसख्ये देवानां समानख्यानतायाम्। देवसायुज्ये इत्यर्थः। वक्ष्यति च। यां यां देवतां निराह तस्याः तस्याः ताद्भाव्यम् अनुभवति (१८१।३-४); सख्य means the friendship or the company of the gods i. e. the state of bearing the name of the gods i. e. the state of becoming one with the gods; the Nirukta says "One who fully explains the names of deities by means of derivation comes to experience his sameness with them, that is, he becomes completely identified with every deity whose name he interprets in entirety." अथवा। देवसख्ये रमणीये स्थाने। यस्मिन् देवानां सखिभावः तत् देवसख्यं स्थानम्। तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः; or सख्य means the blessed place i. e. heaven which is the abode of the gods and

which is such an agreeable place to live in. स्थिरम् अविचालिनम् अप्रच्यवनधर्माणम् । कम् एवम् आहुः । विपीतार्थम् आपीतार्थं गृहीतार्थम् इत्यर्थः ; here Durga takes स्थिर and पीत separately ; they call him who has drunk fully i. e. grasped completely the meaning of speech i. e. Ṛks ; one in whom the knowledge acquired by him remains permanent ; such knowledge has the characteristic of never slipping from his mind ; it is not inconstant or a movable affair. कः एवम् आह । इयम् एव वाक् ऋक्संज्ञिका ; here Durga alters आहुः to आह and says that speech called Ṛk says so ; the subject of आहुः, however, must be मन्त्रदृशः (understood). So Durga's Nirukta text must have been अपि एकं सख्ये देवसख्ये रमणीये स्थाने इति वा स्थिरपीतं विपीतार्थम् आहुः. This text is perfectly intelligible. In his text there must have been the word वाक् as he says क एवम् आह । इयम् एव वाक् ऋक्संज्ञिका ; was आहुः followed by वाक् in his Nirukta text ? If so some one probably not understanding why वाक् was placed after आहुः prefixed that word to सख्ये as there was no आह after it and so we have वाक्सख्ये in the present text.

एनं = विज्ञातार्थम्. यं understood. हिन्वन्ति = आप्नुवन्ति = come up to or overtake. वाजिनेषु = वाग्ज्ञेयेषु = बलवत्सु = in very tough or difficult passages that can be understood by वाक् alone. None overtakes or equals a man who fully comprehends such Ṛks. Whom do they call स्थिरपीत ? Him who understands the most difficult Ṛks that are beyond the comprehension of other men. Durga:— एनं वागर्थज्ञं न हिन्वन्ति न अनुगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु । वाजिनेषु वाग्ज्ञेयेषु बलवत्सु अपि दुर्ज्ञेयेषु दुरवघटनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसंनिभेषु देवतापरिज्ञानादिषु व्याकर्तव्येषु ; other people are not able to follow him (who understands what Ṛks mean) in interpreting Ṛks that are exceedingly difficult (वाजिनेषु = वाग्ज्ञेयेषु = बलवत्सु = दुर्ज्ञेयेषु = दुरवघटनीयेषु) and that resemble jewels that are completely hidden in the sea ; but these nevertheless have to be interpreted ; matters like finding out the deities of Ṛks require intelligence of the highest order. Durga has no यं ; he has, however, अपि after बलवत्सु as in the present text ; what does अपि mean here ? बलवत्सु अपि विज्ञातार्थं may be the construction ; in its present position it means the very opposite of what Yāska intended to say ; 'they cannot follow him *even* in interpreting difficult Ṛks' would be evidently senseless. Or Yāska may have intended अपि to begin the next sentence viz. अधेन्वा°

प्रतिरूपया ; this position of अपि is quite in Yāska's manner ; vide अपि उपमार्थे०पदपूरणाः (२०।१०-११).

13 हि understood. मायया = with an illusion that resembles speech (वाक्प्रतिरूपया) ; वाचा प्रतिरूपा = resembling वाक्. A memorizer does not possess वाक् as such but merely a resemblance or appearance of वाक्. Durga has not वाक्प्रतिरूपया. Durga:— अधेन्वा । न हि सा वाक् धिनोति इह न परत्र च ; here Durga adopts Yāska's derivation of धेनु (१६०।१२) ; धि = to please ; a cow (धेनुः) pleases people with milk ; वाक् as धेनु pleases both here and in heaven ; but the वाक् in the possession of the unlearned man does neither.

But धेनु should be taken to mean a cow ; अधेनुः = one that is not a cow but simply an illusion of a cow. The memorizer goes about thinking that he has real वाक् with him but he is wrong as he carries with him an illusion, a mere appearance of वाक्.

13-14 The speech (वाक्) that he carries with him does not yield (न दुग्धे) him (अस्मै) desires that must be yielded (दोह्यान्) by real वाक् here in the world of men and there in the world of the gods (देवमनुष्यस्थानेषु) ; speech really understood bears fruit here and in heaven too ; a true interpreter of Ṛks is appreciated and rewarded here by men and in heaven by the gods who admit him as one of themselves. Durga has दोग्धव्यान् for दोह्यान् and instead of देवमनुष्यस्थानेषु he says देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च ; his reading therefore must have been देवतामनुष्यस्थानेषु. यः भवति and इति understood. शुश्रुवान् = श्रुतवान्. 14-15 अफलाम् अपुष्पाम् इति मत्वा यः वाचं श्रुतवान् भवति ; वाक् yields neither fruit nor flower to him who merely hears i. e. commits to memory the mere words of Ṛks with the idea that the words are important in themselves and that they have no meaning. This may be the meaning of अफलाम् अपुष्पाम्. Or speech learnt by rote *does* yield him some little fruit and flower (किंचित्पुष्पफला) ; अ = अल्प = किंचित्. Yāska condemns a memorizer in sec. 18 by calling him स्थाणुः भारहारः and yet here he yields to popular opinion that even mere memorizing *does* bear fruit. Would he do so is a question. 15-16 the seer considers (आह) the sense of Ṛks (अर्थं) to be their flowers and fruit (पुष्पफलं). पुष्पफलं is a समाहारद्वंद्व.

यज्ञपरिज्ञानं याज्ञम् । देवतापरिज्ञानं दैवतम् । आत्मनि अधि वर्तते तत् अध्यात्मम् । यदा अभ्युदयलक्षणः धर्मः अभिप्रेयते तदा याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । पूर्वं हि पुष्पं भवति

फलार्थम्। याज्ञम् अपि च पूर्वं तन्यते देवतार्थं च इति एतस्मात् सामान्यात् याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम्। यदा पुनर् निःश्रेयसलक्षणः धर्मः अभिप्रेयते तदा उभे अपि याज्ञ-दैवते पुष्पत्वम् एव बिभृतः। दैवते हि याज्ञम् अन्तर्भूतम् एव तदर्थत्वात्। अतः न पृथक् उच्यते। तत् पुनर् एतत् अधिदैवतं सर्वम् अपि प्रतिविशिष्टज्ञानेन उपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य चेतसा आत्मानम् एव प्रति अभिसंपाद्यते कार्यकरणाधिदेवताद्वारेण सः अयम् एवम् अधिदैवतम् अधियज्ञं च उच्छिद्य अध्यात्मम् एव अभिसंपद्यते। तत्र एवं सति अध्यात्मार्थत्वात् अधिदैवस्य अध्यात्मे च पुरुषार्थस्य· निष्ठानात् दैवतं पुष्पम् अध्यात्मं फलम् (दुर्ग). Explanation of the above:—याज्ञं = knowledge of sacrifices (यज्ञपरिज्ञानं). दैवतं = knowledge of deities (देवतापरिज्ञानं). अध्यात्मं = knowledge of the soul (आत्मनि अधि वर्तते तत्). Men place before themselves two objects viz. material enjoyment in this and also in the next world (अभ्युदय) and happiness above which there is no other happiness (निःश्रेयस) i. e. the state of Brahman. In the first case the knowledge of sacrifices leads to a knowledge of deities as the sacrificer ultimately becomes one with the deities to whom he has offered oblations. In the second the knowledge of the multiplicity of deities leads to the knowledge of *the One* i. e. the soul. Just as flower precedes fruit so याज्ञ precedes दैवत and दैवत which includes याज्ञ precedes अध्यात्म. Thus याज्ञ is flower and दैवत fruit in the first case while in the second दैवत is flower and अध्यात्म fruit. In passing from the many to *the One* the man who desires to reach the ultimate state of Brahman has to employ his mind in acquiring special knowledge namely that of the Upanishads; in this process the many deities are instruments for arriving at *the One*. Thus the man passes beyond the knowledge of sacrifices and deities and becomes the Soul. दे in the देवताध्यात्मे ought to be दै; Durga's Vrtti has देवताध्यात्मे but in his explanation he uses the word दैवत.

त्वम् उत एकम् अपि सख्ये विदुषां संसदि। या सत्कथा सा सखिकर्मत्वात् सख्यम् इति उच्यते। सा च वाचा क्रियते। अतः वाक्संबन्धात् वाक्सख्ये स्थिरपीतं मधु यस्य हृदये स्थितं भवति। यद्वा। स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिम् आहुः। यद्वा। तस्मिन् ज्ञातार्थम् आहुः। लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थम् इति वदन्ति। किंच एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु। वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिनाः। अर्थाः वाचः आयत्ताः खलु। वाग्ज्ञेयेषु अर्थेषु न अपि हिन्वन्ति। अपिशब्दः अन्वर्थे। केचिदपि न अनुगच्छन्ति। अयम् एव अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थः। यद्वा। वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेषु अर्थेषु एनं न हिन्वन्ति। न बहिः कुर्वन्ति। एनं पुरस्कृत्य एव सर्वे वेदार्थं विचारयन्ति इत्यर्थः। इति अर्थज्ञः प्रशस्तः। अनन्तरम् उत्तरार्धेन केवलपाठकः निन्द्यते। एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानाम् अदोग्ध्र्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक्प्रतिरूपया मायया चरति। किं कुर्वन्। अफलाम् अपुष्पाम्। वाचः अर्थः पुष्पफलम् अर्थवर्जि-

साम् । यद्वा । वाचः अर्थः याज्ञदैवते । यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञम् । देवतासु भवं ज्ञानं दैवतम् । तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् । केवलं पाठमात्रेण एव श्रुतवान् । स चरति । यथा वन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धि इति मायाम् उत्पादयन्ती चरति । यथा वन्ध्यः वृक्षः अकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्प्यति फलति इति भ्रान्तिम् उत्पादयन् तिष्ठति तथा पाठं प्रब्रुवाणः चरति इत्यर्थः (सायण). Explanation of the above:— सख्य means an assembly of the learned; the good talk that takes place in such an assembly is also called सख्य as that good talk is the act of friends assembled there. That good talk is due to the voice; therefore सख्य means वाक्सख्य. स्थिरपीत is one in whose heart honey viz. the good talk becomes permanently stationed; the conversation of the learned is like honey and some men drink it and hold it fast in their hearts. Or स्थिरपीत is one whose acquisition of knowledge is permanent; people call one who knows the meaning of anything as one who has drunk (पीतार्थ). वाजिन = वाच् + इन; वाजिन is a thing whose mistress (इना) is speech; all meaning is dependent on speech; वाजिन therefore means the meaning that is to be known from speech (वाग्ज्ञेय). अपि = अनु; अपि हिन्वन्ति = अनुगच्छन्ति. In finding out the meaning that is hidden in speech none follows i. e. equals one who is स्थिरपीत; he is therefore surpassingly learned. Or वाजिन means an essential part of a thing. [This meaning Sāyaṇa infers from इन्द्रियम् वै वीर्यं वाजिनम् (ऐ० ब्रा० २।२); वाजिन means the vigour of the body (वीर्य) and also that of the five organs of knowledge (इन्द्रियम्)]. The best part of speech is the meaning that lies in the very depths of their speech: such meaning can be discovered by a स्थिरपीत only. न हिन्वन्ति = न बहिः कुर्वन्ति = His companions dare not exclude him from their deliberations; they make him their leader and set to their work of interpretation. In the case of the mere memorizer his speech is merely an appearance or illusion and as such it has not the characteristics of a cow, that is, it does not yield him what he desires here among men or there among the gods. That speech of his bears neither flower nor fruit, that is, it has no meaning to him. Or knowledge of sacrifices and of deities is the real meaning of speech; such a man does not possess this knowledge. Just as a fat but barren cow leads one to expect a large quantity of milk from her or as a leafy but barren tree holds out hopes of bearing flowers and fruit and then disappoints, so a mere memorizer produces an illusion of knowing and disappoints

those who expect great things of him. Sāyaṇa does not explain दैवताध्यात्मे.

I think the whole Ṛk refers to one who cannot utilize what he reads and hears to create artistic poetry ; एषः like एनं refers to त्वं. सख्य means the artistic work of poets ; vide note on सखा (25|21–22). They call one who is incapable of original creation in the field of poetry (सख्ये) स्थिरपीत i. e. one in whom what he has drunk at the eye and the ear remains stagnant. In others what they read and hear stirs up new ideas and leads to creation of artistic poetry ; in them there is the afflatus due to wide reading and active imagination. Consequently they do not depute (न हिन्वन्ति) a स्थिरपीत to take part in poetic contests. वाजिन means a contest for winning prizes (वाज) for fine literary work ; अपिवाजिनेषु = into the very thick of such contests. The reason why they do not depute him is that what he has read and heard is like a false image of a cow, a mere illusion ; his learning is incapable of bearing flower and fruit, that is, producing fine substantial literary work ; the man has merely heard and merely read. In the Delphic games laurels were given for fine literary work ; contests for literary pre-eminence seem to have been a feature of Vedic India too. Ṛk 10 of this same Sūkta confirms my interpretation ; सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः। किल्बिषस्पृत पितुषणिर् हि एषाम् अरं हितो भवति वाजिनाय = All literary artists rejoice when one of them returns with a prize (यशसा) after having defeated a whole host of rival poetic artists (सभासाहेन) ; for he alone of them (एषां) has saved them from the dishonour of defeat (किल्बिषस्पृत्) and brought rewards (पितुषणिः) ; hence he is deputed (हितः भवति) as quite equal (अरं) to take part in any literary contest (वाजिनाय). सखायः and सख्या have as I have said above a special sense ; all of them are literary artists (सखायः).

After this we have an account of the occasion that brought into existence the Nighaṇṭu and also of its contents. 17
There were seers (ऋषयः) by whom religion was actually seen (साक्षात्कृतधर्माणः). The Veda was not composed by any one ; it was *seen* by those who were superhumanly endowed ; these men were called मन्त्रद्रष्टारः. They delivered (संप्रादुः) by oral instruction (उपदेशेन) Mantras which they had seen to inferior

men (अवरेभ्यः) by whom religion was not seen because they were not endowed with the superhuman vision of their teachers. अवरेभ्यः = अवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया वृत्त्या (दुर्ग); Durga calls these inferior men श्रुतर्षि because they heard first and then saw what the Veda was; उपदेशेन = through a series of teachers and pupils. But I think Yāska did not mean that these inferior men were Ṛshis. These inferior men being ill at ease (ग्लायन्तः) as to how the oral instruction they had received could be preserved compiled this (इमं) work (ग्रन्थं) viz. the Nighaṇṭu in order that the Mantras might be understood by arranging Vedic words in certain classes; बिल्मेन ग्रहणं = comprehension by classification; the Nighaṇṭu classifies words after separating them from Ṛks and thus makes the Veda intelligible. कथं नाम उपादिश्यमानम् एते शक्नुयुः ग्रहीतुम् इत्येवमर्थम् अधिकृत्य ग्लायन्तः खिद्यमानाः तेषु अनुग्रहार्थं तदनुकम्पया तेषाम् आयुषः संकोचम् अवेक्ष्य कालानुरूपां च ग्रहणशक्तिं च इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च (दुर्ग); these inferior men found that their pupils were incapable of understanding the oral instruction which they themselves had received; they were sad at first but taking into consideration the shortness of human life and the deteriorating intellect of their pupils and anxious as to how best to preserve that oral instruction they compiled the Nighaṇṭu, the Veda and helps to the Veda. Durga says that they split the Veda which originally was one into several branches; ऋग्वेद was split into 21 branches, यजुर्वेद into 101, सामवेद into 1000 and अथर्ववेद into 9; as to the Vedāṅgas grammar was split into 8 chapters namely the अष्टाध्यायी of Pāṇini, the Nirukta into 14 etc. बिल्म according to Durga means separation into parts. But I think वेदं च वेदाङ्गानि च is an interpolation. समाम्नायः समाम्नातः is said about the Nighaṇṭu; to use समाम्नात about the Veda would be something like an insult to the seers who must have seen the Veda in all its several branches. Yāska would not include his Nirukta which is a Vedāṅga among helps composed by the old teachers to facilitate Vedic study; he would never say निरुक्तं समाम्नातम्. Besides what follows is about the Nighaṇṭu only and not about the Veda and its helps. Dr. Roth thinks that by वेदाङ्गानि Yāska meant the various Prātiśākhyas; but he ought to have quoted some authority in justification of his view.

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषाम् अयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु is quoted in the late Principal Apte's Sanskrit Dictionary.

18–19 विल्मं = भिल्मं = भिद्मं = भेदनम् ; विल्मं = वेदानां भेदनम् (दुर्ग) = dividing the Vedas into different branches; or विल्मं = भिस्मं = भास्मं = भासनम् ; वेदाङ्गविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थः इत्यतः इदम् उक्तं विल्मम् इति (दुर्ग) = the word विल्म is used in the sense of interpreting the Vedas clearly by the knowledge of the Vedāṅgas. विल्म is not mentioned in classical dictionaries; I do not know in what sense Yāska has used it here. It occurs once in ṚV (2|35|12) and probably means Ṛk or food.

19–20 एतावन्तः॰ नामधेयानि refers to the नैघण्टुककाण्ड which name however does not occur either here or anywhere else in the Nirukta. Durga has not धातुर्दधातेः. 21 एतावताम्॰ आभिधानम् refers to the ऐकपदिककाण्ड and इदं॰ नैघण्टुकम् । इदं॰ प्राधान्येन to the दैवतकाण्ड; नैघण्टुकं = subordinate; प्राधान्येन (वर्तते)=is principal. 22 Durga reads अन्यदेवतम् for अन्यदैवतम् and explains तत् यत्॰ नैघण्टुकं तत् thus:— अन्या यस्मिन् प्रधानदेवता सः अयम् अन्यदेवतः । तस्मिन् अन्यदेवते मन्त्रे स्वम् अर्थम् अन्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां निगमयत् पतति प्रयुज्यमानम् अङ्गभावं गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तत् इति उच्यते । गुणभूतम् इत्यर्थः (दुर्ग); if in a Mantra there is mention of a deity besides the principal one, the name of such a deity is subordinate; anything stated about this subordinate deity serves to bring out some special characteristic of the principal deity.

29|1 न = इव. In this Ṛk Agni is principal and the horse is subordinate; the horse has a hairy tail; this hairiness of the animal is transferred to Agni when he is covered with curling smoke; the comparison brings out this special characteristic of Agni. 2 वाराः = वालाः ; वाल comes from वृ (= to ward off); the hairs in a horse's tail are useful in warding off gnats (दंशवारणार्थाः); दंश comes from दश् (= to sting).

3 मृगो॰ गिरिष्ठाः ; Indra is compared to a fierce wild animal like the lion who is the very incarnation of fierceness; Indra's fierceness is emphasized by this comparison. 4 मृग from मृज् (= to go); a fierce animal is always on the move for prey; but मृज शुद्धौ (धा॰ २।५६). भीम from भी (= to fear) because animals fear (बिभ्यति) him (अस्मात्) i. e. the fierce animal; भी + मः=भीमः. भीष्म from the same root; भीषयति असौ भीष्मः ; भीष्+मः=भीष्मः. भीष्म is suggested by भीम ;

by भीम and भीष्म Yāska refers to two heroes of the Mahābhārata. 4-5 when कुचरः quaifies मृगः, then the derivation is कु कुत्सितं कर्म चरति which means 'the wild animal perpetrates vile deeds;' but when (अथ चेत्) it is an adjective of a deity (देवताभिधानं) i. e. Indra, then कु क्व अयं न चरति; there is not a single place where Indra is not found moving; he is ubiquitous. 6 गिरिष्ठाः=गिरिस्थायी; a fierce animal dwells on mountains. गिरिः=पर्वतः. गिरि from सम्+उत्+गॄ; a mountain is (भवति) vomited up in a mass (समुद्गीर्णः) by the earth; गॄ निगरणे (धा० ६।१२९); गॄ = to vomit; उत् + गॄ = to vomit out; सम् = together i. e. in a mass; गॄ + इः = गिर् + इः = गिरिः.

पर्वतः = पर्व + तः = पर्ववान्=full of joints or layers; a mountain is called गिरि because it is thrown out of the earth; it is called पर्वत when one thinks of its joints. 7 पुनः = but; (you have derived पर्वत from पर्वन्), but (पुनर्) how would you derive पर्वन्? पर्वन् comes from पॄ; पॄ पालनपूरणयोः (धा० ९।१७); पॄ + वन्=पर्वन्; a joint is called पर्वन् because it joins two layers. Or पर्वन् comes from प्री; प्रीञ् तर्पणे (धा० ९।२); प्री + वन् = प् + र् + ई + वन् = प् + र् + वन् = प् + ऋ + वन् = पृ + वन् = पर्वन्; पर्व = अर्धमासपर्व = the last day of a half month i. e. a fortnight; this day is called पर्वन् because on this day (अस्मिन्=अर्धमासपर्वणि) people propitiate (प्रीणन्ति) the gods (देवान्) by offerings. The अर्धमासपर्व is called दर्श-इष्टि and पूर्णमास-इष्टि. अर्धमासे देवा इज्यन्ते (तै० सं० २।५।६). 7-8 तत् अर्धमासपर्व प्रकृतिः यस्य तत् इतरत् पर्व अपि पर्व उच्यते = the word पर्वन् used in ordinary Sanskrit had its origin in this अर्धमासपर्व; संधिः एव सामान्यं तस्मात्=because joining two things together is common to अर्धमासपर्व and the ordinary पर्व; the अर्धमासपर्व joins two halves of a month; पर्व in its ordinary sense joins two layers of bricks or two layers of a hill. The name पर्व was first used to denote अर्धमासपर्व and afterwards came to denote the पर्व in daily language; this is a topsy-turvy account of the use of पर्वन्; पर्वन् which in ordinary talk denotes a joint between two things came to be used even when two portions of time were joined together; so अर्धमासपर्व had its origin in the ordinary पर्व. Or the text may be re-arranged thus :— पर्व पुनः पृणातेः । तत्प्रकृति इतरत् अर्धमासपर्व संधिसामान्यात् । प्रीणातेर्वा । देवान् अस्मिन् प्रीणन्ति. Here the topsy-turviness just noticed disappears. The पर्वन् that comes at the end of every fortnight is called so because it resembles the पर्वन् i. e. a joint of a mountain; joining (संधि) is common to both.

गिरिष्ठाः = गिरिस्थायी = मेघस्थायी = one who stays on or among clouds; this is the sense of गिरिष्ठाः when used of Indra (देवताभिधानं). A cloud (मेघः) also (अपि) is called गिरि on account of this very reason (एतस्मात् एव) because it too is vomited in a mass into the sky (समुद्गीर्णः); a mass of vapour is vomited up i. e. thrown up into the sky. As the word कुचर occurs only twice in ṚV it is difficult to fix its meaning; it is doubtful if कु is prefixed to any other Vedic word in the sense of कुत्सित; कु meaning the earth is a modern word; कुचरः = wandering on the earth or plains. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः also occurs in 1|154|2 where Vishṇu is compared to a wild beast; how would Yāska interpret गिरिष्ठाः when applied to Vishṇu? गिरिष्ठाः meaning मेघस्थायी is appropriate in the case of Indra but not in the case of Vishṇu. The point of comparison is fierceness (भीमः); the other adjectives कुचरः and गिरिष्ठाः qualify मृग only. Dr. Peterson, however, says " The simile is not applicable to Vishṇu generally, but to Vishṇu conceived as planting his foot on the height of heaven and now magnifying his own great deed " (Bom. Sk. Series XXXVI P. 105 | 1-3). He does not state what कुचर means in the case of Vishṇu. How came the two Ṛshis दीर्घतमस् (1|154|2) and जय (10|180|2) to use the same words viz. मृगो॰ गिरिष्ठाः?

तद्यानि॰ तत् दैवतं is a definition of the दैवतकाण्ड; उपरिष्टात् i. e. at the beginning of chap. VII (100|1-2). The repetition of इह marks the end of the chapter; this shows that the Nirukta was committed to memory. The Nirukta falls into two halves called पूर्वषट्क and उत्तरषट्क; the पूर्व deals with the नैघण्टुक and नैगम Kāṇḍas and the उत्तर with the दैवत; नैघण्टुकानि refers to the नैघण्टुक and नैगमानि to the ऐकपदिक. The use of नैघण्टुक in two different senses is objectionable since technical terms in scientific treatises should have one and one sense only. The term नैघण्टुकानि raises a question as to whether निघण्टवः (19|2) covers the whole of the निघण्टु or only the firsr 3 chapters of that work; from the derivations given of निघण्टवः (19|2-5) it is probable if not certain that the term was used in a narrower sense i. e. for the first 3 chapters only; words were gathered from all parts of the Vedas (समाहृताः) and put together or classified (समाम्नाताः) according to their senses and as such they became guides (निगन्तवः) in the difficult task of Vedic interpreta-

tion. निघण्टु in this narrower sense must have been compiled first, chapters IV and V being added subsequently; it is only some such supposition that can explain the use of नैघण्टुकानि in a narrower sense viz. that of word mentioned in the first 3 chapters. निघण्टुकाण्डे वर्तमानानि नैघण्टुकानि पदानि । निगमकाण्डे वर्तमानानि पदानि नैगमानि; this seems to be the idea in the mind of him who used these terms; properly speaking नैघण्टुकं and नैगमं should have been used like दैवतं, काण्डं being understood after each of the three words. In chapter IV Sec. I the term is ऐकपदिकं (काण्डं); this term seems appropriate because chapter IV of the निघण्टु deals with single words only; निगम means every word that is to be found in the Vedas; नैगम therefore would be an appropriate name for all the five chapters of the Nighaṇṭu. We find नैगम used in this larger sense in नैगमाः कृतः and नैगमेभ्यः (३०।१८-१९).

The definitions of the three Kāṇḍas (28।19-21) must belong to some other Nighaṇṭu than the one with which Yāska has dealt in the Nirukta. The नैघण्टुककाण्ड is defined as एकार्थम् अनेकशब्दम् (56।1) after which we read इति उक्तम् which means that this definition has been given in the previous portion which, however, is not the case. Yāska was expected to define this Kāṇḍa in chap. II Sec. V after अथातोऽनुक्रमिष्यामः (32।3); we read ऐकपादिकमित्याचक्षते (५६।२) and दैवतमित्याचक्षते (१००।२) but nowhere do we find नैघण्टुकमित्याचक्षते. एकार्थम् अनेकशब्दं is a definition which could not have been penned by Yāska though sometimes he is very slovenly. The definition of this Kāṇḍa given in this section (28।19-20) leads one to think that roots or verbal forms were mentioned first and nouns afterwards, for that is what is expected as all nouns according to the Nairuktas are born of roots; but in our present Nighaṇṭu there is a mixture of the two; besides sec. 12 of chap. III ends with इति नव उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय (११।१७) and the next with इति उपमाः (११।२२) which two sections are irrelevant even in our Nighaṇṭu. The definition moreover conflicts with the statement that the words in the Nighaṇṭu fall into four classes viz. nouns, verbs, prepositions and particles (19।5-6).

The definition of the ऐकपदिककाण्ड (56।1-3) is worded differently from एतावताम् अर्थानाम् इदम् अभिधानम् and is equally slovenly like that of the नैघण्टुककाण्ड; moreover it includes words whose grammatical formation is not known (अनवगतसंस्कारनिगम); the number of such

words is overwhelmingly larger than that of words that have more than one meaning. नैगमानि is a term used for this Kāṇḍa at the end of this section but its inappropriateness has been stated above.

The definition of the दैवतकाण्ड given at the end of this section and also at the beginning of chap. VII Sec. I (100|1-2) is different from इदं॰ नैघण्टुकं॰ प्राधान्येन. Yāska sometimes states what deities are subordinate while interpreting certain Ṛks. He uses the term नैघण्टुक in the sense of 'subordinate' four times; in two places नैघण्टुकं qualifies सोमकर्म (74|23) and वायुकर्म (134|13-14) and in two other places it qualifies वृत्तं (40|8 and 149|10); in none of these places it qualifies the *name* of any deity. The term which he invariably uses is निपात ; e. g. तस्य एष निपातः भवति वैश्वानरीयायाम् ऋचि (३८।२३-२४), तेषाम् एष निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि (१५४।७-८) and तस्याः एष निपातः भवति ऐन्द्राग्न्याम् ऋचि (१७१।२०). Chap. VII sec. 13 has काश्चित् निपातभाजः (105|8); निपात means a subordinate mention. Durga while explaining निपातभाजः says that निपात is of two kinds ; (1) when several deities of whom none is principal are mentioned in a Ṛk, every one of them is subordinate as in तस्य एष निपातः भवति बहुदेवतायाम् ऋचि (१५१।१६); (2) in the three quotations given above certain deities are principal and certain others subordinate. These differences must lead to the conclusion that the definitions of the three Kāṇḍas given in this section belong to some other Nighaṇṭu. No harm would be done if the portion beginning with the definitions and ending with नैघण्टुकानि नैगमानि (२३।१०) be omitted; I would go even further and say that साक्षात्कृतधर्माणः॰ भासनमिति वा (२८।१७-१९) may safely be omitted. I would go still further and say that sections 15-20 may be dispensed with ; अथापि इदम् अन्तरेण in section 15 (25|23) is abrupt as इदं refers to something that has gone before; but the name Nirukta is not mentioned nor is there any reference to it anywhere in the previous portion. They may be a defence of the Nirukta and of learning but they are out of place here. Sections 1-3 of chap. II ought to follow Yāska's refutation of Gārgya's objections as these sections contain the general principles and rules of derivation with illustrative examples. So far I have stated my reasons against the genuineness of sections 15-20 though I must state at the same time that Śabara and probably Jaimini endorse Yāska's refutation of Kautsa's objections ; vide 276|32-277|6.

CHAPTER II

30।1 अथ is generally used at the beginning of Sanskrit works; but it is absent in the Nirukta which begins with समाम्नायः समाम्नातः (१।१।१); strangely enough it is found at the beginning of this chapter and also of its fifth section (32।3), chap. VII (100।1), IX (122।1), X (134।1), XII (163।1) and XIII (177।1); while it occurs after एकार्थ॰ उत्क्रम in chap. IV (56।1) and after व्याख्यातं दैवतम् । यज्ञाङ्गं च in chap. XIV (182।1). It is clear that there is no consistency in the use of अथ in the Nirukta.

निःशेषेण वचनं निर्वचनं = expressing fully all the connotations of a word by means of derivation. अपिहितस्य अर्थस्य परोक्षवृत्तौ अतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निष्कृष्य विगृह्य वचनं निर्वचनम् (दुर्ग)=निर्वचन means the act of fully uttering the meaning that lies hidden in words that are partially or wholly unintelligible in respect of their derivation by separating a word into its component letters (निष्कृष्य = विगृह्य); a word that is to be derived is to be split for the sake of bringing out its real meaning. The Nirukta does not deal with words whose derivation is altogether plain but with words whose derivation is partially or wholly obscure.

For येषु पदेषु we read यत्र in Sec. 12 (24।17) and 14 (25।8) of chap. I. स्वरसंस्कारौ॰ स्यातां : vide notes (258।6-31). 2 अथ = but. अनन्विते = अन् + अन्विते = अन्वयरहिते ; अनन्विते अर्थे = when the current meaning of a word that is to be derived is not accompanied by the meaning of the root apparent in it, that is, when the two meanings are not the same. In याग, त्याग, पाक etc. there is complete identity between the meaning of these words and the meanings of the roots apparent in them ; but there are any number of words where such identity does not exist. अप्रादेशिके विकारे = when the word to be derived cannot be developed out of the root that has the meaning of that word as for instance निघण्टु ; vide notes on the derivations of that word (217।2-218।12). 2-3 अर्थनित्यः परीक्षेत ; vide note (218।30-33) ; नित्य here and in इन्द्रियनित्यं (१९।११) means depending or dependent on and not eternal. वृत्ति=a verbal or a nominal form of a root ; सामान्य=commonness or resemblance; it is sufficient if there be some sort of resemblance between the word to be derived and any form of a root that has the meaning of it ; complete resemblance is impossible. अविद्यमाने सामान्ये=when

even such approximate resemblance does not exist. अक्षरवर्णसामान्यं = resemblance in even a single vowel or a single consonant (should be sufficient); स्वरोऽक्षरं (ऋक्प्रातिशाख्य 18|17); अक्षर = a vowel; वर्ण = a consonant. Yāska has used the word वर्ण throughout this section and not अक्षर which word seems to be interpolated; वर्ण means a letter which may be a vowel or a consonant. The Mahābhāshya states two views; according to the first अक्षर means a vowel; according to the second अक्षर is the same as वर्ण (Vol. I p. 36|5-11). This dictum is fully illustrated in the derivations of अग्नि (105|17-21) and इन्द्र (136|7-13). 4 न तु एव० आद्रियेत; it is this inviolable injunction which is the motive-cause of the Nirukta; 'one *must* derive a word' is a terrible command which has led to all kinds of extravagant derivations. न संस्कारम् आद्रियेत=in deriving words one should not pay attention to the grammatical formation of a word; when it becomes inevitable, one should even ignore rules of grammar.

Sāyaṇa explains अथ निर्वचनं० न निर्ब्रूयात् thus (vol. I 34|30-35'9 edition by the वैदिक संशोधन मंडल of Poona):— स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां = where the accents and the formation of words to be derived are justified by rules of grammar (समर्थौ = व्याकरणसिद्धौ). शब्दस्य एकदेशः प्रदेशः। अग्निशब्दे अगिधातुः=प्रदेश means a part of the word to be derived; the root अग् is a part (प्रदेशः) of the word अग्नि; अगि गतौ (धा० १|१४६); अङ्गति = goes; Agni goes to heaven to convey man's offerings to the gods; नि is a noun-making termination; अग् + निः = अग्निः; thus this word is regularly formed. गुणः=meaning; the meaning of the root अग् is to be found in the word अग्नि (अग्निशब्दः प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितः अस्ति). But the word अग्नि has other meanings or connotations also such as his being principal in all sacrifices, his leadership of the armies of the gods, placing everything under his sway, reducing all things to ashes; these connotations are not expressed by the root अग्. विकारः = certain specific acts (such as those mentioned above); अप्रादेशिक=not expressed by the प्रदेश viz. अग्. अर्थनित्यः=स्वाविवक्षिते अर्थे नियतः निर्बन्धवान्। ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन वा सनिर्बन्धः = bound to derive a word in accordance with the meaning in one's mind, that is, in accordance with the various connotations which he associates with that word; in deriving words one is bound (निर्बन्धवान्) either to follow the Brāhmaṇas or the special qualities belong-

ing to a deity. The Brāhmaṇas mention the acts of deities and deities possess certain peculiar qualities; an etymologist must bear in mind both these when deriving the name of a deity. वृत्तिः = क्रिया; सामान्यं = सादृश्यम्; an etymologist under such obligations should look out for derivations that have some resemblance to the specific acts mentioned above (अग्रनयनादि). Etymologists like स्थौलाष्ठीवि are satisfied with resemblance even in a single vowel; the अ in अग्नि expresses negation; ग्निः = क्निः = क्नोपनः = one who moistens; अक्नोपनः = one who dries up instead of moistening; Agni drives away the moisture of wet things; here अ is common to अग्नि and अक्नोपन. अक्षर=a vowel; वर्ण = a consonant. शाकपूणि requires resemblance in consonants and derives the word अग्नि accordingly. These derivations of the word अग्नि will be fully explained in notes on अग्रणीः भवति० नीः परः (१०५।१८-२१). Every word howsoever difficult must be derived.

विशय = doubt; वृत्तयः = verbal or nominal forms derived from roots; such forms are often doubtful with regard to the roots from which they are developed.

विभक्तिः (पा० १।४।१०४) = सुप् तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः = nominal and verbal terminations are called विभक्ति. 5 यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्=(In interpreting Ṛks) one should bend i. e. alter such terminations of words according to their meaning in the context; पाकं for instance in ṚV 1|164|2 is altered to पाकः for the sake of the context (48|21-22) and हृत्सु to हृदयानि in 10|103|12 (139|10) for the same reason. The injunction is out of place here as it is an interruption between विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति and प्रत्तम् अवत्तम् etc. which illustrates this statement; it is difficult to suggest its location in the Nirukta.

प्रत्त and अवत्त for instance have त्त at the end and seem to be forms of दा; but when we take into consideration their senses we find that प्रत्त comes from प्र + दा while अवत्त comes from अव + दो; at first sight one is puzzled as to the derivation of अवत्त. All this means that in deriving words one must guide himself by their sense and not by their apparent grammatical forms. Yāska, his predecessors and followers have faithfully borne in mind these strict injunctions. दा+तः; दा becomes दद् before त by दो दद् घोः (पा० ७।४।४६); दद्+तः=दत्तः; but when दा is preceded by a prefix ending in a vowel

then द्दा is changed to द् by अच्च उपसर्गात् तः (पा॰ ७।४।४७); प्र+द्+तः=प्रत्तः. दो अवखण्डने (धा॰ ४।४२); दो = to cut; दो becomes द्दा before त; अव + द्दा+तं=अवत्तम् formed by the same rules as in the case of प्रत्तं. अवत्त=cut; आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यात् अवदानम् अवद्यति (आप॰ श्रौ॰२।१८।१) =the अध्वर्यु cuts a part out of the middle of the पुरोडाश to be offered to Agni; अवदानं = a part cut out of an offering; in sacrificial injunctions there are such words as चतुरवत्तं, पञ्चावत्तं and षडवत्तं; a part is to be cut out of an offering 4, 5 or 6 times according to injunction. 6 धात्वादी एव शिष्येते, द्दा and दो have द् at their beginning: these two द् alone remain in प्रत्त and अवत्त according to rules mentioned above.

6-7 निवृत्तिस्थानेषु=गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु = before weak terminations; निवृत्ति = cessation or non-operation; roots do not undergo गुण or वृद्धि before weak terminations.

(निवृत्तिस्थानेषु) अन्तलोपः भवति. 8 (निवृत्तिस्थानेषु) उपधालोपो भवति; the अ in गम disappears in जग्मतुः and जग्मुः. उपधाविकारः= a change in the penultimate vowel; राजन + सः; here the last vowel in राजन् is lengthened by नोपधायाः (पा॰ ६।४।७): राजान + सः = राजा, न and सः being dropped by certain rules. दंडिन्+सः; here too इ is lengthened by the same rule and न and सः are dropped as in the case of राजा.

9 तत्त्वा यामि; here यामि ought to be याच्यामि but for some reason or other च् has been omitted: या + च् + आ + मि = या + आ+मि = यामि: here one letter alone namely च् is omitted. But this is not correct because the root या in RV does mean to beg. महेश्वर a commentator on the Nirukta thinks that तनित्वा has been altered to तन्वा by dropping नि: but this too is not correct as नि consists of two letters instead of one.

10 It is very strange that Pāṇini should not have noticed तृच though that term occurs often in the Brāhmaṇas and Kalpa-Sūtras. महाभाष्यः- ऋचि त्रेः संप्रसारणं वक्तव्यम्। उत्तरपदादिलोपः छन्दसि वक्तव्यः। तृचं सूक्तम्। तृचं साम। छन्दसि इति किम्। त्र्यृचानि (Vol. III. P. 33|10-11); the र in त्रि becomes ऋ by संप्रसारण on account of which the following इ disappears; the first letter of the next word viz. ऋचः disappears: then there remain त्, ऋ and चः which being joined together become तृचः; this happens in Vedic literature only; in non-Vedic literature the word is त्र्यृच the plural of which is त्र्यृचानि. Durga explains तृच in the same manner; he says:— तृचः। अत्र ऋवर्णरेफयोः

लोपः। रेफःएकऋवर्णोदरे कृमिवत् अनुप्रविष्टः द्रष्टव्यः। स लुप्यते ऋवर्णेन साकम् ; र् is to be understood as entering into the interior of ऋ just as a worm enters into the very centre of a fruit and becomes invisible ; so when ऋ disappears there is the disappearance of two letters (द्विवर्णलोपः).

10-11 द्युत् = द् + युत् = ज् + युत् = ज्युत् ; ज्युत् + इः = ज्योतिः. हन् = ह् + अन् = घ् + अन् = घन् ; घन् + अः = घनः. भिद् = भिन्द् = भ् + इन्द् = ब् + इन्द् ; बिन्द् + उः = बिन्दुः = a drop which is a part broken from a quantity of water or some other liquid. भट भृतौ (धा० १।३०७) ; भट् = to bear ; भट् = भ् + अट् = ब् + अट् = व् + अट् = वट् ; वट् + यः = वाट्यः ; वाट्या is a name of the plant अतिबला (Apte's Dictionary). In all these instances the first letter is replaced by another ; विपर्यय therefore ought to be व्यापत्ति ; व्यापत्ति = substitution of one letter for another ; विपर्यय = change or inversion of the positions of letters.

11-12 श्चुतिर् क्षरणे (धा० १।४१) ; श्चुत् (= to drop) = श् + च् + उ + त् = स् + क् + उ + त् = स् + त् + उ + क् = स्तुक् ; स्तुक् + आः = स्तोकाः = drops of water. सृज विसर्गे (धा० ६।१३४) ; सृज् (= to let go) = स् + ऋ + ज् = ऋ + ज् + स् = र + ज् + स् ; र + ज्+स्+ उः = र + ज् + ज् + उः = रज्जुः ; a rope is so called because it is uncoiled and then let go into deep water. कस विकसने ; (वि)कस् = to open, to expand ; कस् = क् + अ + स् = स् + अ + क् = स् + इ + क् = सिक् ; सिक् + अ + ताः = सिकताः ; sand expands or is spread all about and therefore is called सिकता. कृती छेदने (धा० ६।१५५) ; कृत् (= to cut) = क् + ऋ + त् = त् + ऋ + क् = तृक् ; तृक् + उः = तर्कुः ; दुर्ग has तर्कु ; तर्कु = a spindle. अथापि आन्यत० तर्कुः इति is misplaced here ; it ought to precede अथापि आदिविपर्ययः भवति ; विपर्ययः as I have said above should be व्यापत्तिः ; so अथापि आदिव्यापत्तिः भवति० वाट्यः इति should be immediately followed by अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति.

12 अन्तव्यापत्तिः = substitution for the final consonant. 14 वह् + अः = उह् + अः = उघ् + अः = ओघः. मिह् + अः = मिघ् + अः = मेघः. नह् + अः = नध् + अः = नाधः ; नाध is not given in Apte's Dictionary ; meaning unknown. गाह् + अः = गाध् + अः = गाधः ; गाध = a shallow place. वह् + ऊः = वध् + ऊः = वधूः ; a bride is so called when she is conveyed from the home of her parents to that of her husband. मद् + उ = मध + उ = मधु ; honey is called मधु because a liquor

can be manufactured from it. According to Uṇādi-Sūtras ओघ comes from उच्च् (=to gather); वधू from बंध् because she binds the husband; गाध from गाध्.

14-15 उपजनः = आधिक्यम्; वर्णोपजनः = वर्णागमः = coming in or addition of a letter; in आस्थत् the additional letter is थ् and in द्वारः द्; द्वारः from वृ (= to shut or to keep off) because doors are shut or because when shut they keep off intruders, thieves etc; वृ + स् = वार् + स् = द्वार् + स = द्वार् = a door; द्वारः Pl. भ्रस्ज पाके (धा० ६।४); भ्रस्ज् = भ् + र् + अ+स्+ज् = भ्+अ +र+स्+ ज्= भ्+. +रु +ज्=भरूज्; भरूज्+आ=भरूजा; Durga has भरूजः which means a jackal.

महाभाष्यः— वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेषु अर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्यये। कृतेः तर्कुः। कसेः सिकताः। हिंसेः सिंहः। अपायः लोपः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। उपजनः आगमः। लविता लवितुम्। विकारः आदेशः। घातयति घातकः (Vol. I 31।15-18); वर्णव्यत्ययः=विपर्ययः; अपायः=लोपः; उपजनः=आगमः; विकारः=आदेशः.

Some scholars think that the rules of grammar illustrated in the portion प्रत्तम् अवत्तम्० भरुजा इति were first discovered by Yāska; but this is a mistake as every grammar long before the days of Yāska must have dealt with these rules; शाकटायन for instance whom Yāska quotes must have known these rules. Yāska quotes them and their examples for the purpose of enforcing the views of the Nairuktas and says that these rules should be employed in deriving every word in the language. Grammarians stop short instead of extending the province of their rules; the Nairuktas complete the work left incomplete by the former; they take their stand on the connotations of words as against grammarians who generally follow the form of words, generally because they too have to bear in mind the meanings of प्रत्त and अवत्त when deriving these words. The Nairuktas would employ लोप, विकार, व्यापत्ति, विपर्यय and उपजन in deriving words which grammarians relegate to the Uṇādi class. The word impossible has no place in this science and art of derivation.

Hereafter Yāska explains the process of derivation. 15-16 तत्र यत्र० स्थाने भवति is a definition of संप्रसारण and yet we do not find that term used by Yāska, though it must have existed in the grammars known to him; or was द्विप्रकृतिस्थान the name of संप्रसारण in those grammars? Durga explains the definition thus:— यत्र = यस्मिन्

धातौ. स्वरात् = अकारादेः . अनन्तरा = अनन्तर्हिता अन्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा वा । अन्तस्था = यरलवानाम् अन्यतमः वर्णः = one of the four semi-vowels which is not parted (अनन्तर्हिता) by another consonant either after or before the vowel in a root ; in यज् for instance no consonant intervenes between य् and अ ; here य् precedes अ ; in अव् no consonant intervenes between अ and व् which follows अ. अन्तर्धातु = धातुमध्ये. तत्=तत् धातुरूपम्. द्विप्रकृतीनां=द्विस्वभावानां शब्दानां=of words of two sorts; from यज् for instance we have यष्टा यष्टुं यष्टव्यं and from इज् इष्टवान् इष्टः इष्टिः इष्ट्वा. स्थानं = आश्रयः = a home of or an occasion for (two sorts of words). प्रादिशन्ति = (आचार्याः) प्रविभागेन दिशन्ति = (Grammarians) lay down (a definition of संप्रसारण) in these distinct terms. Since Durga renders यत्र by यस्मिन् धातौ, अन्तर्धातु is superfluous. He also renders तत् by तत् धातुरूपं which refers to यस्मिन् धातौ ; instead of स धातुः he says तत् धातुरूपं.

Yāska's definitition of संप्रसारण is not quite accurate ; he uses यत्र as equal to यदा ; तत् seems to refer to अन्तस्था; if so, we expect सा in place of तत् but idiom required तत् in place of सा on account of स्थानम् which follows. प्रकृति should mean a root as Yāska uses that word below in that sense in अथापि प्रकृतयः एव एकेषु भाष्यन्ते । विकृतयः एकेषु (line 20) ; द्वे प्रकृती येषां ते द्विप्रकृतयः शब्दाः । तेषां=of words formed from two roots ; यज् and इज् give rise to two sorts of words as we have seen above. अन्तस्था=a letter that stands between a vowel and a consonant, a semi-vowel ; the word is feminine ; चतस्रः अन्तस्थाः (ऋक्प्रातिशाख्य 1112). The object of प्रादिशन्ति is संप्रसारणलक्षणं (understood). Moreover the definition is too wide because it would cover all roots that have a semi-vowel immediately preceding or following a vowel; याच्, यत्, यम्, वन्द्, रम्, रन्ध्, रुध्, लज्ज्, श्लिष्, व्रीड् etc. are not संप्रसारण roots and yet Yāska's definition would cover these too. The grammarians of the day must have enumerated roots that are subject to this change as Pāṇini does in वचि-स्वपि-यजादीनां (६।१।१५) and ग्रहिज्या॰ भृज्जतीनां (६।१।१६).

16–17 When the actual or unaltered root (सिद्धायाम्) is inapplicable (अनुपपद्यमानायां) i. e. when one cannot derive a word from that base, then he should explain (उपपिपादयिषेत्) that word by or derive it from the other (इतरया) i. e. from the altered form. उपपिपादयिषेत्=उपपादयेत् ; the desiderative form is meaningless; but that seems to have been the idiom of the day. 17 अल्पा स्वल्पा निष्पत्तिः येषां ते अल्पनिष्पत्तयः शब्दाः ; we see the संप्रसारण change clearly

in ऊति, मृदु, पृथु, पृषत् and कुणारु. अव् + तिः ; here व् becomes ऊ and अ is dropped ; ऊ + तिः = ऊतिः. म्रद् + उः = मृद् + उः = मृदुः . प्रथ् + उः = पृथ् + उः = पृथुः . प्रुष् + अत = पृष् + अत = पृषत् ; पृषतः is the plural of पृषत् which it seems was used only in that number. क्रण् + आरुः = कुण् + आरुः = कुणारुः ; कुणारुम् is the only form of this word in ṚV (3|30|6) and occurs only once.

तत्रापि एके अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति = एतस्मिन्नपि संप्रसारणलक्षणे सति एके धातवः अल्पनिष्पत्तयः भवन्ति । अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिः अभिनिष्पद्यते (दुर्ग) = such being the definition of संप्रसारण, certain roots give birth to a few words in which the root is easily detected. Thereby Durga seems to mean that there are any number of words in which the roots cannot be detected. If this was his meaning, he should have quoted such difficult words, difficult from the point of view of संप्रसारण.

18-19 भाषायां वर्तन्ते ते भाषिकाः = words existing in spoken language. नैगमाः कृतः = root-born words in the Vedas ; कृतः is the plural of कृत which means a declinable word derived from a root ; कृतः = कृदन्ताः . Yāska and Durga think that दमूनस् which is a Vedic word comes from दम् which root does not exist according to them in RV ; see Yāska's derivations of दमूनस् (5|4-6). But we have such forms of दम् as दमिता, दमयन्तं and दमन्यत् . दमूनस् however comes from दम as Yāska himself says so (5|6). In the same way they think that साधस् in क्षेत्रसाधस् comes from साध् which according to them is a non-Vedic root ; मित्रं न क्षेत्रसाधसम् (८|३१|१४) = मित्रम् इव क्षेत्रस्य साधयितारम् (दुर्ग). But साध् too *does* exist in RV in such forms as साध, साधत, साधति, साधते etc. 19 नैगमेभ्यः धातुभ्यः भाषिकाः कृतः भाष्यन्ते. उष्ण which is a post-Vedic word comes from उष् (=to burn) which is a Vedic root and घृत from घृ which also is a Vedic root. But we have उष दाहे (धा० १|६९७) and घृ क्षरणदीप्त्योः (धा० ३|१४) ; why should these Vedic roots be mentioned in the धातुपाठ ?

20 धातोः आख्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः। नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः (दुर्ग) ; शवति for instance is a verbal form of शव (=to go) while शव is a nominal form of that root. एकेषु = एकेषु देशेषु (दुर्ग) ; rather among a certain people. भाष्यन्ते = are used in daily speech ; भाष्यन्ते is used in a different sense in line 18 above. Yāska is anything but precise ; he uses प्रकृति in another sense ; vide

हुस्तप्रकृतिः (२२।८). कम्बोजाः = कम्ब + बोजाः ; कम्ब = कम्बल ; बोजाः = भोजाः ; the Kambōjas used camlets on account of the intense cold of their country. Or कम्ब=कम्+ब=कमनीय=agreeable to the taste; these people eat sweet things such as dates ; ते कमनीयानि प्रार्थनीयानि द्रव्याणि उपभुञ्जते । प्रचुररत्नः हि स देशः इति (दुर्ग). कम्बलः=कम्+बलः ; कम् =कमनीयः ; बलः = भवः ; a camlet is called कम्बल because its services are sought by people shivering in a cold climate (कमनीयः भवति). भाषन्ते = (they) use in daily language. The Kambōjas who lived among the Hindukush are contrasted with the Aryans (आर्येषु); though non-Aryans they spoke Sanskrit. यवनाश्चीनकाम्बोजाः दारुणा म्लेच्छजातयः (भीष्मपर्व ९।६५) ; काम्बोजा यवनाः शकाः । म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः (मनुस्मृति १०।४४-४५). २३ दा लवने (धा० २।४९); दाति=he cuts ; the verbal forms of दा were used among the eastern Aryans (प्राच्येषु) while its nominal forms such as दात्र were used among the northern Aryans (उदीच्येषु).

The Mahābhāshya:— एतस्मिन् अतिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दाः तत्र नियतविषयाः दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकारे एनम् आर्याः भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु । रंहतिः प्राच्यमध्येषु । गमिम् एव तु आर्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रम् उदीच्येषु (Vol. I P. 9125-27). In this passage we do not find the derivations of कम्बोज ; does it mean that this part was intentionally omitted or are we to suppose that it came to be interpolated into the Nirukta later on ? The Nirukta does not contain एतस्मिन् अतिमहति° नियतविषयाः दृश्यन्ते । तद्यथा ; the author of the Mahābhāshya prefaced these words in order to introduce the topic that follows ; it is very likely that he omitted the derivations of कम्बोज as being not relevant to the topic.

Substance of Dr. Gune's refutation of Rōth who considers शवतिर्गतिकर्मा° शव इति as an interpolation on the ground that Yāska who was not a Kambōja uses the words शवतेः गतिकर्मणः while deriving श्वा (5212) and शूर (59118). He does not seem to understand the passage ; verbal forms of the root शव् are used by the Kambōjas while its derivative शव is used by the Aryans in their language ; Yāska *does* derive श्वा and शूर from शव् ; but this does not mean that verbal forms of that root were current in his own day (Ind. Ant. XIV. 176-77). 23 Yāska has so far dealt with the process of fully explaining single words

i. e. words to which no Taddhita terminations are affixed or which are not compounded with any other word or words; he now tells how the latter are to be fully explained. एकं पर्व येषु ते एकपर्वाणः तद्धिताः समासाः वा; अनेक = more than one; a word may have one or more Taddhita terminations; if it has only one such termination, it is एकपर्व; if more, then it is अनेकपर्व. If only two words are compounded, the compound is एकपर्व; if more than two, it is अनेकपर्व. One is led to think at first sight that the first पूर्वं refers to तद्धित and the first अपरं to समास or that पूर्वं refers to एकपर्व and अपरं to अनेकपर्व; Yāska should have used तद्धितपदं सामासिकपदं च for पूर्वं and तद्धितावयवान् समासावयवान् च for अपरं; as they are, their meaning cannot be grasped without Durga's help. दुर्गः—पूर्वं पूर्वमेव निर्ब्रूयात्। अपरम् अपरमेव प्रविभज्य विगृह्य निर्ब्रूयात्। पूर्वं तद्धितार्थं निर्ब्रूयात् पश्चात् पदार्थम्। समासेषु अपि पूर्वं समासार्थं पश्चात् पदार्थम्; when we are dealing with Taddhita words and compounds we should first fully explain their meaning; then we should split them into their component parts and explain them fully. पूर्वं तद्धितं समासं च पूर्वं प्रथमं निर्ब्रूयात् = one should first state fully the meaning of the Taddhita word and the compound. अपरं प्रविभज्य = splitting those words into their component parts; अपरं=afterwards. 2 दण्ड्यः पुरुषः means either a person who deserves (अर्हति) a cudgel (दण्डं) i. e. beating with a cudgel or a man who is possessed (संपद्यते) of a club (दण्डेन). दण्ड्यः = दण्ड + यः; the Taddhita termination य means both deserving and possessing or holding. In either case दण्ड्य has an evil sense; पुरुष here is used in a bad sense and means a criminal in the first case and an evil-minded man in the second; the criminal deserves punishment for commission of crime; the evil-minded man carries a club for the purpose of striking some one; both of them are दण्ड्य. The rule of grammar applicable in the first case is दण्डादिभ्यो यत् (पा० ५।१।६६) which falls under तदर्हति (पा० ५।१।६३). There is no Sūtra in the अष्टाध्यायी like तेन संपद्यते which must have been given in the *grammars known to Yāska.* दण्ड *in both these cases comes* from दद् (ददतेः) which has the sense of holding (धारयतिकर्मणः); दद्+अः = दड्+अः = दण्ड्+अः = दण्डः. दद दाने (धा० १।१७); 'to give' was perhaps the sense of दद् in Yāska's time too but for justifying the sense assigned by him to दद् here he quotes अक्रूरो ददते मणिम् where ददते means 'holds' or 'possesses'. In explaining ददतेः धारयतिकर्मणः Durga says:— धार्यते हि एषः अपराधेषु राजभिः = the cudgel or rather

the mace is held in hand by kings in case of guilts, that is, when they have to punish guilty persons. But a club or a stick or a cudgel may be held by even ordinary men ; whoever holds it, दण्ड comes from दद् according to Yāska. Or दण्ड्यः = दण्डेन संपद्यते = दण्डेन कार्षापणादिना यः संपद्यते संयुज्यते सः (दुर्ग) = one who is joined with a fine i. e. subjected to a fine varying from the lowest copper coin to any amount of rupees. An offender deserves corporal punishment or is mulcted in a fine according to the nature of his crime. But may not दण्ड in दण्डमर्हति include both corporal punishment and fines ? दण्ड at first was a real club either of wood or metal which was used by the head of a tribe in punishing criminals belonging to that tribe ; राजदण्ड or the mace held by a king or his servant has its origin in this tribal custom ; दण्ड afterwards came to mean also punishments other than beating with a club and included even fines. दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् (मनु-स्मृति ८।२६); here दण्ड may be an actual mace or pecuniary fine or ordeals of fire, water etc. Manu dwells on the necessity of दण्ड in 114132 of chap. VII. 31'3 अक्रूरो ददते मणिम् ; source unknown. अभिभाषन्ते = they say in Paurāṇik stories. Is अभिभाषन्ते different from or equal to भाषन्ते ? Durga quotes विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७।३३।११) ; अददन्त = (they) placed. Substance of Dr. Gune's refutation of Röth (Ind. Ant. XIV 177) :— Röth considers अक्रूरो ददते मणिम् इति अभिभाषन्ते as an interpolation perhaps on the ground that the instance quoted is from a modern Sanskrit work instead of a Vedic quotation which was expected from Yāska in justification of the unusual sense of दद्. But Yāska often uses the word भाषायां and also भाष्यन्ते and भाषन्ते; in Sec. 4 chap. 1 he gives modern senses of certain particles ; though he does not use the word भाषायां everywhere, he couples भाषायां with अन्वध्यायं for instance in इवेति भाषायां च अन्वध्यायं च (२०।१२-१३) and नूनम् इति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । उभयम् अन्वध्यायम् (२१।१८). Yāska has not quoted a Vedic instance since दण्डपुरुषः is not a Vedic compound. Röth perhaps was led to the above strange conclusion by the prejudice European scholars generally have about the antiquity of modern Sanskrit literature ; they seem inclined to think that the महाभारत, हरिवंश etc. belong to a period far posterior to Yāska. But we who are not under the influence of prejudice think that the story of अक्रूर wearing the स्यमन्तक jewel is anterior to Yāska and that कृष्ण and some other

characters of the महाभारत such as भीम and भीष्म (२९।४) belong to very ancient times. The present tense of ददते might incline some to conclude that the event of the jewel स्यमन्तक passing into the possession of अक्रूर was a recent one and that Yāska quoted an instance which being fresh was known to all ; but अक्रूरो ददते मणिम् is part of a Ślōka belonging to a work like the हरिवंश which may belong to a period far anterior to Yāska.

दण्ड from दम् , says औपमन्यव ; दम् + ड: = दण् + ड: = दण्ड: ; दण्ड: दमनात् इति आहुः । तेन अदान्तान् दमयेत् (गौतमधर्मसूत्र २।२८).

दण्डम् अस्य आकर्षत इति गर्हायां ought to follow दण्डेन संपद्यते in line 2 ; अयं पुरुषः दण्ड्यः । तस्मात् तस्य दण्डम् आकर्षत = this ruffian is armed with a club ; snatch it lest he strike us with it, says one of the crowd. दुर्ग :— दण्डम् अस्य आकर्षत हे सभासदः । तेन संपद्यताम् अयम् । ततः दान्तः भविष्यति = oh judges, let this fellow be brought into contact with a club, that is, let him be belaboured with it and then he will grow tame. It is not easy to guess how Durga draws this sense out of दण्डम् अस्य आकर्षत. इति गर्हायाम् = these words are uttered for the purpose of denouncing the ruffian.

4 कक्ष्या means a rope (रज्जुः) used for tying a horse (अश्वस्य); the reason why the rope is called कक्ष्या is that it comes into close contact (सेवते) with the arm-pit (कक्षं) of that animal; the Taddhita termination य has the sense of coming into close contact with. Was there a Sūtra in the grammars of Yāska's time like तत् सेवते ? Durga adds कक्षे भवा वा कक्ष्या ; his Nirukta text had these additional words after कक्षं सेवते. कक्षे भवा कक्ष्या is according to शरीरावयवाच्च (पा० ४।३।५५) which falls under तत्र भवः (पा० ४।३।५३). I do not know what rope it is that comes into close contact with one of the arm-pits of a horse. कक्षायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या (अमर २।८।४३ क्षीरस्वामी); कक्ष्या is a rope that passes round the middle part of a horse's body. कक्ष comes from गाह् (गाहतेः) ; गाहू विलोडने (धा० १।६५८); गाह् = to churn. कक्षयोः एव हि बलेन विलोडयति स्त्री दध्यादि (दुर्ग) = a woman churns curds etc. by the strength of her arm-pits ; if those parts of her body are feeble she would not be able to churn. But गाह् also means to swim ; a man is able to swim on account of his strong arm-pits. गाह् + क्स: = काह् + क्स: = कह् + क्स: = कह् + क्स: = कक्ष:. Or कक्ष comes from ख्या (ख्यातेः) which when redu-

plicated becomes कख्या ; the reduplication (अभ्यासः) i. e. the letter क is meaningless (अनर्थकः); कख्या = कख्यः = कक्षः. Or क=किम् ; ख्या = ख्यानम् ; किम् अस्मिन् ख्यानम् what story or description or exhibition can there be about the arm-pit which looks dirty and smells badly on account of constant sweating and hairy growth there? किं ख्यः = कं ख्यः = क ख्यः = कक्षः. Durga reads वा after इति and rightly. Or कक्ष comes from कष् (कषतेः); कष हिंसायां (धा० १।६८६); कष् = to scratch; कष् + सः = कक् + षः = कक्षः. The arm-pit is called कक्ष because it always itches on account of constant sweating and requires scratching every now and then. कष्यते कक्षः (अमर २।६।७९ क्षीरस्वामी). 6 तत्सामान्यात् मनुष्यकक्षः= तस्य कष-धातोः कक्षशब्देन यत् किंचित् समानं रूपं स्यात् तस्मात् मनुष्यस्य कक्षः=कक्ष which means the human arm-pit is to be derived from some verbal form that looks very much like कक्ष ; कष् + स्यति = कक्ष्यति ; कक्ष् in कक्ष्यति resembles कक्ष ; this statement confirms the derivation of कक्ष from कष्. Durga, however, interprets the words differently ; he says :— स्त्रीकक्षस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षः अपि कक्षः इति उच्यते = the arm-pit of a man is called कक्ष as it resembles the arm-pit of a woman ; the first derivation namely कक्षो गाहतेः refers to woman's arm-pit ; the arm-pit of a male resembles that of a woman. मनुष्य here means पुरुष ; otherwise woman would be excluded from the human race which would certainly be denied by Durga himself. तत्सामान्यात् मनुष्यकक्षः if interpreted in Durga's manner must be an interpolation as man and woman resemble each other in about all physical respects. कक्ष meaning the human arm-pit comes from कष् ; कक्ष means also dry grass, a creeper, a forest of dead trees etc. which have nothing to do with कष्. 7 बाहुमूलसामान्यात् अश्वस्य अपि यः बाहुमूलप्रदेशः स कक्षः इति उच्यते (दुर्ग) = the arm-pit of a horse is also called कक्ष because that arm-pit also like that of man has its location exactly where the arm begins ; बाहुमूले उभे कक्षौ (अमर २।६।७९). The words after रज्जुः अश्वस्य in line 4 down to मनुष्यकक्षः in line 6 refer to the human arm-pit ; they were a necessary introduction to the statement that even a horse's arm-pit is called कक्ष. कक्ष्या रज्जुरश्वस्य० बाहुमूलसामान्यात् अश्वस्य seems to be an interpolation as Yāska is in the habit of quoting one instance only ; दण्ड्यः was sufficient as an instance of एकपर्वतद्धित just as in the next section राजपुरुषः is an instance of एकपर्वसमास. Some wag inserted कक्ष्या etc. in order to make fun of the Nirukta method of derivation.

3।18 राज्ञः पुरुषः is the explanation of राजपुरुषः ; then follow the derivations of राजन् and पुरुष. Durga has a long note on राज्ञः पुरुषः in which he says that the servant is bound to one and one king only and that the king requires the services of one particular man to the exclusion of other men in his service. This is an explanation of the षष्ठीतत्पुरुषसमास. How would Durga explain the other kinds of the तत्पुरुष? राजन् comes from राज् ; राजृ दीप्तौ (धा० १।८४७); राजते दीप्यते हि असौ पञ्चानां लोकपालानां वपुषा (दुर्ग). Durga has दीप्त्यर्थस्य after राजतेः ; so his text seems to have been राजा राजतेः दीप्तिकर्मणः. Kālidāsa derives राजन् from रञ्ज् (= to please); cf. राजा प्रकृतिरञ्जनात् (रघु० ४।१२). But राज् must have once meant to rule as it does in RV ; e. g. विश्वस्य राजथः (५।७१।२) and राजामि कृष्टेः (४।४२।१); in Latin rex (= a king) comes from regere (= to rule).

पुरुषः = पुरु + षः ; पुरु = पुरि ; षः = सः = सदः = सादः ; पुः=शरीरं बुद्धिः वा। तयोः असौ विषयोपलब्ध्यर्थं सीदति इति पुरिषादः पुरुषः (दुर्ग)=because the soul sits in the body or in the intellect for the purpose of acquiring knowledge of things outside, it is called पुरिषादः which came to be altered to पुरुषः. Or पुरु = पुरि ; षः = शः = शयः ; the soul lies asleep in the two places just mentioned (Durga). Since Durga uses अथवा there must have been वा after पुरिशयः in his Nirukta text. But पुरुष in राजपुरुष does not refer to the soul ; राजपुरुष as a king's minister must sit i. e. live in the capital itself for the purpose of administration ; this seems to be the meaning of पुरिषादः. In chap. I sec. 13 (25।1) the reference is to the soul and hence पुरुष ought to be पुरिशय according to the objector ; so here पुरिशय does not refer to a king's minister but to the soul. पुरुष meaning the soul may come from पुर् + शी or from पूरय् (पूरयतेः) ; the word पुरुष is used both of the individual soul and the universal soul; the root in either case is पूरय्. When the word पुरुष is used in reference to (अभिप्रेत्य) the individual soul (अन्तरपुरुषं) the explanation is पूरयति अन्तर् which means that the individual soul fills the inside of the individual. The quotation that follows explains the nature of the universal soul. 9-11 परं = higher. अपरं = lower. अणीयः=smaller. ज्यायः = larger. स्तब्धः = नित्यम् असंकोचाविकासधर्मा (दुर्ग) = having the characteristic of never contracting or expanding ; the universal soul is unchangeable. This soul is compared to a tree that stands (तिष्ठति)

firm-rooted (स्तब्धः) in the soil; the universal soul is one and stands steady and unchangeable in heaven (दिवि) i. e. in the whole universe. पॄ + सः = पुर् + सः = पुरु + सः = पुरुषः.

The word in RV is, however, पूरुष which means (1) a human being, (2) a human being liable to err, (3) a human being subject to all sorts of ailments, (4) a human sacrificial victim and (5) the पुरुष that is described in the first four Ṛks of the पुरुषसूक्त (X|90). (2) and (3) arise out of (1) as human beings err and fall ill; (4) also may arise out of (1) as human beings were sacrificed in ancient times. पुरुष in the fifth sense may be the sublimation of (1); man perfect in every possible respect would be the highest पुरुष. It is doubtful if पुरुष means the soul even in the पुरुषसूक्त; in other places than this Sūkta पूरुष does certainly not mean the soul. How would Yāska or the Nairuktas derive पूरुष that has all these five senses? पूरुष in course of time came to be pronounced पुरुष; in the Upanishads it came to mean the soul; cf. अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः (बृह०उप०२।५।१८); पूर्षु= शरीरेषु. परात् परं पुरिशयं पुरुषम ईक्षते (प्रश्नोप० ५।५); परात्=स्थावरजङ्गमेभ्यः परात् जीवघनात् = from or than the individual soul which is beyond all stationary and movable things; परं=पुरुषं=the Brahman which is superior to the individual soul; पुरिशय is the derivation of पुरुष. पुरि शयनात् पूरणात् वा पालनात् च पुरुषः (अमर १।३।२९ क्षीरस्वामी). 11-12 Durga has निगमश्च भवति for इत्यपि निगमो भवति of which निगमश्च भवति may be a mere paraphrase. इत्यपि निगमः भवति shows that the quotation from the Upanishad endorses the derivation of पुरुष from पूरय्. Durga thinks that पूरयति० अभिप्रेत्य is merely incidental and not necessary; but I think that these words refer to the individual soul that lives within the heart of every one while the quotation that follows is about the universal soul; पुरुष in both cases comes from पूरय्; that is what Yāska meant to say.

12-13 विश्वकद्रः = वि + चकद्रः; चकद्रः = श्वगतिः; चकद्र is used in current Sanskrit (भाष्यते) to denote the movement of dogs (श्वगतौ). द्रा (द्राति) shows vileness of movement (गतिकुत्सना), that is, vile movement or movement for an evil purpose; द्रा कुत्सायां गतौ (धा० २।४४). When we prefix the Taddhita sign क or कत् to द्रा, कद्रा or कद्द्रा (कद्राति or कद्द्राति) shows the intensification of that vileness (द्रातिकुत्सना); द्रातेः कुत्सना द्रातिकुत्सना. By कुत्सिते (पा०

५।१।७४); क is affixed and not prefixed to nouns; as for instance in अश्वकः; कुत्सितः अश्वः अश्वकः. By कोः कत् तत्पुरुषे अचि (पा० ६।३।१०१) कत् is prefixed to nouns beginning with a vowel as for instance in कदश्वः and कदन्नं; कुत्सितः अश्वः कदश्वः; कुत्सितम् अन्नं कदन्नम्. What is the Taddhita sign in कद्राति? Is it क or कत्? Most probably it is कत्; we do not know by what rule क or कत् came to be prefixed to द्राति; there is no provision for कद्राति in any Sūtra of Pāṇini. By reduplicating कद्रा we obtain चकद्रा; the reduplication (अभ्यासः) is meaningless (अनर्थकः); कद्राति इति सतः = कद्राति इति अस्य; there is no difference between कद्राति and चकद्राति as to meaning. The verbal forms द्राति, कद्राति and चकद्राति represent nominal forms; द्राति stands for द्रा or द्र, कद्राति for कद्रा or कद्र and चकद्राति for चकद्रा or चकद्र; चकद्रः = an exceedingly vile movement; वि is a Taddhita sign and shows possession; चकद्रः विद्यते अस्य सः विश्वकद्रः = a hound that moves about with the evil purpose of killing deer. So there are two Taddhita signs viz. वि and क in विश्वकद्र which word therefore is अनेकपर्व; कद्र or चकद्र is one पर्वन् and विश्वकद्र is another. In the present text we read विश्वकद्राकर्षः for विश्वकद्रः; Durga too has विश्वकद्राकर्षः and says that that word is another example of a compound; Durga :— विश्वकद्रम् आकर्षति इति विश्वकद्राकर्षः। वि इति चकद्र इति शब्दद्वयं श्वगतौ भाष्यते। श्वभिः साकं यो गच्छति मनुष्यः तस्मिन् भाष्यते। द्राति इति गतिकुत्सना। इदं हि तस्य कुत्सितगातित्वं यत् अस्य श्वभिः सह गमनम्। इदानीं कद्राति इति द्रातिकुत्सना। कुत्सितकुत्सना इत्यर्थः। इदम् एव तावत् तस्य कुत्सितत्वं यत् असौ श्वभिः सह गच्छति। इदम् अपरं कुत्सिततरं यत् गत्वा श्वभिः सत्त्वानि हन्ति। तस्मात् कद्राति इति कुत्सितकुत्सना इति उपपद्यते। अथ कद्राति इति एवमेव सतः शब्दस्वरुपस्य अनर्थकः एव अभ्यासः। यदेव उक्तं भवति कद्राति इति तदेव चकद्राति इति। तत् अस्मिन् द्वितयम् अपि अस्ति कुगातित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नानाप्रकारम् इति विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः। तम् अपराधे कस्मिंश्चित् वर्तमानम् अन्यः यः आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः। अन्ये तु ब्रुवते। श्वा एव विश्वकद्रः। तस्य एव हि स्वभावतः एव हिंस्रत्वात् गतिः कुत्सिता। स च पुनः पादविकलः। अतः तस्य कुत्सितकुत्सितत्वम्। वि इति उभयोः अर्थयोः मत्वर्थः। तम् आकर्षति यः पुरुषः सः विश्वकद्राकर्षः; both वि and चकद्र denote in current Sanskrit the movement of dogs, that is, it denotes in current Sanskrit the man who moves about in the company of dogs. द्राति means vile movement; the fact that he moves about in the company of dogs shows that his movements are evil; कद्राति intensifies the evil that lies in द्राति, that is, कद्राति means a movement that is exceedingly evil; what intensifies the evil nature

of his movements is that he goes along with dogs for the purpose of killing harmless animals; there is no difference as to sense between कद्राति and चकद्राति; one who hunts with hounds and makes his living with their assistance is called विश्वकद्र because he has in him both the smaller and the greater evil; विश्वकद्राकर्ष is a policeman who catching him in an act of wickedness drags him into the presence of a judge. Others interpret विश्वकद्राकर्ष differently; a hunting dog and not the huntsman is called विश्वकद्र; the movements of such a dog are hateful because by nature he is a noxious animal; when he becomes lame his movement becomes doubly hateful. Whatever the interpretation of विश्वकद्राकर्ष, वि has the sense of मत्. Durga's Nirukta text had, it seems, तं यः आकर्षति स विश्वकद्राकर्षः after तत् अस्मिन् अस्ति इति विश्वकद्रः. Yāska, however, must have explained विश्वकद्र only as an instance of an अनेकपर्वतद्धित. There is something wrong with the text; वि इति मत्वर्थे। चकद्रः इति श्वगतौ भाष्यते may have been the genuine text. The appearance of श् in विश्वकद्र is covered by no rule of Pāṇini who mentions हरिश्चन्द्र only (पा० ६।१।१५३). One may therefore conclude that विश्वकद्र had gone out of use long before Pāṇini's time. I learn on authority that वि is not mentioned by Pāṇini as a Taddhita prefix or affix. विश्वकद्र does not occur in Amara but विश्वकद्रु does; विश्वकद्रुः मृगयाकुशलः (अमर २।१०।२३); may not विश्वकद्रु be a corruption of विश्वकद्र? क्षीरस्वामी derives विश्वकद्रु thus:— विश्वं कन्दति आह्वयते विश्वकद्रुः। विगतं श्वकदनम् अस्य इति एके। विश्वकं द्रवति वा.

14 Yāska uses the demonstrative pronoun instead of the relative in the dissolution of बहुव्रीहि compounds; here for instance he has used अस्य for यस्य. अस्य here includes all genders and may stand for अस्य बालस्य or अस्य पुरुषस्य or अस्याः तरुण्याः. As कल्याणवर्णरूपः is an अनेकपर्व compound, Yāska should have dissolved कल्याणवर्ण also; कल्याणः वर्णः यस्य तत् कल्याणवर्णम्; thus there are two बहुव्रीहि compounds one within another. कल्याण in RV means lustrous as in कल्याणं वसु (१।३१।९), कल्याणीः जाया (३।५३।६), योषाः कल्याण्यः (४।५८।८) and कल्याणीभिर् युवतिभिः (१०।३०।५). कल्याणं = क + ल् + य + अ + ण + म् = क + म् + अ + न + य + म् = कम + नयम् = कमनीयम्; कल्याण comes from कम् (=to wish for) because a good thing is (भवति) always desirable (कमनीयं). वृ + नः = वर् + नः = वर्णः; colour is called वर्ण because it covers (वृणोतेः) things. रुच् + अम् = रुप् + अम् = रूप् + अम् = रूपं; रूप meaning complexion or beauty comes from रुच् (= to shine) because

beauty shines: so does gold; the root रुच् in modern Sanskrit has not the sense of shining. क्षीरस्वामी :— कल्यं नीरुजत्वम् अणति कल्याणम् (अमर १।३।२५); कल्याण is that which announces (अणति) freedom from disease; कल्याण or happiness implies absence of disease: वृणोति ब्रियते वा वर्ण्यते वा वर्णः (अमर ३।३।४८).

The instances of तद्धित and समास given in this section and the last are representative ones. Other instances of एकपर्वतद्धित :—अश्वक, पुत्रक, कदश्व, कुलीन, पौत्र, दौहित्र, लौकिक, ऐन्द्र, आग्नेय, औपमन्यव, वैयाकरण and नैरुक्त; अश्व etc. are joined to one Taddhita affix or prefix only. Instances of अनेकपर्वतद्धित :— गर्गस्य अपत्यं गार्ग्यः। तस्य अपत्यं गार्ग्यायणः: उदुम्बरस्य अपत्यम् औदुम्बरिः। तस्य अपत्यम् औदुम्बरायणः: वृषस्य अपत्यं वार्ष्यः। तस्य अपत्यं वार्ष्यायणः। तस्य अपत्यं वार्षायणिः (दुर्ग); द्वीपिनः विकारः द्वैपम्। तेन परिवृतः (रथः) द्वैपः. Instances of एकपर्वसमासः— दुःखातीतः, पितृसमः, यूपदारु, चोरभयं, स्थालीपक्वः, वज्रहस्तः, मातापितरौ. Instances of अनेकपर्वसमासः— रामलक्ष्मणभग्नशत्रुघ्नाः, आनाकरथवर्त्मनां (रघूणां). स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं (रथं), तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां (निशां).

One would like to know how Yāska would have dealt with आर्ष्टिषेणः, पैतृष्वस्रीयः or पैतृष्वसेयः and आग्निवारुणं; ऋष्टयः सेनाः यस्य सः ऋष्टिषेणः। तस्य अपत्यम् आर्ष्टिषेणः; पितुः स्वसा पितृष्वसा। तस्याः अपत्यं पैतृष्वस्रीयः अथवा पैतृष्वसेयः: अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ। अग्नीवरुणौ देवते अस्य तद् आग्निवारुणम्; in each of these instances we find a combination of एकपर्वसमास and एकपर्वतद्धित.

Durga :— एकपर्वसु = एकपदेषु. अनेकपर्वसु = अनेकपदेषु. दण्डचः इति एकपदः तद्धितः। वार्षायणिः इति अनेकपदः। एकशेषः एकपदः समासः। सरूपाणाम् एकशेषः एकविभक्तौ (पा० १।२।६४)। पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ। पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषाः। द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव च। पञ्चमन्तु बहुव्रीहिः षष्ठः तत्पुरुषः स्मृतः॥ एते अनेकपदाः समासाः। पञ्चपूली पञ्चगवी दशरथी। प्लक्षन्यग्रोधौ अहिनकुलं भीमार्जुनवासुदेवाः। उपमणिकम् अनुसमुद्रं स्वभ्रम्। कृष्णसुगः रक्ताश्वः श्वेतपताका इत्येवमादि. Thus Durga understands पद by पर्वन्; पुरुषौ and पुरुषाः are according to Pāṇini compounds where only one पुरुष remains; so these are एकपर्व compounds. The examples beginning with पञ्चपूली and ending with श्वेतपताका are अनेकपर्व compounds. I do not know if Yāska thought like Durga; most probably he did not; he quotes राजपुरुषः as an एकपर्व and कल्याणवर्णरूपः as an अनेकपर्व compound. There is nothing to show that he considers उपमणिकं, अनुसमुद्रं and स्वभ्रं as अनेकपर्व compounds. The question would have been placed beyond doubt if there had been available a grammar of those times, say that of शाकटायन.

16 एकपदानि = प्रकरणोपपदरहितानि सन्ति केवलानि एव (दुर्ग) = words standing alone i. e. without context or the neighbourhood of other words. Words have different senses in different contexts; derivations therefore must correspond to these senses. Yāska follows this dictum throughout the Nirukta. न अवैयाकरणाय (निर्ब्रूयात्) is significant; the derivations given in the Nirukta are based on rules of grammar and are not fancies of etymologists; vide note on व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् (267|34-268|4 and 301|16-32). उप+सद्=to approach a teacher of one's own will that is in earnest for the purpose of study. उपससाद (छान्दोप० १।११।४) = शिष्यत्वेन उपसन्नवान्; अधीहि भगव इति ह उपससाद सनत्कुमारं नारदः (छान्दोप० ७।१।१); विधिवत् उपसन्नः (मुण्डकोप० १।१।३); तद्विज्ञानार्थं स गुरुम् एव अभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्। तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय सत्यं प्रोवाच (मुण्डकोप० १।२।१२-१३); परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः एष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यति इति ते समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलादम् उपसन्नाः (प्रश्नोप० १।१). All these quotations insist on certain requisites in those who wish to learn; the would-be learner must be absolutely earnest; he must be reverential, patient, incapable of offending the teacher even remotely. उपसन्न in the present passage is used in this sense. One may be very proficient in grammar; yet if he wishes to study the Nirukta in right earnest he must approach the proper teacher in a spirit of humility and reverence; his conduct must never be flippant or contemptuous. न अनिदंविदे (निर्ब्रूयात्); one must also realise the all-importance of this science; he must have faith, profound faith in its value as an interpreter of the Veda.

Durga interprets इदं in three different ways; (1) इदं = निरुक्तशास्त्रं; one may have studied grammar and yet be dull and unfit to understand this science of etymology as in this science there is a lot to be studied such as the nature of deities; (2) इदं=आत्मा; one who knows the soul and has his sins removed by the knowledge of the soul is able to understand even the subtlest things with the least effort; the science of etymology should be taught to such a one only and not to one who having no knowledge of the soul and being full of sin is incapable of entering into the subtleties of etymology; (3) इदं = यत् किंचित् शास्त्रं; one must have studied some art or science however unimportant it may be; one whose intellect has not been stirred by any kind of knowledge is incapable of entering upon a study of the Nirukta.

17 असूया = परगुणेषु दोषाविष्करणं (पा० १।४।३७ भट्टोजी दीक्षित) = proneness to find fault with the merits of others ; ignorant men are always inclined to find fault with those who know i. e. who are proficient in any art or science. Such men have no humility in them and therefore consider it beneath them to approach any one for the purpose of study. नित्यं० असूया is a reason why the Nirukta should not be explained to the ignorant (अनिदंविदे). 18 उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् follows as a consequence of what has been said about अनुपसन्न and यो वा अलं विज्ञातुं स्यात् of अनिदंविद्; मेधावी is opposed to अनिदंविद्, that is, the intelligent to the dull ; the Nirukta should be explained to one who is intelligent, that is, fit (अलं) for understanding that science. तपस्वी is opposed to अनुपसन्न, that is, one who can control himself to one who cannot ; the man of self-control knows how to respect or revere superior men ; the flippant or defiant man always depreciates superior men. Durga says :— one may not have studied grammar ; yet if he has superior intellect or if he has practised austerities, then he can understand any difficult science such as the Nirukta is ; for it was on account of their austerities that the Veda revealed itself to the seers.

The ऐतरेयारण्यक lays down strict rules as to the sort of person to whom the महाव्रत lore is to be taught ; the following are some of the rules:— न अनिदंविदा सम्रुद्दिशेत् । तत् इदं न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् । न असंवत्सरवासिने । न अब्रह्मचारिणे । न अनभिप्राप्ताय एतं देशं (५।३।३।१४). There is close resemblance between न अनुपसन्नाय of our text and न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् । न अनभिप्राप्ताय एतं देशं ; he who wishes to learn any science or art must himself go to the teacher of that science or art ; the teacher must on no account go to the pupil. न अनिदंविदे of our text does not quite resemble न अनिदंविदा सम्रुद्दिशेत् which is thus explained :— इदं महाव्रतग्रन्थजातं वेत्ति इति इदंवित् । तादृशः पुमान् अनिदंविदा तत्ग्रन्थज्ञानरहितेन पुरुषेण सह न सम्रुद्दिशेत् । तस्य पुरतो ग्रन्थम् एतं न पठेत् = one should not recite this work in the presence of him who does not know what that work is. So अनिदंविदे most probably means to one who does not know this Nirukta i. e. who does not appreciate the importance of the Nirukta ; one must have reverence for the Nirukta ; the Nirukta should not be taught to one who is devoid of such reverence.

31।20-22 विद्या ह वै and स्थाणुरयं भारहारः (२७।२०-२२) were popular stanzas in Yāska's day; in the Mahābhāshya they are called भ्राज (Vol. I P. 311). मा = माम्. शेवधिष्टे = शेवधिः + ते. वीर्यवती = full of efficacy or original vigour. न आद्रियन्ते =do not respect. गुरोर्भोजनीयाः =fit to be tended or cared for by the teacher. तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् =the knowledge that they have received does not care for them, does not prove useful. Durga :— ब्राह्मणं = संयमात्मानं विदितवेदाङ्गवेदार्थं = to one whose nature is self-restraint itself i. e. who has control over himself and who knows the meaning of the Veda and its helps. असूयकः = परापवादशीलः = a fault-finder. अनृजुः = यस्य मनो-वाग्-देहेषु असमाः प्रवृत्तयः = one the activities of whose mind, speech and body are uneven i. e. evil, one who is crooked or wicked in every possible respect. अयतः = विप्रकीर्णेन्द्रियः = अकिंचित्कारी = अशुचिः = whose organs of sense are disorderly, wilful, impure of heart. आतृणत्ति कर्णौ = आभिनत्ति अपिहितौ इव सन्तौ कर्णौ विवृणोति =opens the ears of the pupil which have been closed as it were. अवितथेन = सत्येन = ब्रह्मणा = with Vedic knowledge which is truth itselt. अमृतं = अमृतत्वप्राप्तिहेतुज्ञानं = Vedic knowledge that leads to immortality. कतमच्चन अह = कदाचित् अपि. विप्राः = मेधाविनः सन्तः गृहीतविद्याः = intelligent pupils who have received knowledge. न भोजनीयाः = न भोजनार्हाः = not worthy of sitting down to eat in the company of the teacher i. e. not worthy of being respected by the teacher. न भुनक्ति = न पालयति = श्रुतफलेन न संयुनक्ति = does not endow with the fruit of what they have learnt, does not become useful or beneficial. निधिः = शेवधिः = सुखनिधानम्। ब्रह्मकोशः हि निधिः सुखानां कृत्स्नस्य जगतः यज्ञद्वारेण = the treasure of all possible happiness to the whole world through the agency of sacrifice; one who has studied the Vedas performs sacrifices to secure happiness to the whole universe. Manu says :—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मा दाः तथा स्यां वीर्यवत्तमा (२।११४) ॥
य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयः तं न द्रुह्येत् कदाचन (२।१४४) ॥

The Ślokas in the text occur in the वसिष्ठधर्मस्मृति (2।14-17) with the following differences; मा meaning me is throughout मां in वसिष्ठ; शेवधिष्टे (निरुक्त) but शेवधिस्ते (वसिष्ठ). Ślokas 2 and 3 of our text change place in वसिष्ठ.

3213 The earth is called गो (गौः) because (यत्) it is gone (गता) i. e. spread to a distant or the remotest point (दूरं) and also (च) because (यत्) on it (अस्यां) i. e. on the earth living creatures (भूतानि) go about (गच्छन्ति). So गो comes from गम् (=to go). Or the root in गो may be गा ; Yāska says गातेः वा स्यात् because गा in classical Sanskrit does not mean to go ; in the aorist गा is substituted for इ (=to go) by इणो गा लुङि (पा०२।४।४५); गा does mean to go in RV but in classical Sanskrit it represents गै (= to sing). ओ (ओकारः) is a noun-making termination. गम्+ ओ + स् = ग + ओ + स् = गौः ; गा+ओ+स् = गौः . गाङ् गतौ (धा० १।९७५) ; Durga derives गो from this गा which is an obscure root.

Durga reads भवति इह in place of इह भवति ; इह=कारकद्वये (Durga); गौः is the subject of भवति in दूरंगता भवति but in अस्यां भूतानि गच्छन्ति the earth is in the locative case ; the two derivations just given are applicable even when गो means a cow because cows go a long distance (दूरंगता) and men ride (गच्छान्ति) cows (अस्यां) or bulls. This explanation of इह is farfetched. एतस्मात् एव = even from these two roots. एतस्मात् ought to be एताभ्यां as गो meaning the earth has been derived from गम् or गा ; or shall we say that गातेर्वा स्यात् is an interpolation ? If so एतस्मात् would refer to the first derivation of गो. अथापि and इह raise a suspicion that Yāska quoted a Ṛk in which गो meant the earth and another Ṛk after इह भवति in which that word meant a cow. We have to suppose that two Ṛks quoted by Yāska to illustrate the two meanings of गो came to be omitted. अथापि which follows also confirms the suspicion.

गो not only means a cow but stands for certain things belonging to a cow such as her milk, hide, tendons and fat. 5-6 ताद्धितेन = ताद्धितेन प्रयोगेण (दुर्ग) = by use of that word as though it were a Taddhita ; तद्धितस्य अयं ताद्धितः (अर्थः) = (a sense) belonging to the Taddhita form or forms of गो ; such forms are गव्य and गोमय. वत् has a peculiar sense in the Nirukta ; कृत्स्नवत् = कृत्स्नायाम् ; अस्यां कृत्स्नायां गवि = अस्मिन् गोशब्दे = in the word गो itself ; the word गो itself is used in Taddhita senses ; Yāska means to say that the whole is used for a part as in the figure called synecdoche ; the word गो stands for the whole cow while गव्य and गोमय stand for parts of or things belonging to the cow. निगमाः=uses in the Veda ; in RV गो is used in Taddhita senses. 6 गोभिः=गोभ्यः अभिनिष्पन्नेन क्षीरेण (दुर्ग). पयसः

=गोः एकदेशस्य पयसः कृत्स्नवत् प्रयोगः (दुर्ग)=milk which is a part of the cow is the sense of the whole viz. गो. पयसः=पयोऽर्थे ; गोभिः इति अनेन पदेन गोशब्दस्य पयसः पयोऽर्थे ताद्धितेन अर्थेन निगमः प्रयोगः=here there is the use of the word गो (गोभिः) in a Taddhita sense viz. milk. श्रीणति = mix, dilute. श्री also means to shine, to blaze ; श्रीणन् उप स्थात् दिवं (१।६८।१) = blazing up (श्रीणन्) Agni rose up to heaven ; Agni's splendour is so great that it brightens such a distant place as heaven. Sōma-juice is dark or green in colour ; this colour disappears when Sōma-juice is freely diluted with cow's milk ; the juice then looks as brilliant as the Sun. Brighten (श्रीणीत) Sōma with cow's milk, that is, make it as white and resplendent as you can by cow's milk.

मत्सर comes from मद् (मन्दतेः) which has the sense of gratification (तृप्तिकर्मणः). मद तृप्तियोगे (धा० १०।१७२) । मादयते ; मदि मदे (धा० १।१३) । मन्दते ; मदी हर्षे (धा० १।८१७) । मदयति ; मदी हर्षे (धा० ४।१०२) । माद्यति ; it seems that मद् of the first conjugation meant to gratify in Yāska's धातुपाठ. सरः is a noun-making termination ; मद् + सरः = मत्सरः.

मद् in RV means (1) to drink, (2) to drench and (3) to intoxicate or excite or inspirit. (1) सम् इन्द्रेण मदथ (४।३४।११) = drink in the company of Indra ; इन्द्र इहि मत्सि अन्धसः (१।९।१) = come down, oh Indra, and drink of this Sōma-juice ; अस्य° इन्द्रः सुतस्य गोमतः । मत्सति (८।९४।६) ; मत्सति = drinks. (2) मत्सि सोम वरुणं (९।९०।५) = drench वरुण, oh Sōma. (3) ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु (७।२३।५)=let this inspiriting Sōma-juice inspirit thee, oh Indra ; मत्सरः= मद + सरः= मदे पानाय मदाय सरति धावति असौ=Sōma-juice that rushes through the strainer into the jar in order that it may be drunk by the gods or that it might inspirit them. सृ = to run, to rush ; परि° धारया सोम° सरा रसेव (९।४१।६) = oh Sōma, rush (सर) through the strainer (परि) in a big stream (धारया) like a river (रसा). मदिन्तमो मत्सरः इन्द्रियो रसः (९।८६।१०) = Sōma-juice (रसः) which is most intoxicating (मदिन्तमः), which rushes through the strainer that it may be drunk (मत्सरः) and which is so dear to Indra (इन्द्रियः) or which solely belongs to Indra. यस्ते° मदः तेन नूनं मदे मदेः (८।९२।१६) = thou shouldst drink (मदेः) of that (तेन) intoxicating Sōma-juice (मदः) in order to inspirit thyself (मदे) without delay (नूनं).

The Vedic word मत्सर suggests मत्सर current in daily Sanskrit ; लोभस्य नाम लोभनाम = मत्सर is another name for लोभ. एनेन मत्सरेण धनम् अभि प्रति मत्तः भवति = one becomes intoxicated or mad (मत्तः) about (अभि) wealth on account of this i. e. greed ; एनेन refers to मत्सर just mentioned. मत्सर meaning greed comes from मद् (= to be intoxicated). But मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोः (अमर ३।३।१७३); मत्सर = (1) hatred of another's happy state i. e. envy, (2) envious, (3) miserly ; माद्यति परकृच्छ्रे । मदात् सरति इति वा (क्षीरस्वामी).

पयसः is mentioned in line six ; पयस् from पा (पिबतेः) or from प्याय् (प्यायतेः) ; पा पाने (धा० १।९२५) ; पीयते इति पयः ; पीय् + अस् = प + ई + य् + अस् = प् + अ + य् + अस् = पयः. प्यायी वृद्धौ (धा० १।४८८ ; प्याय् = to make fat ; प्याय् becomes पिय् by संप्रसारण ; पिय् + अस् = प् + इ + य्+अस् = प् + अ + य् + अस्= पयः . पयते पीयते वा पयः (अमर १।३।२ क्षीरस्वामी) ; पय गतौ (धा० १।४७७).

पयस् comes from पि ; पि in RV means (1) to give milk, (2) to suckle : (1) पीपाय धेनुर् अदितिर्० हविर्दे (१।१५३।३)= Aditi, the cow, milks milk i. e. gives wealth to the giver of offerings ; पि reduplicated becomes पीपि ; पीपि + अ = पीपाय ; सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय (२।३५।७) = whose milch-cow (सुदुघा धेनुः) milks nectar. (2) पूर्वीः एकः अधयत् पिप्यानाः (३।१।१०)= one child sucks the milk (अधयत्) of many (पूर्वीः) suckling (पीप्यानाः) mothers ; Agni had many mothers who suckled him. पि + अस् = पे + अस् = पयस् = that which is milked, milk.

क्षीर suggested by पयस् comes from क्षर् (= to flow) ; क्षर संचलने (धा० १।८७६) ; क्षर् + अम् = क्ष् + अ + र् + अम् = क्ष् + ई + र् + अम् = क्षीरम् ; milk is called क्षीर because it flows from a cow's udder. Or it comes from घस् ; घस् is either a substitute for अद् (पा० २।४।३६-३७) or it is an independent root ; घस्लृ अदने (धा० १।७१६) ; घस् + ईरम् ; by dropping अ in घ and changing स् to ष् and then changing घ् to क् we obtain क् + ष् ; क् + ष् + ईरम् = क्षीरम् ; milk is called क्षीर because it is eaten when made solid. The noun-making termination ईर is also found (यथा) in उशीर ; वश कान्तौ (धा० २।७०) ; वश् (= to desire) becomes उश् by संप्रसारण; उश्+ईरम् = उशीरम् = a kind of fragrant weed called वाळा in Marathi ; उश्यते काम्यते इति उशीरम् (अमर २।४।१६४ क्षीरस्वामी).

9 The crushing stones sit upon (अधि+आसते) a cow's hide (गवि) while milking (दुहन्तः) i. e. squeezing Sōma (अंशुं). The stones are placed on a cow-hide for crushing Sōma. अधि= upon; सवन = extraction of Sōma-juice; अधिषवणार्थं चर्म = a hide for pressing or squeezing Sōma on. गोशब्दस्य अधिषवणचर्मणः अर्थे निगमः = a use of the word गो in the sense of a hide etc. 10 अंशुः= अ + म् + श् + उः = अ + अ + म् + श् + श् + उः = श् + अ + म् + अ + श् + उः = शम् + अश् + उः ; अश्+उः = अष्टमात्रः =व्याप्तमात्रः (दुर्ग)=as soon as it is occupied i. e. handled for extracting its juice ; the extraction of Sōma-juice becomes a source of happiness (शं भवति) to the sacrificer. Or अंशुः=अ+म + श् + उः=अ + अ+म् + श्+उः ; अ + म् + श् = श् + अ + म् =शं=a means of happiness ; अ=अन् =अननाय=जीवनाय (दुर्ग); Sōma becomes a happy means for the livelihood of all creatures. चर्मन् in अधिषवणचर्मणः comes from चर् (चरतेः) ; चर् + मन् = चर्मन् ; a skin or hide is called चर्मन् because it moves i. e. passes over or covers the whole body; so says Durga; but one may say that a hide is called चर्मन् because men turn it into shoes and then walk by wearing shoes. Or चर्मन् comes from चृत् (=to cut. to flay) ; a skin or hide is called चर्मन् because it is cut out (उत्+चृत्तं) from an animal's body ; चृत्+मन्=चृ+मन्= चर्मन्. But चृत् in modern Sanskrit does not mean to cut ; चृती हिंसाग्रन्थनयोः (धा० ६।४३).

12 गोशब्देन उच्येते understood after चर्म च श्लेष्मा च and also after स्नाव च श्लेष्मा च below (13). Instead of अथापि च श्लेष्मा च and also instead of अथापि स्नाव च श्लेष्मा च Yāska should have said इति चर्मणः च श्लेष्मणः च after वीळयस्व (12) and इति स्नाव्नः च श्लेष्मणः च after प्रसूता (14) in keeping with इति पयसः (7) and इति अधिषवणचर्मणः (10). गोभिः=गोचर्मणा च गोश्लेष्मणा च ; the chariot is tightly covered all over with cow-hide and has its several parts such as the nave, spokes covered with grease. Oh chariot, thou art tightened all about with cow-hide and greased too ; therefore do become strong or unbreakable (वीळयस्व). स्तुति in रथस्तुतौ and इषुस्तुतौ means description ; रथस्तुतौ = while describing the chariot ; इषुस्तुतौ = while describing the arrow. गोभिः=गोस्नाव्ना च गोश्लेष्मणा च ; स्नावन्=a tendon ; the handle of the arrow is covered with grease and coiled round tightly with tendons. पतति=flies ; in RV पत्=to fly and पद्=to fall down. प्रसूता = discharged. इषु is both masculine and feminine ; इषुः द्वयोः (अमर २।८।८८).

15 ताद्धितं = belonging to the Taddhita kind or sense; अभिधानं = a word; the string of a bow (ज्या) also (अपि) is called (उच्यते) गो (गौः).; गो in this sense may stand for गव्या if the bow-string is made of cow's tendons; if not made of cow's tendons (न गव्या) but of something else, then गो means that which causes arrows to go or fly (गमयति इषून्); in the first case गो is a word (अभिधानं) used in a Taddhita sense (ताद्धितं) viz. गव्या and comes from गम्; in the second it comes from the causal of गम्; यस्मात् सा ज्या इषून् गमयति तस्मात् सा गोशब्देन उच्यते. Bow-strings were also made of मूर्वा grass and were called मौर्वी; though made of मूर्वा grass a bow-string may be called गो by लक्षणा; whether made of the tendons of a cow or of मूर्वा grass they are after all bow-strings; the name गो may be extended to a bow-string made of any material. लक्षणा has played a very large part in the evolution of language; Yāska was aware of this process of लक्षणा; vide what he says about पाद् and पद (33|11-12).

18 वृक्षे वृक्षे = धनुषि धनुषि = on every bow. वृक्षे = वृक्षावयवे धनुषि (दुर्ग) = on a bow which is a part of a tree i. e. which is made of wood. वृक्ष comes from व्रश्च् (व्रश्चनात्); व्रश्चू छेदने (धा० ६।१२); व्रश्च् + सः = वृश्च् + सः = वृष् + सः = वृक् + षः = वृक्षः; a tree is called वृक्ष when it is cut down for fuel or timber. The Mahārāshtra recension gives an additional derivation; वृक्षः = वृ + क्षः; वृ = वृत्वा; क्ष = क्षाम्; तिष्ठति understood; or a tree is called वृक्ष because it stands covering a portion of the earth; क्षा comes from क्षि (क्षियतेः) which means to dwell (निवासकर्मणः); the earth is called क्षा because it is a place to dwell on. नियता = निबद्धा (दुर्ग) = fixed. मीमयत् = मीमयति = शब्दं करोति = lows, twangs; मि (= to low) becomes मिमि or मीमि by reduplication; मिमाय is a form of मिमि; मीमि + अ + ति = मीमे + अ + ति = मीमयति; मीमयति loses its last इ in लेट् and becomes मीमयत्; अमीमेत् is another form of मीमि. 19 मि (मीमयतिः) means to produce a sound (शब्दकर्मा); Durga has not मीमयतिः शब्दकर्मा. प्रपतान् = प्रपतन्ति. पुरुषादः = पुरुषान् अदनाय in accordance with यथार्थं विभक्तीः संनयमेत् (२०।५). 20 वि (विः) is a name for a bird (शकुनिनाम); it comes from वी (वीतेः) which means to go (गतिकर्मणः); वी गतौ (धा० २।३८); Lat avis = a bird. अथापि इषुनाम इह भवति is like अथापि पशुनाम इह भवति (३२।५); but अथापि must have been अथवा; वयः means birds; it means arrows (इषुनाम) in this Ṛk (इह); though वयः or वि means a bird elsewhere, here in this Ṛk it means arrows. 21 एतस्मात् एव

= (even when it means arrows) it comes from the same root viz. वी as arrows go i. e. fly from a bow. Durga has not विः इति शकुनिनाम.

Durga :— ततः शब्दकरणानन्तरम् एव प्रपतन्ति वयः । अथवा । ततः धनुषः वयः पक्ष्यवयवपत्रसंबन्धात् इषवः वयः पक्षिणः । अथवा । वेतेः गतिकर्मणः। साक्षात् एव इषवः वयः न गुणवृत्त्या । ते प्रपतन्ति पुरुषान् अदनाय भक्षणाय । ते हि शत्रूणां प्राणान् भक्षयन्ति ; birds like vultures fly about in order to devour dead men immediately after the twanging of bows ; or वयः means arrows because of the association of the latter with feathers which are a part of a bird's body ; thus both birds (वयः) and arrows (इषवः) are feathered (पक्षिणः) ; so वयः may be figuratively used ; or arrows may be directly (साक्षात् एव) and not figuratively (न गुणवृत्त्या) be called वयः because they too go i. e. fly. Most probably Durga thus explains विः इति शकुनि० एतस्मात् एव without quoting these words. Yāska and Durga :— Bow-strings (गौः) fixed on the bows of Indra twang and immediately (ततः) birds or arrows fly about for devouring human victims. Indra slaughters any number of foes by covering them with volleys of arrows ; then vultures which are waiting rush forth to devour the corpses. Durga says Indra had any number of bows which he used one after another.

But the Ṛk seems to have another sense. The preceding Ṛk refers to Indra's thunderbolt; so गौः in the present Ṛk most probably means lightning. यम्=to go ; नि+यम्=to go down ; नियता=gone down or falling. Lightning falling on tree after tree thunders and immediately man-eating (पूरुषादः) vultures fly about swiftly to devour corpses ; vide note on पूरुष (31014-13) ; here the word means the contemptible enemies of Indra ; Indra kills multitudes of despicable foes and as it were invites vultures to devour them. Here lightning is called गो metaphorically.

21 परुषे=पर्ववति=अहोरात्रादिपर्वभिः तद्वति (दुर्ग). ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी (अमर २।४।१६२); ग्रन्थि, पर्वन् and परुस् mean a joint as that of a bamboo or sugar-cane ; परुस् + अ = परुष ; अ has the sense of वत् ; the Sun is called परुष because he is full of joints ; these joints are क्षण, लव, निमेष, त्रुटि, मुहूर्त, अहोरात्र, अर्धमास, मास, ऋतु, अयन and संवत्सर ; all these are divisions of time caused by the movement of the Sun. गवि= गमनशीले मुहूर्तम् अपि अनवस्थायिनि आदित्ये (दुर्ग) ; the Sun never halts but is always moving. परुस् occurs twice in RV, once as परुस्

(10।10015) and once as परुषि (7।5012) ; it is impossible to guess the meaning of परुस् in the first Ṛk ; परुस् in परुषि seems to mean a particular part of the body and not a joint. परुषे means भास्वति according to औपमन्यव ; भास्वति is the sense of परुषि and not its derivation. परुष qualifies Agni (1015311), वसूनि i. e. riches (911516) and उक्षणः i. e. bulls (512715) and means in all these places refulgent : Agni and gold are refulgent; certain kinds of bulls may be called refulgent.

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । नि ऐरयद् रथीतमः = उत अपि अदः अमुष्मिन् आदित्यमण्डले परुषे पर्ववति अथवा भास्वति गवि सूरः सूर्यः अवस्थितः पर्ववत् भास्वत् वा चक्रं चक्रणं क्रमणं वा गमनशीलं मण्डलं हिरण्ययं हिरण्मयं तेजोमयं चक्रं चक्राकृति न्यैरयत् । नियतगगनवृत्तिना मार्गेण नित्यकालम् ईरयति । रथीतमः । अन्ये अपि रथिनः सन्ति । अयं तु मुहूर्तम् अपि अनवस्थितरथः इति अतः रथीतमः = The Sun stationed on that (अदः = अमुष्मिन्) solar disc (गवि = आदित्यमण्डले) which has joints in the form of the various divisions of time or which is refulgent unceasingly propels that circular and moving (चक्रं) and golden (हिरण्मयं) i. e. refulgent disc along the fixed path in heaven, the Sun who is the greatest charioteer in the universe. अथवा । अमुष्मिन् मण्डले अवस्थितः पर्ववति मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यः भगवान् चक्रं कालचक्रं सर्वभूतहारि हिरण्मयं हैरणमयं सर्वभूतस्थितिविनाशहेतुं नित्यम् ईरयति = Or the divine Sun residing within that solar disc unceasingly propels the wheel of time (चक्रं = कालचक्रं) that carries along with it all existing things (हिरण्मयं = सर्वभूतहारि) and which is the cause of the continuance and destruction of all existing things (हिरण्मयं = हैरणमयं = सर्वभूतस्थितिविनाशहेतुं). Thus Durga interprets the Ṛk in two ways.

सूरः is both nom. sing. and gen. sing. (१) चित्रो न सूरः (७।३।६) = Agni is as resplendent as the Sun ; जगाम सूरो अध्वनो वि मध्यम् (१०।१७९।२) = The Sun has gone to the middle of his path, that is, he is at the zenith. (२) सूरः चक्रं प्र वृहत् जात ओजसा (१।१३०।९) = as soon as born Indra destroyed the Sun's wheel by main force ; सूरः चिद् आ हरितो अस्य रीरमत् (१०।९२।८) = Indra caused the mares of the Sun to halt. In the present Ṛk सूरः is gen. sing. ईर् = to scatter, to hurl down : विश्वा यद् गोत्रा मदे सोमस्य दृंहितानि ऐरयत् (२।१७।१) = Indra under the inspiriting influence of Sōma scattered all (विश्वा = विश्वानि) strongholds (दृंहितानि) containing cows (गोत्रा = गोत्राणि) : इन्द्रो वि वृत्रम् ऐरयत् (८।७६।३) = Indra hurled down Vṛtra. त्वम् आयसं परि वर्तयो गोः दिवो अश्मानम् (१।१२१।९) = thou didst

whirl (वर्तयः) around (परि) the steel (आयसं) bolt (अश्मानम्) of the mighty (गोः) Dyaus ; here दिवः and गोः are in the same case ; Dyaus is called a bull in order to emphasize his might. So in the present Ṛk गवि means दिवि ; परुषे गवि = in the resplendent heaven or sky. Indra, the greatest charioteer (रथीतमः), hurled (ऐरयत्) down (नि) that (अदः) golden (हिरण्ययं) wheel (चक्रं) of the Sun (सूरः) that moves along the bright (परुषे) heaven (गवि) or sky. The Sun, the Dawn and some other gods and goddesses were worshipped by the five Aryan tribes; the followers of Indra fought with these tribes and at last subdued them ; the consequence was that they had in spite of themselves to admit Indra into their pantheon. In RV Indra is said to have smashed the car of the Dawn (161116 and 22). प्र अन्यत् चक्रं अवृहः सूर्यस्य (५।२९।१०) = thou didst destroy a wheel of the Sun's chariot. There are several Ṛks of this type in RV. 22-23 अस्य refers to आदित्य mentioned in line 21. चंद्रमसं प्रति = चंद्रमसि प्रत्यवास्थितः (दुर्ग) = stationed in the Moon. चंद्रमसं प्रति दीप्यते = shines towards the Moon i. e. illumines the Moon. एतेन = मन्त्रार्थविदा । उपेक्षितव्यम् = मन्त्रान् उपेत्य द्रष्टव्यम् (दुर्ग) ; students who desire confirmation of the fact in the Veda should refer to Mantras such as the following. But एतेन seems to refer to the Mantra that follows ; vide note on एतेन (268।8-17). The fact that (इति) the light (दीप्तिः) of the Moon (अस्य) comes (भवति) from the Sun (आदित्यतः) should be seen (उपेक्षितव्यम्) in the following Mantra (एतेन). आदित्यतः ० भवति is merely a paraphrase of अस्य० दीप्यते ; most probably it is an interpolation as एतेन refers to सुषुम्णः० गन्धर्वः. 33।1 सुषुम्णः = सु + सुम्नः = सुष्ठुसुखः । सर्वभूतानि नित्यम् असौ ल्हादयति (दुर्ग). Agni, the Sun and the Moon are each one of them called गन्धर्व ; the damsels that wait on them are respectively called herbs (ओषधयः), rays (मरीचयः) and stars (नक्षत्राणि). इत्यपि निगमो भवति is not wanted as एतेन refers to सुषुम्णः० गन्धर्वः. सः = सुषुम्णः सूर्यरश्मिः (दुर्ग). But सः seems to refer to एकः रश्मिः in line 22 as the word सुषुम्ण is not mentioned in अत्राह गोरमन्वत. In Yāska's Nirukta text दीप्यते seems to have been followed by सोऽपि गौरुच्यते ; तद् एतेन उपेक्षितव्यम्० इत्यपि निगमो भवति seems to be interpolated as Yāska generally quotes one instance only which here is अत्राह गोरमन्वत.

7 ता = तानि. वास्तूनि = निवासस्थानानि (दुर्ग). उश्मसि = उश्मः = कामयामहे ; वश कान्तौ (धा० २।७०). गमध्यै = गमनाय ; गम् + अध्यै ;

तुमर्थे० अध्यै (पा० ३।४।९) = the termination अध्यै is affixed to roots and has the sense of तुम् ; गमध्यै = गन्तुम्. Just as गन्तवे is dat. sing. of गन्तु so गमध्यै according to Yāska is dat. sing. of गमधी ; but bases like गमधी are not found in RV ; perhaps they existed in pre-Vedic Sanskrit. गावः=रश्मयः (दुर्ग). भूरिशृङ्गाः=बहुशृङ्गाः ; भूरिशृङ्गाः=बहुदीप्ताः (दुर्ग) ; Durga most probably wrote बहुदीप्तयः : बहुदीप्तयः=whose light is much i. e. wide ; the rays of the Sun cast their light far and wide ; बहुदीप्ताः=highly lighted or luminous. भूरि is another word (नामधेयम्) for बहु (बहुनः) ; बहु is called भूरि when what is large prevails (प्रभवति) ; भूरि=भू + रि ; भू=प्र + भू=प्रभवति=prevails ; रि is a noun-making termination ; thus भूरि comes from प्र+ भू. शृङ्ग comes from श्रि (श्रयतेः) because it rests on the head ; श्रि सेवायाम् (धा० १।९२२) ; श्रि + गम् ; श्रि becomes शृ by संप्रसारण ; शृ + गम् =शृं + गम्=शृङ्गं. Or शृङ्ग comes from शॄ because horned animals injure with their horns ; शॄ हिंसायाम् (धा० ९।१६) ; शॄ becomes शृ by शॄदॄप्रां ह्रस्वः (पा० ७।४।१२) ; Durga has not शम्नातेर्वा । शरणायोद्गतमिति वा. शम् =to injure ; शम् + गम्=श् + अ + म् + गम्=श् + ऋ + म् + गम्=शृङ्गं. Or शृ=शर्=शरणाय ; गम्=गतं = उद्गतम् ; a horn rises out of an animal's head for its protection. Or शृ=शर्=शिर्=शिरसः ; गम्=गतं=निर्गतं ; a horn rises out of an animal's head. अयासः=अयाः=अयनाः=मुहूर्तम् अपि अनवस्थायिनः (दुर्ग) ; rays are always moving ; they never halt ; अय गतौ (धा० १।४८१). अत्राह=अत्र + अह ; अत्र=तत्र ; अह expletive; अत्राह =तेषु स्थानेषु (दुर्ग). उरुगायस्य=महागतेः ; उरु=महत् ; गा=to go ; गा + यः=गायः =गतिः. वृष्णः=विष्णोः=*of Vishṇu the Sun-god.* परमं=परार्ध्यस्थम् ; परार्ध्यस्थम् ought to be परार्धस्थम् as परार्ध्य means being in the highest part of heaven ; स्थ is superflous ; अर्ध=a locality ; परस्मिन् अर्धे भवं परार्ध्यम् ; Durga has not परार्धस्थं or परार्ध्यस्थं ; परमं पदं=आदित्यमण्डलस्थानम् (दुर्ग). अवभाति=अर्वाक् इदं सर्वं कृत्वा भाति दीप्यते (दुर्ग)=shines on everything that lies below.

Yāska and Durga:— Oh husband and wife, we desire those well-known residences for you (वां) so that you might go (गमध्यै= गमनाय) and reside there ; residences were Sun-rays of wide illumination are always moving ; there that famous (तत्) seat (पदं) of Vishṇu whose movement is great (that is whose strides cover the whole of heaven) shines (भाति) exceedingly (भूरि) on things lying below (अव).

Sâyaṇa:— ता=तानि=गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि=famous as worthy of being gone to, occupied. वास्तूनि=सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि=happy residences. गमध्यै=युवयोः गमनाय=that you might go. भूरिशृङ्गाः =अत्यन्त—उन्नति — उपेताः=stationed on the greatest heights. Or भूरिशृङ्गाः=बहुभिः आश्रयणीयाः=to be resorted to by numbers. अयासः=अयनाः=गन्तारः=आतिविस्तृताः=expanding far and wide. Or यासः=गन्तारः ; अ + यासः=अ + गन्तारः = अताद्दशाः=अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः =exceedingly luminous. अत्र अह=अत्र खलु=वास्तु—आधारभूते द्युलोके= in heaven where those residences are. उरुगायस्य=बहुभिः महात्मभिः गातव्यस्य स्तुत्यस्य=of him who deserves to be sung i. e. praised by those possessed of great souls. वृष्णः=कामानां वर्षितुः विष्णोः. तत्=ताद्दशं पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं=celebrated in the Puraṇas and other sacred works as worthy of being resorted to for habitation. परमं=निरतिशयं =than which nothing is greater. पदं=स्थानम्. भूरि=अतिप्रभूतम्=very powerfully or exceedingly. अवभाति=स्वमहिम्ना स्फुरति=throbs with or is full of its own greatness.

According to Durga and Sâyaṇa the Ṛk is addressed to a married couple who have performed holy deeds and who therefore deserve to reside in heaven ; there the rays of the Sun are most brilliant and unceasingly active ; there the Sun himself resides within his own disc ; this disc sends down light and covers everything with it. Durga renders परमं पदं by आदित्यमण्डलस्थानम् and Sâyaṇa by निरतिशयं स्थानं ; but these senses were not intended by Yâska who in line 11 interprets पदं to mean a footstep ; according to him परमं पदं is the highest footstep of the Sun i. e. his position at the meridian. The whole Sūkta is about Vishṇu ; the first half of the present Ṛk has nothing to do with Vishṇu. I do not know what two persons are referred to by वां ; they may be two gods or two human beings ; these two have fine residences and their cows are different from ordinary cows which have only two horns while these have more than two.

The word अयास् appears in such forms as अयाः, अयासं, अयासः and अयासां ; it qualifies the Maruts 8 times, Agni's flames twice, Sōma three or four times and the river विपाश् once. The Maruts were splendidly dressed and armed ; Agni's flames are bright and luminous ; Sōma-juice when diluted in water and milk loses its dark hue and shines like the Sun ; when the snows on the Himalayan mountains

melt they flood the rivers of the Punjab; their water therefore is bright. विद्युद्रथा मरुतः ऋष्टिमन्तो दिवो मर्या ऋतजाता अयासः (३।५४।१३); here all the epithets refer to the splendour of the Maruts. ये ह त्ये ते° अयासः त्वेषासो अग्ने अर्चयः चरन्ति (४।६।१०); Agni's flames are bright (त्वेषासः=अयासः). प्र ये गावो न भूर्णयः त्वेषा अयासो अक्रमुः। घ्नन्तः कृष्णाम् अप त्वचम् (९।४१।१)=Entirely (अप) destroying (घ्नन्तः) their dark skin, that is, getting rid of their dark hue by dilution in water and milk and thereby looking brilliant (त्वेषाः=अयासः) Sōmas (i. e. Sōma-juice) rush on (प्र+अक्रमुः) like quick-footed (भूर्णयः) bulls. Indra is called अयास्य and मरुत्वान् because he is the leader of the Maruts; मरुतां नेता मरुत्वान्। अयासां नेता अयास्यः. The cows in the present Ṛk are bright (अयासः).

ह is affixed to अ, इ and कु; अह = अत्र; कुह=कुत्र; अत्राह=अत्र+अह= in this very place. Vishnu is called उरुक्रम 4 times and उरुगाय several times; उरुः क्रमः यस्य सः उरुक्रमः; उरुः गायः यस्य सः उरुगायः; क्रम and गाय occur only in compounds and mean travelling; Vishṇu's travelling is extensive as it covers the whole expanse of heaven in a single day; cf. त्रीणि एक उरुगायो वि चक्रमे (८।२९।७) and यः पार्थिवानि त्रिभिरित् विगामभिः उरु क्रमिष्ट (१।१५४।४). विष्णवे° उरुगायाय वृष्णे (१।१५४।३); here Vishṇu is called उरुगाय and वृषन्; in the present Ṛk वृष्णः stands for विष्णोः; वृष्णः= of the mighty (Vishṇu). परमं पदं = the highest step; Vishṇu plants his highest step at the meridian. भाति=illumines or covers with light. एका एव उषाः सर्वम् इदं वि भाति (८।५८।२)=the Dawn, though single, illumines all this (world). भूरि=भूरीणि वस्तूनि = all things. अव=below i. e. on the earth; Vishṇu when at the meridian illumines everything on earth.

Rhythm requires परमं to be परं; on account of this alteration यत् is wanted after पदं; परं पदं यत् अव भाति भूरि is rhythmically faultless; यत् is necessary on account of तत्; उरुगायस्य वृष्णः यत् परं पदं भूरि अव भाति तत् अत्राह (वर्तते) is the construction of the second half. यत्र in the first half ought to be यत्रा because the Taddhita termination is त्रा and not त्र.

पदं in this Ṛk means a footstep; how shall we account for this sense of पद? The reply is:— पाद (पादः) comes from पद् (पद्यते:); पद् गतौ (धा० ४।६३); the foot is called पाद because it goes or men, animals, birds etc. go or walk with its help. तन्निधानात् (तस्य पादस्य निधा-

नात) यत् उत्पद्यते तत्सरूपम् एव पांसौ अन्यत्र वा तत् पदम् इति उच्यते पशोः मनुष्यस्य वा (दुर्ग) =that which comes into existence when man's or animal's foot (पाद्) is placed in dust or anywhere else is called पद् ; when a dry foot is placed in dust it leaves an impression exactly like itself ; a wet foot does the same on a dry ground ; the impression so made is called पद् ; thus पद् is connected with पाद् ; both words come from पद् . But पद् is used in other senses also ; how shall we account for these other senses ? The reply is :— पशोः (चत्वारः) पादाः प्रकृतिः यस्य सः=that which has its origin in the four feet of an animal ; पाद् means a fourth part of a thing (प्रभागपादः) ; प्रभागे अर्थे वर्तमानः पादः प्रभागपादः=पाद् which denotes a part of a thing ; अंशः तुरीयः पादः (अमर २।९।८९)=पाद् is the fourth part of a thing ; पाद् having this meaning has its origin in the four feet of an animal. प्रभागपादः एव सामान्यम्=a certain part which is the meaning of पाद् is found in all the various senses of पद् ; in संहितायाः पदानि the word पद् means a part of a Ṛk ; a Ṛk may have more than four words (पदानि) ; a field may measure any number of footsteps ; these footsteps may number a thousand or even more. इतराणि पदानि = लोके भिन्नेषु अर्थेषु प्रयुक्तानि पदानि=the word पद् used by people in other senses than a footstep which meaning we find in the present Ṛk.

In RV पद् among other senses means a foot too ; it is more frequent than पाद्. In RV पद् means to fall and not to go ; shall we say that both पद् and पाद् are derived from पद् ? When one walks his foot falls (पद्यते) i. e. descends on the ground. Would it not be more logical to say that पद् meaning a foot leads to its other senses viz. a footstep or an impression made by the foot ? Yāska, however, thinks that पद् was subsequent to पाद्. He is right in saying that पाद् which means a fourth part of a thing had its origin in the four feet of an animal ; but would it be right to say that पद् means a part because पाद् means a fourth part ? RV has such words as एकपदी, द्विपदी, चतुष्पदी, अष्टापदी and नवपदी (1|164|41) ; these words refer to particular metres which employ words, some of them only one, some two etc.; we may therefore say that पद् in RV meant a word also ; पद् or पद् meaning a word may also be connected with पद् meaning a foot, for words are the feet of a metre.

The process by which a word comes to have more than one sense is called लक्षणा ; Yāska was aware of this process from what he says about पाद् and पद् ; this process has been at the very root

of the enormous growth of language. The Nairuktas should have recognized this fact and made use of लक्षणा instead of indulging in fantastic derivations.

12 अन्येषाम् अपि सत्त्वानां यानि नामानि तेषु संदेहाः विद्यन्ते। न केवलं गोशब्दे पदशब्दे वा (दुर्ग); thus Durga understands यानि नामानि तेषु after सत्त्वानां; so he seems to think that Yāska has used सत्त्व for नामन् ; तानि which stands at the beginning of the next sentence confirms his view. He does not explain संदेह perhaps on the ground that the word is too plain to require explanation. But संदेह does not seem to mean doubt here ; सम्+दिह्=to stick together, to come together, to combine. सा (कृच्छापत्तिः) पृथिव्या संदिह्यते (line 16)=कृच्छापत्ति is combined with पृथिवी in the word निर्ऋति. समुद्रः इति एतत् (अन्तरिक्षनाम) पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते (34।15-16)=अन्तरिक्ष is combined with the sea in the word समुद्र. चकार इति करोतिकिरती संदिग्धौ (line 21)= The roots कृ (करोति) and कॄ (किरति) are combined in चकार. निर्ऋति, समुद्र and चकार have two senses in them. Similarly (एवं) there are (विद्यन्ते) combinations of senses (संदेहाः) in other (अन्येषां) nouns (सत्त्वानां) also (अपि) ; other nouns besides गो, पाद् and पद् have more than one sense. 13-14 सत्त्वानि (i. e. नामानि) understood after समानकर्माणि, समाननिर्वचनानि, नानाकर्माणि and नानानिर्वचनानि. समानं कर्म समानः एकः एव अर्थः येषां तानि समानकर्माणि समानार्थानि नामानि ; there are nouns which have only one and one sense only wherever they occur ; it goes without saying that in such cases the derivation is the same. नाना अनेकानि कर्माणि अनेके अर्थाः येषां तानि नानाकर्माणि नामानि ; but there are nouns which have more than one sense ; such nouns must be differently derived according to their different senses (यथार्थं निर्वक्तव्यानि). In deriving words we must always bear in mind their senses or even their connotations ; cf. अर्थनित्यः परीक्षेत (३०।२-३). This is the main principle of derivation according to the Nairuktas.

14-15 Yāska has dealt with गो only and yet he dares to say इति इमानि° अनुक्रान्तानि ! As Durga had these words in his Nirukta text he was bound to explain them, though the explanation has hardly any worth ; he says :— अधुना एवम् उक्त्वा उदाहरणैः एव तत्र संदेहपदानि अनुक्रम्य मन्त्रेषु एव दर्शयन् आह ' इमानि० अनुक्रान्तानि ' ; but Yāska deals with निर्ऋति only and quotes only one Mantra. He renders अनुक्रान्तानि by आनुपूर्व्येण पठितानि which means that the 21 names of the earth have been mentioned

in a certain order in the *Nighaṇṭu*; but Yāska says अथातः अनुक्रमिष्यामः (32।3) by which he means that he is going to deal with all the nouns that mean the earth ; so अनुक्रान्तानि must mean that all the 21 nouns have been dealt with in their proper order by him.

15 तत्र=तेषु पृथिवीनामधेयेषु. (पृथिवी यस्याः अर्थः सा) निर्ऋतिः निरमणात्। (यस्याः अर्थः) कृच्छ्रापत्तिः (सा) इतरा (निर्ऋतिः) ऋच्छतेः . निर्ऋतिः (निघ० १।१६) = पृथिवी. नि+रम्+तिः= नि + रतिः=निर् + ऋतिः=निर्ऋतिः ; निविष्टानि रमन्ते अस्यां भूतानि इति निर्ऋतिः (दुर्ग)=The earth is called निर्ऋति because created beings living on it take delight or feel happy. निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः ; कृच्छ्रस्य दुःखस्य आपत्तिः=coming on of misery or subjection to misery, a state of wretchedness. इतरा=used in another sense viz. misery. निर्ऋति in this sense comes from ऋ (ऋच्छतेः); ऋ + तिः=ऋतिः ; निर् + ऋतिः=निर्ऋतिः . अलक्ष्मीः निर्ऋतिः (अमर १।७।२); निष्क्रान्ता ऋतेः सन्मार्गात् निर्ऋतिः (क्षीरस्वामी) ; निर्ऋति means absence of wealth i. e. absolute or crushing poverty ; ऋति=the path of virtue; निर्ऋतिः=departure from this path, commission of sin ; according to क्षीरस्वामिन् निर्ऋति means (1) poverty, (2) sin. निर्ऋति means the earth and misery ; सा० संदिह्यते explained above (329 । 10-11). 16 तयोर्विभागः follows the derivations of समुद्र (34।16-18); so तयोर्विभागः means separation of or distinction between the two senses of समुद्र by different derivations in accordance with those senses; समुद्र meaning अन्तरिक्ष is differently derived from समुद्र meaning the sea. तयोर्विभाग means the same thing here ; निर्ऋति meaning पृथिवी is differently derived from निर्ऋति meaning कृच्छ्रापत्ति. These derivations precede सा० संदिह्यते. तस्याः = तस्याः निर्ऋतेः = of निर्ऋति which has these two senses viz पृथिवी and कृच्छ्रापत्ति ; in the following Ṛk the two senses of निर्ऋति are combined, that is, the Ṛk has two different meanings on account of two different senses of निर्ऋति. Or तयोः विभागः may have a different sense ; तयोः द्वयोः अर्थयोः एतस्याम् ऋचि विभागः भेदः दृश्यते ; the two different senses of निर्ऋति are seen in य ईं चकार and of समुद्र in आर्ष्टिषेणो होत्र (३५।१-२).

20 निर्ऋति = कृच्छं=agonizing misery. आ विवेश=आपद्यते=falls into. This is the substance of the Ṛk as interpreted by the sect of ascetics (इति परिव्राजकाः). One unable to feed his numerous offspring suffers intense pain ; this pain is called निर्ऋति in the Ṛk. Durga expands the substance thus:— यः करोति (चकार) गर्भं (ईं) न सः अस्य गर्भस्य तत्त्वं वेद। केवलं तु असौ कामार्तः पुत्रार्थी वा करोति एव गर्भम् । यः च एनं (ईं) पश्यति

(ददर्श) अन्तर्हितं (हिरुक्) एतस्मिन् जठरे एतस्मिन् वा शरीरे जन्तुं तस्मात् तस्य एष एष गर्भः याथात्म्यतः प्रत्यक्षः भवति अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या । न इतरस्य गर्भकर्तुः । स पुनर् एव गर्भः मातुः योनौ गर्भाशयस्थाने अन्तर् उदरे पुष्यति सः मातुः आशित-पीत-लीढ-भक्षितेन चतुर्विधाहारेण । ततः जरायुणा परिवेष्टितः (परिवीतः) यथाकालं जायते । अथ एवं बहुशः प्रजायमानः (बहुप्रजाः) स गर्भकर्ता गर्भतत्त्वम् अजानानः निर्ऋतिं दुःखम् आविशति (आ विवेश) । एवं गर्भतत्त्वापरिज्ञानात् यः गर्भं करोति सः दुःखम् आपद्यते । यः तु अध्यात्म्यदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्मणः निवर्तते । स निर्ऋतिं न आपद्यते । एवम् अस्याम् ऋचि निर्ऋतिः देवता । इति एष परिव्राजकार्थः । अन्ये तु ब्रुवते । यः करोति गर्भं स गर्भभूतः जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानः जन्ममरणसंतानानुबद्धां निर्ऋतिम् आविशति । यः रेतः सिञ्चति तत् भूयः भूयः जन्मान्तरेषु बहुशः प्रजायमानः जन्ममरणसंतानान् अनुभवति इति उक्तम्; there are persons who impelled by lust or who desiring sons or children deposit their semen into the wombs of their wives without thinking of the consequences of the act; bringing children into the world is a serious responsibility: you have to feed them, clothe them, in short undergo every kind of trouble for them; most people do not realize that depositing semen into the womb of a woman is a very serious affair, that they are bringing into the world a human being for whose happiness or misery they alone are responsible; this is due to their lack of insight into the results of semen. The semen becoming a foetus grows in the mother's womb by means of the variety of food she consumes daily; it then is covered with a thin envelope (जरायुणा) and in due time comes out of the womb. Thus the depositor of the semen is born again and again in the womb of his wife and subjects himself to pain; all this is due to his ignorance. Fools rush in where angels fear to tread! Durga attaches two senses to बहुप्रजाः viz (1) having many children, (2) being born again and again. Others, he says, interpret the Ṛk differently; the depositor of the semen is himself born again and again; he passes through an endless chain of births and deaths and thus is continuously immersed in misery. In the first interpretation निर्ऋति is the deity of the Ṛk; in the second निर्ऋति is nothing but an endless chain of births and deaths.

It is strange that instead of quoting fully the interpretation of the Ṛk by the sect of ascetics Yāska gives only the substance; perhaps being a Nairukta he did not attach much importance to their view. Or shall we say that their interpretation was quoted by Yāska but that it came to be omitted by accident or design?

20-21 (अस्याम् ऋचि) वर्षकर्म (वर्ण्यते) इति नैरुक्ताः. चकार इति करोतिकिरती संदिग्धौ धातू वर्षकर्मणा संबध्येते (दुर्ग); चकार is the 3rd per. sing. of कृ (to do) and also of कृ (to scatter); the senses of both करोति and किरति are combined intimately (संदिग्धौ) in चकार and are to be connected with the act of rain; a cloud causes rainfall (करोति) and also scatters rain (किरति). ईं = वर्षं (दुर्ग). 22 मध्यमः understood twice. Durga has मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second; he says :— ततः इदम् उक्तं 'न सो अस्य वेद मध्यमः मेघः । स एव अस्य वेद मध्यमः इन्द्रः इति.' So his Nirukta text had मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second. The cloud which resides in the aerial region (मध्यमः) does not know the source of the water that is in it; it merely showers or scatters rain-water. हिरुक् = आदित्योपहितं = (rain-water) deposited by the Sun in his rays. Durga does not quote आदित्योपहितं : he, however, seems to explain it by आदित्यरश्म्यन्तर्गतं ; solar rays absorb water from the earth in the form of vapour and deposit it within clouds. य ईं ददर्श यः एव पश्यति एतत् वर्षं हिरुगिन्नु तस्मात् अन्तर्हितम् अन्तरिक्षलोके तस्मात् तस्य एव प्रत्यक्षं तत् याथात्म्यतः वर्षम् । न इतरस्य मेघस्य मध्यस्थानस्य (दुर्ग) = The philosophy of rain is clear to him alone viz Indra who sees rain-water deposited in the aerial region and not to the cloud though both Indra and the cloud stay in that region. Thus Durga construes हिरुगिन्नु with यं ईं ददर्श and evolves a sentence out of तस्मात्.

23 अन्तरिक्ष is called माता because in it (अस्मिन्) are created (निर्मीयन्ते living beings (भूतानि). Durga has एतस्मिन् for अस्मिन् ; he says :- एतस्मिन् हि भूतानि निर्मीयन्ते । एतत् हि अवकाशदानेन विशिष्टम् उपकारं करोति भूतानां जायमानानाम् ; अन्तरिक्ष means space ; all creatures are born in space which is the gift of अन्तरिक्ष ; if there were no space, where would creatures be born ? अन्तरिक्ष does not directly create living beings but affords space in which they are created i. e. born. मा= निर् + मा = to create ; मातृ does not mean mother here. योनिः = अन्तरिक्षम् ; अन्तरिक्ष is called योनि because it is a big (महान्) detached part (अवयवः) of the universe ; अन्तरिक्ष or the aerial region is an immense part of the universe; it is as it were cut out of the universe. यु मिश्रणे अमिश्रणे च (धा० २।२३); यु = (1) to join, (2) to disjoin ; यु + निः = योनिः = अव + योनिः = अवयवः. योनिः अन्तरिक्षम् आकाशस्य एव प्रदेशविशेषः कश्चित् (दुर्ग); Durga makes a distinction between अन्तरिक्ष and आकाश ; he does not quote महान् अवयवः which

most probably was not in his Nirukta text. Most probably अन्तरिक्षं after योनिः is an interpolation because Yāska would not render both मातृ and योनि by अन्तरिक्ष ; he must have rendered योनिः by महान् अवयवः ; मातुः योना (योनौ)=in an extensive part of the aerial region. 24 वायुना understood after परिवीतः ; परि + वी + तः = gone round or surrounded by wind ; clouds float in wind and are in its power. परिवीतः=परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च (दुर्ग)=surrounded by solar rays and the wind. तत् एतत् वायुना तस्य संयवनं दृष्ट्वा उक्तं "परियुतो भवति' इति (दुर्ग). परिवीतः वायुना परियुतो भवति was Durga's Nirukta text; and that is what is expected, for परियुतः occurs in the text after the derivation of योनि when it means a woman's womb. अयन् अपि इतरः योनिः एतस्मात् एव। परियुतो भवति after which Durga's Nirukta text had स्नाव्ना मांसेन च. The volume of water deposited in the cloud (सः) or the cloud itself is surrounded (परियुतः) by the wind (वायुना); a woman's womb is surrounded (परियुतः) by muscles and flesh. योनिः = स्त्रीयोनिः (दुर्ग) ; इतरः = used in ordinary language ; योनि meaning a woman's womb also (अपि) comes from the same (एव) root (एतस्मात्) viz यु. 25 निर्ऋतिम् आ विवेश= भूमिम् आपद्यते वर्षकर्मणा = comes down to the earth when clouds rain. Durga does not quote आपद्यते वर्षकर्मणा ; Durga — सः = सः एव मेघोदरान्तर्गतः महान् उदकसंस्यायः=the same big volume of water deposited within a cloud ; मातुः योनौ = अन्तरिक्षलोकस्य उदक-अभिव्यक्ति-आशयस्थाने = in that particular part of the aerial region where water from the earth is deposited ; परिवीतः = परिवेष्टितः सौर्येण रश्मिजालेन वायुना च ; बहुप्रजाः = बहुशः प्रजायमानः = born i. e. showing itself in a number of ways ; there are light showers, heavy showers, tempestuous rain, thunder-claps, terrible lightning ; निर्ऋतिम् आ विवेश=वर्षभावेन अभिव्यक्तः भूमिम् आविशति. Does Durga paraphrase आपद्यते वर्षकर्मणा by आविशति वर्षभावेन or was आविशति वर्षभावेन his Nirukta text ?

I have not thought worth it while to quote Sāyaṇa's Bhāshya on this Ṛk as it is full of confusion ; that Bhāshya, I think, was not written by Sāyaṇa but by some one who had no clear ideas about the Ṛk ; Sāyaṇa quotes Yāska so very frequently that its absence here seems strange ; this also confirms my suspicion.

Geldner :- — who has brought him forth (ईं चकार), him (अस्य) he does not know (वेद) ; who has seen (ददर्श) him, he disappears (हिरुक्) from him (तस्मात्). Wrapped up (परिवीतः) in the womb

is to be removed to the south as that direction belongs to निर्ऋति or Death. The three bricks which are called नैर्ऋतीः इष्टकाः are to be placed on a barren spot to the south of the sacrificial ground and covered with a net in order to keep Death out of sight. This same precaution viz. that of keeping Death out of sight is to be strictly observed when the sacrificer returns to the sacrificial ground; he is strictly told not to look behind while returning. A full account of this rite is given in every यजुःसंहिता; vide मैत्रायणी (३।२।४), काठक (२०।२) and तैत्तिरीय (५।२।४). निर्ऋति here is Death.

ईं always refers to something that has been already mentioned; the preceding Ṛk is about the Sun with which the present Ṛk has nothing to do. From tha tenor of the Ṛk ईं most probably stands for गर्भ. वेद and ददर्श both mean the same thing; विद्=दृश्=to have an insight into. The man who is the author (चकार) of a foetus has no insight into the deep consequences of his act. One who has such an insight (ददर्श) into what a foetus really means stands absolutely (इत् = नु) aloof (हिरुक्) from being the author of a foetus (तस्मात्). The author of the foetus (सः) is himself muffled (परिवीतः) within (अन्तर्) the womb (योनौ) of his wife who on that account may be called his mother. He is born again and again in the person of every child that he brings into the world; every child is really the man himself conceived again and again; so whenever he deposits his semen into his wife's womb he enters hell (निर्ऋति). This is a purely Hindu idea. Here we have almost the earliest expression of the abhorrence felt by Hindu philosophers for sexual intercourse of every kind; when a child is conceived, it is the father of that child that is really conceived. A woman's womb is a veritable hell as the child in the womb suffers extreme misery; conception and birth are considered hateful by such thinkers.

25 शाकानि यः पुणयति संहन्ति स शाकपूणः । तस्य अपत्यं शाकपूणिः (दुर्ग); पुणयति=संहन्ति=collects. संकल्पयांचक्रे =.thought proudly i. e. boasted (that he knew each and every deity in the Vedas). One ms. of the Nirukta text and one of Durga's Vṛtti read जानानि for जानामि; जानानि (I shall recognize) expresses the boast more strongly than जानामि; confront me with any Ṛk and I shall name its deity

surely and certainly. 'I know (जानामि) every deity' is comparatively less strong. 34।1 उभयलिङ्गा = द्विलिङ्गा = स्त्रीपुंलिङ्गा । अथवा । अन्तरिक्षस्थाना द्युस्थाना च (दुर्ग) = (A deity) who looked both male and female or who seemed to be an occupant of the aerial region and heaven also. विविदिषाणि = वेदितुम् इच्छामि (दुर्ग). आदिदेश = laid before him. अहं देवता यस्याः सा मद्देवता ऋक्; the deity who stood before him said 'I am the deity of this Ṛk; find out my nature by interpreting it.' Yāska most probably came to remember this boast of शाकपूणि on account of the double interpretation of य ईं चकार etc.; in the first interpretation the deity is निर्ऋति, in the second it is इन्द्र or मेघ.

6 शिङ्क्ते = शब्दायते: Durga says that the sound made by lightning is ascribed to the cloud which really is voiceless; शिजि अव्यक्ते शब्दे (धा० २।१७); शिज्, however, seems to have meant to rumble loudly in Yāska's धातुपाठ and not to make an indistinct sound. अभीवृता = आभिप्रवृत्ता = stirred or excited (by pressure from the cloud); Durga renders अभीवृता by अभिप्रच्छादिता (= covered all about); so in his Nirukta text अभिवृता seems to have been the reading in place of अभिप्रवृत्ता. 7 मिमाति = करोति; मायुं = शब्दम्; मिमाति मायुं = निर्मिमीते निर्वर्तयति मायुम् । शब्दं करोति इत्यर्थः (दुर्ग); so निर्मिमीते मायुं seems to have been his Nirkuta reading in place of शब्दं करोति. मायुः = वाक् (निघ० १।११।२७). मायुं = मायुम् इव आदित्यम् इति वा; मायुः आदित्यः भवति सर्वभूतनिर्माता । तम् इव आत्मानं निर्मिमीते (दुर्ग) = She (माध्यमिका वाक्) makes herself as bright as the Sun; मा = निर्मा = to create: मा + युः = मायुः; the Sun is called मायु because he creates all living beings. Durga's Nirukta text most probably contained मायुः आदित्यः भवति । सर्वभूतनिर्माता between इति वा and वाक् एषा. गौः here is this well-known एषा aerial (माध्यमिका) sound (वाक्). ध्वसनौ = ध्वंसने मेघे; ध्वंसने उदकध्वंसने उदकस्रंसने मेघे (दुर्ग) = in the cloud which showers rain-water; ध्वंसु अवस्रंसने (धा० १।७५।६); but ध्वस् here seems to mean to crush; Vṛtra enclosed waters and wanted to crush them; cf. सं रुजानाः पिपिषे इन्द्रशत्रुः (१।३२।६); सिन्धून् अहिना जग्रसानान् (१०।१११।९). ध्वसनौ is loc. sing. of ध्वसनु; ध्वस् = to sink, to cause to sink; ध्वान्तं तमो अव दध्वसे हते (१०।११३।७) = Vṛtra being killed, pitchy darkness sank down i. e. disappeared; श्यावीः अतिध्वसन् पथः (८।५५।५) = the dark-skinned mares (while galloping along) caused the roads to sink lower and lower; ध्वसनुः = one who causes waters to disappear

by pressure exerted all around. 8 अधिश्रिता=अधि + आश्रिता (दुर्ग); ध्वसनौ अधिश्रिता = lying within the crushing cloud; rain-water is shut by Vṛtra within his body. चित्तिभिः=कर्मभिः=स्वचटच्चटाशब्दकर्मभिः (दुर्ग); चित्ति is not mentioned among कर्मनामानि (निघ० २।१); the acts here are the crackling sounds made by lightning. नि=नीचैः; नि चकार = निकरोति ; हि expletive; नि हि चकार = नीचैः करोति (दुर्ग); in the Bhāshya नि is interpreted as नीचैः and is also prefixed to करोति; Durga is right in rendering नि चकार by नीचैः करोति which most probably was the reading in his Nirukta text. The Gurjar recension has not कर्मभिः नीचैः (34।8). मर्त्यं=मनुष्यम् (दुर्ग). प्रति + औहत = प्रति+ऊहते=प्रति+उपसंहरति (दुर्ग)=withdraws. वव्रिं=रूपम्; यदा रूपं शरीरं वृणोति आच्छादयति तदा तत् रूपं वव्रिः इति अभिधीयते, वृ reduplicated becomes ववृ ; ववृ+इः = वव्रिः ; वव्रि is like ददि, पपि, चक्रि, बभ्रि, जघ्नि and जग्मि.

9 वर्षेण० आदत्ते is the substance of the Ṛk ; having fully covered the earth with rain-water she (माध्यमिका वाक्) takes back or withdraws her lightning-form. सा एवम् आत्मानम् आविष्कृत्य विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिक्षु आत्मानं वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं ततः वर्षव्युपरमे प्रत्यूहते वव्रिं प्रत्युपसंहरति रूपम् आत्मीयम्। अदृश्यं करोति इत्यर्थः (दुर्ग); माध्यमिका वाक् shows hereself in the form of lightning and flings that lightning-form into all directions; then she covers the earth with rain and when rain has ceased withdraws that form, that is, the lightning-form becomes invisible.

The first half of the Ṛk, says Durga, speaks of माध्यमिका वाक् while she is lying concealed within the cloud and before she assumes the form of lightning, that is, it speaks of the cloud-form only; so माध्यमिका वाक् appears in a male form, that is, she is a पुरुष ; the second half speaks of the female form of माध्यमिका वाक्, that is, of her lightning-form; thus माध्यमिका वाक् appears in a male and a female form (उभयलिङ्गा); here लिङ्ग means sex. When लिङ्ग does not mean sex, the cloud-form and the lightning-form are to be ignored; माध्यमिका वाक् staying in the cloud rumbles, lightens and covers the earth with rain; then assuming the form of the Sun she withdraws that water from the earth in the shape of vapour; the lightning-form belongs to the aerial region while the solar form belongs to heaven; here prominence is given to the two localities occupied by माध्यमिका वाक् and not to her cloud-form or lightning-form. This second interpretation of उभयलिङ्गा is very unnatural.

Yāska and Durga :— here roars that cloud enveloped (अभीवृता) by whom (येन) माध्यमिका वाक् (गौः) utters a loud cry (मिमाति मायुं) as she finds herself within the grip (आधिश्रिता) of him who is going to send down rain (ध्वसनौ) ; transforming herself into lightning (विद्युत् भवन्ती) she compels mortal man (मर्त्यं) to bend down (नि चकार) by her terrific thunder (चित्तिभिः) (and drenching the earth with rain) she withdraws (प्रति + औहत) or makes invisible her lightning-form (वव्रिं).

Sāyaṇa :— अयं सः refers to a calf ; the calf lows in a low tone (शिङ्क्ते = अव्यक्तं शब्दं करोति) and moves about the mother-cow ; she is (अधि श्रिता = अधिष्ठिता) in a cow-pen (ध्वसनौ = गवां निवासाश्रये) and makes a lowing sound (मायुं मिमाति) ; she humiliates (नि चकार = नीचैः करोति) men (मर्त्यं) by her instinctive knowledge (चित्तिभिः = ज्ञानैः) or by acts (चित्तिभिः = कर्मभिः) that follow knowledge ; women being rational show their affection in a variety of ways such as suckling and feeding their children ; but the mother-cow surpasses even women in those demonstrations of affection ; shining (विद्युत् भवन्ती = विद्योतमाना) on account of her udders being full of milk she exhibits (प्रति + औहत=प्रकाशयति) her own bright body. A mother-cow teeming with milk looks brighter than a barren cow.

Sāyaṇa also paraphrases the passage about शाकपूणि and the interpretation of the Ṛk given by Yāska and Durga ; यल्लिङ्गं सा देवता (ऋग्वेदानुक्रमणिका मण्डलं १ सूक्तम् १६४) = that thing whose characteristic is found in a Ṛk is the deity of that Ṛk ; अयं स शिङ्क्ते येन refers to a male i. e. the cloud while अधिश्रिता सा refers to a female i. e. माध्यमिका वाक् ; so there are two deities in the first half ; विद्युत् भवन्ती is a characteristic of the aerial region because these words refer to the cloud and its rumbling both of which are found in that region; वव्रिम् औहत refers to the Sun who showering down rain on the earth absorbs it by means of his rays ; this activity of the Sun belongs to heaven ; so in this half too there are two deities viz. the one living in the aerial region and the other in heaven. गौः = वाक् (निघ० १।११।४). मिमाति मायुं = स्तनितलक्षणं शब्दं करोति. मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपति इति मायुः आदित्यः । तम् इव अतिदीप्तं करोति । अथवा । आत्मानम् आदित्यसदृशं निर्मिमीते = माध्यमिका वाक् makes the Sun most luminous as it were or makes herself luminous like the Sun. चित्तिभिः = वृष्टिरूपैः स्वकर्मभिः . मर्त्यं = मरणधर्माणं स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत्. नि चकार = मनुष्यान् प्रणतान् करोति । ओषध्यादिकं फलेन अवनतं करोति ।

अथवा। च्चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः विद्युत् भवन्ती विद्युति विद्योतम् आपद्यमाना वव्रिं रूपं प्रति औहत उपसंहरति। उदकलक्षणं रूपं पुनर आदत्ते। रश्मिद्वारा वृष्टम् उदकं पुनर् घर्मकाले आदत्ते = माध्यमिका वाक् after exhibiting her luminous quality in the shape of lightning withdraws it at the end of the rainy season and in summer absorbs rain-water from the earth by means of solar rays. The first interpretation viz that of the calf and the mother-cow is altogether unexpected and unnatural.

शिञ्ज् in RV means to groan; योषेव शिङ्क्ते (६।७५।३) = (the bow-string) groans as a young wife groans (when she is covered by her husband). आवतं० अत्रिं शिञ्जारम आश्विना (८।५।२५) = You Oh Aświns, rescued Atri who was groaning (in an underground vault). युवं शिञ्जारम् उशनाम् उपारथुः (१०।४०।७) = You approached उशना who was groaning. In the present Ṛk Vṛtra or the cloud groans because he has been overpowered by lightning. Water in a cloud is figuratively called a cow; just as a cow attacked by a wild beast like a tiger lows loudly, so does water while lying imprisoned within a cloud; the tiger is ध्वसनु, that is, one who is going to destroy the cow; Vṛtra is ध्वसनु because he is intent on crushing the water within. The tiger completely hems in the cow; the cloud hems in water. च्चित = to shine, to blaze; स च्चित्र च्चित्रं च्चितयन्तम् अस्मे च्चित्रक्षत्र च्चित्रतमं० रयिं० युवस्व (६।६।७); Agni is च्चित्र because he blazes; he is requested to give wealth (रयिं) which is resplendent (च्चित्रं = च्चितयन्तं); Agni possesses resplendent wealth and is therefore च्चित्रक्षत्र. पावकया यः च्चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुरुचे उषसो न भानुना (६।१५।५) = who (Agni) shone on earth (क्षामन् = क्षामनि) with resplendent (च्चितयन्त्या) flames (कृपा) as the Dawns shine with resplendent light (भानुना). च्चित् + तिः = च्चित्तिः = a flame, a flash. मर्त्यं here is Vṛtra who receives his death-blow at the hands of Indra. The cow smothered within the body of Vṛtra becomes lightning and overpowers (नि चकार) mortal Vṛtra (मर्त्यं) with her dazzling flashes (च्चित्तिभिः). Vṛtra is called Vṛtra because he covers water; अपो वव्रिवांसं (२।१४।२), वव्रिवांसं परि देवीः (३।३२।६), अर्णोवृत् (२।१९।२) and नदीवृत् (१।५२।२) describe this particular act of Vṛtra. He is called वव्रि in the present Ṛk and also in 1154110. शयानं० अति यन्ति आपः। याः चित् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत् तासाम् अहिः पत्सुतःशीर् बभूव (१।३२।८) = Those very waters which Vṛtra had hemmed all round now overflow him as he lies low; the fellow lies low under their feet.

अहिम् ओहानम् अप आ·शयानं प्र मायाभिर्_मायिनं सक्षत् इन्द्रः (५।३०।६)=Indra overpowered (प्र+सक्षत्) Ahi who was full of tricks and who was besieging (ओहानं) waters (अपः) and was sleeping (शयानं) on them by employing tricks against him. अहिं यत् इन्द्रो अभि ओहसानं नि० शयथे जघान (६।१७।९) = Indra struck Ahi who was lying in bed (शयथे), that is, who was lying (ओहसानं) around (अभि) waters. अदेवो यत् अभि औहिष्ट देवान् (६।१७।८) = When the enemy of the gods (अदेवः) besieged (अभि + औहिष्ट) them (देवान्). ओहृ = to surround, to besiege. माध्यमिका वाक् in her own turn (प्रति) surrounded (औहत) Vṛtra who had enveloped her (वव्रिं).

12 हिरण्य comes from हृ (= to carry); ण्य is a noun-making termination; हृ + अ = हर् + अ = हिर् + अ = हिर; हिर + ण्यं = हिरण्यं; gold is called हिरण्य because it is carried (ह्रियते) home by people after it has been fashioned into ornaments (आयम्यमानं); आ + यम् = to lengthen out; आयम्यमानं = शिल्पिभिः कटक-रुचक-स्वस्तिकादिभावेन विस्तर्यमाणं (दुर्ग). Or it is carried (ह्रियते) from man (जनात्) to man (जनं), that is, gold-coins pass from man to man in daily dealings. आयम्यमानं and जनात् जनं are added for explanation. Or हिरण्यं = हि + रण्यं; हि = हित; रण्यं = र् + अण्यं = रम् + अणीयम् = रमणीयं = रमणम्; यस्य हि तत् भवति तस्य हितं च दुर्भिक्षादिषु तत् 'भवति' रमणं च इति। तेन हि गृहीतेन मूषकः अपि रमते किम् उत मनुष्यः (दुर्ग). Durga has not हृदयरमणं भवति इति वा. हिरण्यं = हिर् +रण्यम्; हिर् = हृ+इ+ र् =हृ+र् = हृ+ ऋ = हृ; हृ + दयं = हृदयं; रण्यं = रमणं; gold is pleasing (रमणं) to the heart (हृदय). Or it comes from हर्य् (हर्यतेः) which means to desire (प्रेप्साकर्मणः); हर्य् + अ = हर् + य् + अ = हिर् + अ = हिर; य् is omitted; हिर + ण्यं = हिरण्यं; स्यात् shows that Yāska does not favour this derivation; तत् हि सर्वैः एव प्रार्थ्यते लोके (दुर्ग). हर्य गति-कान्त्योः (धा० १।५१५).

In RV हिरण, हिरण्य, हरि, हिरि and हरित् mean gold; all of them resemble the Latin word aurum.

15 अन्तरिक्षं = अन्तरि + क्षम्; अन्तरि = अन्तरा; क्षम् = क्ष + म् = क्षा + अन्तम् = क्षान्तं; अन्तरा हि इदं द्यावापृथिव्योः अवस्थितं क्षान्तं च भवति (दुर्ग) = the aerial region is called अन्तरिक्ष because it is (भवति) between (अन्तरा) heaven and earth and is also near the earth (क्षा), that is, it surrounds the earth; क्षान्तं=क्षायाः पृथिव्याः अन्तं समीपं = near the earth. इमे = द्यावापृथिव्यौ; इमे in the Brāhmaṇas sometimes refers to heaven and earth which are often left unnamed as

in इमे वै सह आस्तां (मैत्रा० सं. ४।१।७) quoted by Durga while explaining वियुते (65।15). अथवा (वा) अन्तरा इमे (द्यावापृथिव्यौ) क्षियति निवसति इति अन्तरिक्षम् (दुर्ग); so Durga's Nirukta text seems to have क्षियति after इमे; क्षियति is absolutely necessary as it explains क्षं in अन्तरिक्षं; क्षियति is omitted in the text. What is the difference between the two derivations of अन्तरिक्ष? In the first इमे is not mentioned while in the second it is; the only difference is about the interpretation of क्षं which in the first derivation is क्षान्तं and in the second क्षियति. What prevented Yāska in placing इमे after अन्तरा in the first derivation? If Durga be right, Yāska was expected to write अन्तरा इमे क्षान्तं in place of अन्तरा क्षान्तं; अन्तरा क्षान्तं must have a different sense; but I cannot guess that sense. Did अन्तरा mean 'outside or around' in Yāska's time? क्षान्तम् अन्तरा = (the aerial region is called अन्तरिक्ष because) it lies outside, that is, beyond the end of the earth or it lies around the earth. अन्तरिक्षं = अन्तर् + इक्षं; इक्षं = अक्षं = अक्षयं; अथवा शरीरेषु एतत् एव अन्तर् मध्ये अवस्थितम् अक्षयम्। इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षीयन्ते तस्मात् अक्षयत्वात् अन्तरिक्षम् (दुर्ग); the physical body is made of the five elements; of these अन्तरिक्ष or आकाश which is the residence of the soul does not decay while the remaining four do; this अन्तरिक्ष or आकाश is within (अन्तर्) the bodies of living beings (शरीरेषु) and is imperishable (अक्षयम्). I do not know if any Upanishad gives this derivation of अन्तरिक्ष. In the Upanishads the soul is spoken of as आकाश; I do not know if the soul is called अन्तरिक्ष in any Upanishad. The Gurjar recension reads अन्तरिक्षयं for अन्तरक्षयम्. अन्तर् ऋक्षाणि अत्र अन्तरिक्षम् द्यावापृथिव्योः अन्तर् ईक्ष्यते वा (अमर १।२।१५ क्षीरस्वामी); ऋक्षाणि = stars; अन्तरिक्षम् = अन्तर् + इक्षम्; इक्षम् = ईक्ष्यम् = ईक्ष्यते = is seen. अन्तरि may be the loc. sing. of अन्तर्; क्ष = क्षेति = निवसति; the aerial region dwells (क्ष = क्षेति) between (अन्तरि) heaven and earth; very likely this is the real derivation of अन्तरिक्ष.

तत्र = तेषु अन्तरिक्षनामसु. Vide note on समुद्रः० संदिह्यते (329।12-14). समुद्रः = सम् + उत + द्रः; द्र = द्रु; द्रु गतौ (धा० १।९७०); अन्तरिक्ष is called समुद्र because waters (आपः) run (द्रवन्ति) in a mass (सं) out (उत्) from it (अस्मात्). But when समुद्र means the sea on the earth, then the waters of rivers (आपः) run (द्रवन्ति) towards (अभि) this (एनं) earthly sea in volumes (सं); समुद्रः = सम् + उत् + द्रः; उत् = अभि. एनं refers to पार्थिवेन समुद्रेण in line 16. Or समुद्रः = स + मुद् + रः; स = सम्; र is a noun-making termination; the earthly sea is called

समुद्र because certain animals (भूतानि) such as whales feel delight (संमोदन्ते) while living in it (अस्मिन्). 18 समुद्रः=सम् + उद् + रः : उद् is the short of उदक ; or it is called समुद्र because it is (भवति) united (सं) with water ; समुदकः = उद् इति उदकनाम । तत् अस्मिन् संहतं (सं) इति समुद्रः (दुर्ग) संहतं = collected together. Or समुद्र comes from उन्द् (= to wet) ; उन्दी क्लेद (धा० ७।०): the sea wets (उनत्ति) an extensive region of the earth (सं) ; समुनत्ति संक्लेदयति । अतः (समुद्रात्) हि प्रसृतैः अम्भोभिः सर्वम् इदं संक्लिद्यते (दुर्ग) = the whole earth is made wet by water which proceeds from the sea in the shape of vapour. RV has उद्री and उद्रिणं ; उद्री = (a cloud) full of water (उद्र) ; उद्र is like the Greek word hudor which we find in hydrogen, hydropathy, hydrophobia etc. समुद्र is made up of सम् and उद्र and means a place where water (उद्र) is collected (सं). अन्तरिक्ष too is sometimes called समुद्र as in it water in the shape of vapour is collceted. Vide note on तयोर्विभागः (330।18–31).

18 (समुद्रशब्दस्य) तयोः (द्वयोः अर्थयोः) विभागः यस्मिन् उदाहरणे लक्ष्यते तत्र आचार्याः निदानभूतम् इतिहासम् आचक्षते (दुर्ग) ; the story that is narrated about देवापि and शंतनु is the motive-cause (निदान) of the Ṛk in the next section ; आचार्याः = नैदानाः = those who state the motive-causes of Ṛks. इति ह एवम् आसीत् इति यः कथ्यते स इतिहासः (दुर्ग) ; the Ṛk refers to an actual historical fact (इतिहासं). 19 देवापिः० बभूवतुः is a loosely constructed sentence ; कौरव्यस्य ऋष्टिषेणस्य देवापिः च शंतनुः च द्वौ पुत्रौ बभूवतुः or देवापिश्च शंतनुश्च भ्रातरौ बभूवतुः or कौरव्यौ देवापिश्च शंतनुश्च भ्रातरौ बभूवतुः or देवापिश्च शंतनुश्च आर्ष्टिषेणौ बभूवतुः ; Yāska has condensed all these sentences into one. कौरव्यौ = कुरुवंशप्रभवौ (दुर्ग). स शंतनुः = शंतनु mentioned in the preceding sentence ; सः is like the ' the latter ' in English ; सः शंतनुः = the latter viz शंतनु. He is younger (कनीयान्) as he is mentioned after देवापि. Notwithstanding that he was younger he caused himself to be crowned (अभिषेचयांचक्रे). 20 तपः प्रतिपेदे = had recourse to penance i. e. retired into a forest for observing penance ; स किल तीव्रेण तपसा ब्राह्मणत्वम् आपेदे विश्वामित्रवत् (दुर्ग). ततः = तेन अपचारेण (दुर्ग) = on account of that departure from the right course i. e. on account of the misconduct. 20-21 देवो न ववर्ष=it did not rain ; देव is an epithet of Indra (Apte's Dic.). 21 अन्तर् इत्य= coming between the elder brother and the kingship ; अन्तर् इत्य= अतिक्रम्य (दुर्ग) = passing over. अभिषेचितं = अभिषेकः आत्मनः कारितः (दुर्ग) ; अभिषेचितं is an impersonal verb. 22 ते=तव राज्ये. शिक्षा

There is nothing in Sūkta X 98 to confirm the story narrated by Yāska; ऋष्टिषेण was the father of देवापि alone; the father of शंतनु is not mentioned at all; we do not know who शंतनु was. शंतनु was the father of भीष्म; so this man may have been confounded with the Vedic शंतनु and देवापि may have been considered as his brother whom he set aside for the purpose of becoming king himself. There is no mention of a drought lasting for 12 years.

3 आर्ष्टिषेण: = ऋष्टिषेणस्य पुत्र:; the Taddhita termination here is अ; ऋष्टिषेण was the name of a king. ऋष्टि: आयुधविशेष: । तद्बहुला सेना यस्य स: (दुर्ग) = whose army was armed with certain weapons called ऋष्टि. In RV ऋष्टि is often mentioned in connection with the Maruts; they carried these weapons on their shoulders (1|64|4) and hurled them (5|52|6) during their journeys; the words वि भ्राजन्ते (1|85|4), दविद्युतति (8|20|11), भ्राजत्-ऋष्टय: (1|31|1) and ऋष्टिविद्युत: (5|52|13) show that these weapons were resplendent. Agni's flames are compared to them (10|87|7 and 23). There is nothing in RV to guide us in deriving ऋष्टि. आर्ष्टिषेण: = इषितसेनस्य (पुत्र:) इति वा; ऋष्टि = इष्टि = इ + ष् + त् + इ = इ + ष् + इ + त् = इषित् = इषित; नित्यमेव प्रेषितसेन: शत्रून् प्रति (दुर्ग) = who unceasingly despatches armies against enemies; ऋष्टि comes from इष्; ईष गतौ (धा० १।६१२); in Yāska's धातुपाठ इष् must have meant to despatch as he uses इषित and not ईषित; Pāṇini's धातुपाठ has प्रेषृ गतौ (धा० १।६२०); but प्रेष् cannot be an original root; it must consist of प्र and इष्; this इष् went out of use and the other इष् which meant to wish remained in the language; Durga renders इषित by प्रेषित which shows that he had Pāṇini's धातुपाठ in his mind. सेना = सेश्वरा; इन: = प्रभु: (अमर ३।३।११११); इनेन सहिता सेना = an army is called सेना because it is always under the command of a king. Or सेना = समानगति:; इण् गतौ (धा० २।३५); इ + ना = इना = गति:; स = समाना; an army is called सेना because the movement of the warriors in it is of the same sort; well-disciplined soldiers march in an orderly manner; समानम् एकम् अर्थम् उद्दिश्य जयाख्यम् इति सेना (दुर्ग) = whose movement is directed towards one and one object only viz victory. सिनोति सेना । सह इनेन वर्तते इति वा (अमर २।८।७९ क्षीरस्वामी). सेना in RV means (1) an army, (2) a missile; for the first sense vide शतं सेना अजयत् साकमिन्द्र: (2|6|8). (2) वि० ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत् । सेनेव सृष्टा प्रसितिः ते एति (७।३।४) = Thy light spreads (वि + अश्रेत्) on earth; thy (ते) rushing flame (प्रसिति:)

flies (एति) like (इव) a missile (सेना) when discharged (सृष्टा); मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मत् नि वपन्तु सेनाः (२।३३।११)= Oh Rudra, be thou who art prayed unto (स्तवानः) merciful to the devotee; may thy missiles (सेनाः) destroy (निवपन्तु) some other man than ourselves (अस्मत्). ऋष्टयः एव सेनाः यस्य सः ऋष्टिषेणः = one whose missiles (सेनाः) were the weapons called ऋष्टि. सि= (1) to bind, (2) to hurl; सेना meaning a missile comes from सि (= to hurl); सि + ना = सेना. प्रसिति meaning a flame comes from the same root. सेना meaning an army may be from this same root, for an army hurls itself against enemies. (1) मा नः सेतुः सिषेत् अयं॰ वृणक्तु नस्परि (८।६७।८) = Let not these fetters (सेतुः) bind (सिषेत्) us; may they avoid us (परि + वृणक्त); मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य (७।४६।४) = Let us not be (मा भूम) within the bonds (प्रसितौ) of thee (ते) when thou art infuriated (हीळितस्य); उभौ इन्द्रस्य प्रसितौ शयाते (७।१०४।१३)=Both of these offenders lie caught within Indra's bonds. So सि seems to be the root in सेना. 4 पुत्रः = पु+त्रः ; पु = पुरु ; त्रः = त्रायते ; बहु अपि यत् पित्रा पापं कृतं भवति ततः अयं त्रायते इति पुत्रः (दुर्ग). पुत्र = प् + उ + त् + र = प् + अ + र = नि + प + र = निपरः = निपरणः ; निपृणाति ददाति हि असौ पिण्डान् पितृभ्यः इति पुत्रः (दुर्ग); पुत्र comes from नि + पृ (= to offer rice-balls to the *manes*); the धातुपाठ does not contain नि + पृ ; it is not given in Apte's Dic. पुत्रः = पुत् + त्रः ; पुत् = नरकम् ; a son saves (त्रायते) his father from it (ततः). पुंनाम्नो नरकात् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्रः इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा (मनुस्मृति ९।१३८). पुन्नरकात् त्रायते इति पुत्रः । पुनाति वा (अमर २।६।७ क्षीरस्वामी).

5 होत्रं निषीदन्=शंतनोः वर्षार्थीये कर्माणि होतृत्वे वृतः होत्रं कर्म प्रति निषीदन् उपविष्टवान् (दुर्ग); according to Durga होत्र means the function of a hotṛ; but होत्र in RV means (1) an offering, (2) a vessel containing offerings, (3) the seat of a hotṛ, (4) the function of a hotṛ; here it means the seat of a hotṛ. सद् governs the accusative or the locative; इमं यम प्रस्तरम् आ हि सीद (१०।१४।४); योनिः ते इन्द्र निषदे अकारि तम् आ नि षीद (१।१०४।१); प्रस्तरम् and तम् are in the accusative; सीदन् योना वनेषु आ (९।६२।८); योना = योनौ. नि षीद होत्रं (१०।९८।४); देवापि here is asked to occupy the seat of the hotṛ. ऋषिः = दृशिः ; ऋषि comes from दृश् (दर्शनात्) ; a ऋषि was called so because he saw (ददर्श) Ṛks (स्तोमान्); the Veda was not composed but seen; cf. साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयः बभूवुः (28।17).

5-6 दुर्गः— यत्=यस्मात्. तपस्यमानान्=तप्यमानान्. ब्रह्म ऋग्यजुःसामाख्यं= the three Vedas. स्वयंभु = अकृतकम्. अभ्यानर्षत् = अभ्यगच्छत्; ऋषी गतौ (धा० ६।७); आनर्ष is the perfect of ऋष्; आनर्षत् is irregular imperfect; अभि + आनर्षत् = went towards i. e. appeared of itself. विज्ञायते = विचार्यमाणे ज्ञायते; the fact that the Vedas which had no author approached certain men on account of their austerities is known from the Brāhmaṇas. The root in ऋषि according to this quotation is ऋष् and not दृश्; it is a different derivation and yet there is no वा to show that it is different. Did अभ्यानर्षत् mean 'appeared'? Most probably it did, for the quotation seems to be intended to endorse स्तोमान् ददर्श. In the Mahārāshtra recension there are the additional words ऋषयः अभवन् between अभ्यानर्षत् and तदृषीणाम्; but those words are really an interruption; they are not wanted; they are, however, found in the तैत्तिरीय आरण्यक (२।९). ऋषि in RV means a poet, a composer of praises; अग्निः पूर्वेभिर् ऋषिभिः ईड्यः (१।१।२); ये च पूर्वे ऋषयः ये च नूत्नाः इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः (७।२२।९); पुरा नूनं च स्तुतयः ऋषीणां पस्पृध्रे इन्द्रे अधि उक्थ्ये अर्काः (६।३४।२); ऋषिष्टुता० उषाः (७।७५।५); तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणम् आहुः (१०।१०७।६); in all these Ṛks ऋषि means a poet. The word also means होतृ as in ऋषिः यत् वां दीर्घतमा जुहाव (८।९।१०); य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् ऋषिर् होता (१०।८१।१); अग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरे (१०।१५०।४). In the present Ṛk देवापि is both a poet or a maker of praises and a होतृ; the word ऋषि does not seem to mean a seer in RV; that sense is post-Vedic. It is impossible to derive the word.

/ 6-7 देवापिः=देव+आपिः; आपिः=आप्तिः; देवापिः=देवाप्त्या=देवानाम् आप्त्या; this as an instance of यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् (3015); देवापि obtained the gods i. e. their favour by praise (स्तुत्या) and also by making offerings (प्रदानेन). 7 देवसुमतिं = देवानां कल्याणीं मतिं=the beneficent mood i. e. the favour of the gods; he secured their favour by praise and offerings. 8 चिकित्वान्=चेतनावान्; देवानां कल्याणीं मतिम् उदकसंप्रदानाभिमुखीं कर्तुं चिकित्वान् जानानः। स हि तथा अस्तौत् यथा देवानाम् उदकसंप्रदानाभिमुखी मतिः अभूत् (दुर्ग); Durga has जानानः for चेतनावान्; जानानः must have been the original word as चेतनावान् cannot be construed with मतिं; मतिं जानानः = knowing how to influence the mind of the gods.

उत्तरः उद्धततरः। उद्धततरः असौ भवति उपरिष्टात् अवस्थानात् (दुर्ग) = उत्तर is that which is struck up (उत् + हतम्) i. e. has gone higher from its previous position. उत्तरः = उत् + तरः; उत् = उद्धत; Durga

renders उद्धृत by उद्वृत in obedience to उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे (पा० ५।१।११८), though उत्तर is not only a Vedic word but also a modern one ; besides Pāṇini's rule applies to prefixes having वत् affixed to them such as उद्वतः, निवतः, परावतः and प्रवतः ; उद्वतः=उद्गतात् ; निवतः=निर्गतात्; परावतः=परागतात् ; प्रवतः = प्रगतात् . उपसर्गात् धात्वर्थे may have been a rule in the grammars known to Yāska ; this rule most probably covered not only उद्वत्, निवत् etc. but also words like उत्तर. Yāska seems to have used the word उद्धृत intentionally ; उत्तर qualifies समुद्र which means the aerial region ; there is a story in the Brāhmaṇas that once heaven and earth lay together but that for some reason heaven was thrust up or driven up by a sacrificial tool and ultimately placed where we find it now ; इमे वै सह आस्ताम् । ते शम्यामात्रं शम्यामात्रं व्यैताम् (मैत्रा० सं० ४।१।७॥ काठक सं० ३१।५॥ तै० ब्रा० ३।२।६). Yāska would have used उद्वृत for उद्धृत if he had not this story in his mind. उत्तर and उत्तम are really comparative and superlative forms of उत् ; it must be borne in mind that prefixes have meanings of their own ; Vide Gargya's opinion (2012-3) and the note thereon (229।5-24). उत् वयं तमसः परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यम् अगन्म ज्योतिरुत्तमम् (१।५०।१०); here the Sun is higher (उत्तरम्) than darkness (तमसः परि) and highest (अधोऽरः उत्तमं) of all the gods (देवत्रा).

9 अधरः=अध+रः=अधम् + अरः (अधोऽरः) ; अधः एव असौ अरति (दुर्ग)= The sea on the earth (असौ) goes (अरति) down and down. अधोभवः=अधरः (अमर २।६।९० क्षीरस्वामी) = The lower lip is called अधर because it is under the upper lip. As modern Sanskrit knows no अध, Yāska alters it to अधम्. अध which occurs frequently in RV must once have meant low; अधर and अधम are the comp. and super. forms of अध ; अधर = lower ; अधम = lowest ; उत्तरा अहमुत्तरे उत्तरा इत् उत्तराभ्यः । अथ सपत्नी या मम अधरा सा अधराभ्यः (१०।१४५।३); here उत्तरा and अधरा are contrasted. In the present Ṛk अन्तरिक्ष is higher (उत्तर) than the sea which is lower (अधर) than the अन्तरिक्ष. अधः = अ + धः; अ = न; धः = धावति ; ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा = movement up an incline is forbidden in the case of what is flowing down. तस्य हि अधोगतित्वात् एव ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा (दुर्ग); water for instance which flows down can never flow up. I think ऊर्ध्व was not in the original text ; गतिः प्रतिषिद्धा= motion is negatived ; what lies in a hollow has its motion stopped; the sea lies in an extensive deep hollow ; its onward motion therefore is naturally stopped.

Yāska does not say anything about अपो दिव्या असृजत् वर्ष्या अभि which Durga thus explains:— अपः दिव्याः प्रशस्ताः सस्यसंपत्करीः असृजत अक्षारयत् । वर्षाः वर्षभूताः । अभि सर्वभूतानाम् उपरि ; देवापि showered rain-water that was to spread over all the fields and make them fertile.

Yāska and Durga :— the seer देवापि, son of ऋष्टिषेण, undertook the function of a hotṛ and knew how to incline the minds of the gods towards granting rain ; he showered from the upper sea to the lower one-rain-water which was to overflow all lands and make them fertile.

Sāyaṇa :— आर्ष्टिषेणः = ऋष्टिषेणस्य पुत्रः. देवसुमतिं = देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिम्. होत्रं निषीदन् = होतृकर्म कर्तुं निषण्णः भवति. दिव्याः = दिवि भवाः. वर्ष्याः = वर्षभवाः.

नि षीद होत्रम् ऋतुथा यजस्व देवान् देवापे हविषा सपर्य (१०।९८।४); here D. is asked to occupy the seat of a hotṛ, that is, to undertake the function of that priest and to conciliate the gods by means of offerings. In the present Ṛk D. does enter upon the new duties (आर्ष्टिषेणः होत्रम् ऋषिः निषीदन्). बृहस्पतिर् वाचम् अस्मै अयच्छत् (Ṛk 7)= B. being solicited granted D. an appropriate prayer. देवसुमतिं चिकित्वान् ; D. knows the exact prayer to be offered to the gods and utters it. अस्मिन् समुद्रे अधि उत्तरस्मिन् आपो देवेभिः निवृता अतिष्ठन् । ताः अद्रवन् आर्ष्टिषेणेन सृष्टाः देवापिना प्रेषिताः सृक्षिणीषु (6); water has been cooped up by the gods in the upper i. e. heavenly sea ; D. brings it down into the rivers which overflow the surrounding tracts ; मृज् = to wash ; सृक्षिणी = a river which washes i. e. overflows the surrounding country. अधरं समुद्रं in the present Ṛk refers not to the sea but to rivers which being inundated become inland seas. दिव्याः = deposited in heaven by the gods. वर्ष्याः = वर्षभूताः = transformed into rain. अधरं समुद्रम् असृजत् = showered into the inland seas. देवापिः =देव + आपिः ; देवाः आपयः यस्य सः =one who has the gods for his friends or patrons ; the name signifies that D. is a favourite of the gods.

13 शंतनुः = शं + तनुः ; शं तनो अस्तु = Oh (disease) body, let there be welfare i. e. sound health to thee ; शम् अस्मै तन्वा अस्तु = Let him have happiness physically. स हि कंचित् रोगार्तं दृष्ट्वा ब्रवीति हे तनो शं तव अस्तु इति । ततः असौ अगदः भवति । अथवा । शम् अस्तु तन्वै इति एवम् असौ आशास्ते । शम् इति सुखनाम । तनुः शरीरम् । तव असौ नित्यं

शरीराय आशास्ते (दुर्ग). In Durga's Nirukta text अस्मै was absent since he renders तन्वा i. e. तन्वै by शरीराय ; in this second derivation शंतनु according to Durga's text addresses his own body and wishes it unfailing health ; otherwise there would be no difference as to sense between the two derivations ; in the first the body of the diseased and in the second the diseased himself would be addressed. In the text तन्वा is instr. sing. ; Durga's text seems correct since तन्वा and अस्तु are kept separate in our text and not joined as तन्वास्तु. तयोः समभवत् पुत्रो वृद्धयोः स महाभिषः। शान्तस्य जज्ञे संतानः तस्मात् आसीत् स शान्तनुः (आदिपर्व ९७।१८)॥ यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते। पुनर् युवा च भवति तस्मात् तं शान्तनुं विदुः॥ इति तत् अस्य शान्तनुत्वम् (आदिपर्व ९५।४५). The Calcutta editions have शान्तन in place of शन्तनु. Thus there are two explanations of the name शान्तनु.

9-10 पुरोहितः=पुरः+हितः ; a पुरोहित is so called because kings place (दधति) him (एनं) in front (पुरः) ; एनं refers to पुरोहितः ; हित pp of धा (= to place). शान्तिक—पौष्टिक—आभिचारिकेषु कर्मसु पुरः एनं दधति पुरस्कुर्वन्ति राजानः (दुर्ग) ; शान्तिक = for quieting evil spirits ; पौष्टिक= for bringing prosperity ; आभिचारिक= for doing injury to foes both domestic and foreign by magic. This meaning of पुरोहित is non-Vedic. हि = to send, to place ; a पुरोहित is one who is sent ahead or placed in front. विश्वस्मै उग्रः कर्मणे पुरोहितः (१।५५।३) = Terrible Indra was sent ahead for performing all heroic deeds ; इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः (८।१२।२२) ; पुरः दधिरे = despatched. अग्निर् देवानाम् अभवत् पुरोहितः (३।२।८) ; देवानां पुरोहितः = a messenger despatched by the gods. यत् देवानां० पुरोहितो अन्तरो यासि दूत्यम् (१।४४।१२); Agni as a messenger of the gods is despatched by them to sacrificers. पुरोहितो राजन् यक्षि (वक्षि ?) इह देवान् (१०।१।६) = Oh king Agni, despatched by us as our messenger, bring down the gods. अग्निः o पाञ्चजन्यः पुरोहितः (९।६६।२०) = Agni was the messenger of the five Aryan tribes. Thus पुरोहित came to mean a messenger who is despatched by men to gods and by gods to men. अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितः (१०।१५।५०) ; here वसिष्ठ is not a messenger but the foremost priest in a sacrifice ; as such he invokes the gods to come down. Vide note on पुरोहित (p. 344 l 9-12). There is not much differnce between a होतृ and a पुरोहित. In the present Ṛk देवापि is the leading priest whose duty is to conciliate the gods by offerings and prayers. होत्राय = होतृकर्मणे वर्षार्थीये (दुर्ग). 14 कृपयन् =

कृपायमाणः = feeling compassion for the king. But कृपयन् means kindling fire for sacrificial purposes; यत् त्वा देवापिः ॰ अग्ने॰ समीधे (१०।९८।८); कृपयन् refers to this fact of D's kindling the sacrificial fire. अनु पूर्वाः कृपते (१।११३।१०) = The Dawn blazes like (अनु) former (पूर्वीः) Dawns. ऊर्ध्वया॰ कृपा (१।१२७।१); सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे (६।२।६); स्वया कृपा तन्वा रोचमानः (७।३।९); उत उ तिष्ठ॰ कृपा (८।२३।५); यावद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा (९।६४।२८); कृपा = ज्वालया; Agni's flames are bright like the rays or the light of the Sun. अदीधेत् = अनु + अध्यायत्; अन्वध्यायत् वृष्टिः भवेत् इति (दुर्ग) = continuously meditated as to when it would rain; D. was unceasingly thinking of the means by which rain could be obtained; ध्यै चिन्तायाम् (धा॰ १।९२३); ध्यै becomes धि by संप्रसारण; धि reduplicated becomes दीधि; अ + दीधि + त् = अदीधेत्. But there is no ध्यै in RV where we find such forms as दीधय, दीधयः, दीधयन्, दीधियुः, दीधेत्, दीध्यतः, दीध्यानः, दीध्ये and अदीधयुः; दीधि is the root; दीधिति is a noun from it and means a praise or a prayer and also a gift. अग्निं नरो दीधितिभिः॰जनयन्त (७।१।१); here दीधिति means a prayer. तं प्रत्नासः ऋषयः दीध्यानाः पुरो विप्राः दधिरे (४।५०।१) = Ancient bards while praying (दीध्यानाः) made Agni their messenger (पुरो दधिरे); दीधि + आनाः = दीध्यानाः. उत द्याम् इव तृष्णजो नाथितासो अदीधयुः दाशराज्ञे वृतासः (७।३३।५) = The Trtsus hemmed in (वृतासः) and harassed (नाथितासः) in their war with the ten kings (दाशराज्ञे) prayed (अदीधयुः) to Indra just as men suffering from terrible thirst (तृष्णजः) pray unto heaven; अभि तष्टेव दीधया मनीषाम् (३।३८।१)= (Oh bard), fashion (अभिदीधय) a song (मनीषां) as a carriage-maker fashions a carriage. In the present Ṛk दीधि means to pray; देवापिः शन्तनवे अदीधेत् = देवापि prayed in behalf of शंतनु.

15 देवश्रुतम् = देवाः एनं शृण्वन्ति = देवाः हि एनं स्तुतीः उच्चारयन्तं शृण्वन्ति इति देवश्रुतम् (दुर्ग); देवश्रुतम् qualifies देवापिं understood; the gods heard D. who was reciting prayers. वृष्टिवनिं=वृष्टियाचिनम्; वनु याचने (धा॰ ८।८); Durga has मत्वा after वृष्टियाचिनम्; a word like मत्वा is certainly necessary as रराणः cannot be construed with देवापिं understood; knowing (मत्वा) that D. was soliciting rain (वृष्टियाचिनम्). रा (रातिः) reduplicated (अभ्यस्तः) becomes ररा; ररा + आनः = रराणः; रा दाने (धा॰ २।४७). Vide note on ब्रह्मा (246।22-30); in this sacrifice बृहस्पति was ब्रह्मा while देवापि was होता; D. requested B. to suggest to him the most appropriate and efficacious prayer for bringing down rain; B. granted that request. बृहस्पतिः =बृहतः पतिः; तत्-बृहतोः

करपत्योः चोरदेवतयोः (पा० ६।१।१५७); बृहत् becomes बृहस् before पति; बृहस्पति is he who is the owner of a lot of knowledge. उपव्याख्यातं = fully explained (22|11-12 and 24|14-16); उप here and in उपेक्षितव्याः means closely, fully; I am not able to distinguish between उपव्याख्यातं and व्याख्यातं; व्याख्यात occurs very frequently in the Nirukta while उपव्याख्यातं occurs here only. Just as ब्रह्मणः, वास्तोः and वाचः in ब्रह्मणस्पति, वास्तोष्पति and वाचस्पति are genitives, so बृहस् may be the genitive of बृह्; बृहः धनस्य पतिः दाता बृहस्पतिः.

Yāska and Durga :— Since (यत् = यस्मात्) देवापि, the chief priest of शंतनु, selected by the latter to perform the duties of a hotṛ, feeling compassion for him, constantly cogitated as to what sort of prayer would bring down rain, बृहस्पति who knew that देवापि was soliciting rain and that the gods would hear D's prayer and who was inclined to give him what he desired (रराणः) granted him a prayer that was appropriate to the occasion.

Sāyaṇa :— यत् = यदा. देवश्रुतं वृष्टियाचिनं बृहस्पतिम् अदीधेत् अन्वध्यायत्। स च रराणः रममाणः बृहस्पतिः देवः अस्मै देवापये वाचम् अयच्छत्. Sāyaṇa construes देवश्रुतं and वृष्टिवनिं (वृष्टियाचिनम्) with बृहस्पतिं understood; he does not explain कृपयन्; he considers बृहस्पति as a god and not a ब्रह्मन् priest. Yāska is not quoted. Can Sāyaṇa have written this Bhāshya ?

जिगीषया ततो देवा वव्रिरे अङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे (आदिपर्व ७६।६); Yāska must have had some such authority before him as he considers बृहस्पति to be a ब्रह्मन् priest here; but there is nothing in the Sūkta to justify his opinion; बृहस्पति is a god there; देवापि appeals to him and Mitra etc. to come down to him (Ṛk·1); दधामि ते द्युमतीं वाचमासन् (२), अस्मे धेहि द्युमतीं वाचमासन् (३) and बृहस्पतिर् वाचमस्मै अयच्छत् (७) show that देवापि obtained a rain-giving prayer from बृहस्पति the god. यया वृष्टिं शंतनवे वनाव (२) = by means of which prayer we shall solicit (वनाव) showers of rain for शंतनु, says देवापि; these words may have led Yāska to the conclusion that बृहस्पति and देवापि were both of them present at the sacrifice; but बृहस्पति as an inspirer of the prayer and देवापि as a speaker of it would by this co-operation grant rain to शंतनु. There is nothing in the Sūkta except these words to prove that बृहस्पति was the ब्रह्मन् priest actually present at the sacrifice. वन् = to give; उषो वाजं हि वंस्व (१।४८।११) and वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः (७।१७।५); वंस्व =

देहि ; वनि a noun from वन् ; वृष्टेः वनिः = a grant of rain ; वृष्टिवनिं रराणः = giving a grant of rain; बृहस्पति was not directly the author of the grant but indirectly through the prayer which he inspired in the mind of देवापि. देवश्रुतं is to be construed with वाचं ; देवश्रुतं वाचं = a prayer that was intended to be heard by the gods.

मन्त्रानिदानद्वारेण धर्मः अयम् अत्र दर्शितः ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसः राज्यप्राप्ति-धर्मातिक्रमः धर्मातिक्रमे च देवः न वर्षति इति (दुर्ग) ; Durga thus draws a moral from the story of देवापि and शंतनु ; the interpretation of the Ṛks given above is based on history ; but there is another interpretation too, says Durga. दुर्ग :—नैरुक्तपक्षे ऋष्टिषेणः मध्यमः । तद-पत्यम् अयम् अग्निः पार्थिवः । आर्ष्टिषेणः देवापिः शंतनवे सर्वस्मै यजमानाय इति योज्यम् । बृहस्पतिः वाचस्पतिः इति मध्यमः । स्तनयित्नुलक्षणां वाचम् इत्यर्थः ; ऋष्टिषेण means the ruler of the aerial region ; the earthly Agni is his son ; शंतनु is every sacrificer who desires to extend happiness everywhere ; the earthly Agni assists sacrificers in carrying out their object ; बृहस्पति is the lord of thunder and वाक् is thunder itself. Durga should have fully explained the two Ṛks instead of interpreting a few words only. This interpretation is altogether forced and unnatural.

18 स्वर्, पृश्नि, नाक, गो, विष्टप् and नभस् (निघ० १।४) are names that are common (साधारणानि) to heaven (दिवः) and the Sun (आदित्यस्य). 19 त्वस्य = तु + अस्य ; तु = but ; अस्य = आदित्यस्य. प्राधान्येन (वर्तन्ते) = प्रधानस्तुतिभाञ्जि नामानि सविता भगः सूर्यः पूषा इत्येव-मादीनि. (दुर्ग) ; the six names are common to heaven and the Sun ; but (तु) the Sun has exclusive names such as सवितृ , भग etc. उप-रिष्टात् = in chap. XII. 20 आदित्यः = आ + दित्यः ; दित्यः = दत्यः = दत्तः = दत्ते ; आ + दत्ते = आदत्ते ; the Sun is called आदित्य because he takes up (आदत्ते) liquids (रसान्) from the earth in the shape of vapour or he takes (आदत्ते) or appropriates the light (भासं) of other luminaries (ज्योतिषाम्) ; stars, planets etc. become invisible in sunlight. Or दित्यः = दीत्यः = दीप्तः ; because he is illumined (दीप्तः) all around (आ) by light (भासा). Or अदितेः पुत्रः आदित्यः ; य is a Tad. ter. This last is the real explanation of the word आदित्य but the Nairuktas must reject this natural explanation as it does not bring out all the ideas associated with the Sun.

21 अदितेः पुत्रः इति वा । अदितिः देवमाता । तस्याः पुत्रः । सः अयम् आदितेयः सन् आदित्यः इति उच्यते (दुर्ग) = As son of Aditi the Sun is really आदितेय

and not आदित्य which is a corruption of आदितेय. Durga thus introduces the name आदितेय for the purpose of explaining what follows. ऋचाम अयम् आर्चः ; अभि + आम्नायः ; आर्चः अभ्याम्नायः = an all-inclusive (अभि) or complete collection (आम्नायः) of Ṛks i. e. the Ṛgveda. अल्पाः प्रयोगाः यस्य तत् ; the Sun is called आदित्य ; but (तु) this name (एतत्) of the Sun (अस्य) is used in a few Ṛks only (अल्पप्रयोगं) viz. I|50|13, I| 19|9 and VIII | 101|11. Durga says:— The particle तु draws a distinction between आदित्य and the other names of the Sun such as सवितृ, भग, पूषन् etc ; these latter occur frequently while आदित्य occurs only a few times in RV. ऋचः यस्मिन् आम्नाये अभि उपरि उपरि आम्नाताः सः अयम् आर्चाभ्याम्नायः दाशतयः (दुर्ग) ; अभि=उपरि उपरि=completely ; आम्नाताः=collected ; दाशतयः=a group of ten Maṇḍalas. तस्मिन् अल्पप्रयोगविषयम् एतत् अदितेः पुत्रत्वाभिप्रायम् अभिधानम् आदितेयः इति । सूक्तभाक् एव च एतद् अभिधानम् । न हविर्भाक् । न हि आदितेयः इति अनेन नाम्ना हविः आध्वर्यवे चोदितपूर्वम् अस्ति । यथा च एतद् सूक्तम् एव नैघण्टुकवृत्त्या भजते तथा इदम् उदाहरणं सूर्यमादितेयम् इति (दुर्ग) ; Durga says the name आदितेय is used of the Sun in one Ṛk only ; this name आदितेय occurs in a certain Sūkta (सूक्तभाक्) ; no offerings are made to the Sun under this name (हविर्भाक्) ; आध्वर्यवे=in the यजुर्वेद ; चोदित-पूर्वं = enjoined ; the Sun as आदितेय is not the principal deity but only a subordinate one in Sūkta X | 88 where it occurs in Ṛk eleven; there the words are सूर्यम् आदितेयम् : vide what Durga says about अदितेः पुत्रः above (354|36-355|3). Most probably Durga had एव after सूक्तभाक् in his Nirukta text, for न हविर्भाक् which he explains is a natural inference from सूक्तभाक् एव. As I said above Durga wanted to explain the relevance of सूक्तभाक्० सूर्यम् आदितेयम् ; but these words are an interpolation as आदितेय is not the deity of X | 88 ; the deity of that Sūkta is सूर्य वैश्वानर ; besides there is no question here of offerings being made to the Sun under one name or another. Yāska speaks of आदित्य as a name that occurs in a few Ṛks only ; had he आदितेय in his mind he would not have used the expression अल्पप्रयोगं which suggests that the name is used in more than one Ṛk, though the number of such Ṛks is very small ; he was aware that that name occurs in one Ṛk only. Moreover the expression आदित्यप्रवादाः in line 23 clearly shows that Yāska was thinking of आदित्य only. Had सूक्तभाक् ० सूर्यम् आदितेयं been genuine, Yāska would have used the expression तद् उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः after these words, for he has explained the Ṛk in chap. VII sec. 29 (112|13-15) in which सूर्यम्

आदितेयं occurs. According to some commentators, says Durga, अल्पप्रयोगं etc. refers to आदित्य and not to आदितेय ; but he adds that this opinion of theirs is untenable, for आदित्य is both सूक्तभाक् and हविर्भाक्. The Mahārāshtra recension reads अदितेः पुत्रं after आदितेयम् ; अदितेः पुत्रं occurs in Yāska's Bhāshya on the Ṛk just mentioned (112115).

The Gurjar recension has no एवं before अन्यासां. आदित्यः इति प्रवादः यासु ताः स्तुतयः = descriptions in which other deities also are mentioned under the name of आदित्य ; प्रवाद = a distinct mention. Or स्तुतयः may stand for ऋचः here ; आदित्यं प्रवदन्ति ताः आदित्यप्रवादाः स्तुतयः ऋचः = Ṛks which speak of other deities also as आदित्य ; vide note on दृष्टप्रवादाः (265 । 11-12). आदित्यप्रवादाः स्तुतयः = आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयः (दुर्ग) = Ṛks which use the name आदित्य (of other deities also). तत् यथा एतत् उदाहरणजातं मित्रस्य० अंशस्य इति (दुर्ग); उदाहरणजातं = a number of quotations in which Mitra etc. are mentioned as आदित्य ; but मित्र, वरुण, अर्यमन् , दक्ष, भग and अंश are mentioned together in one Ṛk only where the order is मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष and अंश. Yāska explains इमा गिरो० अंशः in chap. XII । 36 (17316-11) where he renders तुविजातः by बहुजातः धाता ; in this Ṛk seven sons of Aditi viz. मित्र, अर्यमन् , भग, धातृ, दक्ष, वरुण and अंश are mentioned; the Sun was her 8th son who has been mentioned in line 19 above ; but धातृ is not mentioned in the above list (ll. 23-24) ; on this account तत् यथैतत् ० अंशस्य इति cannot be genuine. अथापि which precedes मित्रावरुणयोः in line 24 does require some preceding statement ; that statement may have been तद्यथा । इमा गिर आदितेभ्यः इत्यत्र मित्रस्य० अंशस्य, आदित्यप्रवादाः स्तुतयः भवन्ति being understood after अंशस्य. Yāska passes on at once from these 6 gods to two viz. Mitra and Varuṇa ; but there are groups of more than two in RV who are called आदित्य ; तत् सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु (८।१८।३) ; as the Ādityas are the deities of this Sūkta, the 5 gods mentioned in the Ṛk are Ādityas. आदित्यासो अदितिर् मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणः (७।५१।१); here there are three ; this quotation shows that these three gods were the only sons of Aditi and as such deserve the name Āditya ; its extension to other gods is unjustifiable.

24 आदित्या=आदित्यौ. दानुनः is gen. sing. of दानु which is neuter ; its other forms are दानूनि and दानुना. 25 दानुनः पती = दानपती = givers

of gifts ; दानुनः पती = दानानाम् ईशाते (दुर्ग) = rulers of gifts. I do not know why दानुपती is accented. Durga :— प्र + अस्तु = प्रकर्षेण भवतु = Let him live in a higher state, let him prosper. 36|1 प्रयस्वान् = अन्नवान्. यः ते तुभ्यं शिक्षति ददाति व्रतेन कर्मणा निर्वपणप्रोक्षणादिना संस्कृत्य इदं हविः चरुलक्षणं = who offers thee an offering after consecrating it by such acts as announcing it to be thine (निर्वपण), sprinkling water on it (प्रोक्षण). But प्रयस्वान् = धनवान् ; ते शिक्षति व्रतेन = तुभ्यं व्रतं हविः ददाति । अथवा । तव व्रतं नियमान् अनुसरति = makes an offering unto thee or follows thy laws. 2 Durga has not इत्यपि निगमः भवति. Durga:— अथ एवं त्वया वयं सर्वविमुक्तपाशाः सन्तः हे आदित्य वरुण तव एव व्रते परिचरणकर्मणि स्थिताः स्याम ; तव व्रते = तव परिचरणकर्मणि ; Oh son of Aditi, released as I am by thee from all fetters, I shall always be engaged in serving thee.

3 व्रतं (निघ० २।१।७) = कर्म. व्रत in the two preceding quotations means an act. 4 वृणोति इति (वृणोति) सतः कर्मणः व्रतम् इति नाम भवति = An act is called व्रत when it envelopes (वृणोति) i. e. binds a man to pursue it to the end ; one who undertakes an act binds himself to continue it to the end. Varuṇa's devotee binds himself to make offerings unto him in the prescribed way ; Mitra's devotee binds himself to serve that god unceasingly. वृ वरणे (धा० ५।८). This (इदं) other (इतरत्) व्रत also comes from this (एतस्मात्) very (एव) root ; a performer of the Sōma-sacrifice, for instance, binds himself to perform certain acts ; these acts bind him from first to last ; he must carry them out according to prescription ; व्रत in this sense comes from वृ (= to cover, to bind). Or it comes from वारय् (= to forbid) ; वारयति इति सतः कर्मणः व्रतम् इति नाम भवति = An act that forbids (वारयति) one to do contrary acts is called व्रत. Yāska ought to have made clear by using वा that वारयति is another derivation of व्रत. In the मैत्रा० सं० (१।२।३ and ३।६।३) a performer of the Sōma-sacrifice binds himself to perform certain acts and to avoid certain others ; such a man must sleep in a particular place, eat particular food, anoint himself in a particular way, wear particular garments ; he covers himself as it were with these acts, that is, he binds himself to perform them. He must not leave the place assigned to him during the sacrifice ; he must not speak ordinary or profane language ; त्रयो वै नैर्ऋताः अक्षाः स्त्रियः स्वप्नः । यां प्रथमां दीक्षितो रात्रीं जागर्ति तया स्वप्नेन व्यावर्तते (मैत्रा०सं० ३।६।३) ; dice, women and dreams are evil

things which the sacrificer must avoid; by keeping awake on the first night of the sacrifice he avoids the last evil viz. dreams; he must not dice nor hold converse with women. निवृत्तिकर्म = निवृत्तिरूपं कर्म ; कर्म here is really abstention from certain acts such as those just mentioned. This व्रत keeps off (वारयति) the three temptations from him. Food (अन्नं) also (अपि) is called (उच्यते) व्रत because (यत्) it covers (वृणोति) the body (शरीरं) completely (आ), that is, it nourishes every part of the body; तत् अपि आवृणोति शरीरं रस-शोणित-मांस-मेदः- मज्जा-अस्थिभावेन (दुर्ग). व्रत does not ordinarily mean food; it has that sense in connection with the Sōma-sacrifice; it means the special food or milk of a cow called व्रतधुक् i. e. a cow that milks the milk required as food by the sacrificer. प्रातरशनं व्रतं व्रतयति मानुषस्य व्यावृत्त्यै (मैत्रा° सं° ३।६।६) = The sacrificer vows to eat this special food in the morning to the exclusion (व्यावृत्त्यै) of the food eaten ordinarily by human beings. Durga:- तत् हि कर्म शुभम् अशुभं वा कृतं सत् आवृणोति कर्तारम्। इदम् अपि इतरत् व्रतम् एतस्मात् एव। निवृत्तिकर्म यमनियमाख्यं वाहिर्वेदिकम् आन्तर्वेदिकं वा यत् अग्निसंनिधौ उपेयते। तत् पुनः वारयति इति एवं सतः। तत् विषयेषु प्रवर्तमानं पुरुषं स्त्री-आदिषु वारयति। तत् अनुस्मृत्य स पुरुषः निवर्तते अवकीर्णी भविष्यामि इति एतस्मात् भयात्; in ordinary life an act may be good or evil; when such an act is performed, it covers its doer all around, that is, he cannot escape the consequences of that act; he must enjoy the fruits of a good act; he must also suffer the consequences of an evil one. (Durga here does not connect the word व्रत with the two preceding quotations; he speaks of व्रत in general terms). इदम् इतरत् व्रतं refers to निवृत्तिकर्म i. e. to abstention from certain acts outside the sacrificial platform (वाहिर्वेदिकम्) or inside it (आन्तर्वेदिकम्); both sorts of acts are done in the neighbourhood of the sacrificial fire; व्रत in this sense comes from वारय्; it forbids (वारयति) the sacrificer to enjoy the ordinary pleasures of life to which he is naturally inclined; such objects of enjoyment are women etc. The sacrificer is afraid of touching these objects for fear lest he fall into sin; अवकीर्णी = क्षतव्रतः (अमर २।७।५४) = one who violates his vow of abstinence from sensual gratification. Durga does not explain एतस्मात् एव.

स्कन्दस्वामी :-- वृणोति = निबध्नाति कर्तारम्. इदम् अपि इतरत् व्रतं गुड-लवण-स्त्री-आदिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म एतस्मात् एव = व्रत which means abstention from certain sensual objects comes from this same root; the vow that a man imposes on himself as regards sensual enjoyment

binds him completely. रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते वारयति इति सतः = व्रत which is used in connection with certain sacrifices and which is suggested by व्रत in the second sense comes from वारय्: it prevents the sacrificer from indulging in pleasures that are natural to human beings. स्कन्दस्वामिन् thus separates वारयति इति सतः from इदम् अपि० एतस्मात् एव. This may be the reason why Yāska has no वा or अपि वा in connection with वारयति इति सतः. व्रत thus has 4 senses viz. (1) a good or bad act, (2) abstention from sensual pleasures, (3) abstention from sensual pleasures as enjoined by sacrificial command and (4) food.

Durga had a different text from the one printed here; this latter belongs to the Gurjar and Mahārāshtra recensions; I think Durga's text is genuine. In the present text निवृत्तिकर्म वारयति इति सतः follows व्रतमिति कर्मनाम while वृणोति इति सतः follows एतस्मात् एव. He who made these alterations must have had certain reasons. व्रतं = निवृत्तिकर्म; व्रत in this sense comes from वारय्; this व्रत refers to certain vows made by the sacrificer during the Sōma-sacrifice; vide notes (357|33-358|6). Men and women, specially the latter, undertake certain vows such as those of eating particular foods during the rainy season; these vows forbid them to touch other foods; so व्रत in this sense comes from वारय्; or it may come from वृ because such vows bind the person who undertakes them. This seems to be the idea of him who made the above alterations in the original text. स्कन्दस्वामिन् who is quoted by देवराज explains the genuine text first and then merely notices the other; this shows that he lived after Durga. वृ + तं = व्र + तं = व्रतम्; or वृ + अतं = व्रतम्; अत is an Uṇādi termination. वार् = व् + आ + र् = व् + र् + अ = व्र; व्र+तं = व्रतम्. व्र and क्र seem to have been roots current in pre-Vedic literature; vide the derivation of क्रतु in Words in Ṛgveda Vol. I (212|27-33).

6 स्वर् = सु + अर् = सु + अरणः = सुगमनः (दुर्ग); the Sun is called स्वर् because he goes along his heavenly path in an excellent manner; ऋ गतौ (धा० ३।१६). Or अर् = ईर् = ईरणः; सु सुष्ठु तमांसि ईरयति नाशयति (दुर्ग) = or because he drives away darkness completely; ईर क्षेपे (धा० १०।२७७). Or सु अरणः is nothing but सु ईरणः, says Durga; सु अरणः and सु ईरणः are not different derivations; सु ईरणः is simply the sense of सु अरणः. Or अर् comes

from ऋ and is equal to ऋतः ; स्वर् = स्वृतः = सु + ऋतः ; आदित्यः सु सुष्ठु रसान् आदातुम् ऋतः गतः भवति (दुर्ग) = The Sun by means of his rays goes down to the earth to take up liquids in the shape of vapour. Or the Sun goes (ऋतः) in order to take fully (सु) i. e. absorb the light (भासं) of other luminaries (ज्योतिषाम्). 7 Or the Sun is gone to (ऋतः) completely i. e. is surrounded completely by light (भासा). एतेन द्यौः व्याख्याता = स्वर् meaning heaven (द्यौः) is fully explained (व्याख्याता) by the above explanations ; heaven too goes to all possible distances (सु + अरणः); or it is driven or extended in every direction (सु + ईरणः) ; heaven too by the help of the solar rays absorbs liquids ; it too through the Sun absorbs the light of all luminaries ; or it is surrounded by light on account of the presence of luminaries. Durga leaves all these explanations to the reader's imagination !

9 पृश्निः = प्राश्निः = प्र + आश्निः ; आश्निः = अश्नुते ; प्र प्रकर्षेण अश्नुते व्याप्नोति एनम् आदित्यं वर्णः प्रोज्ज्वलः इति नैरुक्ताः मन्यन्ते (दुर्ग) ; the most dazzling (प्रोज्ज्वलः) colour occupies the Sun who therefore is called पृश्नि ; thus पृश्नि comes from प्र + अश् ; अशू व्याप्तौ (धा० ५।१८). पृश्निः = स्पृश्निः = स्पृश् + निः ; संपृश् = संस्पृश् ; नि = तृ ; संस्पृश् + तृ = संस्प्रश् + तृ = संस्प्रष् + ट = संस्प्रष्टृ ; the Sun fully (सं) touches liquids, that is, he fully absorbs liquids ; vide अस्य कर्म रसादानम् (१०।४।९) ; or he fully touches i. e. absorbs the light of all luminaries ; संस्प्रष्टा nom. sing. of संस्प्रष्टृ. Or the Sun is fully (सं) touched (स्पृष्टः) by light (भासा) ; he is therefore पृश्नि on account of these reasons. Now (अथ) the reasons why heaven (द्यौः) is called पृश्नि ; द्यौः is feminine; सा अपि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिः च (दुर्ग) = She too is fully touched i. e. occupied by luminaries and those who have performed acts of merit on the earth ; holy men go to heaven after death.

11 नाकः = ना + कः ; नृ नये (धा० १।८११) ; नारयति नयति असौ ना ; ना = one who leads or takes ; क affixed to ना is really unnecessary as ना itself is a noun ; नाकः = नेता ; or नृ + कः = न् + ऋ + कः = न् + आ + कः = नाकः. 12 प्रणयः = प्र + नयः = प्रकर्षेण नयः ; नयति असौ नयः ; नयः = नेता ; the root is नृ ; ज्योतिषां प्रणयः = a mighty leader of luminaries ; अस्य हि भगवतः रश्मिजालप्रान्तोपलग्नं ज्योतिश्चक्रं चंभ्रमीति (दुर्ग) ; चंभ्रमीति = constantly rotates ; all luminaries are attached to the circumference of the rays of the Sun. कं = सुखम् ;

कं negatived (प्रतिषिद्धं) becomes अकं; it (तत्) i. e. अकं should be negatived (प्रतिषिध्येत) by doing which we get the word नाकं; अकं=absence of happiness; न+अकं = absence of misery = perfect happiness; नाकं विद्यते यत्र सः नाकः; here अ is a तद्धित affix. Durga reads प्रतिषिध्यते for प्रतिषिध्येत and rightly. The place where such happiness exists is नाक i. e. heaven (द्यौः). 13 वा उ = वै उ; न वै = certainly not. अमुं लोकं = to that world i. e. heaven. जग्मुषे = गतवते= to one who has gone; the Gurjar recension has जग्मुषे for गतवते; जग्मुषे does not require any explanation. किंचनाकं = किंचन + अकं; अकं = असुखम्. पुण्यकृतः etc. is the reason for the assertion that there is absolute absence of misery in heaven. Pāṇini includes नाक among words which do not change their initial न to अ (पा० ६।३।७५); न अकम् अस्मिन् इति नाकः (भट्टोजी दीक्षित); did Pāṇini quote this derivation of नाक from Yāska's Nirukta or from the काठकसंहिता? If from the former, it follows that Pāṇini lived after Yāska.

15 The Sun is called गो because he causes liquids to go up as vapour; गो comes from गमय्; or the Sun goes (गच्छति) along his heavenly path (अन्तरिक्षे) and therefore he is गो; गो comes from गम्. Heaven is called गो because it is gone (गता) to the highest distance (दूरं) above (अधि) the earth (पृथिव्याः) and also (च) because (यत्) luminaries (ज्योतींषि) go (गच्छन्ति) in it (अस्यां); here the root is गम्; vide the derivations of गो when it means the earth (32।3-4). But the Sun and heaven are called गो by लक्षणा.

17 विष्टप् = विष् + टप्; विष् = विश् = आविश्; टप् = तप् = त; आविश् + तः = आविष्टः. रसान्० पुण्यकृद्भिश्च explained above.

19 नभः = न + भः; न = ना=नेता; न comes from नृ (=to lead); भः = भस् = भास् = भासाम्; नेता हि एषः भासां सर्वासु दिक्षु (दुर्ग). Or (अपि वा) भन (भनः) reversed (विपरीतः) may have become (स्यात्) नभस्; भनः सन् नभः इति उक्तः विपर्ययेण (दुर्ग); भनः = भानः or भासनः; भा दीप्तौ (धा० २।४१); or भास् दीप्तौ (धा० १।६२५). Or नभः = न + भः; न = न + न; भ = भाति; न न भाति = भाति एव = does shine. न बभस्ति भाति नभः (अमर १।२।१ क्षीरस्वामी); भस दीप्तौ (धा० ३।१८); बभस्ति = भाति.

स्वर् means the Sun in numerous Ṛks; it also means heaven as in तपसा ये स्वर् ययुः (१०।१५४।२). The word स्वर्ग occurs only once viz. in स्वर्गे उ त्वमपि सादयासे (१०।९५।१८). पृश्नि was at first an adjective and meant red; certain frogs are called पृश्नि in VII । 103; श्वेतं

च पृश्नि (१।१६०।३) and पृश्नयः धेनवः (१।८४।११); here the cows are red. पृश्नि stands for a cow as in VIII। 6।19, VIII। 7।10 and X। 105।10. पृश्निः उक्षा (९।८३।३) = a red bull; आयं गौः पृश्निः अक्रमीत् (१०।१८९।१); अयं पृश्निः गौः = this red bull viz. the Sun; उक्षाणं पृश्निम् अपचन्त वीराः (१।१६४।४३)=Brave men cooked a red bull. Thus पृश्नि qualifies both masculine and feminine nouns. पृश्नि is the mother of the Maruts as in पृश्नेः पुत्राः (५।५८।५), पृश्निमातरः (१।२३।१० etc.) and असूत पृश्निः० मरुताम् अनीकम् (१।१६८।९); in this sense the word occurs frequently in RV; पृश्नि is the red sky in which the Maruts rush about; they too have red arms, red mares, in fact everything red.

Sāyaṇa and पृश्नि

(1) अरूरुचत् उषसः पृश्निः अग्रियः उक्षा बिभर्ति भुवनानि वाजयुः (९।८३।३); उषसः संबन्धी पृश्निः आदित्यः। सः अयं सोमः अरूरुचत् रोचयति भुवनानि रोचते वा. (2) आ अयं गौः पृश्निः अक्रमीत् (१०।१८९।१); गौः = गमनशीलः; पृश्निः = सूर्यः. (3) वृषा शुक्रं दुदुहे पृश्निः ऊधः (४।३।१०)= वृषा अपां वर्षकः पृश्निः सूर्यः शुक्रं पयः ऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे. (4) मध्ये दिवो निहितः पृश्निः अश्मा (५।४७।३); पृश्निः = आदित्यः; अश्मा = सर्वत्र व्याप्तः. In these 4 Ṛks पृश्नि is the Sun. (5) अयं वेनः चोदयत् पृश्निगर्भाः (१०।१२३।१); पृश्निः आदित्यः। तस्य गर्भभूताः। यद्वा। पृश्नयः सप्त उज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः। तेषां गर्भभूताः। अन्तरिक्षस्थाः. Here पृश्नि is the Sun or his seven rays; yet पृश्निगर्भाः is also rendered by अन्तरिक्षस्थाः. (6) प्र ये मे० गां वोचंत सूरयः। पृश्निं वोचंत मातरं (५।५२।१६); गां = माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा; पृश्निं = द्युदेवतां पृश्निवर्णां गां वा मातरम्. Here पृश्नि is द्युदेवता or a cow. (7) ससस्य चर्मन् अधि चारु पृश्नेः (४।५।७); ससस्य = स्वपतः इव निश्चलस्य; पृश्नेः = द्युलोकस्य. Here पृश्नि is द्युलोक. (8) पृश्न्याः पतरं चितयन्तम् अक्षभिः (२।२।४) पृश्न्याः द्युलोकस्य अन्तरिक्षस्य पतरं गन्तारम्. Here पृश्नि is द्युलोक or अन्तरिक्ष. (9) सकृत् शुक्रं दुदुहे पृश्निः ऊधः (६।६६।१); पृश्निः = अन्तरिक्षम्; सकृत् =संवत्सरस्य वर्षासु; शुक्रं=शुक्लवर्णम्; ऊधः = उदकम्. Here पृश्नि is अन्तरिक्ष. (10) अध भ्रमः ते उर्विया वि भाति यातयमानः अधि सानु पृश्नेः (६।६।४); पृश्नेः = नानारूपायाः भूमेः; अधि = उपरि; सानु = समुच्छ्रितं देशं पर्वताग्रादिकम्; यातयमानः=स्वकीयम् अग्रं व्यापारयन्. Here पृश्नि is भूमि. (11) वृषा अजनि पृश्न्याः शुक्र ऊधनि (२।३४।२); पृश्निः माध्यमिका वाक्। तस्याः संबन्धिनि शुक्रे निर्मले ऊधनि उद्धते प्रदेशे अजनि अजनयत्। यद्वा। पृश्निः नानावर्णा इयं भूमिः. Here पृश्नि is माध्यमिका वाक् or भूमि. Sāyaṇa renders पृश्नि by नानावर्ण i. e. variegated. It is possible to interpret these eleven quotations differently; anything that is red may be called पृश्नि which as I have said above was originally an adjective; subsequently it came

to be used as a noun too. Yāska attaches only two senses to पृश्नि whereas Sāyaṇa assigns six.

नाक occurs 31 times in RV; Sāyaṇa renders it by आदित्य i. e. the Sun in 6 places, द्युलोक or heaven in 17, अन्तरिक्ष or the aerial region in 4, समुच्छ्रित देश or a lofty place in one and हविर्धान in one; in one Ṛk (5|17|2) नाक qualifies Agni. But नाक means heaven everywhere; there is not a single Ṛk in which we feel compelled to interpret it as the Sun; येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वर् स्तभितं येन नाकः (१०।१२१।५); द्यौः = स्वर् = नाकः = heaven; but Sāyaṇa interprets द्यौः by अन्तरिक्ष, स्वर् by स्वर्ग and नाक by आदित्य or the Sun; it should always be borne in mind that in RV repetition is not uncommon; words having the same meaning are often found together.

Things masculine and feminine are called गो by लक्षणा or figuratively; गो means a bull or a cow; male deities are bulls i. e. as strong as bulls; female deities are cows because like cows they yield milk in the shape of gifts.

विष्टप् occurs 6 times in such forms as विष्टपः and विष्टपि and विष्टप also 6 times in such forms as विष्टपं and विष्टपा i. e. विष्टपानि; Sāyaṇa *renders the word by* स्थान *in* 8 *places, by* भूलोक *in* 9|41|6 *and* स्वर्गलोक in 1|46|3; he says nothing about the word in 8|34|13; part of his comment on 10|23|2 is missing. The word means a house in almost all places; ब्रध्नस्य विष्टपं गृहं (८।६९।७) and ब्रध्नस्य विष्टपं (९।११३।१०) = the house of the Sun. इमानि त्रीणि विष्टपा (८।९१।५) = these three houses i. e. the three heavens. The jar of water into which Sōma-juice flows from the strainer is Sōma's house. Even Sāyaṇa does not interpret the word by आदित्य or सूर्य anywhere.

नभस् is included among names of water in Ng (1|12|4); it has that meaning in about 18 Ṛks. It means a cloud in 1|71|10 and 8|96|14; in 5|83|3 it may mean the sky or a cloud or water. In 3|12|1 नभस् is Sōma, for Sōma-juice also is water as it is liberally diluted in it. In 7|97|6 it may mean the Sun or lightning. In 2|4|6 it may mean lightnings or stars. Water seems to be the primary sense out of which the others may have been derived; अन्तरिक्ष is a storage of water; a cloud is nothing but water; lightning

is intimately connected with clouds. There is not a single convincing instance in which नभस् means the Sun or heaven. According to Sāyaṇa नभस् means अन्तरिक्ष 9 times, heaven twice, the Sun 6 times, water 4 times, praise once and हिंसा thrice. Nephos in Greek means a cloud or a mass or pile of clouds; this Greek word almost sounds like नभस्.

23 रश्मिः = रंस्मिः = यंस्मिः = that which restrains; यम उपरमे (धा० १।१००९). रश्मिः यमनात् उदकस्य अश्वानां वा (दुर्ग) = रश्मि comes from यम् because it restrains water, that is, prevents it from going elsewhere and also because it checks horses while they are moving; thus the word means (1) a ray, (2) reins. खेदयः, किरणाः, गावः, रश्मयः and अभीशवः which stand at the beginning (आदितः) of Ng 115 are common to (साधारणानि) the reins of horses, that is, these five names also mean a horse's reins. खे आकाशे दयन्ते गच्छन्ति इति खेदयः किरणाः (दुर्ग). देवराज :— खेदा अश्वरश्मिः। तृतीयैकवचनान्तस्य पाठः यथा दृष्टः। खेदया त्रिवृता दिवः (८।७२।८) इति अश्वरश्मेः निगमः। आदित्यरश्मेः निगमः अन्वेषणीयः.

24 खेदयः does not at all occur in RV; there are खेदां and खेदया; but खेदां has nothing to do with खेदया. How खेदयः found its way into Ng is a question that can never be answered. Was खेदयः really खादयः which word is the plural of खादि? The Maruts put on certain ornaments called खादि on their shoulders, ankles and specially on their arms; अंसेषु० खादयः (७।५६।१३), पत्सु खादयः (५।५४।११), हस्तेषु खादिः (१।१६८।३) and खादिहस्तं (५।५८।२). The Maruts are called सुखादयः (१।८७।६), वृषखादयः (१।६४।१०) and शुभ्रखादयः (८।२०।४). Was खादि interpreted to mean a Sun-beam and also reins? किरण occurs 5 times in RV and in 4 places means dust or particles of dust; किरणेव भुज्यै which occurs in X । 106।4 is unintelligible; the two Aświns are compared to किरणा; किरणा = किरणौ = two rays of the Sun? यत् ह ते विश्वा गिरयः चित् अभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा न ऐजन् (१।६३।१); किरणाः न = यथा सूर्यरश्मयः इतस्ततः नभासि कम्पन्ते (सायण). But mountains, though ever so firm, tremble with fear of thee like (न) so many particles of dust (किरणाः). रेणुं रेरिहत् किरणं ददश्वान् (४।३८।६) इति अश्वरश्मेः according to देवराज; but here too किरणं is the same as रेणु; both mean dust. For गावः meaning rays vide P. 33।3-5. रश्मि does mean rays and reins.

देवराज :—अभीशूनां महिमानं पनायत (निरु० १२६।८) इति अश्वरश्मेः निगमः। आदित्यरश्मेः निगमः अन्वेषणीयः. देवराज says that a root like रश् (to bind) is to be supposed to account for रश्मि ; बध्नन्ति उदकम् = Sun-rays bind water i. e. absorb it ; a horse is bound by reins ; or रश्मि may be derived from अश् (= to occupy) or from ईश् (= to rule, to control).

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ (अमर ३।३।२२०): but in Apte's Dic. अभीशु means reins and अभीषु means a ray. In Yāska's day अभीशु was the spelling and had the two meanings ; it seems the Ng included non-Vedic words also, for अभीषु meaning a ray is not Vedic.

रश्मि and रशना at first meant a string, a rope. यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवै (१।२८।४) = where to hold in check (यमितवै) the churning-rod (मन्थां) they (the churners) bind (विबध्नते) strings (रश्मीन्) round it. परि यो रश्मिना दिवो अन्तान् ममे पृथिव्याः (८।२५।१८) = who measured (ममे) all round (परि) with a rope (रश्मिना) the extreme ends or the circumference of heaven and earth. रश्मि then came to mean a horse's reins and after that the rays of the Sūn, for the rays too are long strings or ropes thrown out by the Sun towards the earth in order to absorb water therein. तर्मूल्यजेव तस्करा० रशनाभिर् दशभिर् अभ्यधीताम् (निरु० ३।१४); रशनाभिः दशभिः = with ten ropes. रशना also means a horse's reins as in विप्रूत्रः अश्वान् युयुजे० रशनाभिर् गृभीतान् (१०।७९।७). There is also the word रश्मन् which meant a horse's reins ; सं या रश्मेव यमतुः (८।६७।१) = यौ द्वौ रश्मा रश्मानौ इव सं यमतुः ; Mitra and Varuṇa hold in check offenders as reins hold horses in check. This word is also seen in स्यारश्मानः (५।८७।५) and अरश्मानः (३।१७।२०). In these three words we see रश् which must have been a root in pre-Vedic literature ; most probably it meant to bind.

25 दिशः comes from दिश् (दिशतेः); दिश अतिसर्जने (धा० ६।३): अतिसृज्यन्ते हि आसु हविरादीनि देवतानां (दुर्ग)=Directions are called दिशः because offerings etc. intended for deities are given (अतिसृज्यन्ते) in them (आसु). According to sacrificial and other injunctions offerings etc. to gods and goddesses are placed in particular directions. Yāska does not say दिक् कस्मात् because all the nouns in Ng 116 are in the plural ; for the same reason Durga uses आसु. दिश् also means to show, to point out ; directions show or point out the way to travellers. Or दिश् comes from आ + सद् (आसदनात्); सद्

= दस् = दिस् = दिश्; तं तम् अर्थं प्रति एताः आसन्नाः भवन्ति (दुर्ग) = Directions are near (आसन्नाः) to all things in the universe; everything is within one direction or another, in short within space. Or (अपि वा) it comes from अभि + अश् (अभ्यशनात्); अशू व्याप्तौ (धा० ५।१८); अश् = दश् = दिश्; अभ्यश्नुवते हि एताः तं तम् अर्थम् (दुर्ग) = since directions occupy everything.

26 काष्ठा is the name (नाम) of more than one (अनेकस्य) thing (सत्त्वस्य); अपि shows that काष्ठा not only means direction but also something else. 37।1 काष्ठाः = का + ष्ठाः; का = क्रा = क्रान्त्वा; ष्ठाः = स्थाः = स्थिताः = (भवन्ति); क्रान्त्वा हि एताः तं तम् अर्थं प्रति गत्वा स्थिताः भवन्ति (दुर्ग) = Directions are called काष्ठा because going from thing to thing they at last halt. Thus काष्ठा comes from क्रम् and स्था. दिशः = the four main directions; उपदिशः = the four intermediate directions such as NE, NW etc. ताः अपि हि इतरेतरं क्रान्त्वा दिग्भिः साकं स्थिताः भवन्ति (दुर्ग) = The intermediate directions also are called काष्ठा because after touching one another they too halt like the main ones. 2 क्रान्त्वा स्थितो भवति = असौ अपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितः भवति (दुर्ग); the Sun has to travel along heaven to reach his home where ultimately he stops. आज्यन्तः = शरपथान्तः (दुर्ग) = the end of the course of an arrow, the point where an arrow discharged from a bow drops; आज्यन्त is a narrow strip of ground used for shooting arrows; this strip has a beginning and an end and so it seems to travel from one end to the other where it halts. आज्यन्तः = आजेः अन्तः = the goal of a race-course (Apte's Dic.). 3 Water (आपः) too is called काष्ठा because it has to travel before it reaches a lake or a sea. 4 क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणां काष्ठात्वम् (दुर्ग); this derivation of काष्ठा shows that the word refers to water that becomes stationary after running its course. Durga says:— waters are of two sorts viz. (1) those that halt and (2) those that do not halt. So काष्ठा in the second sense must be derived to bring out the sense of अतिष्ठन्तीनां; काष्ठाः = का+अ+ष्ठाः; अ=न; waters of the second sort do not stand or halt after running their course; therefore Durga says क्रामन्ति एव न तिष्ठन्ति. And yet Durga says in his Vṛtti on the next section:— न हि ताः क्वचित् निविशन्ते यावत् जलाशयं न आप्नुवन्ति; but this does not differ from क्रान्त्वा गत्वा जलाशयम् एताः स्थिताः भवन्ति in line 26 above. Most probably यावत् जलाशयं न आप्नुवन्ति is an interpolation as these words contradict क्रामन्ति एव एताः न क्वचित् तिष्ठन्ति. मन्त्रः अपि च एतस्मिन् एव अर्थे भवति (दुर्ग); so Durga's

Nirukta text seems to have been :— आपः अपि काष्ठाः उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणाम् । क्रामन्ति न तिष्ठन्ति इति अस्थावराणाम् । तासाम् एषा भवति. It should be noted that Durga does not mention अस्थावराणां which occurs in the next section (line 7) nor does he explain it.

स्कन्दस्वामिन् quoted by देवराज says :— वैयाकरणपक्षे काशृ दीप्तौ (धा० १।६४८)। काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः. स्कन्दस्वामिन् refers only to two senses of काष्ठा viz. दिशः and उपदिशः. क्षीरस्वामी :— दिशति अवकाशम् इति दिक् । काशते काष्ठा (अमर १।२।२); Amara has no उपदिशः but विदिशः; दिशोर् मध्ये विदिक् स्त्रियाम् (१।२।६). अमर :— काष्ठाः =दिशः (१।२।२); अष्टादश निमेषाः तु काष्ठाः (१।३।११); काष्ठा उत्कर्षे स्थितौ दिशि (३।३।४१); thus according to Amara काष्ठा means (1) a direction, (2) a certain measure of time, (3) pre-eminence (उत्कर्ष) and (4) a boundary (स्थिति).

काष्ठा primarily meant a paling round a field ; this paling marked the boundary of that field. A paling may surround a house, a race-ground, a place where cattle are stabled or a fort. उत्कर्ष, स्थिति and दिक् which are the senses of काष्ठा given in Amara are all traceable to the primary meaning of काष्ठा; उत्कर्ष may denote the utmost limit of human prosperity, human happiness and fame ; prosperity, happiness and fame cannot cross this limit. स्थिति means a boundary. दिश् is the utmost limit of space in any direction. Has काष्ठा anything to do with काष्ठ which means a piece of wood ? A paling was at first constructed of wood ; काष्ठ, however, does not occur in RV ; perhaps काष्ठा itself meant wood at first. काष्ठा occurs eleven times in RV ; it means (1) a paling in I 37।70, IV 8।1, VIII 93।3 and IX 21।1 ; (2) an enclosed race-ground in VI 46।1, VIII 80।8 and X 102।9 ; (3) a fortified place in I 32।10, I 46।5, I 59।6 and I 63।5. (1) अरुषो न वाजी काष्ठाः भिन्दन् (४।५८।१) = like a bright horse that breaks down the paling of a race-ground ; अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणाः (१।९३ ३)=like horses that reach the paling of a race-course. (2) मा सीम्° आ भाक् उर्वी काष्ठा हितं धनम् (८।८०।८) = Do not divide for distribution (आ भाक्) this (सीं) wealth ; wide is the race-ground in which ample wealth is placed for competition ; there are rich prizes for those who compete in races ; काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानं (१०।१०२।९); द्रुघण was found lying in the very middle of the race-ground. (3) वि अस्मत् आ काष्ठाः अर्वते वर् (१।६३।५) = Open wide the fortified place for our horses ; दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु (१।४६।५) ; Agni hid himself in a fortified place viz. deep water ; all the same he could be seen through that fortified place on account of his reful-

gence; अधूनोत् काष्ठाः अव शम्बरं भेत् (१।५९।६); Śambara lay in a fortified place but Agni hurled it down and smashed Śambara. In the Ṛk standing at the head of the next section the enclosed place in which Vṛtra's body lay was not stationary; on the contrary it moved on continuously; Vṛtra who had enclosed waters within his body was himself enclosed within them when they rushed out precipitately.

7 अतिष्ठन्तीनां मेघोदरान्तर्गतानाम् अपाम्। ताः हि मेघे गच्छति गच्छन्ति एव तदाधारत्वात् (दुर्ग); waters whose residence is a cloud (तदाधारत्वात्) must move along with that cloud. अनिवेशनानां = अनिविशमानानाम्; नि + विश् = to sit; waters in the cloud cannot sit; they are forbidden to do so by the cloud. इति अस्थावराणां is not mentioned by Durga who explains it at the end of the last section (366।28-367।2). 8 शरीरं = मेघः; Durga has no मेघः शरीरं; Vṛtra's body is nothing but a cloud. शरीर comes from शॄ (शृणातेः); शॄ हिंसायां (धा० ९।१६); शॄ + ईरं = शृ + ईरं = शर् + ईरं = शरीरम्. Or शरीर comes from शम् (शम्नातेः); शम् = to injure; शम् + ईरं = शर् + ईरं = शरीरम्; हिंस्यते हि तत् (दुर्ग); the body is vulnerable. 9 निण्यं = निर्णामम् = यत्र असौ नीचैः नमति तं प्रदेशम् (दुर्ग) = the place where Vṛtra bends low i. e. lies hidden; निण्यं = नि + ण् + य् + अम्; नि = निर्; ण् + य् + अम् = ण् + अम् + य् = णम् + य् = णम्य् = णाम; निर् + णाम = निर्णाम. विचरन्ति = विजानन्ति; Durga reads इव after विजानन्ति; इति after आपः was most probably इव. दीर्घ comes from द्राघ् (द्राघतेः); द्राघृ सामर्थ्ये (धा० १।११४); द्राघ् = to be able; द्राघतेः वृद्ध्यर्थस्य (दुर्ग); where did Durga find this sense viz. वृद्धि of द्राघ्? द्राघ् = द् + र् + आ + घ् = द् + आ + र् + घ् = द् + ई + र् + घ् = दीर्घ्; दीर्घ् + अम् = दीर्घम्. But we see दीर्घ itself altered to द्राघ् in द्राघीयस् and द्राघिष्ठ; it is impossible to derive दीर्घ. तमस् comes from तन् (तनोतेः); तनु विस्तारे (धा० ८।१); तन् + अस् = तम् + अस् = तमस्; तेन हि सर्वम् एव ततं भवति (दुर्ग) = Everything becomes expanded by darkness as the dimensions of things become invisible in the dark. But why not तम्? तम् (Apte's Dic.):—(1) to choke, to suffocate; (2) to be fatigued; (3) to be distressed; (4) to become immovable; any one of these senses would be appropriate in the case of तमस्. न तमत् न श्रमत् नोत तन्द्रत् (२।३०।७)=Sōma-juice does not fatigue (श्रमत्) nor does it bring on drowsiness (तन्द्रत्); so न तमत् may mean Sōma-juice does not darken my spirits; Sōma-drink exhilarates and removes all fatigue. मिहः तम्राः (१०।७३।५) = darkening (तम्राः) clouds (मिहः) or showers of rain. तमस् may come from this तम्; तम्=to darken, to dispirit.

10 आशयत् comes from आ + शी (आशेतेः) ; शी + अ + ति = शे + अ + ति = शय् + अ + ति = शयति ; the last इ being dropped we get शयत्. RV has शयते, शयाते, शयन्ते, शयध्वे, शयीत, अशयत्, अशयिष्ठाः, शयानं, शशयान, शयध्यै and the noun शयथ ; in all these words शय् is the root and not शी ; आशयत् = आ + अशयत् ; आ is to be construed with तमः ; तमः आ = तमसि. इन्द्रः अस्य (वृत्रस्य) शत्रुः शमयिता वा । शातयिता वा । तस्मात् इन्द्रशत्रुः ; vide note on अस्य (३१२।२५-२८). Vrtra is इन्द्रशत्रु because Indra was to be his destroyer (शमयिता = शातयिता); शम् + त्रुः = श + त्रुः = शत्रुः ; or शद् + त्रुः = शत्रुः ; शमय् is the causal of शम् ; शमु उपशमे (धा० ४।९५) ; शम् = to be quiet ; शमय् = to make quiet (by death); शद् = to fall, to perish ; शातय् = to cause to perish. शातयति इति शत्रुः (अमर २।८।११ क्षीरस्वामी) ; शद्लृ शातने (धा० १।८८०). इन्द्रस्य शत्रुः = इन्द्रस्य शमयिता वा । शातयिता वा = (Vrtra who was to be) the destroyer of Indra. The first is a बहुव्रीहि, the second a तत्पुरुष ; that they are different compounds is shown by the accents on them; इन्द्रशत्रुः is a बहुव्रीहि; इन्द्रशत्रुः is a षष्ठी तत्पुरुष.

The Mait. S. (II।4।1 and 3) and Tait. S. (II।5।2) mention the following story ; Indra for some reason had killed a son of त्वष्टृ who for the purpose of revenge began a sacrifice to which he did not invite Indra ; the latter though uninvited found his way to the place where Sōma-juice had been deposited by त्वष्टृ and drank it. त्वष्टृ coming to know of this stealth offered the remnant of the juice into the sacrificial fire, uttering at the same time इन्द्रशत्रुर् वर्धस्व ; in his hurry he misaccented इन्द्रशत्रुः on account of which the word became a बहुव्रीहि ; इन्द्रः अस्य (वृत्रस्य) शातयिता is the dissolution of the compound ; in consequence of the wrong accent Indra killed Vrtra who arose out of the sacrificial fire just after the offering. स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति इन्द्रस्य अह एनं शत्रुम् अचिकीर्षत् । इन्द्रम् अस्य शत्रुम् अकरोत् (मैत्रा० सं० २।४।३) and यत् अब्रवीत् स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति । तस्मात् तस्य इन्द्रः शत्रुः अभवत् (तै० सं० २।५।२). 10-11 इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः अस्य शमयिता वा । शातयिता वा । तस्मात् इन्द्रशत्रुः in our text is like this quotation from TS ; तस्मात् इन्द्रशत्रुः = hence the wrong accent on इन्द्रशत्रुः . Had त्वष्टृ pronounced the word with the proper accent Vrtra would have killed Indra. The story is intended to emphasize the importance of accents. The Kāth. S. (12।10) mentions this story but it has not

न्द्रशत्रुर् वर्धस्व etc. All three say emphatically that Sōma-juice in a sacrifice can be drunk by those only who have been invited and that if any drank it though uninvited they were liable to *suffer from all* sorts of maladies.

तासाम् एवंविधानां काष्ठानां मध्ये अवास्थितानां बाह्यतः मेघाख्यं निहितम् अवस्थापितं धात्रा शरीरम् आवृत्य अपः तासाम् एव गुप्तये। ताः पुनः तस्य मेघस्य वृत्रस्य निण्यं निर्णामं यत्र असौ नीचैः नमति तं प्रदेशं विजानन्ति इव यतः तेन प्रदेशेन विचरन्ति प्रचरन्ति। निम्नानुसारिण्यः हि ताः। असौ अपि वृत्रः तासु प्रक्षरन्तीषु तत्प्रक्षरणनिरोधं चिकीर्षुः स्वशरीरविवृद्ध्या दीर्घं तमः। स हि तमःसतत्त्वः एव धूमादिप्रभवत्वात्। यावन्तं प्रदेशं निम्नम् अनुसरन्त्यः मेघस्य ताः स्रुताः भवन्ति निपित्सन्त्यः ततः बहुतरम् असौ वर्धते उदवरुरुत्सया। एवं दीर्घं तमः आतत्य आशयत् आशेते इन्द्रशत्रुः (दुर्ग); substance of this passage :-- The Creator has placed round the waters (whose nature is to flow) a body i. e. the cloud which envelopes them in order to hide them ; the cloud is nothing but an envelope round waters. The waters as it were know on which side the cloud bends low and they too bend low in that direction, for waters flow down and incline. The cloud is nothing but darkness. The dark cloud desirous of stopping the downward flow of waters enlarges himself. Thus the cloud that was to be destroyed by Indra enlarges his darkness and lies about the waters (आशेते).

सायण :— वृत्रस्य शरीरम् आपः विचरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति। निण्यं निर्नामधेयम्। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते। काष्ठानाम् अपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम्। अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानाम्। अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानाम्। प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यवत् न क्वापि स्थितिः संभवति। इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्राक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान्; waters covering the body of Vṛtra flow on. As he lies deep-hidden in waters, his name is not known to any one ; no one is aware of his existence. Waters cannot stand or sit down like men, for that is not their nature. Thus Vṛtra whose body is cast among the flowing waters lies in them and sleeps a sleep that knows no ending, that is, he dies a lasting death. निण्यं = निर्नामधेयं = one who has no name, that is, who has no separate existence from that of the waters. अतिष्ठन्तीनां = स्थितिरहितानाम्. अनिवेशनानां = उपवेशनरहितानाम्. दीर्घं तमः = दीर्घं निद्रात्मकं मरणम्. आशयत् = सर्वतः पतितवान्.

Geldner :— In the middle (मध्ये) of the never-still-standing (अतिष्ठन्तीनां), never-resting (अनिवेशनानां) streams of the river (काष्ठानां)

was his body (शरीरं) buried (निहितं). The waters flow along (चरन्ति) over (वि) Vṛtra's (वृत्रस्य) secrecy or privacy (निण्यं); and into long (दीर्घं) darkness (तमः) sank down (आशयत्) he who was defeated by Indra (इन्द्रशत्रुः).

In RV नि + विश् means to sleep or to take rest; निवेशयन् अमृतं मर्त्यं च (१।३५।२); the Sun puts to sleep both mortals and immortals (by withdrawing his light at night); रात्रीं जगतो निवेशनीं (१।३५।१); the night gives rest to the whole world; यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः निविशन्ते सुवते च अधि विश्वे (१।१६४।२२) = in which tree all winged birds that eat honey sleep (निविशन्ते) and wake (सुवते). अविद्यमानं निवेशनं यासां ताः = which have no sleep, no rest. निण्यं॰ अपीच्यम् इति निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि (निघ॰ ३।२५); निर्णीतं = that which is taken out, that which is open; अन्तर्हितं = concealed. निण्य occurs 10 times in RV in 8 of which Sāyaṇa explains it by अन्तर्हित; in VII | 56|4 निण्य according to him means clearly visible; निण्यं in the present Ṛk he explains by निर्नामधेयं. In almost all places निण्य seems to mean a deep mystery. In Ṛk 7 of this Sūkta (I|32) we learn how Indra struck Vṛtra on the head and how in consequence the latter's body lay scattered in many places; in Ṛk 8 waters overflow (अति यन्ति) Vṛtra who had hemmed them in; now he lies underneath their feet. In the present Ṛk Vṛtra's body is cast (निहितं) into the midst (मध्ये) of waters (काष्ठानां) that know no halting, that is, that were rushing on. Waters (आपः) pass (चरन्ति) through (वि) this mystery (निण्यं), that is, they know that his body lies permanently imprisoned within them. They know that Vṛtra, enemy of Indra (इन्द्रशत्रुः), was lying (अशयत्) in (आ) long-lasting (दीर्घं) darkness (तमः), that in short he would never see the light of day. काष्ठा=an enclosed place; here the waters themselves are काष्ठा as they completely hem him in.

11 Mahā. has त्वाष्ट्रः असुरः इति ऐतिहासिकाः between नैरुक्ताः and अपां; these words occur in Durga's Vṛtti; but even there they seem interpolated as Durga does not explain them as he certainly would have done if they had been in his Nirukta text. त्वाष्ट्रः असुरः=त्वष्ट्रा उत्पादितः वृत्रः असुरः = Vṛtra created out of the sacrificial fire by त्वष्टृ; vide the story mentioned above (369|17-30).
11-12 अपां च मेघोदरान्तर्गतानां ज्योतिषः च वैद्युतस्य उद्भूतवृत्तेः मिश्रीभावकर्मणः वर्षकर्म जायते। तेन हि वैद्युतेन ज्योतिषा वायु-आवेष्टितेन इन्द्राख्येन

उपताप्यमानाः आपः प्रस्यन्दन्ते वर्षभावाय प्रकल्पन्ते (दुर्ग); Indra is nothing but lightning and wind which surround a cloud and heat the waters within; so heated these waters become fit for flowing down as rain; cf. धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः (मेघदूत ५).

12 तत्र एवं सति उदकतेजसोः इतरेतरप्रतिद्वंद्वभूतयोः उपमार्थेन रूपककल्पनया युद्धवर्णाः युद्धरूपकाणि भवन्ति (दुर्ग); तत्र=एवं सति = this being the fact; the fact is that water in the cloud and the lightning about it are enemies of each other. This hostility between cloud-water and lightning is metaphorically described as a battle between the cloud and Indra. उपमार्थेन = रूपककल्पनया = by imagining the hostility between the two elements i. e. water and fire as a fight between Indra and Vṛtra. Here उपमा means रूपक. युद्धवर्णाः = युद्धरूपकाणि = metaphorical descriptions of the hostility between the two elements as a fight between Indra and Vṛtra. वर्ण means a description.

दुर्ग :— किं वृत्रवत् एव युद्धरूपकाणि भवन्ति । न इति उच्यते । अहिवत् तु खलु मन्त्रवर्णाः ब्राह्मणवादाः च । तुशब्दः समुच्चयार्थः द्रष्टव्यः ; Durga says:— तु is equal to च ; just as there are Ṛks in which the cloud is mentioned as Vṛtra, so there are others in which it is mentioned as Ahi. But this sense of तु is quite unusual; तु ought to mean but; this particle is used when what has been stated is going to be refuted. The Nairuktas say that Vṛtra is nothing but a cloud i. e. a mixture of water and lightning; but there is nothing in RV that can demonstrate the truth of their view; on the contrary (तु) there are descriptions in Mantras (मन्त्रवर्णाः) in which Vṛtra is spoken of as अहि (अहिवत्); there are stories (अर्थवादाः) in the Brāhmaṇas too (च) in which Vṛtra is mentioned as an असुर. Even if Vṛtra meant a cloud as the Nairuktas say, अहि cannot have that meaning. Vṛtra or Ahi was a real enemy of Indra and he is spoken of in that character both in Mantras and Brāhmaṇas. वत् has a peculiar sense; अहिवत् = अहिः इति कृत्वा = imagining Vṛtra to be an Ahi. There are numbers of Ṛks in which Vṛtra is spoken of as Ahi; but this cannot be said about the Brāhmaṇas; it is doubtful if the name Ahi meaning Vṛtra occurs in the latter. 12-13 वृत्रः मेघः इति नैरुक्ताः । तु किंतु वृत्रस्य अहिवत् अहिः इति कृत्वा मन्त्रेषु वर्णाः वर्णनानि खलु भवन्ति । ब्राह्मणेषु च वृत्रः असुरः इति अर्थवादाः भवन्ति ; this seems to be the real sense of the words. Neither the Mantras nor the Brāhmaṇas support the naturalistic explanation of Vṛtra given by the Nairuktas. 13 This same Vṛtra inflated his body and by doing so

(विवृध्यां शरीरस्य) impeded (निवारयांचकार) the flow of waters (स्रोतांसि); when Vṛtra was killed by Indra, waters flowed out. All this means that Vṛtra was not considered a cloud in Vedic literature. 13 The subject of निवारयांचकार is अहिः understood. The Ṛk quoted in the next section says that the waters were hindered from flowing by Ahi; there is no mention there of Ahi inflating his body; I do not know if there is any Ṛk that mentions this act of either Vṛtra or Ahi. In RV we find the following expressions :— परिधिं नदीनां, अपो वव्रिवांसं, अपः आशयानम्; these expressions and others mean that Vṛtra or Ahi hemmed in waters.

18 दासपत्नीः = दासाधिपत्न्यः; दुर्ग :— दासः = कर्मकरः = a labourer; तं हि ताः (आपः) अधिष्ठाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा श्रान्तः तासु पीतासु विश्रान्तः आप्यायितः भवति; अधिपत्न्यः = आधिष्ठाय पान्ति = standing upon i. e. taking hold of the labourer, the waters protect him i. e. free him from fatigue; when he drinks, he feels relieved. दास comes from दस् (दस्यतेः) because the labourer finishes (उपदासयति=उपक्षपयति) the works (कर्माणि) that are assigned to him. उप+दस = to be consumed; उपदासय् = to consume, to finish. दस्+अः =दास् + अः=दासः.

19 अहिगोपाः= आहिना गुप्ताः=hidden by Ahi i. e. the cloud. अहि comes from इ (अयनात्); इण् गतौ (धा० २।३५); इ+इः=ए+इः=अय्+इः =अयिः=अहिः; a cloud is called अहि because it goes (एति) in the sky (अन्तरिक्षे). But अय् would be nearer to अहि; अय्+इः=अयिः=अहिः; अय गतौ (धा० १।४७५). इतरः = used in ordinary language; एतस्मात् एव =from the same root viz इ. 20 निर्ह्रसितः उपसर्गः यस्मिन् सः=अहि is a word in which the prefix आ has been shortened to अ; आ+हन्+इः= आ+ह्+इः=अ+ह्+इः=अहिः; a serpent is called अहि because it kills by its bite. आहन्ति is an alternative derivation; वा therefore was necessary; but Yāska sometimes omits वा; vide note on ऋषि (348।7-9). 20-21 पणि is (भवति) a वणिक्; पणि comes from पण् (पणनात्); पण व्यवहारे (धा० १।४४०); पण् =to deal in articles of trade; पण्+इः = पणिः. वणिक्=व+णिक्; व=प=पण्यं=articles for sale; णिक्=णिज्; a tradesman or a grocer is called वणिक् because he keeps clean (नेनेक्ति) articles that are to be sold (पण्यं); णिजिर् शौचे (धा० ३।११). But Yāska may have meant to say that the word पणि was originally वणिक्; वणिक् = बणिक् = बणिः = पणिः; in that case पणिः पणनात् । यद्वा । पणिः वणिक् भवति would be the order of the text. 22 बिलं = भिलं = भिरं = भरम्; a बिल is (भवति) really भर and comes from भृ (बिभर्तेः); भृ

भरणे (धा० ११९२३) ; भृ धारणपोषणयोः (धा० ३१५); बिभर्तेः shows that भृ 3rd conj. in Yāska's धातुपाठ meant to fill; but in Pāṇini's धातुपाठ भृ having that sense belongs to the 1st and not to the 3rd. A hole is called बिल because it is filled with water etc. जघन्वान् = जघ्निवान् = having killed; but जघन्वान् is neither irregular nor a corruption of जघ्निवान्; in RV वान् was affixed to reduplicated roots; गम्, गृ, गृभ्, शुच्, सह् and सृ were first reduplicated; when वान् was affixed they became जगन्वान्, जागृवान्, जगृभ्वान्, शुशुक्वान्, सासह्वान् and ससृवान्; similarly we have जघन्वान् from घन्. अप तत् ववार = अपववार तत्; वृ = to cover; अप + वृ = to remove the cover, to open.

22-24 वृत्र comes from वृ (वृणोतेः) or from वृत् (वर्ततेः) or from वृध् (वर्धतेः); वृ + त्रः = वृत्रः; वृत् + त्रः = वृत्रः; वृध् + त्रः = वृत् + त्रः = वृत्रः. यत् अवृणोत् अन्तरिक्षम् उदकं वा (दुर्ग) = since he covered the sky or water. त्वष्ट्रा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति अनेन आलभ्यमानः सोमः यत् असुररूपेण अवर्तत (दुर्ग) = since Sōma killed by त्वष्टृ with the words इन्द्रशत्रुः वर्धस्व became a giant; Sōma was considered a living being; to crush Sōma was in fact to kill Sōma which was considered a serious sin; as such it had to be atoned for by the sacrificer. यत् इन्द्रेण हतः वृत्रः मेघः अपां बिले अपावृते अपः वृष्टिभावेन अवर्तयत् प्रावर्तयत् (दुर्ग) = when the cloud was struck by Indra and the hole in it that had been closed was opened, that same cloud set in motion the waters that had been enclosed within it in the form of rain. 38।1 यत् अवर्धत असौ अतिमात्रप्रमाणं (दुर्ग)=since he grew to an enormous extent. Thus Durga had in his Nirukta text four derivations of Vṛtra instead of three; यत् अवर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते was between the second and the third derivation. विज्ञायते = ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते (दुर्ग) = the various reasons why Vṛtra was called Vṛtra are known when the Brāhmaṇas are well studied; the Brāhmaṇas clearly state the reasons for the origin of the name वृत्र.

तस्य यत् अत्यशिष्यत तत् त्वष्टा आहवनीयम् उप प्रावर्तयत् स्वाहा इन्द्रशत्रुः वर्धस्व इति। यत् अवर्तयत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम्। स इषुमात्रम् इषुमात्रं विष्वङ् अवर्धत। स इमान् लोकान् अवृणोत्। यत् इमान् लोकान् अवृणोत् तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् (तै० सं० २।५।२); though Indra had drunk the Sōma-juice extracted by त्वष्टृ, there still remained some which त्वष्टृ turned towards (प्रावर्तयत्) the आहवनीय fire; from this offering made into that fire there sprang up Vṛtra; he was called Vṛtra because he arose out of the

offering which had been turned into the आहवनीय fire; this is the 3rd derivation given in Durga's Nirukta text; अवर्तयत् is the causal of अवर्तत; वृत् + त्रः = वृत्रः. Vṛtra grew (अवर्धत) and grew each time to the extent of an arrow (इषुमात्रम् इषुमात्रं) and that too on all sides (विश्वङ्); he was called Vṛtra because he increased (अवर्धत) physically; he was called Vṛtra also because he covered (अवृणोत्) all these worlds with that increasing body of his. Thus TS gives only 3 derivations of Vṛtra; यत् अवर्तत तत् वृत्रस्य वृत्रत्वम् in our text, though explained by Durga, must be an interpolation.

देवराज :— वृणोतेः आच्छादनार्थात्। आवृणोति आच्छादयति हि असौ कृत्स्नं नभः। वर्ततेः वा गतिकर्मणः। गच्छति असौ कृत्स्नं नभः। वर्धतेः वा। वर्धते हि वर्षासु मेघः. He says that all these three derivations are given in a certain Brāhmaṇa. वृणोति वृत्रः (अमर ३।३।१६५ क्षीरस्वामी).

Yāska and Durga :— Waters which rule over labourers satisfying their thirst, being secreted within itself by the cloud (अहिगोपाः), stood obstructed (निरुद्धाः) or impounded like cows (गावः) that are impounded by a tradesman (पणिना); Indra having killed Vṛtra opened wide the hole that had been entirely closed (अपिहितं), a hole by which waters made their egress.

सायण :— दासः विश्वोपक्षपणहेतुः वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः। अहिः वृत्रः रक्षकः यासां ताः। गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम्। पणिनामकः असुरः गाः अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारम् आच्छाद्य यथा निरुद्धवान् तथा; Vṛtra is a दास because he is the cause of the decay (उपक्षपण) or gradual destruction of all; this वृत्र is the owner of waters; Ahi who is Vṛtra himself guards the waters, that is, prevents them from flowing; Asuras called Paṇi used to carry away cows and hide them in a hollow place the gates of which they used to shut in order that the cows might not get out.

Geldner :— The waters (आपः), wives of the Dāsa (दासपत्नीः) guarded by the dragon (अहिगोपाः), were (अतिष्ठन्) impounded (निरुद्धाः) like the cows (गावः) by the Paṇi (पणिना); the outlet (बिलं) of the waters (अपां) which was blocked up (अपिहितं) he has opened (अपववार) after suiting down Vṛtra (वृत्रं जघन्वान्).

दास is opposed to आर्य in RV; दासं वर्णं (२।१२।४) shows that Dāsa was distinct in colour from Ārya. दासपत्नीः is opposed to अर्यपत्नीः; यो अर्यपत्नीः अकृणोत् इमा अपः (१०।४३।८) = who (Indra) made

these waters the wives i. e. the property of the Ārya. In the present Ṛk waters are the wives or the property of Dāsa ; Ahi who is no other than Dāsa guards these wives with the greatest care lest they escape. These waters remained (अतिष्ठन्) cooped up (निरुद्धाः). The Paṇis were owners of large herds of cows or cattle which they guarded with scrupulous care ; वल was a Paṇi ; इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां° अरोदयत् पणिम् आ गा अमुष्णात् (१०।६७।६)=Indra made Vala who was a Paṇi roar aloud as he stole the cows of the latter ; Vala was the guardian or keeper of milch-cows. There is a dialogue between Saramā and the Paṇis in X । 108 ; अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नः गोभिर् अश्वेभिर् वसुभिर् न्यृष्टः (७) ; the Paṇis say that their treasure was in a strong place and was fully packed with cows, horses and other forms of wealth ; इमा गावः सरमे या ऐच्छः । अस्माकम् आयुधा सन्ति तिग्मा (५) ; Saramā sought the herds of cows belonging to the Paṇis who tell her that they were armed with sharp weapons ; thereby they meant that they would resist all attempts at capturing their cows. All this shows that the Paṇis were rich and that they were envied by others. They were considered misers because they were not generous to the Āryas. Do not be a Paṇi i. e. a miser, says a devotee to Indra (I।33।3). Pūṣan is requested to soften the hearts of the Paṇis (VI।53।3) or even to tear them (VI।53।5 and 7). Ahi or Vṛtra guarded waters with the same scrupulous care with which Paṇis guarded their cows. Indra kills Ahi or Vṛtra and lets out the imprisoned waters. In this Ṛk there is nothing to support the remark made at the end of the last section viz. विवृद्धया शरीरस्य° प्रसस्यन्दिरे आपः ; the rushing out of the waters may be treated as an inference from Indra's opening the hole ; Ahi or Vṛtra does not inflate his body in this Ṛk. अभि वृत्रं वर्धमानं° इन्द्रः° जघन्थ (३।२०।८) and शुशुवानस्य मायाः वि° जघन्थ (१०।१११।६) ; in these two Ṛks Vṛtra does grow large physically. In वृत्रं जघन्वान् असृजत् वि सिन्धून् (४।१८।७), मृजः सिन्धून् अहिना जग्रसानान् (४।१७।१), सरन् आपो जरसा हतवृष्णीः (४।१७।३), अयन् आपो अयनम् इच्छमानाः (३।३३।७) and many other Ṛks we do not find mention of Vṛtra's inflating his body ; nor do we find it in Ṛks where Vrtra besieges waters. अहिवत् तु खलु° तदभिवादिनी एषा ऋक् भवति is a suspicious text.

3-4 रम् + त्रिः = र + त्रिः = रा + त्रिः = रात्रिः ; रात्रि comes from रम because she greatly (प्र) gladdens (रमयति) creatures (भूतानि) that

stalk abroad at night (नक्तंचारीणि) as for instance spectres, demons, giants and wild animals ; and also because she puts a stop to the movement (उपरमयति) of others (इतराणि) ; wicked creatures move at large at night while tired ones take rest ; प्र+ रम्=to be exceedingly glad ; उप + रम् = to rest. उपरमयति=ध्रुवीकरोति=makes stationary ; ध्रुवीकरोति must be an interpolation as उपरमयति does not require any explanation and also because प्ररमयति is left unexplained. As Durga renders ध्रुवीकरोति by स्थिरीकरोति, ध्रुवीकरोति must have been in his Nirukta text. 4-5 Or रात्रि comes from रा (रातेः) which means to give (दानकर्मणः) ; रा दाने (धा० २।४७) ; रा + त्रिः = रात्रिः ; रात्रि comes from रा because dews (अवश्यायाः) are given (प्रदीयन्ते) in her (अस्यां) i. e. at night ; night is called रात्रि because the sky makes a gift of dew i. e. sprinkles it on earth ; प्रदान=a gift. Yāska derives रात्रि which is modern and not रात्री which is Ṛg Vedic.

6 The Dawn is called विभावरी, सूनरी etc ; विभावरी = one that has lustre ; सूनरी=one that has wealth. उच्छी विवासे (धा० १।२१६) ; विवासयति हि इयं तमांसि (दुर्ग) = The Dawn is called उषस् because she drives away (उच्छति = विवासयति) darkness ; उच्छति इति सत्याः = उच्छन्त्याः ; यदा उषाः उच्छति तमः निवारयति तदा सा उषाः इति अभिधीयते ; the Dawn bears various names according to her qualities and the acts that she performs ; here the act performed is that of driving away darkness. उष् in RV means (1) to burn, (2) to shine, to rise ; ओषति, ओष, ओषतं, ओषतात् and उष्णान् are forms of उष् in the first sense; उष् becomes उच्छ् in the second sense ; उच्छसि, उच्छाति, उच्छन्ति, उच्छत, उच्छन्, औच्छः, औच्छत्, औच्छन्, उच्छ, उच्छत, उच्छतु, उच्छन्तु, उच्छात्, उच्छान् and उच्छन्ती are forms of उष् in the second sense ; उष्टि is a noun from the same ; all these words have almost always वि prefixed to them ; व्युष्टौ = at the rise of the Dawn. रात्रेः अपरः कालः = (The Dawn) is the time later (अपरः) than the night, that is, the time just after the night.

10 Durga says :—The Dawn is the best (श्रेष्ठं) luminary (ज्योतिः) of all luminaries (ज्योतिषां) because she is neither too warm like the Sun nor too cold like the Moon. श्रेयान् and श्रेष्ठ are the comparative and superlative forms of श्रा which means to shine; in RV ईयन् and इष्ठ are affixed to roots; वहीयान् and वहिष्ठ are forms of वह्, सहीयान् and सहिष्ठ of सह् and साधीयान् and साधिष्ठ of साध्. श्रेष्ठं = the brightest. आगात् = आगमत् ; Durga

renders आगात् by आगच्छति; आगमत् is not necessary as आगात् is found in modern Sanskrit also. चित्रः = चित्रम् ; चित्रं चायनीयं पूजनीयं दर्शनीयं वा श्रेष्टत्वात् एव (दुर्ग) ; चायृ पूजानिशामनयोः (धा० १।९०५) ; चाय् = (1) to worship, (2) to see ; चायनीय = worthy of worship or worthy of being observed. Yāska always renders चित्र by चायनीय ; so he must have written चायनीयं after चित्रं. प्रकेतः = प्रकेतनं = प्रज्ञाततमं = प्रकाशतमं (दुर्ग) = most easily known, most lustrous ; कित ज्ञाने (धा० ३।११); प्रकृष्टं केतनं ज्ञानं यस्य तत् = knowledge about which is great ; the Dawn is most easily known i. e. seen. 11 विभ्वा = विभूततमं = विस्तीर्णतमं (दुर्ग) = widest. चित्रं, प्रकेतनं and विभूततमं qualify ज्योतिः . But प्रकेतः is a noun ; चित्रः प्रकेतः उषसो महान् असि अग्ने (१।९४।५) = Oh Agni, thou art the blazing (चित्रः) great (महान्) banner (प्रकेतः) of the Dawn ; महान् असि अध्वरस्य प्रकेतः (७।११।१) = Thou art the great banner of the sacrifice. विभ्वा is the same as महान् in these two quotations. The great (विभ्वा) blazing (चित्रः) banner (प्रकेतः) viz. Agni is born (अजनिष्ट). Agni wakes up or is kindled at early morn and therefore the epithet उषर्भुत् (उषर्बुध्) is applied to him in I । 65।5, IV । 6 । 8 and VI । 4।2 ; केतुं दिवो० उषर्बुधं (३।२।१४) = Agni, the banner of heaven, who wakes up at dawn. भाति विभ्वा (१०।३।६); here too Agni is called विभ्वा. विभ्वा is nom. sing. of विभ्वन् ; विभ्वन् may originally have been विभवन् ; विभवन् = becoming extended. वनेषु चित्रं विभ्वं (४।७।१) ; here चित्रं and विभ्वं qualify अग्निं ; चित्र = blazing; विभ्व = extended. Was विभ्वा in the present Ṛk and in भाति विभ्वा (१०।३।६) originally *विभ्वः ? विभ्वन् was the name of one of the three* Ṛbhus. सवितुः = आदित्यस्य. सवाय = प्रसवाय. रात्री = रात्रिः . एवा = एवम्. 12 योनिं = स्थानम्. आरैक् = अरिचत् which is 3rd per. sing. of रिच् in the second Aorist. रिचिर् विरेचने (धा० ७।४) ; विरेचनं = evacuation of the bowels ; but रिच् in Yāska's धातुपाठ seems to have meant to vacate. The पदकार has अरैक् for आरैक् here and also in other places ; he also shortens the आ of आरिणक् in II । 13।5 to अ ; he probably thought that अ was lengthened to आ for the sake of the metre. रिच् undergoes वृद्धि in the imperfect 3rd per. sing.

यथा प्रसूता प्रकर्षेण सृता प्रसवम् अनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिः आदित्यस्य प्रसवाय आदित्योत्सृष्टदेशे जायते एवमेव रात्रिः उषसः अपि जन्मार्थं योनिं स्थानम् अवकाशम् उषसः आत्मलाभाय आरैक् अरेचयति ददाति । यथा उषाः आदित्यस्य जन्मनः हेतुः तदनन्तरजन्मत्वात एवं रात्रिः उषसः जन्मनः हेतुः इति एवम् अस्याम् ऋचि रात्रेः एव अपरःकालः उषःसंज्ञितः इति गम्यते (दुर्ग) ; प्रसूता = प्रकर्षेण सृता = प्रसवम् अनुप्राप्ता = is delivered. सूति means प्रसव = the act of

giving birth. Night is born in the region vacated by the Sun in order to give birth to him; in the same way Night vacates the place (which she has occupied) for the birth of the Dawn also. Just as the Dawn is the cause of the birth of the Sun because the latter is born after her, in the same way Night is the cause of the birth of the Dawn; all this means that the Dawn follows Night. Durga wants to say that the Ṛk has been quoted by Yāska for the purpose of proving that the Dawn is the time just after the departure of Night. 12 योनि in the Ṛk means a place (स्थानं); it suggests a woman's womb as Night and Dawn are both females. A woman's womb (स्त्रीयोनिः) is called योनि because the foetus (गर्भः) is fully mixed (अभियुतः) with it (एनां); एनां refers to स्त्रीयोनिः; एनां स्त्रीयोनिम् अभि अभितः युतः मिश्रितः भवति; योनि in this sense comes from यु; यु मिश्रणे (धा० २।२३); यु + निः = योनिः. We expect the derivation of योनि which means 'a place' before स्त्रीयोनिः etc.; योनिः स्थानं यौतेः; but as these words are absent in the text, स्त्रीयोनिः ० गर्भः must be an interpolation. Besides योनि meaning a woman's womb has been already derived (33।23-24). दुर्ग :— स्थानं योनिशब्देन उच्यते। यत् हि यस्मिन् निधीयते तत् तेन साकं युतं भवति। मिश्रीभूतम् इत्यर्थः। इयम् अपि इतरा स्त्रीयोनिः एतस्मात् एव। अभियुतः हि गर्भः एनां भवति। आमिश्रीभूतः इत्यर्थः। पूर्वत्र 'अयम् अपि इतरः योनिः एतस्मात् एव। परियुतः भवति' (निरु० २।८) इति परियवनक्रियासामान्येन निरुक्तः योनिशब्दः। इह पुनः अभियुतः एनां गर्भः इति मिश्रीभावसामान्येन। उभयलिङ्गत्वं च अस्य उपदर्शितम्। इह स्त्रीलिङ्गम्। तत्र पुंलिङ्गम्; योनि means a place; when a thing is placed (निधीयते) on another, it becomes completely united (युतः = आमिश्रीभूतः) with the latter; योनि in this sense comes from यु. योनि meaning a woman's womb comes from this same root viz. यु of which युत is pp. योनि in this sense has been already derived (33।23-24); there the word is परियुतः which qualifies योनिः; here अभियुतः qualifies गर्भः; योनिः परियुतः स्नाना मांसेन च is the explanation of that word there; अभियुतः एनां गर्भः is the explanation of योनि given here; there the word योनि is masculine; here it is feminine. योनिः (स्थानं) युतः भवति। इयम् अपि इतरा (स्त्री-) योनिः एतस्मात् एव। अभियुतः एनां गर्भः seems to have been Durga's Nirukta text. But there is not the least reason why योनि meaning a woman's womb should be derived here; there is no difference whatever between परियुतः and अभियुतः.

Yāska and Durga :—Here has arrived (आगात्) the best luminary of all luminaries; that luminary worshipful or beautiful (चित्रः =

चित्रं), brightest (प्रकेत: = प्रकेततं) and pervading every place (विभ्वा = विभूततमं) has come into existence (अजनिष्ट); just as Night is born in the region vacated by the Sun in order to give birth to the Sun, so the same Night makes room for the birth of the Dawn ; in short just as the Dawn is the cause of the birth of the Sun, so Night is the cause of the birth of the Dawn.

सायण :— ज्योतिषां = ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानाम् . श्रेष्ठं = प्रशस्यतमम् ; श्रेष्ठ in Pāṇinian grammar is the superlative of प्रशस्य ; प्रशस्यस्य श्रः (पा० ५।३।६०). नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानम् एव प्रकाशयति न अन्यत् । चन्द्रः तु यद्यपि अन्यत् प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिः युगपत् एव सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रशस्यतमम् . आगात् = पूर्वस्यां दिशि आगमत . चित्रः = चायनीयः . प्रकेतः = अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः . विभ्वा = विभुः = व्याप्तः . अजनिष्ट = प्रादुरभूत . The subject of अजनिष्ट is तदीयः रश्मिः understood ; तदीयः रश्मिः = The ray or light of the Dawn. यथा रात्रिः (रात्री) स्वयं सूर्यसकाशात् (सवितुः) उत्पन्ना (प्रसूता) । सूर्यः हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । एवमेव रात्रिः अपि उषसः (उषसे) उत्पत्तये (सवाय) तदर्थं स्थानम् (योनिं) आरेचितवती (अरैक्) कल्पितवती ; *Night is born of the Sun ; the Sun setting produces Night* which means that Night succeeds the Sun ; so Night also vacates i. e. prepares a place for the birth of the Dawn, that is, Night is succeeded by the Dawn. यद्वा । रात्रिसकाशात् उत्पन्ना (प्रसूता) उषाः सूर्यस्य (सवितुः) प्रसवाय (सवाय) जन्मने यथा भवति एवं रात्रिः अपि उषसः यत् जन्म तदर्थं स्थानं (योनिं) कृतवती = Or since the Dawn born of the night has to give birth to the Sun, Night prepares a place for the birth of the Dawn in order to enable her (the Dawn) to beget the Sun.

Geldner :— This (इदं) most beautiful (श्रेष्ठं) light (ज्योतिः) of all lights (ज्योतिषां) is come (आगात) ; the herald (i. e. morning fire) resplendent with colour (चित्रः) was born (अजनिष्ट) spreading himself out (विभ्वा) ; just as (यथा) being herself directed (प्रसूता) she follows the direction (सवाय) of Savitṛ (सवितुः), so (एवा) has the night (रात्री) vacated (आरैक्) the place (योनिं) for the dawn (उषसे).

यथा = because ; एवा = therefore. Because the Dawn has been awakened or sent (प्रसूता) to awaken (सवाय) the Sun (सवितुः), therefore the Night (रात्री) has vacated (आरैक्) her seat (योनिं) i. e. the sky for the Dawn (उषसे). प्र + सू = (1) to awaken, (2) to send, to despatch, to order. (1) नूनं जनाः सूर्येण प्रसूताः अयन् अर्थानि कृण्वन्

अपांसि (७।६३।४) = People awakened by the Sun go at once to their destined tasks (अर्थानि) and perform the acts (अपांसि) prescribed unto them. (2) देवानां दूतः पुरुधप्रसूतः (३।५४।१३) = Agni, messenger of the gods, has been sent by them to various places; अर्षन्तु आपः त्वया इह प्रसूताः (३।३०।९) = Let waters sent out by thee flow here. In the present Ṛk the Dawn may be said to have been awakened (प्रसूता) or despatched to awaken (सवाय) the Sun (सवितुः). योनि means a seat as in योनिः ते इन्द्र निषदे अकारि तम् आ नि षीद (१।१०४।१) and आ योनिं सोमः सुकृतं नि षीदति (९।७०।७). The first half of the Ṛk has been already explained. No deity in RV is so graphically and so lovingly described as the Dawn.

16 रुशद्वत्सा = सूर्यवत्सा. रुशद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा। सूर्यो हि रोचिष्णुः (दुर्ग); रुशन् वत्सः यस्याः सा रुशद्वत्सा; रुशन् = रोचिष्णुः; the Sun is brilliant (रोचिष्णुः); Durga has not सूर्यवत्सा and also रुशत् इति० ज्वलतिकर्मणः; these latter words are appropriate in Chap VI sec 13 (8916). रुश हिंसायाम् (धा० ६।१३८); but in RV रुश् means to dazzle; रुशत्, रुशता, रुशद्भिः, रुशतः, रुशन्, रुशन्तं, रुशन्तः, रुशती and रुशतीं are the forms of that root in RV; रुशत् is pres. part; it is an adjective in रुशन्तम् अग्निं (६।१।२), रुशत् (अनीकं) दृशे ददृशे नक्तया (४।११।१), प्रति अर्चिर् रुशत् अस्याः अदर्शि (१।९२।५), रुशन्तं भानुम् अरुषीः अशिश्रयुः (१।९२।२), रुशत् वासो बिभ्रती शुक्रम् अश्वैत् (७।७७।२) and यस्याः रुशन्तो अर्चयः ० अदृक्षत (१।४८।१३). युवं श्यावाय रुशतीम् अदत्तं (१।११७।८) = You, (Oh Aświns) gave a dazzling wife to a black man (श्यावाय); here and in the present Ṛk रुशती is a noun. रुशन् in रुशद्वत्सा may be considered a noun; रुशन् = the dazzling Sun: रुशती = the dazzling Dawn; the dazzling Dawn has for her son the dazzling Sun. 16–17 The subject of आह is मन्त्रदृक् understood. 17 सह चरति असौ सहचरः। तस्य भावः साहचर्यम्: रसस्य हरणात् = रसहरणात्; the Sun is called the son of the Dawn not because there is any such relationship between the two but because the Sun goes with the Dawn as a calf goes with a cow and also because the Sun takes up in the shape of vapour the dew (रस) deposited by the Dawn as a calf takes in or sucks the milk of the mother-cow. The sonship of the Sun is based on analogy only; the Nairuktas disliked any kind of relationship between god and god and treated the description of relationships occurring in RV as figurative; they give naturalistic explanations of such statements. श्वेत्यागात् = श्वेत्या आगात्; श्वेत्या

comes from श्वित् (श्वेतते:); श्विता वर्णे (धा० १।७४३); श्वित् = to be white; श्वेत्या = श्वेतवर्णा (दुर्ग). In RV श्वित् means to shine radiantly, to blaze; अश्वैत् and आश्वितन् are verbal forms of श्वित्; अश्वैत् is used of the Dawn 4 times and अश्वितन् of the Maruts once; the light of the Dawn is radiant; the Maruts shine radiantly on account of their weapons and ornaments. Agni is described as श्वितान: in VI । 6।2 ; श्वितान: = blazing or flaming. The Sun is श्वेत (I । 66।3) and श्वेत अश्व (VII।77।3); Agni is श्वेत in III । 1।4 and V।1।4; the Sun and Agni are refulgent. The Dawn is श्वितीची in I । 123।1 and Agnis are श्वितीचय: in X । 46।7; श्वितीची = shining with radiance. The feminine of श्वेत ought to be श्वेती and not श्वेत्या; श्वेत्या is instr. sing. of श्वेती which is the name of a river in X । 75।6. Was the original word श्वेती or श्वेत्या? श्वेती would spoil the rhythm of रुशद्वत्सा रुशती श्वेती आगात्; श्वेत्या therefore must have been the word; श्वेती may mean a red cow; the Dawn has red cows yoked to her chariot; vide अरुण्यो गाव: उषसां (निघ० १।१५); the Dawn is coming (आगात्) with her red cow (श्वेत्या); श्वेती here represents the whole team of red cows yoked to the chariot of the Dawn. 18 आरैक् = अरिचत्; आरैक् = आरेचयति (दुर्ग). कृष्णा = कृष्णवर्णा रात्रि: ; कृष्णा is a noun like रुशती. Durga has not कृष्णं० वर्ण: ; कृष्ण comes from कृष् (कृष्यते:) because the (dark) colour is dragged down (निकृष्ट:) i. e. the lowest in rank; black races are considered to be the lowest of all; कृष्यते: ought to be कृषते: or कर्षते: as कृष् belongs to the 1st and the 6th conj. सदनानि = स्थानानि (दुर्ग); but सद् = to sit; सदनानि = seats i. e. the sky; सदन and योनि both mean a seat. अस्या: = अस्यै; cf. रात्री उषसे योनिम् आरैक् (38।9); उषसे is dat. sing.

19 अथ एने संस्तौति = Now (the seer) described these two together; एने refers to the Dawn and Night mentioned in the first half; Durga reads एते for एने; सं+स्तु=to describe together; in the first half the two have been described separately. समानबन्धू=समानबन्धने; समानम् अनयो: बन्धनम् । आदित्यस्य इयं हि अस्तमयं प्रति रात्रि: बद्धा संश्लिष्टा । उदयं प्रति उषा: (दुर्ग); Night is bound to the setting of the Sun and the Dawn to his rising; the Sun is the common tie between the two; vide remark made above (P 381 । 35-37) about सूर्यम् अस्या: ० रसहरणात्. But बन्धु means a father; द्यौ: मे पिता जनिता बन्धु: (१।१६४।३३); पिता=जनिता=बन्धु: ; the Maruts are सबन्धव: (V । 59।5 and VII । 20।2) because Rudra is their common father; यम and यमी are सबन्धू (X । 10।9) because they had the same father. अरुपस्य दुहितरा विरूपे

(६।४९।३)=the two daughters of the shining Dyaus, having different complexions (विरूपे); दिवो दुहितरा॰ उषासानक्ता (१०।७०।६). यम्यौ स्वसारौ (३।५५।११) = twin-born sisters; यम्यौ सबन्धू (५।४७।५)=twins having the same father. समानः बन्धुः पिता ययोः ते समानबन्धू. अमृते=अमरण-धर्माणौ; अ अविद्यमानं मृतं मरणं ययोः ते अमृते; अमरणं धर्मः ययोः ते अमरण-धर्माणौ; death (मरण) can be associated with living beings; night and dawn are mere forms of time and not living beings; consequently they cannot be called mortal. Was अमरणधर्माणौ really अरणधर्माणौ ? अरण = movement; it is the characteristic of night and dawn to move; they are not stationary; अरणधर्माणौ would express the dislike of the Nairuktas for associating life, death or immortality with natural phenomena; I do not however know how to evolve अरणधर्माणौ out of अमृते. 20 अनूची = अनूच्यौ; अनु + अञ्च् = अन्वञ्च्; अनूची fem. of अन्वञ्च्; those that go after (अनूच्यौ) is said with regard to (अभिप्रेत्य) each other (इतरेतरं); Dawn goes after (अनूची) Night and Night after Dawn; really Night goes after the Sun; but the Sun is nothing but an extension of the Dawn; in short Dawn stands for day: day and night follow each other; इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (दुर्ग). द्यावा = द्यावौ; ते एव रात्र्युषसी द्यावौ द्योतनात् (दुर्ग) = those two viz. Night and Dawn are द्यावौ because they shine; vide द्युः ० द्योततेः (२१।२२); द्यावौ (dual of द्यु) = द्योतमाने. उषाः हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिः अपि स्वेन तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वम् अधिकारं प्रति द्योतते (दुर्ग); Night shines on account of the light of the stars; but how can she shine by the strength of darkness or by pitchy darkness (तमोवीर्येण)? Durga wants to say that Night displays her authority in the form of dense darkness or by the light of stars. 21 द्यावा चरतः = तया सह चरतः; or (अपि वा) Night and Day move along with heaven or the sky; there is as it were a sort of rivalry or competition between the sky on one side and Night and Dawn on the other; this may be (स्यात्) the explanation of द्यावा चरतः. Yāska prefers the first explanation of द्यावा. द्यावा is instr. sing.; Night and Dawn move (चरतः) along heaven or the sky; the use of of the instr. is idiomatic; cf. दिवा यान्ति मरुतो भूम्या अग्निः अयं वातः अन्तरिक्षेण याति (१।१६१।१४). 22 आमिनाने = अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे; आङ् अध्यर्थे । उषाः अपि रात्रेः अधि आत्मानं निर्मिमीते । रात्रिः अपि उषसः । इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे रात्र्युषसी । तस्मात् एवम् उच्यते अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे इति (दुर्ग); आङ् = अधि = from: Dawn creates herself out of Night and Night out of Dawn: this is said because Night and Dawn

comes from श्वित् (श्वेतते:) ; श्विता वर्णे (धा० १।७४३) ; श्वित् = to be white ; श्वेत्या = श्वेतवर्णा (दुर्ग). In RV श्वित् means to shine radiantly, to blaze ; अश्वैत् and आश्वितन् are verbal forms of श्वित् ; अश्वैत् is used of the Dawn 4 times and अश्वितन् of the Maruts once ; the light of the Dawn is radiant ; the Maruts shine radiantly on account of their weapons and ornaments. Agni is described as श्वितानः in VI । 6।2 ; श्वितानः = blazing or flaming. The Sun is श्वेत (I । 66।3) and श्वेत अश्व (VII।77।3) ; Agni is श्वेत in III । 1।4 and V।1।4 ; the Sun and Agni are refulgent. The Dawn is श्वितीची in I । 123।1 and Agnis are श्वितीचयः in X । 46।7 ; श्वितीची = shining with radiance. The feminine of श्वेत ought to be श्वेती and not श्वेत्या ; श्वेत्या is instr. sing. of श्वेती which is the name of a river in X । 75।6. Was the original word श्वेती or श्वेत्या ? श्वेती would spoil the rhythm of रुशद्वत्सा रुशती श्वेती आगात् ; श्वेत्या therefore must have been the word ; श्वेती may mean a red cow ; the Dawn has red cows yoked to her chariot ; vide अरुण्यो गावः उषसां (निघ० १।१५) ; the Dawn is coming (आगात्) with her red cow (श्वेत्या) ; श्वेती here represents the whole team of red cows yoked to the chariot of the Dawn. 18 आरैक् = अरिचत् ; आरैक् = आरेचयति (दुर्ग). कृष्णा = कृष्णवर्णा रात्रिः ; कृष्णा is a noun like रुशती. Durga has not कृष्णं० वर्णः ; कृष्ण comes from कृष् (कृष्यतेः) because the (dark) colour is dragged down (निकृष्टः) i. e. the lowest in rank ; black races are considered to be the lowest of all ; कृष्यतेः ought to be कृषतेः or कर्षतेः as कृष् belongs to the 1st and the 6th conj. सदनानि = स्थानानि (दुर्ग) ; but सद् = to sit ; सदनानि = seats i. e. the sky ; सदन and योनि both mean a seat. अस्याः = अस्यै ; cf. रात्री उषसे योनिम् आरैक् (38।9) ; उषसे is dat. sing.

19 अथ एने संस्तौति = Now (the seer) described these two together ; एने refers to the Dawn and Night mentioned in the first half ; Durga reads एते for एने; सं + स्तु = to describe together; in the first half the two have been described separately. समानबन्धू = समानबन्धने ; समानम् अनयोः बन्धनम् । आदित्यस्य इयं हि अस्तमयं प्रति रात्रिः बद्धा संश्लिष्टा । उदयं प्रति उषाः (दुर्ग) ; Night is bound to the setting of the Sun and the Dawn to his rising ; the Sun is the common tie between the two ; vide remark made above (P 38 । 35–37) about सूर्यम् अस्याः ० रसहरणात्. But बन्धु means a father ; द्यौः मे पिता जनिता बन्धुः (१।१६४।३३) ; पिता = जनिता = बन्धुः ; the Maruts are सबन्धवः (V । 59।5 and VII । 20।2) because Rudra is their common father ; यम and यमी are सबन्धू (X । 10।9) because they had the same father. अरुपस्य दुहितरा विरूपे

(६।४९।३)=the two daughters of the shining Dyaus, having different complexions (विरूपे); दिवो दुहितरा० उषासानक्ता (१०।७०।६). यम्यौ स्वसारौ (३।५५।११) = twin-born sisters ; यम्यौ सबन्धू (५।४७।५)=twins having the same father. समानः बन्धुः पिता ययोः ते समानबन्धू. अमृते=अमरणधर्माणौ; अविद्यमानं मृतं मरणं ययोः ते अमृते ; अमरणं धर्मः ययोः ते अमरणधर्माणौ; death (मरण) can be associated with living beings ; night and dawn both are mere forms of time and not living beings ; consequently they cannot be called mortal. Was अमरणधर्माणौ really अरणधर्माणौ ? अरण = movement ; it is the characteristic of night and dawn to move ; they are not stationary ; अरणधर्माणौ would express the dislike of the Nairuktas for associating life, death or immortality with natural phenomena ; I do not however know how to evolve अरणधर्माणौ out of अमृते. 20 अनूची = अनूच्यौ ; अनु + अञ्च् = अन्वञ्च् ; अनूची fem. of अन्वञ्च् ; those that go after (अनूच्यौ) is said with regard to (अभिप्रेत्य) each other (इतरेतरं); Dawn goes after (अनूची) Night and Night after Dawn ; really Night goes after the Sun ; but the Sun is nothing but an extension of the Dawn ; in short Dawn stands for day : day and night follow each other ; इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे (दुर्ग). द्यावा = द्यावौ ; ते एव रात्र्युषसी द्यावौ द्योतनात् (दुर्ग) = those two viz. Night and Dawn are द्यावौ because they shine ; vide द्युः ० द्योततेः (२।१२२) ; द्यावौ (dual of द्यु) = द्योतमाने. उषाः हि स्वेन प्रकाशेन द्योतते । रात्रिः अपि स्वेन तमोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा स्वम् अधिकारं प्रति द्योतते (दुर्ग) ; Night shines on account of the light of the stars ; but how can she shine by the strength of darkness or by pitchy darkness (तमोवीर्येण) ? Durga wants to say that Night displays her authority in the form of dense darkness or by the light of stars. 21 द्यावा चरतः = तया सह चरतः ; or (अपि वा) Night and Day move along with heaven or the sky ; there is as it were a sort of rivalry or competition between the sky on one side and Night and Dawn on the other ; this may be (स्यात्) the explanation of द्यावा चरतः . Yāska prefers the first explanation of द्यावा. द्यावा is instr. sing. ; Night and Dawn move (चरतः) along heaven or the sky ; the use of of the instr. is idiomatic ; cf. दिवा यान्ति मरुतो भूम्या अग्निः अयं वातः अन्तरिक्षेण याति (१।१६१।१४). 22 आमिनाने = अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे ; आङ् अध्यर्थे । उषाः अपि रात्रेः अधि आत्मानं निर्मिमीते । रात्रिः अपि उषसः । इतरेतरसंश्लिष्टे हि इमे रात्र्युषसी । तस्मात् एवम् उच्यते अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे इति (दुर्ग) ; आङ् = अधि = from ; Dawn creates herself out of Night and Night out of Dawn; this is said because Night and Dawn

living creatures ; so acts have always *to be known* (वेदितव्याः). Black and white day which colour things with their own colours follow each other along with the endless activities of living beings.

4 जायमानः = उद्यन् = rising ; न = इव. राजा = आदित्यः ; सर्वेषां ज्योतिषां राजा = the king of all luminaries ; सर्वभूतानां राजा आदित्यः (दुर्ग) ; thus Durga has सर्वभूतानां for सर्वेषां ज्योतिषां ; most probably सर्वेषां ज्योतिषां is an interpolation ; Durga appears to explain राजा by सर्वभूतानां राजा. 5 अव + अतिरत् = अव + अहन् ; Durga has अपहन्ति for अवाहन. Agni drives darkness away with his light as does the king viz. the Sun when he rises.

सायणः— रजसी = स्वस्वभासा सर्वं जगत् रञ्जयन्तौ (रात्रिदिवसौ). वेद्याभिः = वेदितव्याभिः अनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः = with their activities or movements that can be easily known ; one is able to understand the activities of day and night without any effort. यद्वा । रजसी द्यावापृथिव्यौ लोकत्रयं प्रति आवर्तेते = Or Night and Day return to Heaven and Earth i. e. to all the three worlds. They do it by Agni's command ; (by these words Sāyaṇa connects the two halves of the Ṛk). जायमानः न राजा = प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजा इव = Like a king growing in power.

Yāska, Durga and Sāyaṇa make Night and Day the subject of विवर्तेते. The dawn is addressed as अर्जुनि (1।49।3); her clothes (वस्त्राणि) are अर्जुना i. e. अर्जुनानि (3।39।2). Indra's thunderbolt is अर्जुन (3।44।5). कृष्णा रूपाणि अर्जुना (10।21।3) ; here अर्जुना (अर्जुनानि) is opposed to कृष्णा (कृष्णानि). In sec. XX (38।14) कृष्णा (Night) is opposed to रुशती and श्वेती ; so अर्जुन seems to mean red. अर्जुनम् अहर् is opposed to कृष्णम् अहर् ; अर्जुनम् अहर् = the red Dawn ; कृष्णम् अहर् = black night. अप अन्यत् एति उप अन्यत् एति विषुरूपे अहनी संचरेते (१।१२३।७) ; here Dawn and Night which are of different colours (विषुरूपे) are अहनी. उभे यथा नो अहनी निपातः उषासानक्ता (४।५५।३) ; here उषासानक्ता are अहनी. विवर्तेते अहनी (१।१८५।१) = (Heaven and Earth) rotate (विवर्तेते) day and night. Though अर्जुनम् अहर means the dawn, ultimately it stands for day as opposed to night. अहश्च कृष्णम् अहरर्जुनं च is equal to अहनी and is an adverb of time. वृत = to roll, to move smoothly ; सुवृत् रथो वर्तते यन् अभि क्षां (१।१८३।२) = Your chariot that has well-rotating wheels (सुवृत्) rolls (वर्तते) round (अभि) the earth (क्षां) ; रथः त्रिचक्रः परि वर्तते रजः (४।३६।१) = The chariot with three wheels rolls round heaven ; सुवृत् रथो वर्तते

दाक्षिणाया: (१०।१०७।११) = The chariot of the Dawn that has well-rotating wheels (सुवृत्) rolls on ; नीचा वर्तन्ते उपरि स्फुरान्ति (१०।३४।९) = Dice roll (वर्तन्ते) on the floor (नीचा) and yet they kick (स्फुरान्ति) up (उपरि). विवर्तेते = roll round, rotate. रजस् = a world; रजसी = two worlds; रजसी occurs 9 times in RV and means Heaven and Earth. यत् मा सोमासः ममदन् यत् उक्था उभे भयेते रजसी अपारे (४।४२।६) = When Sōma-drink and certain songs called उक्थ excite me, that is, make me look terrible, then both Heaven and Earth that have no end quake through fear. Heaven and Earth (रजसी) rotate (विवर्तेते) night and day ; cf. विवर्तेते अहनी (१।१८५।१). विद् = to have a penetrating intellect, to have profound knowledge; कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः को वि वेद (१।१८५।१) = Oh men of penetrating imagination (कवयः), which of you penetrates the secret (वि वेद) as to which of these two i. e. Heaven and Earth was born first (पूर्वा) and which later (अपरा) and also how (कथा) they were born (जाते)? अयोः = अनयोः. वेद्याभिः (in the present Ṛk)=on account of the impenetrable genius or skill of the Creator; the Creator makes Heaven and Earth rotate round themselves night and day without cessation by his impenetrable skill. न in the second half of the Ṛk means immediately ; राजा वैश्वानरः अग्निः जायमानः न एव ज्योतिषा तमांसि अवातिरत् = Agni, the moment he was born, annihilated darkness by his light. अव+तिर् is opposed to प्र+तिर्; प्र + तिर् = to increase; अव + तिर् = to decrease, to annihilate ; प्र सु तिरा न आयुः (१०।५९।५) = Extend or lengthen our life to the utmost length ; मायाभिर् इन्द्र मायिनं त्वं शुष्णम् अवातिरः (१।११।७); अव तस्य बलं तिर (१०।१३३।५); अव+तिर् = to annihilate.

6 मेहति = सिञ्चति ; मिह सेचने (धा० १।१०१७) ; मिह् + अः = मिघ्+ अः=मेघ्+अः=मेघः. A cloud has various names such as अद्रि, ग्रावन् etc. ; a cloud is called अद्रि because it has to be broken open for rain ; henec अद्रि comes from आ + दृ (= to tear); it is ग्रावन् because it rumbles ; ग्रावन् comes from गॄ (= to sound); गॄ शब्दे (धा० ९।२६); it is called मेघ when it showers (मेहति) rain-water.

7 Durga :— तेषां मेघनाम्नाम् आ उपरः उपलः इति प्राक् उपरः उपलः इति एताभ्यां यानि नामानि तानि साधारणानि पर्वतनामभिः । आ उपरः इति एतस्मात् इति वक्तव्ये आ उपरः उपलः इति एताभ्याम् इति उक्तम् । उभौ अपि हि एतौ समाननिर्वचनौ शब्दौ एकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यतः इति । रलोः च अविशेषख्यापनार्थम् । उपरः उपलः मेघः भवति । उपरः इति उपलः इति च मेघः उक्तः भवति । उपरशब्दात्

आरभ्य मेघनामानि एव न पर्वतनामानि । उपगम्य उपगम्य रमन्ते अस्मिन् अभ्राणि । अथवा । उपगम्य अस्मिन् रताः आपः भवन्ति इति उपरः । उपलः अपि एतस्मात् एव रलोः अविशेषेण । तेषां मेघानाम् उपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गवाचिका एषा ऋक् भवति; in Durga's Nir. तेषां most probably preceded आ उपरः उपलः etc. ; आ = प्राक् ; एताभ्यां प्राक् = (names) preceding these two viz. उपर and उपल; the first 17 names of clouds are also the names of mountains. Instead of आ उपरः इति एतस्मात् Yāska says आ उपरः उपलः इति एताभ्यां ; the reason why he says so is that when one of them is derived (एकस्मिन् निरुक्ते), both will have been derived. Another reason is to declare that there is no difference between र् and ल्. उपरः उपलः मेघः भवति = उपरः इति उपलः इति च मेघः उक्तः भवति. Names beginning with उपरः and ending with the last word viz. कोशः are names of clouds only. उपरः = उप + रः ; उपलः = उप + लः ; लः = रः ; उप = उपगम्य उपगम्य ; र = रमन्ते ; clouds (अभ्राणि) sport (रमन्ते) in it (अस्मिन्) after having come in succession. (Durga is silent about the sense of अभ्राणि). Or उप = उपगम्य ; र = रताः ; waters (आपः) become (भवन्ति) pleased (रताः) after coming into it (अस्मिन्). उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि was in his Nir. ; he was bound therefore to notice it ; but these words are appropriate to a mountain and not to a cloud ; clouds gather and sport on mountains while waters sport within a cloud ; if रम् and उप + रम् mean to halt, then clouds halt on mountains and waters within clouds. The text is corrupt. तेषां = तेषां मेघानाम् ; there is a certain Ṛk in which उपराः means clouds.

स्कन्दस्वामि (quoted by देवराज) :—आ उपरः उपलः इति । आङ् अभिविधौ । मर्यादायाम् इति अन्ये । विना उपरः उपलः इति एताभ्यां साधारणानि इत्यर्थः । आ उपरात् इति वक्तव्ये उभयोः उपादानं रलयोः अविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोः च एकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थम् । एकयोगपक्षत्वं च अङ्गीकृत्य आह । उपरः उपलः मेघः भवति इति वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया । उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् (तेषाम् उपरः स्थविष्ठः मध्यमः) इति तत्सङ्घातशब्दे पर्वते उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धः एव इति मेघग्रहणं कृतं मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणम् एव लिङ्गम् इति । उत्तराणि मेघस्य एव इति । यदा पर्वतः तदा उपेत्य रमन्ते हि अस्मिन् अभ्राणि इति । मेघपक्षे आपः इति; आङ् मर्यादाभिविध्योः (पा० २।१।१३) ; आ expresses exclusion (मर्यादा) and also inclusion (अभिविधि) ; in either sense it governs the ablative of that which is to be excluded or included. एताभ्याम् आ = एताभ्यां विना = excluding nouns beginning with उपर and उपल. The reason why he uses उपर and उपल instead of उपर alone is to declare that there is no difference between र् and ल् and that the two words have the same

derivation. As उपर and उपल have the same derivation, Yāska says उपरः उपलः मेघः भवति ; उपर and उपल also mean a mountain but Yāska says that they mean a cloud because उपर has that sense in the Ṛk quoted in the next section. उपल means a stone in ordinary Sanskrit ; a mountain is nothing but a collection of stones ; this sense of उपल is well-known. Here insistence is laid on the unusual sense of उपल viz. a cloud ; उपर is nothing but उपल ; when उपल i. e. उपर means a mountain, then the derivation is उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि ; when it means a cloud, the derivation is उपरमन्ते अस्मिन् आपः . स्कन्द-स्वामिन् says that a Ṛk should be found out to illustrate the second sense of उपर viz. a mountain. He too had a corrupt text before him.

The question is about the sense of आ ; if it means inclusion, then all the first 19 names ending with उपल mean both a cloud and a mountain ; the remaining 11 mean a cloud only. If उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि be genuine, आ must mean inclusion ; in that case the text most probably was:—तेषाम् आ उपरः॰ पर्वतनामभिः । उपरः उपलः पर्वतः भवति । उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि । उपरः उपलः मेघः भवति । उपरताः अस्मिन् आपः . If आ means exclusion, उपरमन्ते अस्मिन् अभ्राणि would he an interpolation ; then the text would be :— तेषाम् आ उपरः ॰ पर्वतनामभिः । उपरः उपलः मेघः भवति । उपरताः अस्मिन् आपः .

9 We expect तस्य in place of तेषां ; तस्य मेघवाचिनः उपरशब्दस्य ; Yāska seems to have used तेषां as the word in the Ṛk quoted in the next section is उपराः . उपल occurs in उपलप्राक्षिणी only (IX । 112।3) ; vide Yāska on उपलप्राक्षिणी (84।18); उपल does not mean a cloud there.

12 माने = निर् + माने = निर्माणे. प्रथमाः = माध्यमकाः देवगणाः . दुर्गः— देवानां दानादिगुणयुक्तानां माने निर्माणे । यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिना तदा एते एव माध्यमकाः देवगणाः प्रथमाः अतिष्ठन् । एते अपि हि दानादियोगात् देवाः उच्यन्ते ; when प्रजापति created the gods, these multitudes of aerial gods were created first; देव means one who is possessed of certain qualities such as those of making gifts and shining ; the aerial gods give rain and also shine ; therefore they too deserve the name of देव ; vide देवः दानात् वा दीपनात् वा द्योतनात् वा (106।1). प्रथम (प्रथमः) is another name of 'chief' (मुख्यनाम). 13 प्रथमः=प्र + थमः ; थमः=तमः ; प्रथम is (भवति) प्रतम. दुर्गः— प्रथमाः प्रतमाः प्रकृष्टतमाः । मुख्याः इत्यर्थः ; Durga's Nir. had प्रथमाः प्रतमाः in place of प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति. प्र = प्रकृष्ट ; प्रतमाः = प्रकृष्टतमाः =greatest. But प्रथम may be derived

from प्रथ् (= to make famous); प्रथ् + अ + मः = प्रथमः=foremost; Gr. protos=first. Durga :-- If the aerial gods had not been created first, there would have been no rain which is absolutely necessary for existence; the life of other gods depends on rain i. e. on the aerial gods; from this it follows that the aerial gods were created first.

दुर्ग :--कृन्तत्रात् उत्कृत्तात् प्रदेशात् एषां मेघानाम् इन्द्रेण उपराः आपः उत् आयन् आगताः आगच्छन्ति च। विकर्तनेन हि मेघानाम् उदकं जायते। उपरशब्देन अत्र उदकम् उक्तम्; कृन्तत्रात् = उत्कृत्तात् प्रदेशात्; कृती छेदने (धा० ६।१५४); कृत् + अ + त्रम् = कृन्त् + अ + त्रं = कृन्तत्रम्; waters (उपराः) came (आयन्) out (उत्) from the hole cut into the clouds by Indra. मेघानां विकर्तनेन उदकं जायते = water is obtained by cutting up clouds. Durga's Nir. seems to have been :— कृन्तत्रात् उत्कृत्तात् प्रदेशात् एषां मेघानाम् आपः उत् आयन्। विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते. विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते in the text seems abrupt and disconnected. Māhā. has कृन्तत्रम् अन्तरिक्षम्। विकर्तनं मेघानाम्। before विकर्तनेन० जायते. Though उपर means a cloud, here it means water, says Durga.

14 त्रयः = पर्जन्यः वायुः आदित्यः . तपन्ति=शीतोष्णवर्षैः ओषधीः पाचयन्ति; Rain, Wind and Sun ripen (तपन्ति = पाचयन्ति) plants by means of cold (शीत), heat (उष्ण) and showers (वर्ष); Yāska most probably wrote वर्षशीतोष्णैः and not शीतोष्णवर्षैः; Durga has वर्षादिभिः which stands for वर्षशीतोष्णैः. 14-15 अनूपाः। अनुवपन्ति लोकान् स्वेन स्वेन कर्मणा; the three gods are called अनूप because they favour (अनुवपन्ति = अनुगृह्णन्ति) the worlds with their special acts; Rain, Wind and Sun send down showers, cold and heat respectively. अनूप comes from अनु + वप्; वप् becomes उप् by संप्रसारण; अनु + उप् + अः = अनूपः. अनूप current in ordinary Sanskrit (इतरः) comes from the same root viz. अनु + वप् because an अनूप is favoured (अनु + उप्यते) by water (उदकेन). 16-17 Or the derivation of अनूप may be (स्यात्) अनु + आप् (अन्वाप्); आप् becomes उप् after अनु : अनु + उप् + अः = अनूपः. दुर्गः— अयम् अपि इतरः अनूपः नद्यनूपः समुद्रानूपः वा एतस्मात् एव वपतेः धातोः। असौ अपि अनूप्यते प्रकीर्यते नित्यकालम् उदकेन; इतरः अनूपः=नदी-अनूपः समुद्र-अनूपः वा = a place near a river or a sea that is slightly covered with water, a shoal. अनु + उप्यते = प्रकीर्यते = scattered; वप् बीजसंताने (धा० १।१०२८); बीजसंतानं = क्षेत्रे विकिरणं (भट्टोजी दीक्षित); वप् = to scatter. Yāska most probably interpreted अनूप्यते by अनुगृह्यते and not by प्रकीर्यते. दुर्ग :— अपि वा। आप्नोतेः। अनु आप्यते असौ उदकेन इति अन्वाप्। यथा पुरस्तात् अञ्चति इति प्राक्। तस्य अन्वाप् इति सतः अनूपः इति एव

शब्दः स्यात् यथा प्राचीनम् इति । प्राक् इति एवं सतः प्राचीनम्; or अनूप may come from अनु + आप् because such a place is obtained or taken possession of all around by water; अन्वाप् is changed to अनूप just as प्राक् is changed to प्राचीन; अन्वाप् resembles प्राक्; अनूप resembles प्राचीन. प्राक् means that which goes (अञ्चति) forward (पुरस्तात्). But there is no analogy between अन्वाप् and प्राक् since the आ in आप् changes to उ while there is no change whatever in the अ of अञ्च्: अनु + आप् + अः = अनु + उप् + अः = अनूपः; but प्र + अञ्च् + ईनं = प्राचीनम्. Instead of प्राक् and प्राचीनं we expect अन्वक् and अनूची; अनु + अञ्च् = अनु + उच् = अनूच्; अनूच् + ई = अनूची. अपि वा । अन्वाप् इति अस्य अनूपः इति स्यात् यथा प्राक् इति अस्य प्राचीनम् इति should be the order of the words; but यथा प्राक्० प्राचीनम् इति seems an interpolation. अप् (= water) becomes ईप् after द्वि, अन्तर्, प्रति and सम् (पा० ६।३।९७); thus we have द्वीपं, अन्तरीपं, प्रतीपं and समीपं; अप् becomes ऊप् after अनु and so we have अनूप (पा० ६।३।९८). जलप्रायम् अनूपं (अमर २।१।१०); अनुगताः आपः अत्र अनूपम् (क्षीरस्वामी); अनूपं = a place abounding in water; Amar has अनूपं and not अनूपः.

17 द्वा = द्वौ = वाय्वादित्यौ. बृबूकं = उदकम्; बृबूक is a name of water (उदकनाम); it comes from ब्रू (ब्रवीतेः) which means to make a sound (शब्दकर्मणः); ब्रू व्यक्तायां वाचि (धा० २।३४); water is called बृबूक because it makes a noise while flowing. ब्रू reduplicated becomes बुब्रू; बुब्रू = ब् + उ + ब् + र् + ऊ = ब् + र् + उ + ब् + ऊ = ब् + ऋ + ब् + ऊ = बृबू; बृबू + कं = बृबूकम्. Or बृबूक comes from भ्रंश् (भ्रंशतेः); भ्रंशु अवस्रंसने (धा० १।७५७); water is called बृबूक because it falls or flows down. भ्रंश् reduplicated becomes बभ्रंश्; बभ्रंश् = बब्रंश् = बब्र = ब्रब; ब्र = बृ by संप्रसारण; ब = बू; बृ + बू + कं = बृबूकम्. पुरीष comes from पॄ (पृणातेः) or from पूरय् (पूरयतेः); पॄ पालनपूरणयोः (धा० ९।१७); पॄ and पूरय् both mean to fill; पॄ + ईषं = पुर् + ईषं = पुरीषम्; or पूर् + ईषं = पुर् + ईषं = पुरीषम्. Durga has पुरीषं प्रीणयितृ पूरयितृ वा; so his text had प्रीणातेः for पृणातेः; प्री तर्पणे (धा० ९।२); water is पुरीष because it gratifies thirst (प्रीणयितृ) or because it fills rivers, tanks etc. (पूरयितृ); प्री + ईषम्; प्री = प् + र् + ई = प् + ई + ् = प् + उ + र् = पुर्; पुर् + ईषं = पुरीषम्.

देवराजः— पॄ पालनपूरणयोः (धा० ९।१७); पूरयति जगत् प्रलयकाले । पूर्यते अनेन तडागादि । पालकं वा जगतः तस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणाति जगत् पुरीषम्.

Yāska and Durga :— At the creation (स्नाने) of the gods the aerial gods viz. clouds stood out chief; waters sprang up out of the

hole (कृन्तत्रात्) made in them (एषां); three gods viz. Rain, Wind and Sun who favour the earth each in his own way (अनूपाः) heat (तपन्ति) the earth ; two of them viz. Wind and Sun fetch up (वहतः) water (बृबूकं) into the sky in the shape of vapour, water which fills the sky and earth and which gratifies thirst (पुरीषं).

सायणः--देवानां माने = सर्वेषां देवानां निर्माणे. जगत्स्थितिहेतुभूतरसानुप्रदानकर्मणि स्रष्टव्यत्वेन प्रथमाः अतिष्ठन् । इन्द्रादेशात् एते पूर्वं स्थिताः मेघाः । मेघाः एव माध्यमिकाः देवगणाः = The aerial gods viz. clouds stood foremost (प्रथमाः) by the order of Indra as they had to be created for giving water which was essential for the continuance of the world. एषां = एवंभूतानां मेघानाम्. उपराः = मेघाः = मेघस्थाः आपः. कृन्तत्रात् = छेदनात्. उत् आयन् = उत्पन्नाः वृष्टिभावेन भूमौ निपातिताः = Waters in the clouds fell on the earth as rain. पृथिवीं = भूमिं = तत्रस्थाः ओषधीः. तपन्ति = वृष्टिशीतोष्णैः संतापयन्ति पाव (च ?)-यन्ति. अनूपाः = अनु + ऊपाः ; अनु = आनुपूर्व्येण = in their proper order ; ऊपाः = वप्तारः = प्रभावयितारः = प्रक्षेप्तारः. These three gods viz. Rain, Wind and Sun shed on the earth rain-water, cold and heat and thereby ripen earthly plants by order of Indra. पुरीषं = सर्वस्य प्रीणयितृ. बृबूकं = उदकम्. The two gods viz. Wind and Sun convey to the solar sphere water that remains after earthly plants have been ripened.

The Ṛk is abrupt in Sūkta X । 27 and is exceedingly difficult. देवानां माने = देवमाने = in the mansion of the gods ; इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते (१०।१३५।७) = This is Yama's residence and is called देवमान ; भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम् (१०।१०७।१०) = This residence of Bhōja resembles (इव) a lake full of lotuses (पुष्करिणी) and looks resplendent (चित्रं) like (इव) देवमान ; so देवमान means (1) a highly decorated mansion fit for the gods, (2) a temple. बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते (७।८८।५) ; मानं = गृहम् ; this house of Varuṇa has one thousand entrances ; स्वधावः वरुण = O rich Varuṇa. कृन्तत्र seems to be the name of a region ; धन्व च यत् कृन्तत्रं च कति स्विद् ता वि योजना (१०।८६।२०) ; here धन्वन् and कृन्तत्र are two regions and the distance between the two is any number of Yōjanas ; we do not know where these regions lie ; the word कृन्तत्र occurs only twice.

उपर occurs 27 times in RV ; Sāyaṇa interprets it by मेघ in 8 places and by पाषाण in 3 places ; in the remaining 16 he assigns various meanings to that word. Sometimes he derives उपर

from उप + रम् and sometimes from वप्; sometimes he renders उपर by उपरि. Nowhere does उपर mean a cloud; originally it was an adjective; दिवो रजः उपरम् अस्तभायः (१।६२।५)=Thou, (Oh Indra), didst prop up the upper world of heaven; उपरं qualifies रजः. जुह्वे मनुष्वत् उपरासु विक्षु (४।३७।३) = I make offerings to the upper people i. e. the gods that live in the upper region viz. heaven. तम् अस्य पृक्षम् उपरासु धीमहि (१।१२७।५) = We give to the upper ones (उपरासु) viz. the gods the offering (पृक्षं) which we have offered unto him viz. Agni; here उपरासु qualifies विक्षु understood. सदः दधानः उपरेषु सानुषु अग्निः परेषु सानुषु (१।१२८।३) = Agni taking his seat on the upper tops viz. in heaven; उपरेषु = परेषु. ग्रावाणः उपरेषु आ महीयन्ते (१०।१७५।३) = The crushing stones are highly valued among the upper ones viz. the gods; उपरेषु qualifies देवेषु understood. उपराः in the present Ṛk qualifies देवाः understood. Certain gods stood (अतिष्ठन्) foremost (प्रथमाः) in the residence of the gods viz. heaven; the principal ones (उपराः) of these (एषां) had come (आयन्) up out (उत) of कृन्तत्र. त्रयः and द्वा in the second half seem to refer to the five seasons; three of these viz. spring, summer and autumn heat (तपन्ति) the earth (पृथिवीं), that is, they transform water on the earth into vapour which moves up to the sky. अनूपा like द्वा is dual; अनूपा द्वा = अनूपौ द्वौ=the two seasons viz. the rainy season and winter which are full of water. अनूप occurs twice in RV: अनूपे गोमान् गोभिः अक्षाः सोमः (९।१०७।९); अनूपे = निम्ने देशे = कलशे; गोभिः = गोविकारैः क्षीरादिभिः सह; अक्षाः = क्षरति; गोमान्=गोयुक्तः (सायण). Sōma-juice which is to be mixed with the milk of cows (गोभिःगोमान्) flows into a vessel full of water (अनूपे). पुरीष occurs 12 times in RV; Sāyaṇa renders it by उदक in 9 places. बृबूक occurs in the present Ṛk only; it is impossible to guess its sense; बृबूकं qualifies पुरीषं and may mean abundant.

वाक् from वच् (वचेः); वच परिभाषणे (धा० २।५३); उच्यते अनया इति वाक् (दुर्ग). 21 नदीवत् = नदी इति कृत्वा = as a river; देवतावत् = देवता इति कृत्वा = as a goddess; there are (भवंति) Ṛks (निगमाः) in which सरस्वती is sometimes a river and sometimes a goddess. Yāska does not quote a Ṛk in which सरस्वती means speech; similarly he has not quoted a Ṛk in which गो means पृथिवी (32।3-4). सरस्वती meaning speech is a modern word; ब्राह्मी तु भारती भाषा गीः वाक् वाणी सरस्वती (अमर १।४।१); सरः प्रसरणं अस्याः सरस्वती (क्षीरस्वामी). देवराजः— सरः

गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरणं यस्याः . This shows that Ng contains modern words also.

4012 शुष्मेभिः = शुष्मैः = शोषणैः ; शुष्मैः = बलैः (दुर्ग); Durga has no शोषणैः . शुष्मं = बलं (निघ० २।९।११); शुष्म from शोषय् (शोषयति इति सतः); strength is called शुष्म when it dries up the strength of enemies; शुष शोषणे (धा० ४।७७); शुष्यति = dries; शोषयति = causes to dry; शुष् + मं = शुष्मम्. ३ बिस from बिस् (बिस्यतेः) which means to split (भेदनकर्मणः); बिस प्रेरणे (धा० ४।१११); बिस which means a lotus fibre breaks easily or at a touch. Or बिस् means to grow (वृद्धिकर्मणः); a lotus fibre grows large in size. बिसखाः इव = यथा बिसखानकः बिसान् अनादरेण एव मृदुत्वात् खनति (दुर्ग); अनादरेण = without care, most carelessly, without the least effort. सानु = सोनु = स + उ + नु ; स = सम् ; उ = उत् ; श्रितं to be understood for the purpose of bringing out the sense of सानु just as हृत was understood after उत् for bringing out the sense of उत्तर समुद्र (35|8); vide note thereon (349|7-15); नु is a noun-making termination. Or नु may be equal to नुद् ; in this case nothing is to be understood after उत् ; सम् + उत् + नुद् + तं = समुन्नुन्नम् ; a mountain-top is called सानु because it is raised on high (उत् + श्रितं) in a mass (सं) or because it is pushed up (उत् + नुन्नं) in a mass (सं). सनोति ददाति सुखं सानुः (अमर २।३।५ क्षीरस्वामी). सानु originally meant a head; a mountain-top is nothing but a head of a mountain and so came to be called सानु. 4 तविषेभिः = तविषैः = महद्भिः .

पारावतघ्नीं = पारावारघातिनीम् ; पारावत = पार + अवत ; अवत=अवार ; घ्नीं = घातिनीम् ; पारं is (भवति) परं ; अवारं is अवरं ; पारं = परम् : अवारं = अवरम् ; पारं परं भवति अवरस्मात् कूलात् । अवारम् अवरं भवति परस्मात् कूलात् । सा हि ऊर्मिभिः पारं च अवारं च उभे अपि कूले हन्ति (दुर्ग); पारं = the other bank of a river; अवारं = the bank on this side of a river; सरस्वती strikes both banks with her mighty (तविषेभिः = महद्भिः) billows (ऊर्मिभिः). अवसे = अवनाय = रक्षणाय आत्मनः (दुर्ग); अव रक्षणे (धा० १।६०१); अव् + अस् = अवस्. 5 सुवृक्तिभिः = सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः ; सुवृक्तिभिः = सु + वृक्तिभिः ; वृक्तिभिः = वृत्तिभिः ; the root apparent in वृक्ति is वृज् which means to avoid ; वृजी वर्जने (धा० २।१९॥७।२४); but avoidance has nothing to do with praises ; वृत्ति is nearest to वृक्ति शु-शोभना वृत्ति प्रवृत्तिः यासां ताः सुप्रवृत्तयः ; सुप्रवृत्तयः = सुप्रवृत्ताः स्तुतयः = praises well begun or well recited. So वृक्ति comes from (प्र) वृत. सुवृक्तिभिः = सुप्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः स्वरसौष्ठवाभियुक्ताभिः (दुर्ग) = with well-

pronounced praises or songs : सुप्रयुक्ताभिः etc. is an explanation of सुप्रवृत्ताभिः which word Durga has not used here, though he uses it later on when he renders सरस्वती by माध्यमिका वाक् where he says:- सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम गतार्थम्. This shows that सुप्रवृत्ताभिः was his reading as in the text ; though he does not use सुप्रवृत्ताभिः after सुवृक्तिभिः, he paraphrases सुप्रवृत्ताभिः by सुप्रयुक्ताभिः etc. Mahā. has शोभनाभिः between सुप्रवृत्ताभिः and स्तुतिभिः. धीतिभिः=कर्मभिः ; आविवासेम = परिचरेम ; विवासतिः परिचर्याकर्मा (154|20-21) ; सरस्वतीम् आ आभिमुख्येन अवस्थिताः परिचरेम (दुर्ग) ; आ = आभिमुख्येन अवस्थिताः = standing with our faces towards सरस्वती.

Yāska and Durga :— This river is smashing mountain-tops by her force and mighty waves like one who breaks a lotus-stalk without the least effort ; we shall for self-preservation serve or worship with well recited verses and due rites सरस्वती who is beating against both banks with her billows.

Durga :—The Ṛk contains तविषेभिः ऊर्मिभिः पारावतघ्नीं which shows that सरस्वती here is a river and not a goddess. In Mait. S. (2|5|4) on the contrary सरस्वती is treated as a goddess to whom offerings of animal-food are to be made accompanied by the recital of the present Ṛk and the five Ṛks that follow : thus there is an opposition between the view of the Nir. and that of Mait. S.; but Ṛks are potent in meaning and can be interpreted in different ways so that really there is no opposition.

दुर्ग :— देवतापक्षे सरस्वती माध्यमिका वाक् । सा मेघानां (गिरीणां) सानूनि भञ्जती महद्भिः (तविषेभिः) स्तनयित्नुभिः (ऊर्मिभिः) द्यावापृथिव्यौ (पारावारे) हन्ति ; तविषेभिः ऊर्मिभिः = with mighty thunder-rolls ; सुवृक्तिभिः धीतिभिः clearly shows that सरस्वती is a goddess ; in this case सरस्वती is माध्यमिका वाक् ; but this interpretation is unnatural.

सायणः— बिसं खनति इति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्कं रुजति तद्वत् = like one who digs into the mud of a lake for obtaining lotus-stalks. पारावतघ्नीं = परावति दूरदेशे विद्यमानस्य अपि वृक्षादेः हन्त्रीं = who destroys trees etc. even though they be in a distant tract. यद्वा । पारावतघ्नीं पारावारे पारावाची तीरे । तयोः घातिनीम् ; पारावत = पार + अवत ; पारावते = पारावारे = पार + अवारे = पार + अवाची ; पारं तीरं = the bank on the other side of a river ; अवाक् तीरं = the bank on the hither side of a river ; पारावाची is the dual of पारावाक् which is neuter. Sāyaṇa agrees with Durga in other respects.

बिसखाः is suspicious; बिस occurs here only; was it विष? उत क्षितिभ्यो अवनीः अविन्दः विषम् एभ्यो अस्रवः (६।६१।३); here सरस्वती gives water (अवनीः) to the five Āryan tribes; she lets flow (अस्रवः) water (विषं) for their use. खा means a store or a mine as in ऋध्याम ते वरुण खाम् ऋतस्य (२।२८।५) and स रायः खाम् उप सृज (६।३६।४); ऋतस्य खां = उदकस्य निधिम्; रायः खां = धनस्य निधिम्. If विषखां was the word, it would mean a cloud which is the store-house of water. इव यथा इन्द्रः शुष्मैः वज्रप्रहारैः विषखाम् उदकनिधिं मेघम् आरुजति भिनत्ति तथा इयं सरस्वती तविषेभिः ऊर्मिभिः गिरीणां सानूनि आरुजति. तवस् = strength; तवः अस्ति अस्मिन् तत् तविषम्; तविष is an adj.; here it qualifies ऊर्मि; तविषेभिः ऊर्मिभिः = with dashing waves. परावत् means a heaven; there are three such heavens one above another; परावताम् अयं पारावतः; पारावत means the vast region of the three heavens; सरस्वती strikes all these three heavens with her dashing billows; this is clear exaggeration; the poet wants to say that the river is a terrible one; he therefore wishes to propitiate her. वृज् (वृश्च्) = to cut; नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे स्तोमान् इयर्मि (१।११६।१) = I cut out (प्र वृञ्जे) prayers as though they were grass-seeds (बर्हिः); I send forth to them such well-fashioned prayers. वृज् + तिः = वृक्तिः; सु शोभना वृक्तिः सुवृक्तिः = a well-fashioned song or prayer. इन्द्रं ववृत्याम् अवसे सुवृक्तिभिः (१।५२।१) = I would turn Indra towards me by my sweet songs for help. नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः (१।६४।१) = Oh bard (नोधः), offer sweet songs to the Maruts. इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिः ब्रह्म इन्द्राय वज्रिणे अकारि (७।९७।९); the ब्रह्म poem has been specially fashioned for the two gods. परा मे यन्ति धीतयः (१।२५।१६) = My prayers go to heaven (in search of Varuṇa). अध प्र सू नः उप यन्तु धीतयः देवान् अच्छा न धीतयः (१।१३९।१) = Let these prayers of ours go quickly (प्र=सू) to the gods. दीदिवांसम् अपूर्व्यं वस्वीभिः अस्य धीतिभिः० अग्निम् इन्धते (३।१३।५) = They kindle Agni who is shining (दीदिवासं) and who therefore appears unsurpassed (अपूर्व्यं) with rich (वस्वीभिः) offerings (धीतिभिः). So धीति means (1) a prayer, (2) an offering; if we take the first, सुवृक्ति and धीति would mean prayers; if taken separately the first would mean prayers and the second offerings. विवास् = to call; आ = towards or down; महाम् उग्रम् अवसे० आ विवासेम वृत्रतूर्येषु (६।३८।१०) = We shall call in battles the great and terrible Indra towards us for our welfare; इन्द्रं गीर्भिः तविषम् आ विवासत (८।१५।१) = Call down powerful Indra by your prayers; दधिरे दिवि क्षयम्। तान् आ विवास नमसा सुवृक्तिभिः महो आदित्यान् अदितिं स्वस्तये (१०।६३।५) = Aditi and her sons reside in

heaven; call them down for thy welfare (स्वस्तये) by thy well-fashioned prayers. In the present Ṛk the poet calls by his prayers सरस्वती who is among the mountains to come down for the welfare (अवसे) of people living on the plains; by coming down she would irrigate the lands and supply drinking-waters. While dashing down, her currents strike against mountain-tops: not tolerating this obstacle, these currents send up spouts of water against the sky.

7 उनत्ति इति सतः = यदा जलम् उनत्ति तदा तद् उदकम् इति उच्यते ; उदक comes from उन्द् ; उन्दी क्लेदने (धा० ७।२०); उन्द् + अकं = उद् + अकं = उदकम्. Durga :— When water goes or flows, it is called अर्णस्; when it wets at once, it is called क्लेदन् and when it powders food, it is called क्षद्मन्.

8 Rivers are called नद्यः because they are (नदन्ति) producers of noise (नदनाः); नद अव्यक्ते शब्दे (धा० १।५४); but नद् in नदनाः must mean to sound loudly, to roar; नद् + ई = नदी. Yāska uses नद्यः and not नदी because in the Ṛks quoted in the next 3 sections certain rivers are addressed in the plural. आसां = आसां नदीनाम्; आसां refers to नद्यः just mentioned; नैघण्टुकं = subordinate; वृत्तं = occurrence or mention; बहुलं (always neuter)=numerous; there are lots of Ṛks in which rivers occupy a subordinate position. प्राधान्येन = प्रधानदेवताः इति कृत्वा = as principal deities; प्राधान्येन वृत्तम् आश्चर्यम् इव = Their occurrence as principal deities is almost rare; इव expresses rarity; there may be a Ṛk or two in which rivers are principal: आश्चर्यं expresses surprise: to find rivers mentioned anywhere as principal deities must be a sort of surprise. बहुलं and आश्चर्यं are adv. and not adj.

9 यस्मिन् सूक्ते प्रधानाः नद्यः एव तत्र इदं निदानभूतम् इतिहासम् आचक्षते वदन्ति आचार्याः (दुर्ग). 10 विश्वामित्रः = विश्वमित्रः = सर्वमित्रः. सर्वस्य एव हि स मित्रम्। सर्वम् एव वा तस्य मित्रम् (दुर्ग). विश्वानि मित्राणि यस्य सः विश्वामित्रः = one who has all for his friends : विश्वेषां मित्रं विश्वमित्रं is a तत्पुरुष compound and so the name cannot be विश्वामित्रः. मित्र is neu. in modern Sanskrit; but the word विश्वामित्रः shows that मित्र was mas. in RV. सर्वं comes from सृ because 'all' is spread (सृतं) everywhere (सं); 'all' in the expression 'all men' extends to every man in the world; सृ गतौ (धा० १।९६०); सृ + वं = सर् + वं = सर्वम्. Yāska should have derived विश्वं also; विश् + वं = विश्वम्; 'all' enters everything. सुदासः gen. sing. of सुदास्;

सुदाः = सु + दाः ; सु = कल्याण ; दाः = दानम् ; सुदाः = कल्याणदानः . But सुदास् is like द्रविणोदस् and रिशादस् ; द्रविणस् and रिशा are the objects of दस् ; दस् must have once meant to give ; द्रविणः दसति असौ द्रविणोदाः ; रिशां दसति असौ रिशादाः ; सु धनं दसति असौ सुदाः. 11-12 पैजवनः=पिजवनस्य पुत्रः ; the name पिजवन does not occur in RV ; पैजवन in the form पैजवनस्य is found in Ṛks 22, 23 and 25 of VII।18. पिजवनः = स्पर्धनीय-जवः; पिजवनः = पि + जवनः ; पि = स्पर्धनीय; जवनं = जवः ; तस्य हि स्पर्धार्हः जवः वेगः (दुर्ग) ; पि गतौ (धा० ६।१२४) ; but पि in Yāska's धातुपाठ seems to have meant to rival ; or did Yāska interpret पयनीय by स्पर्धनीय ? पयनीयं गमनीयं स्पर्धनीयं जवनं यस्य सः = he whose speed deserves to be gone to i. e. to be rivaled ; पिजवन was a king whose speed was so great that it deserved to be rivaled ; that speed, in short, was unrivaled. Or पिजवनः = आमिश्रीभावगतिः ; न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिः अन्यैः वेगवद्भिः अतिशैघ्र्यात् (दुर्ग) = His speed was so exceedingly quick that it could not be mixed with or joined by others ; no one could join his speed, that is, rival it ; this cannot be a different derivation of पिजवन ; it seems to be an explanation of स्पर्धनीयजव ; people might ever so much try to equal his speed but they must fail in that task. 12 वित्तं = पौरोहित्योपार्जितं धनम् (दुर्ग). संभेदं = संगमं = a confluence. संभेदः सिन्धुसंगमः (अमर १।१।२५). इतरे = तदनुयायिनः (दुर्ग)=his followers ; Durga adds तस्कराः वा (or thieves) ; did Durga find any authority for adding these words ? 13 गाधाः = fordable. Vide note on अपि (232।12-14). द्विवत् = द्वे इति कृत्वा = as two ; बहुवत् = बह्व्यः इति कृत्वा = as many i. e. more than two.

18 Yāska prefixes उप which precedes मुहूर्तं to रमध्वं because रम् by itself does not mean to halt in modern Sk; उप + रम् = to halt. But in RV रम् itself means to halt ; अयं चित् वातः रमते (२।३८।२) = Even the wind halts (at the Sun's bidding) ; मो षु त्वां० नि रीरमन् यजमानासो अन्ये (२।१८।३) = Let not other sacrificers stop thee (on the way). It should be remembered that Yāska hardly ever changes the order of words in Ṛks except in one respect viz. that of bringing together prefixes and verbal forms whenever they are separated by other words. सोम्याय=सोमसंपादिने ; Durga has सोमस्य संपादिने ; सोमाः हि अनेन अस्मद्वचसा देवतानाम् अन्नभूताः बहवः संपादिताः। ताः यूयम् अस्मै प्रतिविशिष्टाय वचसे। सत्यतार्थं कथं नाम सत्यम् इदं स्यात् इत्यर्थम् उपरमध्वम्। मन्दवेगाः गाधाः च भवत (दुर्ग)= Ample Sōma-juice has been prepared for the rivers in pursuance to our promise; 'Oh rivers, halt in order to test the truth of this promise of ours'. The poet pro-

mises Sōma-drink to the rivers and requests them to halt for doing justice to the drink prepared by him. सोम्याय वचसे = सोमसंबन्धाय वचनाय = in response to our promise of Sōma-drink. 18-19 ऋतावरीः = ऋतवत्यः; ऋतं = उदकम् (निघ० १।१२।६८); ऋत comes from ऋ; ऋ गतौ (धा० ३।१६); water is called ऋत because it goes (ऋतं भवति) to (प्रति) all lands or countries. एवैः = अयनैः = with your movements: Durga has no अयनैः; Durga :— एवैः = एभिः उदकैः अतिप्रवृद्धैः = with these swollen waters. Or एवैः = अवनैः = कामैः एतैः अस्मत्प्रार्थनाविशेषैः (दुर्ग) = for these special supplications of ours; halt in response to our prayers. एव comes from इ (= to go); इ + वः = एवः; अयनैः seems to be the meaning and not the derivation of एवैः; or did the interpolator think that just as ए is changed to अय् before a vowel, so अय् may be changed to ए? In that case अय् would be the root in एव; अय् + वः = ए + वः = एवः. I do not know how Durga gets the sense of एभिः उदकैः अतिप्रवृद्धैः out of एवैः. By changing य in अयनैः to व we get अवनैः; अव् + वः = अय् + वः = एवः. Durga does not think that एव has been derived by Yāska; but here too the question is how Yāska interprets एवैः by अवनैः. 19-20 मुहूर्तः = मुहुः ऋतुः; मुहूर्तः = मुहु + उर्तः; मुहु = मुहुः; उर्तः = उ + र् + त + अः = र् + त् + उ + अः = ऋ + त् + उ + : = ऋतुः. 20 ऋतु comes from ऋ (अर्तेः) which means to go (गतिकर्मणः); ऋ + तुः = ऋतुः. मुहुः इयर्ति मुहूर्तः (अमर १।३।११ क्षीरस्वामी); मुहूर्तः = मुहु + उर्तः; मुहु = मुहुः; उर्तः = इर्तः = इर्ति = इयर्ति; मुहूर्त is so called because it passes quickly. मुहुः comes from मुह्; मुह वैचित्त्ये (धा० ४।९२); वैचित्त्य = distraction of mind, bewilderment; मुहुः = मूढः; time (कालः) that is frequent (मुहुः) is so short that it seems to be (इव) bewildered (मूढः) as to its own existence; second follows second in such rapid succession that a single second has hardly any existence. How long does मुहु last? यावत् अभीक्ष्णं = (It lasts) as long as अभीक्ष्ण does. मूढः इव कालः and यावत् अभीक्ष्णं refer to मुहुः. Durga :— मुहुः मूढः इव कालः अल्पत्वात्। मूढः इव यः कालः ऋतुः सः मुहूर्तः इति उच्यते। यावत् एव च अभीक्ष्णं तावान् मुहूर्तः। यावान् च मुहूर्तः तावत् एव अभीक्ष्णम् इत्यर्थः; Durga considers मूढः इव कालः as an explanation of मुहूर्त and not of मुहुः; according to him अभीक्ष्ण and मुहूर्त have the same sense. But in Amara मुहुः has the meaning of अभीक्ष्ण; मुहुः पुनःपुनः शश्वत् अभीक्ष्णम् असकृत् समाः (अमर ३।३।१); मुहुः = पुनःपुनः = शश्वत् = अभीक्ष्णं = असकृत्. 21 अभीक्ष्णं = आभिक्षणम्; अभीक्ष्ण is (भवति) simply a corruption of आभिक्षण; तत् हि क्षणम् आभिमुख्येन स्थितं भवति (दुर्ग) = मुहूर्त or अभीक्ष्ण faces a moment only i. e.

lasts for a moment. अभीक्ष्णं may be a corruption of अभीक्षणं ; अभीक्षणं = अभि + ईक्षणं = a portion of time occupied by a glance. क्षण comes from क्षण् (क्षणोतेः); क्षणु हिंसायाम् (धा० ८।३). प्रक्ष्णुतः कालः = स हि प्रक्ष्णुतः प्रकर्षेण हिंसितः कालः अल्पत्वात् (दुर्ग) = क्षण is a portion of time which being short is as it were sharpened to extreme thinness; क्ष्णु तेजने (धा० २।२७) : क्षण् + अः = क्षणः. Perhaps Yāska derives क्षण from क्ष्णु which would be another derivation of that word : क्ष्णु = क्ष् + ण् + उ ; उः = अः; क्ष् + अ + ण् = क्षण् ; क्षण् + अः = क्षणः. 21 काल comes from कालय् (कालयतेः) which means to go (गतिकर्मणः); but कालय् itself is a root made from काल ; कलयति आयुः कालः (अमर १।१।५९ क्षीरस्वामी); कल संख्याने (धा० १०।३३२); कल् = to enumerate, to measure.

22 अच्छ = अभि (८१।१०); अह्वे = ह्वयामि ; प्र + अच्छ + अह्वे = प्राभिह्वयामि = I invoke. बृहती = बृहत्या = महत्या. 22-23 मनीषा = मनीषया ; मनीषया = मनसः ईषया = मनःपूर्विकया स्तुत्या (दुर्ग) = with a heart-felt praise ; ईषया = गत्या. Or मनीषया = प्रज्ञया (अमर १।३।१); a mental movement may be a praise or an act of reasoning ; प्रज्ञया here and in Durga's Vṛtti must be an interpolation as he does not explain it ; मनुते मनीषा । मनसः एव ईषा वा (क्षीरस्वामी). 23 अवस्युः = अवनाय ; this would be an instance of यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् (२०।५) ; but अवस्युः = अवनम् इच्छन् = गमनम् इच्छन् (दुर्ग). 24 कुशिक comes from क्रुश् (क्रोशतेः) which means to sound (शब्दकर्मणः); क्रुश आह्वाने रोदने च (धा० १।८८१); कुशिकः = कुश् + इकः; कुश् = क्रुश् ; स हि साधु एव क्रियताम् इति एवं नित्यकालम् एव क्रोशयति (दुर्ग) = That king always makes the town-criers to proclaim to his subjects. 'Let good things alone be done'. Or कुशिक may come (स्यात्) from क्रंश् (क्रंशतेः) which means to publish (प्रकाशयतिकर्मणः); स हि प्रकाशयिता साधूनां धर्माणाम् । आत्मना एव प्रकाशः (दुर्ग) = he publishes good laws and he himself is clean in soul ; कुश् = कश् = क्रश् = क्रंश् ; क्रंश् is not given either in the धातुपाठ or in Apte's Dic. साधु विक्रोशयिता अर्थानाम् इति वा = Or he announces gifts to worthy people (साधु = साधुषु); Durga has साधुषु for साधु. कुशिक comes from वि + क्रुश् . This last derivation should have followed क्रोशतेः वा and not क्रंशतेः वा.

Yāska and Durga :— O watery ones (ऋतावरीः) , halt (उपरमध्वं) for a short while (मुहूर्तं) with your exceedingly swollen waters (एवैः) or with your movements (एवैः = अयनैः) or to gratify our longing for crossing you, reaching home, obtain wealth etc. (एवैः = अवनैः) in

order to make true our promise of an offer of Sōma-drink to you; desirous of going to the other side (अवस्युः), I, son of Kuśika, invoke Sindhu in a great song of praise.

सायण :-- सोम्याय वचसे = उत्तीर्य अहं सोमं संपादयामि इत्येवं सोमसंपादिने वचसे = for the sake of my promise that I would offer you Sōma-drink when I have crossed safely. एवैः=शीघ्रगमनेभ्यः ; मुहूर्तम् एवैः उपरमध्वं =क्षणमात्रं शीघ्रगमनात् उपरताः भवत. मनीषया = स्तुत्या. The rest as in Durga's Vṛtti. Sāyaṇa has no प्रज्ञया.

Geldner :— O ever-flowing ones (ऋतावरीः), stop (उपरमध्वं) a moment (मुहूर्तं) in your course (एवैः) for my (मे) Sōma-like (सोम्याय) speech (वचसे); to (अच्छा) the river (सिन्धुं) (goes) forth (प्र) a great (बृहती) demand (मनीषा); seeking protection (अवस्युः) have I, (son of Kuśika), invoked (अह्वे).

In RV वचस् very often means a poem or a song; अवोचाम अग्नये मधुमत् वचः (१।७८।५) = We have sung a song full of honey i. e. as sweet as honey to Agni. प्र मन्दिने पितुमत् अर्चता वचः (१।१०१।१)= Offer to the rejoicing Indra a song full of Sōma-juice i. e. as sweet as Sōma-juice; पितु and मधु mean the same thing. तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचः तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे (५।११।५) =O Agni, let this song (वचः), let this poem (मनीषा), be agreeable to thy heart; here वचः and मनीषा mean the same thing. In these three quotations we have मधुमत् वचः, मधुमत्तमं वचः and पितुमत् वचः: do these expressions mean a song as sweet as honey or Sōma-juice? Or do they mean a song accompanied by Sōma-drink? Most probably they have the first meaning. So in the present Ṛk वचसे सोम्याय may mean to listen to a song that is as sweet as Sōma-drink. Was सोम्याय originally स्तोम्याय? अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः (१।५४।३) and अधि द्वयोः अदधाः उक्थ्यं वच. (१।८३।३); शूष्यं वचः = a song cast in the शूष form; उक्थ्यं वचः = a song cast in the उक्थ form; शूष and उक्थ seem to have been particular metres; स्तोम्यं वचः =a song cast in the स्तोम form; स्तोम also was a particular metre. बृहती मनीषा in the second half of the present Ṛk seems to confirm the reading स्तोम्याय (वचसे); स्तोम्यं वचः = बृहती मनीषा = a mighty song. मनस् means imagination or genius; मनसः ईषा =a flight of imagination; vide note on मनोजवेषु (251 । 23-28). The poet tempts the rivers with a song of supreme imagination and execution. इमं स्तोमम् अर्हते जातवेदसे रथम् इव सं महेमा मनीषया (१।९४।१) = By the help of our imagination or poetic faculty (मनीषया) we will

Geldner:—Indra, the club-bearer (वज्रबाहुः), split (अरदत्) us (अस्मान्); he drove out (अप+अहन्) Vṛtra who enclosed (परिधिं) rivers (नदीनां); god (देवः) Savitṛ with beautiful hands (सुपाणिः) guided (अनयत्), us; because of his impetus (प्रसवे) we flow on (यामः) widely (उर्वीः).

वज्रबाहुः अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनां = Indra, thunderbolt in hand, struck away or drove away Vṛtra, obstructer (परिधिं) of rivers. अहन् अहिं परिशयानम् अर्णः प्र वर्तनीः अरदः (४।१९।२)= Indra struck away Ahi who lay around waters and let loose (प्र + अरदः) rolling rivers (वर्तनीः). इन्द्रः अस्मान् अरदत् = Indra has let us loose or releasad us. रद् here means to let loose. देवः अनयत् सविता सुपाणिः = (Just as the Sun awakens sleepers with his soft hands and leads them to their daily work, so) god Indra who has awakened (सविता) us with his soft hands is leading us towards our destination. तस्य प्रसवे = तेन प्रसूताः = awakened by him, despatched by him. Despatched by him (तस्य प्रसवे) we are speeding on (यामः), spreading far and wide (उर्वीः) in our journey. The rivers overflow their banks by Indra's order. उरु = wide, wide-spread.

प्रत्याख्याय = having refused. The bard flatters the rivers in the first 3 Ṛks of the Sūkta; in the 4th they reply that their flow cannot be stopped (न वर्तवे प्रसवः). The bard repeats his request and they repeat their refusal. After a little more persuasion they yield. अन्ततः = towards the end of the Sūkta, says Durga; but their acceptance of the bard's request happens earlier. आशुश्रुवुः = They listen to his request. ताः नद्यः श्रुतवत्यः। तदा च श्रुतं भवति यदा तत् वचः क्रियते (दुर्ग). But आ + श्रु = to promise; Yāska has deliberately prefixed आ to शुश्रुवुः; in the next section he prefixes आ to शृणवाम.

11 आ + शृणवाम = आभिमुख्येन अवस्थिताः सत्यः शृणवाम (दुर्ग) = We will listen (to thy words) with our faces turned towards thee i. e. most willingly. But आशृणवाम = we will grant (thy request); शृणवाम which is imperative has the sense of the future. कारो = स्तोमानां कर्तर् (84।21-22). वचांसि = वचनानि. ययाथ = याहि; an instance of यथार्थे etc. (3015). दुर्ग :— ययाथ याहि त्वम् अनसा शकटेन सह रथेन च। कस्मात् पुनः एवम् आदरवत्यः ब्रूमः ययाथ इति। इतः यस्मात् आयातः दूरात् त्वं परिश्रान्तः तस्मात् कारुण्यं नः त्वयि; thus Durga evolves a sentence out of दूरात्; do cross the river-bed with thy carts and chariots since thou hast come a long distance and art extremely fatigued which fact inclines us to show regard and compassion to thee. नम्

+ स् (of लेट्) + ऐ = नंसै ; नंसै = नमै ; but नंसै = नमाम ; another instance of यथार्थ etc. ; the plural is due to the plurality of the rivers. पीप्याना = पाययमाना ; पुत्रं understood. मर्याय = मनुष्याय (दुर्ग) ; मर्यः = मनुष्यः (5017). शश्वचै = शश्वचे ; another instance of यथार्थ etc. ष्वञ्ज् becomes शश्वञ्ज् by reduplication ; ए inf. ter. ; शश्वञ्ज् + ए = शश्वचे = सस्वजे = परिष्वजनाय. Or निनंसै = निनमै ; निनमै would be right if only one river were speaking ; if more speak, then निनमाम.

Yāska and Durga :— O maker of songs, we will listen to thy words most willingly ; go i. e. cross with thy carts and chariots since thou hast come a long distance and art fatigued ; we will bend for thee as a suckling mother bends over a baby-son or as a newly-married bride bends in order to embrace her man i. e. her husband. Durga says :—The rivers employ another simile lest the first offend him ; the bard would not like to be treated as a baby son ; he would prefer being compared to a husband.

सायण :— आ + शृणवाम = शृणुमः = तव समीहितं प्रयोजनं कुर्मः . अनसा शकटेन रथेन च सह ययाथ । यतः दूरात् आगतः असि. ते = त्वदर्थम्. निनंसै=नीचैः नमाम = रथेन गन्तुं गाधोदकाः भवाम. पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति. यथा कन्या युवतिः मर्याय मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् = like a young girl who bends down that she might be embraced by her father or elder brother ; मर्य which means a man is here either a father or an elder brother.

Geldner :— O bard (कारो), we will give hearing (शृणवाम) to thy words (वचांसि). Thou art come (आययाथ) from afar (दूरात्) with carts (अनसा) and chariots (रथेन). I shall bend (नि नंसै) to thee (ते) as the milk-swollen (पीप्याना) woman (योषा) to her children ; I shall yield (शश्वचै) to thee (ते) like a maiden (कन्या) to her lover (मर्याय).

Yāska, Durga and Sāyaṇa prefix आ to शृणवाम ; the last renders ययाथ by आगतः असि. In explaining the preceding Ṛk. (III । 33।9) he prefixes आ to शृणोत and renders ययौ by प्राप्तः अस्मि. But आ ought to be prefixed to ययौ ; आ ययौ = I have come. हे कारो ते तव वचांसि शृणवाम = O bard, we will listen to thy prayer. आययाथ दूरात् अनसा रथेन = (since) thou hast come down over a long distance with a long train of carts and chariots. शश्वचै is grammatically like नंसै. उत् श्वञ्चस्व पृथिवि मा नि बाधथाः सूपायनास्मै भव (१०।१८।११) = O earth, lie (श्वञ्चस्व) a little up (उत्) over this dead man ; do not injure him

by pressing down on him; be hospitable to him. In the preceding Ṛk (X।18।10) the dead man is asked to approach mother-earth who will be warm and soft to him. Earth was thrown over a corpse after it was put into a pit; the corpse is still supposed to be sensitive to touch; the earth that is thrown over the corpse should not touch it; this request is due to the affection of the survivors. उत् श्वञ्चस्व नि नम वर्धमान (१०।१४२।६); Agni is blazing up furiously; he is asked to lower his flames; श्वञ्चस्व = नि नम = sink down; उत्? अवासृजः प्रस्वः श्वञ्चयः गिरीन् उद् आजः उस्राः (१०।१३८।२) = Thou hast let loose rivers, floored (श्वञ्चयः) mountains and let out imprisoned cows. श्वञ्च् must have the sense of श्वञ्च् i. e. to lie low. Each river asks humorously :— Shall I bend or sink as low as a mother when she is suckling her babe lying on her lap? Or shall I sink low to the bottom as a young bride lies low on the bed for the convenience of her husband? In the preceding Ṛk the bard says :— नि षू नमध्वं भवता सुपाराः अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः = O rivers, do (सु) bend low, be fordable, sink down with your currents below the axles of our carts and chariots. Here the rivers are requested by the bard to sink to a very low depth; in their turn they make fun of him. You ask us, say they, to sink below the axles; but would it not be agreeable to you if we sank still lower or for the matter of that to the very bottom itself? Would you not prefer a dry river-bed? ते before नंसै and that after शश्वचै are dat. sing.; so is मर्याय; consequently we expect a dat. sing. in place of पीप्याना which is a nom. sing. The poet must have used some other word than पीप्याना which cannot be altered to पीप्यानाय; पीप्याना besides cannot mean one who is suckled. पूर्वीः एकः अधयत् पीप्यानाः (३।१।१०) = Though one, he (Agni) sucked (अधयत्) the milk of his many (पूर्वीः) suckling mothers (पीप्यानाः). पि (= to suckle) becomes पीपि by reduplication; पीपि + आना = पीप्याना.

13 The last 8 names viz. अत्यथयः, श्येनासः, सुपर्णाः, पतङ्गाः, नरः, ह्वार्याणां, हंसासः and अश्वाः are always used in the plurals; बहुवत् = बहवः इति कृत्वा = in the plural. The forms of अत्यथि in RV are अत्यथिः, अत्यथी, अत्यथीः, अत्यथिभिः and अत्यथिषु; the last two forms are represented in Ng as अत्यथयः; but ह्वार्याणां is retained and not reduced to ह्वार्याः. अत्यथि is an adjective and means most probably untiring; देवराज quotes पतत्रिभिः अश्रमैः अत्यथिभिः (७।६९।७); here अश्रमैः and अत्यथिभिः qualify पतत्रिभिः. भुज्युं याभिः अत्यथिभिः जिजिन्वथुः (१।११२।६);

here अन्याथिभिः stands for untiring birds. श्येन, सुपर्ण and पतङ्ग are birds and not horses ; आ वां श्येनासो अश्विना वहन्तु रथे युक्तासः आशवः पतङ्गाः (१।११८।४) ; birds (श्येनासः = पतङ्गाः) are yoked to the chariots of the Aświns as though they were so many horses (आशवः). आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत (८।२०।१०) = O brave (नरः) Maruts, come down to eat our offerings like hawks ; was the word नरः interpreted as horses by the author of Ng ? देवराज quotes त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (१।१२१।१३) = Thou didst halt (रामयः) the Sun's mares ; हरितः is fem. while नॄन् is mas. ; yet नॄन् seems to qualify हरितः and means most probably bold, strong. निगमः अन्वेषणीयः is what Devarāja says about सुपर्णाः ; कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः अपो वसानाः दिवम् उत्पतन्ति (१।१६४।४७) ; सुपर्णाः which qualifies हरयः may have been considered as a noun like हरयः ; सुपर्णाः = हरयः. उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्वार्याणां (५।९।४) ; ह्वार्याणां = सर्पाणाम्। अथवा। अश्वानां (सायण) ; it is almost impossible to guess the sense of ह्वार्याणां which occurs only here ; it may mean अपां ; Agni is the son of waters and is therefore called अपां नपात् ; as he lay at the bottom of water, it was found difficult to seize hold of him. हंसासो ये वां॰ हिरण्यपर्णाः उहुवः (४।४५।४) ; here swans are yoked to the chariot of the Aświns ; हंस and श्येन are particular birds and not horses. To say that अश्व occurs in the plural only is against RV which contains such singular forms as अश्वः, अश्वं, अश्वेन, अश्वाय, अश्वात् and अश्वस्य. Ng is a queer document indeed !

14 अश् + वः = अश्वः ; अशू व्याप्तौ (धा॰ ५।१८) ; a horse is called अश्व when he occupies (अश्नुते) a road (अध्वानं) ; vide what Gārgya says about अश्व in sec. 12 and 13 of chap. I. Or because a horse is (भवति) an animal that eats an amount (महाशनः) ; अश भोजने (धा॰ ९।५१). 15-16 दधिक्राः = दधि + क्राः ; दधि = दधत् : क्रा = क्रामति ; दधत् धारयन् अश्वारोहम् अयं क्रामति (दुर्ग). क्रा = क्र = क्रन्दति ; or because he neighs (क्रन्दति) while having a rider on his back. क्रा = क् + रा ; क् = का = आका ; रा = री ; आका + री = आकारी ; or because he seems to have an agreeable shape (आकारी) on account of his having a rider on his back. 16—17 तस्य = दधिक्राव्णः. अश्ववत् = अश्वः इति कृत्वा. देवतावत् = देवता इति कृत्वा = as a god. निगमाः = ऋचः. तत् = that being the case viz. since D. is both a horse and a god. यत् देवतावत्॰ तत् = दधिक्राः इति यत् देवतानाम तत्. एतत् अश्ववत् = दधिक्राः इति यत् अश्वनाम एतत्. एतत्=in the Ṛk that follows. तत्=in a Ṛk quoted in chap. X sec. 31. Yāska used तत् and एतत् according to the idiom of his day.

21 उत = अपि. स्यः = सः. वाजी = वेजनवान्; विजी भयचलनयोः (धा० ७।२३); भयवान् परेभ्यः भयदाता। परेषां हि तं दृष्ट्वा भयम् उत्पद्यते। चलनवान् वा। स हि नित्यं चलनशीलः (दुर्ग); वाजी= विजी = भयवान् = परेभ्यः भयदाता; परेभ्यः = to enemies; चलनवान् = one who is always on the trot. क्षिपणिं = क्षेपणम् अनु = कशाघातम् अनु (दुर्ग); क्षिप् = to fling; क्षिप् + अ + निः = क्षिपणिः = a flinging or a flick of a whip; क्षेपणम् अनु = the moment he feels a flick of the whip. तुरण्यति = तूर्णम् अश्नुते अध्वानम्; तुरण=तूर्णम्. ग्रीवा comes from गॄ (गिरतेः) or from गॄ (गृणातेः) or from ग्रह् (गृह्णातेः). गॄ निगरणे (धा० ६।१२९); गॄ शब्दे (धा० ९।२६); गॄ + ई + वा = ग्रीवा. ग्रह उपादाने (धा० ९।६१); ग्रह् loses ह् and becomes ग्रृ before ई and वा; ग्रृ + ई + वा = ग्रीवा. तया हि गिलति अन्नम्। अथवा। तया हि शब्दः गीर्यते। अथवा। तया हि उदकादि गृह्यते। तस्याम् एव वा गृह्यते यः शृङ्खलीक्रियते (दुर्ग). The meaning of अपिकक्ष and आसन् is evident or well-known (व्याख्यातं); this shows that अपिकक्ष was a familiar word in Yāska's time. ग्रीवायां = उरसि (दुर्ग); but Durga has just said that ग्रीवा means a throat or a neck. कक्षे = कक्षायां (दुर्ग) = in the arm-pit; Durga detaches अपि from कक्षे and repeats it before आसनि; अपि कक्षे अपि आसनि = कक्षे च आसनि च. But the word is अपिकक्ष and not mere कक्ष; vide note on कक्ष (25019-13); if कक्ष means the middle part of a horse's body, अपिकक्ष would mean the central part of कक्ष; a rope is tied round this part of the horse's body; then it passes round the neck; lastly the bit which is attached to the rope is thrust into the mouth. 23 क्रतुं = कर्म (निघ० २।१।१०); क्रतुं = प्रज्ञां (निघ० ३।६।५). क्रतुम् आत्मीयं गमनकर्म प्रज्ञां वा अश्वारोहस्य संतनोति। कामम् अभिप्रेतेन अर्थेन शीघ्रगामित्वात् दधिक्राः अश्वः अनुसंतनोति (दुर्ग) = The horse दधिक्रा continues his act of galloping and also gratifies the desire in the rider's mind by taking him to the desired object. दुर्गः—प्रकृत्यन्तः सनन्तः च यङन्तः यङ्लुक् एव च। ण्यन्तः ण्यन्तसनन्तः च षड्विधः धातुः उच्यते॥ आसां षण्णां धातुप्रकृतीनां या पूर्वा प्रकृतिः तया एष निगमः। न सन्-प्रकृति-इत्यादीनाम् अन्यतमया; a root has six bases viz. (1) the root itself, (2) its desiderative base, (3 and 4) its frequentaive bases, (5) its causal base and (6) its causal-desiderative base; तवीत्वत् is formed from the first and not from any other base. I do not understand what Yāska and Durga mean by तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या निगमः; I do not see any trace of तन् in तवीत्वत्. तवीत्वत् is a Vedic form of तन् from the first base; this is a literal translation. Does Yāska mean that तवीत्वत् is formed from the first letter of तन् viz. त? Is त the पूर्वाप्रकृति and न् the उत्तराप्रकृति of तन्?

If so, वीत्वत् would be a termination affixed to त ; वीत्वत् is made up of वीत् , उ, अ and त् : उ is the sign of the 8th conj.; त् stands for ति ; वीत् and अ are meaningless augments ; अनुसंतवीत्वत् therefore really represents अनुसंतनोति according to Durga ; अनुसंतनोति =(The horse) continuously (अनु) and fully (सं) stretches (तनोति) or strains (his own act of galloping) ; the animal gallops at the highest possible speed : or he strains to the utmost (the alert mind of the rider who is compelled to be on constant watch to avoid a fall). 24 अङ्कांसि = कुटिलानि = bends in a road. पथिन् (पन्थाः) comes from पत् (पततेः) or पद् (पद्यतेः) or पन्थ् (पन्थतेः) ; पत गतौ (धा० १।८७०) ; पद् गतौ (धा० ४।६३) ; पथि गतौ (धा० १०।४२) ; पत् and पद् become पथ् before इन् ; पथ् + इन् = पथिन. अङ्कस् comes from अञ्च् (अञ्चतेः) ; अञ्च् =to bend, to curve (Apte's Dic.) ; अञ्च् + अस् = अङ्क् + अस् = अङ्कस्. 42।1 पनीफणत् is the frequentative (चर्करीत) form (वृत्तं) of फण् (फणतेः) ; फण गतौ (धा० १।८४६) ; फण् becomes पनीफण् by reduplication. यानि अपि च कानिचित पथां मार्गाणाम् अङ्कांसि आश्वितानि कुटिलानि तानि अपि सन्ति अनुलोमानि इव कुर्वन् आशुगामित्वात् आभिमुख्येन पुनःपुनः वा भृशं वा फणति गच्छति (दुर्ग) = Quick in his movements he goes along the bends or curves of roads facing them as though they were no curves ; a road though ever so full of bends is altogether straight to him ; so rapid is his flight !

सायणः — वाजी = वेजनवान् अश्वरूपः देवः. ग्रीवायां (गरणसाधनायां) = कण्ठे ; गरण is the root-meaning of ग्रीवा. अपिकक्षे =कक्षप्रदेशे. आसनि = आस्ये. तुरण्यति = त्वरयति गन्तुम् . अयं दधिक्राः देवः क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा अनु अनुवृत्य संतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान् सन् पथां मार्गाणाम् अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य आपनीफणत् सर्वतः भृशं गच्छति. Sāyaṇa considers तवीत्वत् to be a pres. part. of तु (= to increase) ; तु इति सौत्रः धातुः गति-वृद्धि-हिंसासु (भट्टोजी दीक्षित).

सायण (तै० सं० १।७।८) :— क्षिपणिं तुरण्यति =कशां त्वरयति । बहुधा-बद्धत्वात् रथं भञ्जयितुम् इतस्ततः न गच्छति । कशया अश्वः शीघ्रं धावति इत्यर्थः . दधिक्राः = धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाणादीन् अपि अतिक्रामन् ; this is the root-meaning of दधिक्रा. क्रतुं = सादिनः अभिप्रायम् . अनुसंतवीत्वत् = सम्यक् अनुसंदधानः = duly following or obeying (the wish of the rider). अङ्कांसि = लक्षणानि = कुटिलानि = निम्नोन्नतानि. अनु + आ + पनीफणत् = अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं च आपादयन् (तुरण्यति). भास्करभट्ट explains अनुसन्तवीत्वत् by अनुसंवर्धमानः ; so he too derives it from तु.

Geldner :— And (उत) the runner for the prize (वाजी) forestalls (तुरण्यति) the lift of the whip (क्षिपणिं), harnessed (बद्धः) at his neck (ग्रीवायां), at the saddle-place (अपिकक्षे), at the jaw (आसनि) ; while he gathers together (अनुसंतवीत्वत्) his strength (क्रतुं) according to his wish and takes in his springs (आपनीफणत्) the twists (अङ्कांसि) of the paths (पथां).

Two corruptions must be taken into consideration first ; rhythm requires ग्रीवायां to be ग्रीवासु in line 2 and अङ्कांसि to be अङ्कसः or अङ्कसं in line 4 ; a comparison of ग्रीवासु बद्धो अपिकक्ष आसनि with ग्रीवायां etc. and of पथाम् अङ्कसो or अङ्कसम् अनु आ पनीफणत् with पथामङ्कांसि अनु etc. clearly brings this fact out. Besides ग्रीवायां RV has ग्रीवाः and ग्रीवाभ्यः ; all three occur once only. The order ग्रीवा, अपिकक्ष and आसन् should help us in determining the sense of ग्रीवा ; the bit attached to the reins is put into the mouth ; the saddle is placed just at the middle of the back or backbone ; then comes ग्रीवा which should mean the backbone ; a strap or a rope passes from beneath a horse's tail towards the saddle where its two ends are fixed ; thus the horse is in a right trim to be ridden on. It is necessary for a correct interpretation of the present Ṛk to quote the Ṛk that precedes ; उत स्म अस्य द्रवतः तुरण्यतः पर्णं न वेः अनु वाति प्रगर्धिनः। श्येनस्य इव ध्रजतः अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सह ऊर्जा तरित्रतः = उत द्रवतः तुरण्यतः प्रगर्धिनः अङ्कसं परि श्येनस्य इव ध्रजतः ऊर्जा सह तरित्रतः अस्य दधिक्राव्णः पर्णं वेः पक्षिणः पर्णं न इव अनु वाति स्म ; द्रवतः , तुरण्यतः , प्रगर्धिनः and ध्रजतः denote a rushing movement ; दधिक्रा rushes like a hawk through (परि) अङ्कस् which should mean space ; दधिक्रा is as it were a hawk that rushes through the air instead of galloping on the earth. While he does so, his tail blows after him like that of a bird ; ऊर्जा सह = with booty or plunder. One thing has to be borne in mind that दधिक्रा is spoken of with a feeling of positive dislike or hatred in the Ṛk quoted in Nir. IV।24 (64।18-19) where he is compared to a thief that steals clothes and to a hungry hawk that swoops down on prey ; people raise a hue and cry when he raids their villages for carrying away cattle and even treasure ; he is a terrible raider. सह ऊर्जा तरित्रतः दधिक्राव्णः = of D. who crosses the distance between the plundered villages and his own home with the booty he has captured ; in order to escape pursuit he has to spur his horse till he reach home. क्षिपणिं तुरण्यति yields no sense ; was क्षिपणिं originally क्षिपणोः or क्षिपणेः ? मृगाः इव क्षिपणोः ईषमाणाः (४।५८।६) = fleeing like deer from an archer ; भिया० दूरम् आयं० गौरो न क्षेप्नोः (१०।५१।६) = I ran away through

fear like a deer from an archer. क्षिपणुः=क्षेप्नुः=one who hurls arrows, an archer. क्षिपणि seems to have the sense of क्षिपणु in the present Ṛk; तुरण्यति is intr.; क्षिपणोः or क्षिपणेः तुरण्यति = D. runs away from an archer that might follow him to recover the theft. वाजी therefore means booty-laden; D. has on his back a quantity of plunder with which he wishes to escape from his pursuers in safety; to effect this purpose he is well-equipped or in a right trim. दधिक्रा which is the name of a raider stands here for the horse which he rides. क्रतु = (i) wealth, (ii) strength; तु=to prosper, to increase; from this तु there is a word तवस् which means strength; क्रतुम् अनु सं तवीत्वत् =successively increasing his strength i. e. speed. पथां here does not mean 'of roads'; we have उरौ पथि (III 1 54 1 9) which has the sense of उरौ अन्तरिक्षे; उरु अन्तरिक्ष occurs about eight times in RV and means the wide aerial region; पथास् अङ्कसं = the expanse of the three aerial regions; the adj. three is sometimes found in company with अन्तरिक्ष, द्यौस् and पृथिवी. D. rushes (पनीफणत्) through (अनु+आ) the vast region of the sky; he is afraid of touching the ground and so seems to rush through the upper air; cf. पश्य उदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकम् उर्व्यां प्रयाति (Śāk. I 1 7). It is unsafe to determine the meanings of Vedic words by deriving them from modern roots; अञ्च् which means to be crooked in modern Sk. has not that sense in RV; in the case of difficult words one must rely on collation of passages and also on guess. Yāska, Durga, Sāyaṇa and even modern interpreters have misinterpreted अङ्कस् by false derivation. Grassmann :-- अङ्कस् (IV 1 40 1 4)=bend, curvature; अङ्कस (IV 1 40 1 3) = bend between arm and haunch, a flank or side. Geldner :— अङ्कसं परि (IV 1 40 1 3)=against crookedness; पथाम् अङ्कांसि=the twists of the paths. अङ्काः अङ्कसौ अङ्कसः, अङ्कसं etc. was how अङ्कन् was declined; अङ्कांसि as I have said above is a corruption.

2 Ng has आदिष्टोपयोजनानि only; Yāska supplies इति आचक्षते; Durga understands आचार्याः after आचक्षते; आचार्याः = नैरुक्ताः? Does उपयोजन mean use or a user? आदिष्टम् उपयोजनं येषु तानि अश्वनामानि। अथवा। आदिष्टाः उपयोजनाः येषु तानि; animals whose use is mentioned or whose riders are mentioned in Ng 1 1 15; उपयोजनं = उपयोगः; or उपयोजनः=उपयोक्ता. साहचर्यज्ञानाय=in order that one may know the riders who are associated with these animals; इन्द्रः हरिभ्यां सह चरति। अग्निः रोहिद्भिः सह चरति; सह चरति असौ सहचरः; Indra, Agni etc. are always found in company with certain animals. Durga has not साहचर्यज्ञानाय.

Chapter III

43।1-2 क्रियते इति सतः कर्मणः कर्म इति नाम भवति. 3 अपत्यं=अप+त्यम् ; त्यम् = त् + य + म् = त + त + म् = ततम् ; पितुः सकाशात् अपेत्य पृथक् इव ततं भवति (दुर्ग) = A child departing from the body of its father becomes extended or torn as though it were separate from him, that is, a child has a distinct existence or individuality from that of its father ; अप = अप + इत्य ; so अपत्य comes from अप + तन्. Or अपत्यं = अ + पत्यम् ; अ = न ; पत्य = पतनम् ; अ अविद्यमानं पतनं येन तत् अपत्यम्. न अनेन पतति = अनेन जातेन सता पितरः नरके न पतन्ति (दुर्ग) = Dead ancestors do not fall into hell when a child or a son is born. Every Hindu has to pay what is called पितृऋण ; one discharges this debt when he begets a son who when grown up will as a matter of course offer libations and balls of rice to them ; cf. अहो दुष्यन्तस्य संशयम् आरूढाः पिण्डभाजः and the śloka that follows (Śāk. VI।25). पतति in the text should be पतन्ति because the reference is to dead ancestors and not to one ancestor ; or पिता may be the subject of पतति. अ + पत = अपतनम्। अपति (= अपतने) साधु अपत्यम् (अमर २।६।२८ क्षीरस्वामी). Most probably त्य is added on to अप ; we find त्य in नित्य, अत्रत्य, तत्रत्य. 4 एवम् अर्थः एवमर्थः। एवमर्थः अस्यां विद्यते सा एवमर्थीया = (a Ṛk) in which there exists or is found this subject viz. that the off spring belongs to the begetter ; एवमर्थीये qualifies ऋचौ ; we will quote (उदाहरिष्यामः) two Ṛks (ऋचौ) which contain this subject-matter (एवमर्थीये). मतौ छः सूक्तसाम्नोः (५।२।५९); छ = ईय ; ईय means मत ; this सूत्र is applicable to sūktas and Sāmans only ; मतौ छः only may have been a सूत्र in the grammars known to Yāska. दुर्ग :-- वसिष्ठाग्निसंवादे वसिष्ठेन हतपुत्रेण अग्निः अभ्यर्थितः पुत्रं मे देहि इति। तेन किल असौ प्रत्युक्तः क्रीतकः-कृत्रिम-दत्तकादीनां पुत्राणाम् अन्यतमं कुरुष्व पुत्रम् इति। सः एवम् उक्तः एताभ्याम् ऋग्भ्याम् अन्यजान् पुत्रान् निन्दन् औरसं पुत्रं ययाचे ; this is the motive-cause (निदान) of the two Ṛks quoted in this and the next section. 7 परिषद्यं = परिहर्तव्यम् ; Durga has परिहरणीयम् ; he says :— परिहरणीयं परित्याज्यम्। परिहर्तव्यम् इत्यर्थः ; another's son should be avoided; he adds न उपसर्तव्यं (= should not be approached) for explanation. अरणः = अ + रणः ; अ = अप ; रणः = ऋ + अ + णः = अ + र् + णः =अर्णः = उदकम् ; but Amara has अर्णस् and not अर्ण (१।९।४). अपार्णस्य=अपगतार्णस्य=अपगतोदकसंबन्धस्य=परकुलजस्य (दुर्ग) ; families may be bound together by blood-relationship ; when such is the case, members of such families offer libations of water to the memory of a dead member ; when there is no such relationship between family and

family, they are altogether separate; members of these families are अरण i. e. strangers to one another. 7–8 रिच् + नस् = रिक् + णस् = रेक् + णस् = रेक्णस्; रेक्णः (निघ० २।१०।१२) = धनम्; रिच् वियोजने (धा० १०।२८३); प्रयतः = म्रियमाणस्य (दुर्ग); wealth is separated from one who is dying. प्र + इ = to go to the other world; यत् pres. part. of इ. But रिच् in RV means (1) to vacate, (2) to surpass; if रेक्णस् comes from रिच्, then wealth is called रेक्णस् because its possessor surpasses those who have no wealth or less wealth. नित्यस्य रायः =पित्र्यस्य इव धनस्य; दुर्गः— यथा हि यद् एव पित्र्यं धनं पुत्रस्य भवति तस्य एव हि उपरि अगौणं स्वामित्वं भवति एवं यद् एव स्वयंजातम् अपत्यं भवति तद् एव मुख्यं भवति न इतरद् क्षेत्रजं वा क्रीतकं वा = Just as a son has absolute mastership of the wealth that has come to him from his father, so that child which is born of our own loins is principal, that is, absolutely ours and not that which is begotten on our wives by others (क्षेत्रजं) or which is actually purchased (क्रीतकं). Yāska and Durga render नित्य by पित्र्य; this meaning was most probably inferred by them from the ordinary-meaning of नित्य; नित्य is that which always stays with one; wealth inherited from one's father stays with him. 9 शेपः (निघ० २।२।६)=अपत्यम्; it comes from शिष्; शिष् =to leave behind; शिष्यते is left behind; तद् हि शिष्यते इह एव लोके अवतिष्ठते पितुः अमुं लोकं प्रयतः गच्छतः (दुर्ग). देवराजः— शिष सर्वोपभोगे चुरादिः भ्वादिः च। म्रियमाणे पितरि कुलसंतानार्थं परिशेषयति परिशिष्यते वा। पित्रादिभिः सह न म्रियते। स्वयम् अवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा। शिषॢ विशेषणे रुधादिः। विशिष्यते पित्रादिः आत्मानम् अतिशयितं करोति हि पित्रादिभिः। यद्वा। शिष हिंसार्थः भ्वादिः। शेषति हिनस्ति मातापितरौ; thus Devarāja gives three different derivations of शेपस्. But शिष असर्वोपयोगे (धा० १०।२८४) as against शिष सर्वोपभोगे of देवराज. Did शिष् belong to the 4th conjugation in Yāska's time and did it mean 'to remain behind'? शिष्यते=remains behind; प्रयतः= of one who is going to the other world after death. यः एव जनयति तस्य एव हि तद् भवति न इतरस्य (दुर्ग); अन्यजातं = अन्येन जातम् (दुर्ग) = begotten by another. अचेतानस्य = अचेतयमानस्य = प्रमत्तस्य; तद् भवति understood; Yāska evolves a sentence out of अचेतानस्य; Durga explains this sentence thus:— यः एव हि अचेतयमानः भवति अविद्वान् प्रमादी तस्य एव अचेतानस्य प्रमत्तस्य अश्रुतवतः धर्मं परिनेतव्यमात्रं भवति तस इदम् अपत्यम् इति। न अपत्यकार्ये अवतिष्ठते = A child begotten by another is considered as his own child by one who never thinks and is liable to err because he has not studied the true law; a child of this type can never discharge the duties of one's own child. 10 नः under-

stood. वि दुक्षः = विदूदुपः ; मा अस्मान् एतस्मात् पितृ-पितामह-प्रपितामह-अनुसंततात् पथः मार्गात् येन केनचित् प्रत्याख्यानद्वारेण विदूदुषः त्वम्। देहि नः पुत्रम् औरसम् (दुर्ग) = Do not make us sin i. e. go astray from this path followed consecutively by our fathers, grandfathers and great-grandfathers by refusing our request by one argument or another; give us a child born of our own body.

Yāska and Durga :— The wealth belonging to another must by all means be avoided; we should like to be masters or possessors of a son of our own begetting just as one has complete ownership of wealth which he inherits from his father; a child begotten by another can never be ours; such a child is considered to be his own by one who cannot think for himself i. e. who is wrong-headed; do not, Oh Agni, divert us by one spacious argument or another from the path that has been consecutively followed i. e. trodden by our fathers, grandfathers and great-grandfathers.

सायणः— अरणस्य = अनृणस्य (अ=अन् ; रण=ऋण). परिषद्यं = पर्याप्तं भवति. नित्यस्य = अपुनर्देयस्य = (of wealth) that is not to be returned to its former owner. यद्वा । परिषद्यं =परिहर्तव्यं भवति. नित्यस्य=औरसस्य. रायः = पुत्राख्यस्य धनस्य. अन्यजातं = अनौरसं = not born of our loins. अचेतानस्य = अविदुषः . पथः = मार्गान्. पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् मा वि दुक्षः मा विदूदुपः = Do not spoil the means by which children are born to people who are ignorant; do not disable the wife of an ignorant man to beget sons. दुष वैकृत्ये (धा० ४।७९).

नित्य in RV very often means one's own; as for instance in नित्यो न सूनुः (१।६६।१), आपिर्नित्यः (३।५३।२४), पतिं न नित्यं (१।७३।१), नित्यं तनयं (३।१५।२) and नित्यात् रायः (८।५६।२); निज (modern Sk)=नित्य ; नितरां जायते निजम् (Apte's Dic.); स्वके नित्ये निजम् (अमर ३।३।३२); नियतं जायते निजम् (क्षीरस्वामी). Since निज in अमर means (i) one's own and (ii) lasting, निज may be a corruption of नित्य of RV; the intermediate step may have been निज्ज which is found in Prākṛta dialects. It is opposed to अरण as in अश्वम् अरणं न नित्यं (३।५३।२४) and नित्यं० अरणं वा (५।८५।७) where अरण means a stranger. Vedic poets disliked or even hated two things viz. childlessness and indebtedness; they scorned the idea of adopting a son and borrowing money. मा त्वा वयं सहसावन् अवीराः मा अप्सवः परि षदाम मा अदुवः (७।४।६)=Let us not, Oh Agni, sit round thee i. e. worship thee as long as we are sonless (अवीराः), without wealth (अप्सवः) and even without the means of making offerings (अदुवः)

to thee. This same idea is expressed in the present Ṛk; another's wealth must certainly be avoided; we would always prefer (स्याम) to be possessors (पतयः) of our own (नित्यस्य) i. e. of unborrowed wealth (रायः); (in the same way we should like to have sons of our own begetting, for) a son born of another (अन्यजातं) can never be a son (शेषः) of ours. Agni is supposed to persuade his devotees to enjoy life by means of borrowed wealth and to adopt sons of others; they deprecate this idea of dependence on others. Yāska considers दुक्षः to be a verbal form of दुष्; but I think दुक्षः is an intentional pronunciaton of धुक्षः; पयो अस्य दुक्षत (१।१६०।३) and हरिं यत् ते मन्दिनं दुक्षन् (१।१२०।८); here धुक्षत and धुक्षन् appear as दुक्षत and दुक्षन्; the change of धु to दु is due most probably to the sensitive ear of the composers; this is an indication that ध् was often changed to द् when Ṛks. had to be recited; I think there would be a gain in mellowness if धुक्षन्त, धुक्षस्व and धुक्ष्व were pronounced as दुक्षन्त, दुक्षस्व and दुक्ष्व. All these are forms of दुह्; so दुक्षः in the present Ṛk must really be धुक्षः which in sense is equal to धुक्ष्व. चित् sometimes means to burn, blaze, be kindled; स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमे अग्निः यज्ञस्य अध्वरस्य चेतति (१।१२८।४)=Agni possessed of offerings (सुक्रतुः) and the leader (पुरोहितः) of every sacrifice (यज्ञस्य=अध्वरस्य) burns or is kindled (चेतति) in every house (दमे-दमे); अग्निः धिया स चेतति केतुः यज्ञस्य पूर्व्यः (३।११।३) =Agni, the best (पूर्व्यः) banner (केतुः) of sacrifices (यज्ञस्य), blazes up (चेतति) on account of offerings (धिया). चित्+आनः=चेतानः=kindling; अचेतानः =one who does not kindle Agni. Oh Agni, do not (मा) milk (वि+दुक्षः) the paths of one who does not kindle thee (अचेतानस्य) i. e. do not give wealth to such a man. वि नः पथः सुविताय चियन्तु (१।९०।४)=May Indra and certain other gods increase (वि+चियन्तु) our (नः) wealth (पथः); वि पथः सातये सितम् (८।५।९)=Loosen (वि+सितं) i. e. give wealth (पथः) in order that we may enjoy it (सातये) or give it in charity to others. I cannot explain how पथः came to have this sense. परि + सद्=To sit round i. e. to enclose either in a friendly or in a hostile spirit; Vṛtra and the other foes of Indra are called परिषदः (III।33।7) because they enclose water and thus prevent it from flowing out; ऊर्वं गव्यं परिषदन्तः (४।२।१७) =enclosing a herd of cows; परिषद्वानः (१०।६१।१३)=enclosing. नरः परि षदन् उषासम् (४।३।११)=Sacrificers sat round the Dawn i. e. worshipped her; परि यज्ञं नि षेदथुः (४।५६।७)=The two goddesses sit round the sacrifice for

the purpose of protecting it or for receiving offerings; परि स्पशो नि षेदिरे (१।२५।१३)=Varuṇa's spies sat round in order to detect sin. Thus परि + सद् has only two senses, one hostile and the other friendly or reverential. In the present Ṛk परिषद्यं is used about रेक्णः and is rendered by परिहर्तव्यं which sense cannot be justified by the above quotations. Shall we say that न was the original word in place of हि ? अरणस्य रेक्णः न परिषद्यं = Wealth belonging to another should never be sat round i. e. accepted; was this the meaning intended? 11 भूयसे निर्वचनाय; vide note on (284 । 14-17).

14 ग्रभाय=ग्रहीतव्यः. सुशेवः=सुसुखतमः; Durga has सुखतमः; सुखतमः =परिचरिता=हितैषी (दुर्ग)=serviceable, well-inclined; शेवः इति सुखनाम (३।३१२). अपि understood. अन्योदर्यः = अन्येन उदीरिताद् रेतसः जातः । अन्यजायोदरसंभूतःवा (दुर्ग) = born of semen discharged by another or born in the womb of another's wife. अपि understood after मनसा. मन्तवै=मन्तव्यः. मम अयं understood; Mahā. reads मम अयं पुत्रः इति. 15 अधा=अध=अथ=यस्मात् (दुर्ग). पुनर् इत्=पुनर् एव. तत् and यतः आगतः भवति (understood) are not in Durga's Vṛtti. 15-16 Durga has not ओकः इति निवासनाम उच्यते; उच्यते ought to be उच्यतेः which is abl. sing. of उच्यति which stands for the root उच्; उच समवाये (धा० ४।११७); उच् =to congregate; ओकस् is another name for a place of residence (निवासनाम) comes from उच्; when family members congregate i. e. live together in one house, then such a house is called ओकस्. उच् + अस् = ओच् + अस् = ओक् + अस् = ओकस्; in short ओकस् means a home. 16 आ + एतु = ऐतु. वाजी = वेजनवान्=परेभ्यः भयदाता (दुर्ग) = one who terrifies his enemies; vide note on वाजी (41-21). We do not expect वाजी before वेजनवान् as Yāska as a rule gives only equivalents of words in Ṛks. अभीषाट् = अभिषहमाणः; अभि + सह् = to overcome; अभिषाट् nom. sing. of अभि+सह्. सपत्नान् understood. 16-17 नव्यः = नवजातः; Durga has शिशुः इत्यर्थः after नवजातः; नवजातः शिशुः = a newly-born son. 17 स एव पुत्रः इति=because a boy of this character alone deserves to be called a son. Durga understands आगच्छतु after पुत्रः.

Yāska and Durga :— A stranger born of another's semen, however serviceable, should not be accepted or adopted as a son nor even should he be considered as such by one's mind; for such a one does return again to his own home; let a new-born son who would in future shake his enemies with terror and overcome them come to us.

सायण :— अरणः = अरममाणः ; रण = र + ण ; र = रम ; ण = माण. सुशेवः = सुखतमः. प्रभाय = पुत्रत्वेन ग्रहणाय. ओकः = संस्थानं (स्वस्थानं ?). वाजी = अन्नवान्.

प्रभाय and मन्तवै are dat. sing. forms of प्रभ and मन्तु which in Vedic literature are nouns; words ending in तु like क्रतु, गातु, मन्तु were regularly declined like भानु. शेव = welcome, desirable, dear; सु in सुशेव intensifies these senses and may be translated by very or most. आत्मेवशेवः (१।७३।२) = (Agni is) as dear as one's own life; मित्रं न शेवं (१।५८।६) = (Agni who is) as dear as a friend; वज्रम् आयसं शेवं (१०।११३।५) = the thunderbolt of steel always welcome or helpful; सखा सुशेव एधि नः (१।९१।१५) = Be to us a very helpful friend; पितेव सोम सूनवे सुशेवः (८।४८।४) = Oh Sōma, thou art as dear to us as a father is to his son; प्रति मे स्तोमम् अदितिः जगृभ्यात् सूनुं न माता हृद्यं सुशेवं (५।४२।२) = May Aditi take hold of i. e. embrace my prayer as a mother embraces a dear lovable son; उप सर्प मातरं भूमिम् एतम् उरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवां (१०।१८।१०) = Oh corpse, approach this very affectionate (सुशेवां) mother i. e. the spacious earth i. e. the broad and deep pit made in the earth. वि एतु दिद्युत् विषाम् (विश्वान् ?) अशेवा (७।३४।१३) = May this weapon i. e. poverty which is so disagreeable or unwelcome to people depart; अत्रा जहाम ये असन् अशेवाः (१०।५३।८) = We shall leave here all those who are unwelcome or not helpful. सुशेवः in the present Ṛk means most welcome or desirable on account of his excellent qualities. अध generally means and, then, therefore; अधा चित् means on that very account as in यूयं हि ष्ठा सुदानवः इन्द्रज्येष्ठाः अभिद्यवः । अधा चित् वः उत ब्रुवे (८।८३।९) and एवा पतिः तुवीमघ विश्वेभिः धायि धातृभिः । अधा चित् इन्द्र मे सचा (८।९२।२९). This meaning of अधा चित् is not applicable in the present Ṛk; अधा means यस्मात् as Durga says; चित् = एव. वाजी = one who brings booty from battle or wealth (वाज) by his own efforts. अभीषाद् = one who overcomes enemies: poverty may be one of those enemies: a son by acquiring wealth defies poverty; he amasses such immense wealth that there is not the remotest fear of poverty. नव्य = new i. e. one that does not belong to any other family, one who is not stale. Pāṇini does not include अन्योदर्य in समानोदरे शयितः (४।४।१०८) and सोदरात् यः (४।४।१०९); Yāska instead of explaining अन्योदर्यः retains it in his Bhāṣya which shows that अन्योदर्य was not considered as altogether a Vedic word. A stranger (अरणः) conceived in the

womb of another woman than one's wife, though ever so desirable on account of his qualities, is not suitable for adoption (ग्रभाय भवति) ; nor can he be thought (मन्तवै भवति) as fit for adoption ; for such a one *does* return to his own home for some reason or other ; therefore let there come to us a fresh son i. e. one born of our own loins who would defy poverty by amassing wealth. I have said above that the Vedic Ṛṣis desired two things above all viz. sons born of their own loins and wealth obtained by their own efforts ; they hated adopted sons and livelihood on borrowed money.

17-18 Durga says :— As sons and daughters are both of them अपत्य, daughters like sons are entitled to all the rights that belong to अपत्य such as a share in the paternal property ; this question of their rights is to be discussed henceforth ; अथ introduces the topic. दायं रिक्थम् आदत्ते दायादः (अमर ३।३।८९ क्षीरस्वामी) ; दायादस्य भावः दायाद्यं = the status of an inheritor ; दुहितुः दायाद्ये = to prove the status of a daughter to be an inheritress or to receive a share in the paternal property. Durga understands धर्मविदः after उदाहरन्ति ; धर्मविदः उदाहरन्ति = Those who know the law i. e. those expert in law quote (the following Ṛk). एषा वक्ष्यमाणा ऋक् पुत्रदायाद्ये वर्तते इति एके धर्मविदः मन्यन्ते is what Yāska wants to say by पुत्रदायाद्ये इति एके ; but some (एके) experts say that the Ṛk quoted is about a son's right to paternal property and not a daughter's right. पुत्रदायाद्ये इति एके must be an interpolation, for had it been genuine, Yāska would certainly have quoted the interpretation of the Ṛk illustrating this view.

44।1 शासत् = प्र + शास्ति = प्रख्यापयति (दुर्ग) = prescribes, announces ; शासु अनुशिष्टौ (धा० २।६५) ; अनुशिष्टिः = announcement. शासत् 3rd per. sing. of शास् . वह्निः = वोढा = उद्वोढा (दुर्ग) = one who marries ; वह् = उद्वह् = to marry ; नि = नृ ; वह् + ता = वोढा. वोढा in the sense of उद्वोढा seems to have been current in Yāska's day. संतानकर्मणे and पुत्रभावं understood. यः उद्वोढा स्त्रियाः भवति सः तस्यां या जायते दुहिता तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणे अर्थाय (दुर्ग) = He who marries a woman announces the status of a son to a daughter born of her for the purpose of the continuation of the family-name, that is, he would make no distinction between a daughter and a son and that a daughter like a son can extend the family-name to future generations. दुहिता = दु + हिता = दुर् + हिता ; सा हि यत्र एव दीयते तत्र एव दुर्हिता भवति (दुर्ग) = A daughter is always ill-given i. e. unwelcome into whatever family she is born or is given

in marriage. Or दुर्=दूर्=दूर=दूरे; दूरे वा सती सा पितुः हिता पथ्या भवति (दुर्ग) = A daughter when placed at a distance or given in marriage to a husband who lives in a distant place is always a relief to her father because he is freed from the burden of feeding and clothing her. 2 Or दुहितृ comes from दुह् (दोग्धेः); दुह् + इ + तृ = दुहितृ ; सा हि नित्यम् एव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् (दुर्ग) = Being in the habit of always soliciting one thing or another, she manages to get money from her father every now and again. Durga has वा after दूरे हिता and rightly. All these derivations are based on prejudice against daughters who are even now looked upon as a nuisance. The word is दुहितृ and not दुहिता ; but Yāska derives दुहिता for the sake of हिता ; had he derived दुहितृ then दुह् would have been the only root. दुहितृ is like thugather (Gr.), dugheter and dugedar (Avesta), dohtor (old Eng.), tochter (Ger.) and daughter. It is difficult to guess why daughters were called दुहितृ ; daughters before marriage had perhaps to milk cows in their fathers' homes. नप्त्यं=नप्तारम्. गात् =उपागमत्. दौहित्रं पौत्रम् इति understood. दौहित्रं दुहितृ-पुत्रं पौत्रम् इति पौत्रः मम अयम् इति उपागच्छति । न च अपुत्रस्य पौत्रः स्यात् । उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रः मम अयम् इति दौहित्रम् । तस्मात् दुहिता अपि पुत्रः एव (दुर्ग); one who has no son can have no son of a son (पौत्रः) and yet he approaches mentally i. e. considers his daughter's son as his पौत्र ; therefore his daughter becomes his son. ऋतं = यज्ञः (६३।१५); ऋतस्य = प्रजननयज्ञस्य = of the sacrifice viz. that of begetting children; there is no difference, says Durga, between the act of conceiving a son and that of conceiving a daughter; the ritual in each case is the same; the same Mantras have to be recited at the performance of the religious rite called गर्भाधान. Or ऋतस्य = रेतसः ; ऋतस्य = ऋ + तस्य ; ऋ = र् = रे तस्य=तसः ; रे + तसः=रेतसः. दीधितिं = विधानम् ; सपर्यन् = पूजयन् ; Durga has इत्यर्थः after विधानं and also after पूजयन् which shows that these two words were absent in his text. 3-4 तत् हि अङ्गात् अङ्गात् संभूतं सर्वगात्रेभ्यः हृदयानुस्मरण-निमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रत्यृतं प्रवृत्तं भवति रेतः । तस्य रेतसः विधानम् अविशेषेण पूजयन् स वोढा दौहित्रं पौत्रः मम अयम् इति एवम् उपागच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजन्मने रेतः उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजन्मने अपि (दुर्ग) = That semen is produced from every limb of the husband immediately after his heart thinks of cohabiting with his wife and passes into the mother's womb for the purpose of producing a fœtus there; honouring (सपर्यन् = पूजयन्) the discharge (दीधितिं = विधानं) of that semen

womb of another woman than one's wife, though ever so desirable on account of his qualities, is not suitable for adoption (ग्रभाय भवति) ; nor can he be thought (मन्तवै भवति) as fit for adoption ; for such a one *does* return to his own home for some reason or other ; therefore let there come to us a fresh son i. e. one born of our own loins who would defy poverty by amassing wealth. I have said above that the Vedic Ṛṣis desired two things above all viz. sons born of their own loins and wealth obtained by their own efforts ; they hated adopted sons and livelihood on borrowed money.

17-18 Durga says :— As sons and daughters are both of them अपत्य, daughters like sons are entitled to all the rights that belong to अपत्य such as a share in the paternal property ; this question of their rights is to be discussed henceforth ; अथ introduces the topic. दायं रिक्थम् आदत्ते दायादः (अमर ३।३।८९ क्षीरस्वामी) ; दायादस्य भावः दायाद्यं = the status of an inheritor ; दुहितुः दायाद्ये = to prove the status of a daughter to be an inheritress or to receive a share in the paternal property. Durga understands धर्मविदः after उदाहरन्ति ; धर्मविदः उदाहरन्ति = Those who know the law i. e. those expert in law quote (the following Ṛk). एषा वक्ष्यमाणा ऋक् पुत्रदायाद्ये वर्तते इति एके धर्मविदः मन्यन्ते is what Yāska wants to say by पुत्रदायाद्ये इति एके ; but some (एके) experts say that the Ṛk quoted is about a son's right to paternal property and not a daughter's right. पुत्रदायाद्ये इति एके must be an interpolation, for had it been genuine, Yāska would certainly have quoted the interpretation of the Ṛk illustrating this view.

44।1 शासत् = प्र + शास्ति = प्रख्यापयति (दुर्ग) = prescribes, announces ; शासु अनुशिष्टौ (धा० २।६५) ; अनुशिष्टिः = announcement. शासत् 3rd per. sing. of शास् . वह्निः = वोढा = उद्वोढा (दुर्ग) = one who marries ; वह् = उद्वह् = to marry ; नि = तृ ; वह् + तृ = वोढा. वोढा in the sense of उद्वोढा seems to have been current in Yāska's day. संतानकर्मणे and पुत्रभावं understood. यः उद्वोढा स्त्रियाः भवति सः तस्यां या जायते दुहिता तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणे अर्थाय (दुर्ग)= He who marries a woman announces the status of a son to a daughter born of her for the purpose of the continuation of the family-name, that is, he would make no distinction between a daughter and a son and that a daughter like a son can extend the family-name to future generations. दुहिता = दु + हिता = दुर् + हिता ; सा हि यत्र एव दीयते तत्र एव दुर्हिता भवति (दुर्ग) = A daughter is always ill-given i. e. unwelcome into whatever family she is born or is given

in marriage. Or दुर्=दूर्=दुर=दूरे; दूरे वा सती सा पितुः हिता पथ्या भवति (दुर्ग) = A daughter when placed at a distance or given in marriage to a husband who lives in a distant place is always a relief to her father because he is freed from the burden of feeding and clothing her. 2 Or दुहितृ comes from दुह् (दोग्धेः) ; दुह् + इ + तृ = दुहितृ ; सा हि नित्यम् एव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि प्रार्थनापरत्वात् (दुर्ग) = Being in the habit of always soliciting one thing or another, she manages to get money from her father every now and again. Durga has वा after दूरे हिता and rightly. All these derivations are based on prejudice against daughters who are even now looked upon as a nuisance. The word is दुहितृ and not दुहिता ; but Yāska derives दुहिता for the sake of हिता ; had he derived दुहितृ then दुह् would have been the only root. दुहितृ is like thugather (Gr.), dugheter and dugedar (Avesta), dohtor (old Eng.), tochter (Ger.) and daughter. It is difficult to guess why daughters were called दुहितृ ; daughters before marriage had perhaps to milk cows in their fathers' homes. नप्त्यं = नप्तारम्. गात् = उपागमत् . दौहित्रं पौत्रम् इति understood. दौहित्रं दुहितृपुत्रं पौत्रम् इति पौत्रः मम अयम् इति उपागच्छति । न च अपुत्रस्य पौत्रः स्यात् । उपागच्छति च दुहितुः पिता पौत्रः मम अयम् इति दौहित्रम् । तस्मात् दुहिता अपि पुत्रः एव (दुर्ग) ; one who has no son can have no son of a son (पौत्रः) and yet he approaches mentally i. e. considers his daughter's son as his पौत्र ; therefore his daughter becomes his son. ऋतं = यज्ञः (६३।१५) ; ऋतस्य = प्रजननयज्ञस्य = of the sacrifice viz. that of begetting children ; there is no difference, says Durga, between the act of conceiving a son and that of conceiving a daughter ; the ritual in each case is the same ; the same Mantras have to be recited at the performance of the religious rite called गर्भाधान. Or ऋतस्य = रेतसः ; ऋतस्य = ऋ + तस्य ; ऋ = र् = रे तस्य = तसः ; रे + तसः = रेतसः. दीधितिं = विधानम् ; सपर्यन् = पूजयन् ; Durga has इत्यर्थः after विधानं and also after पूजयन् which shows that these two words were absent in his text. 3-4 तत् हि अङ्गात् अङ्गात् संभूतं सर्वगात्रेभ्यः हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजन्मने मातरि प्रत्यूतं प्रवृत्तं भवति रेतः । तस्य रेतसः विधानम् अविशेषेण पूजयन् स वोढा दौहित्रं पौत्रः मम अयम् इति एवम् उपागच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजन्मने रेतः उत्सृज्यते तेनैव हि दुहितृजन्मने अपि (दुर्ग) = That semen is produced from every limb of the husband immediately after his heart thinks of cohabiting with his wife and passes into the mother's womb for the purpose of producing a fœtus there ; honouring (सपर्यन् = पूजयन्) the discharge (दीधितिं = विधानं) of that semen

into her womb without making any difference as to the development of the fœtus into a son or a daughter he approaches mentally his daughter's son as though he were a son's son, that is, there is no difference whatever in the character of the semen whatever its development be; the semen is the same. Instead of हृदयात् अधिजातस्य Durga has हृदयानुस्मरणानिस्सितस्य which may be a paraphrase of हृदयात अधिजातस्य; the impulse to the limbs is given by the husband's heart i. e. his passion or lust; when he feels this lust he cohabits with his wife and discharges semen into her womb; at the time when he does so he does not intend that the semen should develop into a boy or a girl. Whether ऋत means the duty of begetting children (प्रजननयज्ञ) or semen (रेतस्), both sons and daughters (मिथुनाः) are inheritors of their father's property (दायादाः) without any difference whatever (अविशेषेण); मिथुनाः = पुरुषाः स्त्रियश्च (दुर्ग); both males and females are sons (पुत्राः) on this account. 5-6 अङ्गात्० शारदः शतम् is called a Ṛk; but the words do not sound like a Ṛk. 6-7 मिथुनानां पुत्राणां = of both kinds of sons i. e. of sons and daughters. विसर्गादौ = at the beginning of creation; Manu born of the self-existent (स्वायंभुवः) i. e. the Brahman said at the very beginning of creation that both kinds of sons i. e. sons and daughters had a claim to their father's property (दायः) in accordance with divine law (धर्मतः). 5 अभ्युक्तं = (The statement that both sons and daughters have a share in their father's property) is spoken to i. e. endorsed (by the Ṛk and the Śloka).

The Ṛk and the Śloka, however, do not seem to endorse this view. आत्मा वै पुत्रनामासि does certainly refer to sons and sons alone, for in India sons have been always preferred to daughters. The Ait. Br. dwells on the necessity of having sons in a series of ten Ślokas (33।1); सायणः— कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्; कृपणं = केवलं दुःखकारित्वात् दैन्यहेतुः; ज्योतिः० व्योमन् = ज्योतिःस्वरूपं तमोनिवारकत्वेन। स हि पितरं परमे व्योमन् उत्कृष्टे आकाशे परब्रह्मस्वरूपे अवस्थापयति. In this connection Sāyaṇa quotes संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमये अर्थहारिका। यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः. मिथुनानां पुत्राणां in the Śloka most probably refers to sons that are twins; twins have an equal share in their father's property; अविशेषेण = without any difference. The Śloka does not occur in the present मनुस्मृति. It is impossible to say decisively what मिथुनानां means in the Śloka.

8 न दुहितरः (दायादम् अर्हन्ति) इति एके (धर्मविदः मन्यन्ते). Some say that daughters are unfit for paternal inheritance and quote the Mait. S. 8-10 यद् स्थालीं रिञ्चन्ति न दारुमयं तस्माद् पुमान् दायादः अदायादा स्त्री इति विज्ञायते. Durga has ह between इति and विज्ञायते. The repeated Mait. S. reads स्त्री अदायादा for अदायादा स्त्री. In the Sōma-ng since the Sōma-juice is offered into the fire in the name of several deities; each libation is called a ग्रह; a certain ग्रह is called आग्रायण in which the Sōma-juice is taken in an earthen pot but the libation is made out of a wooden one (दारुमयं पात्रं); the fact that they empty (रिञ्चन्ति) the earthen pot (स्थालीं) and pour its contents into the wooden shows that man i. e. the son has a claim to the paternal property and not woman i. e. the daughter. अथ यद् स्थालीं परास्यन्ति न दारुमयं तस्माद् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम्; and since the earthen pot is cast away and not the wooden one which is taken to the अवभृथ, men cast away a girl as soon as she is born but not a boy. स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति। तस्मात् स्त्री निर्वीर्या अनिर्वीर्यः पुमान्। परा स्थालीम् अस्यन्ति न वायव्यम्। तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् (काठक सं० २७।९) ; thus the Kāṭhak too says the same thing.

This gives us a picture of the dark times of the Brāhmaṇa literature. Girls were often left in wild deserts to be devoured of course by cruel beasts. Female infanticide has darkened the page of Indian history. Durga and Sāyaṇa have softened down the brutality of this treatment; दुर्ग :— परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति ; सायण :— वरकुले परित्यजन्ति (तै० सं० भाष्य १।४।२८). Though दारुमयं पात्रं is neuter, it is superior to the स्थाली which is feminine.

10 Brides are given in marriage and not bridegrooms; even in civilized Europe and America where women are free to choose their partners in life giving away of brides is a phrase used on occasions of marriage, though the words are a mere formality; but even the formality shows that once it was a serious affair; in India कन्यादान is a fact and not a formality. Greedy parents are often found even in these days selling their girls to rich men; there is no wonder that this custom existed even in the days of Yāska who says विजामाता इति० क्रीतापतिम् आचक्षते (8715). It existed even in the days of the Brāhmaṇas; Durga says :— तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति। अनृतं वै एषा करोति या पत्युः क्रीता सती अथान्यैः चरति (मैत्रा० सं० १।१०।११). The custom, however, was condemned; Durga says :— विक्रयं च

अपि अपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमंस्यते । स्वल्पो वाथ बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ इति भगवता वासुदेवेन उक्तं सुभद्राहरणे ; the Śloka in the present आदिपर्व, however, is worded differently ; प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत् कोऽनुमन्यते । विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात् पुरुषो भुवि (२२३।४). It is also condemned in the मनुस्मृति ; ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। अधिप्रदानं स्वाच्छन्द्यात् आसुरो धर्म उच्यते (३।३१). अतिसर्गः = abandonment of girls or their exposure to wild beasts in forests ; poor helpless parents had recourse to this barbarity as they could not secure husbands for their girls ; vide note on परास्यन्ति above (421). Durga, however, interprets अतिसर्ग differently ; परित्यज्यते हि कन्या स्वबन्धुभिः स्वयंवरे यः बलिष्ठः स गृह्णातु इति यो वा तुभ्यं रोचते तं वृणीष्व इति ; among the warrior-classes girls were allowed to choose their husbands ; the strongest man after defeating rivals claimed the hand of a क्षत्रिय girl ; sometimes there was no conflict among rivals and a girl could choose the person whom she liked best. But this cannot be the meaning of अतिसर्ग.

दान, विक्रय and अतिसर्ग point to the fact that girls had no will of their own ; they were disposed of like cattle ; consequently they could not claim a share in the paternal property. Sons alone are sharers of such property as they have a will of their own and cannot be disposed of like cattle. This is controverted by some who say that even men are sometimes dealt with as though they were animals. 10-11 शौनःशेपे (आख्याने) दर्शनात् ; शुनःशेप was *sold* by his father to रोहित, son of हरिश्चन्द्र ; bound to the sacrificial post as a victim, he invoked Varuṇa's help and secured release by the grace of that god ; विश्वामित्र then *adopted* him ; getting wroth at the impudence of some of his sons who opposed the act of adoption he *abandoned* them (Ait. Br. 33।3).

11 शासद्वह्निः इत्यस्याम् ऋचि अभ्रातृमत्याः वादः वर्णनम् अस्ति इति अपरम् आचार्यमतम् ; in the Ṛk शासत् etc. there is mention (वादः) of a daughter who has no brother and not of *any* daughter ; she alone has a share in her father's property because her son or sons offer rice-balls to her dead ancestors. वाद has a special sense ; it means mention or description ; vide ब्राह्मणवादाः (37।13). अपरे for अपरं मतं would be better as we have एके in पुत्रदायाद्ये इत्येके (43।17) and दुहितरः इत्येके (44।8). Durga quotes :—पिता उत्सृजेत् पुत्रिकाम् अनपत्यः अग्निं प्रजापतिं च इष्ट्वा अस्मदर्थम् अपत्यम् इति संवाद्य (गौ० ध० २८।१६) ; a sonless (अनपत्यः) father should give (उत्सृजेत्) his daughter in

marriage to the would-be son-in-law after making a contract (संवाद्य) with him with due religious rites viz. offering oblations to Agni and Prajāpati that the son born of the marriage would be *his* heir and not that of the husband. 12 अभ्रातरः=अभ्रातृकाः · संतानकर्मणे पिण्डदानाय :ed here god. हतवर्त्मनः = हतवर्त्मानः. Durga quotes the whole Ṛk and cloud is ains it; अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः । अभ्रातर इव योषाः efence is हतवर्त्मनः (अथर्व सं० १।१७।१)॥ इयम् ऋक् प्रस्रवमार्गवहनरोगिणी या of श्मन् and no; तत्प्रतीकारकर्मणि विनियुज्यते। अमूः याः यन्ति स्रवन्ति नाड्यः शृ + मन् = अविरताः स्त्रियः इव अतिलोहितवस्त्राः सर्वाः एताः तिष्ठन्तु उपरमन्तु अ + हतवहनमार्गाः अस्य मन्त्रस्य वीर्येण। यथा काश्चित् अभ्रातृकाः योषाः हतभर्तृवंशमार्गाः तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय एवम् एताः नाड्यः तिष्ठन्तु. In the case of certain women there is unceasing menstrual flow for stopping which this Ṛk is recited during a certain religious rite. The menstrual veins that bleed unceasingly are compared to women that wear red garments. यन्ति = (1) go about, (2) flow. The verb तिष्ठन्तु contains a command that the menstrual veins shall stop the flow of blood; the same word is a prohibitary injunction to the effect that brotherless girls shall not marry. हतवर्त्मनः = (1) whose passage by which blood is flowing is blocked; (2) who block the path of the continuation of their husband's families. The Ṛk in the अथर्वसंहिता published at Ajmer runs thus :— अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः। अभ्रातर इव जामयः तिष्ठन्तु हतवर्चसः (१।१७।१); here we have योषितः for जामयः, जामयः for योषाः, हिराः for सर्वाः and हतवर्चसः for हतवर्त्मनः; हिराः = blood-vessels; हतवर्चसः = whose vigour has been killed i. e. lost. The अथर्ववेद is said to have had nine recensions of which only two have been discovered. We cannot say from which one of these nine Yāska quoted the Ṛk in the text; our text has तिष्ठन्ति for तिष्ठन्तु. Mahā. quotes the whole Ṛk. 13 अनिर्वाहः = negation or prohibition of marriage. औपमिकः = उपमायां भवः = implied in the comparison i. e. to be inferred from the comparison. एवम् अस्याम् ऋचि अभ्रातृकायाः अनिर्वाहः उपमया लिङ्गतः दर्शितः (दुर्ग); उपमया लिङ्गतः दर्शितः = (The prohibition of the marriage of a brotherless girl) is shown in the Ṛk through a comparison; it is not actually stated. The comparison is a source from which to draw the inference; अभ्रातरः इव is a comparison from which we draw the inference.

17 अभ्राता = अभ्रातृका. पुंसः = पितॄन्. प्रतीची = अभिमुखी; प्रति= अभि; अञ्च् = to go; प्रति अभि अञ्चति असौ प्रतीची = one who goes

towards i. e. returns. संतानकर्मणे पिण्डदानाय and न पतिं understood. Durga says :— A brotherless woman even when married continues the extension of her father's family and not that of her husband's. 18 गर्तारुक् = गर्तारोहिणी ; गर्तम् आरोहति असौ गर्तारुक्. सनये धनानां = धनलाभाय ; Durga has लब्धये धनानां. सन संभक्तौ (धा० १।४६५) ; स even- to distribute, (2) to possess ; but in Yāska's धातुपाठ it meant अधि- दाक्षिणाजी understood ; Gur. has दाक्षिणायाजी, Sāyaṇa दाक्षि onn. of Durga दाक्षिणात्या ; दाक्षिणाजी and दाक्षिणायाजी are wrong helpless दिशि वर्तमानाः दाक्षिणाः । तेषु जाता दाक्षिणाजा = a woman not secure southerners. In VI।9 the word is दाक्षिणाजाः (8।13) but (421). reads दाक्षिणाजाः ; so here the original word seems to have been दाक्षिणाजा, though Durga has दाक्षिणात्या ; दाक्षिणात्या may be an explanation of दाक्षिणाजा or दाक्षिणाजा ; दाक्षिणस्यां जाता दाक्षिणाजा. गर्तः = सभास्थाणुः = अक्षनिवपनपीठं (दुर्ग) = a raised place or a dais for throwing dice on ; सभा = a gaming-house, a gamblers' den ; सभिक = an owner of such a house. गर्त comes from गॄ (गृणातेः) ; गॄ शब्दे (धा० ९।२६) ; गॄ + तः = गृ + तः = गर्तः ; सत्यः संगरः यस्मिन् सः सत्यसंगरः ; संगीर्यते हि तत्र सत्यम् इदम् अत्र पतितम् इदम् अत्र न पतितम् इति एवम् । प्रायेण कितवाः तत्र अनृतं ब्रुवते (दुर्ग) ; a dais for throwing dice on is called गर्त because dicers have to speak the truth about each cast of the dice. 19-20 तं तत्र या अपुत्रा या अपतिका सा आरोहति । तां तत्र अक्षैः आघ्नन्ति । सा रिक्थं लभते = A woman who has lost her husband and has no son mounts the dais ; when she sits on the dais, the people seated around her strike her with dice after which she gets money. Gur. has अक्षेण for अक्षैः ; Durga has no तां तत्र अक्षैः आघ्नन्ति ; दुर्ग :— तं सभास्थाणुं तत्र कितवमध्ये अवस्थितं या अपुत्रा स्त्री या अपतिका सा आरोहति । ततः सा भर्तृबन्धुभ्यः सकाशात् रिक्थं लभते यः तस्याः भर्तृसक्तः धनांशः तम् ; such a woman sits upon the dais in the midst of gamblers and speaks the truth and nothing but the truth, for such is the law of the gaming-house ; the gamblers then being convinced of the righteousness of her claim to her late husband's share in the family-property obtains it from his relatives who have till then denied her claim. Durga's explanation is sensible and intelligible ; there is no propriety whatever in striking the woman with dice. 20 श्मशानानां संचयः = A collection or a series of graves ; such a series is called गर्त because evil spirits are ready to pounce upon the dead ; गर्त in this sense comes from गुर् (गुरतेः) ; गुरी उद्यमने (धा० ६।११६) ; उत् + यम् = to become ready ; गुर् + तः = गर् + तः = गर्तः ; Durga has not अपगूर्णः भवति. अपगूर्ण

p. p. of अपगुर्; अप + गुर् = to avoid, to curse ; a burial-ground is a place that is avoided by people or cursed by them. 21 श्मशानं = श्म + शानम् ; शानं = श + अ + नं = श + य + नं = शयनम् ; a burial-ground is the sleeping-place of dead bodies ; श्मन्=a body (शरीरं). Durga says :— The reason why the derivation of शरीर given on p. 37।8 is repeated here is that शरीर there was not a real body since Vṛtra being a cloud is bodiless while here शरीर is a real body. This defence is altogether lame : शृणातेः वा शम्नातेः वा is a derivation of श्मन् and not of शरीर ; शरीरं after श्म शरीरम् is an interpolation. शॄ + मन् = श + ऋ + मन् = श् + मन् = श्मन् ; शस् + मन् = श + अ + स् + मन् = श् + मन् = श्मन्. 21-22 श्मश्रु = श्म + श्रु ; श्म = श्मनि = शरीरे ; श्रु = श्रि = श्रितम् ; श्मश्रु is hair (लोम) because it lies (श्रितं भवति) on the body (श्मनि). 22 लोमन् comes from लू (लुनातेः) or from ली (लीयतेः) ; लू छेदने (धा० ९।११) ; ली श्लेषणे (धा० ४।३३) ; लू + मन्=लो+मन्=लोमन् ; ली+मन्=लू+मन्= लोमन् ; hair is called लोमन् because it is cut or because it clings to the body. 22-23 उपरः = यूपस्य अतष्टः प्रदेशः (दुर्ग) = the unhewn part of a sacrificial post ; it is the lowest part of the यूप and measures $\frac{1}{5}$th of the whole ; it should never be exposed to view ; if it is, then the sacrificer dies (प्रमायुकः भवति) prematurely and stands in a burial-pit (गर्तेष्टाः) i. e. lies buried therein. This उपर is hidden in what is called यूपावट ; अवट = a pit ; this अवट is said to be पितृषदन i. e. the abode of the *manes*. यत् निखातं तत् पितृणाम् । यत् ऊर्ध्वं तत् मनुष्याणाम् (मैत्रा० सं० ३।९।४) = The part buried in the pit belongs to the *manes* and that above the pit to men. मी हिंसायाम् (धा० ४।३१॥९।४) प्र + मी = to kill ; प्र + मी + उकः = प्र + मै + उकः = प्रमायुकः = liable to destruction. Neither Amara nor Apte's Dic. gives प्रमायुक The printed edition of the Mait. S. has न उपरस्य आविः कर्तवै । यत् उपरस्य आविः कुर्यात् रथेष्टाः (or रतेष्टाः) स्यात् प्रमायुकः यजमानः . रथेष्टाः or रतेष्टाः shows that the sentence is corrupt since the word ought to be गर्तेष्टाः . As Yāska almost always quotes from Mait. S., the quotation in the text must be genuine ; Durga also quotes this genuine text.

23-24 गर्तः = रथः ; it comes from गॄ (गृणातेः) ; a chariot is called गर्त because it is the most praiseworthy (स्तुततमं) vehicle (यानं). Oh Mitra, Oh Varuṇa, you two mount (आरोहथः) your chariot (गर्त). The Mait. S. says that Mitra and Varuṇa represent the two arms of the king who is engaged in performing the राजसूय ! Such is the

unnatural interpretation given of Ṛks by the Brāhmaṇas. 45-2 उशती =कामयमाना. ऋतुकालेषु understood. हस्रा = हसना. दन्तान् understood. नि रिणीते = विवृणुते. अप्सः = रूपाणि ; अप्सः = रूपं (निघ० ३।७।६). यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासाः भूत्वा ऋतुकालेषु आत्मानं दर्शयति एवम् उषाः आत्मानं दर्शयति जनानाम् । किंच । हस्रा इव यथा हसनस्वभावा स्त्री हसनस्वभावात् दन्तान् आत्मनः दर्शयति एवम् उषाः अपि आत्मनः अन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि विवृणुते । शार्वरेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानि इव करोति (दुर्ग); in this passage we do not find कामयमाना and हसना; perhaps हसनस्वभावा is an explanation of हसना. (For जायेव पत्ये उशती सुवासाः vide 2816). The Dawn reveals all objects that lie hidden in darkness; she as it were washes things that have been smeared with or smirched by darkness with the water of her light. यथा अभ्रातृका पितॄन् एव प्रत्येति न पतिम् एवम् उषाः आदित्यम् एव प्रत्येति । यथा दाक्षिणात्या स्त्री गर्तं सभास्थाणुं धनानां लब्धये आरोहति एवम् उषाः अपरकाले रात्र्याः नभः आरोहति (दुर्ग); just as a brotherless woman returns to her parents (that is, continues her father's family and not her husband's), so the Dawn returns to the Sun (that is, illumines him that he might continue his journey in heaven); just as a woman in the south of India ascends (or sits upon) a dais, so the Dawn ascends the sky towards the latter end of the night.

सायणः—यथा लोके भ्रातृरहिता योषित् स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितॄन् एति । सति भ्रातरि सः एव उचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति = Just as a brotherless woman resorts to her father for obtaining from him clothes, ornaments etc. suited to her position; if she had a brother he would have satisfied her in these respects ; but since she has no brother, she has recourse to her father. यद्वा । सति स्वभ्रातरि सः एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्य अभावात् स्वयम् एव तत् कर्तुं पित्रादीन् गच्छति. तद्वत् इयम् उषाः अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यम् आभिमुख्येन गच्छति = So the Dawn too goes to her father, the Sun, for obtaining light etc. from him or for giving light to him. गर्तः इति गृहनाम (निघ० ३।४।३) । अत्र औचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतृभिः च अधिष्ठितं स्थानम् उच्यते । तत् आरोहति इति गर्तारुक् । यथा लोके काचित् गतभर्तृका योषित् धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तम् आगच्छति । तां तु सभ्याः विचार्य यत् इयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति = गर्त usually means a house ; but here it means a law-court presided over by judges who are also assisted by officers of the king ; just as a widow goes to such a law-court for obtaining the property that belongs to her by right ; the men assembled in the court question

her and strike her with dice after which they give her what is hers. तथा इयम् अपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तम् आकाशं सूर्य-स्थानम् आरोहति = So the Dawn too goes to the sky where the Sun is for obtaining light which is a means for securing wealth. Here धन is derived from धिन्व् which means to please; धिवि प्रीणने (धा० १।५९४). यथा लोके सुवासाः दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वे रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानान्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय काङ्क्षन्ती तेन सह संक्रीडते तथा इयम् उषाः अतिनैशेन अन्धकारेण आवृतत्वात् मलिन-वसना अपि प्रभाते स्वतेजसा आवृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्रा इव हसना इव अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि। यद्वा। निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि। नि नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयति। यथा लोके काचित् रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथा इयम् अपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयति = Just as a woman whose clothes are soiled during menstruation puts on well-washed clothes and ornaments after menstruation has ceased and thus decked desires the company of her husband for sexual enjoyment, so the Dawn too who was covered with dense darkness of the night puts on clothes in the shape of her own light and sports in the company of the Sun who is her husband and while doing so displays her various colours which are like the teeth of a smiling damsel or she illumines all earthly things.

Sāyaṇa could not have written this Bhāṣya as it contains a grammatical blunder like सति भ्रातरि सः where सः stands for भ्राता; the same mistake is repeated in सति स्वभ्रातरि सः एव etc.; तां तत्र विचार्य यत् इयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य is loosely constructed and consequently obscure.

Geldner :— Like (इव) a brotherless maiden (अभ्राता) she comes (एति) towards (प्रतीची) men (पुंसः); she is like (इव) one who mounts the stage (गर्तारुक्) to earn (सनये) treasure (धनानां). Beautifully clad (सुवासाः) like (इव) a wife (जाया) longing (उशती) for her husband (पत्ये), Uṣas discloses (नि रिणीते) her breasts (अप्सः) like (इव) a courtesan (हस्रा).

45|3 For अभ्रात्री Durga has अभ्रातृकां. उप + यम् = to marry; उपयमनं = marriage. Thus (इति) there are four comparisons in this Ṛk. The conclusion to be drawn from the first comparison is that no one should marry a brotherless girl; the prohibition

here is not direct as it is to be inferred from the comparison ; the same is true about अभ्रातरः इव योषाः etc. in the last section (44।11). But there is a Vedic statement viz. न अभ्रार्त्रीं॰ अस्य भवति in which the prohibition is direct (प्रत्यक्षः). Durga :— न अभ्रातृकाम् उपयच्छेत इति अयं प्रत्यक्षः एव उपयमनप्रतिषेधः । पितुः च पुत्रभावः प्रत्यक्षः श्रूयते । कथम् । तोकं हि अस्य तत् भवति । तोकम् इति अपत्यनाम (निघ० २।२।२) । यत् अपत्यम् अभ्रातृकायाः तत् पितुः भवति न इतरस्य वोढुः इति. तोकं हि अस्य तत् भवति appears abrupt after न अभ्रात्रीम् उपयच्छेत ; there must have been a sentence or two between the two which have been omitted here. Or तोकं॰ भवति may be interpreted differently ; तत् = सा अभ्रातृका ; सा is changed to तत् on account of अपत्यं ; सा अभ्रातृका अस्य पितुः तोकम् अपत्यं भवति = A brotherless girl is always the child i. e. the son of her father ; any child born of her belongs to her father and not to her husband. Durga's words viz. इति अन्यत्र अपि च उक्तं and इति श्रूयते show that न अभ्रातृकां॰ अस्य भवति is a Vedic quotation which I have not traced.

एषा प्रतीची दुहिता दिवः (५।८०।६) ; here प्रतीची stands for उषाः ; it means shining or dazzling ; this dazzling Dawn (प्रतीची), the daughter of Dyaus. अस्थूत् उ केतुः उषसः पुरस्तात् प्रतीची आगात् अधि हर्म्येभ्यः (७।७६।२) = Here in the east rises the banner (केतुः) of the Dawn ; the dazzling one (प्रतीची) has come down from her heavenly mansion (हर्म्येभ्यः). यो विश्वतः प्रत्यङ् असि दर्शतः (१।१४४।७) = (thou) who, being dazzlingly bright (प्रत्यङ्), art visible (दर्शतः) everywhere (विश्वतः). प्रतीची fem. of प्रत्यङ्. In the present Ṛk प्रतीची stands for the Dawn. गर्त in RV always means a chariot ; the Dawn ascends into her chariot (गर्तारुक्). एषा गोभिः अरुणेभिः युजाना (५।८०।३) and एषा स्या युजाना (७।७५।४) ; युजाना = रथं युञ्जाना ; रथं यम् अधि अस्थाः उषः त्वम् (१।४९।२). So here गर्तारुक् is used of the Dawn. In RV सन् = to give ; अग्निः॰ संनोति वाजम् (३।२५।२), सनोति वाजम् इन्द्रः (६।६०।१), पूषा वाजं सनोतु नः (६।५४।५) and विश्वे सन्वन्तु॰ वाजम् (१।१२२।१२) ; in all these Ṛks सन् means to give. सनि is a noun from सन् ; रदा॰ नः सनिं (६।६१।६) = Give us a gift of wealth. नि + रि means to destroy in some Ṛks; ममत्तु येन नि रिणासि शत्रून् (१०।११६।३) = Let this Sōma-drink by which thou destroyest enemies exhilarate thee ; पुरूणि॰ नि रिणाति जम्भैः (१।१४८।४) = Agni destroys any number of trees or forests with his jaws i. e. flames ; शोचिष्केशो नि रिणाति वना (५।४१।१०) ; शोचिष्केशः = one who has flames for his hair ; वना = वनानि ; असुर्यं वर्णं नि रिणीते अस्य तम् (९।७१।२) = Sōma destroys his own ugly (असुर्यं) colour (after being diluted in water and milk). But रि also means

to let loose ; त्वं वृतान् अरिणाः इन्द्र सिन्धून् (४।१९।५) = Oh Indra, thou hast let loose the seven rivers that had been enclosed (वृतान्) by Vṛtra; यो हत्वा अहिम् अरिणात् सप्त सिन्धून् (२।१२।३) means the same thing. रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः ० सूरो न अद्यौत् (१।१२२।५) = Oh Mitra and Varuṇa, your chariot that contains abundant wealth is shining like the Sun ; दीर्घम् अप्सः यस्मिन् सः दीर्घाप्साः ; भवा नः सहस्राप्साः पृतनाषाट् (९।८८।७) = Oh Sōma, be the destroyer of our enemy as thou hast countless wealth ; सहस्रम् अप्सः यस्य सः ; पृतना here is poverty which is compared to an enemy. एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन् योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः (५।८०।६)= This dazzling Dawn, daughter of Dyaus, as beautiful (भद्रा) as any damsel (योषा) lets loose (नि रिणाति) wealth (अप्सः = नॄन्). Or अप्सः may mean a ray of light ; दीर्घाणि अप्सांसि यस्य सः = (a chariot) which has rays that go to the longest distance ; सहस्राप्साः = Sōma who spreads about thousands of rays ; Sōma which has a dark colour gets rid of it by dilution in water and milk after which he looks as resplendent as the Sun. The light of the Dawn lay smothered in the darkness of night ; but in the morning she loosens her light from the grip of darkness and spreads it everywhere ; most probably this is the sense. For the sake of rhythm अप्सः ought to precede रिणीते and इव after गर्तारुक् ought to be एव or एवा ; एवा = एवेन = धनेन. If अभ्राता be altered to आ भ्राता then the first line would be आ भ्रातेव पुंस एति प्रतीची; the brother of the Dawn is the Sun. भगस्य स्वसा० उषः सूनृते प्रथमा जरस्व (१।१२३।५) ; here the Dawn is the sister of भग i. e. the Sun. Brother and sister were both wealthy and were liberal in distributing it to their devotees. भ्राता इव गर्तारुक् प्रतीची एवा एवेन धनेन सह धनानां सनये पुंसः आ एति = Like her brother (the Sun) the dazzling one after getting into a chariot comes unto men bringing wealth with her for giving it to them. पत्ये उशती जाया इव सुवासाः हस्रा स्मयमाना उषाः अप्सः स्वतेजः नि रिणीते = The Dawn clad in fine garments and smiling like a young wife who desires the company of her husband spreads her light everywhere. If this be the real text and the real sense, then there are only two similes viz. भ्राता इव and जाया इव ; इव after हस्रा is simply a repetition of इव after जाया ; there are a few instances in RV in which *two* signs of comparison are used when *one* would have done.

Durga :— Yāska after interpreting the first half of the Ṛk relegates the interpretation of the second to the end of the fifth section ; the reason for this relegation is his desire to state the various views

about the right of daughters to the property of their fathers ; it is necessary to state such views for a clear understanding of Ṛks. Durga was bound in duty to justify Yāska's method of interpretation. Yāska could have and should have interpreted the whole Ṛk after which he could have stated the various views about inheritance. He can hardly be said to interpret Ṛks ; his main business was the derivation of words ; in his zeal for derivation he sometimes leaves parts of Ṛks unnoticed ; vide remark on अपो दिव्या असृजत् वर्ष्या अभि (350।1). 4-5 अप्रत्तायाः understood ; अप्रत्तायाः दुहितुः = of a daughter not given in marriage. सेकं = रेतःसेकं = रेतसः सेक्तारं (दुर्ग) = one who drops his semen, a husband ; सिञ्चति असौ सेकः. ऋञ्जन् = प्र + अर्जयति = प्रसाधयति = प्रकल्पयति = उपावर्तयति (दुर्ग) = procures or induces ; the father who has no son manages to procure a husband for his daughter by all sorts of arguments and inducements. Here ऋञ्जन् is altered to अर्जयति ; an instance of यथार्थि० (30।5). ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा (93।5) ; प्रसाधनं = आत्मसात्करणं (देवराज) = an act of appropriation, an act of securing to oneself. The causal of ऋज् is अर्जय् ; but ऋजि भर्जने (धा० १।१७७) and ऋज गति-स्थान-अर्जन-उपार्जनेषु (धा० १।१७६) ; Durga interprets प्रार्जयति by प्रसाधयति ; but Yāska had ऋज् (= to procure) in his mind. सं + दधन्वे = संदधाति = अभिसंदधाति आत्मानं यत् अत्र अपत्यम् उत्पत्स्यते तत् मम इति (दुर्ग) = comforts himself with the thought that a son born of his daughter would be his son because he makes a contract with the would-be husband (अभिसंदधाति). धवि गतौ (धा० १।५९८) ; in दधन्वे which is equal to संदधाति there is a substitution of one root for another for which there is no rule in Nirukta ; the बृहद्देवता, however, says :— लिङ्गं धातुं विभक्तिं च संनमेत् (२।१०१) = (For the proper interpretation of Ṛks) one should, if necessary, change the gender and case terminations of nouns and substitute one root for another ; so धा is substituted for धव्. सं शग्म्येन = संगमेन ; शग्म्येन = श् + अ + ग् + म् + य् + एन ; श् and य् to be omitted ; अ + ग् + म् + एन = ग् + अ + म् + एन = गमेन ; सं + गमेन = संगमेन. संगमेन मनसा = विगतापुत्रत्वसंतापेन चेतसा। न अहम् अपुत्रः । इयम् एव पुत्रिका मम पुत्रः । यः हि अस्याम् उत्पत्स्यते सः पौत्रः मम भविष्यति इति एवं सुखेन मनसा संदधाति आत्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् (दुर्ग) ; Yāska prefixes सं to both शग्म्येन and दधन्वे ; or श् instead of being omitted may be altered to स and then to सं ; in this case सं would be prefixed to **दधन्वे only.**

Translation of शासद्वह्नि in accordance with its interpretation by Yāska and Durga :— Honouring (सपर्यन्) the performance (दीधितिं) of the sacrifice of begetting children (ऋतस्य) or honouring the act (दीधितिं) of discharging his semen (ऋतस्य = रेतसः) into his wife's womb without any previous thought of begtting a son or a daughter, the man who marries a woman (वह्निः) declares publicly (शासत्) that his daughter has the status of a son in his own eyes and that she would be equally instrumental like his sons in continuing the family and approaches (गात्) his daughter's son with the conviction that that son is his own son ; when (यत्र) he procures (ऋञ्जन्) a bridegroom who would instil his semen into the daughter's womb (दुहितुः सेकं), a sonless father (पिता) enters into a contract (सं दधन्वे) that the son born of such a marriage would be his son and not the bridegroom's and by doing so comforts himself (सं दधन्वे) as now his mind (मनसा) is free from anxiety on the score of the non-continuation of his family (शग्म्येन).

सायण :— वह्निः = अपुत्रः यः पिता कन्याम् अन्यकुलं प्रापयति = a sonless father who sends his daughter into another family by marriage. शासत् = "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्याम् अलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेत्" (वासिष्ठ १७।१७) इति स्मृत्या उक्तम् अनुशासनं कुर्वन् ; अनुशासनं कुर्वन् = carrying out the command. दुहितुः = पुत्रिकायाः . नप्त्यं गात् = नप्तृभवं पिण्डदानादिकं (कर्म) कर्तव्यतया गच्छति. विद्वान् = अस्यां दुहितरि जातः पुत्रः मम स्वधाकरः भविष्यति इति जानन् ; स्वधा = the oblation of food offered to dead ancestors. ऋतस्य = सत्यस्य ; ऋतं = सत्यं वा यज्ञं वा (निरु० ४।१९) ; Sāyaṇa interprets ऋतस्य by सत्यस्य but does not say how सत्यस्य is to be construed with धर्तारं ; सत्यस्य was most probably put in by an ignorant man. ऋतस्य = पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसः . दीधितिं = धर्तारं जामातरं तत्पातिम् . सपर्यन् = वस्त्रालंकारादिना पूजयन् . ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् = honouring with presents of rich clothes, ornaments etc. the bridegroom who possesses semen capable of procreating sons. यत्र = यस्याः . दुहितुः पिता = दुहितुः पालकः पतिः जामाता = his son-in-law or the husband who would take care of her throughout her life. सेकं = तस्यां रेतःसेकम् . ऋञ्जन् = प्रसाधयन्. शग्म्येन मनसा = केवलं सुखनिमित्तेन मनसा न तु पुत्रनिमित्तेन ; शग्मं = सुखं (निघ० ३।६।१२). सं दधन्वे = तया स्वशरीरं संधत्ते. Translation of the above :— A sonless man who conveys his daughter into another family by marriage (वह्निः) declares that the son born of this marriage shall be his son and not the bridegroom's (शासत्). Knowing or being convinced that his daughter's

son would offer him oblations when he joins his dead ancestors (विद्वान्) he honours (सपर्यन्) his son-in-law who would instil (दीधिर्ति) into his daughter's womb his semen and feels satisfied that his daughter's son would perform such rites as that of offering oblations of rice to him (नप्त्यं गात्). The son-in-law who is to take care (पिता) of his daughter (दुहितुः) and who would cause (ऋञ्जन्) the discharge of his semen (सेकं) into her cohabits (सं दधन्वे) with her with a mind (मनसा) bent on sensual pleasure only (शग्म्येन) and not on begetting sons.

Geldner :—The carrier of the sacrifice (वह्निः) came (गात्) directing (शासत्) the grand-daughter (नप्त्यं) of the daughter दुहितुः knowing (विद्वान्) (the law), highly prizing (सपर्यन्) his legal (ऋतस्य) knowledge (दीधिर्ति), whereby (यत्र) the father (पिता) was emulous (सं दधन्वे) with righteous (शग्म्येन) intent (मनसा) while he made (ऋञ्जन्) the sprinkling of the progeny (रेतःसेकं) of his daughter (दुहितुः) or while he interested himself in (seminal) flow of the daughter.

महे यत् पित्रे ईं रसं दिवे कर् अवत्सरत् पृशन्यः चिकित्वान् । सृजत् अस्ता धृषता दिद्युम् अस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विर्षि धात् (१।७१।५); in the first half of this Ṛk the father is Dyaus; an archer (अस्ता) boldly (धृषता) hurled (सृजत्) at him (अस्मै) an arrow (दिद्युं) because that god (देवः) had deposited (धात्) his lustre (त्विर्षि) i. e. his semen into his daughter. The Ṛk is interpreted otherwise by Sāyaṇa. अत्रा पिता दुहितुः गर्भमाधात् (१।१६४।३३) refers to the same thing; the father deposited a fœtus in (the womb of) his daughter in this place. पिता यत् स्वां दुहितरम् अधिष्कन् क्ष्मया रेतः संजग्मानः नि षिञ्चत् (१०।६१।७)= The father, when outraging (अधिष्कन्) his own (स्वां) daughter, let flow (नि षिञ्चत्) his semen (रेतः) along the earth (क्ष्मया) while cohabiting (संजग्मानः) with that daughter. सेक in the present Ṛk comes from सिच् which we find in निषिञ्चत्; though सेक means Sōma-juice that is poured into a jar in the few places where it occurs, here it seems to mean semen that is poured in. ऋञ्ज् among other senses means to give; अग्ने० आ राधः चित्रम् ऋञ्जसे (५।१३।६) = Oh Agni, give (ऋञ्जसे) shining (चित्रं) wealth. दुहितुः सेकम् ऋञ्जन्=giving i. e. bent on giving his semen (सेकं) to his daughter. शग्म occurs eleven times in RV and is an adjective with one exception; यः शग्मः तुविशग्मः० सोमः सुतः स इन्द्र ते अस्ति स्वधापते मदः (६।४४।२); here सोम or मद is शग्म and तुविशग्म; शग्म=powerful; तुविः शग्मः यस्य सः=whose

power is great; in this Ṛk शग्म is both an adjective and a noun; Indra was exceedingly fond of strong Sōma-drink. शग्म qualifies chariot (VI।75।8), horses (VII।97।6 and VIII।2।2), the sons of Aditi (VII । 60।5), the Vājas (X । 31।5), prayer (V । 43।11) and means of protection (I । 130।10 and I । 143।8);[1] शग्म्य = physically strong, powerful and efficacious. शग्म्येन = शग्मयुक्तेन = full of lust; शग्म्येन मनसा = with a lustful mind. धन्व् always means to rush; सं दधन्वे = rushed. When (यत्र) the father intent on imparting (ऋञ्जन्) his semen (सेकं) to his daughter (दुहितुः) rushed up (सं दधन्वे) to her with a heart full of lust. Some may mean संजग्मानः = intent on cohabiting. Supposing this to be a correct interpretation, I would interpret the first half thus. विद्वान् = giving; विद् frequently means to give. धि = to give; धेहि अस्मे अधि श्रवो माहिनं यत् जरित्रे (४।१७।२०), अस्मे धेहि द्युमतीं वाचम् (१०।९८।३), श्रवांसि उत्तमानि धिष्व (१।९१।१८); धेहि = धिष्व = give. धि reduplicated becomes दीधि; दीधि + तिः = दीधितिः = a gift. ऋत = (1) wealth, (2) offering, (3) incantation or praise, (4) loyalty, (5) light and (6) water. (1) द्रविणोदाः ऋतावा (१०।२।२); द्रविणोदाः = a giver of wealth; ऋतावा = possessed of wealth; ते हि सत्याः ऋतस्पृशः ऋतावानो जनेजने । सुनीथासः सुदानवः अंहोः चित् उरुचक्रयः (५।६७।४); ऋतस्पृशः = सुनीथासः = सुदानवः = givers of wealth; सत्याः = ऋतावानः = possessed of wealth; they i. e. Mitra, Varuṇa and Aryaman possess wealth and distribute it among all the five Āryan tribes and permanently (चित्) keep them at a long distance (उरुचक्रयः) from the great calamity (अंहोः) i. e. poverty; अंहुः = a calamity, poverty; चक्रिः = one who makes; उरु = wide apart; उरुचक्रिः = one who keeps (his devotees) far off; ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः । यच्छन्तु चन्द्राः उपमं नो अर्कम् (७।३९।७); ऋतावानः = चन्द्राः = possessed of wealth; उपमं = largest; अर्क = wealth. (२) उर्वी सद्मनी बृहती ऋतेन हुवे देवानाम् अवसा जनित्री (१।१८५।६); सद्मनी = two residences i. e. Heaven and Earth; उर्वी = बृहती = extensive; देवानां जनित्री = mothers of the gods; all the gods are the children of Heaven and Earth; ऋतेन = अवसा = हविषा; I invoke (हुवे) Heaven and Earth that they may partake of my offering; ऋतेन देवान् हवते दिवस्परि (९।८०।१) = (The sacrificer) invites (हवते) the gods to come down from (परि) heaven (दिवः) to partake of his offering. (3) ये उत् आजन् पितरः गोमयं वसु ऋतेन अभिन्दन् परिवत्सरे वलम् (१०।६२।२)= Our ancestors (पितरः) who drove (आजन्) out (उत्)

wealth in the shape of cows and broke open (अभिन्दन्) by means of their incantation (ऋतेन) Vala i. e. the enclosure in which Vala had cooped up the cows; these ancestors while on earth bawled out so loudly that the enclosure broke open and Vala's cows got out; दूरम् इत पणयः वरीयः उत् गावः यन्तु मिनतीः ऋतेन (१०।१०८।११)=Oh Paṇis, go (इत) far (दूरं) and farther (वरीयः) and let the cows get out of the enclosure by the incantation (ऋतेन) of the destroyers (मिनतीः =मिनतां ?); the destroyers are बृहस्पति etc. mentioned in the second half of the Ṛk. (4) ऋतेन राजन् अनृतं विविञ्चन् मम राष्ट्रस्य आधिपत्यम् एहि (१०।१२४।५)= Oh king Varuṇa, repelling (विविञ्चन्) untruth (अनृतं) i. e. disloyalty by truth (ऋतेन) i. e. loyalty, do become the overlord (आधिपत्यम् एहि) of this kingdom of mine, that is, rule it sternly for me. (5) आ यः ततान रोदसी ऋतेन (५।१।७) = who (Agni) stretched (ततान) to the utmost (आ) heaven and earth (रोदसी) by his light (ऋतेन); heaven and earth lie muffled up or compressed in darkness; light extends them to their fullest dimensions; ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः। सूर्यम् आ धत्थः दिवि चित्र्यं रथम् (५।६३।७) = (Oh Mitra and Varuṇa), you illumine (वि राजथः) the whole world with light (ऋतेन); you place in heaven that refulgent (चित्र्यं) chariot (रथं), the Sun; the Sun is as it were the chariot of the two gods. (6) रमध्वं० ऋतावरीः (३।३३।५) = Halt, oh rivers overflowing with waters (ऋतावरीः); ऋतं = water. सपर्य् = (1) to please, to propitiate, (2) to give, (3) to enjoy or acknowledge. (1) देवान् देवापे हविषा सपर्य (१०।९८।४) = Oh D., propitiate (सपर्य) the gods with offerings. (2) अग्नीपोमा यो अद्य वाम् इदं वचः सपर्यति (१।९३।२); इदं वचः = this praise; सपर्यति = offers in order to propitiate you. (3) अधा ते अप्रतिष्कुतं देवी शुष्मं सपर्यतः (८।९३।१२)=The two goddesses i. e. Heaven and Earth acknowledge (सपर्यतः) thy power (शुष्मं). विद्वान् = सपर्यन् = giving.

वह्निः = (1) a conveyer of offerings or praises or gods; (2) a horse that carries one to a desired destination; (3) one who performs wonderful or mighty deeds. (1) अग्निं० वह्निं देवाः अकृण्वत (३।११।४)=The gods made Agni a conveyer of offerings and praises to them; त्वं होता मनुर्हितः वह्निः आसा विदुष्टरः। अग्ने यक्षि दिवो विशः (६।१६।९) = Oh Agni, as thou art an invoker (होता), placed among men (मनुर्हितः), a conveyer of offerings (वह्निः) by thy mouth (आसा) and one who knows all the gods (विदुष्टरः), offer our offerings (यक्षि) to the people (विशः) of heaven (दिवः) i. e. the gods; उपः० ये त्वा

गृणन्ति वह्नयः (१।४८।११) = Oh Dawn, offerers of praise (वह्नयः) who praise thee (गृणन्ति). (2) ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान् सोमपीतये (१।१४।६) = those horses that bring thee and the gods down for drinking Sōma ; अजा अन्यस्य वह्नयः हरी अन्यस्य (६।५७।३) = The horses of one viz. Pūṣan are goats and those of the other are called Hari. (3) अधारयन्त वह्नयः अभजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् (१।२०।८)=(The Ṛbhus), performers of miracles (वह्नयः), obtained (अधारयन्त = अभजन्त) their portion (भागं) of sacrificial offerings (यज्ञियं) by their miraculous deeds (सुकृत्यया) ; अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते अषाह्लाय सहमानाय वेधसे । तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत (२।२१।२) = Utter praise to Indra who defeats foes (अभिभुवे = अभिभङ्गाय = वन्वते = सहमानाय = सत्रासाहे) and who is never defeated (अषाह्लाय = दुष्टरीतवे) and who is a performer of mighty deeds (वेधसे = वह्नये) ; तुविग्रये ? स वह्निभिः ० जिगाय० सखिभिः (६।३२।३)=He (Indra) conquered with the help of friends (the Maruts) who were performers of mighty deeds. वह्नि in this third sense is found used of gods and also of men. All the three meanings are traceable to the root वह् (= to carry) ; Agni is वाह्नितम (IV।1।4) because he is the best carrier. शास् = to punish, to chastise ; बर्हिष्मते रन्धया शासत् अव्रतान् (१।५१।८) = Subdue (रन्धय) breakers of laws (अव्रतान्) for the sake of him who offers offerings (बर्हिष्मते) by punishing them ; मनवे शासत् अव्रतान् त्वचं कृष्णाम् अरन्धयत् (१।१३०।८)=Punishing (शासत्) breakers of laws (अव्रतान्) he (Indra) subdued enemies having a black (कृष्णां) skin (त्वचं) for the sake of Manu. नप्त्यं is accu. sing. of नप्ती as गौर्यं is of गौरी ; नप्ती=a daughter ; नप्तीः, नप्त्यं, नप्त्यः , नप्त्या, नप्तीभिः and नप्त्योः are its forms in RV ; each occurs only once. If my interpretation of the second half of the Ṛk be correct, नप्त्यं cannot have been the original word ; we require a word which means a violator ; Indra, perfomer of mighty deeds, rushed (गात्) to the violator of his own daughter (दुहितुः) for (the purpose of) chastising (शासत्) him. ऋतस्य दीधितिं विद्वान् सपर्यन् = giving (विद्वान् = सपर्यन्) a gift (दीधितिं) of wealth (ऋतस्य); the father who was going to commit incest desired to bribe his daughter into that foul act ; or ऋत may mean truth, eternal truth, a law which endures for all time ; knowing (विद्वान्) and acknowledging (सपर्यन्) the gift (दीधितिं) of the ever-enduring law given to all rational creatures that they shall abstain from incest ; Indra knew the binding nature of such a law and rushed to chastise the breaker of that law.

The story of incest seems based on a natural phenomenon. Uṣas is the red light seen in the east just at the break of day; after a time there appears the Sun who may be supposed to be the son of Uṣas; he lay hidden in the womb of the Dawn. Who impregnated her? Dyaus, her father; Dyaus is the sky or the eastern part of the sky where the Dawn appears; this is considered an incest which must be avenged and the avenger is Indra; the latter is the god of rain who submerges the sky and the Dawn in it in darkness and thus as it were chastises both father and daughter. There are Ṛks in which Indra is described as defeating and terrorising Dyaus and also as smashing the car of the Dawn. Uṣas is often described as possessed of wealth; it was Dyaus who had given her that wealth in order to bribe her into a vile act; so ऋत may mean wealth in the Ṛk. The old legislators tortured the Ṛk into yielding a sense which cannot be obtained from the wording; Yāska, Durga and Sāyaṇa have followed suit; mine is but an attempt, a mere guess.

5-6 जाम्याः = स्वसुः; जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः (अमर ३।३।१४२). Durga understands धर्मविदः after उदाहरन्ति; experts in law quote the Ṛk in the next section to prove the denial of wealth (रिक्थप्रतिषेधे) to a sister; if a sister demand a share of her father's property, her brother or brothers would be legally right in denying her claim. 6 दुर्गः— ज्येष्ठं पुत्रिकायाः इत्येके = ज्येष्ठम् अपत्यं यत् पुत्रिकायाः तत् एव मातामहस्य न इतराणि। जनयितुः एव इत्येवम् एके मन्यन्ते; a brotherless daughter may have more than one child or son; some experts in law think that it is the eldest child or son alone that becomes the heir to the property of a sonless maternal grandfather; the others are heirs to the property of their begetter and not to that of their grandfather. अथवा। ज्येष्ठं पुत्रिकायै इत्येके = यत् उत्सृष्टायां पुत्रिकायां पुत्रिकापितुः अन्ये पुत्राः जायेरन् तदा विभागकाले ज्येष्ठं धनभागं पुत्रिकायै दद्यात्। यथाभागम् इतरान् पुत्रान् विभजेत्। अभागाः एव इतराः दुहितरः इति = If, however, sons are born after the marriage of a brotherless daughter, then she is entitled to the largest share of her father's property; the rest of the property should be divided equally among the sons; other daughters than the eldest have no share whatever. Durga has used अन्ये before पुत्राः intentionally; before the birth of her brothers she was a son to her father; so the sons born after her marriage are *other* sons of her father. पुत्रिकाया इति is equal to पुत्रिकायाः इति or पुत्रिकायै इति; hence the two interpreta-

tions of ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके. But Manu says :—पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते । समः तत्र विभागः स्यात् (९।१३४). यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया (मनुस्मृति ३।११); कुल्लूक in his comment on this śloka says :—यस्याः पुनर्भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् । 'यत् अपत्यं भवेत् अस्याः तत् मम स्यात् स्वधाकरम्' (मनुस्मृति ९।१२७) इति अभिसंधानमात्रात् अपि पुत्रिका भवति । 'अभिसंधिमात्रात् पुत्रिका इति' इति गोतमस्मरणात्.

ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके seems to be misplaced ; it should precede अथ एतां॰ उदाहरन्ति. If a man has more than one son, then all the sons are entitled to inherit his property : when a sonless father declares his daughter to be his son, then all her sons would be entitled to inherit their grandfather's property ; but certain experts in law acknowledge the claim of the eldest son only. Again if a man after declaring his daughter to be his son begets sons subsequently, then the question arises whether the daughter would be the sole claimant of her father's property ; but law says that in such a case she is entitled to the largest share of the property ; her other sons have no claim whatever ; they inherit *their* father's property ; as to daughters they have no share whatever. Then would follow the statement that sisters cannot claim any share of their father's property from their brothers.

9 जामये=भगिन्यै. जामिः=जा+मिः ; जां=अपत्यम् ; a sister is called जामि because men other than her paternal male relatives (अन्ये) produce (जनयन्ति) in her (अस्यां) i. e. from her a child ; जा meaning a child is Vedic and not classical. 9-10 Or जामि may have come (स्यात्) from जम् (जमतेः) which means to go (गतिकर्मणः); निर्गमनं प्रायेण यस्याः सा निर्गमनप्राया ; or because most often she is (भवति) one who goes into another family ; but जमु अदने (धा॰ १।४७२) ; जम् =to eat. Durga has not जामिः ॰ गतिकर्मणः ; it is an interpollation inserted by a wag who wanted to make fun of the Nirukta method of derivation. क्षीरस्वामी (अमर ३।३।१४२) :—जमति विरुद्धं जामिः । यथा । जामयो यानि गेहानि शपन्ति अप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः (मनुस्मृति ३।५८). तान्वः=आत्मजः=पुत्रः ; Durga has not पुत्रः ; आत्मनः धियः जातः आत्मजः (दुर्ग) ; I do not know why Durga has धियः between आत्मनः and जातः. आरैक् =प्र+अरिचत्=प्र+अदात् ; Durga has not प्रारिचत् ; but आरैक्=अरिचत् (38।12 and 38।18). आ+रिच्= to empty ; giving away (प्रदान) is a consequence of emptying one's

purse. रिक्थं=पैतृकं धनं (दुर्ग). 11 एनां understood ; it refers to जामये. Durga has not एनां ; he has करोति for चकार. गर्भ + निधानं = गर्भनिधानीम् ; Durga has गर्भनिधानं ; गर्भनिधानं = a repository of fœtuses. सनितुः = हस्तग्राहस्य = of one who receives her hand in marriage ; हस्तं गृह्णाति असौ हस्तग्राहः . सन् = to obtain ; सनिता = one who obtains (the hand of a bride in marriage). दुर्ग :— चकार ० निधानं = प्रसवसमर्थां करोति = पुष्णाति = (A brother) makes his sister physically capable of conception and delivery, that is, he makes her physically fit by feeding her.

11-12 यदी = यत् इह ; Durga has no इह. वह्निं = पुत्रम् ; अवाह्निं च स्त्रियं understood on account of सुकृतोः ; वह्निं = वध्वाः वोढारं = पुत्रम् । अवाह्निं = अवोढ्रीं स्त्रियं (दुर्ग) ; a son is वह्नि because he carries away a girl by marriage ; not so a daughter who therefore is अवाह्नि. जनयन्त = अजनयन्त ; जनयन्त = जनयन्ति (दुर्ग). यत् पुत्रद्वयं मातरः जनयन्ति (दुर्ग) = when mothers beget two sons viz. a son and a daughter. 12 अन्यः = अन्यतरः = one of the two. कर्ता = संतानकर्ता ; भवति understood ; Durga has संतानकर्मणः कर्ता for संतानकर्ता. पुमान् दायादः understood ; the one who is the maker i. e. the cause of the continuation of his father's family is the male child (पुमान्) and as such is entitled to a share of his father's property (दायादः). 13 अन्यः = अन्यतरः . ऋन्धन् = अर्धयित्वा ; जामिः प्रदीयते परस्मै understood ; that other is the daughter who is given in marriage to another after having been bred up. ऋधु वृद्धौ (धा० ४।१३९) ; ऋध् = to grow ; अर्धय् = to cause to grow, to breed up. Durga renders सुकृतोः by सुकृतयोः ; most probably सुकृतयोः was in his Nirukta text, for Yāska could not have neglected सुकृतोः as it is an important word. कृत् in सुकृत् becomes कृत ; सुकृतोः = सुकृतयोः . सुकृतोः = तयोः उभयोः अपि सुकृतयोः सुतराम् एकेन अपि प्रयत्नेन कृतयोः उत्पादितयोः (दुर्ग) ; both son and daughter are produced in the womb by the same effort ; the father has not to make a greater effort in the case of a son than in that of a daughter ; the effort required for instilling semen into the wife's womb is the same.

Durga :— This Ṛk clearly states that daughters have no share whatever in their father's property ; the statement पुंसः अपि दान-अतिसर्ग-विक्रयाः विद्यन्ते has no universal application ; these things are accidents in the case of males but they are quite usual in the case of females.

Yāska and Durga :— A son does not give a share of his father's property to his sister; he makes her a repository of fœtuses from the semen of one who receives her hand in marriage, that is, he makes her physically fit and then gives her in marriage to another; when a mother begets a son and a daughter, the son continues the family of his father while the daughter is bred up and then given away in marriage.

सायण :— तान्वः = तनूजः = औरसः पुत्रः ; तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात् तनूः प्राणवती। तन्वाः विकारः तान्वः = The body being the seat of life is a living thing; a son is a development of such a body. सनितुः = एनां संभजमानस्य भर्तुः =of the husband who receives her in marriage; सन संभक्तौ (धा० १।४६५). गर्भं = गर्भस्य. निधानं = रेतःसेकनिधानीं=one who holds in her womb the discharge of her husband's semen. चकार गर्भं सनितुः निधानं = पाणिग्रहणेन संस्कृताम् एनां करोति = He performs the ceremony of her marriage. असंस्कृताः तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः (याज्ञवल्क्यस्मृति २।१२४); असंस्कृताः = not married; संस्कार्याः = should be given in marriage; पूर्वसंस्कृत = already married. यदि = यद्यपि. मातरः = मातापितरौ. सुकृतोः = सु + कृतोः ; कृतोः = क्रतोः ; क्रतुः = कर्म (निघ० २।१।१०); सुक्रतोः = शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः ; one of the two viz. a son offers balls of rice etc. to his ancestors. ऋन्धन्=वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमाना = augmented i. e. furnished with clothes, ornaments etc.; the other one viz. a daughter is given away in marriage after being clothed and adorned. For explanation of the other words in the Ṛk vide Yāska and Durga.

Geldner :— The natural son born of the body (तान्वः) has not (न) handed over (आरैक्) the inheritance (रिक्थं) to his sister (जामये); he made (चकार) her womb (गर्भं) into a treasure-room (निधानं) for the winner (सनितुः). When (यदी) the mothers (मातरः) produced (जनयन्त) the carrier of the sacrifice (वह्निं), one (अन्यः) of the two beneficent ones (सुकृतोः) was the producer (कर्ता), the other (अन्यः) is the one who reaps the benefit (ऋन्धन्).

Geldner adds the following :—Ṛks 1 to 3 of III। 31 form an introduction; the installation of the sacrificial fire is represented by an allegory of which the meaning is quite obscure. Ludwig and Bergaigne have already thought of an incest intended by a father i.e. द्यौः with his daughter उषस् (Ait. Br. 3।33); Oldenbergh has followed up the idea further. The characters that play a part are the same,

especially the birth mentioned in Ṛk 3, if this could be referred to the Angirasas. But in that myth the grandson from his daughter does not come in and the myth is not applicable in details. It may be correct to say that the poet alludes to the myth in a few details and as in Ṛk 20 gives a mythical colouring in his own manner; but in Pādas 2 and 4 of Ṛk 1 he deliberately represents the incident as a legal one in opposition to the myth. Further it is certain that Ṛk 2 contains a juristic exposition of the succession-rights of the son as compared with those of the daughter (not the पुत्रिका as Yāska, Durga and Sāyaṇa take it) and relations between the natural and adoptive fathers. वह्नि in Ṛks 1 and 2 being identical and denoting the sacrificial fire, it also appears certain that he himself is called तान्व in Ṛk 2 and that the कर्ता in Pāda 4 of Ṛk 2 is identical with the father in Pāda 3 of Ṛk 1. The two beneficent beings in Pāda 4 of Ṛk 1 appear to be the priest and the sacrificer. The father in Ṛk 1 is also surely the priest. He and Agni are the chief characters in the allegory. सेक in Pāda 3 of Ṛk 1 does not necessarily refer to seminal flow, although the poet might be punningly referring to it. The allegory is perhaps to be explained as follows. The father is the sacrificial priest who begets the fire, the घृताची is *his* daughter, and इडा is *her* daughter. The newly kindled sacrificial fire claims her in Pādas 1 and 2 of Ṛk 1 and the father (priest) comes in his way. Since Agni is also the offspring of the priest, घृताची is his sister. He does not give her the hereditary succession, the offering in Pāda 1 of Ṛk 2. The content of her गर्भ, also the offering, is of service to the brother (the fire). Thus the priest comes to be the natural father; the other (यजमान) reaps the benefit of the sacrifice.

जामि =(1) a mother, (2) a sister, (3) a wife, (4) a friend and (5) one belonging to one's tribe or side. (i) अम्बयः यन्ति अध्वभिः जामयः अध्वरीयताम् । पृञ्चतीः मधुना पयः (१।२३।१६)=Mothers (अम्बयः = जामयः) i. e. rivers (आपः) flow (यन्ति) along their paths (अध्वभिः), giving (पृञ्चतीः) water mixed with honey to those who offer sacrifices (अध्वरीयतां). (2) यत्र जामयः कृणवन् अजामि (१०।१०।१०) = (There will come times) when (यत्र) sisters (जामयः) will perform deeds unbecoming to sisters (अजामि); जामी सयोनी मिथुना समोकसा (१।१५९।४) = (Heaven and Earth who are) twins (मिथुना=मिथुनौ), sisters (जामी), occupying the same place (सयोनी=समोकसौ). (3) भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिः (१।१२३।५) = (The Dawn is) the sister of Bhaga and wife of

Varuṇa ; हिन्वन्ति० स्वसारो जामयः पतिम् (९।६५।१) = (The ten fingers are) sisters (स्वसारः) of one another and wives (जामयः) of Sōma ; they dispatch (हिन्वन्ति) their husband i. e. Sōma-juice towards the jars. (4) त्वं जामिः जनानाम् अग्ने मित्रो असि प्रियः। सखा सखिभ्य ईड्यः (१।७५।४) = Thou art, Oh Agni, the friend (जामिः = मित्रः) of the five Aryan tribes (जनानां), a friend (सखा) welcome (ईड्यः) to thy friends (सखिभ्यः); न असुष्वेः आपिः न सखा न जामिः (४।२५।६) = (Indra is) never the friend (आपिः = सखा = जामिः) of one who does not offer Sōma-juice (असुष्वेः). (5) एषा० न अजामिं न परिवृणक्ति जामिम् (१।१२४।६) = This (Dawn) does not avoid (न परिवृणक्ति) enemies (अजामिं) as she does not avoid men belonging to her side (जामिं); the Dawn was one of the principal deities of the five Aryan tribes who therefore were her favourites ; men belonging to tribes other than these five were not her favourites ; yet she sends her light to both ; जामि = one belonging to the side you espouse ; अजामि = one belonging to another side ; अग्ने० जामिम् अजामिं प्र मृणीहि शत्रून् (४।४।५) = Oh Agni, destroy enemies whether they belong to our party (जामिं) or to some other party (अजामिं); जहि शूर शत्रून् जामिम् अजामिं मघवन् अमित्रान् (६।४४।१७); जामि and अजामि as in the preceding Rk. तान्वः occurs again in X।93।15 where it is the name of a certain king. तान्वा occurs twice ; निरिणानो वि धावति जहत् शर्याणि तान्वा। अत्रा सं जिघ्नते युजा (९।१४।४) = Sōma-juice runs (धावति) i. e. flows through (वि) the strainer ; discharging (जहत्) arrows (शर्याणि), he i. e. Sōma who is bent on killing (निरिणानः) enemies kills (जिघ्नते) them with (सं) the help of a companion (युजा) i.e. the strainer (तान्वा); the strainer is the helper of Sōma : the enemy to be destroyed is foul matter in the juice itself ; this foul matter sticks to the strainer ; so Sōma and the strainer combine in getting rid of that matter ; गृभ्णाति रिप्रम् अविः अस्य तान्वा। शुद्धो देवानाम् उप याति निष्कृतम् (९।७८।१) = A goat catches (गृभ्णाति) foul matter (रिप्रं) in Sōma-juice (अस्य) by means of its hair (तान्वा); purified (शुद्धः) Sōma goes to the residence (निष्कृतं) of the gods. तनूभवः तान्वः = a thing born of the body ; goat's hair is born of the goat's body ; therefore it is तान्व ; तान्वः and तान्वा ought to be तानवः and तानवा respectively in the Rks just quoted on account of syllabic and rhythmical reasons. तान्वः i. e. तानवः in the present Rk should mean a son born of one's body ; if that be the meaning, जामि should mean a mother. जामये रिक्थम् आरैक्

is like उपसे योनिम् आरैक् (३८।९) and आरैक्० सदनानि अस्याः (३८।१४); रिक्थ = a vacated place; the son (तान्वः) did not vacate (न आरैक्) the place for his mother (जामये). Now the question is who the mother and son are. सन् = to give; सनिता = a giver; स वाजं० अस्तु सनिता (१।२७।९), वाजस्य सनिता (१।३६।१३), सनिता धनानि (९।९०।३) and बृहस्पतिं सनितारं धनानां (५।४२।८); here सनिता = a giver; the objects of giving are वाज and धन. निधान occurs twice again viz. in यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य (३।५३।५) and इमा ते वाजिन् अवमार्जनानि इमा शफानां सनितुः निधाना (१।१६३।५); बृहतो रथस्य निधानं = the halting-place of the big chariot; सनितुः=वाजिनः=of a horse that brings wealth by way of booty from battlefields; सनितुः शफानाम् इमानि निधानानि = halting-places for the hooves of the bringer of booty; the war-horse rushes with booty on back towards his home and halts there; so his hooves i. e. legs halt after their hot journey; this may be the sense of शफानां सनितुः निधाना. But this sense of सनितुः निधानं does not seem applicable here; if जामि and सनिता are one and the same person, then जामि must be masculine and cannot mean mother; जामि means a friend and also one belonging to one's race or party; but the word तान्वः requires जामि to mean a father; जामि may have had this sense too, though I have not come accross that sense in RV. The father gives his own place to his son but the latter does not vacate it when the father wants it for himself; on the contrary he appropriates it (चकार गर्भं). गर्भ = (1) a fœtus, (2) anything placed within another; (1) अत्रा पिता दुहितुः गर्भम् आ धात् (१।१६४।३३); (2) गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भः च स्थातां गर्भः चरथाम् (१।७०।२) = Agni resides within (गर्भः) rivers, woods, things stationary (स्थातां) and things moving (चरथां=चरतां); ऋतस्य गर्भः (९।६८।५) = (Sōma-juice when mixed with water) lies within it i. e. becomes one with it. गर्भं चकार = placed (चकार) within himself; the son appropriates his father's place. In the second half अन्यः occurs twice; वह्निं therefore ought to be वह्नी; वह्नि means an individual that is capable of doing something important; one who fights and obtains wealth is वह्नि; when (यदी = यदि) mothers (मातरः) beget (जनयन्त) two sons who are capable of earning wealth (वह्नी), one of them (अन्यः) becomes a maker of gifts (कर्ता) and the other (अन्यः) an increaser of his wealth (ऋन्धन्); सुकृत् सुपाणिः स्ववान् ऋतावा देवः त्वष्टा अवसे तानि नो धात् (३।५४।१२); कृत् = स्व = ऋत = wealth; सुकृत् = स्ववान् = ऋतावा = possessed of wealth; सु धनं

पाणौ यस्य सः सुपाणिः ; may god त्वष्टृ give us riches as he is abundantly endowed with it. सुकृतोः = of the two sons that possess wealth. ऋधत् यः ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते (६।२।४) = May the man (मर्तः) who offers his offerings and praise (धिया शशमते) prosper (ऋधत्) i. e. increase his wealth. The present Ṛk is more difficult than शासद्वह्निः. This guess-work is hardly satisfactory.

I may hazard another guess. तान्व which occurs in two other places referred to above means a strainer; if तान्व has that meaning in the present Ṛk too, then the sense of the whole would be different. The strainer (तान्वः) did not vacate or make room (रिक्थम् आरैक्) for his friend (जामये), that is, he did not admit additional Sōma-juice into it. सनितुः दातुः (=सोमस्य) निधानं निहितं रसं गर्भं चकार = (Because) he had appropriated (गर्भं चकार) or absorbed the deposit (निधानं) of the donor (सनितुः); that is the strainer instead of letting the Sōma-juice already poured into it flow through into the jar retains it because its pores have become clogged. मातरः may refer to the rams; when (यदी) the mothers (मातरः) i. e. the rams beget (जनयन्त) two strainers (वह्नी), one of them (अन्यः) being well-made (सुकृतः) is a maker (कर्ता) i. e. a giver of Sōma-juice while the other (अन्यः) not being well-made becomes an absorber (ऋन्धन्) of the juice poured into it. So there may be a comparison or a contrast between two strainers; the pores of the one never get clogged while those of the other do; Sōma-juice flows through the one without any impediment which is not the case with the other. I read वह्नी for वह्निं and सुकृतः for सुकृतोः.

15-16 मनुष्याः=मन् + उ + स्याः ; मन=मत्वा ; उ to be dropped ; स्याः = सि + आः = सिव् + याः = सिव्याः = सीव्याः = सीव्यन्ति ; मन ज्ञाने (धा० ४।७०); षिवु तन्तुसंताने (धा० ४।२); सिव् = to stitch together, to sew; मत्वा ज्ञात्वा ततः एते कर्माणि सीव्यन्ति संतक्षन्ति इत्यर्थः (दुर्ग) = (Men are called मनुष्य because) they stitch together or put together acts after having thought them out; thus मनुष्य comes from मन् and सिव्. मनुष्याः = मनस्याः = मनस्यमानेन सृष्टाः = because they were created by the creator when he was in a jolly mood; the creator rejoiced when he set about creating men as these are the highest of all creatures. This is another derivation and Durga therefore has अथवा; his text therefore must have had वा or इति वा after सृष्टाः; मनस्य् (मनस्यतिः) means to be jolly (मनस्वीभावे); मनस्वीभावः = प्रहृष्टता (दुर्ग) =a state of rejoicing. There is no मनस्यति in the धातुपाठ.

स पितॄन् सृष्ट्वा अमनस्यत । तत् अनु मनुष्यान् असृजत । तत् मनुष्याणां मनुष्यत्वम् । यः एवं मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद मनस्वी एव भवति (तै० ब्रा० २।३।८) ; सायण :— किम् इदानीम् अन्यत् सृजामि इति एवम् अमनस्यत् = सृष्टिविषयं मनः अकरोत् ; तत् अनु = तत् मनः अनुसृत्य = following that mind i. e. the reflection in his mind ; man is called मनुष्य because he was created just after the impulse in the Creator's *mind* ; so मनुष्य is connected with मनस् ; मनस्वी = सर्वकार्येषु स्थिरचित्तः . मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः मनस्वीभावे in the text seems to be an abstract of this quotation from TB. Or man is called मनुष्य because he is the offspring (अपत्यं) of मनु or मनुस् ; मनोः जातौ अञ्-यतौ षुक् च (पा० ४।१।१६१) ; मनु + स् + अः = मानुषः ; मनु + स् + यः = मनुष्यः . In RV मनुस् is earlier than मनु ; मानुष and मनुष्य come from मनुस् while मानव comes from मनु. 17 निगमाः = instances or Ṛks. Durga says पञ्चजन is doubtful (संदिग्ध) as to its real sense.

21 मसीय = मंसीय. प्रथमं = परमम्. तत् वीर्यं वाचः परमम् उत्कृष्टम् अहं मंसीय मन्ये (दुर्ग) = I consider that efficacy (वीर्यं) of speech to be the highest. अभि + असाम = अभिभवेम; येन वीर्येण असुरान् अभिभवेम वयं देवाः (दुर्ग) = by which efficacy of speech we gods shall defeat the demons.

असुराः = अ + सु + राः ; राः = रताः ; सुरताः = well-pleased ; असुरताः = ill-pleased ; स्थानेषु understood ; Asuras are called so because they are not happy in the places where they are. ते हि न सुष्ठु रताः स्थानेषु । चपलाः इत्यर्थः (दुर्ग) = They are not well-pleased with their residences, that is, they wish to leave them as they are fickle-minded (चपलाः) ; they wander from place to place. 22 असुराः = अस् + उ + राः ; उ to be omitted ; राः = ताः ; अस् + ताः = अस्ताः ; स्थानेभ्यः understood ; or they are called so because they have been hurled from their residences by the gods ; they once lived in heaven from which they were hurled down by the gods because they proved mischievous. असुः = प्राणः ; breath is called असु because it is cast (अस्तः) into the living body (शरीरे) ; the Creator cast i. e. breathed the breath of life into bodies and made them alive ; असु comes from अस् (= to cast). 23 तेन = असुना ; तेन तद्वन्तः = असुमन्तः ; असुराः = असु + राः ; रः = मत् ; they are called Asuras because they are full of life.

The Creator desired to beget ; he became pregnant on account of which he was so fatigued that there remained in him nothing

but breath: तस्य असुः एव अजीवत्। तेन असुना असुरान् असृजत। तद् असुराणाम् असुरत्वम् (तै० ब्रा० २।३।८). This seems to be the foundation of the derivation given by Yāska. 23-24 सुः = प्रशस्तः; the Creator created (असृजत) the gods (देवान्) from the best part (सोः) of himself; this is the reason (तद्) why the gods are called Sura (सुराः); दुर्ग :— प्रशस्तात् आत्मनः प्रदेशात् प्रजापतिः सुरान् असृजत। ऊर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः। तद् उक्तम्। ऊर्ध्वं तद् अतृणत् पूर्वपक्षः पञ्चदशः। तेन देवान असृजत (मैत्रा० सं० १।१।३). There are five winds in the living body viz. प्राण, अपान, समान, उदान and व्यान (अमर १।१।६३); प्राण is the air that one inhales at the mouth and the nostrils; अपान is the air or wind that one exhales at the anus; the first fortnight of a month (पूर्वपक्षः पञ्चदशः) cut up the upper part of the Creator's body; the Creator created the gods out of this upper part. The Creator created the demons out of the undignified part (असोः) of himself i. e. from his anus; therefore the demons came to be called Asuras: असुः = अ + सुः = अप्रशस्तप्रदेशः; अवाङ् अवातिरद् अपरपक्षः। तेन असुरान् असृजत (मैत्रा० सं० १।१।३); the dark fortnight cut the lowest part viz. the anus of the Creator's body; the Creator created the Asuras from this vile part of his body. सोर्देवान्० असुरत्वं cannot be traced. Perhaps सोः देवान् असृजत० असुरत्वं was an abstract of this quotation from Mait.: if that was the case, इति विज्ञायते must be an interpolation.

असुर is used of various individual gods, gods in general and liberal-handed men about 60 times. The word originally meant one who wrought miracles; all the gods are miracle-workers; महद् देवानाम् असुरत्वम् एकं is the conclusion of every Ṛk in III। 55; असुरत्वं = an act of working miracles. Afterwards असुर came to mean a wealthy individual; in this sense gods, men and enemies of gods can be called असुर; असुर as a wealthy enemy occurs about 9 times; असुराः अदेवाः (८।९६।९) = wealthy enemies who do not believe in the gods; हत्वाय देवा असुरान् यद् आयन् (१०।१५७।४) = when the gods returned after killing Asuras; here we find a distinct mention of the hostility between gods and Asuras. The derivations given by Yāska are based on the evil sense of असुर. असु in असुर may mean life, power and wealth; र shows possession; असुर is one who has power or wealth; this may be the derivation of the word.

24 ऊर्जादः = अन्नादाः = अन्नभक्षयितारः (दुर्ग). यज्ञियासः = यज्ञियाः = यज्ञसंपादिनः देवाः (दुर्ग) = gods who carry sacrifices to completion. 46 | 1 ऊर्क् = अन्नम् (निघ० २।७।१५); ऊर्जयति इति सतः अन्नस्य ऊर्क् इति नाम भवति; ऊर्जयति = बलिष्ठं करोति (दुर्ग); ऊर्ज बलप्राणनयोः (धा० १०।१६). पक्वं सुप्रवृक्णम् इति वा = अथवा। पक्वम् एतत् सुप्रवृक्णं भवति। ककाररेफसामान्यात् पचेः व्रश्चतेः वा स्यात्। द्वयोः अपि वा। तत् हि पक्वं सत् मृदुत्वात् सुच्छेद्यं भवति (दुर्ग); ऊर्क् may be derived from पच् because क् is common to ऊर्क् and पक्व; or it may come from व्रश्च् as र् is common to ऊर्क् and व्रश्च; or it may come from both since food i. e. well-cooked food can be easily cut, says Durga. व्रश्च् छेदने (धा० ६।१२); व्रश्च् = व् + र् + अ + श् + च् = ऊ + र् + क् = ऊर्क्; पक्वं सुप्रवृक्णं is the reason for this derivation; वृक्णं pp. of व्रश्च्; सु + प्र + वृक्णं = that can be cut down to small particles with perfect ease (सु) i. e. without any effort; when food is cooked (पक्वं) no effort whatever is required in atomizing it with the teeth.

Yāska and Durga :—I consider today that part of speech to be the best by which we gods would be able to overcome the Asuras; Oh gods, you who eat food and carry sacrifices to completion, Oh five people, accept my offering.

सायण :— प्रथमं = मुख्यम्. तत् प्रथमं वाचः = वाचां मुख्यं तत् वाचः वचः वचनम्. मसीय = मंसीय = उच्चारयामि. I recite a prayer that is chief of all prayers i. e. the best prayer. अभि + असाम = अभिभवेम; the subject is अहं and देवाः. ऊर्जादः = अन्नादः. यज्ञियासः = यज्ञार्हाः. पञ्चजनाः = देवमनुष्यादयः.

Could the composer have written मसीय when the correct form was मंसीय? If he had मंसीय in his mind, he must have written the first Pāda of the Ṛk as मंसीय वाचः प्रथमं तत् अद्य. I venture to say that the original word in place of मसीय was असीय; अस् = to throw, to hurl; I would hurl at the enemy that best form of speech viz. an efficacious prayer addressed to the gods; by means of such a speech we would overcome the Asuras i. e. poverty. In RV we find Ṛks in which poverty is described as an enemy. We would utter such an efficacious appealing prayer to the gods that our poverty must immediately disappear. देवाः is vocative notwithstanding the accent. Dr. Sarup says that Durga takes देवाः as a vocative which is not only against Yāska's explanation, but is

impossible on account of the accent. He has, however, misunderstood Durga who says:— येन असुरान् अभिभवेम वयं देवाः where देवाः is in apposition to वयं. Durga understands हे देवाः when he explains the second half; he says :— अपि च हे यज्ञियासः देवाः यूयमपि च etc; here there is nothing to show that देवाः is not vocative. ऊर्जाद उत यज्ञियासः has 9 syllables instead of 11; ऊर्जादः was most probably ऊर्जादसः and there was ये before यज्ञियासः; in पञ्चजना मम होत्रं जुषन्तां गोजाता उत ये यज्ञियासः which follows the present Ṛk we find ये before यज्ञियासः. ऊर्जादसः=givers of wealth; vide note on सुदाः (398।1-4). स त्वं नः ऊर्जां पते रयिं रास्व (८।२३।१२) = Oh lord of riches (ऊर्जां), do thou give (रास्व) us wealth (रयिं); अग्ने॰ ऊर्जा पिन्वस्व सम् इषो दिदीहि नः (३।३।७) = Oh Agni, prosper (पिन्वस्व) us with wealth (ऊर्जा); give (सं दिदीहि) us wealth (इषः); स त्वं नः ऊर्जसने ऊर्जं धाः (६।४।४) = Oh giver of wealth (ऊर्जसने), give (धाः) us wealth (ऊर्जं). यज्ञियासः = worthy of being praised in poems called यज्ञ; vide note on यज्ञ (248।15-16); तद् एव ऋचि तत् उ ब्रह्माणम् आहुः। यज्ञान्यं सामगाम् उक्थशासम् (१०।१०७।६); ब्रह्मन्, यज्ञ, सामन् and उक्थ were particular metres; यज्ञनीः = one who leads यज्ञ which is the longest metre to the end, one who composes a long poem. होत्रं = an offering; vide note on होत्र (347।28-29).

2 We do not know who these एके were. The Ait. Br. says (13।7):— देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च; Sāyaṇa splits देवमनुष्याणां into देवानां and मनुष्याणां; according to him देव, मनुष्य, गंधर्वाप्सरस्, सर्प and पितृ are पञ्चजन. बृहद्देवता :— शालामुख्यः (१) प्रणीतः (२) च पुत्रः गृहपतेः (३) च यः। उत्तरः (४) दक्षिणः (५) च अग्निः एते पञ्चजनाः स्मृताः (७।६७)॥ मनुष्याः (१) पितरः (२) देवाः (३) गंधर्व (४)—उरग (५)—राक्षसाः (६)। गंधर्वाः (१) पितरः (२) देवाः (३) असुराः (४) यक्ष (५)—राक्षसाः (६) (६८)॥ यास्कौपमन्यवौ एतान् आहतुः पञ्च वै जनान्। निषाद-पञ्चमान् वर्णान् (५) मन्यते शाकटायनः (६९)॥ ऋत्विजः (४) यजमानं (५) च शाकपूणिः तु मन्यते। होता (१) अध्वर्युः (२) तथा उद्गाता (३) ब्रह्मा (४) च इति वदन्ति तान् (७०)॥ चक्षुः (१) श्रोत्रं (२) मनः (३) वाक् (४) च प्राणः (५) च इति आत्मवादिनः। गन्धर्व (१)—अप्सरसः (२) देवाः (३) मनुष्याः (४) पितरः (५) तथा (७१)॥ सर्पाः (६) च ब्राह्मणे च एव श्रूयन्ते हि ऐतरेयके (७२)॥ Yāska expresses no opinion about पञ्चजन; the view of औपमन्यव is attributed to शाकटायन. I do not know whence the author of बृ॰ दे॰ quoted such different opinions.

The पञ्चजन were five tribes descended from Manu; they are also called in RV पञ्चकृष्टि, पञ्चक्षिति, पञ्चचर्षणि, पञ्चमानुष, पञ्चजात, पञ्चव्रात and

पञ्चसृम. Though the evidence is not very strong, one may say tha the पञ्चजन were अनु, द्रुह्यु, यदु, तुर्वश and पूरु. They were very numer ous and wide-spread; on account of their fabulous wealth they wer attacked by foreigners led by Indra who ultimately conquered them Their original deities were अग्नि, अश्विनौ, उषस्, सूर्य, सवितृ, मित्र, वरुण अदिति and सरस्वती; Indra forced his way into this pantheon and be came supreme. On account of his conquest of these five tribes he i called जनभक्ष and जनंसह (II।21।3) and also जनयोपन (X।86।22) There is nothing in RV to substantiate the view of एके or that o औपमन्यव.

The पञ्चजन addressed in the present Ṛk are not the five tribe residing on the earth but those members of these tribes that wer translated to heaven after death; it was on this account that the came to be called Pitṛs. These Pitṛs received offerings and praise like the gods; they too were invoked to bestow wealth on thei earthly descendants; hence they are called in the present Ṛ ऊर्जादः i. e. ऊर्जादसः. Like gods, they too were glorified in poem called यज्ञ (यज्ञियासः). Amara includes पञ्चजन among names for ma (II।5।1); पञ्चभिः भूतैः जातः पञ्चजनः (क्षीरस्वामी); man is called पञ्चज because he is born of the five elements.

3-4 निषादः = नि + सादः; सादः=सदः; निषादः=निषदनः; निषद्य निष हन्ति इति प्राणिवधजीवनः (दुर्ग) = (The fifth caste is called निषाद be cause) members of that caste kill game by squatting on the ground they do not run after game but lie concealed and then attack i Durga and Gur. have no निषदनो भवति; Durga, however, seems to paraphrase these words by निषद्य निषद्य etc. Or a member of that tribe is called निषाद because sin (पापकं) sits fast (निषण्णं) i. e. clings to him (अस्मिन). The Nairuktas smelt sin whenever they had to derive words like निषाद, तस्कर (४१।२३), स्तेन (५२।१६-१७) etc. पापक is a noun and means sin or crime. निषाद comes from नि + सद्. दुर्गः—सौधन्वनाः इति एके मन्यन्ते। स च रथकारः। तस्य हि भिन्नकालम् आधानं श्रूयते = Some think that निषाद means a son of सुधन्वन्; such a son is by profession a chariot-builder; we read in the Veda that he should kindle the sacrificial fire in a season different from the seasons prescribed to sacrificers of the higher castes. But Yāska did not consider the निषाद to be a रथकार as the derivations given by him of निषाद point to the wicked nature of that tribe.

5 पाञ्चजन्यया=पञ्चजनीनया. यत् पाञ्चजन्यया विशा इन्द्रे घोषाः असृक्षत= यत् यदा पञ्चजनीनया विशा पञ्चजनसमुदायलक्षणया सहितैः स्तोतृभिः ऋत्विग्भिः अवर्षति इन्द्रे वर्षार्थिभिः घोषाः स्तुतयः असृज्यन्त (दुर्ग) = when praises were offered by priests in company with the five castes to Indra when the latter did not send down rain. Durga says that Yāska quoted this Ṛk for proving the truth of the opinion of औपमन्यव ; men alone are distressed by drought and not गन्धर्व etc.. But पाञ्चजन्य refers to the five tribes who offer praises to Indra because they had been completely subjugated by him ; they were altogether humbled. पाञ्चजन्यः इन्द्रः (१।१००।१२) and पाञ्चजन्यम् इन्द्रं (५।३२।११) ; here Indra is पाञ्चजन्य, that is, overlord of the five tribes whom he had conquered. अग्निः ० पाञ्चजन्यः पुरोहितः (९।६६।२०)= Agni is the messenger of the five tribes whose praises and offerings he conveys to the gods. ऋषिं० पाञ्चजन्यं० अत्रिं (१।११७।३) ; Atri was a bard of the five tribes ; the Aświns rescued him from danger. पाञ्चजन्येन राया (७।७२।५) ; the Aświns are requested to bring with them the wealth of the five tribes. पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु (३।५५।१६) ; कृष्टि, जन and विश् mean the same thing viz. people ; पाञ्चजन्यया विशा is the same as पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ; the two expressions mean the people called पञ्चजन or the five tribes. Vide remarks made above about पञ्चजन (447|37-448|10).

पञ्च = पृञ्च ; पञ्चन् comes from पृच् ; पृची संपर्के (धा० ७।२५) ; पृच् = to touch, to come into contact with ; पृक्ता = संपृक्ता = स्त्री-पुं-नपुंसकेषु अविशिष्टा ; अ-विशिष्टा = not differentiated, not declined differently, to suit different genders ; पञ्चन् is a number that qualifies nouns whether mas., fem. or neu. ; एक, द्वि, त्रि and चतुर् are declined according to the genders of the nouns they qualify ; not so पञ्चन्.

6-7 बाहू=बाधू ; बाधृ लोडने (धा० १।५) ; लोडनं=प्रतिघातः (भ० दी०) ; प्रबाधते = प्रकर्षेण बाधते = प्रक्षपयति (दुर्ग) = ends; बाहू comes from (प्र+) बाधृ because with these (आभ्यां) i. e. his hands one strikes (प्रबाधते) acts (कर्माणि), that is, carries them to the end. क्षीरस्वामी (अमर २।६।८०) :— वहति बाहते प्रयतते वा बाहुः । बाहृ प्रयत्ने (धा० १।६४६) ; बाहुः = बाहुः ; a hand is called बाहु because it tries to do acts ; बाहते = प्रयतते ; or बाहुः = बाहुः=वहुः ; or because a hand carries things ; वह प्रापणे (धा० १।१०२९). 8 अङ्गुलयः = अङ्+गलयः; अङ्=अङ्गः=अग्र= अग्रे; गुलयः=गलयः=गमयः=गमनाः=गामिन्यः; fingers are called अङ्गुलि because they go forth whenever acts are to be performed. 9 Or गुलयः=

गलयः=गालिन्यः ; अग्रे हि एताः गलन्ति उदकानि (दुर्ग)= because they drop water from their tips. Or गुलयः = कुलयः = कुरयः = करयः = करणाः = कारिण्यः; अग्रे हि एताः कर्माणि कुर्वन्ति (दुर्ग) = because they do acts before any other part of the body. Durga and Gur. read अग्रकारिण्यो वा भवन्ति for अग्रकारिण्यो भवन्ति इति वा. Mahā. has अग्रसारिण्यो भवन्ति इति वा after अग्रकारिण्यो ० वा ; गुलयः = गलयः = सारिण्यः ; or because fingers move in front. अङ्गुलयः = अङ्कुलयः = अङ्कनयः = अङ्कनयः = अङ्कनाः ; यः हि एताभिः अभिहन्यते असौ अङ्कितः इव भवति (दुर्ग) = Whoever is struck by these fingers bears as it were their marks on his body ; अङ्क लक्षणे (धा० १०।३९४); अङ्क = to mark. 10 अङ्गुलयः = अञ्जुलयः = अञ्जुनयः = अञ्जनयः=अञ्जनाः ; अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-कान्ति-गतिषु (धा० ७।२१); fingers make things manifest or anoint them or beautify them or go to them. Durga has no अञ्जनाः. अङ्गुलयः = अञ्चुलयः = अञ्चलयः = अञ्चनयः=अञ्चनाः ; अपि वा अभ्यञ्चनात् एव स्युः । एताः हि तं तम् अर्थम् आभिमुख्येन अञ्चन्ति गच्छन्ति (दुर्ग)=Fingers go to all sorts of things (in order to take them up). दुर्गः— ये तु अभ्यञ्जनाः इति अधीयते तेषाम् अभ्यज्यते आभिः इति अङ्गुलयः ; some read अभ्यञ्जनाः for अभ्यञ्चनाः ; fingers are अभ्यञ्चनाः because they go to things (to take them up); so Durga had अभ्यञ्चनाः for अञ्जनाः in his text while others had अभ्यञ्जनाः for the same.

RV has अङ्गुरि and not अङ्गुलि ; या सुबाहुः सु-अङ्गुरिः (२।३२।७); (सविता) सु-अङ्गुरिः (४।५४।४); सुबाहो सु-अङ्गुरे (१०।८६।८); all these three persons possess excellent fingers. क्षीरस्वामी :—अङ्गं पाणिपादं लाति अङ्गुली । अङ्गै तिष्ठति अङ्गुष्ठः (अमर २।६।८२); अङ्गः= पाणिपादं =hands and feet ; ला आदाने अथवा दाने (धा० २।४८) ; a finger is that which is taken on by hands and feet. But अङ्गु does not exist in RV nor in modern Sk. Latin :— unguis = the nail of a finger or a toe ; ungula = a hoof, a claw. This ungula in Lat. we find in दशाङ्गुलं (X । 90।1); Pāṇini says that अङ्गुलि is altered to अङ्गुल in पञ्चाङ्गुल ; vide अङ्गुलेः दारुणि (पा० ५।४।११४). But it would be better to say that अङ्गुल itself meant a finger and was not a substitute for अङ्गुलि in compounds like पञ्चाङ्गुल. अङ्गु in अङ्गुरि may have meant a nail in pre-Vedic literature ; अङ्गुरि is that which has a nail ; रि shows possession.

14 अवनयः (११), कक्ष्याः (१०), योक्त्राणि (१६), योजनानि (१७) and अभीशवः (२०) mean अङ्गुलयः (Ng 215) ; अवन्ति कर्माणि, प्रकाशयन्ति कर्माणि

and अभ्यश्नुवते कर्माणि are the reasons why fingers are called अवनयः, कक्ष्याः and अभीशवः. अव् + अ + निः = अवनिः; अवन्ति=रक्षन्ति भक्षयन्ति वा। क्षपयन्ति इत्यर्थः (दुर्ग); fingers protect (रक्षन्ति) and devour (भक्षयन्ति) acts (कर्माणि) i. e. carry them to completion. अव् in the धातुपाठ (१।६०१) has more than a dozen senses assigned to it among which भक्षण is absent; some of these senses would certainly be applicable in the case of अवनि: fingers go to (गति), love (प्रीति), know (अवगम), enter upon (प्रवेश), wish (इच्छा), obtain (अवाप्ति) and embrace (आलिङ्गन) acts. 15 Fingers are called कक्ष्याः because they bring to light (प्रकाशयन्ति) acts; acts lie as it were hidden and are revealed when they are actually performed; काशृ दीप्तौ (धा० १।६४८ ॥ ४।५६); प्रकाशते = shines; प्रकाशयन्ति = cause to shine; काश् + स् + या = कश् + स् + या = कक् + ष् + या = कक्ष्या. योक्त्राणि योजनानि इति व्याख्यातं = योक्त्राणि इति एतद् पदं योजनानि इति अनेन पदेन व्याख्यातम् (दुर्ग); योजन comes from युज्; this derivation of योजन guides one to that of योक्त्र. But Yāska may have meant to say that the derivation of both and the reasons for it are plain enough; युज् + अ + नं = योजनम्: युज् + त्रं = योक्त्रम्; युजिर् योगे (धा० ७।७): fingers are called योक्त्र and योजन because they are yoked to, employed in, acts. 16 अभीशवः = अभ्यशवः; अशू व्याप्तौ (धा० ५।१८); अश् becomes इश् after अभि; अभि + इश् + उः = अभीशुः; fingers are called अभीशवः because they occupy (अभ्यश्नुवते) i. e. perform acts. Thus fingers have different names according to the different acts with which they are connected. दशभिः अवनिभिः दशभिः कक्ष्याभिः दशभिः योक्त्रैः दशभिः योजनैः दशभिः अभीशुभिः ये उपचर्यन्ते तेभ्यः ग्रावभ्यः हे ऋत्विजः अर्चत। स्तुतीः प्रोच्चारयत (दुर्ग); उपचर्यन्ते = are waited upon i. e. handled; अर्चत = offer praises. अजरेभ्यः = अजरणधर्मभ्यः (दुर्ग) = to (the crushing-stones) that know no old age i. e. decay.

दश धुरः=दश धुरः ये एते ग्रावाणः तेभ्यः अर्चत (दुर्ग); धुरः= ग्रावाणः; तेभ्यः understood after ग्रावाणः. दश युक्ताः वहद्भ्यः=दशभिः दशभिः अङ्गुलीभिः ये एते युक्ताः वहन्ति ग्रावाणः तेभ्यः एभ्यः दश युक्ताः वहद्भ्यः (दुर्ग); युक्ताः qualifies ग्रावाणः and also अङ्गुलीः both understood; दशभिः is repeated because fingers have five different names in this Ṛk; अङ्गुलीभिः युक्ताः ग्रावाणः = the crushing-stones that come into contact (युक्ताः) with the fingers; दश युक्ताः = the ten fingers that come into contact with the crushing-stones; the crushing-stones carry (वहन्ति) with them the

ten fingers; both come into contact with one another and move along in company. दश before धुरः seems to have been joined to दश which precedes युक्ताः because the fingers are ten and not the crushing-stones. Durga most probably wanted to say :— धुरः ये एते ग्रावाणः तेभ्यः अर्चत । दशभिः दशाभिः (युक्तेभ्यः) दश दश युक्ताः (अङ्गुलीः) वहद्भ्यः (ग्रावभ्यः); the crushing-stones come into contact with the ten fingers and carry the ten fingers along with them while they move to and fro. Yāska should not have left the task of explaining दश धुरः० वहद्भ्यः to subsequent interpreters; Durga has discharged the task as best as he could. 17 धुर् comes from धूर्व् (धूर्वतेः) which means to strike (वधकर्मणः); दुर्ग :— धूर्वति इति वधकर्मसु पठितः (निघ० २।१९।४); by dropping व् and shortening धू we get धुर; धूः धुरौ धुरः is the declension. धुर् (धूः) meaning a yoke comes from the same root viz. धूर्व्; a yoke is called धुर् because it strikes (विहन्ति) the hump (वहं) of draught-animals; or it comes from धृ (धारयतेः) because it is held on their shoulders by these animals; सा हि धारयति अश्वम् अनड्वाहं वा (दुर्ग)=A yoke holds in i. e. prevents a horse or a bull from going astray; धृ धारणे (धा०१।९२५); धृ=ध्+ऋ; ऋ = अर् = उर्; ध् + उर् = धुर्.

सायण :— अवन्ति = गच्छन्ति. कर्माणि अभितः व्याप्नुवन्ति ताः अभीशवः. दश = दशभिः; धुरः = धूर्भिः = हिंसितृभिः अङ्गुलीभिः = with the fingers which crush Sōma; युक्ताः = युक्तान् ग्राव्णः = the crushing-stones which are united with (i. e. held by the ten crushing fingers); वहद्भ्यः = वहतः = अभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणान् = which crushing-stones are engaged in extracting Sōma-juice. अवानिभ्यः etc. which are dat. are altered to acc. because अर्च् governs the latter case in modern Sk. अर्च पूजायाम् (धा० १।२०४). दश अवनयः येषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनः (न्यः ?) ते दशावनयः = the crushing-stones with which the ten fingers are connected (संबन्धिन्यः) as these take hold (ग्राहकत्वेन) of those stones; दशकक्ष्याः etc. are to be similarly dissolved. दशयोक्त्राः =योक्त्रवत् बन्धने साधनभूताः दश अङ्गुलयः येषां तान् = the stones for holding which (बन्धने) the ten fingers fulfil the purpose of cords by which animals are tied to the poles of carts. दशयोजनाः=सोमेन सह योजने साधनभूताः दश अङ्गुलयः येषां तान् = the stones which are brought into contact (योजने) with (सह) Sōma (सोमेन) through the instrumentality of the ten fingers.

अवनि occurs 15 times in RV; in 12 places it means a river. आ घां रथः अवनिः न प्रवत्वान् सृप्रबन्धुरः सुविताय गम्याः (१।१८१।३); पृषदश्वासो

अवनयः न रथाः (१।१८६।८); here chariots are compared to rivers. In the present Ṛk अवनि is metaphorically used for a chariot because a chariot moves as smoothly and rapidly as a river ; the ten fingers are ten chariots which convey Sōma forward and backward. कक्ष्या = a mantle that covers a horse's body, a caparison ; इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वतः इयं मतिः कक्ष्या अश्वेव वाजिना (७।१०४।६) = Let this praise of ours surround or envelop you on all sides as a caparison (कक्ष्या) envelops two horses ; the horses are two because इन्द्रासोमा are two ; actually one caparison covers one horse only ; अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् (१०।१०।१३); यमी says to यम :— Another woman will enclose thee as (इव) a caparison (कक्ष्या) encloses a horse (युक्तं) or as a creeper (लिबुजा) envelops a tree ; आ तू षिञ्च हरिम् ईं द्रोः उपस्थे वाशीभिः तक्षत अश्मन्मयीभिः । परिष्वजध्वं दश कक्ष्याभिः उभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त (१०।१०१।१०) = Do strew this Sōma on a hollow oak-slab (द्रोः उपस्थे), pound (तक्षत) him with stone-crushers (अश्मन्मयीभिः वाशीभिः); envelop (परिष्वजध्वं) these stones with ten caparisons (कक्ष्याभिः); yoke (युनक्त) the horse (वह्निं) to (प्रति) the two yokes (धुरौ); the ten fingers of the two hands hold the crushing-stones ; these fingers are कक्ष्या ; उभे धुरौ means the two crushing-stones which are placed as it were on the neck of Sōma who is a horse here ; अरं रोदसी कक्ष्ये न अस्मै (१।१७३।६) = Oh Heaven and Earth (रोदसी), be sufficient to the man (अस्मै) like two caparisons ; the favour of Heaven and Earth is to envelop the devotee as a caparison envelops a horse ; कक्ष्ये is dual on account of रोदसी ; युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा (१।१०।३) = Yoke the two powerful (वृषणा = वृषणौ) hairy (केशिना = केशिनौ) horses that are stout enough to fill caparisons (कक्ष्यप्रा = कक्ष्यप्रौ); रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यप्राम् । अदात् (८।३।२२) = पाकस्थामन् has given me a horse that can bear a yoke (सुधुरं) and fill a spacious caparison. A horse that requires a spacious or large caparison must be stout-bodied ; कक्ष्याप्रा was probably shortened to कक्ष्यप्रा for the sake of convenient pronunciation. In the present Ṛk the ten fingers are so many caparisons that cover the crushing-stones. योक्त्र = a leather-strap by which a horse is yoked to a chariot ; the word occurs in हरीणां वृषन् योक्त्रम् अश्रेः (५।३३।२) and आपो योक्त्राणि मुञ्चत (३।३३।१३); in the latter the rivers are requested to let alone i. e. not to wet the leather-straps of the horses harnessed to chariots ; हरीणां योक्त्रं = the leather-straps of Indra's horses ; अश्रेः ? The ten fingers are

so many ropes with which the two crushing-stones are tied. योजन means a horse; ता भुज्युं विभिः ० समुद्रात्० ऊहथुः रजोभिः। अरेणुभिः योजनेभिः ० पतत्रिभिः अर्णसः निर् उपस्थात् (६।६२।६); the Aświns pulled भुज्यु out of the sea; for that purpose they rode in a chariot to which horses i. e. birds were harnessed; योजनः = रजः = a horse; विः = पतत्री = a bird. Indra is called हरियोजन (I । 62।13); हरी योजनौ यस्य सः हरियोजनः; युज्यते असौ योजनः = one that is yoked, a horse; cf. हर्यश्व which occurs frequently in RV; हरी अश्वौ यस्य सः हर्यश्वः; so योजन means अश्व. The fingers are ten horses. There is no question whatever about अभीशु; the ten fingers are so many reins; they are ten yokes (धुरः) placed on the necks of the stones. युक्त = a horse that is harnessed to a chariot; युक्ता=a mare; the fingers are mares. अङ्गुलीरूपाः दश धुरः दश युक्ताः वहद्भ्यः ग्रावभ्यः = to the stones that carry ten yokes on their necks and also ten mares in their journey to and fro. Previous interpreters were misled because instead of दशधूर्भ्यः दशयुक्तेभ्यः the composer of the Ṛk wrote दश धुरो दश युक्ताः वहद्भ्यः. दश अवनयः कक्ष्याः योक्त्राणि योजनाः अभीशवः येषां ते दशावनयः दशकक्ष्याः दशयोक्त्राः दशयोजनाः दशाभीशवः च; this is the correct dissolution of the compounds. The queer way in which these compounds were dissolved by Durga and Sāyaṇa was due to the misinterpretation of अवनि etc. by Ng. The fingers are horses, mares, caparisons, yokes, reins, ropes and chariots. The metaphors are funny though fantastic. अर्च् in RV governs both the acc. and daṭ.; अर्च् = to offer praises.

19 अन्नं = अ + न् + नम्; अ = आ; न् = न; नं = तम्; आ + न + तं = आनतम्; food is called अन्न when it bows before (hungry) creatures (भूतेभ्यः) i. e. presents itself to them in order to satisfy their hunger; अन्न comes from आ + नम्. But आनीतं also would be equally appropriate because food is brought towards the tongue; so अन्न would come from आ+नी. Or it comes from अद् (अत्तेः); अद्+तं = अन्नम्; Yāska gives a secondary place to this derivation because it does not bring out the real connotation of अन्न. Durga quotes:— अद्यते अत्ति च भूतानि (तै० उप० २।२); अद्यते = भुज्यते भूतैः. 21 दुर्गः— भ्रियते हि सः यः बलिष्ठः भवति। बिभर्तेः वा। स हि अन्येषां भर्ता भवति = He who is strongest has to be nourished or fed by others or he feeds (बिभर्ति) others; बल comes from भृ; भृ धारणपोषणयोः (धा० ३।५); भृ + अं = भर् + अं = बल् + अं = बलम्. In the text there is no वा after बिभर्तेः though Durga has it; one may however say that

बल comes from भृ because it supports or helps men on all occasions. 21-22 अष्टाविंशतिः एव =(The names for wealth) are *only* 28 like those for strength. 22 Wealth is called धन when it gratifies (धिनोति) men's desire for its acquisition; धि तर्पणे (धा० १।५९३); धि + नं = ध + नं = धनम्; but why not derive धन from दा ? Wealth is given to men by their own exertions or by fate or by God; दा + नं = द + नं = ध + नं = धनम्.

47।4 संक्षिप्तः विकर्षः=विकृष्टः विक्षिप्तः अर्थः संक्षिप्तः सन् क्षिप्रम् उच्यते (दुर्ग) =When a thing (अर्थः) stretched far (विकृष्टः = विक्षिप्तः) is contracted (संक्षिप्तः), then the manner of such an act is called क्षिप्र i. e. quick; क्षिप् + रं = क्षिप्रम्; वि + क्षिप् = वि + कृष् = to stretch far; सं + क्षिप् =to contract. 5 That which is near (अन्तिकं) is something that is brought (आनीतं) to one; thus अन्तिक comes from आ + नी; आनीतं= आ + नी + तम्; आ = अ; नी = न् + ई; ई = इ; त = त् + अ; न्+त् + इ = न्ति; अ + न्ति = अन्ति; अं = कम्; अन्ति + कं = अन्तिकम्. 6 संग्राम comes from सं + गम्; सं + गम् + रः; गम् = ग् + अ + म्; ग् + र = ग्र; सं + ग्र + अ; म् = म; सं + ग्रा + मः = संग्रामः; संगच्छन्ते हि परस्परेण तत्र योधाः (दुर्ग). Or from सं + गॄ; गॄ शब्दे (धा० ९।१८); सं + गॄ+आ+मः = संग्रामः; संगृणन्ति (= संशब्दायन्ते) शूराः तत्र परस्परेण (दुर्ग) = Enemy-warriors revile one another in battle. संग्रामः = सं+ग्रामः; ग्रामः इति संघातः उच्यते। तौ हि परस्परं विजिगीषया समागतौ तत्र भवतः (दुर्ग); ग्रामौ = संघातौ=two hostile groups or armies; संगतौ = समागतौ. But ग्राम may be taken in its usual sense of a village; two villages often fight with each other for one reason or another.

क्षीरस्वामी :— अद्यते इति अन्नम् (अमर २।९।४८); बलति (प्राणिति) बलम् (२।८।७९); बलं = बलम्; दधन्ति (ति ?) धनम् (२।९।९०); क्षिपति क्षिप्रम् (१।१।६४); अन्तः अस्य अस्ति इति अन्तिकः (३।१।६८); संग्रामयन्तः (न्ति ?) अस्मिन् संग्रामः (२।८।१०७); संग्रामयन्ति = संग्रामं कुर्वन्ति.

तत्र संग्रामनामगणे खले इत्येतस्य नाम्नः निगमाः संदिग्धाः भवन्ति। इतरः अपि धान्यखलः खलः इति उच्यते। संग्रामोऽपि च। तत्र एवं सति अस्याम् ऋचि वक्ष्यमाणायां खले न पर्वान् इति व्यपदेशात् विभागः लक्ष्यते सस्यखलसंग्रामखलयोः (दुर्ग); निगम in Nirukta means (1) a Vedic word, (2) a Vedic instance, (3) a Vedic use and (4) a verbal form; but according to Yāska and Durga, the word seems to mean 'a meaning' (अर्थ). खल which is mentioned in the next Ṛk has two senses (निगमौ); the distinction between these two viz. a threshing-floor and a battle-

field is given in the interpretation of that Ṛk in the next section. सं + दिह् = to combine in one and the same Ṛk; vide note on सं + दिह् (329|10-16) and तयोर्विभागः (330|18-31). The two senses of निर्ऋति and चकार are found together in य ईं चकार etc. (33|16-25) and those of समुद्र in आर्ष्टिषेणो होत्र etc. (35|1-8). निगमाः भवन्ति ought to be निगमौ भवतः; खले इति एतस्य संदिग्धौ निगमौ भवतः। तयोः विभागः may have been the original text.

7 खल in the form खले occurs only once in RV; खलः पात्रं स्फ्यौ अंसौ ईषे अनूक्ये (अथर्व सं० ११।३।९); त्रपु (= tin or lead) occurs in the preceding Ṛk; so here खल may mean quick-silver; vide Apte's Dic. But I do not know what स्फ्य and अंस have to do with quick-silver; स्फ्य = a sword-shaped implement used in sacrifices; अनूक = the backbone; अनूक्य = belonging to the backbone; अंसौ = shoulders; ईषे? खल, पात्र, स्फ्य, अंस and ईष may be the names of sacrificial articles. येषां पश्चात् प्रपदानि पुरःपार्ष्णीः पुरोमुखाः। खलजाः शाकधूमजाः उरुण्डाः ये च मट्मटाः कुम्भमुष्काः अयाशवः। तान् अस्याः ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय (अथर्व सं० ८।६।१५); here various sorts of ghosts and evil spirits seem to be referred to; खलजा? नमः० खल्याय (मै० सं० २।९।६ ॥ तै० सं० ४।५।६ ॥ वा० सं० १६।३३); खलः = धान्यखलः (उवट) = a threshing-floor; खलः (१) कल्के (२) भुवि (३) धान्ये (४) पुरे (५) कर्णे (६) जये (७) अधमे (महीधर); all these senses of खल are modern. खलः = धान्यविवेचनदेशः (सायण).

11 अभि + अस्मि = अभिभवामि. Durga has not the second अस्मि viz. that before निःषहमाणः. निष्षाळ्ह = निः + साह् = निःषहमाणः; सपत्नान् understood; सपत्नान् निःषहमाणः = entirely overcoming foes. 12 अभी (+ अस्मि) = अभिभवामि. द्वा = द्वौ. किमु = किम् + उ; उ expletive. करन्ति = कुर्वन्ति.

एक comes from इ (= to go); इ + कः = ए + कः = एकः; एक is a number (संख्या) gone (इता); इता संख्या = संख्यात्वं प्राप्ता (दुर्ग); एक is a thing that has gone to the status of a number. But Yāska may have meant to say that एक is a number that goes or moves while zero does not move as it by itself is useless for counting-purposes; or because एक goes to make up द्वि. द्वि (द्वौ) is a number (संख्या) that goes i. e. runs quicker (द्रुततरा) than one; द्वि comes from द्रु; द्रु गतौ (धा० १।९७०); द्रु + औ; द्रु = द्रु = द्व; द्व + औ = द्वौ. 13 Three (त्रयः) is a number that has most certainly crossed (तीर्णतमा) two; three goes beyond zero, one and two; त्रि comes from

तॄ; तॄ तरणे (धा० १।९९४); तॄ+अ+यः ; तॄ = त्+ॠ; ॠ = र्; त्+र्+अ+यः = त्रयः. Four (चत्वारः) is a number that moves fastest (चलिततमा) ; the word comes from चल्; चलिततमा त्रिभ्यः सकाशात् (दुर्ग) = gone farthest from three ; चल कम्पने (धा० १।८५७); चल विलसने (धा० ६।७५) ; what did चल् mean in Yāska's days ? Was it equal to चर्? चर गतौ (धा० १।५६०); or did it mean to shine ? Four is a number that outshines three. चर्+तु+आ+: ; च् = च + र्; तु + आ= त्वा; र्=र; र +: = रः ; च + त्वा + रः = चत्वारः. For पञ्चन्, षट् and सप्तन् vide 4615, 6715 and 66113 respectively. अष्टौ अश्नोतेः । ते हि सप्तसंख्यां व्याप्य वर्तन्ते (दुर्ग); अश् = to pervade ; अश् + तन्=अष् + टन् = अष्टन्. 13-14 न वननीया = न संभजनीया : नवसंख्यायुक्तायां तिथौ न कश्चित् अपि आरम्भः क्रियते (दुर्ग); नवन्=न+वन्; वन संभक्तौ (धा० १।४६४); वन् = to honour, to resort to ; nine is a number that is not resorted to or utilised as it is inauspicious. But what about राम-नवमी and नवरत्न ? Durga has not न अवाप्ता इति वा ; नवन् = न् + अव+न्; न् = न ; अव = अव+आप्ता ; nine is a number that is not obtained or utilised. दस उपक्षये (धा० ४।१०७) ; दस्ता=उपक्षीणा = exhausted, ended ; दशान्ता एव हि संख्या भवति (दुर्ग) =All single numbers have ten at the end, that is, they are followed by ten. Ten itself is a combination of one and zero ; दस् + अन् =दश्+अन्=दशन्. Or दशन् comes from दृश् because its use (अर्थ) is seen (दृष्ट) in every subsequent number ; 11 = 10 + 1 ; 19 = 10+9 ; 20 = 10 × 2 ; 90 = 10 × 9 ; 100 = 10 × 10 etc.

Avesta:— अएव (1), द्व (2), थ्रि (3), चतुर or चथ्रु or चथ्वरे (4), पंचन् (5), क्ष्वश् (6), हप्तन् (7), अश्तन् (8), नवन् (9), दसन् (10) ; Greek :— eis or en (1), duo (2), treis or tria (3), tettares or tettara (4), pēnta (5), hex (6), hepta (7), okto (8), ennea (9), deka (10); Latin :— unus (1); duo (2), tres (3), quattuor or quatuor (4), quinque (5), sex (6), septem (7), octo (8), novem (9), decem (10); Anglo-Saxon :— ān (एन्=1), twā or tu (2), threō (3), fēower (4), fif (5), six (6), seofn (7), eahta (8), nigon (9), tyn (10) : English :— one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten.

One would like to enquire how Greek and Latin etymologists would have derived or did derive their names for numbers ; it is needless to say that the derivations of एक etc. are mere freaks.

विंशतिः = द्विः+दशतः ; दशतः=a group of ten ; विंशतिः=विं+शतिः ; वि = द्विः ; शतिः = दशतिः ; दशति is found shortened to ति in षष्टि,

सप्तति, अशीति and नवति and also in twenty to ninety in Eng.; षष्+ (दश-) तिः=षष्टिः; so सप्तति etc.. शत् in त्रिंशत्, चत्वारिंशत् and पञ्चाशत् stands for दशत्; दशत् and दशति (= 10) may have been once in existence. Were त्रिंशत्, चत्वारिंशत् and पञ्चाशत् originally त्रिंशति, चत्वारिंशति and पञ्चाशति like विंशति which originally may have been द्विंशति? Again there is a question about the nasal in these four words. In Latin we find the nasal in viginti (=20), triginta (=30), quadraginta (=40), quinquaginta (=50), sexaginta (=60), septuaginta (=70), octoginta (=80) and nonaginta (=90). विंशतिः = viginti; त्रिंशत् = triginta; चत्वारिंशत्=quadraginta; पञ्चाशत् = quinquaginta. षष्टि, सप्तति, अशीति and नवति differ in their finals from sexaginta, septuaginta, octoginta and nonaginta. Was पञ्चाशत् once पञ्चांशत्? And were षष्टि, सप्तति, अशीति and नवति once षडंशति, सप्तांशति, अष्टांशति and नवांशति? What was this इंशति or इंशत्? Did they stand for दशति and दशत्? How are we to account for the nasal in Sk. and in Lat. and also in 'twenty' in English? दशति also resembles षष्टि, सप्तति, अशीति and नवति and therefore must mean 100; दश + (दश-) तिः = दशतिः = 10 × 10 = 100. Apte's Dic.:—दशत् or दशति or दशक = 10; दशतः = in 10 ways. But दशत in Yāska's days meant 10; Durga had विंशतिर्द्विर्दशतः in his text; but he explains विंशति by द्विर्दश which shows that दशत meaning a group of 10 had gone out of use in his time. शत = श + त; श = दश; त = दशत; दश(=10) × दशत (=10) = 100. शत (Avesta); centum (Lat.). Was centum originally decentum? Decentum = decem (= 10) × tum (=10)=100; if so, शतं may originally have been दशतं.

Yāska should have written सहस्रम् अयुतं प्रयुतं नियुतम् अर्बुदम् इति तत् तत् अभ्यस्तम्; in the quotation from Kāṭh. S. given below every second number is a tenth multiple of the first; e. g. दश = एक × दश; शतं = दश × दश; सहस्रं = शतं × दश and so on; so दशकृत्वः is understood before अभ्यस्तं; दशकृत्वः अभ्यस्तं = repeated 10 times; 1 repeated 10 times is 10. Yāska must have had this Kāṭh. quotation in his mind when he wrote अयुतं प्रयुतं नियुतं तत् तत् अभ्यस्तम्.

15 सहस्रं = सहस् + रस्; सहस् = बलं (निघ० २।९।१७); रं = वत्; a group of even 1000 weaklings, says Durga, becomes strong or powerful (सहस्वत्). अयुतं प्रयुतं नियुतं तत् तत् अभ्यस्तंम्; तत् तत् = every one of these three words; each one of

these three words is a ten-fold summation of the preceding word; अयुतं is preceded by सहस्रं, प्रयुतं by अयुतं and नियुतं by प्रयुतं : अयुतं = सहस्रं × दश ; प्रयुतं = अयुतं × दश ; नियुतं = प्रयुतं × दश ; the order in the text is that of Kāṭh (17|10), Mait (II|8|14), and Kap. (26|9); in the printed edition of Mait. अयुतं substituted for नियुतं is evidently an error as अयुतं has been already mentioned after सहस्रं. T. S. (IV|4|11) places नियुतं before प्रयुतं which order is found in Durga's Vṛtti; he says :—सहस्रं दशकृत्वः अभ्यस्तम् अयुतम् । अयुतम् अपि दशकृत्वः अभ्यस्तं नियुतम् । नियुतम् अपि दशकृत्वः अभ्यस्तं प्रयुतम् ; Yāska usually quotes from Mait ; in later times different values came to be attached to प्रयुत and नियुत ; the alteration of प्रयुतं नियुतं to नियुतं प्रयुतं must have been made by someone in imitation of T. S. in order to suit the opinion of his own day. Durga must have had this altered text before him. काठक सं० :— एका च दश च । दश च शतं च । शतं च सहस्रं च । सहस्रं च अयुतं च । अयुतं च प्रयुतं च । प्रयुतं च नियुतं च । नियुतं च अर्बुदं च । अर्बुदं च समुद्रश्च । मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च (१७|१०); there are a few departures from this order and also a few omissions in Mait. and Kap; तै० सं० :— एका च शतं च सहस्रं च अयुतं च नियुतं च प्रयुतं च अर्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च (४|४|११); here there is not the repetition of शत, सहस्र etc. that is found in the other three. Mait., Kap. and T. S. insert न्यर्बुदं between अर्बुदं and समुद्रः. The enumeration shows that people in the days of these three Vedas could count upto परार्ध which has 17 ciphers after 1.

15-16 Now Yāska derives अर्बुद which occurs in the above enumeration. अर्बुद (अर्बुदः) = a cloud (मेघः) : अर्बुदः = अर् + बु + दः ; अर् = अरणम् ; बु = अम्बु ; अर्बुदः = a cloud that gives flowing water. Ng does not include अर्बुद among names of clouds (I|10). The text follows Gur.; अर्बुद is mas. while अम्बुमत् is neu ; this shows that the derivation of अर्बुद is senseless; अम्बुमत् should have been अम्बुमान् ; a cloud is called अर्बुद because it contains water (अम्बुमान्). अम्बुमत् भाति may be the explanation of अर्बुदं ; अर्बुद is a number that appears (भाति) to contain a huge quantity of water like a cloud ; a cloud bulges with water ; अर्बुद bulges with a long array of 7 ciphers after 1. Maha :— अम्बुदः मेघः भवति । अरणम् अम्बु । तदः । अम्बुदः । अम्बुमत् भाति इति वा । अम्बुमत् भवति इति वा ; thus it substitutes अम्बुदः for अर्बुदः and places अम्बुमत् भाति इति वा before अम्बुमत् भवति इति वा ; this exchange of भाति and भवति is senseless. The text in Gur. should have been:—अर्बुदः मेघः अम्बुमान् भवति । अर्बुदं अम्बुमत् भाति. Durga omits

अम्बुमत् भवति० भाति इति वा. स यथा उदकभावम् आपद्यमानः महान् बहुः भवति वर्षन् तत् इव अर्बुदम् । तत् अपि वर्षत् इव यत् बहु द्रव्यजातं भवति तत् अर्बुदम् इति उच्यते (दुर्ग); a cloud which at first consists of vapour and at the time of raining has that vapour transformed into water becomes big (महान् = बहुः); so अर्बुद is like (इव) that (तत्) cloud ; a huge number of anything that seems as it were to burst down on account of its very hugeness is called अर्बुद. बहुः is simply a paraphrase of महान् ; वर्षन् is not required ; both seem interpolated ; सः अर्बुदः मेघः यथा महान् भवति तथा विशिष्टसंख्यावाचकम् अर्बुदं महत् भवति ; तत् इव ought to be सः इव because it stands for सः अर्बुदः ; सः is changed to तत् on account of अर्बुदं. The process by which अर्बुद originally meaning a cloud came to mean a huge number would be called लक्षणा ; the relation between the two senses is that of hugeness. अर्बुद occurs 7 times in RV and is the name of an enemy of Indra ; इन्द्रो मह्ना महतो अर्णवस्य वि मूर्धानम् अभिनत् अर्बुदस्य । अहन् अहिम् अरिणात् सप्तसिन्धून् (१०।६७।१२); here अर्बुद is अर्णव and अहि ; अर्णव = full of water; अर्बुद therefore like अहि means a cloud. Perhaps Yāska had this Vedic अर्बुद before him when he says अर्बुदः मेघः भवति. अर्बुदः = (1) अद्रिः, (2) व्याधिः and (3) संख्याविशेषः (अमर ३।५।१९ क्षीरस्वामी). अर्बुद does not mean a cloud in modern Sk. अर्बुदः or अर्बुदं = a cloud (Apte's Dic.) ; but no instance is quoted.

17-18 न=इव. खल comes from खल् (खलतेः) or स्खल् (स्खलतेः) ; खल् + अः = खलः ; स्खल् + अः = खल् + अः = खलः . दुर्गः— खलः स्खलतेः वा भ्रंशत्यर्थस्य । भ्रश्यन्ति हि तत्र योधाः । खलतेः वा हिंसार्थस्य । हिंस्यते हि तत्र परस्परेण ; the senses assigned by Durga to स्खल् and खल् are not those given in the धातुपाठ ; खल संचये (धा० १।५४६) and स्खल संचलने (धा० १।५४५); स्खलन्ति = भ्रश्यन्ति = fall down ; खल्यते = हिंस्यते ; warriors wound each other. खलतेः and स्खलतेः were स्खलतेः and खलतेः in Durga's text ; his text seems to have been स्खलतेः वा भ्रंशयतिकर्मणः । खलतेः वा हिंसाकर्मणः in place of खलतेर्वा । स्खलतेर्वा. 19 खलः = धान्यखलः = a threshing-floor ; दुर्गः— तत्रापि भ्रश्यन्ति चूर्ण्यमानानि धान्यानि । हिंस्यन्ते वा । चूर्ण्यन्ते इत्यर्थः . समास्कन्नो भवति ought to be followed by इति वा, for Durga has अथवा समास्कन्नः असौ भवति. स्कन्द् + अः ; स्कन्द् = स् + क + न् + द् ; स् and न् to be omitted ; क = ख ; द् = ल् ; ख + ल् + अः = खलः ; a threshing-floor is (भवति) spread over by grain in a disorderly manner ; समास्कन्नः=विप्रकीर्णः (दुर्ग). We do not find समास्कन्न in Apte's Dic. ; आ+स्कन्द् = to assail, to attack ; सं = in a mass ;

समास्कन्नः = attacked in a mass; a threshing-floor is attacked on all sides by the flail; Durga's विप्रकीर्णः seems to be a mere guess. धान्यखलः after खलः must be an interpolation (though Durga has it) as Yāska never explains words current in his time.

अमर (३।१।४७) :— पिशुनो दुर्जनः खलः; क्षीरस्वामी :—खं शून्यं लाति खलः। खलति चलति वा. देवराजः—खज मन्थे (धा० १।२३२)। मथ्यन्ते हि योद्धारः तत्र। स्खल सञ्चलने। स्खलन्ति तत्र कातराः; खज्+अः = खल्+अः = खलः.

20 अनिन्द्राः = ये इन्द्रं न विदुः = ये माम् इन्द्रं न विदुः याथात्म्यतः (दुर्ग) = who do not know as I am, that is, do not realise or fathom my character; ignorant as they are of my true character they have no business to fall foul of me. अनिन्द्राः इतरे इति वा। अनिन्द्राः सन्तः आत्मना कथम् इन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति। ननु नाम इन्द्रत्वेन एव अहम् अतिरिक्तः तेभ्यः (दुर्ग); the mere fact that I am Indra and that they are not Indra ought to silence them as the very name Indra ought to convince them that I am superior to them in every possible way. Thus Yāska evolves a sentence out of अनिन्द्राः. Durga's text seems to have had अनिन्द्राः इतरे इति वा and not इन्द्रो हि अहम् अस्मि which latter words may be a mere inference from अनिन्द्राः इतरे. Mahā. has वि before विदुः. अविद्यमानः इन्द्रः येषां ते अनिन्द्राः = those who do not possess Indra i. e. know him intimately; or न इन्द्राः अनिन्द्राः = those who are not Indra.

दुर्गः— आध्यात्मिकः मन्त्रः। इदं तावत् जगत् एकः एव अहम् अभ्यस्मि अभिभवामि अभिभूय च वर्ते। अस्य सर्वस्य अहम् एकः अधिपतिः इति अभिप्रायः = In this Ṛk Indra speaks about himself; "I, single-handed, overcome all this universe and stand outside it, that is, I am the overlord of all"; इदं = इदं जगत्; निष्षाट् = निःषहमाणः सपत्नान्; शत्रून् निश्चयेन अधिकं वा अभिभवामि = I overcome foes most certainly (निश्चयेन) or even more than they expected. I alone overcome a foe that confronts me, even two that do so; even if three come together, what can they do unto me? Nothing at all. यथा खलस्थाने कर्षकेण पर्षान् बहून् अपि संचितान् पूलान् अप्रतिबन्धेन क्षुद्येरन् एवम् अहम् अपि भूरीन् (भूरि) अपि शत्रून् आगतान् क्षणादेव तैः अप्रतिबध्यमानः हन्मि; पर्षान् बहून् अपि संचितान् पूलान् ought to be पर्षाः बहवः अपि संचिताः पूलाः; just as sheaves of corn piled one upon another, whatever their number, are easily pounded by a cultivator, so I too strike down in a moment any number of foes that may confront me without let or hindrance in battle (खले). तम् एवंप्रभावं सन्तं मां किं निन्दन्ति शत्रवः = Do foes dare revile me,

knowing as they do what I am? नाहं निन्दार्हः स्तव्यः अहं = They ought to praise me and not revile me. Vide Durga's explanation of ये इन्द्रं न विदुः । इन्द्रः हि अहम् अस्मि अनिन्द्राः इतरे इति वा (461 । 8-16).

सायण :-- अहम् इदानीम् (इदं) एकं शत्रुम् एकः असहायः एव सन् अभ्यस्मि । अभिभवामि । किंच । निष्षाट् सपत्नान् निःषहमाणः अहं द्वा द्वौ अपि असह्यौ शत्रू अभ्यस्मि । किमु किं वा त्रयः शत्रवः करन्ति । कुर्वन्ति । तान् अपि अभिभवामि इत्यर्थः । किं बहुना । खले न यथा जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान् अनायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत् पर्षान् निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रतिहन्मि । मा माम् अनिन्द्राः इन्द्ररहिताः इन्द्रम् अजानन्तः इन्द्रविरोधिनः शत्रवः माम् इन्द्रं किं निन्दन्ति । निन्दितुम् अशक्ताः इत्यर्थः । अत्र अभिभवामि इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम्; इदं = इदानीम्; एकः = असहायः सन्; किमु = किं वा; जीर्णव्रीह्यादिस्तम्बान् understood; पर्षान् = निष्ठुरान् शत्रून्; अनिन्द्राः = इन्द्ररहिताः = इन्द्रम् अजानन्तः इन्द्रविरोधिनः शत्रवः. पर्षान् = निष्ठुरान् शत्रून्; is this a mere guess?

इदं ought to be इमं as द्वा and त्रयः are mas.; अभीमेकः एकमस्मि निष्षाट् is rhythmically faultless. सह् = to overcome; निः सह् = to overcome completely; निष्षाट् = one who overcomes one and all completely, one who spares none. As I spare none but overcome all that oppose me (निष्षाट्), here I bear down (अभि + अस्मि) this (इमं) one (एकं) alone (एकः). अभी = अभि + ई; ई = ईं = these; ईम् एतौ द्वौ अभि अस्मि = Here I bear down these two fellows that are coming at me. What (किं) indeed (उ) can these three do unto me? It is impossible to fix the senses of खल and पर्ष; if we read खलेन for खले न, खलेन may mean with a खल i. e. bludgeon. पर्ष=contemptible enemies? भूरि was most probably भूरीन्. प्रति + हन्=to strike back, to repel. Here I repel (प्रतिहन्मि) these numerous (भूरीन्) contemptible foes (पर्षान्) with blows from my bludgeon. अनिन्द्राः = those who are not Indra i. e. those who do not possess Indra's strength; Indra was a tower of strength; in comparison his foes were mere weaklings. द्रुह्यो दहामि सं महीः अनिन्द्राः (१।१३३।१); अनिन्द्राः महीः द्रुहः = feeble, though numerous, foes. किं माम् अनिन्द्राः कृणवन् अनुक्थाः (५।२।३); I, Indra, deserve to be sung in उक्थ songs; but these godlings are never praised in those songs; what can such worthless and contemptible godlings do unto me? Feeble wretches (अनिन्द्राः)! Do they dare revile (निन्दन्ति) me? The five Āryan tribes defied Indra continuously, reviled him and even poured contempt on him; Indra was more than a match for them and smashed them completely. Has पर्ष anything to do with the Greek word

Persae (= Persians)? There was enmity between the Āryans and the Persians who reviled each other's gods; Indra was an abomination to the ancient Persians; so they might be called अनिन्द्र i. e. haters of Indra; he must have wreaked his vengeance on them. Perhaps they were the देवनिदः (=revilers of the gods) mentioned in I।152।2, II।23।8 and VI।61।6. When Indra forced his way into the pantheon of the five Āryan tribes, he must have become a defender of the new faith.

21-22 In the catalogue of roots that mean to pervade (व्याप्तिकर्माणः) there are two declinable forms (नामनी) viz. आक्षाणः and आपानः; आक्षाणः = आश्नुवानः; अशू व्याप्तौ (धा° ५।१८); अश् + स् = अक्ष्; आ+अक्ष् +आनः = आक्षाणः. आपानः = आप्नुवानः; आप् + आनः = आपानः. मक्षू ता ते इन्द्र दानाप्नसः आक्षाणे शूर वज्रिवः (१०।२२।११); सायणः—हे शूर वज्रोपेत इन्द्र दानाप्नसः दानकर्मणः। स्तोतृभ्यः सततम् अभीष्टफलप्रदस्य इत्यर्थः। ते तव स्वभूतानि मक्षु क्षिप्राणि अविलम्बितानि। क्षिप्रकारणयुक्तानि इत्यर्थः। आक्षाणे योद्धृभिः व्याप्यमाने त्वयि अवस्थितानि ता तानि कर्माणि स्तोतारः स्तुवन्ति इति शेषः. दानम् अप्नः कर्म यस्य तस्य तव = of thee whose action is towards making gifts to devotees; Indra constantly gives wealth to them; hence they praise all the deeds that stand in Indra, that is, are performed by him when he is occupied with enemies. But अप्नस् means wealth; अप्नसः धनस्य दाना दानानि; हे वज्रयुक्त शूर इन्द्र त्वया आक्षाणे कृतानि धनस्य ता तानि दानानि मक्षु मक्षूणि बहूनि सन्ति; आक्षाण seems to be a proper name; Indra bestowed wealth on him from time to time; आक्षाणे दाना=आक्षाणाय दानानि; आक्षाणे is the only form of आक्षाण in RV. आक्षाणः=अक्ष्णः पुत्रः; but अक्षन् is not the name of any person in RV; vide पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः (40।11) and the note thereon (398।5-6).

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयत् दिवेदिवे (२।३४।७); सायण:—तं = तं पुत्रम्; वाजिनं = अन्नवन्तं बलवन्तं वा; रथे = रंहणे = युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति = on the occasion of your visiting our house; दिवेदिवे = प्रतिदिवसम्; चितयत् = प्रज्ञापयत् = युष्मद्गुणप्रख्यापकम्; ब्रह्म = स्तोत्रम्; आपानं = आप्नुवन्तम्; दात = प्रयच्छत. But the sense seems to be:—रथे was most probably रथं; वाजिनं रथं=a chariot full of wealth; चितयत् = shining; ब्रह्म = wealth; चितयत् ब्रह्म = shining wealth i. e. gold. पा = (1) to protect, (2) to drink; these senses of पा are very frequent in RV; but in one or two Ṛks it seems to mean 'to give'; तत् वार्यं वृणीमहे° मित्रो यत् पान्ति वरुणो यत् अर्यमा (८।२५।१३) = We solicit that wealth (वार्यं) which the three gods

give (पान्ति) to their devotees. पिबतं घर्मं० अश्विना । ता मन्दमाना मनुषो दुरोणे आ नि पातं वेदसा वयः (८।८७।२) = Drink warm milk, Oh Aświns; while drinking (मन्दमाना = मन्दमानौ) in the house (दुरोणे) of the man (मनुषः) i. e. the sacrificer, give (आ + पातं) wealth (वयः) to us (नि = नः ?) out of your wealth (वेदसा). These are solitary instances no doubt. आपानं = that which gives fully; Oh Maruts, give (दात) us (नः) that chariot (रथं) which contains wealth (वाजिनं) and which gives fully (आपानं) shining (चितयत्) wealth (ब्रह्म) daily (दिवेदिवे). आ + पा is the root in आपानं and not आप्. आपानासो विवस्वतः जनन्त उषसो भगम्। सूरा अण्वं वि तन्वते (९।१०।५); विवस्वतः = इन्द्रस्य; आपानासः = आपानभूताः; उषसः भगं जनन्तः जनयन्तः सूराः सरन्तः सोमाः अण्वं वि तन्वते। अभिषववेलायाम् उपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति (सायण); Sōma (Sōma-juice) who (which) is the drink of Indra and who generates the Sun from the Dawn makes a noise while flowing into उपरव at the time of extraction. But the sense is :— Sun-bright (सूराः) Sōma who is going to be drunk (आपानासः) and who generates the Dawns (उषसः) and the Sun (भगं) from shining Dyaus (विवस्वतः) stretches (वि तन्वते) the hairy strainer (अण्वं); आपानासः = आपीयमानाः; सूराः = सूर्यसदृशाः सोमाः; विवस्वतः = दिवः; the Dawn and the Sun are the offspring of Dyaus; all this means that Sōma-juice when diluted liberally with water and milk looks exceedingly bright or in the language of exaggeration as bright as the Sun; the juice when poured into the strainer naturally swells it in size; आपान here comes from आ + पा (= to drink fully). 23 दुर्ग :— तत्र (= वधकर्मधातुमध्ये) वियातः इति एतत् नाम; वियातयते = नानाप्रकारं यातयते यः शत्रून् सः वियातः = वियात is one who torments foes in a variety of ways; यत निकारे (धा० १०।२०२); निकारः = torment. अथवा। वियातय एवम् यः उच्यते स्तोतृभिः सः वियातः = Or वियात is one who is requested by devotees to torment their foes in a variety of ways. वियात thus comes from वि + यत्; यती प्रयत्ने (धा० १।३०); वि + यत् + अः = वि + यात् + अः = वियातः. देवराज :— तत्र वियातः इति एतत् वियातयन इति वियातय इति वा इति भाष्ये। अत्र स्कन्दस्वामी :— विपूर्वस्य यातयतेः वा। ये प्रत्यये वियातयः इति भवति। धारयः पारयः इतिवत्। तस्य संबोधनं वियातय इति। वियातयितर् इति वा पाठान्तरम्; Durga has वियातयते while here we have वियातयन इति; most probably वियातयन is a misprint for वियातयत i. e. वियातयते; just as धारय and पारय are nouns so is वियातय; वियातय is one who makes people strive in a variety of ways; य in धारय, पारय and वियातय is a noun-making termination; वियात was originally वियातय.

Another reading for वियातय is वियातयितर्. So वियात was either वियातय or वियातयितर्; both are voc. sing. But here there is much ado about nothing, for वियात does not occur in any Veda. धृष्टे धृष्णुः वियातः च (अमर ३।१।२५); क्षीरस्वामीः— विरुद्धं याति वियातः; वियातः = धृष्णुः = daring. So वियात is a modern word; वैयात्यं (an abstract noun from वियात) means boldness, immodesty, rudeness (Apte's Dic.). From the inclusion of वियात in Ng it seems that that word was used of Indra in the literature of that time.

48|1 आखण्डल=आखण्डयितर्; खडि भेदने (धा० १०।४८); आ+खण्ड्+अलः = आखण्डलः; आभिमुख्येन (आ) अवस्थितः यः खण्डयति मेघान् सः आखण्डयिता (दुर्ग) = one who confronting clouds smashes them; आखण्डल प्रहूयसे = Oh smasher of clouds, thou art invoked. The Ṛk from which these words are quoted contains three difficult words viz. शाचिगो, शाचिपूजन and आखण्डल; आखण्डयितर् is a mere guess; the word occurs here only. Mahā has खण्डं खण्डयतेः after आखण्डयितर्.

In Ng (2|19) तळित् (20) precedes आखण्डल (21) and yet Yāska reverses the order of the two words on which Durga says :— आखण्डलशब्दे अल्पतरं वक्तव्यम्। बहुतरं तडित्-शब्दे इति क्रमभेदेन एतौ निरुच्येते; but in Yāska's Ng आखण्डल most probably or even certainly preceded तडित्.

2 संसृष्टे कर्मणी यस्मिन् = in which two senses are combined viz. अन्तिक and वध; तळित् = (1) अन्तिकम् (निघ० २।१६।१); ताळित् = वधः (निघ० २।१९।२०); अन्तिकम् इति वधः इति च कर्मणी (अर्थौ) संसृष्टे (संसृष्टौ) तळित्-शब्दे भवतः; अन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म is not good Sk; it ought to be संसृष्टान्तिकवधकर्म. दुर्ग :— तडित् इति एतत् शब्दरूपम् अन्तिकाभिधायि वधाभिधायि च इति एकम् एव हि एतत् उभाभ्याम् अर्थाभ्यां संप्रयुज्यते which seems to be a paraphrase of Yāska's words. संसृष्ट is different from संदिग्ध; vide note on संदिग्ध (329 | 10-16); by संसृष्टकर्म Yāska simply means that तडित् has two meanings only; these two meanings are found in two different Ṛks. तळित् comes from तड् (ताडयति); तड् + इत् = तडित् = तळित्. Durga has विद्युत् अपि च तडित् इति उच्यते before ताडयति इति सतः and rightly, for तडित् when it means वध comes from तड् and not when it means अन्तिक. ताडयति इति सतः = यदा विद्युत् (वृक्षादीन्) ताडयति तदा सा तडित् इति उच्यते। यदा सा विद्योतते तदा सा विद्युत् इति उच्यते. RV has however तळित्; the only form of तळ् or ताळ् is ताळ्हि found in संशाय पविम् इन्द्र तिग्मं वि

शत्रून् ताळ्हि वि मृधो नुदस्व (१०।१८०।२). Devarāja derives तडित् from तड् even when it means अन्तिक. तडे आघाते (धा० १०।४६). May not तडित् be a mere imitation of the crackling sound that follows lightning ? दुर्ग :— यथा तु अन्तिकनाम इदं तथा इयम् ऋक् उदाहरणम्; so his text seems to have been :— विद्युत् तडित् भवति । ताडयति इति सतः । अन्तिककर्मणः एषा भवति; अन्तिक० भवति is a necessary introduction to the next section where Yāska renders तळितः by अन्तिके.

6 सुवृधा = सुवर्धयित्रा ; दुर्गः—त्वया वयं सुष्ठु वर्धयित्रा वर्धिताः अनुगृहीताः सन्तः = we favoured by thee who favourest (thy devotees) exceedingly well ; सुवृधा inst. sing. of सुवृध्. स्पार्हा = स्पृहणीयानि. 7 वसु = वसूनि. मनुष्या = मनुष्या + आ ; मनुष्या = मनुष्येभ्यः ; आ to be prefixed to ददीमहि. दुर्गः— मनुष्येभ्यः तान् (मनुष्यान्) अभिभूय आददीमहि = We will take wealth from men who are our enemies by defeating them. च after the first याः and that after the second याः understood. तळितः = अन्तिके. 7-8 अरातयः = अदानकर्माणः वा । अदानप्रज्ञाः वा ; दुर्ग :— रातिः दानार्थः । अस्माकम् अभिमतान् अर्थान् ददतः ये निवारयन्ति ते अरातयः = those who forbid donors who give us wealth desired by us ; दानं कर्म येषां ते दानकर्माणः = those who are always engaged in making gifts ; अदानकर्माणः = those who oppose such liberal-minded men ; अदानप्रज्ञाः वा = न दातव्यम् अस्माभिः इति एवं येषां प्रज्ञा ते अदानप्रज्ञाः = those who have no mind whatever to make gifts. अदानकर्माणः would ordinarily mean those who do not make gifts ; but here it has a different sense on account of अदानप्रज्ञाः ; there is no point in saying that those who are disinclined by nature towards charity make no gifts ; according to Yāska and Durga अदानप्रज्ञाः are different from अदानकर्माणः. 8-9 अप्नस् = रूपं (निघ० ३।७।८) ; अप्नस् comes from आप् (आप्नोतेः) ; आप् + नस् = अप् + नस् = अप्नस् ; तत् हि आप्नोति आश्रयम् (दुर्ग) = Beauty or form is called अप्नस् because it obtains i. e. resorts to things for its abode ; beauty or form belongs to things and can never be independent of them. दुर्ग :— तान् जम्भय स्तम्भय निश्चेष्टान् कुरु ; जम्भय = स्तम्भय = निश्चेष्टान् कुरु = Root them to the ground, prevent their movements ; अनप्नसः अरूपान् च एतान् कुरु = and deform them. Thus Durga evolves a sentence out of अनप्नसः. जभि गात्रविनामे (धा० १।३८८) ; जभि नाशने (धा० १०।१८३) ; but Durga attaches a different sense to जभ्.

Yāska and Durga :— Oh Br., we will extort from enemies desirable wealth with the help of thee who favourest thy devotees ;

root to the spot our enemies who are at a distance (दूरे) and who are near (तळितः) us; deform them.

सायण :— मनुष्या = मनुष्येभ्यः = दातृभ्यः. आ ददीमहि = गृह्णीमहि. दूरे = दूरदेशे. तळितः = अन्तिके. अरातयः = शत्रवः (अमर २।८।११); इयर्ति अरातिः (क्षीरस्वामी). अनप्नसः = कर्महीनान् (शत्रून्); अप्नः = कर्म (निघ० २।१।२). जम्भय = नाशय; जभि नाशने (धा० १०।१८३).

Geldner :— Through thee (त्वया), highly conducive to prosperity (सुवृधा), may we possess (आ ददीमहि) the longed-for (स्पार्हा) human (मनुष्या) belongings (वसु), Oh Brahmaṇaspati. The ill-will (अरातयः) which (याः) threatens (अभिसन्ति) us (नः) from afar (दूरे) and near (तळितः), smother (जम्भय) the refusers of largess (अनप्नसः).

For the sake of rhythm the Ṛk should be thus arranged :— त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते। स्पार्हा वसू मनुष आ ददीमहि। या नो दूरे तळित आ अरातयः। अभी सन्ति जम्भय ता अनप्नसः; line 2 loses one syllable by मनुष्या; तळितो या in line 3 is quite unrhythmical. सु धनं वर्धते वर्धयति ददाति वा असौ सुवृध्; वर्धं शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान् (७।९५।६) = Oh white river (शुभ्रे), give (वर्धं = रासि) wealth (वाजान्) to the praiser (स्तुवते); वर्धो अग्ने वयः अस्य (१।७१।६) = Oh Agni, increase his wealth. Br. increases the wealth of his devotees. मनुस् = (1) Manu, the progenitor of mankind; (2) one descended from him, man; मनुषः = descendants of Manus; होत्राभिः अग्निं मनुषः समिन्धते (१।३६।७) = The descendants of Manus kindle Agni with offerings; तम् उ हव्यैः मनुषः ऋञ्जते गिरा (२।२।५) = The descendants of Manus propitiate him alone with offerings and praise; वयं मनुषः स्पार्हाणि वसूनि आ ददीमहि = We hope to receive desirable i. e. abundant wealth from thee, descended as we are from Manus; Manus was a name to conjure with; an appeal for abundant wealth is made to Br. in the name of Manus; no god or goddess would deny a request made by a descendant of Manus. आ after तळितः means इव; तळितः इव याः दूरे सन्त्यः अरातयः नः अस्मान् अभि सन्ति ताः अनप्नसः जम्भय. रातिः = अप्नस् = धनम्; रा = to give; रातिः = a gift, wealth; अरातिः = negation of wealth, sheer poverty. अप्नस् = wealth; यत् चित्रम् अप्नः उषसः वहन्ति ईजानाय शशमानाय (१।११३।२०) = that shining (चित्रं) wealth (अप्नः) viz. gold which (यत्) the Dawns (उषसः) fetch down (वहन्ति) in order to give it to the acrificer (ईजानाय = शशमानाय); ते सौभगं वीरवत् गोमत् अप्नः) दधातन द्रविणं चित्रम् अस्मे (१०।३६।१३) = Oh All-gods, give (दधातन

us (अस्मे) shining (चित्रं) wealth (सौभगं=द्रविणं=अप्नः) which should consist of heroic sons (वीरवत्) and cows (गोमत्). अनप्नसः=धनविहीनाः = containing not even a farthing. Before sheer poverty attack the devotee like lightning, he requests Br. to destroy it altogether by making ample provision of wealth to him. Abundance of wealth would certainly keep off the great enemy viz. poverty. This is no unusual prayer in RV. जम्भ=a jaw, a molar ; अग्निः जम्भैः तिगितैः अत्ति० वना (१।१४३।५) = Agni devours forests with his sharp teeth viz. flames ; जम्भैः संधेहि अभि यातुधानान् (१०।८७।३) = Seize fast magic-dealers with or between thy jaws. जम्भय् = to seize with the jaws, to crush, to destroy altogether ; जम्भयन्तः अहिं वृकं रक्षांसि सनेमि अस्मत् युयवन् अमीवाः (७।३८।७) = May the gods by utterly crushing (जम्भयन्तः) vile enemies (अहिं = वृकं = रक्षांसि), keep off (युयवन्) these pests (अमीवाः) from us (अस्मत्) for ever and ever (सनेमि).

9-10 तडित् (तळितः) here means lightning (विद्युत्) ; lightning (विद्युत्) is called तडित् because (हि) she i. e. lightning strikes down (अवताडयति) trees etc. ; Durga says lightning does this by assuming the form of a thunderbolt ; another reason why तडित् means lightning lies in the word दूरे ; lightning is seen (दृश्यते) from afar (दूरात्). Yāska should have explained the second half of the Ṛk from the point of view of शाकपूणि, for the stumbling-block is याः after तळितः. Perhaps शाकपूणि said that both lightnings and enemies attacked the devotees of Br. He insists that तडित् here means lightning and lightning only. Yāska said in the last section that अन्तिक and वध were combined in तडित् ; in the present Ṛk he is for अन्तिक and quotes शाकपूणि who is for वध ; Ng does not mention names of lightning anywhere ; as lightning is a tool with which to strike, it most probably included तडित् among words that mean to strike ; वध therefore seems to have been used by Yāska to mean lightning ; तडित् इति अन्तिकविद्युतोः संसृष्टकर्म would have been more intelligible. As Yāska did not agree with शाकपूणि, he ought to have quoted a Ṛk in which तडित् does mean वध beyond any doubt ; he could not do it as तडित् occurs only in two Ṛks which are quoted in this section.

10-11 इदं = तडित्-नाम = तडित् which occurs in the following quotation. अपि तु = but then ; तडित् (तळित्) in the above Ṛk may mean 'near' or 'lightning' ; but then in the following Ṛk it

seems to have been intended (अभिप्रेतं स्यात्) to mean 'near' (अन्तिकनाम) only (एव). This is what Durga says; but स्यात् conflicts with एव; if स्यात् be omitted, then the words would mean :— तडित् in the following Ṛk *is* intended (अभिप्रेतं) to mean near (अन्तिकनाम). चित्=अपि. तडित्=अन्तिके. सन् after इव is omitted by Durga and is not wanted. अतिरोचसे=दृश्यसे; but Yāska should have said अतिरोचमानः दृश्यसे; अतिरोचमानः त्वं दूरे अपि सन् अन्तिके इव दृश्यसे= Being exceedingly refulgent thou, though far off, appearest as though thou wert near. दुर्ग :— दूरे अपि सन् अन्तिके इव दृश्यसे = दूरे अपि सन् अतिभ्राजिष्णुत्वात् तडित् इव अन्तिके इव अवस्थितः अतिरोचसे अतिरोचिष्णुः दृश्यसे; अतिरोचसे = अतिरोचिष्णुः दृश्यसे; on account of thy exceeding refulgence thou, though far off, appearest as though near (अन्तिके इव अवस्थितः) and very refulgent. Durga should have omitted अतिरोचिष्णुः.

सायण :— दूरे चित् सन् = दूरे अपि वर्तमानः. तडित् इव = अन्तिके वर्तमानः इव. अतिरोचसे = अतिशयेन दीप्यसे.

Geldner :—Thou shinest (रोचसे), even (अपि) when thou art (सन्) afar (दूरे), from beyond (अति), as though (इव) thou wert near (तडित्).

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ् असि दूरे चित् सन् तळित् इव अति रोचसे। रात्र्याः चित् अन्धः अति देव पश्यसि अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव (१।९४।७); here Agni is सुप्रतीक i. e. lustrous and सदृङ् i. e. visible with the same lustre everywhere; Agni might be ever so far (दूरे चित् सन्), yet crossing (अति) the intervening space, he shines like (इव) lightning (तडित्); just as the light of lightning has the same brilliance everywhere so has Agni's light; he sees objects through even the intensest darkness of the night. By these words the poet emphasizes the far-spreading brilliance of Agni. पुरुत्रा हि सदृङ् असि विशः विश्वाः अनु (८।११।८) = Oh Agni, thou hast the same brilliance (सदृङ्) among (अनु) all (विश्वाः) people (विशः) i. e. everywhere (पुरुत्रा); distance cannot and does not diminish Agni's brilliance even by an iota. तडित् or तळित् occurs in these two Ṛks only and means lightning and lightning only. As Yāska does not quote the opinion of शाकपूणि about the sense of तडित् in दूरे चित् सन्, it is clear that Śākapūṇi too agreed with Yāska. दूरे seems to have misled interpreters even before Ng which assigns two meanings to तडित्; they thought that तडित् was used in the sense of 'near' on account of the presence of दूरे; according to them तळितः being plural could

not mean अन्तिक notwithstanding the juxtaposition of दूरे; interpreters like Yāska, however, ignored the plural and insisted that even तळितः meant 'near'.

दुर्ग :— एवम् अन्तिकनामत्वेन वा विद्युत्नामत्वेन वा वधनामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवेक्ष्य यथासंभवं निर्वक्तव्यम्; तडित् should be interpreted according to context and the words among which it occurs as meaning 'near' or 'lightning' or 'वध'. Durga should have stated the meaning of वध which usually means killing, murder etc.; it means a thunderbolt in RV; as I have said above, वध meant विद्युत् according to Yāska (468 । 27-30); Durga is wrong in thinking that वध is different from विद्युत्; as there are only *two* Ṛks in which तडित् occurs, it can have only *two* and not *three* senses.

12-13 वर्जयति = वियोजयति प्राणैः प्राणिनः (दुर्ग); वृजी वर्जने (धा० १०।२७९); a thunderbolt is called वज्र when it deprives living beings of their life; वृज् + अः = वर्ज् + अः = व + र् + ज् + अः = व + ज् + र् + अः = वज्रः. कृत + सः = कुत् + सः = कुत्सः; कुत्स meaning a thunderbolt comes from कृत् (= to cut); कृत्यते अनेन इति कुत्सः (दुर्ग) = अनेन वज्रेण शत्रुः कृत्यते तस्मात् वज्रः कुत्सः. कृ + त्सः = कु + त्सः = कुत्सः; स and त्स are noun-making terminations; स्तोमानां understood; a certain Ṛṣi was called कुत्स because he was a maker i. e. a composer of songs.

14 अत्रापि अस्य वधकर्म एव भवति; अत्र = अस्मिन् ऋषौ; अस्य = कुत्स-शब्दस्य; वधकर्म = वधार्थः; even in the case of this Ṛṣi his name कुत्स has the sense of वध i. e. वज्र; (because) his friend (तत्सखः) Indra killed (जघान) Śuṣṇa; Kutsa may be said to have killed Śuṣṇa as his friend Indra had done it for him. As fine an argument as when Fluellen compares Henry V to Alexander the Great because the names of their birth-places (*Monmouth* and *Macedon*) began with M (Henry V, Act IV, sc. 7)! तेन (कुत्सेन) स्तूयमानः इन्द्रः विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रसानाम् असुरं मेघं वा जघान। मेघः हि शुष्णः। तदुदये हि धान्यानि उदकग्राहनिमित्तेन शुष्यन्ति (दुर्ग); उदकग्राहनिमित्तेन = on account of his imprisoning waters within himself; he (the cloud) appears in the sky and persists in withholding water.

Durga reads अभिप्रेतं स्यात् for भवति in अत्रापि० भवति; Yāska sometimes uses स्यात्, स्युः etc. whenever he has to give an alternative derivation or explanation; अभिप्रेतं स्यात् therefore can be treated as genuine and not भवति. Durga elsewhere renders कुत्स by कृषीवल i. e. a farmer; vide his Vṛtti on कुत्साय० दंसयः (६५।१०).

Devarāja derives वज्र from व्रज् (= to go) or from वृज्; he refers to some who derived the word from वृज् of 10th conj. (= to destroy); a bolt goes (व्रजति) towards enemies to destroy them or it deprives them of their lives (वर्जयति प्राणैः) or it destroys (वर्जयति) them. He derives कुत्स not only from कृत् but also from कुत्स् of 10th conj.; कुत्सयति वज्रेण शत्रून्; कुत्सयति = repels. He quotes (कुत्साय शुष्णम् अशुषं निबर्हीः।) सद्यः दस्यून् प्र मृण कुत्स्येन (४।१६।१२); कुत्स्येन = कुत्सेन = वज्रेण; य in कुत्स्य is a useless affix. But what about कुत्साय in the same Ṛk? Indra killed शुष्ण for the sake of his friend कुत्स; is it consistent that in one and the same Ṛk कुत्स should have two meanings? Indra takes कुत्स with him in order to destroy enemies; so here कुत्सेन means in company with कुत्स; कुत्स्येन is clearly a corruption of कुत्सेन. Or कुत्सेन in this Ṛk and in त्वं कुत्सेन अभि शुष्णम् इन्द्र अशुषं युध्य (६।३१।३) may have been interpreted by the predecessors of Ng to mean 'with a thunderbolt'. यासि कुत्सेन सरथम् (४।१६।११), वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैः अवनोः ह शुष्णम् (५।२९।९) and उरु ष सरथं सारथये कर् इन्द्रः कुत्साय (६।२०।५); it is clear from these three Ṛks that Kutsa accompanied Indra. कुत्सेन therefore should not have misled interpreters. वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्य अश्वैः (१।१७५।४); here कुत्सं is in apposition to वधं; but the Ṛk is rhythmically defective and consequently corrupt. कुत्साः एते हरि-अश्वाय शूषम् इन्द्रे सहो देवजूतम् इयानाः (७।२५।५); the plural shows that कुत्स was a patronymic or a family-name. इन्द्रं कुत्सः ० ऋषिः अह्वत् ऊतये (१।१०६।६); this Ṛṣi may have been the founder of the कुत्स family. One कुत्स is called आर्जुनेय (I, 112, 23; IV, 26, 1; VIII, 1, 11), another आयु and अतिथिग्व (II, 14, 7; VI, 18, 13; VIII, 53, 2) and अतिथिग्व (I, 53, 10), another श्रुतर्य and नर्य (I, 112, 9) and another कुत्सपुत्र and कुत्सवत्स (X, 105, 11). कुत्स occurs in 39 places; in 2 the Aświns favour a Kutsa; in 34 Kutsa is a devotee and friend of Indra; but in 3 he and his sons are treated as enemies; Kutsa here is आयु अतिथिग्व (I, 53, 10; II, 14, 7; VIII, 53, 2). In none of these occurrences we are compelled to render कुत्स by वज्र.

16-17 इन (=ईश्वर) comes from सन्; सन संभक्तौ (धा० १४६५); सन् = to enjoy, to possess; सन् + अः = अन् + अः = इन् + अः = इनः; सनितः ऐश्वर्येण = (A ruler is called इन because) he is possessed or clung to by rulership; सनितम् अनेन ऐश्वर्यम् इति वा = or because rulership is enjoyed by him. ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम्; a ruler (ईश्वर) is called इन because rulership (ऐश्वर्य) possesses or enjoys him or rulership is

possessed or enjoyed by him ; thus इन is intimately connected with ईश्वर. Devarāja derives इन from इ or from सम्+इ ; इ= to cling to, to enjoy : इ+नः = इनः ; सनित = सन्+इत ; सन् = सम् ; सनितः = समितः=clung to. एति इति इनः प्रभुः स्वामी (अमर ३।३।१११ क्षीरस्वामी).

20 यत्रा = यत्र. सुपर्णाः = सुपतनाः ; आदित्यरश्मयः understood ; Mahā has सुपर्णाः before सुपतनाः and also before सुपतनानि (49|1). दुर्ग :— यत्र यस्मिन् मण्डले अवस्थिताः सुपतनाः आदित्यरश्मयः । ते हि तमोऽपघात-लक्षणं शोभनम् अर्थम् उद्दिश्य पतन्ति । अथवा । शोभमानाः पतन्ति इति सुपर्णाः ; sunbeams are called सुपर्ण because they fall or come down in order to achieve a good object i. e. that of killing darkness or they fall on earth in a beautiful manner i. e. they beautify earthly objects. सुपर्ण = सु + पर्ण ; पर्ण = प + र् + ण ; ‿ = त ; ण = न ; प+त+न=पतन ; शोभनं पतनं येषां ते सुपतनाः ; so पर्ण comes from पत् . अमृतस्य=उदकस्य (निघ० १।१२।८३). देवराजः— अमृतं = अ + मृ + तम् ; न म्रियन्ते हि प्राणिनः अनेन (उदकेन) पीतेन ; अत्यन्तस्वादुरसत्वात् अमृतम् इति उच्यते. अनिमेषं (adv.)= अनिमिषन्तः (adj.); an instance of यथार्थे (33|5); Durga has अनिमिष-माणाः for अनिमिषन्तः and understands इव after it ; अनिमिषन्तः or अनिमिष-माणाः=आदरवन्तः (दुर्ग)=never winking i. e. ever vigilant. 21 विदथा = विदथेन=वेदनेन ; दुर्ग :— वेदनेन विज्ञानेन स्वकर्माधिकारयुक्तेन अन्विताः सन्तः इदम् एव अस्माभिः कर्तव्यं रसादानादिलक्षणं कर्म=having a knowledge of their appointed duty i. e. that of taking up water. स्वृ शब्दोपतापयोः (धा० १।९५७); अभि+स्वरन्ति=अभि+तपन्ति : or अभि+स्वरन्ति=अभि+प्रयान्ति; दुर्ग :— अभिस्वरन्ति आदित्यमण्डलम् । आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति; Durga has यान्ति for यन्ति. Sunbeams either heat (अभितपन्ति) the earth or they go to the solar orb carrying water thither. But स्वृ does not mean ' to go ' in धातुपाठ.

इनः = ईश्वरः (निघ० २।२२।४). विश्वस्य भुवनस्य = सर्वेषां भूतानाम् ; Durga retains विश्वस्य and renders भुवनस्य by भूतस्य. 21–22 गोपाः = गोपायिता ; आदित्यः understood ; दुर्ग :— आदित्यः = मण्डलान्तरपुरुषः यः तत्र मण्डले अवस्थितः ; here आदित्य is not the orb of the Sun but the individual that resides within the orb. धीरः = धीमान् = प्रतिविशिष्टया बुद्ध्या अन्वितः (दुर्ग) = having the required intellect ; धीः = बुद्धिः (अमर १।४।१); बुद्धिः एव तस्य शरीरम्, *says Durga.* 22–23 पाकं=पाकः ; another instance of यथार्थे ; पाकः=पक्तव्यः=विपक्वप्रज्ञः आदित्यः ; पक्तव्यप्रज्ञः = विपक्वप्रज्ञः = सम्यग्दर्शनः (दुर्ग) = having ripe wisdom or highest knowledge ; पाक comes from पच् . Durga has no भवति after पक्तव्यः ; पक्तव्यः भवति seems interpolated here and in 49|3–4, for पक्तव्य means

one who is to be cooked i. e. ripened in wisdom; but the solar deity and the soul are ripe in wisdom by their own nature; Yāska must have written पाकः विपक्वप्रज्ञः only; वि विशेषेण पक्वा प्रज्ञा यस्य सः = one whose wisdom is ripe in a special degree as it surpasses that of the other gods. मा आ विवेश = माम् अनुग्राह्यतया आविशतु (दुर्ग) = May he enter into me as one who should be favoured by him; Durga changes आ विवेश to आविशतु for the sake of asking a boon (आशीः). He does not explain अत्र which means here below i. e. on the earth; the solar deity sends his wisdom into the seeker on earth. इति winds up the first interpretation. यत् विज्ञानम् उपगतस्य सतः गर्भ-जन्म-जरा-मृत्यवः विनिश्चयेन सीदन्ति सा रहस्या विद्या उपनिषत् इति उच्यते। उपनिषद्भावेन वर्ण्यते इति उपनिषद्वर्णः मन्त्रः (दुर्ग); उपनिषद् is that secret lore by having recourse to which conception, birth, old age and death to which man is liable sink i. e. disappear; one who has grasped this secret lore becomes free from all the bonds of earthly life; the present Ṛk has the characteristic of this secret lore. But वर्ण means वर्णन in Nir.; vide गुरुवर्णाः and मन्त्रवर्णाः (37।12-13) and the note (372।34). उपनिषद्रूपः वर्णः यस्मिन् सः मन्त्रः = a मन्त्र or Ṛk which contains an account of the secret lore. इति अधिदैवतं (विवरणम्) = Here ends the interpretation of the Ṛk with regard to the Sun-god.

Yāska and Durga :— The Sun has entered into me or may the Sun enter into me, the Sun who is the lord and protector of all creatures, who is endowed with a special understanding, whose wisdom is ripe and whose beams existing in the solar disc descend on the earth for the beneficent object of destroying darkness or for the purpose of beautifying earthly objects; these beams, having a knowledge of their duty of taking up earthly liquids in the shape of vapour and therefore each one taking with it its special portion of water without ever winking, go to the solar disc or heat earthly objects.

अथ अध्यात्मं (विवरणम्)=Now follows the interpretation of the Ṛk as regards the soul; vide notes on याज्ञ, दैवत and अध्यात्म (286।36-287।24). 49।1 सुपर्णाः = सुपतनानि इन्द्रियाणि; an instance of यथार्थ. दुर्ग :— यत्र = यस्मिन् शरीरे; सुपतनानि इन्द्रियाणि अवस्थितानि स्वेषु स्वेषु आयतनेषु कृष्णसारादिषु = the organs of sense which are situated in their several places such as the pupil of the eye etc. अमृतस्य = ज्ञानस्य; दुर्गः— अमृतस्य अमरणधर्मणः ज्ञानस्य भागं भजनीयं स्वं स्वं रूपादिलक्षणम् अंशम्

absorbed in self-contemplation, that is, always unchangeable; the soul that passes from one body into another in a series of rebirths is not at all affected by change of body. पाकं = परिपक्वमनस्कं = (into me) whose mind is entirely ripe in transcendental knowledge. याग-दान-आदिना अपगतरजस्तमस्कत्वेन दर्पणवत् अतिनिर्मलसत्त्वोद्रिक्तमनस्कं माम् आ विवेश = That soul being free from passion (रजस्) and ignorance (तमस्) by such acts as sacrifices, gifts etc. and on that account having only one shining quality viz. that of सत्त्व has entered into me; उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरति इत्यर्थः = All which means that the real soul shines in, or reveals itself to, a mind that has been freed from रजस् and तमस् and on that account is capable like a mirror of reflecting with perfect clearness the soul which alone exists. यद्वा । 'अपरिपक्वमनाः (पाकः) अहं पूर्वम् अज्ञानदशायां मत् अन्यः ईश्वरः अस्ति इति अविद्वान् ततः परम् अस्ति कश्चित् सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षणः इति निश्चित्य पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यां स एव अहम् अस्मि इति मत्वा एवं पारंपर्येण अवगत्य असंभावना-विपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्मा अभूवम् इत्यर्थः; I was पाक i. e. ignorant of the fact that there is a ruler other than myself; then I became certain that there is someone omniscient, omnipotent and having the characteristic of truth and knowledge; then I came to the conclusion by the teaching of preceptors and study of the true science that I am that same one; thus I arrived at the true knowledge gradually; I cast away from me those false ideas that there is no possibility of such a one and that the one who rules the universe is the very contrary of the one described in the Upaniṣads; (most men think that there is no god whatever and that if there be one, he must be ignorant, powerless and incapable of ruling inasmuch as the universe is full of disorder, injustice, misery etc.); my feeling revealed unto me the one perfect soul and consequently I have become *that* soul.

Geldner :— There where (यत्रा) the birds (सुपर्णाः) cry (स्वरन्ति) after (अभि) a share (भागं) of immortality (अमृतस्य), through wisdom (विदथा), with ever-watchful eyes (अनिमेषं), there (अत्रा) is the powerful (इनः) protector (गोपाः) of the entire (विश्वस्य) world (भुवनस्य); that wise one (धीरः) entered (आ विवेश) into me (who am) a fool (पाकं).

सुपर्ण = (1) having wings as in वयः सुपर्णाः उप सेदुः इन्द्रं (१०।७३।११) and हरयः सुपर्णाः (१।१६४।४७); (2) a bird, a vulture as in मा त्वा श्येनः उद्वधीत् मा सुपर्णः (२।४२।२) and दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिणे आभरत् (८।१००।८); उपसः ० सुपर्ण्यः (१०।८८।१९); सुपर्ण्यः = female birds; (3) सुपर्ण is used of gods as in वि सुपर्णो अन्तरिक्षाणि अख्यत् (१।३५।७), चन्द्रमा अप्सु अन्तरा सुपर्णो धावते दिवि (१।१०५।१), अरुणः सुपर्णः ० इन्द्रः (१०।५५।६), (अश्विनौ) दिव आजाता दिव्या सुपर्णा (४।४३।३) and यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णाः निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे (१।१६४।२२); the highest one is called सुपर्ण in सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिः एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति (१०।११४।५). सुपर्णाः in the present Ṛk means the gods. Gods are also called अमृत as in यो विश्वेषाम् अमृतानाम् उपस्थे० वावृधे (७।५।१); they are called अमृतस्य पुत्राः (X, 13, 1) and अमृतस्य सूनवः (VI, 52, 9); Agni (III, 20, 3), Indra (IV, 16, 4) and Sōma (IX, 70, 2) are called अमृत because they possess wealth; अमृत means wealth in several Ṛks; कुवित् मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः (३।४३।५), समिध्यमानो अमृतस्य राजसि (५।२८।२) and वैश्वानरः ० अमृतस्य रक्षिता (६।७।७). विदथ = (1) a world; उभे हि विदथे कविः अन्तः चरति दूत्यं (८।३९।१) =Agni discharges the function of a messenger or an agent (दूत्यं) between (अन्तर्) two (उभे) worlds (विदथे) viz. heaven and earth; अग्निः त्रीणि० आक्षेति विदथा (८।३९।९) = Agni resides in three worlds; (2) a gift; प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः (६।८।१) = Now I shall proclaim the gifts of Agni, the rich one; अग्निं होतारं विदथाय जीजनन् (१०।११।३); विदथाय = for giving wealth. विदथा in the present Ṛk is equal to विदथानि as in the other six Ṛks where it occurs.

स्वर् = (1) to flow, to rush; (2) to call; (3) to praise; (4) to sound or resound; (5) to give: (1) अभि स्वर धन्वा पूयमानः (९।९७।३) = (Oh Sōma), rush (अभि स्वर) along the sky (धन्वा) i. e. through the strainer while thou art being purified (पूयमानः); युजानः सोमपीतये हरी इन्द्र० अभि स्वर (८।१३।२७) = Oh Indra, having yoked thy horses, run down (अभि स्वर) for drinking Sōma; (2) स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो ० उक्थिनः (८।३३।२)=Oh wealthy Indra (वसो), sacrificers (नरः), makers of उक्थ songs (उक्थिनः), call or invite (स्वरन्ति) thee (त्वा), now that Sōma-juice has been extracted (सुते); अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र स्तोमेभिरायवः ० ऋभवः समस्वरन् (८।३।७) = Oh Indra, the Āyus and the Ṛbhus are inviting thee (समस्वरन्) by their स्तोम songs for drinking their Sōma first (पूर्वपीतये); सम् ईं रेभासो अस्वरन् इन्द्रं सोमस्य पीतये (८।९७।११); ईम् इन्द्रं = this इन्द्र; रेभासः = bards; समस्वरन् = are inviting; (3) समी सखायो अस्वरन्० इन्दुं (१।४५।५)=Poets (सखायः)

are praising (अस्वरन्) this (ईं) Sōma (इन्दुं); सोमम् ० मती विप्राः समस्वरन् (९।६३।२१) = Bards (विप्राः) are praising (समस्वरन्) in their songs (मती = मत्या) Sōma; अभिस्वरन्ति बहवः मनीषिणः राजानम् अस्य भुवनस्य निंसते (९।८५।३)=Numerous bards extol (अभिस्वरन्ति) the lord of this world and bow (निंसते) to him; (4) स्तोमान् अभिस्वर (१।१०।४) = Recite स्तोम songs; (5) इषम् अस्मभ्यम् अभितः समस्वरन् वसुविदः (९।१०१।११) = Givers of wealth (वसुविदः) are giving (समस्वरन्) us wealth (इषम्) from every side (अभितः); Sōma-juice while flowing through the strainer in a number of streams gives wealth by each one of these streams to the extractors of the juice.

पाक = having no knowledge; पाकः पृच्छामि मनसा अविजानन् देवानाम् एना निहिता पदानि (१।१६४।५) = Ignorant (पाकः) and not being able to fathom (अविजानन्) by my imagination these (एना = एनानि) footsteps (पदानि) planted (निहितानि) by the gods (देवानां) everywhere in the universe; gods are present everywhere and yet ignorant men are unaware of their presence; यो मा पाकेन मनसा चरन्तम् अभिचष्टे अनृतेभिः वचोभिः। आपः इव काशिना सङ्गृभीताः असन् अस्तु (७।१०४।८) = May he be (अस्तु) non-existent (असन्) like water (आपः इव) pressed (सङ्गृभीताः) by one's fist (काशिना), he who misleads (अभिचष्टे) with false words (अनृतेभिः वचोभिः) me (मां) moving about (चरन्तं) with a mind (मनसा) ignorant of the ways of the world (पाकेन). Every mortal man is ignorant of the mysteries of the universe. धीरः=one possessed of profound knowledge. धीर and पाक are contrasted with each other. सः which qualifies धीरः requires an antecedent; यत्र अमृतस्य = यस्य अमृतस्य; यस्य अमृतस्य भागं विदथानि सुपर्णाः देवाः अनिमेषं सततम् अभिस्वरन्ति स्तुवन्ति सः धीरः अमृतः पाकं माम् आविवेश = That only immortal one, possessed of deep understanding, has entered into me who have been ignorant of the mysteries of the universe; the gods who constantly imbibe these gifts (भागं = विदथानि) of profound knowledge imparted to them by the great one and adumbrate these gifts. इनः विश्वस्य भुवनस्य गोपाः = he the lord (इनः) protector (गोपाः) of the whole (विश्वस्य) universe (भुवनस्य). The individual soul has received the highest knowledge possible by the grace of Him who alone knows.

6 प्रभवति इति सतः = यदा किंचित् प्रभवति तदा तत् बहु इति उच्यते = When a thing shows its power over others or when it prevails over others it is called बहु; दुर्गः— प्रभवति हि एतत् बहुभ्यः अपि दीयमानं = A thing that is large in quantity, though given to any number of

people, still prevails on account of its unending largeness ; what is large is almost inexhaustible ; cf. भूरि इति० प्रभवति इति सतः (३३।८). बहु comes from प्र + भू; भू = भ् + ऊ; भ् = ब् + ह्; ऊ = उ; ब् + ह् + उ = ब् + अ + ह् + उ = बहु. But बह् may be the root in बहु ; बहि वृद्धौ (धा० १।६३४); बह् + उ = बहु ; a thing is बहु when it increases in quantity.

7 ह्रस्व from ह्रस् (ह्रसतेः); ह्रस् + वः = ह्रस्वः ; दुर्ग :— ह्रसितः हि भवति सः महतः सकाशात् = He who is little or small looks diminished when compared with one who is large in size. ह्रस् = to become small or diminished (Apte's Dic.) ; ह्रस शब्दे (धा० १।७१२) ; ह्रस् in Yāska's धातुपाठ must have meant to decrease, to decay. देवराज :— ह्रस्वः ह्रसतेः। ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः। तथापि अत्र न्यूनार्थे वर्तते.

8 महान् = म + हा + अन् : म = मा = मानेन ; हा = to abandon ; अन = अन्यान् : महान् is he who abandons (जहाति) or leaves behind others in the matter of respect (मानेन); such a one appropriates the largest amount of honour in the society in which he lives, thus leaving very little to others who are positively inferior to him ; or मान may mean measure, stature ; the stature of one who is महान् is by far higher than that of ordinary men who in comparison are mere pygmies. Or महान् is one who is (भवति) worshipful (मंहनीयः); मह पूजायां (धा० १।७३१); मह् + अद् = महद्. But मह् may be the root in महद् ; महि वृद्धौ (धा० १।६३५). In the present Ng the word is महद् (३।३।१) : Durga has महः ; perhaps in the Ng before Yāska the word was महान्. If शाकपूणि had महद् instead of महान्, he would not have said मानेन अन्यान् जहाति.

9 तत्र = तेषु महन्नामसु : ववक्षिथ and विवक्षसे are verbal forms ; एते = एते आख्याते (दुर्ग) ; they are forms of either वच् (वक्तेः) or वह् (वहतेः) when they are reduplicated (साभ्यासात्) : वच् becomes ववच् or विवच् and वह् becomes ववह् or विवह् ; ववच् + स् = ववक्ष् ; विवच् + स् = विवक्ष् : ववह् + स् = ववक्ष् ; विवह् + स् = विवक्ष् ; थ and से are terminations.

(1) आ पप्रौ पार्थिवं रजः। बद्बधे रोचना दिवि। न त्वावाँ इन्द्र कश्चन। न जातो न जनिष्यते। अति विश्वं ववक्षिथ (१।८१।५) = Indra occupied the broad world of heaven and fixed three stories in that heaven ; 'there is none like thee, Oh Indra : none that has been born or will be born (can be thy equal) : thou hast been spoken of (ववक्षिथ) as being beyond or above the universe '. विश्वं सर्वं राक्षितव्यं जगत् अति

ववक्षिथ अतिशयेन वोढुम् इच्छसि । सर्वस्य जगतः निर्वाहकः भवसि इत्यर्थः (सायण) = Thou desirest to carry the whole world in an absolute manner, that is, thou art the supporter or the prop of the whole world. अति विश्वं ववक्षिथ may very well be omitted as the preceding four lines are *self-sufficient. Did* Ng *interpret* अतिविश्वं ववक्षिथ thus:— विश्वं सर्वं जगत् अति अतीत्य महान् भवसि = Thou art greater than the whole world ? (2) साकं जातः क्रतुना साकम् ओजसा । ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः । सासहिः मृधः विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु (२।२२।३); क्रतुना = ओजसा = वीर्यैः = with strength ; 'Oh Indra, thou art spoken of (ववक्षिथ) as being born with strength'; वृद्धः इन्द्रः मृधः सासहिः = Strong Indra is the overcomer of enemies ; possessed of the wealth of the five Āryan tribes (विचर्षणिः) he gives (दाता) wealth (राधः = काम्यं = वसु) to him who praises him. ववक्षिथ = विश्वं वोढुमिच्छसि (सायण). Vide lines 5-6 above. (3) अति इदं विश्वं भुवनं ववक्षिथ (१।१०२।८) = Thou art spoken of as being greater than this whole world. (4) अति तृष्टं ववक्षिथ (३।९।३); तृष्टं स्तोतुः तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुम् अति अतिशयेन ववक्षिथ वोढुम् इच्छसि (सायण); वोढुम् इच्छसि = Thou wishest to lead us to our desired object. Perhaps Ng interpreted the words thus :— तृष्टं सृष्टम् अति अतीत्य ववक्षिथ महान् असि इति उच्यसे ; तृष्टं = सृष्टं = the whole created world. (5) मदेमदे ववक्षिथ आ सुकृत्वने (८।१३।७); ववक्षिथ = अपेक्षितं फलं वहसि (सायण). But the words mean :— Thou bringest (आ ववक्षिथ) wealth *to the* doer *of good* deeds (सुकृत्वने) at every Sōma-drink. (6) अनु स्वधां ववक्षिथ (८।८८।५); अस्माकं स्वधाम् अन्नम् उदकं वा अनु ववक्षिथ अनुवोढुम् इच्छ (सायण) = Desire to carry along with thee the food or water offered by us. But अनु स्वधां ववक्षिथ = Thou carriest in thy belly potfuls (स्वधां) after (अनु) potfuls of Sōma-drink. (7) महाम् उ रण्वः शवसा ववक्षिथ (२।२४।११) = ब्रह्मणस्पति has brought down (ववक्षिथ) i. e. defeated great enemies (महां) by his thunderbolt (शवसा). ववक्षिथ = स्तोतारं वोढुम् इच्छति । सर्वदा वहति इति यावत् (सायण) = Br. props up or rewards his praiser. (8) येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ (८।१२।४) = by which song of ours thou bearest down (ववक्षिथ) enemies by thy thunderbolt (ओजसा) in a trice (सद्यः). Praise sharpens Indra's prowess and enables him to conquer foes in no time. ववक्षिथ = अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि (सायण). (9) इन्द्र विश्वाभिः ऊतिभिः ववक्षिथ (८।१२।५) = Oh Indra, thou bearest i. e. bringest *wealth to us out of thy immense* (विश्वाभिः) riches (ऊतिभिः). *ववक्षिथ = वहसि = श्रेयांसि अस्मान् प्रापयसि (सायण).* (10) दिवो न वृष्टिं प्रथयन् ववक्षिथ (८।१२।६) = (Indra) brings wealth

to us, spreading or showering it on us as though it were a shower of rain from heaven. Here ववक्षिथ is 3rd and not 2nd per. sing. ववक्षिथ = अस्मान् वोढुम् इच्छसि (सायण) = Thou wishest to lead us to our desired object. In the first six Ṛks the पदपाठ has ववक्षिथ and in the last four ववक्षिथ. Sāyaṇa nowhere renders ववक्षिथ by महान् असि.

विवक्षसे occurs in 22 Ṛks viz. X, 21, 1-8 ; X, 24, 1-3 ; X, 25, 1-11. (1) आ अग्निं न स्ववृक्तिभिः। होतारं त्वा वृणीमहे। यज्ञाय स्तीर्णबर्हिषे (वि वो मदे)। शीरं पावकशोचिषं (विवक्षसे) (१०।२१।१); वि वो मदे and विवक्षसे form no essential part of the Ṛk which means :— Oh Agni (अग्निं=अग्ने ?), we choose thee as our invoker by our well-fashioned songs (स्ववृक्तिभिः = सुवृक्तिभिः ?), thee who art refulgent (शीरं=श्रीरं) and possessed of purifying flames (पावकशोचिषं) that thou mayst invite the gods to attend our sacrifice (यज्ञाय) in which grass-seats are spread about for sitting. सायण :— वि वो मदे = वः तव स्वभूते विमदे एतदाख्ये ऋषौ मयि इयं स्तुतिः प्रवृत्ता अस्ति =This praise has been inspired in me, a seer by name विमद, one who belongs to thee ; न = संप्रति = at this moment. विवक्षसे = हे अग्ने त्वम् अपि महान् भवसि = Oh Agni, even thou like the gods art great ; यद्वा। विमदे यज्ञस्य संबन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं त्वाम् आ वृणीमहे = Or we choose thee to experience the varied hilarity produced by drinking our Sōma. Perhaps विवक्षसे is dat. sing. ; विवक्षसे=वोढुं=to fetch down (the gods); मदे = सोमपानाय ; वः expletive ; or वि मदे = विशिष्टसोमपानार्थे = to drink our special brand of Sōma-drink. I cannot guess who inserted these words and why ; they do not add to the sense of the Ṛks where they are inserted. (2) इन्द्र सोमम् इमं पिब। मधुमन्तं चमूसुतम्। अस्मे रयिं नि धारय (वि वो मदे)। सहस्रिणं पुरूवसो (विवक्षसे) (१०।२४।१); here, however, the interpretation given by me above would not do ; विवक्षसे = विशेषेण उच्यसे=Thou art addressed in a special manner ; वः विमदे = That thou mightest quaff our Sōma-drink. सायणः— वि वो मदे = (हे इन्द्र) वः तव विमदे विशेषेण सोमजन्यमदे सति = when thou art made specially hilarious by our Sōma-drink. विवक्षसे = त्वं महान् भवसि = Thou becomest great or most powerful (by drinking our Sōma).

10-11 गृहाः पुंसि भूम्नि एव (अमर २।२।५); when neu. गृह is sing. (अमर २।२।४); perhaps in Yāska's time गृह was mas. only. When a residence receives (गृह्णन्ति) inmates, it is called गृह which though pl. is sing. in meaning. ते गृहाः यावत् एव किंचित् आह्रियते तत् सर्वम् एव गृह्णन्ति दुःपूरत्वात् (दुर्ग); a house in the eyes of the housewife can

never be too sufficiently furnished; housewives never express content; they always desire to stuff their houses with anything and everything. गृह comes from ग्रह्; ग्रह् + आः = गृह् + आः = गृहाः. गृह meaning a house is both sing. and pl. in Vedic and classical Sk. The sing. however, is far more frequent; गृह pl. occurs only five times in RV. I cannot say why the pl. came to be used even when there was a single house. Was it in honour of the housewife?

12 सुखं = सु + खम्; सु = सुहितम्; ख comes from खन् (खनते.); organs of sense are called ख because they are holes such as eyes, ears and nostrils dug into or made in the face; the tongue or the mouth is a big hole; the skin is porous; thus ख comes from खन्. सु सुहितम् एतत् खेभ्यः इन्द्रियेभ्यः (दुर्ग) = Happiness is called सुख because it is well-placed i. e. pleasing to the senses. In RV सुख means smooth in movement and is always used of chariots; how would Yāska derive सुख in this sense? Perhaps he would say that a smoothly-moving chariot is very agreeable to the senses of touch and hearing.

13 दीप्यमानमिव हि तद् प्रकाशं भवति (दुर्ग) = Beauty as it were dazzles and as such becomes clear (प्रकाशं) to the sight; रुच दीप्तौ (धा० १।७४६); vide रूपं रोचतेः (3|15-16) and note (312|36-313|2); तद् हि रोचिष्णु भवति is what Durga says there. रूप रूपक्रियायां (धा० १०।४००); रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया (म० दी०); as the root रूप् means to see or form beauty and not to shine, it cannot be the root in रूप; an instance of अर्थनित्यः परीक्षेत (२०।२).

15 सत्यं = सद् + त्यम् ; त्यं = त् + य् + अम् = ता + य्; अम् omitted; ताय् is an optional form of तन् in the passive; सद् = सत्सु; ताय् = तायते; दुर्ग :— सत्सु एव हि तद् तायते विस्तीर्यते। न हि सतां समीपे शक्यम् अनृतं वक्तुम् = Truth alone spreads or prevails among the good; it is not possible to utter lies in their presence; सत्य comes from सद् + तन्. Or सत्यं = सद् + त्यम्; त्य is a Tad. ter. and means source or rise (प्रभव); truth has its rise in the good and not in the wicked; सति प्रभवः यस्य तद् सत्यम्; was प्रभवे त्यः a Sūtra in grammars known to Yāska? दुर्ग :— ये एव हि सन्तः ते एव हि सत्यं वदन्ति. Vide derivation of सत्य by शाकटायन (25|4-5) and note (260|21-262|21); Yāska seems to ignore this derivation as he does not allude to it here.

16 अष्टौ उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माणः धातवः चायतिप्रभृतीनि च नामानि आमिश्राणि ; eight words are mixed up in this section ; some of them are roots that mean to see ; others are nouns like चायति. उत्तरे before धातवः in Mahā is a useless interpolation. The present Ng has चिक्यत् १ चाकनत् २ आचक्ष्म ३ चष्टे ४ विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अवचाकशत् ८ इति अष्टौ पश्यतिकर्माणः ; पश्यतिकर्माणः = पश्यत्यर्थाः ; विचर्षणिः and विश्वचर्षणिः are nouns i. e. declinables ; the rest are verbal forms ; all have the sense of seeing. In the text चायति and some other words are said to be *nouns*. नामानि which is pl. requires at least three nouns while in the present Ng there are only two ; so Ng text must be corrupt.

दुर्ग :— अष्टौ यानि उत्तराणि पदानि चिक्यत्-इत्येवमादीनि ते पश्यत्यर्थाः च धातवः चायति-प्रभृतीनि च । तानि एव नामानि भवन्ति ; it is impossible to guess Durga's text as he mentions only चिक्यत and चायति ; he says that the words beginning with चायति are nouns ; but चायति is a verbal form and can never be a noun.

दुर्ग :— तानि पुनर् एतानि आमिश्राणि । संसृष्टानि इत्यर्थः । तेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषावधारणं भवति । तत्र कुत्र किंचित् नाम कुत्र किंचित् आख्यातम् इति एवम् एके मन्यन्ते = Certain commentators think that in this section nouns and verbs are mixed up and that which of them are nouns and which are verbs can only be determined by context and by words in their neighbourhood. This view is different from that of Durga who thinks that there is no mixture.

दुर्ग :— अन्ये पुनः चिक्यत् चन विचर्षणिः विश्वचर्षणिः इति एतानि नामानि । यानि अन्यानि परिशिष्टानि ते धातवः । तानि पुनर् एतानि पूर्वाचार्यप्रामाण्यात् आमिश्राणि पठ्यन्ते इति एवं मन्यन्ते = Other commentators, however, say that चिक्यत्, चन, विचर्षणि and विश्वचर्षणि are nouns and nouns only and that the rest are verbs ; they are mentioned in this section as mixed up and not stated separately according to the authoritative statement of previous teachers. Though these eight words are mixed up, there should be no question as to which of them are nouns and which verbs ; the very forms ought to settle the question once for all ; we need have no recourse to context and neighbouring words. चन mentioned among nouns here must be चनस् which word is derived from चाय् ; चायतेः अन्ने ह्रस्वः च (उ० सू० ४।६३९) इति असुनन्तः । चकारात् नुडागमे यलोपः (ऋ० सं० १।३।६ सायण) ; चनस् comes from चाय् ; चाय् + अस् = चय् + अस् = चय् + न् + अस् = च + न् + अस्=चनस्.

Yāska renders चनस् by अन्न (9।10) but does not derive it. He renders चर्षणिः by चायिता (7।15); चायिता=an observer who in the Ṛk quoted there is the Sun (आदित्यः); so चर्षणि comes from चाय्; hence the inclusion of चायति in the section under question. In the cursory exmination of Ng I have stated more than once that roots or verbal forms were included in Ng not because they occur in RV but because certain Vedic words were derived from these roots by previous etymologists.

From the above quotation from Durga there is no question about the inclusion of चिक्यत्, चनस्, विचर्षणि, विश्वचर्षणि and चायति in this section; we want three more words to make up eight; चष्टे must have been one of these. अवचाकशत् which is an adj. or a declinable must originally have been अचाकशम् which occurs in X, 86, 19 and X, 135, 2. If the word was अवचाकशत् it would have to be included among declinables. आचक्ष्म does not occur in RV. विचष्टे differs from चष्टे by वि which is a mere prefix; was the original word विचक्षे? दभ्रं पश्यद्भ्यः उर्विया विचक्षे उषा अजीगर् भुवनानि विश्वा (१।११३।५); उर्विया विचक्षे = to see far and wide; here विचक्षे is an inf. अचाकशम्, चष्टे and विचक्षे added to the five already mentioned would make up eight. चाकनत् has nothing to do with this section as it is mentioned in Ng 2।6।15. If the original word was चाकशत् there would be an additional adj. in which case विचक्षे would have to be given up. चष्टे, चायति and अचाकशम् would be three verbal forms and the remaining five declinables. According to Durga चिक्यत् is a verb and चायति is a noun; but as I have said above चायति can never be a declinable; was it चायिता? If so, चायिता would be a noun; चायिताप्रभृतीनि च नामानि may have been the original text. चिक्यत् occurs only in यः स्मारुन्धानो गध्या समत्सु सनुतरः चरति गोषु गच्छन्। आविर्ऋजीकः विदथा निचिक्यत् तिरः अरतिं परि आप आयोः (४।३८।४); निचिक्यत् = पश्यन् = जानन् (सायण); Durga takes it to be a verb. Besides चिक्यत् there are चिक्यतुः (VIII, 25, 9) and चिक्युः which occurs four times. कि reduplicated becomes चिकि; चिकि + अतुः = चिक्यतुः; चिकि + उः = चिक्युः; if चिकि be the base in the present tense, then चिक्यन्ति would be 3rd per. pl. and चिक्यत् would be pres. part.; I do not think चिक्यत् to be a verbal form. Was चिक्यत् originally चिकेतत् which is a verb and occurs six times in RV? If so, चिकेतत्, चष्टे, विचक्षे, चायिता, चनस्, विचर्षणिः, विश्वचर्षणिः, अवचाकशत् may have been the original text, the first three being verbs

and the rest declinables. So Durga's statement चिक्यत्-इत्येवमादीनि may be altered to चिकेतत्-इत्येवमादीनि and चायाति-प्रभृतीनि to चायिता-प्रभृतीनि. One expects the inclusion of दृश् which occurs more than 260 times in a variety of forms and also पश्य् which occurs more than 130 times in RV. चाकश् occurs 14 times only and yet it has been included. चक्ष् stands next to दृश् in numerical strength. ईक्ष् is negligible as it occurs only four times.

17 Vide note on नव० सर्वपदसमाम्नानाय (203।16-21).

18 The उपमा section too is irrelevant; vide note (203।22-27). यत् वस्तु अ-तत् सत् तत्सदृशं = When (यत्) a thing which is not the other thing (अ-तत्) is like that thing (तत्सदृशं = तेनसदृशं), (such resemblance is called उपमा); cf. साधर्म्यम् उपमा भेदे (का० प्र० १०।१). When a face (मुख) which is not the Moon resembles the Moon, there is what is called a comparison between the two; चन्द्रमुखी, कमलनयना etc. are examples. आसां = उपमानाम् ; आसां refers to उपमाः just mentioned; आसाम् उपमानां तत् कर्म = That is the function or purpose of comparisons; a comparison brings together two distinct things on account of some conspicuous resemblance between them. 19 ज्यायान् = superior in qualities; कनीयान् = inferior in qualities. A king is called राजसिंह though in point of courage he may not be quite the equal of a lion. प्रख्याततम = best known; the Moon for instance is known as the best luminary; अप्रख्यातं = not known; the face of a fair woman is familiar to a limited society while the Moon is known to the whole world and yet a fair woman is called Moon-faced. In short the उपमान must have qualities that are acknowledged by all; the उपमेय cannot have the celebrity of the उपमान. The subject of उपमिमीते is उपमा. The word गुणेन in the text is not very happy; गुण = a good quality such as brilliance: this brilliance is super-eminent in the Moon; the brilliance of a fair woman's face must be in the very nature of it inferior; and yet there is comparison between the two qualities; it would be better to say that two things are compared to each other notwithstanding the acknowledged difference in point of a certain quality between the two. Sometimes one superior in a certain quality is compared to another that is inferior in that quality; the purpose of such perverse comparisons is sometimes mere humour or humiliation or satire. 20 उपमिमीते understood after ज्यायांसं.

22 तनूत्यक्‌ = तनूत्यक्ता = one who abandons his body, that is, one who is so desperate as not to care for his body or life; तनूं त्यजति असौ तनूत्यक्‌; तनूत्यजा = तनूत्यजौ = तनूत्यक्तारौ (तस्करौ). दुर्ग:— तनूत्यजा तनूत्यक्ता । चौर्याभिप्रायेण हर्तव्यं वा मर्तव्यं वा इति कृताध्यवसायौ तस्करौ; Durga must have written तनूत्यक्तौ and not तनूत्यक्ता; तनूत्यक्तौ = तन्वा त्यक्तौ = abandoned by their bodies; this is explained by हर्तव्यं वा etc.; desperadoes who are resolved to abscond with stolen property or if it came to that, to die in the attempt. वनर्गू = वनर् + गू = वनगामिनौ; वनर् = वनम्; गु from गम्; वनर्गू = going to or dwelling in forests. दुर्ग:— वनर्गू = वनगामिनौ = मार्गमोषकौ = प्रसूतौ (?); मार्गमोषकौ = highway robbers; they are called वाटमारे in Marathi. 22-23 अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्याम् उपमिमीते = (The Ṛk or its seer) compares the arms or hands that churn Agni with thieves. दुर्ग:— तौ यथा उपमार्थत्वेन (?) सुपुष्टौ भवतः न तथा ग्रामतस्करौ। तौ यथा कंचित् अध्वगं बध्नीयातां रज्वा एवम् एतौ अस्मद्बाहू रशनाभिः अङ्गुलीभिः दशभिः अभ्यधीतां प्रतिनिबध्नीतः। अभिनिबध्य च अग्निमन्थनयोक्त्रेण अधरारणी—उत्तरारणीभूतं त्वां तस्करौ इव कंचित् अध्वगं गाढं बध्वा सुभृशम् आकर्षतः; highway robbers are better fed and hence physically stronger than those who commit thefts in villages or towns; just as two such stout robbers tie a passing traveller with a strong rope and drag him along with them, so do these stout arms of ours seize hold of Agni with the ten fingers. Agni is nothing but two wooden pieces, the lower one being called अधरारणी and the upper one उत्तरारणी; Agni is produced by rubbing the upper one on the lower one; thus Agni is dragged out of his hiding place. The two wooden pieces are held fast by the two hands or ten fingers of him who produces fire. The two hands are compared to two robbers who are absolutely hateful. अभ्यधीतां = अभ्यधाताम्; Durga has no अभ्यधाताम्; he explains अभ्यधीतां by प्रतिनिबध्नीतः. 23-24 तस्करः = तस् + करः = तत् + करः; a thief is called तस्कर because he does (करोति) that (तत्) which (यत्) is sinful (पापकं). तत् बृहतोः करपत्योः चोरदेवतयोः quoted under पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् (पा० ६।१।१५७); or तस्कर may have come (स्यात्) from तन् (तनोतेः); दुर्ग:— स हि संततकर्मा भवति। रात्रौ ग्रामे मुष्णाति दिवा अरण्ये। एवम् अहोरात्रकर्मा; तस्कर according to grammarians, says Durga, comes from तन् because his vocation (कर्म) continues (संतत) as he commits thefts or robberies by night in villages and towns and in forests by day; thus he is an operator both by day and night; तस्करः = तम्

+ करः ; तस् = तन् = तत = संतत ; संततं चौर्यं करोति असौ तस्करः ; thus the word comes from तन् and कृ. संततकर्मा = अहोरात्रकर्मा. Durga has not तनोतेः वा स्यात्. 50|1 ज्यायान् तत्र गुणः अभिप्रेतः = एवम् अत्र बाह्वोः ज्यायान् गुणः अभिप्रेतः। तयोः प्रशस्तत्वात्। अप्रशस्तत्वात् तस्करयोः कनीयान् (दुर्ग); the two hands of the churner are superior in virtue while the two thieves are inferior i. e. wanting in virtue; the hands churn out the sacrificial fire which is a meritorious act; thieves commit villainous acts. Thus a superior quality is compared with an inferior one. The comparison is a humorous one.

Yāska and Durga :— (These two hands) like two daring thieves residing in wild places tie thee with ten fingers.

सायण :— वनर्गू = वनगामिनौ. तनूत्यजा = चौर्ये मर्तुं कृतनिश्चयौ = धृष्टौ = daring. यथा तस्करौ पथिकं मोषणार्थं रज्ज्वा बध्द्वा आकृष्य च क्वचित् प्रदेशे स्थापयतः तद्वत्. अभ्यधीतां = स्थापयतः. Just as two desperate thieves tie a traveller with a rope and dragging him along station him in a particular place in order to strip him of all he possesses, so these two hands of ours station thee on this sacrificial ground.

The question is as to what two things are mentioned here; Yāska, Durga and Sāyaṇa think that they are the two hands of the churner. But may not the two things be the two crushing-stones that are used for extracting Sōma-juice? In 319 (46|12-13) crushing-stones are spoken of in connection with the ten fingers which hold them while Sōma-juice is being extracted. रशना = a rope; the ten ropes are the ten fingers. वनर्गू = dwelling in wild places. ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनूत्यजः (१०।१५४।३); here तनूत्यजः qualifies शूरासः and means 'ready to sacrifice their bodies or lives (in order to achieve victory)'. तनूत्यजा may be inst. sing. of तनूत्यज्. इव यथा तस्करौ तनूत्यजा राजपुरुषेण रशनाभिः अभिधीयेते एवम् एतौ ग्रावाणौ दशभिः अङ्गुलिरूपाभिः रशनाभिः अभिधीयेताम् = Let these two crushing-stones be tied all round with ten ropes just as two desperate robbers are tied with ropes by a policeman who is ready to risk his life in the attempt; he has to deal with desperadoes. The thieves are two because the crushing-stones are two. स ईं मृगो अप्यो वनर्गुः उप त्वचि उपमस्यां नि धायि (१।१४५।५); Agni lay in water (अप्यः) like a lion (मृगः); the gods after a long search discover him and place him in the highest (उपमस्यां) surface (त्वचि) i. e. heaven; here वनर्गुः qualifies मृगः and seems to mean living in

deep forest. In the present Ṛk वनर्गू qualifies तस्करौ ; वनर्गू = living in unfrequented wild places. अभ्यधीतां = अभि + अधीताम् ; अभि = अभितः = all around ; अधीतां = अधि + इताम् ; एतु इताम् यन्तु ; इतां imperative 3rd per. dual ; अभि + अधि + इतां = Let (the two crushing-stones) be gone all around or seized on every side. धा does not seem to be the root in अधीतां. The second half of the Ṛk is addressed to Agni ; the two halves have no connection with each other.

4 कुह (which occurs four times in this Ṛk) = क्व. स्वित् नु । स्वित् इति परिदेवनायाम् ईर्ष्यायां वा (दुर्ग) ; स्वित् = नु ; स्वित् expresses complaint or jealousy ; the devotee complains that the two gods should neglect him or he expresses his jealousy that they should show favour to others. दोषा = रात्रौ. भवथः understood. वस्तोः = दिवा. पि गतौ (धा० ६।१२४) ; पि + त्वं = पित्वं = गमनम् ; अभिपित्वं = अभिगमनं = अभिप्राप्तिम् ; अभिपित्वं = अभिप्राप्ति = स्नानभोजनादि-अर्थं (दुर्ग) ; अभिप्राप्ति = approaching or visiting (a house for bath, dinner etc.). करतः = कुरुथः . 5 ऊषतुः = वसथः . शयुत्रा = शयने. 5-6 A widow is called विधवा because she is (भवति) without a supporter (विधातृका) ; विगतः धाता धारयिता पोषयिता वा भर्ता यस्याः सा विधातृका (दुर्ग) ; धवः = धाता = a husband who supports ; विगतः धवः यस्याः सा विधवा ; विधातृका is not a derivation but simply the meaning of विधवा. विधवा = वि + धवा ; धव from धू (= to shake) ; धू कम्पने (धा० ९।१५) ; or विधवा comes from वि + धू ; धू + अः = धवः ; धवनं = shaking ; वि विशेषेण धवः धवनं कम्पनं यस्याः सा ; a widow is called विधवा because she trembles i. e. feels nervous exceedingly for want of a protector. 6 Or विधवा comes from वि + धाव् ; धाव गतौ (धा० १।६०२) ; धवः = धावः = धावनम् ; वि विशेषेण धावनं यस्याः सा ; दुर्गः—सा हि भर्तृ-अभावात् अनुरुध्यमाना तत्र तत्र विधावति = She on account of the death of her husband runs about here and there for the purpose of soliciting protection. 6-7 Or धवः = मनुष्यः ; वि विगतः धवः मनुष्यः यस्याः सा विधवा ; a widow is विधवा because she is without her man i. e. her husband. धव in विधवा विधातृका भवति means a supporter but in धवः इति मनुष्यनाम it simply means a man ; most probably धवः इति मनुष्यनाम is an interpolation, for there is no difference between धव meaning धाता and धव meaning मनुष्य. Yāska ought to have derived धव when it has these two senses. धवः प्रियः पतिः भर्ता (अमर २।६।३५) ; धुनोति धवः (क्षीरस्वामी) ; a husband is called धव because he causes his wife to tremble ; पति-शाखि-नराः धवाः (अमर ३।३।२०७);

धव = (i) a husband, (ii) a tree, (iii) a man ; धवति धूयते वा धवः (क्षीरस्वामी). धव does not occur in RV. Lat:— vidua = a widow ; viduo = to deprive of ; viduus = (i) separated from something, (2) deprived of a husband, (3) widowed ; vidua-ae used of a tree to which no vine is trained ; widwe (Old Eng.) ; wittwe (Ger.) ; eitheos (Gr.) ; widow (Eng.). 7 A brother-in-law is called देवर when his special duty consists in sporting or cohabiting with the wife of his dead brother (दीव्यतिकर्मा) ; दीव्यतिः = देवनं = sporting ; दिव क्रीडायां (धा० ४१२) ; दिव् + अरः = देवरः ; अर्थ = duty ; दुर्गः— स हि भर्तुः भ्राता नित्यकालम् एव तया भ्रातृभार्यया देवनार्थे व्रियते इति देवरः इति उच्यते ; he is called देवर because he is chosen by the wife of his dead brother for cohabiting with her ; thus Durga derives देवर from दिव् and वृ ; Yāska, however, derives it from दिव् only. भ्रातरः ० स्वामिनः देवृदेवरौ (अमर २।६।३२) ; स्वामिनः भ्रातरः = the brothers of a husband ; क्षीरस्वामी :— दीव्यति देवा = देवृ comes from दिव् ; RV has देवृषु (X, 85, 46) which shows that देवृ was the Vedic base and that देवरं was acc. sing. of देवृ. It is impossible to guess the derivations of देवृ, स्वसृ, ननान्दृ, श्वशुर and श्वश्रू. Mahā :— विधवेव देवरम् । देवरः कस्मात् । द्वितीयः वरः उच्यते ; देवरः = दे + वरः ; दे = द्वे = द्वितीयः ; a brother-in-law is called देवर because he is a second husband to the wife of his dead brother ; Mahā has also देवरः दीव्यतिकर्मा as in the text. This is the earliest reference to नियोग which was considered lawful for several centuries but was disallowed in later times. मर्यः = मनुष्यः ; man is called मर्य because death is his characteristic (मरणधर्मा) ; मर्य comes from मृ ; मरणं धर्मः यस्य सः मरणधर्मा ; cf. मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् (रघु० ८।८७). 7-8 योषा comes from यु (यौतेः) ; यु मिश्रणे अमिश्रणे च (धा० २।२३) ; यु + सा = यो + सा = योषा ; दुर्गः— सा हि मिश्रयति आत्मानं पुरुषेण साकम् ; a woman is called योषा when she mixes herself with a male. 8 कृणुते सधस्थ आ = आ कृणुते सधस्थे ; आ कृणुते = आकुरुते = आभिमुख्येन आत्मनः कुरुते परिचरणाय (दुर्ग) = turns his face i. e. inclines him towards herself for doing her service i. e. for cohabiting with her. सधस्थे = सहस्थाने = समानस्थाने (दुर्ग). दुर्ग :— यथा मृतभर्तृका काचित् स्त्री शयने रहसि अतितरां यत्नवती देवरम् उपचरति । स हि परकीयत्वात् नार्या दुराराध्यतरः भवति इति यत्नेन उपचर्यते । न तथा निजः भर्ता । तस्मात् तेन उपमीयेते अश्विनौ । मर्यं मनुष्यं देवरं सा एव मृतभर्तृका योषा आ कृणुते आभिमुख्येन कुरुते । कः कतमः यजमानः युवाम् एवम् आभिमुख्येन सहस्थाने सहयोगिनौ आत्मना कृत्वा परिचचार येन इह न उपगतवन्तौ स्थः अस्मद्दर्शनम् । एवम् अस्याम् ऋचि देवरेण कनीयसा ज्यायांसौ अश्विनौ उपमीयेते विधवया च यजमानः ; a brother-in-law in comparison with her husband must be a stranger in the eyes of

a widow who consequently has to exert herself to win him over to gratify her desire ; she inclines him towards herself and has her desire gratified. The complainant asks who that devotee was who by uncommon exertion had completely won them over and made them forget himself. The Aświns are compared to a brother-in-law who is hard to please and the devotee to a widow. Compared with the Aświns the brother-in-law is inferior in rank. Durga does not consider मर्ये न योषा as distinct from विधवेव देवरं.

Yāska and Durga :— Oh Aświns, where indeed can you be by day and by night ? Where do you bathe and dine ? In short where have you been dwelling all these nights and days ? Who is he who has appropriated you two wholly to himself as a widow appropriates a brother-in-law wholly to herself by continuous humouring ?

सायण :— कुह स्वित् = क्व चित्. अभिपित्वं = अभिप्राप्तिम्. कः यजमानः सधस्थे सहस्थाने वेद्याख्ये आ कृणुते आकुरुते। परिचरणार्थम् आत्माभिमुखीकरोति। शयुत्रा शयने विधवा इव यथा मृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभ्रातरम् अभिमुखीकरोति। मर्यं न यथा च सर्वं मनुष्यं योषा सर्वा नारी संभोगकाले अभिमुखीकरोति. सधस्थे = सहस्थाने = वेद्याख्ये = on the raised sacrificial platform (where the Aświns are propitiated with offerings by the sacrificer).

Sāyaṇa renders पित्वं by प्राप्ति or पतनं ; पित्वं = पात्वं = प्रात्वं=प्राप्तं= प्राप्तिम् ; or पित्वं=पत्वं=पत् + त्वम् ; त्वं = अनम् ; पत् + अनं = पतनम् ; thus according to him पित्व comes from प्र + आप् or from पत् . St. Petersburg Dic:— अपपित्वं = separation ; अभिपित्वं=(i) lodging, putting up at an inn ; (ii) day's going to quarters i. e. evening ; प्रपित्वं = (i) to go to meet, to face ; (ii) the bursting forth of day, dawn ; सपित्वं = something like society, company. Thus here too पित्व seems to have been derived from प्र + आप् (= to arrive at).

क्व is a corruption of कुह. स्वित् expresses complaint, jealousy, surprise, anger, curiosity. दोषा seems to be inst. sing. of दोस् which must have meant evening ; दोस् however occurs only once in RV and does not seem to have that sense there. दोषा is found in company with उषसि (II, 8,3 ; IV, 2,8 ; VII, 3,5 ; VIII, 22, 14), दोषां with उषासं (IV, 12, 2 ; V, 5, 6 ; X, 39, 1) and दोषाः with उषसः (I, 34, 3 ; I, 179, 1). वस्तोः gen. sing. of वस्तु ; क्षपो वस्तुषु राजसि (८।११।३१) = Thou shinest at evenings and at dawns. वस्=to rise, to dawn ; उवास उषा उच्छात् च (१।४८।३) = The Dawn has dawned and will dawn in future ; वस् + तुः=वस्तुः=that which dawns. वस्तोः ought to

be वस्तर् for the sake of rhythm ; कुह स्वित् दोषा कुह वस्तरश्विना is rhythmically faultless but कुह वस्तोरश्विना is rhythmically faulty ; वस्+तर् = वस्तर् = at the dawn; it is an adv. like प्रातर् and सुतर्. पि = to sip, to drink ; पि + तुः = पितुः ; पि + त्वं = पित्वम् ; पितुः = पित्वं = Sōma-drink ; पित्व is found in अपपित्व, अभिपित्व, प्रपित्व and सपित्व. The expressions अभिपित्वे अह्नां (I, 126, 34 ; IV, 34, 5 ; IV, 35, 6), दिवा अभिपित्वे (V, 76, 2), प्रपित्वे अह्नः (IV, 16, 12) and उत प्रपित्वे उत मध्ये अह्नां (VII, 41, 4) show that अभिपित्व and प्रपित्व were names of particular hours of the day. मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः । मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसो आ स्तोमासो अवृत्सत (८।१।२९) ; सूरे उदिते = at sunrise ; दिवः मध्यंदिने = at noon-time ; दिवः प्रपित्वे = at evening ; अपिशर्वरे = in the depth of the night i. e. at midnight. ध्वान्तात् प्रपित्वात् उदरन्त गर्भाः (१०।७३।२) = The fœtuses i. e. the cows or the Dawns came (अरन्त) out (उत्) of dark (ध्वान्तात्) evening (प्रपित्वात्). अह्नाम् अभिपित्वे = at the approach of day i. e. in the morning ; दिवा अभिपित्वे means the same thing ; प्रपित्वे अह्नः or अह्नां = at evening. These words originally referred to the hours set apart for drinking Sōma ; afterwards they came to denote specific hours of the day only. तस्मै इत् अन्धः सुषुमा सुदक्षम् इह अभिपित्वं करते (४।१६।१) = We are extracting strong Sōma-drink for him and him alone as he always has his morning-drink here with us. इमे इन्द्र भरतस्य पुत्राः अपपित्वं चिकितुः न प्रपित्वम् (३।५३।२४) = Oh Indra, these sons of Bharata have given thee अपपित्व only and not thy evening draught. अपपित्वं may originally have been अभिपित्वं as अपपित्वं does not yield any sense. सपित्वं (I, 109, 7) = drinking Sōma-juice together, a symposium. There is also आपित्वे (52123) which will be dealt with there.

कुह अभिपित्वं करतः = Where indeed do the Aświns have their morning Sōma-drink ? ऊषतुः cannot have been the original word as its meaning has been conveyed by भवथः understood by Yāska after शय्यौ ; the relevant word may have been something like आशतुः or आशतः ; अश् = (i) to eat, (ii) to drink ; (i) यत् अश्वस्य क्रविषः मक्षिका आश (१।१६२।९) = the part of the flesh of the horse which the fly has eaten ; अन्ना यत् इन्द्रः प्रथमा वि आश (३।३६।८) = when, Oh Indra, thou didst eat various foods first ; (ii) अश्नीतं मध्वो अश्विना (७।६७।२) = Oh Aświns, drink this Sōma-juice ; तुभ्येदेते॰ चमसाः इन्द्रपानाः । वि अश्नुहि (१।५४।९) = Oh Indra, here are potfuls of Sōma-juice for thee and thee alone ; do drink of them. कुह

आशतुः or आशतः = (i) where do these Aświns eat their dinners and suppers or (ii) where do they drink (subsequent) Sōma-drinks? The first half speaks of the two gods in the 3rd per; the second half is addressed to them in the 2nd per. शयुत्रा = शयुत्रौ = saviours of the life of the infant शयु; कुह यान्ता ० शयुत्रा (१।११७।१२); here the Aświns are called शयुत्रा which word cannot be rendered by शयने. शयुः = an infant, perhaps one lying on its back; Agni is called द्विमाता शयुः (I, 31, 2 and III, 55, 6). The Aświns filled the udders of a barren cow with milk for the purpose of nourishing the helpless infant शयु (I, 116, 22 and I, 117, 20). But शयुत्रा cannot have been the original word; was it शयत्रा or शयात्रा? शये वव्रिः चरति (१०।४।४) = The coverer (वव्रिः) i. e. Agni moves about in (his watery) bed; शये शयासु (३।५५।४) = (Agni) sleeps (शये) on (his watery) beds (शयासु). शय + त्रा = शयत्रा; शया + त्रा = शयात्रा; शयत्रा = शयात्रा = शयने; we find त्रा in अत्रा, कुत्रा, तत्रा, यत्रा etc. सध सह तिष्टन्ति अत्र तत् सधस्थं = a place where family-members live together, a place where there is an atmosphere of love and affection, a home. श्रुधी नो अग्ने सदने सधस्थे (१०।११।१) = Do hear us, Oh Agni, in our homes; उश्मासि त्वा सधस्थे आ (८।४५।२०) = (Oh Agni), we desire thy company in our home. सधस्थ means a heaven because it is the home of the gods. यथा विधवा देवरं यथा वा योषा मर्यं शयने आकुरुते तथा युवां सधस्थे स्वगृहे कः आकुरुते = What (fortunate) man draws you two into his home as a widow draws her brother-in-law or a fair damsel her handsome mate into bed? The two women do not let go their men until the full satisfaction of their passion; a devotee attracts the Aświns by unceasingly pleasing them to stay with him for days and days together. मर्य is used of both gods and men; (i) Agni (I, 77, 3), Indra (III, 31, 7), Sōma (IX, 97, 18), the Maruts (III, 54, 13; V, 59, 6; V, 61, 4; VII, 56, 16) and the gods (I, 6, 3); it is used of men in several Ṛks; मर्य = (i) a handsome youth; both gods and men may be described as handsome youths; Agni is called मर्यश्रीः (II, 10, 5) i. e. one who has the brightness of a handsome young man. In a few Ṛks मर्य means (ii) a liberal giver as in III, 31, 7 and also (iii) a brave person, a stalwart hero.

9 कर्मणा उपमा = कर्मोपमा = a comparison in respect of a common act. 9-10 यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति। एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा = यथा वात-वन-समुद्राः कम्पन्ते एवं त्वं हे दशमाससंभूत गर्भ

एतस्मात् मातुः उदरात् अदुःखयन् एताम् एजन् चलन् अत्र अर्वाङ् एहि जरायुणा उल्बेन सह (दुर्ग) ; here Durga understands एजन् for the purpose of bringing out कर्मोपमा. The Ṛk preceding this would be more appropriate as an instance of कर्मोपमा ; यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः (५।७८।७); here the common act is that of movement on all sides; the water in the tank moves on all sides under the influence of wind; the fœtus moves about in the womb on account of its full growth. 10-11 भ्राजन्तो अग्नयो यथा = (the rays of the Sun) dazzling like so many fires ; here the common act is that of dazzling. 11 यत् इमाः वाजयन् अहम् ओषधीः हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा = The moment I hold these medicinal herbs in my hand the life of consumption dies just as the life of one caught alive dies before he is actually punished. A thief caught red-handed feels dead through terror ; consumption disappears out of fear of the medicinal herbs ; the common act is instantaneous death. 12-13 आत्मन् comes from अत् (अततेः) ; अत सातत्यगमने (धा० १।३८) ; अत् = to move constantly ; अत् becomes आत् before मन् ; आत् + मन्=आत्मन् ; दुर्गः— सर्वम् एव हि तेन अततं भवति सर्वगतत्वात् . Or आत्मन् comes from आप् (आप्तेः) ; आप व्याप्तौ (धा० ५।१४) ; आप् becomes आत् before मन् ; दुर्गः— सर्वमेव हि तेन व्याप्तं भवति सर्वगतत्वात् एव ; आप् is the root because everything is pervaded by the soul which is everywhere. दुर्गः— आप्तः व्याप्तः इव हि असौ कार्यकरणेन स्यात् । किंच । सर्वगतत्वे अपि सति यावन्मात्रम् एव तस्य कार्यकरणेन व्याप्यते तावन्मात्रभूतः एव असौ लक्ष्यते । तावन्मात्रे हि प्रदेशे तस्य चैतन्यशक्तिः अभिव्यज्यते तप्तायसि दर्भमुष्टिप्रक्षेपात् अग्नि-अभिव्यक्तिवत् इति । सूक्ष्मेण हि स्थूलं व्याप्यते न स्थूलेन सूक्ष्मम् । स्थूलं च कार्यकरणम् । सूक्ष्मः आत्मा । तस्मात् इव-शब्दः ; though the soul is everywhere, its existence becomes manifest only when it creates activity in a material thing ; hence people think that the material thing viz. the body obtains i. e. contains the soul ; this is a delusion, for the material is occupied by the immaterial and not vice versa ; इव expresses this delusion ; an instance in point is the manifestation of fire when a handful of dry grass is put upon a hot iron-plate ; fire was invisible before its contact with the dry grass. Appropriation of the soul by one single body is a delusion since the soul cannot be limited by anything. Autos (Gr.) = self. व्याप्तिभूतः must have been व्याप्तीभूतः ; अव्याप्तः व्याप्तः भूतः व्याप्तीभूतः by कृ-भू-अस्तियोगे (पा० ५।४।५०) ; the soul is not pervaded by anything ; yet it appears to be pervaded or contained by the material

body; यावता व्याप्तीभूतः = यावद्-व्याप्तीभूतः; आत्मा यावता वस्तुना व्याप्तीभूतः तावता तेन वस्तुना सः आप्तः इव स्यात्=The soul may be supposed to have been obtained by that much by which it is pervaded though in truth it can never be pervaded or contained as it is unlimited. The derivation of आत्मन् from आप् is accounted for in two ways; (i) the soul obtains the body for its temporary residence on earth or (ii) it seems to be obtained or taken possession of by as much as limits it for the time; the body seems to limit the soul during its stay on earth. These derivations are relevant when आत्मन् means the soul; but in RV the word means '(i) life, (ii) body'; (i) तस्मिन् (पर्जन्ये) आत्मा जगतः तस्थुषश्च (७।१०१।६); आत्मा यज्ञस्य (९।२।१०); आत्मा इन्द्रस्य भवसि (९।८५।३); सूर्यं चक्षुः गच्छतु वातम् आत्मा (१०।१६।३); नौभिः आत्मन्वतीभिः (१।११६।३); प्लवम् आत्मन्वन्तं पक्षिणं (१।१८२।५); in all these instances आत्मन् means life. (2) यक्ष्मं सर्वस्मात् आत्मनः ० वि वृहामि ते (१०।१६३।५); बलं दधान आत्मनि करिष्यन् वीर्यं महत् (९।११३।१); in these two places it means a body. The word may mean 'soul' in a few instances only.

Yāska usually quotes one instance while here we have three. यथा वातो etc. is not complete, for the कर्मोपमा requires the second half also; even then the कर्मोपमा is implied and not directly stated. भ्राजन्तः is an adj.; it may be substituted by सुरुचः and यथा by इव; भ्राजन्तः अग्नयः इव or सुरुचः अग्नयः इव would not be a कर्मोपमा. The only relevant instance is the last.

14 न = इव. भ्राजसा = भ्राजस्वन्तः; an instance of यथार्थे (3015). But this change of भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः is not at all called for; ये रुक्मवक्षसः मरुतः भ्राजसा तेजसा अग्निः इव; दृश्यन्ते would complete the sentence; Yāska perhaps wanted a कर्म for the sake of कर्मोपमा and therefore altered भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः; but भ्राजस्वन्तः is an adj. like भ्राजन्तः; यथेति कर्मोपमा is what Ng says; न is not यथा and so the change of भ्राजसा to भ्राजस्वन्तः is uncalled for. Durga :— Some commentators do not have अग्निर्न ये in their text as न as a sign of comparison has been already illustrated by दुर्मदासो न सुरायाम् (20115); but अग्निर्न ये occurs in Ng and therefore must be considered relevant here. दुर्ग :— अग्निः इव ये भ्राजसा भ्राजिष्णुतया रोचमानाः; he renders भ्राजसा by भ्राजिष्णुतया and not by भ्राजस्वन्तः and completes the meaning by understanding रोचमानाः. अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमानाः रोचिष्णूरस्काः भ्राजस्वन्तो रुक्मवक्षसः; the words underlined are added by Mahā; भ्राजसा =

भ्राजमानाः = भ्राजस्वन्तः ; रुक्मवक्षसः = रोचिष्णूरस्काः ; रोचिष्णूरस्काः seems to have been borrowed from Durga's Vṛtti where we have रुक्मवक्षसः रोचिष्णूरस्काः मरुतः. वक्षःसु रुक्माः (१।१६६।१०॥५।५४।११॥७।५६।१३) and वक्षःसु रुक्मान् अधि येतिरे (१।६४।४) show that रुक्म was a kind of ornament; the Maruts wore any number of such ornaments on their chests; रुक्माः वक्षःसु येषां ते रुक्मवक्षसः.

17 अक्षान् understood after चतुरः; ददमानात् = धारयतः; vide ददतेः धारयतिकर्मणः ० अभिभाषन्ते (3112-3) and note thereon (305132-36). चित् = यथा. इति तत्, कितवात् and also एवमेव दुरुक्तात् understood. यथा चतुरः अक्षान् ददमानात् कितवात् विभीयात् एवम् एव दुरुक्तात् विभीयात् = One should be afraid of or shrink from foul speech just as one should shrink from a dicer who holds in his hand four dice; a false dicer manages with the four dice in his hand to have any throw he desires because he has the trick of playing falsely; an honest dicer must naturally be afraid of playing with an artful one. कदाचित् understood; one should never show a liking for foul speech. दुर्ग :— चतुरः अक्षान् धारयमाणात् कितवात् कितवः विभीयात् किमपि पातिष्यते तत् अन्यत् वा किंचित् येन माम् अयं जेष्यति इति। एवं सर्वदा एव दुरुक्तात् विभीयात्। उद्विजेत् इत्यर्थः। तथा तथा वर्तेत यथा यथा दुरुक्तं न शृणुयात् न ब्रूयात्। दुरुक्ते हि वरुणः देवता। तस्मात् न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् अपि। किंतु सु-उक्तम् एव हि शृणुयात् ब्रूयात् च। तत्र हि मित्रः देवता अर्यमा च; निहितेषु न तथा भयं भवति यथा कितवस्य प्राक् निधानात् = One is not frightened by the actual throw of the dice but one gets nervous about the throw that is to be because the latter is quite uncertain; दुरुक्ते हि etc = Varuṇa punishes speakers of foul words; तत्र हि etc = Mitra and Aryaman reward good words. Durga has धारयमाणात् for धारयतः and has no इति तत् यथा.

सायणः— चतुरः = चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् = four cowries. The rest as in Durga's Vṛtti.

Except the last line viz. न दुरुक्ताय स्पृहयेत् the rest has hardly any verse-value. चतुरश्चिद्ददमानात् is unrhythmical; बिभीयात् आ निधातोः is unrhythmical and has only seven syllables. If चतुरश्चिद्ददमानात् बिभीयात् be taken as a line of 11 syllables, then आ निधातोः would be a line of 4 syllables only. The text is undoubtedly corrupt. Or the two quarters may be thus rearranged :— ददमानात् चित् चतुरः। बिभीयात् आ निधापतेः. The preceding Ṛk runs thus :— मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचेऽदेवयन्तम्। सुम्नैः इत् वः आ विवासे ; हे वरुणादयः देवाः वः युष्मान्

घ्नन्तं शपन्तम् अदेवयन्तं मा प्रतिवोचे। वः युष्मान् सुम्नैः इत् एव आ विवासे = Oh gods, let me not revile or I shall not revile a hater of the gods who strikes you i. e. breaks your images and curses you; I shall propitiate you with my prayers and do nothing else. Most probably the Āryans worshipped the images of Mitra and other gods ; non-Āryans often broke these images and reviled them as demons. The devotee says that he would never resort to foul language, in short he would not care what those enemies said or did ; he *would* continue his worship of those gods. The reviler of the gods is called दुरुक्त in the present Ṛk ; दुः दुष्टम् उक्तं येन सः दुरुक्तः =a foul speaker ; न दुरुक्ताय स्पृहयेत्=A true devotee will not desire or seek the company of a blasphemer. चतुरः must qualify a noun which is absent here. रायः समुद्रान् चतुरः अस्मभ्यं सोम विश्वतः। आ पवस्व सहस्रिणः (९।३३।६) = Oh Sōma, by purifying thyself give (पवस्व) us four oceans of wealth that contain an incalculable amount. So समुद्रान् may be understood here. Or चतुरः itself may mean incalculable wealth. तं वाजं चित्रम् ऋभवो ददा नः (४।३६।९), ये ददति प्रिया वसु (७।३२।१५), ये राधांसि ददति (७।१६।१०) ; in these three Ṛks दद् means to give. निधा = a treasure. गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः (९।८३।४)=Sōma, lord of treasures of wealth, seizes hold of the enemy viz. poverty by means of the bonds (निधया) of wealth. रायः चतुरः समुद्रान् चित् अपि ददमानात् निधापतेः आ बिभीयात् = A wise man should shrink from (आ) a master of immense riches, even though the latter offer four oceans of wealth. An enemy of the gods may tempt the devotee with the lure of immense wealth ; but the latter should avoid the company of that reviler and not seek or desire it. This may be the meaning of the Ṛk. चित् here means अपि and not यथा. निधापतेः which I have substituted for निधातोः adds a necessary syllable to the defective second line and improves its rhythm too.

Durga has ब्राह्मणा व्रतचारिणः इत्येतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यते (१२३।११-१४)। वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः इत्येतत् पुरस्तात् व्याख्यातम् (२०।२१-२२) between कदाचित् and आ इत्याकारः ; these words must have existed in his text because Yāska follows the order of Ng where ब्राह्मणा व्रतचारिणः and वृक्षस्य नु ते etc. occur between चतुरश्चित् ददमानात् and जार आ भगम्. Mahā and Gur have not ब्राह्मणाः ० व्याख्यास्यते and वृक्षस्य ० व्याख्यातम्.

20 आ=इव. Here जार is the Sun (आदित्यः) ; he is called जार because he is a decreaser or a witherer (जरयिता) of the night (रात्रेः) ; ज

वयोहानौ (धा० ९।२२); जॄ + अः = जार् + अः = जारः; जॄ = to become old; जरय् = to cause to become old, to wither; night withers at the approach of the Sun. दुर्गः— उदीरय पितरा जार आ भगम् = हे अग्ने उत् ईरय उन्नमय अरणी पितरौ प्रति। ते प्रति आत्मलाभाय उपज्वलय त्वम् आत्मानम्। जारः आदित्यः यथा भगं भजनीयं भौमम् आन्तरिक्षं च रसं स्वं वा ज्योतिः ऊर्ध्वम् ईरयति एवं त्वम् आत्मानं पितरौ प्रति उदीरय; the two churning wooden pieces are Agni's parents; he raises himself out of those pieces, that is, he begins to flame up; just as the witherer of the night i. e. the Sun raises up into heaven earthly or aerial liquids or his own light; earthly and aerial liquids and also sunlight are things that are enjoyed by man on earth; they are enjoyable or serviceable.

सायण :— हे अग्ने त्वदीयं ज्योतिः पितरौ सर्वप्राणिनां मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ प्रति उन्नमय = Oh Agni, raise up thy light to Heaven and Earth who are the parents of all creatures. रात्रेः नक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वात् जारः आदित्यः = The Sun is जार because he withers away night and the light of all luminaries. स यथा द्यावापृथिव्यौ प्रति भगं भजनीयं ज्योतिः उन्नमयति तद्वत्.

The Nairuktas who disliked to associate adultery and other human sins with gods interpreted जार by जरयितृ; but जार in RV always means an adulterer as for instance in गच्छन् जारो न योषितं (९।३८।४), प्रियां न जारः (९।९६।२३), सरत् जारो न योषणां (९।१०१।१४) and योषा जारम् इव प्रियम् (९।३२।५). Agni is called जार; उषो न जारः (१।६९।५ ॥ ७।१०।१) is said of Agni; अबोधि जारः उपसाम् उपस्थात् (७।९।१) = The adulterer (Agni) wakes up from the lap of the Dawn; प्रत्नम् ऋत्विजम् अध्वरस्य जारं (१०।७।५) = to the adulterer and the time-honoured priest of sacrifice: he is of course Agni. योषा जारस्य चक्षसा वि भाति (१।९२।११) = The damsel viz. the Dawn shines with the light of the adulterer (Agni). Savitṛ is called भग in several Ṛks as for instance in सवितर् ० भग त्रातर् (३।५६।६), भगः सविता दाति वार्यं (५।४८।५), देवस्य सवितुः वयं० भगस्य रातिम् ईमहे (३।६२।११) and तत् सवितुः वृणीमहे ० भोजनम्। श्रेष्ठं ० भगस्य धीमहि (५।८२।१). उदीरय पितरि जार आ भगं is superior in rhythm to उदीरय पितरा जार आ भगं. द्यौः पितर् पृथिवि मातर् (९।५९।५), तत् माता पृथिवी तत् पिता द्यौः (१।८९।४) and मह्य द्यौः अस्तु नः पिता (१।९०।७); here Dyaus is पिता. पितरि=दिवि; इव यथा जारः अग्निः भगं सूर्यं पितरि दिवि उदीरयति आरोहयति तथा हे सोम त्वम् अपि सूर्यं दिवि उदीरय आरोहय. As जार is Agni, some other god must be addressed by उदीरय;

there is nothing in the Ṛk to determine that Agni is its deity; Agni is said to have taken up the Sun into heaven in अग्ने ० आ सूर्यं रोहयो दिवि (१०।१५६।४); so Sōma too on account of his sunlike refulgence may be said to send that god up into heaven. Another instance of आ meaning इव is प्र बोधया पुरन्धि जार आ ससतीम् इव (१।१३४।३); यथा जारः ससतीं स्वपतीं प्रियां प्रबोधयति तथा हे अग्ने पुरन्धिम् उपसं प्र बोधय; आ = इव.

22 सः आदित्यः एव चन्द्रादीनां भासां जारः जरयिता = The same Sun is the decreaser of the light of the Moon and other luminaries. स्वसुः = उषसः; 'the Sun is the witherer (जारः) of the light of the Dawn; the Dawn becomes invisible in sunlight. 51 I 1 Vide साहचर्याद् रसहरणात् वा (38 I 17) and note (38 I 28–33). दुर्गः— भ्राता स्वस्रा साकं बाल्ये नित्यमेव चरति तथा च उषसा साकम् आदित्यः। रसहरणाद् वा उषाः स्वसा अस्य आदित्यस्य। भ्रातृस्वस्रोः बाल्ये सहभोजनं दृश्यते; the Sun and the Dawn move together and are brother and sister by analogy only; we see that brothers and sisters when mere children play in company; we see them also eating and drinking together. But the dislike of the Nairuktas towards associating blood-relationship and immoral connections with gods is not justified by what actually occurs in RV where blood-relationship and adultery are believed to be facts; these things are found in other mythologies such as the Greek.

2 Or (अपि वा) जार may have been intended (अभिप्रेतः स्याद्) to mean a human adulterer (मनुष्यजारः) and भग to mean the sexual organ of women (स्त्रीभगः) by the seer in जार आ भगं. Durga :— An adulterer is called जार because he exhausts (जरयति) by sexual intercourse the strength of his paramour; he shows no feeling whatever in his cohabitation with her and thus differs from her husband who by his very nature must be tender in his sexual relations with her. At the very sight of the adulterer the vagina of the adulteress thrills and almost protrudes with excitement and demands immediate cohabitation; so Agni is requested to protrude himself at the sight of the tools by whose friction he is to be generated. This second rendering is anything but natural. भग comes from भज् (भजतेः); भज सेवायां (धा० १।१०२३); भज् + अः = भग् + अः = भगः; स हि भज्यते सेव्यते मैथुनार्थिभिः पुरुषैः (दुर्ग). Besides जार RV has जारिणी (X, 34, 5); how would Yāska and the Nairuktas derive जारिणी? The rendering of जार by जरयिता is simply due to

the obstinate determination of the Nairuktas to leave no word underived.

2-3 भूतशब्देन उपमा भूतोपमा = a comparison in which the word भूत is used. According to Durga the seer of the Rk reminds Indra how without making any noise and carrying with him numbers of gifts that god had approached a very ancient ancestor of his and requests him to confer a similar favour on himself. मेषः भूतः = मेषः इव किंचित् अपि उत्तरम् अब्रुवन् = without uttering even a single word or making a sound like a goat; अभि यन् अयः = आहुतः यज्ञे कर्मणि आभिमुख्येन अभ्युद्यतैः महाद्भिः दायैः गच्छन् आह्वानमभिनन्तरम् एव अविलम्बमानः त्वम् आप्तवान् असि = Thou didst approach him immediately after receiving an invitation to attend a certain sacrificial performance, taking with thee rich gifts for bestowal on him.

सायणः— मेषः भूतः = मेषरूपतां प्राप्तः = assuming the shape of a goat, that is, disguised as a goat. आभि यन् = अभिगच्छन्. अयः = अगमयः = Thou didst cause (मेधातिथि) to go (to heaven). मेधातिथिं हि काण्वायनिं मेषः भूत्वा आजहार (षड्विंश ब्राह्मण १।१) = (Indra) becoming a goat took (आजहार) मेधातिथि, son of कण्व, (to heaven). The षड्विंश ब्राह्मण published by जीवानन्द at Calcutta has :— मेधातिथेः मेष इति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेषो भूत्वा जहार (१।१) = Indra is addressed 'Oh goat of मेधातिथि' because becoming a goat he carried मेधातिथि, son of कण्व. Indra is called मेष in अभि त्यं मेषं पुरुहूतं (१।५१।१), त्यं सु मेषं महया (१।५२।१) and नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्राः (८।९७।१२). Sāyaṇa in his comment on नेमिं नमन्ति etc. says :— इन्द्रो मेषो भूत्वा मेधातिथिं स्वर्गम् अनयत्. But while interpreting अभि त्यं मेषं he says :— कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानम् इन्द्रः मेषरूपेण आगत्य तदीयं सोमं पपौ। स ऋषिः तं मेष इति अवोचत्। अतः इदानीम् अपि मेषः इति इन्द्रः अभिधीयते = Indra disguised as a goat approached मेधातिथि, son of कण्व, who was performing a sacrifice and drank Sōma on account of which the sacrificer called him goat; this epithet has stuck to Indra since then. Sāyaṇa thus gives two different accounts about मेधातिथि and इन्द्र.

RV does not say anywhere why Indra became or was called a goat. The name मेध्यातिथि occurs nine times and मेधातिथि once (VIII, 8, 20); most probably मेधातिथि was originally मेध्यातिथि. This मेध्यातिथि was a favourite of Agni, Indra and the Aświns. कण्व मेध्यातिथि kindled Agni (I, 36, 10 and 11); Agni protects M. i. e. endows him with wealth (I, 36, 17),

Indra also endows him with wealth (VIII, 49, 9) and drinks Sōma at his house (VIII, 33, 4 and VIII, 51, 1); the Sōma-drink prepared by this devotee goes to Indra (IX, 43, 3). The Aświns also bestow wealth on him (VIII, 8, 20). मेध्यातिथि is asked to praise certain liberal-minded donors (VIII, 1, 30). None of these Ṛks throws any light on the present Ṛk. इत्था धीवन्तम् अद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषः भूतः अभि यन् अयः ; Durga renders अयः by आप्तवान् असि and Sāyaṇa by अगमयः ; but they do not trouble themselves to explain this verbal form. अयः cannot be developed out of इ or या ; the 2nd per. sing. imperfect of इ is ऐः and that of या is अयाः. अयः is a corrupt word ; was it अपाः ? इत्था धीवन्तं = possessed of such (i. e. immense) wealth ; Indra endowed M. with abundant riches ; becoming a goat and going (यन्) towards (अभि) this favourite in that disguise he drank (अपाः) Sōma. This may be the sense of the Ṛk.

4 मेष comes from मिष् (मिषतेः) ; मिष स्पर्धायाम् (धा० ६।७१) ; मिष् + अः = मेषः ; goats are called मेष because they vie or fight with one another. But मिषतेः दर्शनार्थस्य (दुर्ग). The word मेष suggests पशु which comes from दृश् (पश्यतेः); पश्‌ + उः = पश् + उः = पशुः. क्षीरस्वामी (अमर २।९।७६) :— मेषः मेषति वाशति ; वाशति = bleats.

मेषः भूतः = मेषः इव (दुर्ग); मेषः भूतः = मेषरूपतां प्राप्तः (सायण); Durga renders भूत by इव ; but where is the comparison in Indra's becoming a goat ? Perhaps Indra was not a goat (अ-तत्) and yet he looked like a goat (तत्सदृश); in this way मेषो भूतः seems to conform to the definition of उपमा given by Gārgya (49|18). In modern rhetoric मेषो भूतः would not be considered a comparison.

Ng has मेषो भूतोऽभि यन्नयः and तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् ; मेषः इति भूतोपमा is Yāska's statement about the first and अग्निः इति रूपोपमा about तद्रूपः and तद्वर्णः. Just as मेषः इति भूतोपमा refers to a particular Ṛk, so अग्निः इति रूपोपमा refers to हिरण्यरूपः etc. 5 हिरण्यरूपः = हिरण्यवर्णस्य इव अस्य रूपं = The beauty or lustre of this Agni is like the beauty or lustre of the colour of gold ; vide note on अस्य (3|2|25-27); हिरण्यवर्णस्य ought to be हिरण्यस्य, for there is no वर्ण in हिरण्यरूप ; in कल्याणवर्णस्य इव अस्य रूपं (3|14-15) there is वर्ण because the word is कल्याणवर्ण which means gold ; Durga explains हिरण्यरूपः by हिरण्यसमानरूपः. हिरण्यरूपः = हिरण्यसंदृक् = हिरण्यवर्णः ; रूप, संदृक् and वर्ण mean hue, lustre ; Agni has the lustre of gold; रूप stands for all words that mean

hue or lustre. सेदु = सः + इत् + उ = the same one viz. Agni. अपां नपात् = Agni.

6 था इति अयं च उपमाशब्दः (दुर्ग) = था also is a sign of comparison. 7 प्रत्नथा = प्रत्ने इव ; but प्रत्न is not a pronoun ; it is a mere adj. ; प्रत्ने ought to be प्रत्नाः. पूर्वथा = पूर्वे इव ; विश्वथा = विश्वे इव ; इमथा = इमे इव. इमथा shows that इम was once a pronominal base and was declined as इमः इमौ etc ; we have इमस्य in यदि मे सख्यम् आवरः इमस्य पाहि अन्धसः (८।१३।२१) ; (Oh Indra), if thou likest my friendship, then drink (पाहि) of this (इमस्य) Sōma-drink. Durga has not प्रत्ने इव ० इमे इव इति. दुर्गः— तं = इन्द्रं वा वैश्वदेवं गणं वा = either Indra or the All-Gods : प्रत्नथा = चिरंतनाः इव । महर्षयः भृगु-आदयः = like the ancient sages such as भृगु : पूर्वथा = पूर्वे स्रष्टारः इव = like the old creators ; (the story goes that certain great sages created the world) ; विश्वथा = सर्वे ऋषिपुत्रकाः ऋषयः इव = like all sages born of ancient sages; इमथा = वर्तमानकालीनाः यजमानाः इव = like sacrificers of the present day.

सायण :— प्रत्नथा = पुरातनाः यजमानाः इव ; पूर्वथा = अस्मदीयाः पूर्वे यथा ; विश्वथा = विश्वे सर्वे प्राणिनः यथा ; इमथा = इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः यथा.

प्रत्नथा occurs 8 times, पूर्वथा 9 times, विश्वथा thrice and इमथा only once in RV ; वैश्वानरः प्रत्नथा नाकम् आरुहत् ० स पूर्ववत् जनयन् जन्तवे धनं (३।२।१२) ; Agni has risen in heaven as in old days ; he creates or gives wealth to men as before ; प्रत्नथा = पूर्ववत् = as before ; त्वम् अग्ने पुरुरूपो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुष्टुत (५।८।५) = Oh Agni who art praised by all, rich as thou art, give wealth to all people as in old days ; एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा (६।१७।३) = Do drink ; let this drink exhilarate thee as in old days. तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथा इन्द्रे उक्था समग्मत (१।८०।१६) = Songs, both ब्रह्म and उक्थ, have centred in Indra as in old days ; पुनः ज्योतिः युवतिः पूर्वथाकः (५।८०।६) = The young damsel (the Dawn) spreads her light as in old days ; अधा तम् अस्य महिमानम् आयवः अनुष्टुवन्ति पूर्वथा (८।३।८) = The Āyus extol the greatness of him as in old days. यत् सीम् अनु क्रतुना विश्वथा विभुः अरान् न नेमिः परिभूः अजायथाः (१।१४१।९) = since being powerful thou dost surround them with thy power as a felly surrounds spokes : यः अवरे वृजने विश्वथा विभुः महाम् उ रण्वः शवसा ववक्षिथ (२।२४।११) = Great, mighty and powerful, he supports everything in this lower world by his power. विश्वथा in these two Ṛks was very likely विश्वतः ; विश्वतः परिभूः = existing on all sides i. e. surrounding on all sides ; विश्वतः ववक्षिथ = sup-

ports in all directions ; cf. विश्वतः परिभूः असि (१।१।४), त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूः असि (१।९७।६) and इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वतः इयं मतिः (७।१०४।६). So विश्वथा like इमथा occurs only once in RV. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथा इमथा ० गिरा दोहसे = Milk him (Indra) i. e. obtain from him wealth by means of thy praises (गिरा) as they did in ancient times and are doing in the present times. प्रत्नथा = as in very ancient times. पूर्वथा = in less ancient times. विश्वथा = in middle or later times ? इमथा = in these times.

8-9 अयम् comes from आ + इ; इ + अं = ए + अं = अय् + अं = अयम्; आ + इत = एत = come; दुर्ग :— एततरः हि आगततरः आसन्नतरः यः अमुष्मात् दूरस्थात् भवति सः अयम् इति उच्यते ; when a thing or a person comes nearer (एततरः = आगततरः = आसन्नतरः) than a thing or a person standing at a distance, we speak of the thing or the person by using the word अयं. अयं (= this) suggests असौ (= that); असौ comes from अस् (= to throw); अस् + औ = असौ; दुर्गः—असौ अस्ततरः अस्मात् क्षिप्ततरः इव विप्रकृष्टत्वात् भवति = A thing or a person that is at a distance is indicated by असौ because it seems as it were thrown farther (अस्ततरः = क्षिप्ततरः) than a thing or a person that is nearer. अमुथा is explained (व्याख्यातं) by यथा असौ ; अमुथा = अमु + था ; अमु = असौ ; था = यथा ; दुर्गः— यः एव अर्थः असौ इति अनेन शब्देन उक्तः भवति सः एव अर्थः अमुथा इति अनेन अपि उक्तः भवति ; but Durga's interpretation is incorrect as असौ is declinable while अमुथा is not; असौ = that ; अमुथा = like that. Amara has not अमुथा ; Apte's Dic. mentions that word but quotes no instance of its use. अमु like इम must once have been a pronominal base ; अमुः, अमू, अमुं etc. was its declension. अमुत्र = in that i. e. in the next world ; was अमुथा current in Yāska's times ? Yāska should have derived इम (in इमथा) and अमु (in अमुथा); he would have said that इम comes from इ and अमु from अस् ; इ+मः=इमः ; अस्+मुः=अ+मुः=अमुः.

9-10 सिद्धेन वस्तुना सिद्धैः वस्तुभिः वा उपमा = a comparison with an unquestioned or standard thing or things; in चन्द्रवत् आल्हादकरः, सूर्यवत् तापदः and अग्निवत् दाहकः the Moon, the Sun and fire are acknowledged to be standards of certain qualities. So also ब्राह्मण in ब्राह्मणवत् and वृषल in वृषलवत् are standards in certain particulars ; दुर्ग :— ब्राह्मणवत् अधीते । वृषलवत् आक्रोशति ; a certain man of a lower caste studies like a Brāhmaṇa who is acknowledged by all as a type of what a student should be ; a man of a higher caste uses foul lan-

guage (आक्रोशति) like a man of the lowest caste members of which are notorious for foul speech. ब्राह्मणवत् = ब्राह्मणाः इव. 11 वृषलवत् = वृषलाः इव ; ब्राह्मणवत् down to the end seems interpolated inasmuch as प्रियमेधवत् etc. in the next section illustrates this sense of वत्. Mahā has वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा after वृषला इव इति : वृषलः = वृष + लः ; ल = शील ; a वृषल is one who has the temperament of a bull, that is, who is as naughty as a bull ; वृषस्य वृष्णो वा शीलम् इव शीलं यस्य सः वृषशीलः ; वृषाशीलः is wrong, for वृषा is nom. sing. of वृषन्. क्षीरस्वामी (अमर २।१०।१) :— वृषान् लुनन्ति (= They cut or slaughter bulls) वृषलाः । ' वृषो हि भगवान् धर्मः तस्य यः कुरुते लवम् । वृषलं तं विजानीयात्' (नारदस्मृति) ; वृषल is one who causes the cutting (लवं) or destruction of righteousness.

The order in Ng is तद्वत् । तथा (III । 13) ; था इति च in the text is misplaced ; वत् इति सिद्धोपमा । था इति च should be the order ; or था इति सिद्धोपमा । वत् इति च would be better as the next section contains a Ṛk about वत्. था इति च in its present place creates a misunderstanding, for it follows अग्निः इति रूपोपमा and would mean था इति च रूपोपमा which however is wrong : Durga consequently explains था इति च by था इति अयं च उपमाशब्दः. प्रत्ने, पूर्वे, विश्वे and इमे in प्रत्नथा, पूर्वथा, विश्वथा and इमथा are सिद्ध i. e. acknowledged as standards of comparison. तथा in Ng is equal to सः इव, सः standing for all acknowledged standards of comparison.

13 प्रियमेधः = प्रियाः अस्य मेधाः = one whose sacrifices are dear (to the gods) or one to whom performance of sacrifices is dear ; अस्य = यस्य ; vide 500 । 32. श्रुधी = शृणु. हवं = ह्वानं = invitation. invocation. यथा ० शृणु ह्वानं is the substance of the Ṛk. 14-15 प्रस्कण्वः = कण्वस्य पुत्रः ; प्र = प्रभवः ; कण्वात् प्रभवः यस्य सः प्रस्कण्वः. 15 प्रगतम् अग्रं प्राग्रम् ; Durga :— Just as गत is understood after प्र in dissolving प्राग्र, so भव is to be understood after प्र in dissolving प्रस्कण्व. प्राग्रं = highest (Apte's Dic.) ; प्रकृष्टम् अग्रं प्राग्रं (अमर ३।१।५८ क्षीरस्वामी). But Yāska perhaps wanted to say that प्र has the sense of प्रभव as in प्राग्रं : अग्रात् प्रभवः यस्य तत् प्राग्रं = A thing is प्राग्र i. e. foremost because it sprouts from the extreme end of a creeper. प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रौ ऋषी (पा० ६।१।१५३) ; प्र + कण्वः = प्रस्कण्वः. प्रस्कण्व was a seer ; RV says nothing about the birth of प्रस्कण्व from कण्व. पुत्रः कण्वस्य वाम् इह सुषाव सोम्यं मधु (८।८।४) and पुत्रः कण्वस्य वाम् ऋषिः गीर्भिः वत्सो अवीवृधत् (८।८।८) ; in these two Ṛks there is the expres-

sion पुत्रः कण्वस्य but we are not told the name of this son. अत्रा ह तत् कण्वः ० कण्वतमः नाम गृणाति नृणाम् (१।४८।४) ; here a certain Kaṇva is described as the best of all Kaṇvas ; here too we are not told the name of this highest Kaṇva. प्रस्कण्व may be the same as कण्वतम.

भ्रस्ज पाके (धा० ६।४) ; भ्रस्ज् (= to roast) + उः = भृज्ज् + उः = भृग् + उः = भृगुः ; भृगु was called so because he was roasted (भृज्यमानः) in fire ; notwithstanding this roasting, he was not burnt (न देहे). संबभूव = had his birth, was born. 16 अङ्गारेषु अङ्गिराः संबभूव ; अङ्गिरस् was called so because he was born in live coals ; अङ्गाराः = अङ्गिराः. अङ्गाराः = अङ्कराः = अङ्कनाः ; अङ्गार comes from अङ्क् (= to mark) ; अकि लक्षणे (धा० १।८७) ; coals are called अङ्गार because they leave their mark on whatever they touch ; अङ्क् + आ + रः = अङ्का + रः = = अङ्गा + रः = अङ्गारः. Mahā has अञ्चनाः after अङ्कनाः ; अञ्चु गतौ (धा० १।८८७) ; अञ्च् = अङ्क् = अङ्ग् ; अङ्ग् + आ + रः = अङ्गारः. आङ्गिरसः अङ्गानां हि रसः अतः आङ्गिरसः (बृ० उप० १।३।८) ; आङ्गिरसः = आङ्गि + रसः = आङ्ग + रसः = अङ्ग + रसः = अङ्गरसः = अङ्गानां रसः. अत्र + इः = अत्र् + इः = अत्रिः ; (the people standing about) said (ऊचुः) 'go (ऋच्छत) to i. e. find the third (तृतीयं) even (एव) here (अत्र)'; hence (तस्मात्) the third sage was called अत्रि. 17 भृगु was born first, then अङ्गिरस् and after him अत्रि. Durga has वा after न त्रयः इति and rightly because it is another derivation of अत्रि ; अत्रिः = अ + त्रिः ; अ = न ; त्रिः = त्रयः ; there are not (न) only three (त्रयः) but there is a fourth one too ; that fourth one was वैखानस ; you say that अत्रि is the third and last but he is not (अ) the third and last (त्रिः). वैखानस was called so because he came out of the pit that was dug down still deeper ; वैखानस comes from वि + खन् (विखननात्) ; वि + खन् + असः = वै + खान् + असः = वैखानसः.

दुर्ग :— प्रजापतिना किल शुक्रम् आत्मीयम् आदाय अग्नौ हुतम्। ततः अर्चिषि ज्वालायां भृगुः नाम महर्षिः संबभूव । व्यपगते आर्चिषि यः अङ्गारेषु संबभूव सः अङ्गिराः नाम अभवत् । तस्मिन् उत्पन्ने द्वितीये अत्र एव तृतीयम् ऋच्छत इति ऊचुः ये पूर्वोत्पन्नाः ते । तस्मात् अत्र एव तृतीयः इति एतस्मात् अनुव्याहारात् अत्रिः अभवत् । अथवा । एवम् अन्यथा स्यात् । अत्रिः । प्रतिषेधार्थः अत्र अकारः । न त्रयः एव अत्र । खन्यताम् एतत् अग्निस्थानम् । चतुर्थः अपि अत्र भविष्यति इति एवम् अनुव्याहारात् अत्रिः अभवत् । व्युदुह्य अग्निं तस्मिन् अग्निस्थाने खाते यः उत्पन्नः सः विखननात् वैखानसः; व्यपगते अर्चिषि = when the flames disappeared; अनुव्याहारः = utterance; व्युदुह्य = वि + उत् + उह्य = having removed. Durga says that for the sake of derivation Yāska has departed from the order in which the names viz. अत्रि,

विरूप and अङ्गिरस् occur in the Ṛk. RV has not वैखानस. शत॰ ब्रा॰ (४।५।१।८) :— अङ्गारेभ्यो अङ्गिरसः (समभवन्). ऐ॰ ब्रा॰ (३।३४) :— तस्य (प्रजापतेः) यत् रेतसः प्रथमम् उदेदीप्यत तत् असौ आदित्यः अभवत्। यत् द्वितीयम् आसीत् तत् भृगुः अभवत्. भारद्वाज comes from भृ (भरणात्); भरद्वाजः = भरत् + वाजः; भरत् = भरति = बिभर्ति; वाजं बिभर्ति असौ भरद्वाजः। भरद्वाजस्य पुत्रः भारद्वाजः. Durga has not भरणात् भारद्वाजः. 17-18 विरूपः=वि + रूपः = नानारूपः; वि = नाना. 18 महिव्रतः =महि + व्रतः; महि=महत्; व्रतं = कर्म (निघ॰ २।१।७); महान्ति व्रतानि कर्माणि यस्य सः महिव्रतः=one whose religious acts are great. But the Ṛk has no विसर्ग after महिव्रत; महिव्रत qualifies जातवेदः; does Yāska mean that महिव्रतः qualifies विरूपः? But the word is विरूपवत् and not विरूपः. The alteration of महिव्रत to महिव्रतः is an instance of यथार्थं (3015). Perhaps महिव्रतः qualifies त्वं understood.

Yāska and Durga :— Oh Agni, listen to the invocation of प्रस्कण्व as thou didst listen to that of प्रियमेध, अत्रि, विरूप and अङ्गिरस्.

सायणः— महिव्रत = प्रभूतकर्मन्; जातवेदः = अग्ने; प्रस्कण्वस्य = कण्वपुत्रस्य महर्षेः; हवं = आह्वानम्; श्रुधि = शृणु; प्रियमेधवत् = प्रियमेधस्य इव; अत्रिवत् = अत्रेः इव; विरूपवत् = विरूपस्य इव; अङ्गिरस्वत् = अङ्गिरसः इव; तत्र तस्य इव (पा॰ ५।१।११६); वत् (= इव) is affixed to words which when the तद्धित is dissolved take the gen. or the loc. according to context.

विरूप does mean नानारूप in समानं नाम बिभ्रतः विरूपाः (७।१०३।६) and याः सरूपाः विरूपाः एकरूपाः (१०।१६९।२); in the first frogs are described as having various colours; in the second some herbs have similar forms or colours, some have different forms or colours and some only one form or colour. But what authority is there to say that the sage विरूप was नानारूप? तस्मै॰ वाचा विरूप नित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् (८।७५।६) = Oh विरूप, send or offer to the mighty one an excellent praise out of thy own mouth; विरूप was a great bard; विरूपासः इत् ऋषयः (१०।६२।५) shows that his descendants too were great bards. RV has both महि and महत्; अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः (१।७९।४), तस्य व्रतं रक्षतं पातम् अंहसः विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् (१।९३।८) and तत् वां दात्रं महि (१।११६।६); here महि qualifies श्रवम्, शर्म and दात्रं. महि व्रतं यस्य सः महिव्रतः=one whose wealth is large. जातं वेदः धनं यस्य सः जातवेदाः = one who has abundant wealth. Since Agni is abundantly wealthy, he is requested to listen to the prayer of प्रस्कण्व who desires wealth; Agni had bestowed wealth on प्रियमेध etc; he is asked to bestow a similar favour on प्रस्कण्व.

20 दुर्ग :— शब्दवत्यः च उपमाः भवन्ति। लुप्तोपमाशब्दाः च इति = Comparisons are of two sorts viz. (i) those in which the signs of comparison are expressed and (ii) those in which they are omitted. In modern rhetoric the first are called शाब्दी and the second आर्थी. Uptil now Yāska gave instances of the first. पदानि understood after लुप्तोपमानि and अर्थोपमानि ; दुर्गः -- येषु पदेषु लुप्यन्ते उपमाशब्दाः इव-आद्यः तानि पदानि अर्थोपमानि। तेषु पदेषु वक्तुः अभिप्रायगताः एते एव उपमाशब्दाः अर्थतः लिङ्ग्यन्ते = The signs of comparison are to be inferred from the intention of the speaker who calls a brave man a lion and a despicable man a crow; अर्थेन उपमा येषु तानि अर्थोपमानि ; words in which comparison is implied on account of the sense they bear in the context; when we call a brave man a lion and a despicable man a crow, the two men are really compared, the first to a lion and the second to a crow; no one would mistake the brave man for a lion or the despicable man for a crow. सिंहः व्याघ्रः इति पूजायां (वर्तते) = The comparison lying in सिंह and व्याघ्र conveys the idea of high respect; when a man is called a lion or a tiger, the idea conveyed by such a comparison is that of bravery which quality excites admiration and high respect. 21 श्वा काकः इति कुत्सायां (वर्तते); when one is compared to a cur or a crow, the idea conveyed by such a comparison is that of utter contempt; we despise such a man as though he were a cur or a crow. राजसिंहः = राजा सिंहः इव ; इव disappears in the compound राजसिंहः ; such a comparison is called रूपक ; but when we omit the word राज before सिंहः, the comparison would be called अतिशयोक्ति ; there is complete identification between a king and a lion in the use of the single word सिंह ; in राजसिंह there is no such identification ; the dissolution of the compound shows that it is a comparison. दुर्ग :— यः हि लौल्यादिदोषसमन्वयेन कुत्सनीयः भवति सः एवम् उच्यते श्वा अयम् इति। धार्ष्ट्यादिदोषसमन्वयेन यः कुत्स्यते सः काकः अयम् इति उच्यते ; लौल्यं = जिह्वालौल्यं = the foul use of the tongue; a dog's tongue does not distinguish between clean and foul; rather it is fond of foul matter; धार्ष्ट्यं = boldness, temerity. 22 शब्दानुकृतिः = imitation of a sound or a cry; a crow or a rook is called काक on account of its *caw*; the Greek word for such imitation is onomatopœia. This imitation is frequent (बहुलं) in the case of birds (शकुनिषु) i. e. bird-names. Such names are कोकिल, उलूक, घूक, कृकवाकु, तित्तिरि in Sk, घुबड, चिमणी, कोंबडा in Marathi and crow, cuckoo, owl and tyrwhit in Eng. But

birds are also given names on account of colour, shape, act, resemblance and dwelling-place; colour :— black-swan, redbreast, redwing; shape :—crossbill, horn-owl; act :— woodpecker, wagtail; act and colour :— black-diver; resemblance :— scissor-tail.

औपमन्यव who was an extremist or rather a fanatic in respect of derivation denies onomatopœia; he *must* derive words like काक. A crow is called काक because it is (भवति) fit for being driven away (अपकालयितव्यः): काक comes from (अप+) कालय् (=to drive away); कल गतौ (धा० १०।३३२); कालय् = to cause to go; अपकालयितव्यः = fit to be caused to go away or fit to be driven away; or कल क्षेपे (धा० १०।७१); अप + कालय् = to throw or hurl away; a crow deserves to be driven away or hurled away because whatever it touches becomes tainted or contaminated; कल् + कः = काल्+कः =का+कः = काकः. का-शब्दं कायति । ककते वा लौल्यात् काकः (अमर २।५।२१ क्षीरस्वामी); कायति = utters; ककते = is unsteady. काक suggests other bird-names. 23 तित्तिरिः = तित्ति + रिः = तत्त + रिः = तत+रिः = ततरिः; तॄ (= to cross) becomes ततॄ by reduplication; ततॄ + इः = ततर् + इः = ततरिः = तित्तिरिः; तॄ प्लवने (धा० १।९९४); a pigeon is called तित्तिरि because it floats through air. Or तित्तिरिः = तित् + ति + रिः; तित् to be omitted; रिः = लिः = लः; ति + लः = तिलः = तिलमात्रचित्रः = one whose body is marked with spots of the size of sesamum-seeds; तिलाः एव तिलमात्राः । तैः चित्रः (=चित्रितः) तिलमात्रचित्रः. Thus तित्तिरि comes from तॄ (तरणात्) or तिल. But तित्तिरि seems to be an imitation of the peculiar sound made by a pigeon; तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः (अमर २।५।३६ क्षीरस्वामी). कपिञ्जलः = कपि + ञ + जलः; ञ to be omitted; जलः = जीलः = जीरः = जीर्णः; कपिः इव जीर्णः = looking faded or gray in colour like a monkey; the bird has a skin of a faded hue. 52।1 जलः = जवः = speed; this bird is called कपिञ्जल because it speeds (जवते) like (इव) a monkey (कपिः). कपिञ्जलः = क + पिञ्जलः; क = ईषत्; ईषदर्थे (पा० ६।३।१०५) = क is used in the sense of a little; पिञ्जलः = पिङ्गलः; or this bird is called कपिञ्जल because it is slightly tawny or faintly red. Or क = कमनीयम्; पिञ्जयति इति पिञ्जलः; पिञ्जयति=अभिव्यनक्ति (दुर्ग) = utters; पिजि भाषायां (धा० १०।२२४); or because it utters (पिञ्जयति) an agreeable or sweet (कमनीयं) sound (शब्दं). 2 श्वा=शु+आ=आ+शु=आशु (+यायी); a dog is called श्वा because it goes fast; दुर्ग :— शु इति क्षिप्रनाम (८२।४-५)। क्षिप्रम् असौ शीघ्रत्वात् एति इति श्वा. Or the word may have come (स्यात्)

from शव् (शवतेः) which means to go (गतिकर्मणः). Durga has no स्यात्. शव गतौ (धा० १।७२६); श्वा = श् + व + अ = श् + अ + व = शव; or शव = श् + अ + व = श् + व + अ = श्वा. Or (वा) श्वन् comes from श्वस् (श्वसितेः); दुर्ग :— श्वसितेर्वा गतिकर्मणः एव; but श्वस प्राणने (धा० २।५९); श्वस् = श्वन्; a dog is called श्वन् because he pants or breathes hard. Why not say that श्वन् comes from अन्? अन प्राणने (धा० २।६०); शु (= fast) + अन् = श्वन्; श्वन् comes from अन् because dogs breathe fast; did Yāska write श्वनितेः for श्वसितेः? श्वाशुयायी and शवतेर्वा are derivations of श्वा; but श्वसितेः or श्वनितेः is the derivation of श्वन्. सिंह comes from सह् (सहनात्) because he bears down all other creatures; दुर्ग :— सहते = अभिभवति =conquers or bears down; but षह (= सह) मर्षणे (धा० १।७७); सह् + अः = सिह् + अः = सिंह् + अः = सिंहः. 3 Or सिंह comes from हिंस् (हिंसतेः) the letters of which root are to be transposed (विपरीतस्य); हिंस् = ह् + इ + स् + स् = न् + इ + स् + ह् = सिंह्; सिंह् + अः = सिंहः; हिसि हिंसायां (धा० ७।१९); a lion is called सिंह because he destroys living beings. Durga has not हिंसेर्वा विपरीतस्य. Mahā has स्यात् before विपरीतस्य. Or सिंह comes from सं + हन् (संपूर्वस्य हन्तेः); सं becomes सिं before हन्; सिं + हन् = सिं + ह = सिंह; सं = संहाय = going to a mass or a group; a lion goes to a group of animals and then kills them all; इति वा after हन्ति seems interpolated both in the text and in Durga's Vṛtti. Durga says that संहाय हन्ति is a derivation of सिंह given by grammarians. 3-4 व्याघ्र comes from वि + आ + घ्रा (व्याघ्राणात्); घ्रा गन्धोपादाने (धा० १।९५१); दुर्गः—विविधम् असौ जिघ्रति। तस्य हि घ्राणेन्द्रियं पटु भवति; the tiger has a keen sense of smell and knows all sorts of creatures by its help; वि + आ + घ्रा + अः = वि + आ + घ्र् + अः = व्याघ्रः. Or व्याघ्र comes from वि + आ + हन्; वि + आ = वि + आ + दाय; हन् = घन् = घ् + अ + न् = घ् + अ + र् = घ् + र् + अ = घ्र; वि + आ + घ्रः = व्याघ्रः; दुर्ग :— स किल व्यादाय वक्त्रं विवृतं कृत्वा ततः हन्ति। अथवा। यः किल प्रथमे ग्रहे न शकितः तेन हन्तुं भवति मृगो वा अन्यो वा कश्चित् तम् असौ असर्पात् विकृष्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रथमग्रहस्थाने आनीय ततः हन्ति; वि + आदाय = वक्त्रं विवृतं कृत्वा = having opened his mouth to the full; a tiger devours animals after expanding his mouth to the full; वि + आदाय = विकृष्य आनीय; a tiger seizes a creature which he is not able to kill at the very first attack and brings it back to the very place from whence it made its escape and then kills it.

Ng (III । 13) states the various ways of expressing comparison ; the signs of comparison are इव, यथा, न, चित्, नु, आ, वत्, था and perhaps भूत as in मेषोभूतः ; the sign of comparison is to be understood after ब्राह्मणाः in ब्राह्मणाः व्रतचारिणः . It is also understood in तद्रूपः and तद्वर्णः . Yâska illustrates these signs by quotations which are not all of them poetic in character ; his business was to convey the idea that comparison can be expressed in a variety of ways. From the expressions कर्मोपमा, सिद्धोपमा, रूपोपमा and अर्थोपमा it seems that there was a sort of science of rhetoric in his day ; but we cannot infer from these technical names the whole character of that science.

6 One is called मेधावी because he is (भवति) possessed of intellect (मेधया तद्वान्). 7 मेधा = मे + धा ; मे loc. sing. of म which is the first letter in मति ; मे = मतौ = in the mind or the brain ; धा = धीयते = is placed ; मेधा i. e. intellect is that which is placed in the brain ; intellect is the chief part of the brain. दुर्ग :— मेधा हि मतौ धीयते । मतिः बुद्धिः । तस्यां या पुरुषशक्तिः अभिव्यज्यते सा मेधा इति उच्यते ; thus according to Durga मेधा is that power that resides in the intellect. क्षीरस्वामी :— मेधते संगच्छते अस्यां मेधा (अमर १।४।२) ; मेधृ संगमे (धा० १।८९५) ; मेधा is that in which all the power of the mind is concentrated. Mahā has स्तोता स्तवनात् after पञ्चदश (52।7) ; दुर्ग :— प्रत्यक्षवृत्तित्वात् अस्य शब्दस्य न उक्तं स्तोता कस्मात् इति ; प्रत्यक्षवृत्तिः = (स्तुति is) a form whose development from स्तु is clear and not disguised by subsequent alteration in that form.

8 In the word यज्ञ there is the well-known (प्रख्यातं) act of sacrifice (यजतिकर्म) ; यज्ञ comes from यज् (=to sacrifice) ; यज् + नः = यज्ञः . 9 Or यज्ञ comes from याच् because यज्ञ is (भवति) or has to be solicited (याच्ञः) ; यज्ञः वै देवानां न समभवत् । तं भृत्या समभावयन् । यत् भृतिं वनुते यज्ञस्य संभूत्यै (मैत्रा० सं० ३।६।९) = The sacrifice of the gods did not go to completion ; they (the gods) made it complete by giving it food in the shape of abundant offerings ; so यज्ञ requires amounts of food in order to reach completion. दुर्ग :— याच्ञः भवति इति यज्ञः । याच्यते हि अन्न । यज्ञः वै देवानां अन्नं समभूत् । तं भृत्या समभावयन् इति ह विज्ञायते । तस्मात् याचनात् यज्ञः ; अन्नं ought to be न ; यज्ञ is begged (याच्यते) to go to completion. शत० ब्रा० (१।५।२।६) :— यज्ञः ह देवेभ्यः अपचक्राम । तं देवाः अन्वमन्त्रयन्त ना: शृणु उप नः आवर्तस्व इति । सः अस्तु तथा इति एव देवान् उपावर्तत । तेन उपावृत्तेन देवाः अयजन्त ; अपचक्राम = walked away in dis-

pleasure; अन्वमन्त्रयन्त = invited back; उप आवर्तस्व = return; उपावर्तत = returned. तै० ब्रा० (१।३।१०।१):— पितॄन् यज्ञः अगच्छत् । तं देवाः पुनर् अयाचन्त. अयाचन्त in this quotation may have suggested the derivation of यज्ञ from याच्. Thus we have two different explanations of याच्ञः भवति; in Mait. S. sacrifice had to be gratified with a sufficient amount of food in order to induce it to go to completion; in the second sacrifice which had departed in displeasure had to be coaxed back. याच् + नः = यच्ञ + अः = यज् + अः = यज्ञः. We get याच्ञा by यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ् (पा० ३।३।९०); याच् + न + अ = याच्ञा; याच्ञा विद्यते अस्मिन् इति याच्ञः = that which contains solicitation. यजुरुन्नः = यजुः + उन्नः = यजुर्भिः उन्नः: दुर्ग:— यजुर्भिः अयम् उन्नः इव संक्लिन्नः इव भवति बहुत्वात् अत्र यजुषाम्; sacrifice is as it were drenched in a number of Yajus-Mantras; यज्ञः = यज् + नः; यज् = यजुस्; नः = उन्नः; उन्नः pp of उन्द् (= to bathe, to drench); thus यज्ञ comes from यज् and उन्द्. यज्ञः = यज् + नः = य् + अ + ज् + नः = इ + अ + ज् + नः = अ + ज् + इ + नः = अजिनः: बहूनि अजिनानि विद्यन्ते अस्मिन् इति अजिनः; दुर्ग:— बहुकृष्णाजिनः। सोमे अजिनद्वयम्। यजमाने अपि अजिनद्वयम्। अवहन्यमानेषु हि हविःषु अजिनम्। वर्तमानेषु अपि अजिनम्; in a Sōma-sacrifice a number of antelope-hides are required; thus यज्ञ is really अजिन. 10 यज्ञः = यज् + नः; यज् = यजुस् = यजूंषि; न = नयन्ति; दुर्ग:— यजूंषि एनम् उपक्रमात् आरभ्य अन्तं नयन्ति इति यज्ञः = A sacrifice is called यज्ञ because Yajus-Mantras carry यज्ञ from beginning to end; thus यज्ञ comes from यज् and नी. This derivation should have been placed after यजुरुन्नः भवति इति वा.

11 ऋत्विज् = ऋ + तु + इज्: ऋ = ऋ: ऋ गतौ (धा० ३।१६); तु an augment and इज् a noun-making ter.; ईरयति (यज्ञं वा स्तुतीः वा) असौ ईरणः = (A ऋत्विज् is) one who propels a sacrifice from beginning to end or one who propels or utters praises from moment to moment; thus ऋत्विज् comes from ऋ; दुर्ग:— ईरयिता हि सः स्तुतीनां भवति. ऋत्विज् = ऋतु + इज्; ऋतु = ऋच + उ = ऋच् + उ; उ to be omitted; इज् = यज् = यष्टा: ऋत्विज् comes from ऋच् and यज्; दुर्ग:— ऋग्भिः अर्चा यजति इति ऋत्विज् = The priest called Hotṛ recites a number of Ṛks called शस्त्र and याज्या. ऋत्विज् = ऋतु + इज्: इज् = यज् = याजी: दुर्ग:— स हि कालेकाले देवताः यजति इति वा = or because he gives offerings to the gods from time to time: thus ऋत्विज् comes from ऋतु and यज्.

ऋतुना ऋतुभिः वा यजति असौ ऋत्विज् = one who offers offerings out of vessels called ऋतु; को अग्निम् ईट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाते ऋतुभिः ध्रुवेभिः

(१।८४।१८); स्रुक्, ऋतु and ध्रुव are particular vessels. इन्द्र सोमं पिब ऋतुना (१।१५।१), मरुतः पिबत ऋतुना (१।१५।२), नेष्टः पिब ऋतुना (१।१५।३), अग्ने ॰ पिब ऋतुना (१।१५।४), विश्वान् ऋतुना ॰ देवान् उशतः पायया हविः (२।३७।६), यत् त्वा तुरीयम् ऋतुभिः द्रविणोदः यजामहे (१।१५।१०), उत ऋतुभिः ऋभवः मादयध्वम् (४।३४।२); in all these places ऋतु means a vessel that contains fluid offering. अग्निः विद्वान् स यजात् स इत् उ होता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति (१०।२।१); अध्वरान् = offerings ; ऋतून् = offerings made out of ऋतु vessels ; सजोषाः इन्द्र वरुणेन सोमं ॰ पाहि ॰ मरुद्भिः ॰ ऋतुपाभिः (४।३४।७) ; here the Maruts are called ऋतुपा ; ऋतुपाः = those that drink out of ऋतु vessels. ऋतु also means a god that drinks out of a ऋतु vessel ; पिप्रीहि देवान् उशतो यविष्ठ विद्वान् ऋतून् ऋतुपते यज इह (१०।२।१); Agni knows all the gods ; he is also their leader ; he is asked to gratify them with Sōma-drink since they are fond of such drink out of ऋतु vessels ; स यज्ञियो यजतु यज्ञियान् ऋतून् (१०।११।१) ; Agni and the gods are यज्ञिय i. e. worthy of being praised in यज्ञ songs ; he is to offer offerings unto them ; ऋतु here means a god. If ऋतु means a god, then ऋत्विज् means one who makes offerings unto them ; ऋतून् देवान् यजति असौ ऋत्विक्. ऋतु also means an hour or a season ; विश्वानि अन्यो भुवनाभिचष्टे ऋतून् अन्यो विदधत् जायते पुनः (१०।८५।१८) = One i. e. the Sun observes all the worlds ; the other i. e. the Moon is born again and again, creating by these repeated births specific divisions of time (ऋतून्) ; उत् ॰ अस्थात् वि ऋतून् अदर्धः ॰ सविता देव आगात् (२।३८।४) = The Sun-god has risen and come into the sky ; he has dug up specific portions of time, that is, he enables men to measure time ; ऋतून् = कालविशेषान् (सायण).

13 दुर्ग :— अध्येषणा = सत्कृत्य प्रार्थना = entreaty to elders by treating them with due honour. अमर (२।७।३२) :— अध्येषणा = सनिः = गुर्वादेः क्वचित् अर्थे प्रार्थनया नियोजनम् (क्षीरस्वामी) = an act of engaging elderly persons like teachers in certain acts by requesting them. Apte's Dic. :— अध्येषणा = अधिकम् एषणा प्रार्थना = solicitation, entreaty. परिस्रव (१) पवस्व (२) अभि + अर्ष (३) आशिषः (४) इति अध्येषणाकर्माणः धातवः चत्वारः ; परिस्रव = flow through (the strainer); पवस्व = be purified ; अभि + अर्ष = rush towards (Sōma-jars) ; by these three words Sōma is requested to perform three acts for the sake of pleasing the gods. But आशिषः is a noun and not a verb ; it occurs 5 times in RV and means wealth ; it is pl. of आशिस्. 14 सस्ति = स्वपिति ; स्वपितिः कर्म अर्थः ययोः तौ स्वपितिकर्माणौ धातू ; vide note

on सस्ति and स्वपिति (204।17-19). दुर्ग :— स्वशब्देन एव उच्चार्य द्विग्रहणम् अवधारणार्थम् एतौ एव द्वौ निगमे न पुनः तृतीयः अस्ति इति । अल्पत्वात् वा द्विग्रहणम् ; द्वौ is used here for the purpose of stating that these two roots only exist in RV in the sense of 'to sleep'; or द्वौ may convey the idea that roots having the sense of 'to sleep' are very few. सस्ति and स्वपिति stand for सस् and स्वप् ; in RV स्वप, स्वपन्, स्वपन्तः are the only verbal forms of स्वप् ; स्वप्न is a noun from स्वप्. ससतः, ससतां, ससतीं, ससन्तः ससन्तं, ससन्तु, सस्ति, सस्तां, सस्तः, सस्तु and अससन्तः are forms of सस्. शय् (= to sleep) occurs very frequently and ought to have been mentioned along with सस्ति and स्वपिति ; vide note on शय् (369।2-4).

15 कूपः = कू + पः ; कू = कु ; प = पानम् ; कु कुत्सितं पानं यस्मिन् सः कूपः ; दुर्ग :— यत्र हि असौ (कूपः) भवति तत्र कुत्सितं पानं भवति साधनापेक्षत्वात् ; when wells are deep, it is laborious to draw water out of them ; satisfaction of thirst therefore is never full ; insignificant (कुत्सितं) or insufficient is (भवति) drinking (पानं) in the case of wells ; such is not the case with tanks, rivers etc. Or कूप comes from कुप् (कुप्यतेः), for those who gather to draw water out of a well get angry with one another because there is a regular struggle for drawing water first ; a true picture of village-life ! देवराजः— कुत्सितं पानम् अत्र इति कूपः । कृच्छ्रसाध्यत्वात् शौच-असंभवात् वा । यद्वा । कुप्यन्ति अस्मै (कूपाय) मनुष्याः दूर-आदान-जलत्वात् । यद्वा । कवतेः गतिकर्मणः । गम्यते जलार्थिभिः .

16 स्तेन comes from स्त्यै ; स्त्यै संघाते (धा० १।९३५) ; स्त्यै becomes स्ति by संप्रसारण ; स्ति + नः = स्ते + नः = स्तेनः ; स्त्यान pp of स्त्यै ; sin (पापकं) is thickly (सं) heaped together (स्त्यानं) in him (अस्मिन्) ; a thief is called स्तेन because he is packed through and through with sin ; his life is a tissue of sinful deeds. But स्तेन may have had its origin in स्ति which in RV means cattle ; स्तीन् नयति असौ स्तेनः ; cattle-lifting was a regular form of theft in primitive times.

17 Mahā has निर्णीतं कस्मात् । निर्णिक्तं भवति after पद् ; निर्णीतं = निर् + नीतम् ; नीतं = नि + इ + तम् ; इ to be omitted ; तं = क्तम् ; नि + क्तं = निक्तम् ; निर् + निक्तं = निर्णिक्तम् ; thus नीत in निर्णीत comes from निज् ; णिजिर् (णिज् = निज्) शौचे (धा० ३।११) ; शौच = cleansing ; निर्णीत is that which is perfectly cleansed i. e. made fully clean.

18 दूरं = दु + ऊ + रम्; ऊ = उ; रं = तम्; द् + र् + उ + तं = द्रुतम्: that which is दूर is as it were a thing that has fled (द्रुतं भवति) from you; thus दूर comes from द्रु; दु द्रु गतौ (धा० १।९६९-७०). Why not derive दूर from दु? दु + उ + रं = दूरम्. Or दूरं = दू + र् + अम्: दू = दु; दु + र् = दुर्; अं = अयः: दुर् अयः यत् प्रति तत् दुरयम् = दूर is that going (अयः) to which (यत् प्रति) is difficult (दुर्); thus दूर comes from दुर्+अय् or इ; अय गतौ (धा० १।४७५); इ+अः = ए+अः = अय्+अः = अयः. Gur has दूरयं for दुरयं. दूयते अत्र दूरम् (अमर ३।१।६९ क्षीरस्वामी); दूङ् परितापे (धा० ४।२७); दू+रं = दूरम्; दूर is that in going to which one is afflicted with fatigue (दूयते).

19 पुराणं = पुरा+नम्; नं = नवम्; पुराण is that which was new (नवं) in old times (पुरा), though it has ceased to be new at present. पुराण may be an abbreviation of पुरातन which latter word, however, is not found in RV; we find नूतन however there; or न, a noun-making termination, may have been affixed to पुरा.

20 नवं = न+वम्; न = नी = आनी; नं = तम्; आनी + तं = आनीतम्; thus नव comes from (आ+) नी; दुर्ग:— तत् हि सद्यः एव कुतश्चित् आनीतं भवति = नव is that which is brought just now from somewhere. क्षीरस्वामी:— पुरा अपि नवं भवं पुराणं (अमर १।५।५); नूयते (= स्तूयते) नवं (अमर ३।१।७८); नव comes from नु (= to praise); नु + अं = नो + अं = नवम्; नव is that which is praised for its attractiveness.

22 द्विशः = द्वि+शः; संख्यैकवचनात् शः वीप्सायाम् (पा० ५।४।४३) = श is affixed to numerals in the sing. when those numerals have to be repeated: द्वे द्वे द्विशः (दुर्ग) = two and two; नामनी understood after द्वे; द्वे द्वे नामनी = (This section contains) pairs of two declinables each, (both having the same meaning). प्रपित्वे अभीके for instance is such a pair.

22-23 प्रपित्व and अभीक both mean near (आसन्न); आसन्नस्य नामनी भवतः (दुर्ग). प्रपित्वे = प्राप्ते; प्रपित्व comes from प्र + आप्; आप् + त्वं = इप्+त्वम्; इप् = इ+प् = प्+इ = पि; प्र+पि + त्वं = प्रपित्वम्. अभीके = अभ्यक्ते; अभीक from अभि+ अञ्च्; अञ्च्+अं=अच्+अं= अक् + अं = अकम्; अकं becomes ईकं after अभि; अभि+ईकं = अभीकम्; अभ्यक्ते = अभि + अक्ते. अभीके = आभिमुख्येन अञ्चिते = अभ्यागते (दुर्ग): अभ्यागत = (that which has) come near i. e. approached. The pp of अञ्च् is अञ्चित and not अक्त which latter is pp of अञ्ज्.

23-24 दुर्ग :— आपित्वे = आपानकाले ; पि (= to drink) + त्वं = पित्वं = पानम् ; आ + पित्वं = आपानम् ; तूयं = क्षिप्रम् ; आ गहि = आगच्छ ; (Oh Indra), come quickly, now that the time of drinking Sōma has drawn near.

सायण :— आपित्वे = बन्धुत्वे ; आपिः = बन्धुः ; प्रपित्वे = प्राप्ते सति ; बन्धुत्वे प्राप्ते सति = since friendship has arrived or approached us, that is, since we are friends.

24 दुर्ग :— अभीके चित् उ लोककृत् सङ्गे ० वृत्रहा ; अभीके = अभ्यागते ; सङ्गे = एतस्मिन् संग्रामकाले ; लोककृत् = स्थानकृत् ; वृत्रहा = शत्रुहन्ता इन्द्रः (भविष्यति) ; Indra will make room for us since the time of fighting has arrived ; (that is, when we are in the thick of battle Indra will repel enemies who hem us in).

सायण :— सङ्गे = संगमनीये शत्रुबले ; अभीके चित् = अभ्यर्णे अपि = निकटं प्राप्ते अपि ; लोककृत् = स्थितिकृत् = न पलायिता ; वृत्रहा = आवरकाणां हन्ता ; अस्माकं बोधि चोदिता = एवंविधः इन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता धनानां प्रेरिता सन् बोधि अस्माकं कृतानि परिचरणानि बुध्यताम् ; instead of running away Indra would hold his ground when enemy-forces approach him ; by destroying enemies who surround him, he would give us their wealth ; let him in this way be conscious of or recognise our worship of him.

Durga is right in rendering आपित्व by आपान ; आपित्व may be the same as अभिपित्व which means morning Sōma-drink ; प्रपित्वे = at the evening Sōma-drink ; vide note [49 | 3-27] ; (Oh Indra), come (आ गहि) (and be present) at our morning Sōma-drink (आपित्वे) and also at our evening Sōma-drink (प्रपित्वे) immediately (तूयं). The words preceding आपित्वे etc. are as follows :— यथा गौरः अपाकृतं तृष्यन् एति अव इरिणम् which mean :— just as a thirsty deer (गौरः) goes down to a brook (इरिणं) that is at a distance (अपाकृतं). Indra who must be as thirsty as a deer is asked to come down without delay in order to satisfy his thirst.

अभीक means (1) a battle, (2) seizure or grip and (3) poverty ; (1) सं यत् विशः अववृत्रन्त युध्माः आत् इत् नेमे इन्द्रयन्ते अभीके (४।२४।४) = (The moment half of) the five Āryan tribes (विशः) played the part of Vṛtra (सम् + अववृत्रन्त), that very moment (आत् इत्) the other half of them (नेमे), brave warriors (युध्माः), played the part

of Indra (इन्द्रयन्ते) in battle (अभीके); यः दभ्रेभिः हव्यः यः च भूरिभिः ० अभीके ० नृषाह्ये (१०।२८।४) = (Indra) who *has* to be invited (हव्यः) for help by the many (भूरिभि·) as well as by the few (दभ्रेभिः) in battle (अभीके = नृषाह्ये); ता नो यामन् उरुष्यताम् अभीके (७।८५।१) =May the two gods (ता = तौ) protect (उरुष्यतां) us in battle (यामन् = अभीके). (2) आस्नः वृकस्य वर्तिकाम् अभीके युवं नरा नासत्या अमुमुक्तम् (१।११६।१४) = Oh Aświns, Oh brave ones (नरा = नरौ), you released (अमुमुक्तं) a ram or a sheep (वर्तिकां) from the seizure or grip (अभीके) of the jaws (आस्नः) of a wolf (वृकस्य); पाताम अवद्यात् दुरितात् अभीके पिता माता (१।१८५।१०) = May father and mother i. e. Heaven and Earth save (पातां) us from the grip (अभीके) of the unmentionable (अवद्यात्) calamity (दुरितात्) i. e. poverty; आरे स्याम दुरितात् अभीके (३।३९।७) = We should like to be (स्याम) at a distance (आरे) from the grip (अभीके) of calamity (दुरितात्). (3) ता युवोः ० चित्राः अभीके अभवन् अभिष्टयः (१।११९।८) = (Oh Aświns), resplendent (चित्राः) gifts (अभिष्टयः) have been (अभवन्) to us from you two (युवोः) in poverty (अभीके). अभीक is to be classed with अपाक, अर्वाक, उपाक, पराक and समीक ; there is also अस्तमीके. The root in all these words is अञ्च् which we find in प्राची, उदीची, समीची, अपाचीन, अर्वाचीन etc. अञ्च = to go ; अक or आक = a place that is gone to ; this अक or आक is changed to ईक after अभि, अस्तम् and सम्. अप + अक = a place that is gone far off ; अभि + अक (= अभीक) = a place that is gone round or surrounded ; अर्वा + अक = a place that is gone down ; परा + अक = a place that is gone up i. e. heaven ; सम् + अक (=समीक) = a place in which people gather together for fighting ; अस्तं + अक (= अस्तमीक) = a place that is one's home. The three senses of अभीक given above have their root in the literal sense of that word just stated ; a battle is a place that is thickly surrounded by or filled with hostile warriors ; अभीक = the thick of the battle ; a grip or a seizure of a thing consists in that thing's being surrounded by some injurious agent : poverty goes round a man i. e. overwhelms him.

उ which follows अभीके चित् should be prefixed to लोककृत्, for the word for space is उलोक ; लोक meaning a world occurs only in the last two Mandalas of ṚV. उ लोकः यः ते अद्रिवः इन्द्र इह ततः आ गहि (३।३७।११); here उ though detached from लोकः really goes with it ; उ लोकः = उलोकः = a spacious house : Indra is requested to come

down from his spacious house. इन्द्रासोमा ० अस्मिन् भयस्थे कृणुतम् उ लोकम् (२।३०।६) = Oh Indra and Sōma, make ample space in this fearful situation. कर्ता वीराय सुष्वये उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् (६।२३।३)=Indra makes wide space for the man (वीराय) who offers him Sōma-drink (सुष्वये); he gives (दाता) wealth (वसु = चित्) to the bard (कीरये) who praises him (स्तुवते). उत् द्याम् इव इत् तृष्णजः नाथितासः उदीधयुः दाशराज्ञे वृतासः । वसिष्ठस्य स्तुवतः इन्द्रः अश्रोत् उरुं तृत्सुभ्यः अकृणोत् उ लोकम् (७।३३।५) = The Tṛtsus being hemmed in (वृतासः) during their war with the ten kings (दाशराज्ञे) and being harassed (नाथितासः) sent up a prayer (उत् + दीधयुः) to Indra just as (इव) thirsty birds (तृष्णजः) send up a prayer to the sky above (द्यां); Indra listened to (अश्रोत्) the prayer of वसिष्ठ and made wide (उरुं) space (उ लोकं) for them. उरुं न इन्द्रः कृणवत् उ लोकम् (७।८४।२)=May Indra make wide room for us. उ लोकं करोति असौ उलोककृत्; अभीके = संगे=समत्सु=in the thick of battle; Indra, the killer of Vṛtra (वृत्रहा), makes wide space or ample elbow-room even (चित्) in the thickest warfare. अस्माकं बोधि चोदिता = (Oh Indra), be (बोधि = भव) our encourager, that is, inspirit us in this hard fight. The Ṛk may also refer to poverty which hems people in and torments them fiercely; Indra is asked to give them wealth, for उलोक may be interpreted to mean wealth; कृत् which is affixed to लोक may be affixed to चित् also; उलोककृत् = चित्कृत् = a giver of wealth; by doing so Indra would put heart into people tormented by poverty.

53।1-2 अल्पस्य नामनी भवतः. दभ्र comes from दभ् (दभ्नोतेः); दम्भनं = cheating; but दभ् here means to cut; दभ् + रं = दभ्रम्; सुदम्भं = सुकरः दम्भः छेदः यस्य तत्; सुदम्भं = सुच्छेद्यं (दुर्ग): दभ्र is that which can be easily cut. अर्भक from अव + हृ; हृ = हर् = भर् = भ् + अर् = अर् + भ् = अर्भ्; अर्भ् + अं = अर्भम्; अर्भ + कं = अर्भकम्; अर्भकं = अवहृतं =ह्रस्वं (दुर्ग); अर्भक is that which is brought down i. e. made little.

2-3 दुर्गः— उप=उपगम्य; उप = उपश्लिष्य; परामृश = यः प्रदेशः पुरुषेण स्त्रियाः परामर्ष्टव्यः तं परामृश; दभ्राणि = अल्पकानि लोमानि; सर्वा अहम् अस्मि रोमशा = सर्वेषु एव अवयवेषु मम उत्पन्नानि रोमाणि येषु स्त्रीणाम् उत्पद्यन्ते : गन्धारीणां = गन्धारदेशजातानाम् अविकानाम्. King भावयव्य who refuses to cohabit with his wife is addressed by her thus :— O king, approaching and embracing me touch fully that part of mine which ought to be touched by a husband when he cohabits with his wife; do not disregard me on account of the little hair on my body. सर्वा अहम् अस्मि रोमशा गन्धारीणाम् इव अविका = I am covered all

over with hair like a ram among rams bred up in गन्धार. She says:— I know that cohabitation with a woman who has not hair on her body is prohibited in the Smṛtis; न अजातलोम्न्या उपहासम् इच्छेत् (गोभिलगृह्यसूत्र ३।५।३) = One should not desire amorous sport (उपहासं) with a woman who has not hair on her body.

सायणः— मे = माम्; द्वितीयः उप-शब्दः पादपूरणः; उप = उपेत्य; परामृश = सम्यक् स्पृश। भोगयोग्यां माम् अवगच्छ इत्यर्थः. यद्वा। मे मम गोपनीयम् अङ्गम् उपोप परामृश अत्यन्तम् अन्तरं स्पृश. Or touch the most secret and inmost part of my body, मे मदङ्गानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः अल्पानि मा बुध्यस्व = Do not consider the hair on my body as too few. अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता अस्मि = I am covered with a lot of hair. सर्वा = संपूर्णावयवा अस्मि = I have everything that a young woman should have, गन्धारीणाम् इव अविका = गन्धाराः देशाः। तेषां संबन्धिनी अविजातिः इव = like the breed of rams in the country of गन्धार; I am as hairy as any ram in गन्धार.

Geldner :— Do (उप + उप) grasp (मृश) me (मे) thereby (परा); do not (मा) believe (मन्यथाः) that I have (मे) only a few (दभ्राणि) (hair); I am (अहम् अस्मि) quite (सर्वा) covered with hair (रोमशा) like (इव) a little sheep (अविका) of Gandharī (गन्धारीणां).

Sūkta I, 126 consists of 7 Ṛks of which उपोप मे is the last; all the preceding 6 Ṛks mention gifts made by a certain king; is it possible that the last one should mention a different thing altogether? मृश् sometimes does mean 'to give': आ नो भर दक्षिणेन सव्येन प्र मृश। इन्द्र मा नो वसोः निर्भाक् (८।८१।६); उत उ षु णः वसो महे मृशस्व शूर राधसे (८।७०।९); प्र मृश = आभर = give. Someone says to the king :— Give (परा मृश) me (मे) more (उप) and more (उप); do not (मा) think (मन्यथाः) of making me (मे) small (दभ्राणि) gifts. भूरिदा भूरि देहि नः मा दभ्रं भूरि आ भर (४।३२।२०) = As thou givest a lot (भूरिदाः), do give (देहि) us (नः) a lot (भूरि); do not (मा) give a little (दभ्रं); do give (आ भर) a lot (भूरि); here दभ्रं is opposed to भूरि; this same idea is expressed in the first half of the present Ṛk. The second half has nothing to do with this first, its subject-matter being quite different.

दभ् in दभ्र means to be limited in number, quantity or extent; दभ्रेभिः चित् ० हंसि भूयसः (१।३१।६) = Thou strikest the *many* (भूयसः) by using the *few* (दभ्रेभिः). दभ्रं in the Ṛk just quoted (vide line 28) means (wealth) limited in quantity. दभ्रं पश्यद्भ्यः उर्विया विचक्षे (१।११३।५) =

for enabling creatures that see only to a small distance (दभ्रं) to see (विचक्षे) to a wide extent. यं रक्षन्ति प्रचेतसः वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित् स दभ्यते जनः (१।४१।१) = That man whom these three gods of liberal mind (प्रचेतसः) protect is never (नू चित्) *reduced to little* (दभ्यते). दभ् also means to pass over ; मा ते राधांसि मा ते ऊतयो वसो अस्मान् कदाचन आ दभन् (१।८४।२०) = Let not thy riches (राधांसि=ऊतयः) ever pass over (आ दभन्) us (अस्मान्), Oh wealthy one (वसो). It also means to elude or hoodwink ; उत उ त्यत् चक्षुः महि मित्रयोः आ एति वरुणयोः अदब्धम् (६।५१।१) = There comes (आ + एति), there rises (उत् + एति) the big (महि) eye (चक्षुः) of Mitra and Varuṇa, the eye that cannot be eluded (अदब्धं). The Sun is that big eye which penetrates every nook and corner of the world ; none dare elude this searching eye of the two gods whose duty it is to discover sin ; ते आदित्यासः उरवः गभीराः अदब्धासः दिप्सन्तः भूरि-अक्षाः । अन्तः पश्यन्ति वृजिना उत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चित् अन्ति (२।२७।३) = Those sons of Aditi who are everywhere (उरवः), who are serious (गभीराः), who have any number of eyes (भूरि-अक्षाः) and who on that account can never be hoodwinked (अदब्धासः), who on the other hand elude the attention of sinners (दिप्सन्तः), look into bad acts (वृजिना) as well as into good (साधु) ; everything (सर्वं) though (चित) ever so far (परं) is quite near (अन्ति) to these real rulers (राजभ्यः) of the world.

3-4 दुर्गः— महद्भ्यः = महत्परिमाणेभ्यः देवेभ्यः ; अर्भकेभ्यः = अल्पपरिमाणेभ्यः देवेभ्यः . सायणः— महान्तः = गुणैः अधिकाः ; अर्भकाः=गुणैः न्यूनाः . Geldner :— A bow (नमः) to the great (महद्भ्यः), and a bow (नमः) to the little (अर्भकेभ्यः).

महद्भ्यः = to the great gods ; here greatness refers to their power ; अर्भकेभ्यः = to the small gods ; the smallness here refers to the power of certain gods. Certain gods are very powerful while others are less powerful ; or certain gods are large in size while certain others are diminutive.

अर्भ occurs 11 times and अर्भक 6 ; अर्भ was the original word to which क came to be added later on ; अर्भ occurs 7 times in Mandala I, once in VI, VII, VIII and X each ; अर्भक occurs twice in I, once in IV and VII each and twice in VIII ; this clearly shows that अर्भक was a later word than अर्भ. Besides meaning small in size, अर्भक also means a little child (VIII, 30, 1 and VIII, 69, 15).

5 प्राप्तस्य नामनी भवतः ; प्राप्त=(that which has) arrived, that is, that which is near. Durga says that some read अप्राप्तस्य for प्राप्तस्य : अप्राप्त = (that which has) not arrived i. e. that which is at a distance ; but he himself explains तिरः by अप्राप्ते ; most probably he said :— तिरः सतः इति अप्राप्तस्य नामनी भवतः। प्राप्तस्य इति केचित् अधीयते। तथापि योज्यम् . तिरस् comes from तॄ (= to cross) ; तॄ + अस् = तिर् + अस् = तिरस् ; दुर्ग :— तिरः तीर्णं हि तत् भवति दूरम् अध्वानं = तिरस् is that which has crossed a long road and come near. सतः = स्रुतः = संस्रुतः = संस्रुतम् ; दुर्ग :— एकीभूय स्रुतं भवति=सतः is that which becoming one flows towards a place ; सतः comes from सं + स्रु.

6 दुर्ग :— तिरः चित् = अप्राप्ते अपि = दूरे एव स्थाने ; अर्यया= ईश्वरया रथगत्या = देवगत्या=with a powerful speed of your chariot, that is, with a speed that is characteristic of the gods ; परि वर्तिः = परिवर्तनं कृत्वा = turning back your chariot ; अदाभ्या=अदाभ्यौ = अहिंस्यौ= अनुपहिंसितौ ; Oh invulnerable (अदाभ्या) Aświns, come even though you be in a distant tract with a powerful speed of your chariot or with a speed that is characteristic of gods, after turning your chariot hitherward ; or अर्यया = अर्यौ = Oh masters : अदाभ्या=अदाभ्यया=अदब्धया (रथगत्या) = (with a speed of your chariot) that cannot be impeded.

सायण :— अदाभ्या = अहिंस्यौ = पूज्यौ ; अर्यया=अर्यौ = स्वामिनौ ; तिरः = अन्तर्हितात् = दूरदेशात् ; वर्तिः = अस्मद्-यज्ञगृहम् ; परि यातं = आगच्छतम्; Oh venerable Aświns, O masters, come to our sacrificial house even from a distant place.

6-7 दुर्ग :— पात्रा = पात्राणि कौलालानि = pots made by a potter ; भिन्दन् = लगुडेन अप्रतिषिध्यमानः भिन्दन् = smashing (earthen pots) with a cudgel without being hindered ; एति = अभि + एतु = May he come ; सतः = दूरात् प्रदेशात् . May Indra come to us from a distant tract, smashing on the way enemies (रक्षसः) just as a man comes smashing earthen pots with a cudgel.

सायणः-- पात्रा = मृन्मयानि पात्राणि ; इव = मुद्गरः इव ; सतः = प्राप्तान् ; रक्षसः = राक्षसान् ; भिन्दन् = हिंसन् ; एति = अभि + एति ; Indra goes on smashing demons that approach him as a big hammer smashes earthen pots.

अर्यया which occurs here is a suspicious word; was it अर्य आ as in आ याहि अर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये (८।२४।१०)? आ याहि ० पीतये = Come, passing over (आ = परि) other devotees (अर्यः) in order to drink our Sōma out of a स्वाहा vessel. This आ after अर्य is apt to be mispronounced as या; I have already said that या नो दूरे तळितो या अरातयः was या नो दूरे तळित आ अरातयः; vide page 467।13–14 and 30: मनुष आ also in that same Ṛk was altered to मनुष या and then to मनुष्या. तिरः चित् अर्य आ परि = passing over (तिरः=आ=परि) even (चित्) other devotees (अर्यः); अर्यः तिरः = अर्यः आ = अर्यः परि; the repetition is intended to show the earnestness or urgency felt by the composer of the Ṛk. अर्यः is acc. pl. of अरि which means a devotee. पुरु त्वा दाश्वान् वोचे अरिः अग्ने तव स्वित् आ (१।१५०।१) = Oh Agni, I am a devotee (अरिः) of thee and thee alone; therefore I pray (आ वोचे) unto thee while making a number of offerings (पुरु दाश्वान्); ता वां नु नव्यौ अवसे करामहे अयं नासत्या श्रत् अरिः यथा दधत् (१०।३९।५) = Oh Aświns who deserve praise (नव्यौ), we invite (आ करामहे) you, now that (यथा) the devotee (अरिः) is making offerings (श्रत्) unto you. तिरः and परि govern acc.; तिरो अर्यः हवनानि श्रुतं नः (७।६८।२); तिरः चित् अर्यः सवना वसो गहि (८।६६।१२); आ० इन्द्र याहि० तिरः चित् अर्यः सवना पुरूणि (४।२९।१); here तिरः governs हवनानि and सवना (= सवनानि). For परि vide lines 2–4 above.

वर्तिः occurs twenty-four times in RV. Durga renders परि वर्तिः by परिवर्तनं कृत्वा (519।14), Sāyaṇa by गृह or मार्ग or रथ and Geldner by round; all three derive it from वृत्. According to Sāyaṇa वर्तिः is a house in which people live (वर्तन्ते); वृत् also means to roll along or turn round; परिवर्तनं कृत्वा = turning back a chariot; the sense of round is derived from this second sense of वृत्; वर्तिः also means a road because a chariot rolls along a road; it also means a chariot for the same reason.

The question as to what वर्तिः means depends in the first place on that of या; does या mean to give?

(1) आ अश्विनौ अश्वावत्या इषा यातं शवीरया। गोमत् दस्रा हिरण्यवत् (१।३०।१७); सायणः— अश्वावत्या = बहुभिः अश्वैः युक्तया; शवीरया = प्रेर्यमाणया; इषा = अन्नेन सह; आ + यातं = आयातम्: गोमत् = बहुभिः गोभिः युक्तम्; हिरण्यवत् = बहुना हिरण्येन युक्तम्; अस्मदीयं गृहम् अस्ति and युष्मत्प्रसादात् understood: O Aświns, come with food and with many

horses; by your favour our house is full of cows and gold. Geldner :-- Ye Aświns, come (आ यातं) with overwhelming (शवीरया) wealth (इषा) in horses (अश्वावत्या); cattle (गोमत्), ye masters (दस्रा), possession of gold (हिरण्यवत्) (be ours). My interpretation :— Oh Aświns, Oh givers of wealth (दस्रा = दस्रौ), give (यातं) (wealth) that consists of cows (गोमत्) and gold (हिरण्यवत्) out of your abundant (अश्वावत्या = शवीरया) wealth (इषा). The आ before अश्विनौ was added for the sake of यातं; but आ is not wanted since गोमत् and हिरण्यवत् are the objects of यातं. दस् (= to give) + रः = दस्रः = a giver. A neuter word for wealth such as राधः is to be understood.

(2) यत् वां पज्रासः अश्विना हवन्ते यातम् इषा च विदुषे च वाजम् (१।११७।१०); सायणः— यत् = यदा; पज्रासः = अङ्गिरसां गोत्रोत्पन्नाः यजमानाः = sacrificers born in the family or tribe of A's; हवन्ते = स्तुतिभिः आत्मरक्षणार्थम् आह्वयन्ति; इषा = दातव्येन अन्नेन सह: यातं = आयातं = आगच्छतम्; विदुषे=युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते मह्यम्; वाजं = अन्नं बलं वा; प्रयच्छतम् इति शेषः. Geldner :-- When Pajras call (हवन्ते) you (वां), ye Aświns, come (यातं) then with gifts (इषा) (and bring) gain (वाजं) to the knowing one (विदुषे). Sāyaṇa is compelled to understand प्रयच्छतं for the sake of वाजं; but या itself does certainly mean 'to give'. The repetition of च shows that इषा was originally इषं; Oh Aświns, give (यातं) wealth (इषं = वाजं) to the offerer of oblations (विदुषे).

(3) न हि स्थूरि ऋतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु। गव्यन्तः इन्द्रं सख्याय विप्राः अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः (१०।१३१।३); सायणः — A cart that is drawn by a single bull is called स्थूरि; ऋतुथा = ऋतौ = काले काले; यत् यस्मिन् काले प्राप्तव्यं तत् योग्यकाले अनः (स्थूरि) यातं तं देशं प्राप्तं न हि अस्ति = The cart which comes to the place at due times has not arrived there; संगमेषु = संग्रामेषु; श्रवः = अन्नं यशः वा; न विविदे = न लभ(भ्य ?)ते; वृषणं = वर्षितारं तम् इन्द्रम्; गव्यन्तः = गाः इच्छन्तः; अश्वायन्तः = अश्वान् इच्छन्तः; वाजयन्तः=अन्नकामाः बलकामाः च; विप्राः = मेधाविनः वयम्; सख्याय = सखिकर्मणे; आह्वयामः to be understood.

But स्थूरि = large (in quantity); यातं = given; large wealth (स्थूरि) has not been given (न यातमस्ति) at the needy season

(ऋतुथा); in battles too wealth was not given (न विविदे); on this account bards (विप्राः) desirous of cows and horses invoke powerful (वृषणं) Indra for help (सख्याय). वाजयन्तः was most probably आ हवन्ते. Cows and horses are quite sufficient to denote wealth; the poet must certainly have supplied a verb in the second half.

(4) येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिः अस्मभ्यं यातम् (१।११७।२); सायणः— सुकृतः = शोभनं यागं कुर्वतः यजमानस्य; दुरोणं = देवयजनलक्षणगृहं = to the house where offerings are made to the gods; नरा = नेतारौ; अस्मभ्यं = अस्माकम्; वर्तिः = वर्तनाधिकरणं गृहं = to a house which is the place of our residence; यातं = आगच्छतम्; रथेन understood after येन and तेन. Geldner :— Make your round journey (वर्तिः यातं) to us (अस्मभ्यं) in that (तेन) (chariot), Oh masters (नरा = नरौ). My interpretation :— O donors (नरा = नरौ = दातारौ), give (यातं) us (अस्मभ्यं) wealth (वर्तिः) by that chariot (तेन) i. e. by bringing it in your chariot by which chariot (येन) i. e. sitting in which chariot you go (गच्छथः) to the house (दुरोणं) of the meritorious man (सुकृतः) or of the liberal-handed man (सुकृतः). अस्मभ्यं ought to be अस्मासु for the sake of rhythm; अस्मासु = अस्मभ्यम्.

(5) यासिष्टं वर्तिः वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वाम् अवः (१।११९।४); सायणः— वृषणा = वृषणौ = कामानां वर्षितारौ (अश्विनौ); विजेन्यं = दूरे वर्तमानम्; वर्तिः = to the house of a certain devotee; यासिष्टं = अगच्छतम्; दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धि रक्षणं (अवः) महत् (महि) ज्ञायते (चेति). Thus Sāyaṇa understands कृतं after दिवोदासाय. Geldner:— Ye bulls (वृषणा), you made the return trip (यासिष्टं वर्तिः) in the strange place (विजेन्यं ?); for D. (दिवोदासाय) your great (महि) protection (अवः) manifested (चेति) itself. My interpretation :— Oh Aświns, Oh donors (वृषणा = वृषणौ), give (यासिष्टं) dearest (विजेन्यं) wealth (वर्तिः) to दिवोदास, since your (वां) wealth (अवः) is known (चेति) to be great (महि).

(6) गोमत् ऊ षु नासत्या अश्वावत् यातम् अश्विना। वर्तिः रुद्रा नृपाय्यम् (२।४१।७); सायण :— नासत्या = नासत्यौ = अनृतभाषणरहितौ; रुद्रा = रुद्रौ = रोरूयमाणौ द्रवन्तौ युवां = you who roar (रु) while moving fast (द्र); वर्तिः = मार्गः। तेन मार्गेण रथेन वा; नृपाय्यं = नृभिः नेतृभिः देवैः पातव्यं सोमम्; गोमत् = गोमत् यथा भवति तथा; अश्वावत् = अश्ववत् यथा भवति तथा; यातं = गच्छतम्. Here वर्तिः is rendered by मार्ग or रथ. Geldner :— Oh

ye Nāsatyas, drive (यातं) skilfully (रुद्रा ?) on your round journey (वर्तिः) which brings cattle (गोमत्) and horses (अश्वावत्) and protects men (नृपाय्यं). My interpretation :— Oh generous (रुद्रा = रुद्रौ ?) Aświns, do (ऊ षु) give (यातं) abundant (नृपाय्यं) wealth (वर्तिः) that consists of cows (गोमत्) and horses (अश्वावत्).

(7) आ नो अश्वावत् अश्विना वर्तिः यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमत् दस्रा हिरण्यवत् (८।२२।१७); सायणः— मधुपातमा = अतिशयेन मधोः पातारौ ; नरा = नेतारौ ; दस्रा = दस्रौ = सर्वैः दर्शनीयौ ; नः = अस्माकम् ; वर्तन्ते अत्र इति वर्तिः गृहम् ; अश्वावत् = अश्वयुक्तम् ; गोमत् = गवादियुक्तम् ; हिरण्यवत् = सुवर्ण-कनकादियुक्तम् ; कृत्वा understood ; आ यासिष्टं = आगच्छतम् ; यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तिः यज्ञमार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वा आगच्छतम्. वर्तिः =(1) गृहम् ; (2) यज्ञमार्गः. Oh handsome (दस्रा = दस्रौ) Aświns, Oh leaders (नरा = नरौ), as you are exceedingly fond of Sōma-drink, come, having made our house full of horses (अश्वावत्), cows and gold ; or come to us after filling the path that leads to our sacrifice with horses, cows and gold. My interpretation :— Oh Aświns, Oh donors (नरा = दस्रा), you who are the foremost drinkers of sweet Sōma, give (यासिष्टं) us wealth (वर्तिः) consisting of horses, cows and gold. आ at the beginning is a stumbling-block no doubt : but गोमत् etc. is a strong reason why आ has to be ignored ; आ may have been unconsciously substituted for ता : ता = तौ = of wide repute.

(8) अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिः नृपाय्यम् (८।२६।१५); सायणः— वृषण्वसू = वर्षणशीलधनवन्तौ ; अस्मभ्यं = अस्मदर्थे to be construed with वृषण्वसू : नृपाय्यं = नेतृभ्यां पातव्यं सोमं प्रति = towards Sōma fit to be drunk by you two who are leaders ; वर्तिः = अस्मदीयं गृहम् ; सु = सुष्टु ; यातं = आयातम् : O Aświns who possess wealth that has a tendency to come down in showers (वृषण्वसू) for our sake (अस्मभ्यं), come to this house of ours for the purpose of drinking Sōma which is fit to be drunk by you since you are great leaders. My interpretation:— O Aświns who possess abundant wealth (वृषण्वसू), give (यातं) us (अस्मभ्यं) wealth (सु = वर्तिः) which is abundant (नृपाय्यं). The datives दिवोदासाय and अस्मभ्यं must convince one that या means to give.

(9) सा अस्मासु धाः गोमत् अश्वावत् उक्थ्यम् उषः वाजं सुवीर्यम् (१।४८।१२) : सायणः— गोमत् = गोमन्तम् ; अश्वावत् = अश्वैः उपेतम् ; उक्थ्यं = प्रशस्यम् ; सुवीर्यं = शोभनवीर्योपेतम् ; वाजं = अन्नम् ; धाः = निधेहि = स्थापय. गोमत्

and अश्वावत् qualify वाजं. Geldner:— Bring (धाः) thou to us (अस्मासु), Oh Uṣas, the possession of cattle (गोमत्), the possession of stallions (अश्वावत्), which are precious things (उक्थ्यं), prize of honour (वाजं) and the mastery (सुवीर्यं). My interpretation:— धाः = give; अस्मासु = to us; उक्थ्यं = worthy of being praised in उक्थ songs; वाजं = wealth; सुवीर्यं = abundant. गोमत् and अश्वावत् being neu. must qualify a neuter word like राधः. हे उषः वाजं देहि। राधः च देहि.

(10) गोमत् अश्वावत् रथवत् सुवीरं चन्द्रवत् राधः मरुतः ददा नः (५।५७।७); सायणः— राधः = अन्नम्; चन्द्रवत = हिरण्योपेतम्; गोमत् etc. qualify राधः.

(11) इषं च नो दधती विश्ववारे गोमत् अश्वावत् रथवत् च राधः (७।७७।५); गोमत् etc. qualifies राधः.

In these three Ṛks (nos. 9-11) अश्वावत् etc. qualify राधः expressed or understood; these same adj. in 6 and 7 therefore must qualify वर्तिः which should mean wealth like राधः. These Ṛks (nos. 1-11) have led me to the conclusion that या means 'to give' and that वर्तिः means 'wealth'.

अदाभ्या = अदाभ्यौ; vide the senses of दभ् given above (517134); दभ् = to be little in quantity; दाभ = littleness of quantity; दाभ्य = liable to littleness of quantity, liable to be reduced to little: अ अविद्यमानं दाभ्यं ययोः तौ अदाभ्यौ; the Aświns have wealth which is not (अ = न) or never liable to be reduced to little; their wealth is inexhaustible. Oh Aświns whose wealth is inexhaustible (अदाभ्या = अदाभ्यौ), give (यातं) us wealth (वर्तिः), passing over (तिरः = अा = परि) even (चित्) other devotees (अर्यः).

अभि इत् उ शक्रः परशुः यथा वनं पात्रा इव भिन्दन् सतः एति रक्षसः; रक्षस् here means a dealer in evil magic; he is called यातु in the first half of the Ṛk. The Sukta from which this Ṛk is quoted speaks of the wicked activities of these evil-minded magicians; Indra and Sōma are asked to castigate them in the severest manner possible. सतः has the sense of अभि + सतः; cf. अभि+अस्मि = अभिभवामि (४७।११); अभि + सत् = acting against i. e. in an injurious manner; these dealers in evil magic perpetrate injuries on men and cattle; Indra (शक्रः) goes (एति) against (अभि) such villains and smashes them as a hatchet (परशुः) breaks trees (वनं) or earthen pots (पात्रा = पात्राणि).

8 त्व comes from तन्; तन् = त् + अन्; अन् to be omitted; त् + वः = त्वः. अप + ततः = अपेत्य ततः (दुर्ग) = (Half is called त्व because) it is stretched after going away (from one); half is a part of one separated from it and standing by itself. नेम comes from नी; नी + मः = ने + मः = नेमः; अप + नीतः = अपभज्य नीतः (दुर्ग) = (Half is called नेम because) it is taken away from one after dividing it; two halves divide one and stand separate from it. न एम (Avesta); निम्मे (Marathi); नीमे (Gujarathi). 9 अर्धं comes from हृ (हरतेः); हृ + अं = हर् + अं = धर् + अम्; धर् = घ् + अर् = अर् + ध् = अर्ध्; अर्ध् + अं = अर्धम्; हरतेः विपरीतस्य = of हृ the two parts of which are reversed; halt is called अर्धं because it is taken away from one and stands apart from it. Or अर्धं may have (स्यात्) come from धृ (धारयतेः); धृ+अं = धर् + अम; the rest as above. उद्धृतं भवति is the reason for these two derivations; उत् + हृतं=उद्धृतम्; उत् + धृतं = उद्धृतम्: half is called अर्धं because it is taken out (उत् + हृतं) of one or it is drawn out (उत + धृतं) of one. 9–10 Or अर्धं may have (स्यात्) come of i. e. from ऋध् (ऋध्नोतेः); ऋधु वृद्धौ (धा० ५।२५); ऋध् = ऋ + ध् = अर् + ध् = अर्ध्; अर्ध् + अं = अर्धम्: ऋद्धतमः विभागः = (because one half is) the largest part (of one); one can be split into two, three, four, eight etc; of these parts $\frac{1}{2}$ is the largest.

11 दुर्गः— उभयेषां प्राजापत्यानां देवासुराणां द्वेधा विभक्तानां पीयति त्वः हिनस्ति एकम् अर्धम् असुराख्यम्। अनु त्वः अनुगृणाति अनुष्टौति एकम् अर्धं देवाख्यम् = Of the two races born of the Creator namely gods and demons separated into two hostile parties, one half viz. the demons hates thee while the other half viz. gods continuously praises thee.

सायण :— त्वः = लोके एकः जनः = someone among people; पीयति = हिनस्ति = यज्ञादिना न पूजयति = hates (thee), that is, does not honour (thee) with sacrifices, praises etc; अनुगृणाति = अनुकूलम् उच्चारयति = utters what is agreeable.

Geldner :— One (त्वः) speaks with dislike (पीयति), another (त्वः) speaks with praise (अनुगृणाति).

पीय् appears in such forms as पीयतः, पीयत्नवे, पीयोः, पीयन्ति and प्रतिपीयन्ति besides पीयति in the present Ṛk. पीयति being opposed to गृणाति should mean 'reviles'; some people revile or dislike Agni while others praise him continuously. Here there is nothing to show that त्व means half; Sāyaṇa is right in rendering त्व by एक; vide त्व

इति विनिग्रहार्थीयं० अर्धनाम इत्येके (१।७) and note (246।4–10). There is hardly a Ṛk in which त्व decidedly means 'half'.

12–13 नक्षत्राणां नामनी. नक्षत्र (नक्षत्राणि) comes from नक्ष् (नक्षतेः) which means to go (गतिकर्मणः); नक्षति (निघ० २।१४।३१) = गच्छति. दुर्ग :— एतानि (नक्षत्राणि) हि नित्यम् एव गच्छन्ति; नक्ष् + अ + त्रं = नक्षत्रम्; the धातुपाठ has no नक्ष्. दुर्ग :— न इमानि क्षत्राणि धनानि। धनसरूपाणि एतानि सूर्यरश्मि-अनुवेधात् अम्मयानि सन्ति हिरण्मयानि इव भ्राजन्ते = These (stars) are not (न) riches (क्षत्राणि) i. e. gold, but they look like riches i. e. gold; these stars consisting of water (अम्मयानि) shine as though they were made of gold on account of their being penetrated (अनुवेधात्) by sun-beams; क्षत्रं = धनं (निघ० २।१०।१). Gur has नेमा न क्षत्राणि for नेमानि क्षत्राणि. तु = च (दुर्ग); but तु always means 'but'; vide अहिवत् तु (37।12) and note (312।16–20); some say that नक्षत्र comes from नक्ष्; but a Brāhmaṇa which is an unquestionable authority says that नक्षत्र is made of न and क्षत्र and means not wealth. नाना ह वै एतानि अग्रे क्षत्राणि आसुः। यथा एव असौ सूर्यः एवं तेषाम् एषः उद्यन् एव वीर्यं क्षत्रम् आदत्ते। तस्मात् आदित्यः नाम यत् एषां वीर्यं क्षत्रम् आदत्त (शत० ब्रा० २।१।२।१८) = In the beginning there were numbers of warriors (क्षत्राणि); just as this (Sun) rising strips the stars of their strength i. e. lustre, so this king rising i. e. coming into power has stripped all the warrior-classes (तेषाम्) of their strength. An ambitious king weakens all warriors and nobles in order that they may not do him harm. The stars are called नक्षत्र because the Sun reduces them to the status of non-lustre (न क्षत्र); lustre is the power of the stars. The Sun is called आदित्य because he took away (आदत्त) the strength i. e. lustre of these stars (एषां); vide आदत्ते भासं ज्योतिषाम् (३५।२०). ते ह देवाः ऊचुः। यानि वै तानि क्षत्राणि अभूवन् न वै तानि क्षत्राणि अभूवन् इति तत् वै नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्। तस्मात् ऊचुः। सूर्यः नक्षत्रः एव स्यात्। एष हि एषां वीर्यं क्षत्रम् आदत्त (शत० ब्रा० २।१।२।१९) = The gods said "What are called warriors (क्षत्राणि) were not at all (न) warriors (क्षत्राणि)"; this is the reason why stars are called नक्षत्र (न + क्षत्र); hence they said "The Sun alone deserves to be called नक्षत्र since he has taken away their strength i. e. lustre". In these two quotations ambitious kings that brook no opposition are glorified. Pāṇini gives this same derivation of नक्षत्र (6।3।75); did he borrow this derivation from the above quotations or from Yāska or from else-

where? I have not been able to trace न इमानि क्षत्राणि; in the two quotations given above the words are एतानि and तानि while the text has इमानि. क्षीरस्वामी (अमर १।२।२२) :— न क्षरति नक्षत्रम् । क्षर गतिहिंसनयोः ; but क्षर संचलने (धा० १।८७६). सिद्धांत कौमुदी (पा० ६।३७५):-- न क्षरति इति नक्षत्रम्.

(1) अग्ने नक्षत्रम् अजरम् आ सूर्यं रोहयः दिवि । दधत् ज्योतिः जनेभ्यः (१०।१५६।४) ; (2) उत् उस्रियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यत् नक्षत्रम् अर्चिवत् (७।८१।२); (3) अग्निं देवाः अजनयन् । नक्षत्रं प्रत्नम् ० चरिष्णु ० बृहन्तम् (१०।८८।१३); in these three Ṛks the Sun is नक्षत्र. (4) प्र नाकम् ऋष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथत् च भूम (७।८६।१) = (Varuṇa) pushed up (प्र नुनुदे) the big (ऋष्वं = बृहन्तं) heaven (नाकं) permanently (द्विता) and spread out (पप्रथत्) the earth (भूम). Here heaven is नक्षत्र. It was believed that heaven was close to the earth and that the gods separated the two by pushing up heaven; earth as it were felt smothered under the weight of heaven and could not expand itself; it could do this when the great weight was lifted up. (5) अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्ति अक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे (१।५०।२) = The stars depart along with nights as though they were so many thieves at the sight of the Sun who is the eye of the all-gods. (6) अभि श्यावं न कृशनेभिः अश्वं नक्षत्रेभिः पितरो द्याम अपिंशन् (१०।६८।११) = The Pitṛ decked heaven with stars just as people deck a dark (श्यावं) horse with gold ornaments (कृशनेभिः). (7) अथो नक्षत्राणाम् एषाम् उपस्थे सोम आहितः (१०।८५।२) = Hence the moon was placed in the midst of the stars. (8) शृणोतु नः पृथिवी द्यौः उत आपः सूर्यः नक्षत्रैः उरु अन्तरिक्षम् (३।५४।१९) ; here the earth, heaven, rivers, the Sun with the stars and the wide aerial region are requested to listen; was नक्षत्रैः originally नक्षत्रः? In 1-3 the Sun is called नक्षत्र. (9) दळहः नक्षत्रः ० भूमिम् आतान् द्याम् (६।६७।६) = The strong नक्षत्र viz. the Sun spread out (आतान्) earth and heaven. Since the Sun and heaven are called नक्षत्र, that word was originally an adj. Monier William's Dic :— 'नक्षत्र from नक्ष् ; नक्षत्र = coming or ascending. Or नक्षत् + त्रं = guarding the night. Or न + क्षत्र = decaying.'

नक् = night (7।71।2); नक् nom. sing. of नक्ष्; नक्ष् resembles nux (Gr.). शद् = to injure, to destroy; इन्द्र जहि ० स्त्रियं मायया शाशदानाम् (७।१०४।२४) = Oh Indra, kill the female who injures (us) by magic: त्वया वयं शाशद्महे रणेषु = With thee (to help us) we shall destroy (our enemies) in battles. नक् + शद् + त्र = नक्षत्र

= that which destroys night or darkness; the Sun destroys the darkness of night completely while the stars do it partially; so both Sun and stars are नक्षत्र.

13 ऋक्षाः = ऋ + क्षाः ; ऋ = ऋ ; the pp. of ऋ is ईर्ण; ईर्ण=gone; उत्+ईर्ण = gone out ; क्षा = ख्या = ख्यायन्ते ; stars are called ऋक्ष because they are seen (ख्यायन्ते) as things that have as it were (इव) gone (ईर्णानि) into the sky out of (उत्) the sea. All luminaries appear as having gone up into the sky out of the sea. दुर्ग :— एतानि उदीरितानि इव केनचित् ऊर्ध्वं गमितानि इव ख्यायन्ते दृश्यन्ते = Stars are seen as things that have been as it were made to go up by some one. Durga renders उदीर्ण by उदीरित. ख्या is substituted for चक्ष् (पा० २।४।५४) and means both 'to tell' and 'to see' like चक्ष्; ख्यायन्ते = दृश्यन्ते. Ng has ऋक्षाः (mas.); but both Yāska and Durga treat ऋक्ष as neu. because it has that gender in modern Sk; vide नक्षत्रम् ऋक्षम् भं तारा (अमर १।२।२२); क्षीरस्वामी :— ऋपति गच्छति । ऋक्ष्णोति तमः वा ऋक्षम्.

ऋक्ष means a bear in V, 56, 3 and VIII, 24, 27 ; the word was applied to the seven stars of Ursa Major (The Great Bear) and Ursa Minor (the Little Bear); the सप्तऋषि were really सप्तऋक्ष i. e. seven bears. अर्षं (Avesta); Ursa (Lat.); Arkturos or Arktos (Gr.); रीस (Mar.). ऋक्ष-अच्छभल्ल-भाल्लुकाः (अमर २।५।४).

14 दुर्ग :— अमी = अमूनि ; ये=यानि ; ऋक्षाः (=ऋक्षाणि) = नक्षत्राणि ; निहितासः = निहितानि = अवस्थापितानि; उच्चा = उच्चैः ; नक्तं = रात्रौ एव ; ददृश्रे = दृश्यन्ते ; कुह = क ; चित् = हि ; ईयुः = गच्छन्ति ; these stars which are placed on high are seen at night ; where indeed do they go by day ?

सायण :— अमी रात्रौ अस्माभिः दृश्यमानाः ऋक्षाः सप्तऋषयः । यद्वा । ऋक्षाः सर्वे अपि नक्षत्रविशेषाः ; ऋक्ष here may mean the particular constellation called सप्तऋषि or it may stand for all stars ; Yāska holds the latter view.

Geldner :— Those (अमी) stars (ऋक्षाः) which (ये) appear (ददृश्रे) at night (नक्तं) set firmly (निहितासः) above (उच्चा) are gone away (ईयुः) somewhere (कुह चित) by day (दिवा).

My rendering :— Where (कुह) indeed (चित) do these (अमी) Seven Bears (ऋक्षाः) that are seen (ददृश्रे) placed (निहितासः) on high (उच्चा) at night (नक्तं) go (ईयुः) by day (दिवा) ?

13-14 Vide note on स्तृभिः (204।24-28). Yaskā treats स्तृ as neu. because ऋक्ष is so; स्तृणि = स्तीर्णानि. स्तृभिः = स्तृ + भिः; स्तृ = स्तृ = स्तीर्णानि; भिः = क्षाः; स्तृभिः = स्तृक्षाः; stars are called स्तृभिः because they are seen (ख्यायन्ते) to be things that are as it were scattered (स्तीर्णानि) over the whole sky. The form स्तृभिः shows the blind loyalty of Yāska to Ng. स्तर् (Avesta); aster or astron (Gr.); aster or astrum (Lat.) and also stella (= sterula); star (Eng.). Besides ऋक्ष and स्तृ RV has तारः in दिवि तारो न रोचन्ते (८।५५।२); तारः here may be a corruption of स्तारः (pl. of स्तृ).

15 दुर्गः— दमेदमे पश्यन्तः=यज्ञगृहे यज्ञगृहे तासु तासु क्रियासु व्यापृतं पश्यन्तः स्तुमः = Observing him engaged in all secrificial acts in every sacrificial house, we praise him; द्याम् इव स्तृभिः=अनेकधा दीप्यमानः (अग्निः) द्याम् इव स्तृभिः नक्षत्रैः पृथिवीं चित्ररूपां वेदीं वा करोति = The blazing Agni makes the earth or the sacrificial platform variegated like heaven which is spotted all over with stars.

सायण :— स्तृभिः नक्षत्रैः परिवृतं द्याम् इव विस्फुलिंगैः समेतं पश्यन्तः ऋत्विगादयः दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे जगृभ्रिरे गृह्णन्ति = Seeing Agni covered with sparks as heaven is covered with stars, sacrificial priests and sacrificers receive him i. e. welcome him in every sacrificial house.

Geldner:— Recognizing (पश्यन्तः) the illuminator (हस्कर्तारं) of all (विश्वेषां) sacrifice (अध्वराणां) in every house (दमेदमे) as (इव) (one recognizes) the sky (द्यां) by the stars (स्तृभिः).

The Ṛk is somewhat unintelligible because there is nothing corresponding to स्तृभिः in it; Sāyaṇa understands विस्फुलिंगैः. The following may be the sense :—Observing (पश्यन्तः) Agni (covering) heaven (द्यां) (with his sparks) as though (इव) (these sparks were) stars (स्तृभिः). पिपेश नाकं स्तृभिः दमूनाः (१।६८।५) = Agni spangled heaven with stars (in the shape of sparks); these words may confirm the above interpretation. We have to understand a verb like स्तुमः or to borrow जगृभ्रिरे from the preceding Ṛk.

पश्यन्तः is a suspicious word; was it पिंशन्तं? नक्षत्रेभिः पितरः द्याम् अपिंशन् (१०।६।११) = The Pitṛs spangled heaven with stars; पिंश् =to spangle. ऋतावानं विचेतसं पिंशन्तं द्याम् इव स्तृभिः । विश्वेषाम् अध्वराणां हस्कर्तारं दमेदमे (४।७।३); पिंशन्तं द्याम् इव स्तृभिः = (Agni) spangling heaven as it were with stars; the words underlined qualify त्वा mentioned in the preceding Rk; त्वा is the object of जगृभ्रिरे; or all

these adj. may qualify दूतं in Rk four, दूतं being the object of आ जभ्रुः.

16-17 सीमिकानां नामनी. दुर्ग :— याः एताः पिपीलिकाः उच्यन्ते लोके ताः इमाः सीमिकाः ; सीमिका seems to have been in use in Yāska's time ; सीमिकाः = पिपीलिकाः =ants. वम्र्यः pl. of वम्री ; Yāska derives वम्र्यः and not वम्रीभिः ; why did he not change स्तृभिः to स्तारः ? Vide 529।9. Was it mere carelessness or ignorance ? वम्री (वम्र्यः) comes from वम् (वमनात्) ; दुर्ग :— ताः हि वमन्ति उदकं येन मृद् आर्द्रीभवति = Earth becomes wet with the water or acid which ants vomit. There are only two forms of वम् in RV viz अवमीत् and वमन् ; उप ब्रह्मा शृणवत् शस्यमानं चतुःशृङ्गः अवमीत् गौर एतत् (४।५८।२) ; अवमीत् = उद्गिरति = निर्वहति (सायण) = vomits i. e. carries to the end ; ते एतम् ऊर्वं वि भजन्त गोनाम् अथैतत् वचः पणयो वमन् इत् (१०।१०८।८) ; वमन् = वमन्तः = परित्यजन्तः भवथ (Sāyaṇa) = abandon. But the words seem to mean :--These men will divide among themselves this large herd of cows ; (in reply to these words of सरमा) the Paṇis immediately said. वमन् = said; so अवमीत् also may mean ' said '.

सीमिका comes from स्यम् (स्यमनात्) ; दुर्गः— स्यमन्ति हि ताः । नित्यमेव गच्छन्ति ; स्यमति (निघ० २।१४।८) = गच्छति ; but स्यमुशब्दे (धा० १।८५१) and स्यम वितर्के (धा० १०।१६०). स्यम् + इका = सीम् + इका = सीमिका. सीमिका स्यमनात् should have preceded वम्र्यः वमनात् as the derivation of नक्षत्र precedes that of ऋक्ष ; or it should have followed the derivation of उपजिह्विका. उपजिह्विकाः = उपजिह्व्यः ; दुर्ग :— उपजिघ्रन्ति हि ताः । पटु हि तासां घ्राणेन्द्रियं भवति. उपजिह्विका comes from उप+घ्रा ; घ्रा reduplicated becomes जिघ्र् ; जिघ्रति असौ जिघ्री ; जिघ्री = one that smells ; जिघ्र् + इका = जिह्व् + इका = जिह्विका. 18 दुर्गः-यत् अत्ति उपजिह्विका यत् वम्रः अति सर्पति । सर्वं तत् अस्तु ते घृतम् = यत् अत्ति भक्षयति उपजिह्विका अन्तर् अनुप्रविश्य यत् च आतिसर्पति आर्द्रया मृदा परिवेष्टयन् एव वम्रः । वहिर् न शक्नोति अत्तुं खादिरसारादि । सर्वं तत् उभयजातीयम् अपि तव हे भगवन् अग्ने घृतम् अस्तु=Whatever the female ant (उपजिह्विका) devours by entering into it and whatever the male ant (वम्रः) devours after first covering it with wet mud, let both these things be thy ghee i. e. thy food, oh Agni. As certain woods such as खदिर and सार (साल ?) are hard to bite, the male ant covers their outside with wet mud which softens their bark and then devours it. This male ant is perhaps the white ant which in Marathi is called वाळवी. 18-19 निगमः भवति shows that Yāska quoted one Ṛk only

as it contains both उपजिह्विका and वम्र. But वम्र is not वम्री ; or did he think that वम्र includes वम्री ?

Mahā has वम्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानम् । यदत्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति इत्यपि निगमौ भवतः ; this recension did not consider वम्र to be the same as वम्री and therefore inserted वम्रीभिः पुत्र etc. वम्रीभिः पुत्रम् अग्रुवः अदानं निवेशनात् हरिवः आ जभर्थ (४।१९।९) ; सायण :— हे हरिवः = हे हरिसंज्ञकाश्वोपेत इन्द्र = Oh Indra who possessest horses by name हरि ; वम्रीभिः = उपजिह्विकाभिः ; अदानं = अद्यमानम् ; अग्रुवः पुत्रं = अग्रू नाम काचित् । तस्याः पुत्रम् ; निवेशनात् = वल्मीकाख्यात् स्थानात् ; आ जभर्थ = आहृतवान् असि ; Oh Indra, thou didst drag the son of a female called Agrū who was being eaten by ants from an ant-hill. Geldner :— Oh driver of great stallions (हरिवः), thou didst drag (आ जभर्थ) out of its pit (निवेशनात्) that son (पुत्रं) of the virgin (अग्रुवः) who was being gnawed (अदानं) by ants (वम्रीभिः).

As we do not know who this son of Agrū was and as वम्री in the form वम्रीभिः occurs here only, it is difficult to guess the sense of वम्री. The Sun is called अग्रु in 5, 44।7 ; अग्रू is fem. of which अग्रुवः is either nom. pl. or gen. sing. अग्रुवः occurs nine times in RV. दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातम् अभि सं रभन्ते (३।२९।१३) = Ten bright damsels (अग्रुवः) who are sisters (स्वसारः) and who work with one mind (समीचीः) hold all round (अभि सं रभन्ते) i. e. embrace the male child just born ; the male child is Agni ; the ten sisters seem to be the waters who are the mothers of Agni. मृजन्ति त्वा समग्रुवः अव्ये० अधि ष्णवि (९।६६।९) = (Ten) damsels wash (मृजन्ति) thee in the hairy (अव्ये) top i. e. the strainer. उत त्यं पुत्रमग्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेषु इन्द्र आभजत् (४।३०।१६) = Indra, lord of immense riches (शतक्रतुः), gave a share (आभजत्) in उक्थ songs to that son of Agrū who had disappeared (परावृक्तं). Tradition says that Agni tired of carrying offerings unto the gods fled in disgust and hid himself in deep water : the gods after long search discovered his whereabouts and promised him whatever he desired ; in this Ṛk Indra instead of the gods undertakes to conciliate Agni. The Ṛk quoted by Mahā may therefore mean :—Oh Indra (हरिवः), thou didst fetch (आजभर्थ) from his hiding-place (निवेशनात्) by offers of उक्थ songs (वम्रीभिः) Agni the son of Agrū who refused to convey offerings unto them (अदानं) ; दाति इति दानः = a giver ; अदानः = who does not give,

Since Ng has वम्रीभि: Yāska was expected to quote a Ṛk which contains that form of वम्री. Shall we say that his Ng text had वम्री उपजिह्विकेति सीमिकानाम्? In the Ṛk quoted उपजिह्विका is sing; some vedic recension may have वम्री in place of वम्रः; यद् अत्ति उपजिह्विका यद् वम्री अतिसर्पति may have been the wording of the Ṛk in that recension. Or shall we say that the text in Mahā is genuine? In that case वम्रीभिः० आजमर्थ would be a quotation about वम्रीभि: and यद् अत्ति उपजिह्विका० सर्पति a quotation about उपजिह्विका only. In this case Yāska's Ng text must have been वम्रीभि: उपजिह्विकेति सीमिकानाम्, उपजिह्विका being sing. as in the Ṛk. This textual problem can never be satisfactorily settled.

19-20 आवपनस्य नामनी; दुर्ग :--उप्यते यस्मिन् यवादि धान्यं कुशूले अन्यत्र वा वैणवादौ कस्मिंश्चित् तत् आवपनम्; आवपन is a granary or something made of bamboo-chips in which grain is stored. ऊर्दरं is (भवति) उद् + दीर्णं; दुर्ग :-- ऊर्ध्वं हि तद् दीर्णं भवति=A granary is called ऊर्दर because it is torn i. e. open at the top. ऊर्दरं = ऊर् + दरम्; ऊर् = उत् = ऊर्ध्वम्; दरं = दीर्णम्; ऊर्दरं comes from उद् + दृ; दृ विदारणे (धा० ९।८९०॥९।२१). Or ऊर्दरं = ऊर् + दरम्; ऊर् = ऊर्क् = ऊर्जे; or a granary is called ऊर्दर because it is open at the top for receiving food-grain (ऊर्जे). 20-21 न = इव; पृणत = पूरयति. तं० यवेन is an interpolation as तमूर्दरं न पृणता यवेन requires no explanation. दुर्ग :— न यथा कश्चित् मनुष्यः ऊर्दरं यवेन पूरयेत् तथा यूयम् इन्द्रं सोमैः पूरयत. Sāyaṇa interprets the Ṛk like Durga. Geldner :— Fill up (पृणत) him (तं) i. e. Indra (इन्द्रं) with Sōma (सोमेभिः) as you fill (न) a granary (ऊर्दरं) with corn (यवेन).

21-22 कृदरं = कृ + दरं = कृत + दरम्; a granary is called कृदर because it has a hole (दर) made into it (कृत). Durga does not derive कृदर perhaps on the ground that the derivation is too obvious.

दुर्ग :— हे भगवन् अग्ने समिद्धः संदीप्तः त्वम् अञ्जन् गमयन् आत्मानं प्रति कृदरम् आवपनं मतीनाम्। देवानां हि सर्वेषां घृतम् आवपनं मतीनाम्। ते हि तत्र सर्वाः मतीः प्रक्षिपन्ति मम इदं स्यात् इति; समिद्धः = संदीप्तः = kindled; अञ्जन् = गमयन् आत्मानं प्रति = taking (the ghee) into himself; कृदरं मतीनां = Ghee which is the receptacle of the desires of the gods; every god desires to have his share of the ghee that is poured into Agni; Agni conveys the ghee that is poured into him unto each and every god

सायण (तै० सं० ५।१।११) :— समिद्धः = सम्यक् प्रदीप्तः ; क्रुदरशब्दः धान्यानाम् आवापनं कुसूलादिकम् आचष्टे = क्रुदर means a store-house, a granary; मतीनां = अभिज्ञानां = of those that know ; अञ्जन् = प्रकाशयन् ; Agni when fully kindled reveals the ghee that is poured into him to the gods who recognize it.

उवट (वाज० सं० २९।१) :— समिद्धः = संदीप्तः ; अञ्जन् = व्यक्तीकुर्वन् = revealing ; आज्ये हि सर्वासां देवतानां मनांसि एतानि (उतानि?) मम इदं स्यात् इति = The minds of all the gods are centred in the ghee-offering; everyone desires it for himself.

Durga has तमूर्दरं न पृणता समिद्धो अञ्जन् इति निगमौ ; was his text तमूर्दरं न पृणता यवेन समिद्धो अञ्जन् क्रुदरं इत्यपि निगमौ भवतः ? In the text there is इत्यपि निगमः भवति after each Ṛk ; most probably Durga's text is genuine.

54।1 रम्भ comes from आ + रभ् (= to seize hold of, to grasp); a big walking-stick or a staff (दण्ड) is called रम्भ because old men seize hold of (आरभन्ते) it (एनं) or lean upon it for support or to prevent stumbling ; Yāska uses आरभन्ते instead of आरभते because in the Ṛk that is quoted जिव्रयः and वयं are pl. This is a characteristic of Yāska ; प्रतिपिनष्टि for instance which is the derivation of पिनाक is sing. because पिनाकहस्तः which qualifies Rudra is sing. आ and सं were prefixed to रभ् to intensify the sense of grasping ; आ is found prefixed to रभ् in आरभं, आरभे, आरभ्य, आ ररभ्म, आ रभामहे, आ रभस्व, आ रारभे, आ + अरब्ध, and आरभमाणा and सं in सं रभध्वं, सं रभेमहि, सं रभन्ते and संरभ्य. There are three nouns रम्भ, रम्भिणी and आरम्भणं from रभ्. Modern Sk has only आ + रभ् .

3 आ ररभ्म = आरभामहे. जिव्रयः = जीर्णाः = worn out or enfeebled by old age. न = इव. रम्भं = दण्डम् . दुर्ग :— हे भगवन् इन्द्र आरभामहे वयं त्वां रम्भं न दण्डम् इव जिव्रयः जीर्णाः । यथा केचित् वृद्धाः दण्डम् आरभेरन् अवष्टम्भनार्थम् एवम् आरभामहे त्वाम् । त्वं नः आश्रयः इति अभिप्रायः .

सायणः— जिव्रयः = क्षीणाः वृद्धाः ; ररभ्म = रभामहे.

पिनाक comes from (प्रति +) पिष् ; पिष संचूर्णने (धा० ७।१५) ; अपिणक् is a form of पिष् ; by dropping अ we get पिणक् ; पिणक् + अं = पिनक् + अं = पिनाक् + अं = पिनाकम् ; a club is called पिनाक because one pounds or pulverizes (प्रतिपिनष्टि) hard solid things with it (एनेन) ; प्रतिपिनष्टि = हन्ति (दुर्ग) = strikes ; प्रतिपिनष्टि = हिनस्ति (देवराज). क्षीरस्वामी :— पिनह्यते पिनाकः (अमर १।१।३५) ;

अपिनह्यते पिनाकं (अमर ३।३।१४); पिनाक comes from अपि + नह् (= to bind tightly); पि = अपि ; नह् + अः = नाह् + अः = नाक् + अः = नाकः ; पि + नाकः = पिनाकः ; पिनाकः = Śiva's bow ; पिनाकं = Śiva's trident.

4 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा (काठ० सं० ९।७); पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः अवततधन्वा (मैत्रा० सं० १।१०।४); अवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः (तै० सं० १।८।६). The order if the three words in Durga's Vṛtti is that of TS while his explanation follows the order in Mait ; it is evident that some one thoughtlessly substituted the TS text for that of Mait. दुर्ग :—आ त्वा रम्भं कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः इति निगमौ; again कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः अवततधन्वा इति व्याख्यातः अयं तृतीयेऽध्याये निगमः (५।२२); Yāska quoted from Kāth here and in V|22 (78|21); Durga's text too in both places was that of Kāth. Just as someone substituted the TS text, so some other man who was familiar with Mait. may have changed the order of the words in Durga's explanation of them. There is no reason whatever why Durga should depart from the order in his text. The explanation in the Vṛtti is :— पिनाकहस्तो भूत्वा कृत्तिवासाः चर्मवासाः अवततधन्वा च एवम् अतीहि ; most probably Durga wrote :— कृत्तिवासाः चर्मवासाः त्वं पिनाकहस्तः अवततधन्वा च भूत्वा एवम् अतीहि. पिनाकं दण्डः हस्ते यस्य सः पिनाकहस्तः ; अवततं धनुः यस्य सः अवततधन्वा = one whose bow is unstretched i. e. unstrung ; कृत्तयः वासांसि यस्य सः = one whose clothes are hides.

सायण (तै० सं० १।८।६) :— अयं रुद्रः पिनाकनामकं धनुः हस्ते गृहीत्वा अवततधन्वा ज्याकर्षणेन विस्तारितधनुष्कः कृत्तिवासाः चर्मवसनः भवतु । अथवा । अवततधन्वा आरोपितमौर्वीकधनुर्युक्तः ; Sāyaṇa renders पिनाक by धनुस् and explains अवततधन्वा in two different ways ; अवततधन्वा = one who stretches the bow by pulling the bow-string or one who has mounted the bow-string on the bow.

वाज० सं० (३।६१) :— अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः ; here we find पिनाकावसः in place of पिनाकहस्तः. उवट :— अवततधन्वा = अवतारितधनुः = one who has taken down his bow from his shoulders for using it against foes ; पिनाकावसः = पिनाकः रुद्राङ्कुशः । रुद्राङ्कुशकृतकुशलः ? कृत्तिवासाः = चर्मवसनः. महीधरः — अवततधन्वा = अवरोपितधनुष्कः ; as you have, Oh Rudra, repelled our enemies, there is no need of keeping the bow strung ; do unstring it; पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुः अवः ते सर्वतः आच्छादयति इति पिनाकावसः ; thy पिनाक bow covers all thy devotees on all sides to keep off harm ; अवस् from वस् (= to clothe) ; पिनाकः

अवः सर्वजनाच्छादकं वस्त्रं यस्य सः पिनाकावसः. पिनाकावसः is obscure; I cannot guess why पिनाकहस्तः was replaced by पिनाकावसः.

पिनाक has three senses viz. (i) a club or a mace, (ii) a goad and (iii) Śiva's bow. Rudra as an archer is differently equipped from Rudra as an ascetic; as an archer he wears a forester's dress and carries a bow that is always strung; as an ascetic he wears hides and carries a club in his hand, for he does not use his bow in the ascetic state; पिनाक must mean a club or a mace and not a bow, for he is अवततधन्वा i. e. one whose bow is unstretched or unstrung; as an archer Rudra is terrible; as an ascetic he is approachable.

5 स्त्री comes from स्त्यै (स्त्यायतेः) which has the sense of shrinking in bashfulness (अपत्रपणकर्मणः); but स्त्यै शब्दसंघातयोः (धा० १।९३५); in Yāska's धातुपाठ it seems to have had a third sense viz. that of shrinking in bashfulness. स्त्यै becomes स्ति by संप्रसारण; स्ति = स्त्रि = स्त्री; क्षीरस्वामी (अमर २।६।२):— स्त्यायते अस्यां गर्भः स्त्री = A woman is called स्त्री because the fœtus is solidified in her womb; the महाभाष्य too gives the same derivation (Vol. I, pp. 245-246). स्त्री (Avesta). Yāska uses स्त्रियः and not स्त्री on account of स्त्रीणां just mentioned. 6 मेनाः = मानाः = मान्याः = worthy of respect; women are called मेना because men respect (मानयन्ति) them (एनाः); thus मेना comes from मानय् (= to respect). ग्नाः = ग् + नाः = ग + नाः = ग + माः = गमाः = गम्याः = fit to be gone to for sexual purposes; women are called ग्ना because men go (गच्छन्ति) to them (एनाः) for cohabitation; ग्ना from गम्. घेना or गेना (Avesta); Gune (Gr.) = a woman.

7 दुर्गः—अमेनान् = अस्त्रीकान् स्तोतॄन्; जनिवतः = स्त्रीमतः; चकर्थ = करोषि. Sāyaṇa gives a similar interpretation. गव्यन्तः इन्द्रं सख्याय विप्राः अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः। जनीयन्तो जनिदाम् अक्षितोतिम् आ च्यावयामः अवते न कोशम् (४।१७।१६); Indra is a treasure-house that contains all desirable objects; his devotees get cows, horses and wives from him; for this last gift he is called जनिदा i. e. a giver of wives. In the present Ṛk wifeless devotees begged wives and Indra gratified them in that respect. There seems to have been a time when women were scarce on account of which many men remained unmarried; Indra created, it seems, a fresh supply of marriageable

damsels. Creation of more women was a miracle for which Indra deserved praise.

7-8 Mait. S. and Durga have अतन्वत for अतन्वतेन; the substitution of अतन्वतेन for अतन्वत is unaccountable. Acceptance of gifts from sacrificers subjected one to certain physical injuries and yet gifts had to be accepted; to avoid such injury a Mantra had to be recited in which the receiver of gifts said that he did not receive gifts with his own hands but with those of certain deities. When a piece of cloth was handed over to a priest he recited a Mantra in which ग्नाः त्वा etc. occurs. The priest addresses the cloth thus :-- Women (ग्नाः) i. e. the wives of weavers have cut (अकृन्तन्) thee (त्वा) i. e. have spun cotton into threads (for making cloth); weavers (अपसः) have stretched (अतन्वत) thee i. e. the cotton--threads on the loom. दुर्ग :— ग्नाः त्वा अकृन्तन् = स्त्रीभिः त्वं कर्तितं सूत्रकरणाभिप्रायेण ; अपसः = अल्पकाः अनुपजातपुंस्त्वाः जननासमर्थाः कुविन्दपुत्रकाः । ते हि कुविन्दानां परिकर्मकराः = Small boys of weavers in whom the generative organ has not developed served under weavers. It was boys of this type that were considered sinless and fit to weave cloth.

ग्ना in RV is almost always found used of goddesses; it meant a woman in the Brāhmaṇas; modern Sk. has no ग्ना. Besides मेना and ग्ना there are जनि, योषा, योषणा, योषित् and स्त्री all of which mean 'woman'; it is unreasonable to bring two words only for the sake of forming a pair; Ng ought to have devoted a whole section to names for woman. अपस् in RV means (1) cloth, (2) a cloth-maker or weaver, (3) a work of skill, (4) any skilful worker or artist, (5) a marvellous act, (6) a miracle-worker. (1) ततं मे अपः तत् उ तायते पुनः (१।११०।१) = My cloth has been stretched; that same cloth is being stretched again; सीव्यतु अपः सूच्या अच्छिद्यमानया (२।३२।४) = May the goddess sew the cloth with a needle that never breaks. (2) One who made cloth was called अपस् as in the present Mantra. Cloth weaving was considered an act that required great skill; hence (3) any act of great skill or (5) any marvellous act was called अपस् . (3) and (5) त्वष्टा यत् वज्रं° स्वपाः अवर्तयत् । धत्ते इन्द्रो° अपांसि कर्तवे (१।८५।९) = Indra holds in his hand for performing marvellous deeds the thunderbolt which Twaṣṭṛ, a skilful artist, had turned out; सु + अपाः = one who manufactures articles of skill.

अपांसि = marvellous deeds. The Ṛbhus went to heaven on account of their works of marvellous skill (III | 33 | 1). (4) अपसो० सुहस्ताः (५ | ४२ | १२); the Ṛbhus who had skilled hands created marvellous things; अपसः = makers of marvellous things. (6) अयं देवानाम् अपसाम् अपस्तमः यः जजान रोदसी (१|१६०|४) = He (अयं) who created (जजान) heaven and earth must be declared to be the greatest miracle-worker (अपस्तमः) of all miracle-workers (अपसां). Lat :-- opus = (1) a work, labour; (2) work in the fields, a building, a military work; (3) work as opposed to nature, art, the work of an artist; (4) a literary work.

8-9 पुंस्प्रजननस्य नामनी; पुंसः प्रजननं = the organ of the male that begets. Amara has no प्रजनन. शेप comes from शप् (शपतेः) which means to touch (स्पृशतिकर्मणः); दुर्ग :— स्पृश्यते हि तेन स्त्री = (The male organ is called शेप) because woman i. e. woman's particular part is touched i. e. entered into by it; अनेन refers to पुंस्प्रजनन; शप् + अः = शेप् + अः = शेपः. But शप आक्रोशे (धा० १|१०२५||४|६२). शिश्नः मेढ्रं मेहनशेफसी (अमर २|६|७६); शिनोति घर्षति भगं शेफः (क्षीरस्वामी); शि + फस् = शे + फस् = शेफस्. Apte's Dic. gives शेप, शेपस्, शेफ and शेफस्. 9-10 वैतस (वैतसः) comes from वि + तस् because after cohabitation the male organ (पुंस्प्रजननं) becomes (भवति) exceedingly feeble (वितस्तं); दुर्ग :— उपक्षीणं तत् भवति प्राक् अनुस्मरणात् स्त्रियाः = The male organ is depressed in size before its owner thinks of woman; it becomes swollen in size when he is eager to cohabit with her. तसु उपक्षये (धा० ४|१०६); वि + तस् + अः = वै + तस् + अः = वैतसः. वितस्तं is neu. because it qualifies पुंस्प्रजनन; यदा पुंस्प्रजननं वितस्तं भवति तदा तत् वैतसः इति उच्यते.

10 दुर्ग :— उशन्तः = पुत्रजन्म कामयमानाः; प्रहराम = प्रतिप्राक्षिपेम. सायण :— उशन्तः = कामयमानाः; शेपं = स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननम्; प्रहराम = व्यञ्जनसंबन्धं करवाम = We will cause a contact of the male organ (with the female organ). Sāyaṇa is right in rendering उशन्तः by कामयमानाः. The wife desirous of cohabitation (उशती) widens (विश्रयाते) the space between her thighs (ऊरू) for the sake of the husband after which he thrusts his organ into her, being equally desirous of cohabitation.

11 दुर्ग :— हे पुरूरवः त्रिः अह्नः माम् अवधीः (श्नथयः) त्वं वैतसेन शिश्नदण्डेन पूर्वम् = Oh P, thou didst strike me thrice every day with thy organ. Sāyaṇa agrees with Durga. श्नथ् always means to strike, to smash, to destroy. श्नथत् वृत्रं (६ | ६० | १), वज्रिन् श्नथिहि अमित्रान् (१ | ६३ | ५),

इन्द्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः (१।५७।२), अहम् अत्कं कवये शिश्नथं हथैः । अहं शुष्णस्य श्नथिता (१०।४९।३), अप श्वानं श्नथिष्टन (१।१०१।१); in all these Ṛks श्रथ् means to strike, to smash, to destroy. Indra did not shrink from striking the Dawn; नि यत् सीं शिश्नथत् वृषा (४।३०।१०) and उषासम् इन्द्र सं पिणक् (४।३०।९); here Indra strikes or even smashes the Dawn. दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन (१०।९५।४); पुरूरवस् mercilessly beat उर्वशी by day and by night i. e. very frequently. In the present Ṛk त्रिः अह्नः means a number of times during the day; therefore it was that she fled from him and positively refused to return notwithstanding his persistent entreaties. वैतस means a Bamboo-stick; Modern Sk. has वेतस.

12 उपदेशस्य नामनी = names of the demonstrative pronoun that points to things that are near; उप समीपे वर्तमानं वस्तु यः दिशति सः = उपदेश is a pronoun that points to things near. Ng notices अया and एना because they are not found in modern grammar; it should have noticed अयोः and एनोः also because these two are irregular; but then it would be a group of *four* instead of *two*. इदं and एतत् must have been mentioned in pre-Pāṇinian grammars as instances of उपदेश; these two stand for all their declensional forms whether mas. fem or neu. Was अपदेश also a technical term in those old grammars? अपदेश = a pronoun that points to distant things, its instances being अदस् and तत्. But अया and एना are quite regular according to Vedic grammar; अया inst. sing. of आ (fem.) and एना of अ (mas. and neu.). The subject will be dealt with at length in the introduction.

12-13 स्त्रियाः उपदेशः = अया points to a fem. noun viz. समिधा. दुर्ग :— हे भगवन् अग्ने अया अनया समिधा ते तव विधेम परिचर्यां कुर्मः = Oh venerable Agni, we do service unto thee with this offering.

सायण :— समिधा = दीप्त्या स्तुत्या = with (this) light and praise; ते त्वां विधेम परिचरेम. Geldner :— With this (अया) fire-wood (समिधा) do we worship (विधेम) thee (ते), Oh Agni (अग्ने). But समिधा here means with an offering.

13-14 नपुंसकस्य उपदेशः; एना in the Ṛk quoted qualifies नमसा; दुर्ग :— एना अनेन वः युष्माकं नमसा अन्नेन अभ्युद्यतेन अग्निम् आ हुवे आह्वये = I invite Agni with this food of yours that is being taken in hand (अभ्युद्यतेन) by me as an offering unto him. नमसा = स्तोत्रेण (सायण). नमस् = (i) an offering, (ii) praise; either meaning would do in the present Ṛk.

14-15 पुंसः उपदेशः ; दुर्ग :— हे वधु एना पत्या अनेन भर्त्रा सह तन्वं स्वां तनुं सं सृजस्व मिश्रीकुरु = Oh bride, unite thy body with (that of) this husband of thine.

15 सेवमानस्य नामनी भवतः ; but आख्याते would be appropriate. Or does Yāska mean to say that roots being conjugated can be called declinables because like declinables they change their forms in different moods and tenses ? Ng also says :— इति षड्विंशतिः द्विशः उत्तराणि नामानि ; Yāska obediently follows Ng ; he dared not criticise a venerable document.

सायण :-- अत्र सिपक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्कः आह । सिपक्तु सचते इति सेवमानस्य इति । प्रत्यायकौ शब्दौ इति शेषः ; Sāyaṇa uses शब्दौ and not नामनी; सिपक्तु and सचते are words that convey the idea of one who serves or is useful. Was सेवमानस्य originally सेवनस्य ? सेवनस्य नामनी = words that mean 'to serve'; सिपक्तु = Let him serve ; सचस्व = Serve. Gur has सिपक्ति for सिपक्तु ; but सिपक्ति is inconsistent with सिपक्तु in the Ṛk quoted. सिपक्तु and सचस्व are forms of सच् which has other forms also in RV such as सिषक्ति, सिषक्षि, सिषक्त, सचसे, सचन्ते etc. सिपक्तु and सचस्व form no real pair as the root is the same in both.

15-16 सिपक्तु = सेवताम् : दुर्ग :— सः अस्मान् सिपक्तु सेवतां पुत्रः युष्मत्प्रसादात् यः तुरः तूर्णकारी पटुः = May that son of ours who has become deft in action (तुरः) by your favour serve us. सायण :— यः तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः सः ब्रह्मणस्पतिः नः अस्मान् सिपक्तु सेवताम् । परिगृह्य अनुगृह्णातु इत्यर्थः = May Br. who endows acts with immediate fruit favour us by taking us under his shelter. Geldner :-- May he (सः) be (सिपक्तु) with us (नः), the Lord (तुरः).

तुर = (1) abundant (wealth), (2) a donor, (3) a warrior, (4) quick of movement, (5) ailing ; (i) द्रविणसः तुरस्य (१।९६।८) and तुरस्य राधसः (५।८६।४) ; द्रविणसः = राधसः = of wealth ; तुरस्य = abundant : (2) तुराः नरः (८।२७।६) and तुरस्य पूष्णः (५।४३।९) ; तुराः = नरः = donors ; (3) न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुः न त्वा युधो मन्यमानो युयोध (६।२५।५) ; शूरः = तुरः = धृष्णुः = युधः = a warrior ; (4) इमे तुरं मरुतो रामयन्ति (७।५६।१९) = These Maruts compel the quickest runner (तुरं) to halt (रामयन्ति), that is, they outrun him ; (5) भिषक्ति विश्वं यत् तुरम् (८।७९।२) = (Sōma) heals all who are ailing (तुरं). In the present Ṛk तुरः means a donor ; may he who is a donor assist (सिपक्तु) us with wealth. सच् = to help ; सच् becomes सिषच् by reduplication ; सिषच् + तु = सिपक्तु.

17 सचस्व = सेवस्व. I do not understand why Yāska's words सेवस्व नः स्वस्तये should be accented. स्वस्तये = स्वस्ति-अयनाय (दुर्ग) = for our faring well, that we may fare well, for our welfare. Yāska renders स्वस्तये by स्वस्त्ययनाय in V। 28 (81।9). सायण :— स्वस्तये = विनाशराहित्यार्थं = that we may be free from destruction ; सचस्व = समवेतः भव = Be united (with us) i. e. be always with us i. e. never leave us.

Geldner:— Stay (सचस्व) with us (नः) for our good luck (स्वस्तये). But vide the sense of सच् given above (539 । 37).

17-18 स्वस्ति is another name for absence of or freedom from destruction (अ-विनाशनाम); विनाशस्य अभावः अविनाशः तस्य नाम. अविनाशनाम. दुर्गः— स्वस्ति इति एतत् अविनाशिनः अर्थस्य नाम । अन्ये तु अधीयते अविनाशनाम इति । तेषाम् अविनाशस्य एव नाम ; स्वस्ति is a name for a thing that is not perishable ; a thing that lasts is स्वस्ति ; it is lasting happiness ; 'help us for our lasting happiness is Durga's rendering of सचस्वा नः स्वस्तये ; others read अविनाश for अविनाशि. स्वस्ति = सु + अस्ति ; अस् + तिः = अस्तिः = a state of being, existence ; सु = honourable or honoured (अभिपूजितः) ; vide अति सु इति अभिपूजितार्थे (20।5) and note (230।12); existence that is honourable and honoured is स्वस्ति ; स्वस्तये = for an honourable existence ; अस्ति is a noun here ; Gur. has स्वस्ति which is wrong.

18-19 भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः नामनी ; vide सेचमानस्य नामनी (54।15) and note thereon (539।4-8). भ्यस् and रेज् express fear (भय) and tremor (वेपन). For यस्य शुष्मात् etc. vide X । 10 (137।2-3). 20 दुर्ग :— रेजते = बिभेति कम्पते वा ; मखेभ्यः = महद्भ्यः (मरुद्भ्यः). सायण :— मखेभ्यः = मंहनीयेभ्यः ; रेजते = कम्पते.

अग्ने was most probably अग्रे, for Agni has nothing to do here. येषाम् अज्मेषु पृथिवी जुजुर्वान् इव विश्पतिः । भिया यामेषु रेजते (१।३७।८) = During whose stormy march (अज्मेषु = यामेषु) the earth quakes (रेजते) in fear (भिया) like an aging monarch (विश्पतिः). So here रेजते = quakes (through fear); रेज् here does not mean to fear. मख = (i) wealth, (ii) powerful ; (i) नियुत्वता रथेन आ याहि दावने वायो मखस्य दावने (१।१३४।१); मखस्य दावने = धनस्य दानाय ; (ii) सं यत् मिथः पस्पृधानासो अग्मत शुभे मखा अमिता जायवो रणे (१।११९।३) = when the innumerable (अमिताः) and powerful (मखाः) Maruts, confident of conquering (जायवः), went together (सम् अग्मत) contending (पस्पृधानासः) with one another (मिथः) for winning the damsel (शुभे) in battle (रणे). मखेभ्यः = from the powerful (Maruts).

रेजते अग्रे पृथिवी मखेभ्यः = The earth quakes before (अग्रे) the mighty Maruts.

21 For द्यावापृथिवीनामधेयानि vide 205।1-2.

Yāska does not interpret quotations which are followed by इत्यपि निगमो भवति or इत्यपि निगमौ भवतः. तम्° यज्ञेन (५३।२१) and आरभामहे° दण्डम् (५४।३) must be declared interpolations. अर्थया and यातं (५३।६) do require explanation and yet Yāska does not explain them on account of इत्यपि निगमौ भवतः (५३।७-८).

55।1 कतरापरायोः = कतरा अपरा अयोः ; अयोः = एनयोः ; दुर्गः— अयोः = अनयोः (द्यावा पृथिव्योः). कथा = कथम् ; दुर्ग :— कथा जाते = केन प्रकारेण एते जाते स्याताम् . 2 एने understood; Durga has एते. वि वेद = विजानाति; दुर्गः— कः चित् विस्पष्टं जानाति. विश्वं = सर्वम् . त्मना = आत्मना. दुर्गः— आत्मना एव बिभृतः धारयतः. नाम = एनयोः कर्म ; Durga has no कर्म ; perhaps कर्म stands for नमन-कर्म; दुर्ग :— यत् ह नाम = यदर्थम् अनयोः नाम नमनम् = यस्मात् भूतग्रामधारणार्थम् एते नते परिणामत्वेन तत् सर्वम् एते बिभृतः ? Perhaps Durga means :— Heaven and Earth produce the five elements and then carry with them all things that are developed out of those elements. 3 च एनयोः understood. अहनी = अहोरात्रे. चक्रिया = चक्रयुक्ते. दुर्ग :— वि वर्तेते च = विपर्ययेण वर्तेते च ; एनयोः एव अन्तर्भूते अहोरात्रे चक्रिया इव चक्रयुक्ते इव । चक्रयुगलम् इव अवियोगेन संयुक्ते संबद्धे.

Yāska and Durga :— Who knows clearly which of these two viz. Heaven and Earth was born first and which was born afterwards ? In what manner were they born ? Were they born one after the other or at one and the same time ? They bear everything even along with themselves ; they carry with them all objects developed out of the five elements, those elements also being a creation of these two ; day and night inseparable like a pair of wheels revolve between these two. Day and night can never be separated ; they *must* follow each other. They are part and parcel of Heaven and Earth.

3-4 इति द्यावापृथिव्योः महिमानम् आचष्टे = The Ṛk or its seer describes the greatness of Heaven and Earth.

सायण :— अयोः = एनयोः द्यावापृथिव्योः मध्ये ; पूर्वा = पूर्वम् उत्पन्ना ; अपरा = पश्चात् भाविनी ; एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोः अविनाभावेन सह एव वर्तमानत्वात् = The question is about the priority of their birth ; this question arises from the fact that they for ever co-exist ; neither of them can ever exist by itself ; कथा जाते = केन हेतुना जाते = For what purpose

were they born? कवयः = क्रान्तदर्शिनः = अतीन्द्रियज्ञाः = those who know things that lie beyond the province of the human organs of sense: कः वि वेद = पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति = Which of you knows i. e. can answer the question of the priority of their birth and the author of their creation? Which of you has considered these questions? All this means that none, though ever so wise, can solve those riddles; यत् ह = यस्मात् खलु हेतोः; नाम = प्रसिद्धम्; विश्वं = कृत्स्नम् अपि जगत् अविशेषेण; त्मना = आत्मना एव = अन्यनैरपेक्ष्येण एव = without the help of any other agent i. e. solely by themselves; बिभृतः = धारयतः; यद्वा। यत् ह नाम यत् किंचित् पदार्थजातम् अस्ति विश्वं तत् सर्वम् आत्मना बिभृतः; no one knows the purpose for which without extraneous help these two support the whole well-known world; or these two support everything that exists; अनेन यत् कारणं ब्रूमः तत् अपि आभ्याम् एव ध्रियते इति कारणाभावः प्रतिपादितः = All this declares that there can be no creator of Heaven and Earth since everything whatever is within them and supported by them; since nothing exists outside Heaven and Earth, none could have created them; अहनी = एते द्यावापृथिव्यौ; चक्रिया इव = चक्रयुक्ते इव; these two revolve as though they were seated on wheels.

Geldner :— Which (कतरा) of these two (अयोः) is the earlier (पूर्वा), which (कतरा) the later (अपरा)? How (कथा) did they originate (जाते), oh ye seers (कवयः)? Who (कः) knows (वेद) it exactly (वि)? They themselves (त्मना) carry (बिभृतः) everything (विश्वं) which (यत्) is a name (नाम). The two halves of the day (अहनी) revolve (वि वर्तेते) like (इव) wheels (चक्रिया).

कथा जाते = How were they born i. e. from what substance were they created and who created them? कवयः = men of transcendental intellect, men who see deep into things. कः वि वेद=Which of you, Oh men of genius, has penetrated this problem? यत् ह नाम; here ह and नाम both mean खलु; यत् ह नाम अस्ति = Whatever conceivable exists: Heaven and Earth carry along with them everything that can possibly exist. There is nothing that does not exist within them. These two revolve (वि वर्तेते) round themselves day and night and night and day (अहनी) like two extraordinary wheels. यो अक्षेण इव चक्रिया शचीभिः विष्वक् तस्तम्भ पृथिवीम् उत द्याम् (१०।८९।४) = Who supported earth and heaven with his marvellous power as one supports two wheels with an axle; here चक्रिया is fem. because

रोदसी is fem. and perhaps means mighty wheels ; चक्रिया = चक्रिये = two mighty wheels. In the present Ṛk चक्रिया (= चक्रिये) must have the same meaning ; Heaven and Earth like two mighty wheels otate day and night i. e. unceasingly ; the comparison is about rotation ; cf. अहश्च कृष्णम् अहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी (39|1).

Supplementary Notes

(298|25-28) 'The injunction (यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्) is out of place here etc. ; it is difficult to suggest its location '. The injunction may be placed before नैकपदानि निर्ब्रूयात् (३१|१६); in sections 1-3 Yāska states the method of deriving words ; this is one kind of निर्वचन ; but Yāska also interprets Ṛks in doing which he utilizes the above injunction occasionally.

(384|10) 'Neither Yāska nor Durga explain वर्णं'. The former renders आमिनाने by अन्योन्यस्य अध्यात्मं कुर्वाणे (38|22). If वर्णं be construed with अन्योन्यस्य, then अन्योन्यस्य वर्णम् अध्यात्मं कुर्वाणे would mean :— (Night and Dawn) placing within themselves each other's colour. Night places within herself the colour of Dawn and Dawn places within herself the colour of Night. Placing within herself means causing to disappear. When Night rules in the sky, there is no Dawn or day ; when Dawn rules in the sky, there is no Night.

(428|15) 'न अभ्रातृकां॰ अस्य भवति is a Vedic quotation which I have not traced'. We find न उपयच्छेत् अभ्रातृकाम् in गोतमस्मृति (10|18) but not तोकं हि अस्य भवति.

(437|6-7) 'अभिसंधिमात्रात् पुत्रिका इति इति गोतमस्मरणात्'.

पिता उत्सृजेत् पुत्रिकाम् अनपत्यः अग्निं प्रजापतिं च इष्ट्वा अस्मदर्थम् अपत्यम् इति संवाद्य (गोतम॰ 10|16). = A sonless father should give his daughter in marriage after making offerings to Agni and Prajāpati and after making a contract that the son born of the marriage shall be his son and not the bride-groom's. अभिसंधिमात्रात् पुत्रिकाम् इति एकेषाम् (10|17) = According to some legislators a brotherless

daughter becomes a son to her father by the mere fact of the contract made by the latter with the would-be husband. No offerings are necessary for making the contract binding. Durga refers to this in words quoted on page 430|21-22.

(438|24-26) 'Durga renders सुकृतोः by सुकृतयोः; most probably सुकृतयोः was in his Nirukta text, for Yāska could not have neglected सुकृतोः as it is an important word'. But I think संतानकर्ता is the rendering of कर्ता सुकृतोः; Sāyaṇa renders सुकृतोः by शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः (439|19). सुकृतोः = सुकृतोः = शोभनकर्मणः = संतानकर्मणः; begetting children is a religious act; संतानकर्ता = संतानकर्मणः कर्ता.

456|23-24 'अभि+अस्मि=अभिभवामि. Durga has not the second अस्मि i. e. that before निःषहमाणः'. But अभि=अभिभवामि. अस्मि निष्षाळ्ह =अस्मि निःषहमाणः सपत्नान्=I am an overcomer of foes. So aslo अभी (26)=अभिभवामि; (+ अस्मि) should be omitted. These two are instances of योग्यक्रियाध्याहार.

(500|16-19) 'मेष comes from मिष् (मिषतेः) and पशु comes from पश्य् (पश्यतेः)'. Were मिषतेः and पश्यतेः originally मिस्यतेः and पिस्यतेः? पिस्यति (21) and मिस्यति (23) are included among verbs that mean to go (Ng 2|14). A goat is called मेष because it goes (मिस्यति) and an animal is called पशु because it too goes (पिस्यति). धातुपाठ has no मिस्; it has however पिस्; पिस गतौ (धा० १०|३५).

502|27 'Was अमुथा current in Yāska's times?' Add :— अमुथा यथा असौ इति व्याख्यातम् should be either अमुथा यथा असौ or अमुथा इति व्याख्यातम्. अमुथा=यथा असौ. Or अमुथा is plain (व्याख्यातं). But अमुथा is not plain. It is not a Vedic or a classical word. Most probably अमुथा० व्याख्यातं is an interpolation.

(513|8) 'Gur has दूरयं for दुरयं'. दूरयं = दुर् + रयम्; दुर् दुष्करः रयः यत् प्रति तत् दूरयम्; so दूर comes from दुर् and रय्; रय = to go; रयः = an act of going.

A Serious Omission

यदवर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते happens to be omitted ofter तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् इति विज्ञायते (38|1).

Index No. I

WORDS IN निघण्टु

(The figures indicate Chap., Sec. and serial number)

Index No. II

Names of Sections in निघण्टु and निरुक्त

निघण्टु chap. 1 to 3 and निरुक्त 2 and 3.

(The figures refer to page and line)

The following indices relate to the first three chapters of निरुक्त

Index III

Words derived; words in निघण्टु

तडित् नभस्, पर्वत, विटप् and स्वर् to be counted twice each.
Number of Ng. words 112.

Index IV

Words derived : words outside निघण्टु

Words out side Ng. 237.

Index V

Words that have not been developed in the notes

(For page and line refer to indexes 3 and 4)

Dr. = To be dropped.

अ + ध्वृ + अः = अ + ध्वर् + अः = अध्वरः.

ऋ + बु = अर् + बु = अम् + बु = अम्बु (महा० अम्बुदः).

अय् + अस् = अयस्; अयासः Pl.

अस् + उः = असुः.

असु (a vile part of the body) + रः = असुरः; असुराः pl.

उष् + अस् = उपस्.

ऊर्ज् = ऊर्क्.

अर्च् = अर् + च् = ऋ + च् = ऋच् = ऋक्.

ऋ + तं = ऋतम्.

ऋष् (to go) + इः = ऋषिः.

कृ + मन् = कर् + मन् = कर्मन्.

कृष् + नं = कृष् + णं = कृष्णम्.

क्षि + आ = क्षै + आ = क्षाय् + आ = क्षा + आ = क्षा.

खन् + अम् = ख + अन् (Dr.) + अम् = ख + अम् = खं.

गै + अ + त्रं = गाय् + अ + त्रं = गायत्रम्.

गॄ = गिर्; गिरः pl.

चित् + तं = चित्तम्.

जम् + इः = जाम् + इः = जामिः.

तृन्द् + अम् = तृन् + अम् = तृण् + अम् = तृणं.

दंश् + अः = दंशः.

द्युत् + स् = द्यु + स् = द्युः.

दक्ष् + इनः = दक्ष् + इणः = दक्षिणः.

दक्ष् + इना = दक्ष् + इणा = दक्षिणा.

दस् + नं = दघ् + नं = दघ्नम्.

दृश् + अन् = दर्श् + अन् = दश + अन् = दशन्.

दिश् = दिक्; दिशः pl.

धा + तुः = धातुः.

नि + पत् + अः = नि + पात् + अः = निपातः; निपाताः pl.

नि + सद् + अः = नि + साद् + अः = नि + षाद् + अः = निषादः.

पच् + अः = पाच् + अः = पाक् + अः = पाकः.

पण् + इः = पाण् + इः = पाणिः.

पथ् = पृथ्; पृथ् + इ + वी = पृथिवी.

बन्ध् + उः = बन्धुः (समानबन्धू).

बिस् + अं = बिसम्.

बृह् + मन् = बृह् + मन् = ब्रह् + मन् = ब्रह्मन्.

मनस् + ईषा = मन् + अस् (Dr.) + ईषा = मनीषा.

रम् + त्रिः = राम् + त्रिः = रा + त्रिः = रात्रिः.

रुच् + अत = रुश् + अत = रुशत्.

गम् + उः = ग् + अम् (Dr.) + उः = गुः; वन + गुः = वनर् + गुः = वनर्गुः; वनर्गू dual.

वम् + री = वम्री; वम्र्यः pl.

वृ + अः = वर् + अः = वरः.

वह् + निः = वह्निः.

वार् + अः = वाल् + अः = वालः; वालाः pl.

वी + स् = वि + स् = विः.

शक् + वन् = शक्वन्; शक्वरी fem. ; शक्वर्यः pl.

शिप् + अस् = शेप् + अस् = शेपः.

आशु = आ + शु = शु + आ = श्वा ; or शु + या = शु + य् (Dr.) + आ = श्वा ; शु and आशु both mean quick , यायी in आशुयायी understood ; यी i. e. इन् is an affix added to या ; शु याति इति शुयायी.

श्वित्+या=श्वेत्+या=श्वेत्या.

सु (to extract)+रा=सुरा.

सु (a good part of the body)+रः= सुरः; सुराः pl.

स्तु+तृ=स्तो+तृ=स्तोतृ; स्तोता Nom. Sing.

हन्+तः=हस्+तः=हस्तः.

ह्राद्+अः=ह्रद्+अः=ह्रदः.

ह्लाद्=ह्राद्=ह्रद्; ह्रद्+अः=ह्रदः.

Index VI

Wrong interpretations or Wrong derivations

[346 | 18] ऋष् (to go) + तिः = ऋष्टिः = going, movement; ऋष्टये गमनाय सेना यस्य सः = one whose army is going against the enemy i. e. one who sends his army against the enemy. इषित is the general sense and not the derivation of ऋष्टि.

[383 | 12-13] 'I do not however know how to evolve अरणधर्माणौ out of असृते'. असृत = अस् + ऋत; अस् to be dropped; ऋतं = अरणं = गमनम्; अरण धर्माणौ = गमन धर्माणौ. This may be a tolerable interpretation.

[400 | 6-8] Drop 'Perhaps Yāska derives क्षण down to क्षणः'; for प्रक्ष्णुतः कालः is the reason for deriving क्षण from क्षण्.

[412 | 32] अ in अरण means not; अपगत is the derivative and not the primary sense of अ. अरणः = one with whom there is no (अ) relationship with regard to water = one to whom libations of water are not to be offered = a stranger.

[419 | 28] 'ऋतस्य = ऋ + तस्य; ऋ = र् = रे; तस्य = तसः; रे + तसः = रेतसः'. This is wrong, for रेतसः is the sense of ऋतस्य. ऋतस्य = प्रति-ऋतस्य (४४।३); रेतस् is called ऋत because it flows into (प्रति-ऋतस्य) the mother (मातरि) i. e. her womb; the semen is born of every part of the father's body; it is the heart of the father that brings the semen out of every part; अङ्गात् अङ्गात्॰ प्रति-ऋतस्य (४४।३) is the reason for this sense of ऋतस्य; ऋत comes from ऋ (to go); vide अर्तेः गतिकर्मणः (४०।१८-१९). The semen is like water; just as ऋत meaning water comes from ऋ, so ऋत meaning semen also comes from the same ऋ.

[456 | 33-457 | 3] Instead of deriving द्वौ, त्रयः and चत्वारः we should derive द्वि, त्रि and चतुर् and not द्वौ, त्रयः and चत्वारः.

दु = द्रि = द्वि. तृ + इ = तृ + इ = त्रि. चल् = चर् = च + र्; तु an augment; च + तु + र् = चतुर्.

[460 । 32-33] 'समास्कन्नो भवति ought to be followed by इति वा etc.' I think, however, that समास्कन्नः भवति is the reason for deriving खल from either खल् or स्खल्; a battle-field is trampled upon (समास्कन्नः) by hostile armies; a threshing-floor which is covered with heaps of corn-blades is actually trampled upon. एतस्मात् एव (47 । 19) raises a question about the genuineness of खलते वा स्खलते वा, for एतस्मात् एव leads one to expect one root only; Vide Note (317 । 17-21). Yāska probably wrote खलः इति संग्रामनाम । खलतेः । अयमपि॰ एतस्मादेव । समास्कन्नो भवति.

[466 । 1-2] 'Devarāja derives तडित् from तड् even when it means अन्तिक'. He seems to be right, for ताडयति इति सतः most probably refers to both the senses of तडित्. So तडित् इति॰ इति सतः may have been the original text and not the one based on Durga's Vṛtti (466 । 4-6).

Index VII

Different forms in which roots are stated.

(Words enclosed within brackets are mentioned in Indexes III and IV)

(Refer to Indexes III and IV for page and line)

Roots treated as nouns in the Nominative

ध्वरतिः हिंसाकर्मा (अध्वरः)
मनस्यतिः मनस्विभावे (मनुष्याः)

Roots treated as nouns in the ablative

अञ्चतेः (अङ्कः)
अततेः (आत्मा)
अत्तेः (अन्नं)
अनक्तेः (अक्षि)
अर्तेः (अर्थः । ऋतुः)
अवतेः गत्यर्थस्य (अवसं)
अश्नोतेः (अष्टौ)
अस्तेः (सत्यं)
अस्यतेः (आस्यं)
आप्तेः (आत्मा)
उच्यते(तेः ?) (ओकः)
ऊर्णोतेः (उर्व्यः)
ऋच्छतेः (कर्णः । निर्ऋतिः Ind. IV)
ऋध्नोतेः (अर्धं)
एतेः (सत्यं)
कषतेः (कक्षः)
कालयतेः गतिकर्मणः (कालः)
कुप्यतेः (कूपः)
कृन्ततेः (कर्णः । कुत्सः Ind. III)
कृष्यतेः (कृष्णं)

Roots in verbal forms.

Nouns:—In the nominative.

instrumental

dative

ablative

vocative

Present Participles

आप्नुवानः (आपानः)
आश्नुवानः (आक्षाणः)
दधत् (दधिक्राः)
भृज्यमानः (भृगुः)
मनस्यमानेन (मनुष्याः)

Past Participles

अप–ततः (त्वः)
अप–ततं (अन्त्यं)
अप–नीतः (नेमः)
अभि–अक्ते (अभीके)
अभि–मत्तः (मत्सरः=लोभनाम)
अभि–युतः (स्त्री–योनिः)
अ–भूतं (अद्भुतं)
अव–हृतं (अर्भकं)
अ–सु–रताः (असुराः)
अस्तः (असुः)
अस्त–तरः (असौ)
अस्ताः (असुराः)
आ–दीप्तः (आदित्यः)
आ–नतं (अन्नं)
आ–नीतं (अन्तिकम् । नवं)
आप्तः (आत्मा)
आ–विष्टः (विष्टप् = आदित्यः)
आ–विष्टा (विष्टप् = द्यौः)
इता (एकः)
उत्–चृत्तं (चर्म)
उत्–ईर्णानि (ऋक्षाः)
उत्–गतं (शृङ्गं)
उत्–दीर्णं (ऊर्दरं)
उत्–हत–तरः (उत्तरः)
उप–रताः (उपरः । उपलः)
एत–तरः (अयं)
कृत–दरं (कृदरं)
(दूरं-)गता (गौः= पृथिवी । गौः= द्यौः)
चलित–तमा (चत्वारः)
जीर्णः (कपिञ्जलः)
तीर्ण–तमा (त्रयः)
तीर्णं (तिरः)
दस्ता (दश)
दीर्णं (ऊर्दरं)
दुर्–हिता (दुहिता)
दूरे–हिता (दुहिता)
द्रुत–तरा (द्वौ)
द्रुतं (दूरं)
निर्–गतं (शृङ्गं)
(सहा०)निर्णिक्तं (निर्णीतं)
नि–षण्णं (निषादः)
परि–युतः (योनिः = अन्तरिक्षं । योनिः = स्त्रीयोनिः)
परि–वृढः (ब्रह्मा)
परि–वृढं (बृहत् । ब्रह्म)
पृक्ता (पञ्च)
प्रति–ऋतं (ऋतं = उदकनाम)
प्रति–ऋतस्य (ऋतस्य=रेतसः Ind.VI)
प्र–आप्ते (प्रपित्वे)
मूढः (मुहुः)
यजुः–उन्नः (यज्ञः)
वि–तस्तं (वैतसः)
श्रितं (श्मश्रु)
सं–सृतं (सर्वम् । सतः)
सं–स्त्यानं (स्तेनः)
सं–स्पृष्टः (पृश्निः=आदित्यः)
सं–स्पृष्टा (पृश्निः=द्यौः)
सनितः (इनः)
सनितं (इनः)
सम्–उत्–गीर्णः (गिरिः=पर्वतः । गिरिः = मेघः)
सम्–उत्–नुन्नं (सानु)
सम्–उत्–श्रितं (सानु)
सु–ऋतः (स्वर्=आदित्यः)
सु–प्र–वृक्णं (ऊर्क्)
सु–प्र–वृत्ताभिः (सुवृक्तिभिः)
स्थितः (काष्ठा=आदित्यः । काष्ठा= आज्यन्तः)
स्थिताः (काष्ठाः=दिशः । काष्ठाः= उपदिशः । काष्ठाः=आपः)
स्तीर्णानि (स्तृभिः)
हित–रमणं (हिरण्यं)
हीनः (ह्यः)

Indeclinable Past Participles

Potential Passive Participles

Adjectives

Roots inferred

Index VIII

Roots and words derived from them

The verbal forms within brackets are from निघण्टु

For page and line refer to Indexes III and IV

तृद् to cut
(१) तृणं

तॄ to cross
(१) तित्तिरिः
(२) तिरः
(३) त्रयः

त्रै to protect
(१) पुत्रः

दक्ष् to be ready
(१) दक्षिणः (हस्तः)

दक्ष् to prosper
(१) दक्षिणा

दघ् (दघ्यति) to flow
(१) दघ्नं

दद् to hold
(१) दण्डः

दभ् (दभ्नोति) to cut
(१) दभ्रं

दम् to be tamed
(१) दण्डः

दश् to bite
(१) दंशः

दस् (दासति) to decrease, to end
(१) दस्नं
(२) दश
(३) दासः

दा (दाति) to give
(१) अर्बुदः or अम्बुदः
(२) आदित्यः
(३) सुदाः

दाश् (दाशति) to give
(१) दक्षिणः (हस्तः)

दिव् to play
(१) देवरः

दिश् to point out
(१) दिशः

दीप् to shine
(१) आदित्यः

दुह् to milk
(१) दुहिता

दृश् to see
(१) ऋषिः
(२) दश
(३) पशुः

दॄ (दृणाति) to cut
(१) उर्दरं

द्युत् (द्योतते) to shine
(१) द्यावा (द्यावौ)
(२) द्युः

द्रा (द्राति) to run for vile objects
(१) विश्वकद्रः

द्राघ् to be long
(१) दीर्घं

द्रु (द्रवति) to run away
(१) दूरं
(२) द्वौ
(३) समुद्रः

धा to hold, to place
(१) दधिक्राः
(२) धातुः
(३) पुरोहितः
(४) मेधा
(५) हिरण्यं

धा to give
(१) दुहिता

धाव् to run
(१) अधः
(२) विधवा

धि to please
(१) धनं

धू to shake
(१) विधवा

धूर्व् (धूर्वति) to strike
(१) धूः (Ind. III)
(२) धूः (Ind. IV)

धृ to hold
(१) अर्धं
(२) धूः (Ind. IV)

ध्वृ (ध्वरति) to destroy
(१) अध्वरः

नक्ष् (नक्षति) to go
(१) नक्षत्राणि

नद् (नदति) to make a sound
(१) नद्यः

नम् to bow
(१) अन्नं

निज् to wash, to cleanse
(१) निर्णीतं (महा०)
(२) वणिक्

नी to lead
(१) आन्तिकं
(२) अन्यः
(३) नभः
(४) नव
(५) नाकः
(६) नेमः
(७) यज्ञः

नुद् to drive, to push up
(१) सानु

पच् to cook
(१) पाकः

पण् (पणायति) to worship
(१) पाणिः

पण् (पणते) to barter, to trade
(१) पणिः

पत् to fall
(१) अपत्यं
(२) निपाताः
(३) सुपर्णाः

पत् (पतति) to go
(१) पन्थाः

पद् to go
(१) पन्थाः
(२) पादः

पन्थ् to go
(१) पन्थाः

पा to drink
(१) कूपः
(२) पयः

पि to go
(१) अभिपित्वं
(२) पिजवनः

पिञ्ज् to utter
(१) कपिञ्जलः

(प्रति) पिष् to pound
(१) पिनाकं

पृच् to touch
(१) पश्व

पॄ (पृणाति) to fill
(१) (अन्तर-) पुरुषः
(२) पर्व
(३) पुरीषं
(४) परुषः

(नि) पॄ to offer oblations to the *manes*
(१) पुत्रः

प्याय् to fatten, to nourish
(१) पयः

प्रथ् to spread
(१) पृथिवी

प्री to please
(१) (अर्धमास-)पर्व

बन्ध् to bind
(१) (समान-) बन्धु

बाध् to strike
(१) बाहू

बिस् (बिस्यति) to split, to increase
(१) बिसं

ब्रू to speak, to make a sound
(१) बृबूकं

भज् to serve
(१) भगः
(२) (स्त्री-) भगः

भन् (भनति) to shine
(१) नभः

भा to shine
(१) नभः

भास् to shine
(१) विल्मं

भिद् to split, to break, to divide
(१) विल्मं
(२) विल्वं

भी to fear
(१) भीमः
(२) भीष्मः

भुज् to eat
(१) कम्बोजाः

भुज् to enjoy
(१) कम्बोजाः

भू to become
(१) अद्भुतं
(२) बहु
(३) भूरि

भृ to fill
(१) बलं
(२) विलं
(३) विल्वं
(४) भारद्वाजः

भ्रंश् to fall
(१) वृबूकं

भ्रस्ज् to cook, to fry
(१) भृगुः

मंह् (मंहते) to give
१) मघं

मंह् (महयति) to worship
(१) महान्

मद् to be intoxicated
(१) मत्सरः

मन्द् to rejoice, to be satisfied
(१) मत्सरः

मन् to think
(१) मनुष्याः

मनस्य् to be glad
(१) मनुष्याः

[निर्] मा to create
(१) माता

मानय् to respect
(१) मेनाः

मिष् to see, to vie
(१) मेषः

मिह् to shower
(१) मेघः

(सं) मुद् to rejoice
(१) समुद्रः

मुह् to be bewildered
(१) मुहुः

मृ to die
(१) मर्यः

मृज् (मार्ष्टि) to go
(१) मृगः

यज् to sacrifice
(१) ऋत्विक्
(२) यज्ञः

यम् to restrain
(१) रश्मिः

याच् to beg
(१) यज्ञः

यातय् (यातयति) to drive off, to cause to go, to destory
(१) वियातः

यु to mix, to join
(१) योनिः

यु (यौति) to worship
(१) योषा

युज् to join
(१) अध्वर्युः

(आ) रभ् to take hold of
(१) रम्भः

रम् to be happy
(१) असुराः
(२) उपरः
(३) उपलः

शप् to touch
(१) शेपः

शम् (शम्नाति) to kill
(१) (इन्द्र–) शत्रुः
(२) शरीरं
(३) शिशिरं
(४) शृङ्गं
(५) श्म

शव् (शवति) to go
(१) श्वा

शिष् to survive, to remain behind
(१) शेषः

शी to lie down
(१) पुरुषः
(२) शाखाः
(३) श्मशानं.

शुष् to dry
(१) शुष्मं

शॄ (शृणाति) to cut, to destroy
(१) शरीरं
(२) शिशिरं
(३) शृङ्गं
(४) श्म

श्रि to cling to, to resort to
(१) शृङ्ग
(२) श्मश्रु

श्वस् (श्वसिति) to breathe, to pant, to destroy
(१) श्वा

श्वित् to become white
(१) श्वेत्या

सद् to sit
(१) कुल्माषाः
(२) दिशः
(३) निषादः
(४) पुरुषः

सन् to enjoy
(१) इनः

सह् to overcome
(१) सिंहः

सीव् to sew
(१) मनुष्याः
(२) सीमा

सु to extract
(१) सुरा

सृ to move
(१) अङ्गुलयः (महा०)
(२) सतः
(३) सर्वं

स्खल् to fall down
(१) खलः

स्तु (स्तौति) to praise
(१) स्तोता (महा०)

स्तॄ to scatter
(१) स्तृभिः

स्त्यै to be bashful
(१) स्त्रियः

स्त्यै to collect, to gather
(१) स्तेनः

स्था to stand
(१) अर्थः
(२) काष्ठा
(३) काष्ठाः
(४) स्थाणुः

स्पृश् to touch
(१) पृश्निः

स्यन्द् (स्यन्दते) to flow
(१) आस्यं

स्यम् (स्यमति) to go
(१) सीमिकाः

हन् to kill
(१) अहिः
(२) पारावतघ्नीं
(३) व्याघ्रः
(४) सिंहः
(५) हस्तः

हन् (हन्ति) to go
(१) निघण्टवः

हर्य् (हर्यति) to desire
(१) हिरण्यं

हा to abandon
(१) महान्
(२) ह्यः

हिंस् to kill, to destroy
(१) सिंहः

हृ to take away
(१) अर्धं
(२) अर्भकं
(३) अहः
(४) निघण्टवः
(५) हिरण्यं

ह्रस् to become small
(१) ह्रस्वः

ह्राद् to make a sound
(१) ह्रदः

ह्लाद् to cool
(१) ह्रदः

The senses assigned to certain roots in the Nirukta differ fro m those in Ng. The following is a list of such roots.

दध्यति (निघ० २।१४।६१) = goes; but दध्यतेः स्रवतिकर्मणः (निरु० २३।१७); स्रवति may mean a particular sort of going or movement.

पणते (निघ० ३।१४।३२) = worships; but पणिः पणनात् (निरु० ३७।२१) and note (373।29-30); or did the compiler of Ng. mean to say that a trader worshipped his wares i. e. highly valued them ?

विस्यति (निघ० २।१४।२२) = goes; but बिसं बिस्यतेः भेदनकर्मणः वृद्धिकर्मणः वा (निरु० ४०।३); did Yāska assigned these senses to बिस् in contravention to the sense given in Ng. or is it an interpolation ? If the latter, then बिसं बिस्यतेः गतिकर्मणः must have been the text; बिस comes from बिस् which means to go; a lotus-stalk or fibre goes i. e. grows; or are we to suppose that भेदन and वृद्धि are different kinds of गति ?

मनति (निघ० ३।१४।३०) = worships; भनः एवस्याद्विपरीतः (निरु० ३६।२०) and note (361।27-30); but Yāska may have meant to say that नभस् comes from मन्; the Sun is called नभस् because he is worshipped; भन्यते इति भनः; भनः = नभः।

यौति (निघ० ३।१४।२७) = worships; Yāska says योषा यौतेः (निरु० ५०।७-८) and note (489|26-29); perhaps Yāska meant to say that women were called योषा because they were worshipped by their husbands or children; cf. मेनाः मानयन्ति एनाः (निरु० ५४।६).

वर्तते (निघ० २।१४।१) = goes; वृत्रः वर्ततेः (निरु० ३७।२२-२३) and note (374|11-15); but वृत्र which means a cloud goes or moves in the sky; this may be the sense of वृत्रः वर्ततेः .

श्वसिति (निघ० २।१९।९) = kills; श्वा श्वसितेः (निघ० ५२।२) and note (508|3-6); दुर्ग says श्वासितेः गतिकर्मणः; but a hound is called श्वा because he kills game.

पिस्यति (निघ० २।१४।२१) and मिस्यति (निघ० २।१४।२३)=goes; पशु was most probably derived from पिस् and मेष from मिस्; vide note (544|17-22).

Index IX

For page and line refer to indexes III and IV

Nouns etc. from which words are derived.

अदितिः the mother of the gods
(१) आदित्यः

अधस् down
(१) अधरः

अध्वर a sacrifice
(१) अध्वर्युः

अनु
(१) अनूपः
(२) अनूपाः

अन्तर् inside
(१) अन्तरिक्षं (the soul)

अन्तर inside
(१) अन्तरपुरुषः

अन्तरा between
(१) अन्तरिक्षं

अन्य
(१) महान्

अप
(१) अपत्यं

अभि
(१) अभिपित्वं
(२) अभीके
(३) अभीक्ष्णं
(४) अभीशवः

अर्बुद a cloud
(१) अर्बुदं (name of a number)

अरण departure from this world or a stranger
(१) अर्थः

अर्ण water
(१) अरणः

अव
(१) अर्भकं
(२) नवन्

अवर the hither side
(१) पारावतघ्नीं

अ + सुः a bad part of the body
(१) असुराः

अस्ति existence
(१) स्वस्तिः

आ
(१) आन्तिकं
(२) अन्नं
(३) अहः
(४) अहिः
(५) आक्षाणः
(६) आखण्डल
(७) आचार्यः
(८) आदित्यः
(९) आस्यं
(१०) निघण्टवः

आकार a shape
(१) दधिक्राः

आचार good conduct
(१) आचार्यः
(Ng) आशु fast
(१) श्वा

आस् = आस्यं = a mouth
(१) आदघ्नासः

इनः a master, a leader
(१) सेना

इना a movement
(१) सेना

इन्द्र
(१) इन्द्रशत्रुः

ईषा a movement, a flight
(१) मनीषा

उत्
(१) उत्तरः
(२) ऊर्दरं

उद=उदक = water
(१) समुद्रः

उप
(१) उपजिह्विकाः
(२) उपरः

(३) उपलः

ऊर्क् (ऊर्जे)
(१) ऊर्दरं

ऋक्
(१) ऋत्विक्

ऋतुः time
(१) ऋत्विक्
(२) मुहूर्तः

क a little
(१) कपिञ्जलः
(२) नरकं

क = किम् what
(१) कक्षः

क or कत् vile
(१) विश्वकद्रः

(Ng.) कं (सुखनाम)
(१) नाकः = द्यौः

कक्ष
(१) कक्ष्या

कण्व the name of a sage.
(१) प्रस्कण्वः

कम्बल a blancket
(१) कम्बोजाः

कु vile
(१) कुचरः
(२) कूपः

कु = क्व = where
(१) कुचरः

कुल a family
(१) कुल्माषाः

क्षण a moment
(१) अभीक्ष्णं

क्षत्र strength or wealth
(१) नक्षत्राणि

क्षा the earth
(१) अन्तरिक्षं
(२) वृक्षः

ख empty space
(१) शाखाः

ख an organ of sense
(१) सुखं

खण्ड [महा०] A piece cut out or a broken part
(१) आखण्डल

ख्यान mention
(१) कक्षः

ग्राम a village, an assemblage of men
(१) संग्रामः

जवन speed
(१) पिजवनः

जा = अपत्यं offspring
(१) जामिः

तत् that
(१) तस्करः

तनु a body
(१) शंतनुः

तम sign of the superlative
(१) प्रथमः

तिल a sesamum-seed
(१) तित्तिरिः

त्रि three
(१) अत्रिः

दक्षिणा the south
(१) दक्षिणा (cows)

दण्ड a stick
(१) दण्ड्यः

दघ्न height or a measure
(१) आदघ्नासः

दर a hole
(१) कूदरं

दश ten
(१) विंशतिः
(२) शतं

दुर् unluckily
(१) दुहिता
(२) दूरं

दूर (दूरे)
at a distance
(१) दुहिता

देव
(१) देवापिः

द्यु a day
(१) अद्य

द्वि [-तीयः] second
(१) देवरः

द्विर् twice
(१) विंशतिः

धव a man,
a supporter
(१) विधवा

न not
(१) अन्यः
(२) नक्षत्राणि
(३) नभस्
(४) नरकं
(५) नवन्
(६) नाकः

नव new
(१) पुराणं

नाना various
(१) अन्यः

नि
(१) निघण्टवः
(२) निपाताः
(३) निर्ऋतिः
(४) निषादः

निर्
(१) निर्ऋतिः
(२) निर्णीतं (महा०)

पण्य an article for
sale
(१) वणिक्

पर्वन् a joint
(१) पर्वतः

पर the other side
(१) पारावतघ्नीं

परुस् a joint
(१) परुष

पिङ्गल tawny
(१) कपिञ्जलः

पुत (नरकं)
a particular hell
(१) पुत्रः

पु the vein पुरीतत्
(१) पुरुषः

पुरः in front
(१) पुरोहितः

पुरा old, formerly
(१) पुराणं

पुरु much
(१) पुत्रः

प्र = प्रभवः = a source
(१) प्रस्कण्वः

प्र
(१) पृश्निः
(२) प्रथमः
(३) प्रपित्वे

भास् a luminary
(१) नभस्

मति the brain
(१) मेधा

मनस् a mind
(१) मनीषा

मनु or मनुस् the
human progenitor
(१) मनुष्याः

मान respect
(१) महान्

मुहुः little
(१) मुहूर्तः

मेधा intellect
(१) मेधावी

यजुस् a particular
Mantra
(१) यज्ञः

र = रमणं (स्थानं)
a happy place
(१) नरकं

वन a forest
(१) वनर्गू

वर a husband
(१) देवरः

वाज food
(१) भारद्वाजः

वि without
(१) विधवा

वि having
(१) विश्वकद्रः

वि
(१) वियातः
(२) वीरः
(३) वैखानसः
(४) व्याघ्रः

वृषन् a bull
(१) वृषलः (महा०)

शृ = शरण = protection
(१) शृङ्गं

शृ = शिरस् = a head
(१) शृङ्गं

शं (Ng.) welfare
(१) अंशुः
(२) शंतनुः

शील a temperament
(१) वृषलः (महा०)

शु (Ng.) fast
(१) श्वा

श्मन् a body
(१) श्मशानं
(२) श्मश्रु

स with
(१) सेना

स = समान = equal
(१) सेना

सत् the good
(१) सत्यं

सं
(१) शग्म्येन
(२) ससुद्रः
(३) संग्रामः
(४) सिंहः

सहस् strength
(१) सहस्त्रं

सु excellent or excellently
(१) असुराः
(२) सुखं
(३) सुदाः
(४) सुपर्णाः
(५) सुरुचः
(६) सुवृक्तिभिः
(७) स्वर्
(८) स्वास्तिः

सु a good part of the body
(१) सुराः

सेना an army
(१) आर्ष्टिषेणः

हृदय the heart
(१) हिरण्यं

अजिन contained in बहुकृष्णाजिनः and तिल in तिलमात्राचित्रः

धव to be inferred from विधातृका.

---

4 Words from Ng.—(१) आशु (२) कं (३) शं (४) शु.

Index X

Words (used in connection with derivation) other than those mentioned in Indexes VII to IX.

Words within brackets are those from Indexes III and IV which should be referred to for page and line.

प्राशुः in this list is from Ng.

Index XI

Quotations in the text

(Reference-figures after certain quotations have been found wrong; correct ones are placed within brackets and are underlined in this index.)

मैत्रायणीसंहिता

काठकसंहिता

UNTRACED

Mantras

Brāhmṇas

Slōkas

५३।११ देवाश्च वै असुराश्च अस्पर्धन्त । नेमे देवा आसन् नेमे असुराः । ते देवा एतां वशाम् अपश्यन् । तया लोकं द्वितीयम् अवृञ्जत असुरलोकम् । यस्य अवद्यति स देवलोकः । यस्य न अवद्यति सः असुरलोकः (मैत्रा० सं० ११११९) = Devas and Asuras struggled with one another ; in onehalf were Devas, in the other Asuras ; Devas saw this barren cow ; through her they destroyed the second world i. e. the world of Asuras ; that part of the cow from which the sacrificer cuts out offerings is the world of Devas ; that part from which he does not is the world of Asuras.

देवाश्च वै असुराश्च अस्मिन् लोके आसन् । नेमे देवा नेमे असुराः । ते देवा एतां मारुतीं पृश्निं वशाम् अपश्यन् । ताम् आलभन्त । तया लोकं द्वितीयम् अवृञ्जत असुरलोकम् । यस्य अवद्यन्ति स देवलोकः । यस्य न अवद्यन्ति सः असुरलोकः (काठक सं० १४।९) = Devas and Asuras were in this world ; in one half were Devas, in the other Asuras ; Devas saw this red barren cow of the Maruts and killed her ; through her they destroyed the second world i. e. the world of Asuras ; that part of the cow from which they cut out offerings is the world of Devas ; that part from which they do not is the world of Asuras.

The quotation from Kāṭhaka seems to be an amplification of that from Maitrā. The words underlined show the difference between

-the two texts. When a sacrificial cow was killed, a special part of her body was considered fit for offerings while the other part was treated as unfit; the first was Deva-lōka, the second Asura-lōka; from this division of the cow's body it seems that Devas and Asuras occupied two separate halves of the same world ; the former drove the latter from the other half. So नेम seems to mean onehalf. Durga simply says अर्धतः देवाः अर्धतः असुराः आसन् ; अर्धतः = in one half.

नेम occurs 13 times in RV. प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्तः इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति । न इन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श कमभिष्टवाम (८।१००।३) = As you are desirous of wealth (वाजयंतः), do (सु) offer (प्रभरत) songs (स्तोमं) to Indra if (यदि) he really (सत्यम्) really (सत्यम्) exist ; a certain one (नेमः) says " There is no इन्द्र. Who has seen him (ईं) ? Whom shall we praise (अभिष्टवाम) ? " उ त्वः was most probably उत and preceeded नेमः ; उत = but; the whole Ṛk is uttered by one who is not certain of Indra's existence ; that sceptic says :— If इन्द्र do really exists, then offer him praise by all means ; but I ask who has seen him and whom shall we praise ? I think there is no इन्द्र. नेम here means एक ; नेमः आह = एकः आह = one says. Or आह was most probably आहुः; नेमे आहुः = certain people say ; अभिष्टवाम which is plural requires आह to be आहुः. The third line would run like न इन्द्रो अस्तीत्युत नेम आहुः.

In सं यद् विशः अववृत्रन्त युध्माः आत् इत् नेमे इन्द्रयन्ते अभीके (5।4।32) I translated नेमे by half ; but नेमे most probably means certain individuals; when the five Aryan tribes (विशः) played the part of Vṛtra, that very moment certain (नेमे) warriors (युध्माः) (from those tribes) played the part of Indra.

वि क्रोशनासो विष्वञ्च आयन् पचाति नेमः नहि पक्षदर्धः (१०।२७।१८) ; here नेम and अर्ध mean " half " ; half of the people called क्रोशन cook (पचाति) while the other half do not cook (पक्षन्). In नेमे देवाः नेमे असुराः quoted in the text नेमे is not loc. Sing. as Durga thinks but Nom. pl. ; of the whole multitude assembled for hostilities half were Devas and half Asuras, that is, both were equal in numbers ; consequently victory could not be decided ; Devas therefore had recourse to a sacrificial device by which they succeeded in conquering the region occupied by Asuras.

तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः (४१।२ ;) Durga treats उर्वीः as an adjective (403।21-23); but Yāska may have attached the meaning given in NG viz. 'rivers'; vide उर्व्यः (निघण्टु १।१३।२४); we (वयं) rivers (उर्वीः) are speeding on (यामः) at his (तस्य) bidding (प्रसवे).

Index XII

Words in quotations whose equivalents are given in the Bhāṣya
[Figures after the equivalents indicate page & line
in which they occur]

Words in निघण्टु are placed within brackets ; reference–figures are placed after those that occur more than once.

The following words in this index are found exactly in those forms in निघण्टुः—

(१) अच्छ, (२) अप्सः, (३) उरुमसि, (४) गावः, (५) गौः (१।१।१४), (६) दोषा, (७) धीरः, (८) वसु, (९) वस्तोः, (१०) सिषक्तु, (११) हिरुक्.

The following are found in altered forms:—

(१) अवातिरत् (अवातिराति), (२) अभिस्वरन्ति (स्वराति), (३) अमृतस्य (अमृतं), (४) आविवासेम (विवासाति), (५) क्रतुं (क्रतुः = कर्म), (६) क्रतुं (क्रतुः = प्रज्ञा), (७) तविषेभिः (तविषः), (८) नव्यः (नव्यं), (९) मायुं (मायुः), (१०) शिक्ष (शिक्षति), (११) सचस्व (सचते), (१२) सपर्यन् (सपर्यति).

अवातिराति and स्वराति are not found in Rv.

The senses assigned by yāska to अद्भुत, निण्य and विदथ are different from those in Ng.

निघण्टुः— अद्भुतं = महद्; निण्यं = अन्तर्हितं; विदथः = यज्ञः.

Yāsk:—अद्भुतं = अभूतम्; निण्यं = निर्णामम्; विदथे = स्वे वेदने.

ऋञ्जन् (ऋञ्जतिः निघ० ४।३।१२); yāska renders ऋञ्जतिः by प्रसाधन-कर्मा (निरु० ६।२१; १३।५-६); but he renders ऋञ्जन् by प्रार्जयति which latter word Durga explains by प्रसाधयति.

करन्ती in Ng. was most probably करन्ति.

रायः Nom. pl. in NG. but in this index it is Gen. sing.

Actual forms	11
Altered forms	12
	23

If we add करन्ति and रायः, the total would be 25.

Index XIII

Words in quotations whose equivalents are not given.

The following words are found exactly in those forms in निघण्टु:

(१) अपः (२।१२।८१), (२) अया, (३) एजाति, (४) एना, (५) तूर्यं, (६) तोक, (७) पञ्चजनाः, (८) यामि, (९) रजसी, (१०) रिक्थं, (११) रेजते, (१२) रोदसी, (१३) विधेम, (१४) शिक्षाति.

The following words are found in altered forms in निघण्टुः—

(१) अगन्तां (अगन्), (२) अपसः (अपः २।१।१), (३) अभ्यसेतां (भ्यसते), (४) आपनीफणत् (फणाति), (५) क्षत्राणि (क्षत्रं = धनं), (६) जुषध्वं (जुषते), (७) (दश) योक्त्रेभ्यः (योक्त्राणि), (८) (दश) योजनेभ्यः (योजनानि),

(९) भूम्यां (भूमिः), (१०) भ्राजन्तः (भ्राजते), (११) मर्तः (मर्ताः), (१२) मर्त्यं (मर्त्याः), (१३) यातं (याति), (१४) यामः (याति), (१५) रशनाभिः (रशनाः), (१६) विशा (विशः), (१७) शवसा (शवः), (१८) श्रथयः (श्रथति), (१९) स्वधिते (स्वधितिः).

जुषते, फणति, भ्यसते and श्रथति do not occur in Rv and योक्त्र and योजन do not mean a finger.

Actual forms	14
Nighantu words in Altered forms	18
	32

Index XIV

Explanatory matter not included in Index XII

Index XV

यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् २०।५; 298।20–28; 543।7–12

(For page and line refer to Index XII)

Index XVI

Sentences evolved out of single words and phrases.

(For page and line refer to Index XII)

A simple sentence altered to a relative sentence.

Sentences evoled out of single words by Durga

Index XVII

Words not included in the preceding indexes.

Index XVIII

Quotations in the notes.

(Reference— figures after certain quotations have been found wrong ; correct ones are placed within brackets and are underlined in this index.

Reference— figures not given in the notes are placed within brackets.)

(१) ऋक्संहिता

(२) Other Saṁhitās

मैत्रायणीसंहिता

काठकसंहिता

तैत्तिरीयसंहिता

अथर्वसंहिता

(3) Brāhmaṇas (ब्राह्मण)

ऐतरेयब्राह्मण

तैत्तिरीयब्राह्मण

शतपथब्राह्मण

षड्विंशब्राह्मण

(4) Upaniṣads and Āraṇyaka

(उपनिषद् ; आरण्यक)

(5) Sūtras (सूत्र)

(श्रौतसूत्र)

धर्मसूत्र

पूर्वमीमांसा

(6) Smṛtis (स्मृति)

ऋक्-प्रातिशाख्य

(7) Pāṇini (पाणिनि)

(8) Mahābhāṣya (महाभाष्य)

(9) Bṛhaddevatā (बृहद्देवता)

(10) Māhābhārata (महाभारत)

(11) Nirukta (निरुक्त)

(12) Amara-kośa (अमरकोश)

---

(13) Kālidāsa (कालिदास)

---

(14) Miscellaneous

Index XIX

Index XX

Matter not included in Indexes XVIII and XIX

(A)

(B)

Index XXI

Nirukta Recensions

Durga's Nirukta Text

Quotations from Durga's Vrtti are copied from the आनन्दाश्रम edition of Nirukta Vol. I

(A) Durga has not

(1) २०।८–९; 231।34–37 एवमुच्चावचा० उपेक्षितव्याः
(2) २०।१७–१८; 233।19 आचार्यः० वृद्धिमिति वा
(3) २०।१९; 233।28–29 कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति
(4) २०।२२; 234।26–27 वातायनाः भवन्ति
(5) २०।२३; 234।30 शक्नोतेर्वा
(6) २१।१५; 239।6 खलु कृन्तम्
(7) २२।१०; 242।23–26 मा अस्मान् अतिदंहीः

(45) ५१।६; 500।34 हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम्
(46) ५१।१७; 505।6 भरणात् भारद्वाजः
(47) ५२।२; 508।1-2 स्यात् after शवतेर्वा
(48) ५२।३; 508।17 हिंसेर्वा विपरीतस्य
(49) ५२।९ इति नैरुक्ताः

(B) Durga has not :—

(1) २०।१४-१५; 232।27-28 प्रतिषेधार्थीयः० प्रतिषेधाति
(2) २१।२४; 240।23-24 कः तद्वेद यत् between अद्भुतम् and अभूतम्
(3) २१।२५-२२।१ उताधीतं विनश्यति इति
(4) २२।६ इति धननामधेयं
(5) २२।१६ आदित्यः after सर्वतः
(6) २७।६ गावः before पथ्यदनम्
(7) ३२।२३ इति after दीप्तिर्भवति
(8) ३४।२१ अधर्मस्त्वयाचरितः
(9) ३५।९; 368।11-12 इति after धावति
(10) ३७।७; 366।28-367।2 इति अस्थावराणाम्
(11) ३८।२० अनूच्यौ after अनूची
(12) ४०।२० इति after अभीक्ष्णं च
(13) ४०।२२ महत्या after बृहत्या
(14) ४१।१ इति after अर्थानाम्
(15) ४१।५ इति व्याख्यातम्
(16) ४१।७; 403।23-25 इति और्णवाभः
(17) ४१।२२-२३ इति व्याख्यातम्
(18) ४३।७ भवाति after अपार्णो
(19) ४५।२; 426।8-9 कामयमाना
(20) ४५।५ इति after मनसा
(21) ४५।११ एनां after चकार
(22) ४६।४ इति नैरुक्ताः
(23) ४६।८ इति वा after अग्रगामिन्यो भवन्ति
(24) ४८।८ वा after अदानकर्माणो (वृत्ति २३६।१७-१८)
(25) ४९।३; 487।2-3 तनोतेर्वा स्यात्
(26) ५३।२१-२२; 532।27-29 कृदरं कृतदरं भवाति

(C) Durga has :—

(1) २२।११; 242।27-28 देहि for दाः
(2) २४।२२ सञ्जनी for आसञ्जनी (वृत्ति ७२।१७)
(3) २६।२० मतीयते for मतीयेत (वृत्ति ९५।८)
(4) २८।४-५; 282।14-15 शरीरं विस्रंसयाति for स्वम् आत्मानं विवृणुते ज्ञानम्
(5) २८।११-१२; 284।24-285।17 अपि एकं सख्ये देवसख्ये रमणीये स्थाने इति वा स्थिरपीतं विपीतार्थम् आहुः for अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुः । रमणीयं विपीतार्थं देवसख्ये । रमणीये स्थाने इति वा
(6) २८।२२; 291।16-18 अन्यदेवते for अन्यदैवते

तेर्वा । खलतेर्वा for खलतेर्वा । स्खलतेर्वा

(35) ४८।२; 465।31–36 and 466।4–6 विद्युत् तडित् भवाति । ताडयति इति सतः । अन्तिककर्मणः एषा भवति २३५।१३–१४

(36) ४८।१४; 470।33–36 स्यात् for भवति

(37) ४८।२०; 472।16–17 अनिमिषमाणाः for अनिमिषन्तः

(38) ४८।२१; 472।27–28 विश्वस्य भूतस्य for सर्वेषां भूतानां

(39) ५०।१९; 496।30–35 ब्राह्मणा व्रतचारिणः इत्येतत् उपरिष्टात् व्याख्यास्यते । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया इत्येतत् पुरस्तात् व्याख्यातम् between कदाचित् and इत्याकारः

(40) ५४।८; 536।3 अतन्वत् for अतन्वतेन्

(D) Durga has :—

(1) २६।२२ लौकिकेष्वप्येतत् between संप्रेष्यतीति and जानन्तं

(2) २८।५, 282।18 अर्थप्रकाशनम् for प्रकाशनमर्थस्य

(3) ३१।६; 308।6–7 वा after स्यानामिति

(4) ३१।८; 309।10 दीप्तिकर्मणः after राजतेः

(5) ३१।१५ यस्य for अस्य

(6) ३२।५; 317।12 भवति इह for इह भवति

(7) ३३।१० अत्राह for तत्र

(8) ३३।२२; 332।6–10 मेघः after the first मध्यमः and इन्द्रः after the second मध्यमः

(9) ३३।२३; 332।24 एतस्मिन् for अस्मिन्

(10) ३३।२४; 333।12–13 स्नात्वा मांसेन च after परिप्लुतो भवति

(11) ३३।२५; 333।27–30 आविवेश for आपद्यते

(12) ३५।१३ कस्मात् after शंतनुः

(13) ३७।३–४; 366।26–367।4 आपः अपि काष्ठाः उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिताः भवन्ति इति स्थावराणाम् । क्रामन्ति न तिष्ठन्ति इति अस्थावराणाम् । तासां एषा भवति

(14) ३७।२०; 373।27–28 वा after आहन्ति इति

(15) ३९।१२–१३, 389।36–37 प्रथमाः प्रतमाः for प्रथमः इति मुख्यनाम । प्रतमः भवति

(16) ३९।१३; 390।7–15 कृन्तत्रात् उत्कृत्तात् प्रदेशात् एषां मेघानां आपः उत् आयन् । विकर्तनेन मेघानाम् उदकं जायते

(17) ४०।२; 394।3–4 शुष्मेभिः बलैः for शुष्मैः शोषणैः

(18) ४०।२४; 400।30 साधुषु for साधु

(19) ४१।१४ महाशनो वा भवति इति for महाशनो भवति इति वा (वृत्ति १९८।१८)

(20) ४४।१; 419।3–9 वा after दूरे हिता

(21) ४४।१८; 424।8 दाक्षिणात्या for दाक्षिणाजी

(22) ४५।११; 438।2 करोति for चकार

(23) ४५।१६ इति वा after सृष्टाः (वृत्ति २२१।१९)

(24) ४६।९; 450।4–5 वा भवन्ति for भवन्ति इति वा

(25) ४६।२१; 454।37–38 वा after बिभर्तेः

(26) ४७।१९; 460।32–36; 579।1–9 इति वा after समास्कन्नो भवति

(27) ५१।१७; 504।20–21 वा after न त्रयः इति

(28) ५२।१ इति वा after जवते (वृत्ति २६६।१४)

(E) Durga has :—

(1) २६।१५; 272।19–26 यजुर्वा

(2) २६।२२; 273।33–35 अनामित्रो राजा

(3) ३७।११; 371।30–33 त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः

(F) Durga does not quote but explains :—

(1) २१।२५ अभिसंचारि by संचरणशीलं (वृत्ति ४८।२०–२१)

(2) २२।५ जरित्रे by स्तुवते यजमानाय (५०।२०)

(3) २२।७ व्यूर्द्धं by विगतर्द्धिकं (५१।३)

(4) २२।१० हनने after प्राशुः by तेन हि हन्यते (५१।१२)

(5) २३।१ तत् after हन्तुं by तदेतत् or तदेव (५५।१७)

(6) २३।१३ अक्षिमन्तः by अक्षिसंयुक्ता. (५८।३)

(7) २३।१३ सखायः by समानख्यानाः (५८।६)

(8) २३।१६; 249।30–31 मनसां प्रजवेषु by मनोगम्येषु अर्थेषु (५८।८)

(9) २३।१६ आस्यदघ्नाः by आस्यदघ्नह्रदपरिमाणाः (५८।११)

(10) २३।१६ उपकक्षदघ्नाः by कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदकाः (५८।१२–१३)

(11) २३।१६ the first अपरे by केचित् (५८।११)

(12) २३।१६ the second अपरे by एके (५८।१२)

(13) २३।१७ आस्यन्दते एनत् अन्नम् by शुष्के अपि हि एतत् अन्ने आगते स्रवति एव श्लेष्माणं येन तत् आर्द्रीभूतं ग्रसितुं शक्यते (५९।१२–१३)

(14) २४।११ नि अरकम् । नीचैर्गमनम् by नीचैः अस्मिन् अर्यते गम्यते इति (६७।१०)

(15) २५।६ अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य by अपरकालीनेन भावेन क्रियया पूर्वोत्पन्नस्य सत्वस्य (७६।१३–१४)

(16) २५।१३ कृतः by कृत्प्रत्ययान्ताः शब्दाः (८१।७)

(17) २६।२ (इति) प्रथयति by (इति) प्रथनालिङ्गः मन्त्रः विहितः प्रथनकर्मणि (८७।१९–२०)

(18) २७।२ पुरुषापराधः स भवति by पुरुष एवापराधी तत्र (९७।२१)

(19) २७।३ तु खलु by अपरे पुनः अविस्पष्टार्थान् अपि शक्नुवन्ति विस्पष्टीकर्तुम् (९८।५–६)

(20) २७।७ नामकरणः by नामकरणप्रत्ययः (१००।१२–१३)

(21) २८।४; 282।7–10, 18–20 इति अविद्वांसम् आह अर्धम् by एवम् अनेन अर्धर्चेन अविद्वांसम् आह निन्दन् मंत्रहक् (११०।९–१०)

(22) २८।१२; 285।24 विज्ञातार्थं by वागर्थज्ञं (११२।१८)

(23) २८।१२; 285।24–25 आप्नुवन्ति by अनुगन्तुं शक्नुवन्ति (११२।१८)

(24) २८।१४; 286।2 दोह्यान् by कतमान् । ये तस्याः वाचः दोग्धव्याः (११३।४)

(25) २८।१४; 286।22–33 देवमनुष्यस्थानेषु by देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च (११३।५)

(26) २९।६ गिरिस्थायी by पर्वताश्रयः (११७।२३)

(27) ३२।८ अभिमत्तः एनेन धनं भवति by तेन हि आविष्टो धनाभिमुख्येन मत्तो भवति (१४५।८–९)

(28) ३२।९ यथा after उशीरम् इति by ज्ञापकं च ददाति (१४५।१६)

(29) ३३।१५ चेत् before गव्या by यदि and चेत् before न गव्या by पुनः (१४७।१–२)

(30) ३३।२० विः इति शकुनिनाम० इषुनामेह भवति (१४८।३–७; Vide note 322।2–14)

(31) ३३।८; 325।6–8 बहुशृङ्गाः by बहुदीप्ताः (१५१।१८)

(32) ३३।८ (प्रभवति) इति सतः by (प्रभवति) हि तत् बहुधापि दीयमानम् (१५१।२४)

(33) ३३।२२; 332।14–16 आदित्योपहितं by आदित्यरश्म्यंतर्गतं (१५५।१)

(34) ३३।२३ महान् अवयवः by आकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित् (१५५।११)

(35) ३३।२५; 330।20, 27–30 वर्षकर्मणा by वर्षभावेन अभिव्यक्तः (१५५।५)

(36) ३४।८; 338।1 अधिश्रिता by अध्याश्रिता (१५७।१९)

(37) ३४।९ वृणोति इति सतः by तत् हि आवृत्य स्वम् आश्रयं वर्तते (१५८।९)

(38) ३४।९–१० वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं पुनर् आदत्ते (१५८।४–८)

(39) ३४।२३–२४; 344।13–24 (तस्य एतत्) वर्षकामसूक्तम् by (तस्य देवापेः एतत्) वर्षकामस्य सूक्तम् आविरभूत् and तस्य एषा भवति by तत्र तस्य समुद्राभिदानस्य संदिग्धस्य प्रविभागोप-

दर्शनाय एषा निर्वाचिका ऋक् भवति (१६२।८–११)

(40) ३५।७ स्तुत्या by स्तुतिभिः and प्रदानेन by हविःसंप्रदानेन (१६४।२)

(41) ३५।८; 348।32–35 चेतनावान् by जानानः (१६७।७)

(42) ३५।२२–२३; 354।12–14 आदित्यप्रवादाः by आदित्याभिधानप्रवादाः (१६८।१)

(43) ३६।४ यत् by तदपि (१७०।१९)

(44) ३८।१२ अरिचत् by आरेचयति । ददाति इत्यर्थः (१८३।१)

(45) ३८।१८ अरिचत् by आरेचयति (१८४।१३)

(46) ३८।१९ एते by एते रात्र्युषसी (१८४।१६)

(47) ४०।५; 394।37–395।6 सुप्रवृत्ताभिः by सुप्रयुक्ताभिः (१९१।७)

(48) ४०।१८; 398।33 सोमसंपादिने by सोमस्य संपादिने (१९४।२३)

(49) ४०।१८ ऋतवल्यः by उदकवत्यः (१९५।१)

(50) ४१।४ वज्रबाहुः by वज्रेण (१९६।१६)

(51) ४१।५; 403।17 कल्याणपाणिः by प्रशस्तपाणिः (१९६।२०)

(52) ४१।७; 403।23–25 उर्व्यः ऊर्णोतेः । वृणोतेः by ऊर्णुवत्यः संभजमानाः वा (१९६।२१–२२)

(53) ४४।३; 419।32–420।6 हृदयात् अधि जातस्य by हृदयानुस्मरण निमित्तेन etc. (२०३।५–६)

(54) ४४।१७ पातिम् by पतिवंशम् (२१४।९)

(55) ४४।१८; 424।5 धनलाभाय by लब्धये धनानाम् (२१४।१५)

(56) ४४।२० अपगूर्णो भवति by स हि लोकविनाशाय अभ्युद्यतः इव भवति (२१५।२२–२३)

(57) ४५।२; 426।8–9 हसना by हसनस्वभावा स्त्री (२१४।१९)

(58) ४५।१०–११; 437।35–36 प्रारिचत् by प्रादात् (२२०।९)

(59) ४५।१२; 438।17 संतानकर्ता by कर्ता संतानकर्मणः (२२०।१४–१५)

(60) ४६।३; 448।25–26 निषदनो भवति by निषद्य निषद्य हन्ति इति प्राणिवधजीवनः (२२३।२६–२७)

(61) ४७।४ (संक्षिप्तः) विकर्षः by विकृष्टः विक्षिप्तः-अर्थः (संक्षिप्तः) सन् क्षिप्रम् उच्यते (२३०।६–७)

(62) ४७।१२ सा by एकाकिनोऽपि मम (२३२।१२–१३)

(63) ४७।१५–१६ अम्बुदो मेघो भवति । अरणम् अम्बु । तद्दः by अथ अर्बुदशब्दनिर्विवक्षया अम्बुशब्दं निर्वक्ति । अरणशीलं गमनशीलम् अम्बु तद्दः तस्य दाता मेघः सः अम्बुदः इति उच्यते (२३३।१६–१८)

(64) ४७।२०; 461।13–16 इन्द्रो हि

अहमस्मि by ननु नाम इन्द्रत्वेन एव अहम् अतिरिक्तः तेभ्यः (२३२।२१)

(65) ४८।११; 469।9–10 सन् by अवस्थितः (२३७।५)

(66) ४८।२१ अभिप्रयन्ति by आभिमुख्येन रसान् गृहीत्वा प्रयान्ति (२४०।१)

(67) ४९।६ (प्रभवाति) इति सतः by (प्रभवाति) हि एतद् बहुभ्योऽपि द्रीयसानम् (२४२।२४)

(68) ४९।२४–५०।१; 486।26–27 अभ्यधाताम् by प्रातिनिबध्नीतः (२४७।१६–१७)

(69) ५०।१७–१८; 495।26 धारयते इति तद् यथा by धारयमाणात् (२५४।७)

(70) ५१।८ प्रत्ने इव by चिरंतना इव, पूर्वे इव by पूर्वेषां स्रष्टृणां यथा, विश्वे इव by ऋषिपुत्रकाणां च सर्वेषां यथा and इमे इव by यथा वर्तमानकालीनानां यजमानानाम् (२६२।१–५)

(71) ५१।१४ व्हानं by आव्हानं (२६३।१०)

(72) ५४।१७–१८; 540।12 अविनाशिनाम by अविनाशिनः अर्थस्य नाम (२८७।१०–११).

(73) ५५।१; 541।9–10 एनयोः by अनयोः (२८९।२)

(74) ५५।२; 541।11 एने by एते (२८९।४)

(75) ५५।२ एनयोः by अनयोः (२८९।११)

नि० ...८६

(76) ५५।२; 541।13–14 कर्म after एनयोः by नाम नमनं (२८९।११)

(G) Durga Says:—

(1) २४।१–२; 253।14–15 शिशिरं जीवनाय कम्। अत्र कम् इति एषः पदपूरणः। शिशिरं जीवनाय जीवनार्थम् इत्यर्थः। तत्र हि प्रायेण प्रचुराणि शरद्धान्यानि भवन्ति। कम् इति पदपूरणः एव। शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः। केचित् एवं कृतशेषम् अधीयते (६३।३–७)

(2) २४।९–१०; 254।35–36 अपि च अयस् एव इत् न इति अनेन संप्रयुक्तः प्रयुज्यते परिभये अर्थे। सर्वतो भयं परिभयम्। कथं प्रयोगः। नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम इति। मृग्यः शेषः (६६।१०–१२)

(3) २४।१८; 257।15–18 अथवा संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि तानि वा इति उभौ अपि पाठौ (७१।१३)

(4) ४६।९; 450।14–19 अपि वा अभ्यञ्जनात् एव स्युः। एता हि तं तम् अर्थम् आभिमुख्येन अञ्चन्ति गच्छन्ति। ये तु अभ्यञ्जनाः इति अधीयते तेषाम् अभ्यज्यते आभिः इति अङ्गुलयः (२२५।२२–२५)

(5) ५०।१३; 494।30–33 यथा अग्निर्न ये चतुराश्चिद् ददमानात् इति एषः समाम्नायानुक्रमः। अत्र

अग्निर्न ये इति अस्य निघण्टुसूत्रस्य दुर्मदासो न सुरायाम् इति अनेनैव गतार्थता इति मन्यमानाः केचित् अत्र निगमं न अधीयते। अपरे पुनः समाम्नायानुक्रमः अयम् इति मन्यमानाः एतम् अत्र निगमम् अधीयते (२५२।१३ –१७).

(6) ५३।५; 519।2–6 तिरः सतः इति प्राप्तस्य एते नामनी भवतः। अप्राप्तस्य एके अधीयते। तथापि योज्यम् (२७५।४–५).

(7) ५४।१७–१८; 540।12–16 स्वस्ति इति एतत् अविनाशिनः अर्थस्य नाम। अन्ये तु अधीयते अविनाशनाम इति (२८७।१० –११).

(9) वा भवन्ति for भवन्ति इति वा after अग्रकारिण्यो ४६।९; 450।4–5 vide 24

(D) Durga has (678)

(10) अश्वनाः for अश्नाः ४६।१०

(11) संदृश्यसे for सन् दृश्यसे ४८।११

(12) चतुराश्चित् for चतुरोऽक्षान् ५०।१७

(13) सिषक्ति for सिषक्तु ५४।१५ 539।15–16

(14) अविनाशनाम for अविनाशिनाम ५४।१७–१८; 540।12–16

(15) सु अस्ति (इति) for स्वस्ति (इति) ५४।१८; 540।21

Gurjar Recension

(H) Gurjar has :—

(1) इति for इव after अभूतम् २१।२४

(2) उदितानुवाकः for उदितानुवादः २६।१९; 273।7–10

(3) अथा for तथा २७।१८

(4) सो अस्य for सोऽस्य ३३।२१

(5) जग्मुषे for गतवते ३६।१४; 361।8–9

(6) ज्योतिषां प्रभवः for ज्योतिषां प्रणयः ३६।२०

(7) अक्षेण for अक्षैः ४४।१९; 424।25

(8) यदी for यदिह ४५।११

(I) Gurjar has :—

(1) पृथक्त्वाच्च for पृथक्त्वात्स २०।२४

(2) नु for न in इदं नु करिष्यति २१।८

(3) द्रष्टव्ययं for दृष्टव्ययं २३।७; 248।27–28

(4) दर्शया for दरशया २४।२२; 259।23

(5) गर्हः for गर्ह्यः २५।१९

(6) पुरुषगर्हः for पुरुषगर्ह्यो २५।१९; 265।34

(7) परो for पारो in पारोवर्यवित्सु २७।३

(8) असौ for असो २७।७

(9) दीप्तिर्नाम for दीप्तिनाम २७।१७

(10) वाज्ञेयेषु for वाग्ज्ञेयेषु २८।१२
(11) दृठातिः for दृढ़्रतिः ३१।२
(12) आकर्षतीति for आकर्षतेति ३१।४
(13) अन्तरिक्षयम् for अन्तरक्षयम् ३४।१५; 342।25
(14) समुन्नात्ति इति for समुनात्ति इति ३४।१८
(15) प्रशस्यान्दिरे for प्रसुस्यान्दिरे ३७।१४
(16) दाक्षिणायाजी for दाक्षिणाजी ४४।१८; 424।7
(17) शृतं for श्रितं ४४।२२
(18) उपयमनःप्रतिषेधः for उपयमनप्रतिषेधः ४५।४
(19) जनयन्त्यजैनमपत्यम् for जनयन्ति जाम् अपत्यम् ४५।९
(20) निर्गमनःप्राया for निर्गमनप्राया ४५।१०
(21) निःषण्णं for निषण्णम् ४६।४
(22) अभिप्राप्तुं for अभिप्राप्तिं ५०।४
(23) सधुस्थाने for सहस्थाने ५०।८
(24) दूरयं for दुर्यं ५२।१८; 513।8, 544।29–31
(25) नेमा न for नेमानि before क्षत्राणि ५३।१२

(J) Gurjar has not :—

(1) भूरिशृङ्गाः before बहुशृङ्गाः ३३।७–८
(2) कर्मभिः नीचैः ३४।८ ; 338।9–10
(3) हृदयरमणं भवतीति वा ३४।१३
(4) नाम after सत्त्वस्य ३६।२६
(5) अनूच्यौ after अनूची ३८।२०; vide 11 (B) " Durga has not " (675)
(6) सह after तया ३८।२१
(7) वा after ब्रवीतेः ३९।१८
(8) एवम् after अन्यासाम् ३५।२२; 356।7
(9) निषदनो भवति ४६।३–४
(10) वा after इतरे इति ४७।२०

(K) Gurjar Recension

This recension has ळ्ह for ळ as in कीलन्तौ for कीळन्तौ (२६।१६) and also for ड as in तालयति for ताडयति (४८।२). It has ल्ह for ढ as in मूल्हः for मूढः (४०।२०). Sometimes it has ड or ल for ळ as in ताडित् or तालित् for तळित् (४८।१०)

Mahārāṣṭra Recension

(L) Maha has :—

(1) आचार्यः कस्मात् between पूजायां and आचार्यः आचारम् २०।१७
(2) न शास्त्रगर्हा इति between पुरुषगर्हा and यथो एतत् २५।१९; 265।29–33
(3) इति after प्राह २६।२३
(4) सुवासाः कल्याणवासाः कामय-

(29) स्यात् between हिंसिर्वा and विपरीतस्य ५२।३; 508।17–18

(30) स्तोता स्तवनात् between त्रयोदश and यज्ञनामानि ५२।७; 509।21–24

(M) Maha has :—

(1) द्रुहव्ययं for द्रुहव्ययं २३।७; 248।27–28

(2) वासञ्जनी for चासञ्जनी २४।२२

(3) सुषुन्नः for सुषुम्णः ३३।१

(4) आविःकुर्यात् for आविष्कुर्याद् ४४।२२–२३

(5) नियुतं प्रयुतं for प्रयुतं नियुतं ४७।१५; 459।7–18

(6) अम्बुमत् भातीति वा placed before अम्बुमत् भवतीति वा ४७।१६; 459।34–37

(7) विविदुः for विदुः ४७।२०; 461।19

(8) अनिमिषन्तः for अनिमिषन्ति ४९।१

(9) तत्करो भवति for तत्करोति ४९।२३

(10) अश्वनाः between अश्नुनाः and अत्रैव ५१।६; 504।13

(N) Miscellaneous

(1) Sāyaṇa reads दाक्षिणाजी for दाक्षिणाजी ४४।१८; 424।7

(2) the Calcutta Edition of Nirukta edited by जिवानंद-विद्यासागर reads माध्यमिकाः for माध्यमुकाः ३९।१३

Yāska's probable text

(O) Corruptions

(1) अनान्वितौ Corrupted to अन्वितौ २४।१७: 258।6–259।8

(2) प्रदेशः Wrongly subsituted for नामधेयप्रतिलम्भः २५।६; 262।27–28; 266।8–10

(3) उदितानुवादः Corrupted to उदितानुवादः २६।१९; 273।7–10

(4) वाक्तरव्ये० रत्नधीये स्थाने इति वा corrupt २८।११–१२; 284।24–285।17

(5) विश्वकद्रः corrupted to विश्वकद्राकर्षः ३१।१२; 311।18–312।16

(6) उपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राणि । उपरता आप इति वा corrupt ३९।८; 388।15–23; 389।13–21

(7) वर्षशीतोष्णैः corrupted to शीतोष्णवर्षैः ३९।१४; 390।20

(8) निषूदनः corrupted to निषदनः ४६।३

(9) निगमौ भवतः corrupted to निगमाः भवन्ति ४७।७; 455।30–456।7

(10) स्याम्नीभूतः corrupted to

(P) Interpolations:—

(29) यथा वातो॰ भ्राजन्तो अग्नयो यथा ५०।९–१०; 494।18–23

(30) ब्राह्मणवत्॰ वृषला इव इति ५१।१०–११; 503।3-4

(31) इति वा after हन्ति ५२।२; 508।21–23

(Q) Interpolations

(1) अभिसंचरेण्यम् before अभि-संचारि २१।२४–२५

(2) आध्यातम् अभिप्रेतम् २२।१

(3) वृक्षे वृक्षे before धनुषि धनुषि ३२।८

(4) भूरिशृङ्गाः before बहुशृङ्गाः ३३।७–८

(5) अयासः before अयनाः ३३।१०

(6) चिकित्वान् before चेतनावान् ३५।७

(7) वृष्टिवनिं before वृष्टियाचिनम् ३५।१५

(8) निण्यं before निर्णामं ३७।८

(9) समानवन्धू before समानबन्धने ३८।१९

(10) अनूची before अनूच्यौ ३८।२०

(11) आमिनाने before अन्योन्य-स्याध्यात्म कुर्वाणे ३८।२१

(12) वाजी before वेजनवान् ४१।२१

(13) पथाम् अङ्कांसि before पथां कुटिलानि ४१।२४

(14) वाजी befor वेजनवान् ४३।१६; 416।26–27

(15) जामये before भगिन्यै ४५।९

(R) Omissions

(1) Some words wanted betwen सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतः and अपि ऐकपादिकाः २५।१३; 264।30–32

(2) Some words wanted before and after अथापि पशुनामेह भवति ३२।५; 317।21–26

(3) चायनयिम् wanted after चित्रम् ३८।१०; 378।5–6

(S) Suspicious

(1) दघ्नं दघ्यतेः॰ विदस्ततरं भवति २३।१७–१८; 250।29–32

(T) Misplaced

(1) एतद्वै यज्ञस्य॰ अभिवदतीति च ब्राह्मणम् २६।१४–१५; 273।11–14

(2) दीप्तिनाम २७।१७; 281।16–18

(3) यथार्थं विभक्तीः संनमयेत् ३०।५; 298।25–28; 543।7–12

(4) दण्डमस्याकर्षतीति गर्हायाम् ३१।४; 307।10–13

(5) साधु विक्रोशयितार्थानां इति वा ४०।२३–४१।१; 400।32–33

(6) ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ४५।६; 437।8–21

(U) Bits of Ṛks quoted in the Bhāṣya.

Accented :—

Unaccented

The follwing are not accented on account of इति and इति व्याख्यातम्

(V) Explanatory words accented

Index XXII

[based on Index VIII (575–584)]

The meanings of roots in निरुक्त contrasted with those in धातुपाठ

(Semi-colons separate निरुक्त entries from धातुपाठ entries)

ध्वरतिः हिंसाकर्मा; ध्वृ हूर्च्छने (१।९६४)

कालयतेः गतिकर्मणः; कल क्षेपे (१०।७१)

क्रोशतेः शब्दकर्मणः; क्रुश आव्हाने रोदने च (१।८८१)

जमतेः गतिकर्मणः; जसु अदने (१।४७२)

दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः and दक्षतेः उत्साहकर्मणः; दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च (१।६०९) and दक्ष गतिहिंसनयोः (१।७७१)

द्व्यतेः स्रवतिकर्मणः; दय घातने पालने च (५।२८)

ददतेः धारयतिकर्मणः; दद दाने (१।१७)

पणायतेः पूजाकर्मणः; पण स्तुतौ (१।४४०)

व्रिस्यतेः भेदनकर्मणः वृद्धिकर्मणः वा; व्रिस प्रेरणे (४।१११)

ब्रवीतेः शब्दकर्मणः; ब्रू व्यक्तायां वाचि (२।३४)

मंहतेः दानकर्मणः; महि वृद्धौ (१।६३५)

मन्दतेः तृप्तिकर्मणः; मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (१।१३)

मार्ष्टेः गतिकर्मणः; मृजू शुद्धौ (२।५६)

रोचतेः ज्वलतिकर्मणः; रुच दीप्तौ (१।७४६)

शपतेः स्पृशतिकर्मणः; शप आक्रोशे (१।१०२५)

स्त्यायतेः अपत्रपणकर्मणः; स्त्यै शब्दसंघातयोः (१।९३५)

ह्रादतेः शब्दकर्मणः; ह्राद अव्यक्ते शब्दे (१।२६)

ह्लादतेः शीतीभावकर्मणः; ह्लाद अव्यक्ते शब्दे सुखे च (१।२७)

सन् = to obtain; vide सनये in Index XII; सन संभक्तौ (१।४६५)

The meanings of roots in निघण्टु contrasted with those in धातुपाठ

शम्नातेः (to destroy); शमु उपशमे (४।९५)

श्वसितेः (to destroy); श्वस प्राणने (२।५९)

स्यमनात् (स्यम् to go); स्यमु शब्दे (१।८५१) and स्यम वितर्के (१०।१६०)

Roots absent in धातुपाठ

क्रंश् (in क्रंशतेः)

जू (in जवते)

नक्ष् (in नक्षतेः)

Index XXV

Introduction

(Figures within brackets stand for pages and those before brackets for paragraphs)

ERRATA

Corrections to be specially noted

Introduction

Page and line	Incorrect	Correct
(XXII|30)	३३|२	३३|२२
(XXIV|31)	669	670
(XXVI|12)	12–19	12–22
(XXXVII|12)	450|6	450|20–32
(XXXVII|22[2])	go	गो
(XLII|25)	अर्थ	अर्ध
(LIII|26)	एतत्	इदं
(LIV|25)	अपि चेत् अन्यः	चेत् अपि अन्यैः

Nighaṇṭu

(३|२१)	सर्पिः	सार्पिः
(५|२२)	विनङ्गृसौ	विनङ्गृसौ
(७|२०)	त्सरंति	त्सरति
(९|५)	सेवतः	संवतः
(१२|१५)	भतयः	मतयः
(१४|१०)	उर्वीं	उर्वी

Nirukta (chap. I–III)

(१९|८)	पचतीत्युप	पचतीति । उप
(१९|१९)	सांयोगिकानां	सांयौगिकानां
(२३|१)	तथाभि	तयदाभि
(२३|१९)	स्नांनार्हाः	स्नानार्हाः
(२५|१९)	गर्ह्यः	गर्ह्यः

Page and line	Incorrect	Correct
(२५।१९)	पुरुषगर्हाः[४]	पुरुषगर्हाः
(२६।३)	सं० ६।१।१	सं० ४।१।९
(२६।४)	३।९।२	३।९।३
(२६।१०)	अथाप्याहुरदिति	अथाप्याहादिति
(२६।१७)	८६।४२)	८५।४२) इति
(27।१२)	संनिकर्षः संहिता	संनिकर्षः संहिता (पा० १।४।१०९)
(३०।१५)	भरूजा[७]	भरूजा
(३१।२१)	स्यास	स्याम्
(३१।२५)	ब्रह्मचर्यो	ब्रह्मचर्या
(३२।१)	तस्म	तस्मै
(३३।२८)	पुस्तक	वृत्तिपुस्तके
(३४।१०)	पुनरादत्ते	तत्पुनरादत्ते
(३४।२६)	भवतीति वा' ई.	भवतीति वा' आ. ई.
(३६।११)	पुण्यकृद्भिश्च[९]	पुण्यकृद्भिश्च
(३६।१९)	ज्योतिष	ज्योतिषां
(३८।१)	विज्ञायते	विज्ञायते। यद्वर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते
(३८।२१)	द्यावा[१]	द्यावा
(३८।२६)	रोचते०	सूर्यवत्सा। रुशद् इति वर्णनाम रोचते०
(४०।११)	आमिश्री	अमिश्री
(४०।२८)	सुत्या	स्तुत्या
(४१।४)	इन्द्रो	इन्द्रः
(४१।२४)	पथामङ्क्षासि	पथामङ्क्षांसि
(४३।३)	अपतनं	अपततं
(४४।२५)	असर्या	असूर्या
(४५।३)	सुपयच्छेत्	सुपयच्छेत
(४५।६)	पुत्रिकायाः	पुत्रिकाया
(४५।२२)	इति[१२]	इति
(४६।१४)	कर्माणि अवन्ति	अवन्ति कर्माणि
(४६।१६)	धू	धूः

Page and line	Incorrect	Correct
(४६।२१)	भरं	बलंभरं
(४७।१६)	अम्बुमन्द्राति	अम्बुमन्द्रातीति
(४७।२०)	वां	वां
(४७।२६)	भवति' ई	भवति' इ
(४८।१)	आखण्डयितः	आखण्डयितं
(४८।७)	याश्व	याश्चनः
(४८।१३)	सतः तत्रः।	सतः। तत्र
(४८।२७)	सूपतनाः	सुपतनाः
(४९।२)	अभिद्रवन्तीति	अभिप्रयन्तीति
(५०।१३)	व्याप्तिभूतः	व्याप्तिभूतः इति
(५१।२२)	भरद्वाजः	भारद्वाजः
(५२।२)	श्वा शु	श्वाशु
(५२।३)	हिंसेर्वा	हिंसेर्वा स्यात्
(५२।८)	प्रख्यात	प्रख्यातं
(५२।२३)	प्रपित्व	प्रपित्वे
(५२।२५)	जवत्	जवते
(५३।२०)	दीर्णम् इति वा	दर्णि वा
(५४।२)	ररम्भा	ररम्भा
(५४।४)	९।८	९।७
(५४।१४)	७।१३।१	७।१६।१
(५४।१४)	१०।८५।३७	१०।८५।२७
(५४।१८)	स्वतीति	स्वस्तीति

Cursory examination

Page and line	Incorrect	Correct
(200।5)	10।44।7	10।94।7
(203।11)	Sec. 9	Sec. 11
(207।14)	24 ll.	28 ll.
(207।24)	2।22	2।12
(209।18)	एनया	अनया
(209।33)	या का	या च का
(210।31)	सूर्यः	सूर्या
(214।2)	हिंसाकर्मा	हन्तिकर्मा

Notes

Page and line	Incorrect	Correct
(216|25)	1|8	19|8
(218|15–16)	15) and	15).
(219|18)	सुपूतिगन्तं पदं (पा० ४|१|४)	सुप्तिङन्तं पदं (पा० १|४|१४)
(226|9)	सांयोगिकानां	सांयौगिकानां
(226|22)	अनेन	एतेन
(229|12)	विकरणम्	अर्थविकरणम्
(233|24)	canst	canst not
(233|34)	९|७७|१७	९|६६|१७
(237|25–26)	समुच्चयार्थः० आकारः	एतस्मिन् एव अर्थे=समुच्चयार्थे
(238|25)	230|5–6	234|5–6
(238|34)	३२|८	३२|४
(239|11)	१|५|३	१|३|३
(239|19)	१|३३|१६	१|३०|१६
(254|9)	इव्	उ
(279|22)	the ऋक्प्रातिशाख्य	Yāska
(291|16)	अन्यदेवतम्	अन्यदेवते
(291|17)	अन्यदैवतम्	अन्यदैवते
(306|16)	८|२६	८|१२६
(306|18)	114|32	14–32
(306|32)	दण्डपुरुषः	दण्ड्यःपुरुषः
(306|32)	compound	instance
(312|32)	५६|६	५३|६
(321|33)	वीतेः	वेतेः
(327|19)	१|१५४|४	१|१५५|४
(335|4)	१०|२८|१०	१०|१८|१०
(345|32)	Yāska	Durga
(348|12)	ऋषयः	ते ऋषयः
(348|17)	६|३४|२	६|३४|१
(351|32)	१०|१५|५०	१०|१५०|५
(356|33)	७|५१|१	७|५१|२

Errat

Page and line	Incorrect	Correct
(3 0|20)	संस्मर्ष्+ट	संस्मर्ष्+टृ
(361|6)	वा उ = वै उ	वा असुं=वै असुं
(363|24)	८|९२|५	८|९१|५
(367|26)	46|5	146|5
(367|27)	४|५८|१	४|५८|७
(367|29)	१|९३|३	७|९३|३
(367|36)	१|४६|५	१|१४६|५
(368|1)	१|५|६|९	१|५९|६
(394|4)	शोषणैः	शुष्मैः शोषणैः
(396|34)	६|३८|१०	६|३८|५
(414|25)	३|५३|२४	७|८८|६
(415|11)	१|१२०|८	१|१२१|८
(416|2)	१|२५|३	१|२५|१३
(421|3)	यत् स्थालीं	अथ यत् स्थालीं
(429|4)	१|१२२|५	१|१२२|१५
(429|11)	रिणाति	रिणीते
(430|31)	धव्	धन्व्
(437|29)	गतिकर्मणः	गतिकर्मणः भवति
(438|35)	अतिसर्ग–विक्रयाः	विक्रय–अतिसर्गाः
(442|6)	५|४२|८	५|४२|७
(446|19)	five people	men
(449|17)	३|५५|१६	३|५३|१६
(450|17 & 18)	अभ्यञ्जनाः	अभ्यञ्जनाद्
(456|17)	८|६|५	८|६|१५
(457|15)	इति वा	वा
(461|9)	know as	know me as
(465|24)	२|१९|२०	२|१९|२१
(477|12)	अमृतस्य सूनवः	सूनवः॰ अमृतस्य

Page and line	Incorrect	Correct
(477।38)	१।४५।५	९।४५।५
(489।9)	अर्थ	कर्म = अर्थ
(491।6)	I, 126, 34 ;	I, 126, 3 ;
(494।15)	९।११८।१	९।११३।१
(497।34)	९।५१।५	६।५१।५
(509।21)	पञ्चदश	त्रयोदश
(513।16)	नं = तम्	वं = तम्
(526।13)	तु = च	च = तु
(527।36)	शासन्नाहे रणेषु	शाशन्नहे रणेषु (१०।१२०।५)
(529।32)	१०।६।११	१०।६८।११
(534।4)	९।८	९।७
(540।21)	स्वास्ति	सु अस्ति

Indexes

(563)	अनूपाः १४ ;	अनूपाः १४-१५ ;
(563)	अर्बुदः १५; ४५९।२६-३४	अर्बुदः १५-१६ ; ४५९।२५-३४

Indexes

Alter

(546) २७ to १७ in असिन्वती ४।३।२७
(553) १९ to १८ in पूतनाः २।१७।१९
(553) ८ to ९ in पूतनाज्यं २।१७।८
(563) ३७ to २४९।१३ in आक्षि २४८।३३-३७
(563) १४-१५ to १५-१७ in अनूपः १४-१५
(563) ३४ to २४ in अम्बुदः
(564) १८ to २८ in कल्याणवर्णरूपः ३१२।१८-३१
(566) १७-१८ to १६-१८ in समुद्रः
(568 line 23 of Ind. VI) १८-१९ to २० in ४०।१८-१९

(594) ५१ to ५२ in अभीके चिद्ु ५१।२४
(595) 600।63-39 (after इन्द्रोअस्मात्) to 601।1-4
(616) ७ to ८ in ज्योतिषां ३८।७
(634) ३६।१६ to ३५।२३ in एतत्
(637) २ to ३ in ते १९।२
(645) {२१ to २६ / २२ to २७} in शब्दानुकृतिः ५१।२१; ५१।२२
(645) १९ to १६ in (एवं) शश्वत् २१।१९
(645) 30 to 20 in समर्थौ 296।30
(654) 364 to 384 in पावकः ०प्र० मिनाति 364
(656) 17 to 20 in यस्यां बीजं 199।17
(656) 371 to 347 in योनिः ते० 371।31-32

अथर्वसं०

(660) 459 (after खलः) to 456

तै० ब्रा०

(660) अवोचन्त to अयाचन्त in पितॄन्० अवोचन्त

पाणिनि

(661) अङ्गुले to अङ्गुलेः in अङ्गुले दारुणि
(661) 14 to 18 in नोपधायाः 299।14
(662) शॄ-दृ-प्रां ह्रस्वः to शॄ-दॄ-प्रां ह्रस्वः
(675) ३ to २३ in (25) ४९।३
(676) {११ to १२ / व्ये to ध्ये} in (17) ३६।११ ; प्रतिषिव्येत
(676) {39 to 36 / सि to भि} in (21) 379।18-39 ; आमिसुतः
(677) 30 to 32 in (18) 400।30
(678) 579 to 569 in (26) 579।1-9
(683) after to before in (8) एवम् after अन्यासाम्
(683-684) 285 to 282 in (4) सुवासा० 285।25-27
(684) ८ to १८ in (6) ३२।८
(685) ६ to १६ in (10) अश्वनाः० ५१।६
(685) १३ to १२ in (2) the Calcutta etc. ३९।१३
(686) गातेर्वा स्यात् to गातेर्वा in (5)

(687) ८ to १८ in (3) वृक्षे० ३२।८
(687) ७ to ८ in (6) चिकित्वान्० ३५।७

Drop
(Nirukta chapters I-III)

(२३।२७) १० ' स्नानार्हाः ' ई
(२७।२५) पथ्यदनं
(३०।२४) १ ' भरूजः ' इ
(३५।६) (तै० आ० २।९)
(३६।२७–२८) ४ पुण्यकृद्भिश्च । ई
(३८।२७) ९ ' धावा चरतः ' ई
(४५।२७) १२ ' इति ' ए

Notes

(250।37–38) स्नानार्हाः and the second प्रस्नेयाः omitted by Durga ;
(325।28) Durga has not परार्धस्थं or परार्ध्यस्थं ;
(399।7) Durga has no अयनैः ;
(438।10) ; Durga has no इह
(461।2–4) धान्यखलः० time.
(526।13–14) but तु० (312।16–20) ;

(197।6) Substitute 'vide गोषदसि (659)' for " but °traced "
(209।19) Place '; दुर्गवृत्ति ८२१।२०–८२२।६' after 'निरुक्तं १०।१'
(264।37) Place 'भट्टोजी दीक्षित ।—' before 'जागर्तेः ऊकः'
(562) Insert '४८।२२–२३ ;' between 'पाकः' and '४९'
(562) Place '—४८।१' after 'वियातः ४७।२३'
(564) Place '२२–' after 'अहः ३८। '
(564) Place '–२०' after 'अहिः ३७।१९'
(564) Place '–१५ 'after 'कल्याणवर्णरूपः ३१।१४'
(625) Insert 'तत्' between 'वर्षेण० पृथिवीं' and 'पुनर् '
(663) Place ' Words discussed ' below ' Index XIX '
(675) Transfer '; 368।11–12' from (9) to (10)
(677) Insert 'आ' between (39) 'and' and 'इत्याकारः'
(677) Place '–१५' after (19) '४१।१४'

Other corrections

Introduction

Page and line	Incorrect	Correct
(XVI।26)	अञ्चनाः	अश्वनाः
(XXXIII।36)	अञ्च	अञ्च्

Nirukta (Chap. I-III)

Page and line	Incorrect	Correct
(२२।६)	निघ० २।१०	निघ० २।१०।१
(२२।१८)	सीमात	सीमातः
(२३।१२)	हदा	ह्रदा
(४७।२)	द्वाविंशं	द्वाविंश
(४७।३)	विंशाति	विंशतिः
(४८।२४)	खडयतेः	खण्डयतेः
(४८।२६)	उत्तये	उत्तमे
(५०।२४)	व्ये	ये
(५१।५)	सद्दंगपान्नपा	सद्दंगपां नपा
(५१।१४)	मेवम्। प्रस्क	मेवं प्रस्क

Cursory examination

Page and line	Incorrect	Correct
(197।12, 15, 18, 23, 28 ; 198।1, 3)	See.	Sec.
(201।25)	त्र्यम्	त्र्यस्
207।36)	know	known
207।36)	जातवेदम्	जातवेदस्
208।22)	विपाट्च्छुद्री	विपाट्च्छुतुद्री
209।6)	इन्टु	इन्दु
(209।16)	संभूती	संभृतो
212।31)	two	too

Notes

Page and line	Incorrect	Correct
(217।22)	समाहत्य	समाहृत्य
(220।19)	पूर्वापरिभूतं	पूर्वापरीभतं
(224।38)	हष्टा	दृष्टा
(230।18)	सुमित्रो	सुमित्रः
(240।28)	24।25	24–25
241।4 & 8; 243।38	Geldtner	Geldner
(249।21)	from	form
(254।26)	verea	versa
(254।36)	मृग्योऽत्र	मृग्यः
(271।10)	अग्नय	अग्नये
(276।8)	then	than
(281।10)	भवति ।	भवति ;
(282।35)	शण्वन्	शृण्वन्
(287।29)	मघु	मधु
(300।26)	आन्यत	आयन्त
(310।30)	विश्वकद्र	विश्वकद्र
(313।27)	अनेकपदीः	अनेकपदाः
(314।10 & 11)	छान्दोप०	छान्दोग्योप०
(319।20)	पिप्यानाः	पप्यानाः
(323।11)	भास्वत	भास्वत्
(324।12–13)	161।16 and 22	Nir. 161।16 and 23
(324।13)	चक्रं	चक्रस्
(325।33)	were	where
(335।13)	निऋतेर्	निर्ऋतेर्
(335।19)	पुरुरवस्	पुरूरवस्
(341।27)	प्राथ्यर्त	प्रार्थ्यते
(342।21)	अन्त	अन्तर्
(343।6)	क्लेद्	क्लेदने
(347।23)	पुंनाम्नो	पुन्नाम्नो
(350।3)	वर्षाः	वर्ष्याः

Page and line	Incorrect	Correct
(350|22)	has	had
(352|7)	यविद्युतत्या	दविद्युतत्या
(364|3)	नभम्	नभस्
(368|15)	श_ + ईरं	शर्+ईरं
(370|17)	and	an
(375|33)	suiting	smiting
(377|35)	ईयन्	ईयस्
(382|27)	described	describes
(383|21)	योततेः	योतते
(386|31)	अहर	अहर्
(389|19)	would he	would be
(390|16)	कृन्तत्रम्	कृन्तत्रम्
(391|20)	ब्र व्यक्तायां	ब्रू व्यक्तायां
(391|25)	बभ्रंशू	बभ्रंश्
(400|8)	उँः = अ।	उ = अः
(412|33)	अर्ण	अर्णः
(416|7)	अरण्यस्य	अरणस्य
(416|25)	41–21	निरु० ४१|२१
(419|32)	विमित्तेन	निमित्तेन
(427|7)	स्नानान्तरं	स्नानानन्तरं
(434|30)	or gods	to gods
(449|35)	अङ्‌ = अङ्गः	अङ् = अङ्ग
(452|12)	धुर	धुर्
(496|37)	ज	जॄ
(512|34)	णिजू	णिज्
(513|2)	द्रतं भवति	द्रुतं भवति
(527|21)	Pitṛ	Pitṛs
(531|25)	पुत्रमग्र	पुत्रमग्रु
(533|2)	आवापनं	आवपनं
534|6)	if	of
(534|36)	अवसू	अवस्
(537|27)	प्रतिपाक्षिपेन	प्रतिपाक्षिपेम
(543|4)	otate	rotate

Indexes

Page and line	Incorrect	Correct
(547)	उस्रा	उस्रा
(552)	पवित्र	पवित्रं
(554)	मेधः १।१०।२४	मेघः १।१०।२४
(555)	योषिष्टि	योषिष्टि
(556)	नियुते	वियुते
(567)	पथ्=पृथ्	प्रथ्=पृथ्
(568)	हन् + तः = हस्	हन्+तः=हस्
(574)	उपजिघ्रयः	उपजिह्वयः
(584।12)	मिसू	मिस्
(587)	पु	पुर्
(591)	निर्हसितोपसर्गः	निर्ह्रसितो-पसर्गः
(592)	यत्० व्रतं	यत्० व्रतं
(650)	इम०आ	इमं० आ
(658)	सुदेवो० निर्ऋतेर्	सुदेवो० निर्ऋतेर्
(659)	सोमा० निर्ऋतिं	सोमा० निर्ऋतिं
(661)	कोः कतृ तत्पुरुषे	कोः कत् तत्पुरुषे
(667)	वाजा	वाजी
(668)	विश्वकद्रु	विश्वकद्र
(681)	(2); नेज्जिह्वा	नेज्जिह्वा
(681)	(4); अर्थन्	अर्थम्

Alter

Cursory examination

(205।21)	1 to 2 in 2।1
(207।4)	88 to 89 in 4।3।88
(207।5)	126 to 127 in 4।3।126
(207।8)	110 to 111 in 4।3।110

(221|32) the in पिपासा is the not
(250|27) a before waste
(258|15-16) to after came to
(349|20) अधोऽरः
(357|15) (वृणोति)
(366|10) = after स्थिताः
(515|14) ता before युवोः

Obvious spelling misprints

Introduction

अदद्भुतम् (XI|15), ररम्भा (XIII|19), सुष्टु (XXXVIII|17), पदे-त्तरार्धान् (LV|4)

Nirukta

(chap. I–III)

पृथक्त्त्व (२०|२४[२]), अनुदात्तम् (२२|१९), इन्द्राग्नी (२६|१८), महभ्यो (५३|३)

Cursory examination

Yāka (199|34 and 201|28), विर्चषणिः (203|13), relevent (203|22), ofter (207|14), intorpolation (207|17), pastle (207|30), ultimatehy (208|2), hnman (208|26), according (208|33), saerificial (208|37), meteoroligical (209|8), मध्यमः (209|14), उषस्र (210|27), ommitted (211|37)

Notes

enumearation (215|25), गिगमा (217|21), Nighaṭnu (219|7), neaaer (219|12), varb (219|32), containts (220|13), followes (221|12), abstsact (221|18), drived (221|37), तिष्ठति (222|22), permanantly (223|10), irrelevent (225|24), Pāiṇis (226|11),

Saṅkarācārya (227|14), relevence (231|19), disslutions (236|21), अनुपृष्टे (238|25), ftom (243|11), frome (243|14), inerease (243|14 & 15), reachs (251|14), aud (267|27), rhat (272|13), वैदाङ्गानि (291|2), firsr (293|31), यद्दं (302|8), आभिनक्ति (316|15), tha (336|13), शंतुनश्च (343|23), meen (344|22), वृणक्त (347|12), शान्तन (351|12), नानारुपायाः (362|30), विदृष्या (373|1), ग्रवीकरोति (377|5), releasad (404|9), begtting (431|5), मनुस् (444|10), acrificer (467|36), अपरिपक्कमनाः (476|14), इत्यतद् (496|30), आदितस्य (498|14), अनुपाहिसिंतौ (519|14), सुष्ट (523|25), महद्भयः (540|25), नरुद्भयः (540|25), interprct (541|4), ofter (544|33)

Indexes

In Index V स् appears as सॢ five times

अस्य ; हिरण्यरुपः (Ind. X ; 589), यद्त्सुप (Ind. XI ; 597), अपि तु० अमिप्रेतः स्यात् (Ind. XIV; 627), वृत्तिसमान्येन (Ind. XVII; 644), पर्वीः पीप्यानाः (Ind. XVIII 654), Guṇe ; कार्मोपसंग्रह (Ind. XX ; 672), सर्यवत्सा० (Ind. XXI ; 674), आमिनाने०स्याध्यात्म कुर्वाणे (Ind. XXI. ; 687), betrveen (Ind. XXI.; column 2 line 3; 687) *कल्याणवण(Ind. XXIV; 692).
